

Jerzy Topelski

METODOLOGIA ISTORIEI

II
25800

Editura Științifică și Enciclopedică

Jerzy Topolski

Metodologia istoriei

**Traducere de
Aura Tapu**

Editura Științifică și Enciclopedică

București, 1987

CUVÎNT ÎNAINTE LA EDIȚIA ROMÂNEASCĂ

A trecut 14 ani de când s-a publicat cea de-a doua ediție poloneză a *Metodologiei istoriei*. În acest interval știința istoriei s-a dezvoltat dinamic, ca și reflecția metodologică asupra ei. Stau mărturie în acest sens și congresele internaționale de istorie în cadrul cărora s-a acordat o mare atenție problemelor metodologice și teoretice. Deosebit de bogat din acest punct de vedere a fost al XV-lea Congres Internațional al științelor istorice de la București (1980). S-a discutat, printre altele, cu privire la structura limbajului istoricului și a narațiunii istorice, despre metodele istoriei bazate pe izvoarele „vorbite” și despre rolul factorilor ecologici și demografici în procesul istoric. În esență, tendința dominantă din ultimii ani în științele istorice a fost de a deplasa narațiunea istorică din planul descrierii faptelor și al explicațiilor fragmentare la nivelul formulărilor globale, care se îndreaptă spre straturile „mai profunde” ale procesului istoric, atât în ceea ce privește reconstituirea evenimentelor, cât și în privința explicării lor. Acest fapt a mărit și mărește interesul pentru teorie, care este indispensabilă realizării unui astfel de program, și totodată a scos în evidență și relevă, în continuare, rolul teoriei materialismului istoric, întrucât, față de alte teorii existente, aceasta satisface cel mai mult dezideratul de a concepe întregul proces istoric sub aspectul său dinamic și structural.

Cartea mea s-a străduit să reflecte tocmai această tendință, ceea ce face, cred, ca ea să întovărășască în continuare eforturile tot mai intense ale istoricilor îndreptate spre ridicarea nivelului cercetărilor în domeniul istoriei. Teza ei fundamentală, care subliniază necesitatea unirii cercetării empirice cu teoria, rămîne la fel de actuală, îndeosebi dacă se ține seama de tendința menționată mai sus, aceea de a trata integral trecutul în legătură cu investigarea unor straturi „mai profunde” ale procesului istoric.

Să ne oprim o clipă aici, asupra conceptului de teorie în domeniul cercetării istorice, cu atât mai mult cu cât, după numeroasele lucrări și discuții din ultimii ani, s-a mărit sensibil materialul de reflecție. În primul rînd trebuie dată definiția propoziției teoretice — spre deosebire de propoziția așa-zisă strict istorică. Deci, într-o narațiune istorică propoziția este teoretică atunci cînd are un caracter general, adică atunci cînd conținutul ei nu-l constituie faptele individuale, ci diversele feluri de interdependență între clasele de fapte. Este ușor de sesizat că aceasta e o proprietate graduală. Cu cît este mai generală o astfel de propoziție, adică cu cît se referă la o arie cronologică și geografică mai mare, cu atât caracterul ei teoretic este mai mare (de exemplu, se poate referi numai la prima jumătate a secolului al XIX-lea pe teritoriul polonez, susținînd că motivul ascuțirii luptei de clasă a țăranilor a fost contradicția dintre sistemul social de exploatare feudală încă existent și dez-

voltarea gospodăriei țărănești care ținea, în condițiile extinderii pieței, spre emancipare; dar se poate referi de asemenea la întreaga epocă feudală, având în vedere, de exemplu, factorii care determină fluctuația prețurilor în economia feudală. Gradualitatea caracterului teoretic al propozițiilor istorice generale face ca granița dintre aceasta și propoziția strict istorică să poată fi marcată numai prin aproximație, aproape intuitiv.

Propoziția teoretică este un element indispensabil oricărei teorii, dar nu un element suficient. Avem de-a face cu teoria numai atunci când o astfel de propoziție (sau un număr mai mare de propoziții, lecând de obicei cu propozițiile strict istorice) formează un fel de sistem gate de obicei cu propozițiile strict istorice) formează un fel de sistem explicativ, adică oferă o explicație ipotetică a faptelor individuale care aparțin categoriei de fapte ce constituie obiectul teoriei. Este, evident, numai o schemă explicativă, care îi facilitează istoricului analiza. Pentru fiecare caz concret istoric trebuie să descopere structurile irepetabile de factori care influențează faptul particular — un eveniment, un proces etc.

Teoria astfel înțeleasă este un îndreptar indispensabil pentru cercetările empirice. De altfel, indiferent dacă cercetătorii sînt conștienți sau nu, în cercetările lor se conduc după cunoștințele generale. În cercetările modern concepute cunoștințele nu trebuie să fie numai niște cunoștințe comune, impregnate de o valorizare primitivă, ci trebuie să se sprijine pe știința și pe cercetările teoretice științifice. Am consacrat o mare parte dintr-o altă carte a mea — *Înțelegerea istoriei* [înțelegerea istoriei], Warszawa, 1978 — acestei chestiuni a cunoașterii generale care ghidează cercetarea, problematică introdusă pentru prima oară în literatura domeniului prin *Metodologia istoriei*. Acolo am introdus, printre altele, noțiunea de „spații ontologice” ale istoricului, deci al cadrului pe care l-î trasează în cercetare propriile sale cunoștințe și care constituie câmpul în care se poate mișca în cercetarea întreprinsă. Tocmai aceste spații ontologice, „populate” de către istorici cu „obiecte” și cu diverse scheme de relații între clasele de fapte, nu o dată îi determină pe istorici ca, pe baza aceluiași surse, să ajungă la reconstituiri mai mult sau mai puțin diferite ale trecutului.

În ultimii ani s-a scris mult despre rolul teoriei în cercetarea științifică (implicit în cea istorică), dar mult mai puțin despre căile de pătrundere a conținutului teoretic al procedurilor cercetătorului și al rezultatelor obținute de el. La drept vorbind, aceasta se leagă de o problemă de permanență actualitate, cea așa-numită a contextului descoperirii (care pînă acum l-a preocupat puțin pe metodologi) și a contextului motivației (care este în continuare principalul său obiect de reflecție), dar, avînd în vedere că se referă la ambele contexte, are specificul său clar, iar prin aceasta reclamă, fapt deosebit de important pentru știința istoriei, renunțarea la tradiționala orientare factografică și descriptivă. Aș vrea să atrag atenția asupra a două modalități de pătrundere a teoriei în cercetările istorice, care au dus în ultimii ani, în special de cînd am publicat *Metodologia istoriei*, la rezultate excepționale, oferind totodată material pentru reflecție metodologică. Este vorba, în primul rînd, de introducerea reflecției teoretice în istorie prin intermediul termenilor teoretici (sau strict istorici, dar care au o anumită bază teoretică), legată de descoperirea a noi aspecte și probleme ale istoriei, necunoscute pînă acum, în primul rînd a celor care nu sînt vizibile la „suprafața fenomenelor”. Aceasta a făcut necesar apelul la sociologie, economie politică, psihologie, antropologie etc. Mari reali-

zări în acest domeniu a înregistrat școala franceză de la Annales. Mai exact, ea a renunțat la divizarea dogmatică a cercetărilor în cele reale prin extinderea obiectului cercetărilor, spre o istorie globală. Avînd în vedere lipsa bazelor teoretice generale, aplicațiile teoriei de către reprezentanții școlii de la Annales prin denumirea fenomenelor și proceselor nou cercetate au ca efect un caracter „împrăștiat”. Ceea ce-i leagă pe istoricii din școala de la Annales este în primul rînd tendința spre cercetarea unor chestiuni noi, inspirate adesea din sfera de preocupări a diferitelor științe sociale.

De asemenea, așa-zisa psihoistorie, care s-a dezvoltat în ultimii 10—15 ani (în special în Statele Unite ale Americii), vrea să descopere noi domenii ale istoriei, de data aceasta ascunse în străfundurile subconștientului uman, bîzîndu-se pe teoria lui Freud sau a neofreudiștilor. În acest caz avem de-a face nu numai cu introducerea unor anumiți termeni teoretici (de exemplu, complexul lui Oedip), ci și cu o anumită teorie a procesului istoric. Este o teorie de tip fatalist, care condiționează schimbările istorice de acțiunile indivizilor, dictate de mecanisme psihice compulsive. Ca și concepțiile structuraliste (de tipul C. Lévi-Strauss), care au de asemenea un caracter fatalist, psihoistoria promovează o cercetare istorică ce nu constă în explicarea materialului istoric, ci în adaptarea lui la anumite modele preconceptuate. Nu mai trebuie subliniat că aceste concepții ale psihoistoriei sau structuralismului sînt în contradicție cu principiul istorismului, care reclamă cercetarea dezvoltării istorice în funcție de propriile condiționări cauzale. Istoricii, independent de spațiul lor ontologic, sînt în general adepții unui istorism înțeles în felul acesta. Trebuie subliniat că cele două concepții nu s-au bucurat de o largă apreciere în rîndul lor.

Generalizînd, a doua cale de pătrundere a teoriei în cercetările (și textele) istorice constă tocmai în tratarea teoriei, adică a unei teorii date, definite, ca o construcție ipotetică, destinată să direcționeze selecția, ierarhizarea, precum și legăturile cauzale și functionale ale faptelor și proceselor. În ultimii ani, ea își găsește expresia în primul rînd în apelul pe care-l fac istoricii la metoda modelării. Ei concep modelul ca pe o imagine de ansamblu mai mult sau mai puțin exactă, dar simplificată, a unui fragment de realitate istorică, sau, mai precis, ca pe o mulțime de propoziții determinate teoretice și strict istorice, derivate din teoria adoptată sau provenite din cercetările empirice referitoare la fragmentul de realitate cercetat, care permite „surprinderă” integrală a faptelor și proceselor cercetate și evidențierea principalelor mecanisme ale schimbărilor. În timpul cercetării modelul este supus verificării și concretizării. El se exprimă în forma narațiunii adoptată în ultimă instanță de către istoric. În acest caz narațiunea poate fi denumită model concretizat. În lucrarea mea *Metodologia*, care schițează principalele premise ale metodei modelării și care reclamă, în urma cercetărilor din ultimii ani, noi interpretări, am arătat că metoda modelării, denumită și metoda abstractizării, a fost aplicată de K. Marx în special în *Capitalul*. Ea a fost, de altfel, o consecință firească a principiului de a ne conduce în cercetările empirice după lumina teoriei. În ultimii ani au apărut la Poznań multe lucrări referitoare la metoda abstractizării, semnate, printre alții, de J. Kmita, S. Magala, L. Nowak, J. Topolski. Numeroase studii ale acestor autori și ale altora, publicate în revista „Poznań Studies in the Philosophy of the Sciences

and the Humanities", ce apare din anul 1975 la Amsterdam, informează cititorul străin asupra direcției acestor lucrări.

Nu mai trebuie subliniat faptul că succesul metodei modelării depinde în primul rând de justetea teoriei adoptate de istoric drept punct de plecare în construcția modelului. În perspectiva anilor trecuți valențele teoriei materialismului dialectic, ca bază a cercetărilor istorice, au ieșit în evidență mai pregnant decât în perioadele anterioare datorită răspîndirii tot mai mari a marxismului în rândul istoricilor și, în consecință, a rezultatelor pozitive obținute în verificarea utilității lui. S-a înmulțit totodată numărul studiilor valoroase care dezvoltă teoria materialismului istoric publicate în U.R.S.S., Polonia, România, R. D. Germană, Franța, Italia și în multe alte țări. Se poate spune că în aceste cercetări domină interpretarea acționalistă, care arată că omul este creatorul istoriei. Omul nu acționează, însă, spune Marx în *Opisprezece brumar al lui Ludovic Bonaparte*, după bunul său plac, în împrejurări alese de el, ci în condițiile care i-au fost lăsate moștenite de trecut.

Deplina adeziune la această interpretare autentic marxistă a dus la aprofundarea considerațiilor despre rolul conștiinței în procesul istoric și cu privire la dialectica factorilor obiectivi și subiectivi în istorie. Cititorul va observa ușor că punctul de vedere acționalist asupra procesului istoric, inclus în *Metodologia istoriei*, a anticipat oarecum direcțiile de interpretare ce s-au făcut remarcate în ultimii ani. Am dezvoltat în acest sens și propria reflecție. Deosebit de importantă mi s-a părut în special problema transformării afirmațiilor teoretice ale materialismului istoric în directive metodologice, problemă neabordată pînă acum în domeniul metodologiei. În cercetările întreprinse am ajuns la concluzia că în materialismul istoric trebuie deosebite afirmațiile teoretice cu caracter asertoric (enunțate cu convingerea că sînt adevărate) de directivele metodologice cu caracter euristici, care facilitează cercetările științifice. Acestea nu sînt norme, adică nu stabilesc obligații pentru cercetător, deci nu fac obiectul cercetării logicii deontice, ci numai recomandări, destul de complicate în structura lor logică, de tipul: dacă ai o situație de cercetat care constă în căutarea factorilor ce au provocat schimbarea X și/sau schimbările X_1, \dots, X_n , atunci ia în considerare influența factorului Y ori a factorilor Y_1, \dots, Y_n . Despre legătura causală dintre schimbările clasei X și factorii Y vorbesc propozițiile teoretice care sînt elemente ale teoriei. Directivele metodologice nu afirmă că survin anumite relații, ci sînt oarecum suprastructurate pe afirmațiile privind stabilirea relațiilor dintre clasele de fapte. Este evident că folosirea directă a afirmațiilor teoretice ca norme de cercetare, fără reformularea lor ca directive metodologice, ar putea duce la deformarea imaginii trecutului. Se poate întîmpla ca situațiile studiate — și așa este adesea — să nu fie o simplă reflecție a situației despre care vorbește teoria. Aceasta reclamă descoperirea de fiecare dată a unor mulțimi diferite de factori, deoarece acțiunea factorilor principali — de exemplu a factorului economic — este modificată de influența factorilor secundari din punctul de vedere al teoriei. Metoda modelării, care facilitează, printre altele, ierarhizarea factorilor, este în acest context extrem de utilă.

În ultimii ani s-a discutat mult despre statutul epistemologic al teoriei, care are în mare măsură legătură directă cu problema rolului teoriei, precum și cu conceperea modelului în cercetarea istorică. Au devenit evidente, mai clar decât înainte, sub acest aspect, deosebirile esențiale dintre punctele de vedere opuse; în ultimă instanță aceasta

oglindește opoziția fundamentală dintre idealism și materialism. Una dintre tezele epistemologice fundamentale ale materialismului este, tînzele despre ea descrisă prin intermediul conceptului de adevăr (adevărul absolut desemnează în acest caz un izomorfism total între realitate și afirmațiile despre ea), pe cînd în concepțiile idealiste cunoașterea (faptul intelectual, spiritual) constituie realitatea, ceea ce elimină automat necesitatea folosirii noțiunii de adevăr ca instrument al cunoașterii. Avem de-a face aici cu puncte de vedere mai mult sau mai puțin radicale. Cei mai radicali reprezentanți ai epistemologiei idealiste, ca, de exemplu, T. S. Kuhn, P. K. Feyerabend sau H. Keuth, resping categoria de adevăr în raportarea la orice propoziție în știință, atît la acele propoziții care au indicatori de spațiu și timp, cît și la acele teoretice, pe cînd alții, ca, de exemplu, W. v. O. Quinn, admit caracterizarea unor propoziții ca adevărate sau false, dar nu în cazul propozițiilor teoretice (al teoriei). Numeroase discuții a trezit, în domeniul metodologiei, în special cartea lui L. J. Goldman *Historical Knowing* (Austin and London, 1976), ce reprezintă un punct de vedere extremist și de aceea neacceptat în general. Goldman consideră că nu există nici o diferență între faptul istoric și descrierea lui de către istoric, deoarece, descriind faptele, istoricul le și constituie totodată. Autorii care elimină categoria adevărului, deci concordau propozițiilor despre realitate cu realitatea însăși, motivează această eliminare prin inexistența observației „pure”, fără intervenția cunoștințelor observatorului, ceea ce înseamnă, după ei, că realitatea este inaccesibilă cunoașterii, după cum inaccesibilă este și posibilitatea definirii aceluiași punct de referință de care ar fi trebuit să se apropie cercetătorul. Este suficient, spun ei, să se realizeze în știință criteriile unei metode științifice (de exemplu a intersubiectivității) și nu să se tindă spre categoria „metafizică” a adevărului.

Acest punct de vedere nu numai că nu este de acceptat pentru adepții epistemologiei materialiste, dar, după cum m-am străduit să demonstrez încă după publicarea *Metodologiei*, vine în contradicție cu practica istoricilor, care apreciază afirmațiile din narațiunea istorică nu numai din punctul de vedere al concordanței lor cu cerințele metodei științifice, ci și din punctul de vedere al concordanței cu realitatea. Altfel ar fi greu de înțeles de ce au loc discuții în care concurează teze pregătite cu aceeași legitimitate științifică. Istoricii sînt convinși că tind nu numai spre o prezentare credibilă științifică a imaginii trecutului, ci, totodată, către una adevărată.

Reînnoirea posibilității de aplicare a criteriului veridicității în raport cu teoria duce la așa-zisul instrumentalism metodologic. Afirmațiile teoretice și teoriile sînt tratate numai ca instrumente (modele, reguli, principii) de ordonare a datelor de observație și nu ca o reflecție sui-generis a realității. Nu mai trebuie subliniat că, raportată la cercetarea istorică, o astfel de interpretare a teoriei, adică aprecierea ei ca instrument abstract, invariabil, care poate fi folosit în cele mai diferite cazuri, duce la anchilozarea obiectului cercetării, la formulări anistorice. Un exemplu de abordare de acest gen este, printre altele, structuralismul (de tipul C. Lévi-Strauss), care propune cuprinderea procesului istoric în anumite scheme care izvorăsc din predispozițiile invariabile ale gîndirii umane. La rezultate similare duce psihoistoria, deja amintită, precum și unele curente ale așa-zisei antropologii culturale (prezentată, printre altele, în cartea lui P. Bagby *Cultura și istoria*, 1958). În ultimii ani s-au purtat

numeroase discuții pe aceste teme. Se poate afirma, în general, că a scăzut simțitor, ținând seama de dogmatismul lor, caracterul abstract al acestor direcții.

În *Metodologia* mea reprezintă punctul de vedere al realismului în interpretarea teoriei și, totodată, a modelului. Consider că teoria se poate supune unei valorizări logice la fel ca propozițiile referitoare la faptele istorice; teoria poate fi, în consecință, adevărată sau falsă, însă valoarea de adevăr sau fals are un caracter gradat. O astfel de poziție este caracteristică nu numai pentru metodologia marxistă, ci și pentru alte filozofii ale științei (de exemplu, K. Popper).

Punctul de vedere realist presupune, în consecință, strinsa legătură dintre teoria realității (ontologia) și metodologie. Aceasta înseamnă că o cercetare adecvată a realității nu este posibilă fără teorie, care este în același timp o reprezentare simplificată a realității (evident, subliniem încă o dată, ipoteză) și un instrument de cercetare, iar nu numai acesta din urmă, așa cum vor instrumentalizii. Rezultă de aici că structura metodologiei de cercetare a unui sau altuia dintre aspectele realității trebuie să reflecte structura realității și, în consecință, că dezvoltarea reflecției metodologice poate să găsească în teorie o sursă de inspirație direcționată în mod corespunzător (dar, evident, permanent supusă verificării).

Inspirația pare a fi deosebit de fecundă în domeniul celui mai important capitol — din perspectiva istoriografiei moderne — cel al metodologiei istoriei. Această chestiune am tratat-o mult mai pe larg într-o altă lucrare a mea, de care am amintit, intitulată *Înțelegerea istoriei*. Acolo am formulat directiva explicării integrale, ce rezidă în constatarea existenței a două aspecte ale realității sociale — obiectiv și subiectiv — și a legăturii lor dialectice. Tot acolo s-a arătat că în discuțiile cu privire la modelul nomologico-deductiv, formulat pentru prima dată cu referire la istorie de către G. Hempel — aspectul obiectiv al procesului istoric a fost separat de cel subiectiv, propunându-se pentru ele modele de explicație diferite, tratate alternativ. Deocamdată atât modelul nomologico-deductiv, referitor la latura obiectivă a procesului istoric, adică explicația prin apelul la legi cauzale, deci la propoziții teoretice despre regularitatea procesului istoric, cât și explicația prin apelul la motivațiile umane au un rol esențial în explicația istorică. Și alte tipuri de explicație semnificate, cum sînt în primul rînd cele funcționale, care atrag atenția asupra interdependenței elementelor procesului istoric, sau genetice, care reconstituie cursul dezvoltării — deci răspund la întrebarea „cum”, iar nu „de ce?” — își au rolul lor în cercetarea istorică. În concluzie, în istorie pot fi indicate cel puțin patru modele de explicație: nomologico-deductiv, motivațional (cu diverse variante), funcțional și genetic.

Modelul nomologico-deductiv îl considerăm ca fundamental, fiind acela care scoate la iveală relațiile cauzale în procesul istoric. Menționăm, totuși, că modelul lui Hempel, izvorînd din idei pozitiviste, este numai o formă logică a cărei aplicare în cercetare depinde de teoria procesului istoric acceptată de cercetător. Este vorba în primul rînd de caracterul și conținutul legilor, care sînt numai o parte a premiselor deducției în model. În concepția marxistă legea (chiar în sens larg) trezorează să arate mecanismul legăturii cauzale, să nu fie numai o generalizare a coexistenței anumitor fapte sau caracteristici. O lege *stricto sensu* este bunăoară legea gravitației sau, *lato sensu*, legea Copernic-Gresham, care vorbește de scoaterea din circulație a banului mai prost de către cel

mai bun, dar nu va fi o generalizare (chiar și comună) ca aceea că toate pietrele aruncate cad. Atît legea gravitației, cît și ultima constatare pot fi „folosite” în model, dar, după părerea noastră, numai prima oferă explicația corespunzătoare. Apelul la o lege de tipul al doilea poate oferi numai o explicație ad-hoc. În ceea ce privește conținutul legilor, acesta depinde de obiectul la care ele se referă și de teoria în care se include legea respectivă. În urma animatelor discuții asupra modelului nomologico-deductiv care au avut loc după publicarea *Metodologiei istoriei*, se poate avea convingerea că acest model se verifică în practica obișnuită a istoricilor și poate fi tratat și ca o directivă metodologică. De asemenea, corespunde și tezei cu privire la caracterul legii al realității sociale.

Totuși acest model nu poate fi folosit în explicarea acțiunilor umane decît dacă e utilizat în cadrul explicației behavioriste, care se slujește numai de generalizări ale observării comportamentului uman și care tratează omul ca pe o marionetă ce reacționează la stimuli externi — recompense și pedepse. După cum reiese din numeroase cercetări de ultimă oră (de exemplu, J. Kmita), pentru explicarea acțiunilor umane este potrivit modelul explicației raționale, adică al explicației, deja amintite, prin reconstituirea scopurilor acțiunii, a cunoștințelor despre condițiile de activitate și a sistemului de valori existent, deci a așa-zisei structuri motivaționale. J. Kmita denumeste o astfel de explicație — interpretare umanistă. Avînd în vedere caracterul indisolubil al laturilor obiective și subiective ale procesului istoric, obținem o explicație relativ integrală numai atunci cînd privim orice fapt istoric atît din perspectiva producerii evenimentelor — adică a activității umane, cît și din perspectiva rezultatelor globale ale acestei activități, deci din perspectiva proceselor obiective. Aceasta înseamnă că este necesar să fie corelate ambele modele de explicare, adică în explicarea acțiunilor umane să se tindă și spre explicarea proceselor obiective, a condițiilor acestor acțiuni, iar în explicarea proceselor obiective să se investigheze mecanismele „producerii” acestor procese de către oamenii care sînt implicați în ele și care-și realizează scopurile.

În discuțiile referitoare la explicație, purtate în ultimii ani în special între metodologii care în general nu sînt istorici, s-au atacat în fapt chestiuni secundare. Adesea s-a confundat analiza activității practice a istoricilor cu programul întreprinderii explicative. Se poate afirma că, în general, fărîmîțarea filozofiei pozitiviste a științei a dus la revigorarea în cercurile nemarxiste a concepției comprehensiunii și a inspirat ofensiva pentru includerea explicației acțiunilor umane în modelul nomologico-deductiv. Aceasta s-a corelat cu ofensiva pentru explicațiile inspirate de psihologia behavioristă. Căutarea „rațiunii” acțiunilor umane, iar nu a „cauzelor” lor sau a regularităților behavioriste, a devenit principala temă a discuțiilor. S-a ajuns, mai des decît pînă acum, la concluzia caracterului complicat al explicațiilor istorice, a imposibilității indicării ansamblului condiționărilor etc. Se ridică în continuare voci care susțin că noțiunea de cauză nu este necesară istoricului.

Divergențele în problema explicației au fost legate în mod obișnuit de diferențele în conceperea științei istorice însăși. Autori ca G. Left sau P. Weyne sînt convinși de caracterul ei ideografic. Trăind istoria ca „descriere”, îi neagă posibilitatea de a dobîndi statutul de știință socială statuată de teorie. Aceste opinii au dus la dezvoltarea analizei narațiunii istorice și la părerea că explicația sau comprehensiunea în

istorie poate fi obținută numai prin „istorisirea“ evenimentelor. M-am ocupat de narațiunea istorică și în alte studii, apărute după publicarea *Metodologiei istoriei*, dar din constatarea că istoricul își prezintă rezultatele cercetărilor în formă narativă nu am tras concluzia cu privire la statutul descriptiv al științei istoriei. Dimpotrivă, subliniez că narațiunea istorică este de neconceput, în epoca științei istorice moderne, fără fundamente teoretice.

Pentru mine este o mare satisfacție publicarea cărții de față în România. Nu numai pentru că sînt legat de istoricii români prin relații de colegialitate, dar și pentru că prin intermediul cărții mele mă apropii mai mult de un centru cu o bogată gândire filozofică și logică, precum și cu un bogat curent de gândire istorică și metodologică. Este suficient să amintesc de savanți ca A. D. Xenopol (1847—1920) și N. Iorga (1871—1940) pentru a ne da seama cît de bogat este terenul intelectual pe care ajunge cartea mea. Aceasta obligă, dar și onorează.

AUTORUL

METODOLOGIA ȘI ISTORIA

I. OBIECTUL METODOLOGIEI ȘTIINȚEI

1. Probleme și aspecte fundamentale ale metodologiei științelor

Metodologia generală a științelor — care, uneori, se numește logică, filozofie sau teorie a științei — nu are un obiect al său strict delimitat. Așa încît ar fi, se pare, inutil a se căuta o definiție a ei cu care să fie de acord toți cei interesați. Este poate mai bine să se contureze aria problemelor de care se ocupă sau ar trebui să se ocupe metodologia generală a științelor. Putem stabili astfel un anumit număr de probleme aparținînd în mod cert astăzi cercetării metodologice. Numai pe baza unei asemenea operații se poate da metodologiei o accepțiune convenabilă unor considerații asupra problematicei metodologice a istoriei.

Este unanim acceptat faptul că în sfera metodologiei generale a științei intră două domenii de preocupări legate de:

- 1) activitatea de cunoaștere a cercetărilor științifice;
- 2) produsul acestei activități de cunoaștere.

Primul dintre aceste două domenii se referă la știință, înțelegând ca un proces de cunoaștere, care constă, în ultimă instanță, în formularea și argumentarea unor enunțuri, în timp ce al doilea domeniu reprezintă știința înțelegând ca rezultat al acestui proces de cunoaștere (adică, în ultimă instanță, un grup de teoreme sau — altfel spus — un grup de propoziții). K. Ajdukiewicz numește metodologie pragmatică acel compartiment al metodologiei al cărui obiect este știința înțelegând ca profesiune a savanților, adică știința ca activitate, corespunzînd primului domeniu menționat mai sus, iar metodologia nonpragmatică — cercetarea asupra științei concepută „nu ca activitate a savanților, ci mai degrabă ca rezultat al procesului de cunoaștere“¹.

Trebuie arătat că cercetările asupra activității de cunoaștere, ca și asupra rezultatului acesteia, se pot face în două feluri. Aceasta permite să se evidențieze în cadrul lor nu două domenii, ci două modalități de cercetare metodologică. Se poate vorbi astfel despre:

- 1) o metodologie descriptivă;
- 2) o metodologie normativă.

Metodologia descriptivă se limitează la descrierea procesului cunoașterii și a produsului său, pe cînd metodologia normativă se străduiește să compare normele de cercetare științifică corectă și să indice nivelul de dezvoltare a științei respective².

În definițiile curente ale metodologiei științelor se accentuează în general în mod diferit interpretarea ei pragmatică și cea nonpragmatică, cea descriptivă și cea normativă. În practica cercetării însă aceste puncte de vedere se interferează deseori.

Este necesar să se indice încă o împărțire internă a metodologiei, esențială pentru considerațiile noastre, și anume diferențierea dintre metodologia generală a științelor și metodologia specială sau metodologia

diverselor discipline. Acestea din urmă pot fi concepute în sens mai restrâns sau mai larg. De exemplu, metodologia specială va fi atât metodologia tuturor științelor neformale (deci a științelor naturii și sociale), cât și, de pildă, însăși metodologia științelor sociale, și, mai departe, a științelor istorice, sau, în sfârșit, a diverselor discipline istorice¹. Metodologia generală poate fi examinată din punctul de vedere al analizei procesului de cunoaștere, precum și al rezultatelor acestuia⁴.

2. Metodologia științelor și semiotica

Reflectând asupra obiectului metodologiei științelor și, implicit, asupra metodologiei istoriei, ne întâlnim la fiecare pas cu noțiunea de semiotică (sau semantică în înțelesul larg al cuvântului), identificată uneori cu sfera de preocupări a metodologiei științelor. Se pune deci problema raportului reciproc dintre metodologia științelor și semiotică și, în special, a rolului semioticii în cercetările din domeniul metodologiei științelor (generale și speciale).

Orice fel de semne, mai exact procese în care ceva funcționează ca semn constituie obiectul semioticii, al cărei părinte spiritual este Locke⁵, iar creator Ch. Morris⁶. Uneori semiotica este denumită știința generală despre semne, știința generală despre semne și limbaje, sau teoria generală despre semne⁷. Noțiunea de semn este raportată la o anumită știință. „Semnul — spun J. Giedymin și J. Kmita — din punctul de vedere al unei anumite științe este orice obiect (sau stare) care este folosit (sau produs) într-un mod repetat. Această folosire (producere) repetată poate fi reconstituită rațional din punctul de vedere al scopurilor de comunicare pe baza științei date⁸”.

Din sfera semioticii care se referă la orice fel de semne se desprinde așa-numita semiotică logică, care se ocupă numai de un anumit domeniu al semnelor, anume de limbaj, puțin și limitată la studiul limbajului științei. Examinarea limbajului științei pe baza semioticii este, cel puțin ca punct de pornire, destul de largă, deoarece semiotica dispune de trei posibilități de abordare a obiectului:

1) sintaxa, care studiază teoria proprietăților formale ale expresiilor unui limbaj și care se ocupă cu cercetarea relațiilor reciproce dintre expresiile lingvistice;

2) semantica (în înțelesul restrâns al acestui cuvânt), care se ocupă cu relația dintre expresiile lingvistice și realitatea pe care acestea o descriu (așa-numitele obiecte sau stări de fapt);

3) pragmatica, care se ocupă cu relația dintre limbaj și persoana care îl utilizează (adică legătura dintre om și limbaj).

Deci contactul semioticii cu realitatea se realizează pe două „planuri”: al obiectului studiat și al cercetătorului. Aceasta se poate prezenta grafic ca în Fig. 1.

După cum se vede, numai sintaxa — domeniul speranțelor deșarte ale neopozitivistilor logici⁹ — își limitează preocupările la analiza exclusiv logică a limbajului științei. Dacă am limita numai la aceasta metodologia științelor, am desființa obiectul propriu-zis al acesteia, care trebuie să aibă în vedere scopul fundamental al științei — descrierea și explicarea realității (dacă e vorba de știință ca efect) și aspectul ei umanist (dacă e vorba de știință ca activitate a savanților). La această concluzie au ajuns chiar și neopozitivistii, pătrunzând tot mai mult pe te-

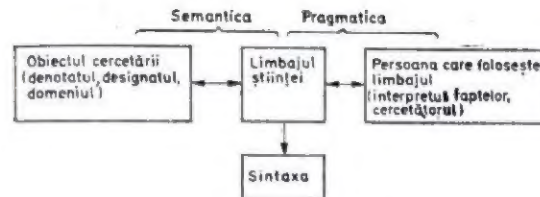

Fig. 1

renul cercetărilor extralingvistice¹⁰, ceea ce a dus, după cum se știe, la scăderea lor, cîndva atât de uniți.

Cu toată importanța considerațiilor din domeniul sintaxei (sintaxei logice) pentru analizele metodologice, mult mai aproape de cerințele metodologice sînt cercetările semantice, care examinează legăturile dintre obiectul cercetării și limbajul științei¹¹. Este deci vorba de relația dintre două sfere: a obiectului și a limbajului. Examinînd această relație, este imposibil să nu reflectezi asupra caracteristicilor uneia sau alteia dintre sfere sau planuri. De aceea, în strînsă legătură cu semantica apar diverse curente de cercetare ontologică, care se ocupă de trăsăturile specifice ale realității. Rămîne totuși o problemă deschisă dacă aceste cercetări ontologice intră sau nu în sfera semioticii, sau dacă servesc drept bază demersului semantic. În ceea ce privește cercetările sintactice incluse în semiotică, nu există nici un dubiu în acest sens.

În sfera cercetărilor strict semantice, adică referitoare la relațiile dintre lumea obiectelor și a stărilor, pe de o parte, și denumiri și propoziții, pe de alta, conceptele de bază sînt: denotarea, reprezentarea, desemnarea, metalimbajul și adevărul, inclusiv conceptele domeniului, izomorfismul și modelul. Acestea constituie categoriile fundamentale ale metodologiei științelor, fără de care ar fi greu să ne imaginăm atât metodologia generală, cât și metodologiile speciale. Deoarece aceste noțiuni ne vor fi utile în considerațiile privind problematica metodologiei istoriei, merită, pentru facilitarea dezbaterilor viitoare, să le analizăm pe scurt.

Denotarea este raportarea denumirilor, a predicatelor și a altor categorii sintactice la obiecte și stări. De exemplu, denumirea colectivă „curtea lui Stanislaw August” desemnează o anume mulțime de obiecte, denumirea „șleahta poloneză” — altă mulțime, iar denumirea Sigismund I, regele polonez — indică un individ (obiect individual). Acești termeni au deci denotațiile lor. De asemenea, predicatele (expresiile de tipul: este bine, a învins etc.), alături de denumiri (în înțelesul termenilor unici) ea cele mai importante elemente ale sintaxei logice, au denotații. Acestea sînt mulțimi (în cazul predicatelor simple) sau relații de două sau mai multe elemente (în cazul predicatelor compuse din două sau mai multe elemente)¹².

Reprezentarea se referă la anumite simboluri variabile (de exemplu „x”) care privesc pe fiecare obiect din domeniul dat fără să indice unul anume. De exemplu în fraza „Dacă x a fost nobil, atunci a avut anumite privilegii” — variabila nu se referă la obiect în sensul denotației, ci reprezintă obiectele date. În narațiune, variabilele apar foarte rar.

lor limbajului unei științe date cu limba vorbită și, deci, soluționarea unei probleme de primă importanță pentru cercetările metodologice, ca și pentru istorie, care operează în fond cu limba vorbită.

3. Metodologia științelor și istoria științei

Cu greu poate fi pusă la îndoială importanța cercetărilor asupra istoriei științei pentru analizele metodologice, chiar dacă opiniile cercetătorilor nu sînt tocmai identice. Asemenea analize reprezintă un punct de vedere nonformal, care ia în considerare dezvoltarea proprie a fiecărei discipline în parte.

Istoria științei se poate referi, după cum se știe, la diverse probleme și poate fi realizată în diverse moduri. Aici poate fi vorba atât de o istorie a investigării afirmațiilor științifice asupra domeniului dat (de exemplu, istoria disputei cu privire la cauzele căderii Imperiului roman), cât și de o istorie a modalităților de cercetare a domeniului dat.

Metodologia generală este preocupată în primul rând de acest al doilea aspect. În accepțiunea primului aspect (să-l numim obiectiv), istoria științei este mai degrabă o parte componentă a disciplinei respective (care intră, adică, în cazul dat, în corpul disciplinei). De exemplu, istoria istoriografiei (înțelegem nu ca istoria metodelor de cercetare) este tratată ca o ramură a cercetărilor istorice legate de istorie în înțelesul strict al acestui cuvânt (după cum istoria chimiei este tratată ca o ramură a chimiei etc.). Pentru metodologia generală aceste cercetări (asupra progresului științei respective) au importanță indirectă. În schimb, se poate reflecta dacă nu cumva poate intra în sfera metodologiei științelor istoria științei care se dezvoltă exploziv în ultimul timp sub aspectul al doilea (să-i zicem metodologic), și care constă în examinarea mutațiilor privind metodele sau modalitățile²⁰ de cercetare în diverse domenii științifice. Dacă avem în vedere metodologia științelor în sensul ei larg, atunci fără îndoială că acest moment al istoriei științei ar trebui inclus aici, dar dacă avem în vedere sensul ei restrins, atunci istoria științei nu e deelt o bază, printre altele posibile, a metodologiei științelor. Se pare că importanța cercetărilor asupra istoriei științei este cu atât mai mare pentru analizele metodologice, cu cât cercetăm mai „în amănunt” metodologia. Deci ar fi greu să ne imaginăm metodologia istoriei fără cercetarea istoriei acestei științe. De asemenea, se impune prelevarea legăturii cu primul dintre cele două aspecte menționate ale istoriei științei.

4. Metodologia științelor și teoria deciziei și a jocurilor

După cum semiotica și logica matematică, pe de o parte, și istoria științei sub aspectul ei metodologic, pe de altă parte, constituie, în funcție de punctul de vedere, fie o parte componentă a metodologiei generale a științelor, fie științe în baza cărora se desfășoară cercetări metodologice, tot așa este și cu teoria deciziei și a jocurilor²¹. Cercetarea științifică poate fi interpretată ca o variantă a activității raționale. Din acest punct de vedere, e necesar să se examineze procedeul de cercetare. Metodologia științelor se poate mulțumi (și așa se întâmplă în forma ei descriptivă) cu o descriere simplă a operațiilor de cercetare efectuate de savanți, fără a se examina eficacitatea deciziilor luate, sau, folosind limbajul teoriei jocurilor, fără a examina eficiența strategiilor alese de aceștia.

Se poate merge mai departe (în cazul formeî normative), încercându-se să se stabilească regulile „ascunse” care orientează activitatea savanilor pentru a realiza obiectivele demersului cercetării și, în consecință, să se stabilească o strategie optimă pentru domeniul respectiv. Încluderea problemelor deciziei în sfera considerațiilor metodologice duce la deplasarea ei din planul descrierii în planul explicației și evaluării. Totodată, aceasta apropie analiza metodologică de problema valorizării, ceea ce duce mai departe la definirea relațiilor cu multe alte științe și ramuri ale cunoașterii, cum sînt axiologia, etica, sociologia științei. Toate aceste științe se află în strînsă relație cu metodologia științelor. Fiecare dintre ele are apoi alte ramificații, ceea ce în știință constituie un fenomen foarte „firesc”. Anumite noțiuni din teoria deciziilor și a jocurilor le introducem pe parcursul cercetărilor noastre, deși foarte speciale, deoarece se referă strict la metodologia istoriei. Oricum, trebuie menționată marea lor utilitate tocmai în această ramură a metodelor, întrucît istoricul se ocupă de activitățile din trecut ale oamenilor și vrea nu numai să le descrie, dar și să le explice. Utilitatea teoriei jocurilor este oarecum dublă: pe de o parte poate servi în cercetările asupra demersului istoricilor înșiși, iar pe de altă parte — în cercetarea acțiunilor oamenilor de care aceștia se ocupă. Deci poate avea rolul unui instrument metodologic cu acțiune dublă.

5. Metodologia științelor și teoria informației

Dacă e vorba de legătura teoriei informației cu metodologia științelor, lucrurile se petrec la fel ca și cu semiotica. Deoarece, după cum scrie J. Giedymin, „problemele cunoașterii le rezolvăm obținând și analizând informații, trebuie să adăugăm la noțiunile metodologiei elementare, în informații, trebuie să adăugăm la noțiunile metodologiei elementare, în afara de cele folosite tradițional, conceptul de informație și noțiunea de informatician în special, pe cea de observator și de autenticitate a informației”²². Nu mai e nevoie să subliniem că aceste probleme au o importanță primordială pentru istorie — știință care folosește, după cum am spus, efectele observațiilor realizate de alte persoane. Dacă am considera metodologia în sens larg, am putea admite că teoria informației este o parte componentă a ei; putem de asemenea considera că în metodologia științelor realizăm cercetări, printre altele, pe baza unor categorii din teoria informației.

Teoria informației a introdus, în cadrul metodologiei științelor, multe noțiuni, fără de care ne-ar fi greu să ne imaginăm azi cercările metodologice⁴². Pe lângă noțiunea de informație amintită (și de informatician) se mai pot adăuga, în primul rând, noțiunile de mesaj, cod și canal de comunicație. Se disting informația selectivă și semantică. Informația selectivă este cea care poate fi transmisă numai de propoziții adevărate sau false. J. Giedymin da următoarea definiție: „Prin informație vom înțelege de posibilități în conformitate cu anumite criterii, iar prin informația semantică — o reducere a variației, adică o limitare a unui set (univers) de posibilități”. Informația selectivă este setul de evaluări (interpretări binare) ale propozițiilor unei teorii, care este strict limitată de diverse condiții. Teoria informației a deschis, deci, în multe privințe posibilități necunoscute semioticii.

Informația astfel „preparată” ca să ajungă (prin intermediul canalului) la receptor poartă numele de mesaj. Această „preparare” înseamnă codificarea. Pentru a recepta un mesaj (un item de informație), acesta trebuie să fie decodificat, receptorul trebuie să cunoască codul în termeni generali, codul este o funcție care atribuie mesajului respectiv un anumit conținut²⁵.

În cazul informației semantice, codul de bază este codul lingvistic, adică un limbaj înțeles și de transmitător și de receptor. În știință ne folosim de codul lingvistic factual, totuși ne preocupă codul psihologic-lingvistic și cel metaforic și chiar subliniem rolul creator al ultimului. De cod lingvistic este legat codul scrisorii.

Canalul informațional este cel prin care trece mesajul în drumul de la transmitător la receptor (de exemplu hîrtia în cazul scrisorii, aerul în cazul vorbirii etc.). Entropia este măsura dezordinii, nedeterminării, haosului. Informația reduce deci entropia. Cantitatea informației obținute este egală cu diferența dintre entropia sistemului înainte de obținerea informației și după obținerea informației.

6. Metodologia științelor și teoria cunoașterii

Adesea poate fi întâlnită opinia că metodologia științelor (accentul aici nu este pus pe metodologiile specializate) este o parte a teoriei cunoașterii (gnoseologiei, epistemologiei). Această opinie are o justificare serioasă: cunoașterea științifică este numai o anumită varietate a cunoașterii umane în general. Așa încît problemele fundamentale ale cunoașterii științifice pot fi rezolvate pe baza rezultatelor cercetărilor generale de gnoseologie. Semiotica și teoria informației se preocupă, e adevărat, de relațiile dintre realitate și cele relatate despre ea, dar nu analizează procesul care apare între realitate și omul care la cunoaște de ea, adică în ce mod omul cunoaște realitatea. Aceste științe studiază în ce măsură enunțul corespunde realității și, eventual, în ce măsură enunțul este conform cu convingerile vorbitorului, precum și corespondența dintre mesajul transmis și mesajul receptat²⁶. Deci pentru a spune procesele cunoașterii unei analize multilaterale, trebuie să se recurgă la teoria cunoașterii. De asemenea, cînd examinăm efectul cunoașterii științifice — știința, e bine să apelăm la cercetările gnoseologice generale.

Tot așa de justificată este probabil și părerea conform căreia metodologia științelor are legături deosebit de puternice cu teoria cunoașterii, sau că-și sprijină cercetările pe concluziile acestora. De asemenea, se poate spune că o parte a cercetărilor gnoseologice se circumscriu metodologiei științelor concepută într-un sens larg.

7. Metodologia științelor și cercetările ontologice și psihologice

Toate științele examinate pînă acum au fost tratate fie ca părți (elemente) ale cercetărilor metodologice generale, fie ca discipline pe baza cărora se desfășoară cercetările metodologice. Ele s-au referit în majoritate la două direcții incontestabile ale metodologiei științelor (vezi pct. 1): procesele cunoașterii și rezultatele lor.

Lărgirea sferei metodologiei științelor prin diverse discipline (semiotica, teoria deciziilor și a jocurilor, teoria informației, istoria științei sau

aspectul ei metodologic, teoria cunoașterii) nu a depășit aceste două direcții. Totuși, dacă privim schema modificată, care ar putea să aibă în Fig. 2, observăm că au fost incluse în cadrul metodologiei, științelor rețelele dintre obiect și enunțuri, dintre enunțuri și cercetări, enunțurile

Fig. 2

lingure (analiza logică a limbajului), relații cercetate de diverse științe (nu numai de semiotică), dar au fost omise cercetările asupra obiectului cercetărilor și cercetătorului. Primele constituie obiectul diverselor curente de cercetare ontologică, iar celelalte obiectul considerațiilor psihologice.

Apare întrebarea, dacă și în ce măsură ar putea fi postulată includerea acestor cercetări în cadrul metodologiei științelor. Un răspuns pozitiv la prima parte a întrebării ar avea ca efect împărțirea în:

- 1) metodologie în sensul restrîns al termenului;
- 2) metodologie într-un sens mai larg al termenului

Totuși, independent de opiniile în această problemă, este evident, ceea ce am subliniat deja vorbind despre principiile semanticii (pct. 2), că cercetările metodologice se desfășoară și trebuie să se desfășoare (în vederea obținerii unor rezultate corespunzătoare) pe baza investigațiilor asupra obiectului cercetărilor, adică asupra domeniului cercetărilor științelor respective. De modul în care va fi investigat acest obiect va depinde însăși concluzia cercetării metodologice.

Problema fundamentală este de a ști, în primul rînd, ce tipuri de obiecte și ce raporturi există între ele (cum sînt: categoriile ontologice, compartimentele realității etc.) denotate cu denumiri și expresii ale altor categorii sintactice ale unei limbi date (interpretată semantic, adică în raporturile dintre termenii limbii respective și obiectele corespunzătoare) și, avînd raportate la termenii limbii respective obiectele corespunzătoare și, în al doilea rînd — ce caracter au aceste obiecte. S-a încercat să se răspundă la aceste întrebări încă de la începuturile investigațiilor filozofice (de exemplu, categoriile ontologice ale lui Aristotel), dar progrese însemnate s-au realizat numai în ultimul timp. Referitor la prima întrebare se impun cuceririle în domeniul teoriei mulțimilor, al cărei bază se impun cuceririle în plină dezvoltare Teoria mulțimilor, al cărei fundament este ciberneticii, discipline în plină dezvoltare. Printre noțiunile fundamentale de pornire l-a schițat G. Cantor²⁷, a avut o influență imensă asupra gândirii contemporane. Teoria mulțimilor, care posedă o mare varietate de ramuri ale științei de mulțime și de apartenență mentală ale acestei teorii se află noțiunea de mulțime distributivă (colecții) la o mulțime. În teoria mulțimilor se examinează așa-numitele (colecții) mulțimi distributive. Conceptul de mulțime distributivă este o noțiune totalitară a obiectelor (constituind elementele unei mulțimi) care posedă o anumită trăsătură caracteristică comună. De exemplu, mulțimea „regilor polonezi” desemnează mulțimea oamenilor care trăiesc în Polonia, „șlehta” — o mulțime de regi care au domnit cîndva în Polonia, „mulțimea de oameni care au domnit cîndva în Polonia” — o mulțime de mulțimi. Deci trebuie subliniat că caracterul abstract al mulțimilor distributive. Aceste mulțimi sînt obiecte generale, altele decît obiectele care constituie elementele ce intră în componența acestei mulțimi²⁸.

În teoria mulțimilor se practică diverse genuri de operații cu mulțimile, ca și în metodologie de altfel. Pe parcursul acestor operații și analize s-au evidențiat, printre altele, submulțimile (elemente ale mulțimilor), sisteme ordonate, adică acele mulțimi în care se menține o anumită succesiune a elementelor, precum și conceptul de relație bilaterală (așa-numitele mulțimi ordonate pe indivizi), tridimensională etc.

În rezumat, principalele categorii ontologice ale teoriei mulțimilor sînt individul și mulțimile (în sens distributiv).

Mereologia se ocupă de altfel de mulțimi — așa-numitele mulțimi colective²⁹. Mulțimile colective, spre deosebire de cele distributive, sînt obiecte materiale, iar nu o „sumă” abstractă de proprietăți ale obiectelor materiale respective. Un exemplu de mulțime colectivă este „curtea” lui Stanisław August³⁰, o grămadă (aglomerare) de pietre (care trebuie deosebită de mulțimea distributivă de pietre, unde e vorba de piatră „în general” și nu de o grămadă concretă) etc.

Spre deosebire de teoria mulțimilor și de mereologie, cibernetica operează la un nivel ontologic exprimat prin noțiunile fundamentale de structură și conexiune³¹. Așa după mare, pentru teoria informației, mare importanță conținutul informației, tot așa în cibernetică conceptul de structură se poate referi la diverse domenii ale realității. De noțiunea de structură se leagă noțiunea de elemente ale structurii, de mișcare, de evoluție a structurii — sumă de concepte deosebit de importante pentru cercetările istorice. Nu amintim aici de semnificația acestor concepte, deoarece ne vom ocupa de ele pe parcursul investigațiilor.

Teoria mulțimilor, mereologia, cibernetica, operînd cu termeni ca individ, mulțime, relație, structură, conexiune etc., caracterizează în general obiectul cercetărilor științei. Analizele ontologice asociate cu filozofia științelor naturii (concepte în sens larg, adică omul și societatea umană sînt o parte a naturii) furnizează și ele răspunsuri la întrebările privind cele mai generale trăsături caracteristice ale obiectelor, care constituie domeniile de cercetare ale diverselor științe. Pe baza lor se examinează problemele unității materiale a lumii, ale devenirii existenței (dialecticii), ale noțiunilor de timp și de spațiu. Nu vom caracteriza aici nici chiar în linii generale aceste probleme, așa de cunoscute de fapt, deoarece ne vom ocupa de ele mai îndeaproape în partea de specialitate a investigațiilor noastre. Aceste probleme sînt esențiale pentru investigațiile metodologice ale istoriei³².

Dacă pot exista dubii în ceea ce privește considerarea unor cercetări ontologice (realizate fie în metalimbaj, fie în limbajul obiectual) ca parte componentă a metodologiei generale a științelor, problema se prezintă altfel în cazul metodologiilor speciale. În acest caz, cînd este vorba de anumite ramuri ale științelor sau de fiecare știință în parte, trebuie recunoscut că un punct de vedere general asupra structurii domeniului cercetat, ca parte componentă a bagajului de cunoștințe al cercetătorului, pe baza cărui acesta își desfășoară cercetările, influențează în mod real desfășurarea lor și deci analiza acestui punct de vedere asupra structurii domeniului ar trebui să pătrundă, într-o măsură oarecare, în sfera investigațiilor metodologice. În funcție de includerea sau neincluderea acestor cercetări în sfera de interes a metodologiei speciale respective, vom putea vorbi de o metodologie (specială) în sens larg sau în sens restrîns. Concluziile noastre se referă, evident, și la metodologia istoriei.

Mai rămîne problema eventualei includeri în sfera metodologiei științelor a considerațiilor psihologice. Aici este vorba, evident (excluzînd în acest moment preocupările pragmatice semiotice), numai de așa-numita psihologie a creației științifice — domeniu deosebit de interesant. Această aparține însă disciplinei, psihologiei; numai rezultatele cercetărilor din acest domeniu trebuie să constituie obiectul preocupărilor metodologului care examinează activitatea de cunoaștere și rezultatele unei astfel de activități.

8. Concluzii pentru metodologiile speciale

Ca rezultat al investigațiilor noastre asupra obiectului metodologiei științelor, am ajuns la concluzia că metodologia generală se folosește de multe științe pentru a-și realiza principalele sale sarcini, anume cercetarea proceselor de cunoaștere și a rezultatelor lor. Unele dintre aceste științe au apărut relativ de curînd și se dezvoltă furtinos; legat de acest fapt se poate prevedea un progres rapid al investigațiilor metodologice. În funcție de un fel sau altul, putem trata toate aceste științe sau unele dintre ele, ori chiar anumite ramuri ale lor, ca părți componente ale metodologiei științelor, după cum se poate considera că cercetarea metodologică a științei se realizează pe baza lor. Această o două atitudine corespunde în mai mare măsură actualului stadiu al cercetării.

Ca urmare a acestor analize rezultă anumite concluzii pentru metodologiile speciale. Astfel, se profilează domeniul lor de cercetare (asemănător în linii mari cu domeniul de preocupări al metodologiei generale) și se evidențiază, într-o măsură oarecare, diferențele dintre instrumentele de cercetare. Aceste diferențe decurg în primul rînd din diversitatea obiectului cercetărilor fiecărei științe. Raportat la metodologia generală, acest obiect este întreaga realitate (sau, altfel spus, toate domeniile), adică toate lumile posibile. Cu cît ne apropiem mai mult de cercetarea metodologiei fiecărei științe în parte (sau chiar a unui grup din ele), cu altă mai clar încep să apară, să se evidențieze diferențele între domeniile cercetate. Luînd, spre exemplificare, obiectul cercetărilor fizicii, el este foarte diferit de obiectul cercetărilor istoriei, deși nu instrumentele metodologiei generale ele pot fi cercetate în mod unitar. Apare deci o problemă care nu a fost pînă în prezent soluționată: în ce măsură aceste instrumente, să le zicem generale, pot fi folosite în metodologiile speciale și în ce măsură și în ce mod trebuie ele adaptate la cerințele acestora. În sfîrșit, în ce măsură trebuie să fie folosite instrumentele proprii numai unei anumite științe (sau grup de științe), sau în ce măsură pot fi ele create, și dacă aceste instrumente sînt, eventual, numai o varietate a instrumentelor generale. Oricum, se poate afirma, referitor la metodologiile speciale, că stabilirea sferei lor de preocupări și a tipului de instrumente de cercetare trebuie să se facă ținînd seama de metodologia generală și de analiza domeniului respectiv de cercetări.

NOTE

- 1 K. Ajdukiewicz, *Logika pragmatyczna* (Logica pragmatică), Warszawa 1965, p. 173—177.
- 2 J. Giedymin deosebeste în mod exact aceste aspecte, vorbind despre metodologia descriptivă (cercetări asupra lumii și funcțiilor științei) și metodologia normativă (culegere de reguli și afirmații care guvernează procesele

care ne cîntă astfel: obiectul x este un element (propriu sau impropriu) al obiectului y .

30. Sfera teoriei cunoaşterii (a metodologiei) este reprezentată de un capitol al ciberneticii amintit deja. Teoria informaţiei. Creatorul ciberneticii este N. Wiener (vezi *Cybernetika a społeczeństwo* [Cibernetica şi societatea] (trad.), Warszawa, 1961). Printre alte lucrări fundamentale traduse în limba polonă menţionăm: W. Ross Ashby, *Wstęp do cybernetyki* [Introducere în cibernetică], Warszawa, 1961; Z. Rowieński, A. Ujemow, J. Ujemowa, *Filozoficzny zakres cybernetyki* [Schită filozofică a ciberneticii], Warszawa, 1963. O Lange — *Całość i rozwój w świetle cybernetyki* [Întregul şi dezvoltarea în lumina ciberneticii], Warszawa, 1962.

31. Aceasta se referă în special la problema timpului.

II. OBIECTUL METODOLOGIEI ISTORIEI

1. Domeniile metodologiei istoriei

În baza observaţiilor de pînă acum referitoare la cîmpul de cercetare al metodologiei generale a ştiinţelor şi la concluziile care izvorăsc de aici privind metodologiile speciale, pot fi stabilite următoarele trei domenii ale metodologiei istoriei:

1) consideraţii privind procesele cunoaşterii în cercetarea istorică, adică privind ştiinţa istoriei înţeleasă ca profesie a istoricilor;

2) consideraţii asupra rezultatelor cercetării, adică asupra ştiinţei istoriei înţeleasă ca un ansamblu de afirmaţii despre domeniul cercetat;

3) consideraţii privind obiectul cercetărilor istorice (domeniul), adică asupra faptelor istorice. Evident, consideraţiile asupra faptelor istorice pot fi socotite drept un domeniu aşa de special de cercetare, încît să nu fie justificată tratarea lui ca parte a metodologiei istoriei. Aceasta este, după cît se pare, o chestiune secundară. Indiferent de modul cum se clasifică preocupările de cercetare luate în considerare, nu se poate contesta rolul important al investigaţiilor asupra obiectului cercetărilor pentru activitatea metodologică. Dacă se admite că scopul ştiinţei istoriei (interpretat din interior, din punctul de vedere al ştiinţei însăşi) este obţinerea de afirmaţii adevărate, atunci, în acest caz, trebuie cunoscute nu numai metodele de obţinere a acestor afirmaţii, respectiv motivarea lor. Acest lucru îl realizează în principiu prima ramură a metodologiei istoriei. Dar pentru argumentarea acestor afirmaţii trebuie să existe nişte posibilităţi de confruntare a afirmaţiilor despre domeniul cercetat cu ceea ce se cunoaşte deja despre acest domeniu. Cunoaşterea realităţii, după cum s-a mai afirmat, nu depăşeşte ceea ce s-a spus despre acest domeniu în mod ştiinţific, adică, altfel zis — reprezentarea noastră despre obiect se configurează pe baza cunoştinţelor dobîndite despre acest obiect. Atunci cînd facem o afirmaţie (într-un domeniu dat) o confruntăm în primul rînd cu cunoştinţele pe care le avem (deja despre domeniul dat) şi, în general, o respingem dacă ni se pare că este discordantă sau contradictorie cu acestea şi dacă nu avem suficiente motive pentru a ne schimba punctul de vedere. Abia după aceea vine momentul confruntării cu practica acţiunii. Deci, metodologiei istoriei nu-i poate fi indiferentă cunoaşterea celui „ceva” cu care istoricul se confruntă.

În metodologia concepută normativ trebuie să se tindă spre o cunoaştere cît mai perfectă a obiectului sau a sistemului de referinţă cu care confruntăm afirmaţiile noastre despre obiectul cercetărilor. Metaforic, s-ar putea spune că cunoaşterea obiectului joacă rolul unei oglinzi în care ne reflectăm afirmaţiile şi, deci, problema este ca această oglindă să arate toate eventualele deformări ale imaginii faptelor istorice reconstruite de noi. Ținînd seama de faptul că, în practica cercetării, formularea afirmaţiilor şi verificarea lor se realizează în strînsă interdepen-

dență și că, în ultimă instanță, la forma relativ definitivă a unei afirmații se ajunge abia după încercări repetate de argumentare în diverse etape, se poate spune că cunoștințele despre obiect joacă un rol deosebit chiar pe parcursul formulării afirmațiilor. De altfel, după cum vom arăta în următoarele părți ale lucrării, acest lucru este valabil pentru fiecare moment al investigației istoricului.

În literatura de specialitate nu există o concordanță în definirea diverselor direcții de investigație denumite de noi metodologie și nici în definirea lor luate ca întreg. Primul dintre domeniile amintite, care se referă la cercetările asupra proceselor cunoașterii, poate fi exclus din metodologia istoriei (cum a făcut, de exemplu, E. Bernheim), în timp ce al doilea, care se referă la știința concepută ca o mulțime de afirmații, poate fi denumit mai degrabă metodologie. Adesea sunt considerate metodologie tocmai investigațiile asupra căii de cercetare istorică, incluzând chiar și problemele tehnicii de cercetare (de exemplu, M. Handelman) sau descoperirile care sînt efectul analizelor întreprinse în primul și în al doilea domeniu al metodologiei istoriei, dar care privesc stabilirea caracterului metodologic al științei istoriei și al locului ei în cadrul științei, în genere. Termenul, destul de des întâlnit, de „teorie a istoriei” are semnificații diferite de la autor la autor. În accepțiunea cea mai largă el desemnează investigațiile asupra limbajului științei istorice și analiza (neconcepută totuși normativ) activității de cercetare, excluzându-se însă tot ceea ce e considerat drept tehnică de cercetare. Tocmai în acest sens a folosit termenul de „teorie a istoriei” P. Gardiner cînd și-a intitulat cunoscuta culegere de opere ale autorilor care au meditat asupra științei istoriei *Theories of history* (1959).

Considerațiile asupra obiectului cercetărilor istorice apar adesea sub numele de filozofie a istoriei. Voltair¹, Hegel și alții l-au folosit în sensul de reflecție asupra faptelor istorice. Cu timpul, termenul își va schimba semnificația. El își va păstra sensul de reflecție asupra faptelor istorice, dar va căpăta anumite accente negative, admitînd speculațiile necontrolate din punct de vedere științific, în special pe tema desfășurării viitoare a evenimentelor istoriei. Pentru a evita total aceste implicații, A. C. Danto a dat interesantul sale lucrări titlul *Analytical Philosophy of History* (1965), ceea ce indică totodată legăturile cu o direcție (sau cu diverse direcții) ale așa-numitei filozofii analitice. Alți reprezentanți ai acestei filozofii, precum și mulți alți autori din afara curentelor ei, folosesc termenul „filozofie a istoriei” nu în sensul reflecției asupra cursului istoriei, ci asupra științei istoriei ca atare, concepută în același timp ca activitate cognitivă și ca rezultat al acesteia². Din cauza autorilor care reduc metodologia istoriei numai la un anumit tip de investigații și care, în plus, introduc în cercetările lor și probleme de tehnică a cercetării, se simte nevoia unei definiții generale, care să integreze totalitatea cercetărilor. Așa se face că pot fi întâlnite denumirile de „istorică” (J. Leclerc în studiul istoriei” (Ch. Langlois, Ch. Seignobos, L. Halphen)³ și așa mai departe.

Pentru a evita într-o oarecare măsură această confuzie terminologică, vom trata considerațiile referitoare atît la procesele de cercetare, cît și la efectele acestora, precum și la cercetările asupra obiectului cercetărilor istorice, ca probleme ale metodologiei istoriei. Propunem ca diver-

sele direcții ale acestor considerații să le numim pe parcursul lucrării astfel:

- 1) metodologia pragmatică a istoriei;
- 2) metodologia nonpragmatică a istoriei;
- 3) metodologia obiectuală a istoriei.

2. Metodologia pragmatică a istoriei

Pentru a arăta care sînt sarcinile metodologiei istoriei, concepută ca analiză a activității cognitive a istoricului, cităm definirea sarcinilor metodologiei pragmatice din lucrarea lui K. Ajdukiewicz. Anume, el scrie (subliniind punctul de vedere descriptiv și normativ) că „principalele trei sarcini ale acestui sector al metodologiei sînt: 1) evidențierea tipurilor de activități întreprinse în practica științei și analiza lor, analiză care conduce la o definiție a caracteristicilor acestor activități; 2) descrierea modalității științifice de cunoaștere aplicată în diverse științe; 3) urmărirea sarcinilor spre a căror realizare tind, conștient sau subconștient, savanții, specialiștii în diverse științe și, pe această bază, codificarea normelor de acțiune corectă în știință”⁴.

Deci, partea principală a acestui tip de investigații metodologice este reconstituirea și, eventual, evaluarea modalităților (schemelor, principiilor) de deducție și a diverselor tipuri de raționament folosite cu scopul de a soluționa problemele pe care le pune știința⁵. Cele trei sarcini principale indicate aici privesc și istoria. În sfera primelor două se includ deci analiza și descrierea următoarelor activități (cu mențiunea că nu toate sînt valabile pentru fiecare caz):

- 1) alegerea domeniului de cercetare;
- 2) formularea întrebărilor în acel domeniu;
- 3) stabilirea surselor de cercetare (pentru a răspunde la întrebările formulate);
- 4) critica (internă și externă) a surselor;
- 5) descrierea (a ceea ce s-a întîmplat și a ceea ce se dorește a se cunoaște);
- 6) explicația (de ce a fost așa);
- 7) formularea propozițiilor teoretice;
- 8) formularea sintetică a rezultatelor cercetărilor (adică prezentarea răspunsurilor la întrebările de cercetare în domeniul dat);
- 9) aprecierea oamenilor și a evenimentelor din trecut.

În sfera celei de-a treia sarcini a metodologiei pragmatice indicată de Ajdukiewicz, preocupările specifice științei istoriei se vor concentra în jurul formulării scopurilor care-i ghidează pe istorici în activitatea lor științifică; totodată, trebuie să se țină seama că aceste scopuri se puteau schimba pe parcursul istoriei. E suficient să amintim că nu întotdeauna dorința de a obține o imagine adevărată a timpurilor trecute a direcționat activitatea istoricilor; după cum știm, la început a prevalat ideea ca istoria să furnizeze exemple demne de urmat. Atunci cînd aspirația spre adevăr a devenit evidentă, a rămas deschisă întrebarea dacă istoricul este dator numai să descrie „în mod fidel” trecutul sau trebuie să tindă și spre indicarea legităților care guvernează viața socială; și ce a făcut vis-à-vis de această alternativă și ce face dacă năzuința către adevăr exclude îndeplinirea rolului instructiv al istoriei? Oare istoricul trebuie să evalueze oamenii și evenimentele?

Realizarea fiecăruia dintre aceste obiective presupune o serie de modalități și norme de acțiune. Scopul principal — obținerea de propoziții adevărate — reclamă deci știința argumentării și a verificării formale a afirmațiilor. De aceasta se leagă un întreg ansamblu de noțiuni ale unor demersuri cognitive, în rîndul cărora trebuie să se afle în primul rînd noțiunea de verificare a ipotezelor.

Este evident că obiectivul cercetării influențează direct căile acesteia. Dacă cineva, de exemplu, nu-și propune drept scop înțelegerea legităților care guvernează procesul istoric, atunci nu-l va interesa calea de obținere a unor aserțiuni teoretice.

Vom dedica partea a II-a a lucrării în întregime analizei istorice a acestor scopuri, analizei schimbărilor lor, precum și a schimbărilor survenite în metoda de cercetare a istoricului. În schimb, părțile a IV-a și a V-a se vor ocupa de reconstituirea (analiza) și evaluarea actualei modalități de cercetare istorică. Dintre conceptele fundamentale ale metodologiei pragmatice a istoriei adoptate în lucrarea noastră menționăm: 1) observația; 2) cunoașterea provenită din izvoare; 3) cunoașterea provenită din afara izvoarelor; 4) izvorul istoric; 5) informația provenită din izvoare și din afara acestora; 6) autenticitatea izvorului; 7) credibilitatea agentului informației; 8) stabilirea faptelor; 9) explicația; 10) argumentarea și verificarea; 11) ipoteza; 12) logica de situație; 13) confirmarea; 14) probabilitatea; 15) valorizarea; 16) construcția și sinteza.

3. Metodologia nonpragmatică a istoriei

Strîns legată de metodologia pragmatică a istoriei este metodologia istoriei denumită de noi nonpragmatică. În acest caz se examinează efectul activității istoricului, deci se analizează enunțurile formulate de el (propozițiile). Este evident că, atunci cînd se examinează modalitatea de cercetare științifică, este imposibil să nu se vorbească despre propozițiile istoricului. Avînd în vedere faptul că este vorba de propoziții cu caracter diferit (propoziții de observație, teoretice), logic interconectate, deci de construcția unui sistem pe care o realizează știința istoriei, aceste cercetări pot fi denumite sistematico-metodologice. În prezent, în acest domeniu cea mai răspîndită este teoria sistemelor deductive (matematice), totuși, nimic nu se opune efortului de a se încerca o sistematică plecîndu-se și de la alte științe.

În măsura în care metodologia pragmatică nu poate fi practică fără a se avea în vedere, concomitent, problematica care intră în sfera metodologiei nonpragmatice, nu se poate imagina nici o cercetare în sfera acesteia din urmă fără o referire la rezultatele celei dintîi.

Rolul special al investigațiilor în domeniul metodologiei nonpragmatice apare cu deosebire atunci cînd ne străduim să relevăm trăsăturile caracteristice ale științei istorice (sau, altfel spus: structura ei metodologică), pentru a-i defini acesteia locul în cadrul științelor. În acest mod se pot stabili trăsăturile comune ale diverselor discipline științifice și se poate progresa în cercetările asupra clasificării științelor.

În cadrul metodologiei nonpragmatice a istoriei se includ, în primul rînd, considerațiile asupra aserțiunilor istorice, generalizărilor istorice, asupra aserțiunilor generale și asupra legilor, precum și asupra concepției ce ocupă de rolul fiecărui tip de afirmație. Ne vom ocupa mai amănunțit de considerațiunile care fac parte din sfera metodologiei nonpragmatice în partea a VI-a a acestei lucrări.

Pentru a studia metodologia nonpragmatică a istoriei sînt deci indispensabile următoarele concepte: 1) aserțiunea istorică; 2) generalizarea istorică; 3) legea în sensul sintactic; 4) legea științifică; 5) valorizare; 6) narațiunea istorică; 7) limbajul obiectual și metalimbajul; 8) adevărul; 9) izomorfismul.

4. Metodologia obiectuală a istoriei

Termenul de metodologie obiectuală a istoriei nu este poate cel mai fericit, dar l-am adoptat pentru a sublinia că aici nu este vorba de o „simplă” transferare pe terenul metodologiei istoriei a unor științe ca filosofia istoriei sau teoria evoluției sociale, cibernetica, sau, în sfîrșit, a științelor care se ocupă de obiectul cercetării istorice, ci de o reflecție specială asupra acestui obiect, care apelează la aceste științe și, eventual, la altele în folosul cercetării istorice. Pentru moment, acest lucru reprezintă un postulat. Totuși, ar fi bine dacă, în viitor, ar pătrunde pe terenul metodologiei istoriei considerațiunile de acest gen și care să fie utilizate în mod adecvat. Ele permit adaptarea pentru cerințele cercetării istorice și pentru analiza cercetărilor istorice a rezultatelor teoretice și metateoretice ale filosofiei (ontologiei), ciberneticii și chiar ale teoriei mulțimilor, mereologiei sau ale altor științe (existente sau care vor apărea).

Am atras atenția deja asupra rolului important al cunoștințelor despre obiectul (domeniul) cercetării pe parcursul investigațiilor științifice întreprinse de istoric. Se poate adăuga aici, servindu-ne de definiția semantică a adevărului dată anterior, că nu este posibilă calificarea propozițiilor ca adevărate sau false fără anumite cunoștințe despre domeniul cercetat. Căci, după cum se știe, o propoziție „p” (exprimată în limbaj obiectiv) este adevărată în domeniul D atunci și numai atunci cînd ea are un echivalent în metalimbajul P⁰. Se pune întrebarea, ce cunoștințe trebuie să avem despre domeniul D, pentru a putea atribui propozițiilor din acest domeniu valorile logice de adevăr sau fals? Domeniile constituie, după cum se știe, modele pentru propoziții, pentru șiruri de propoziții sau pentru științe întregi. Astfel de modele sînt totuși numai acele domenii în care propozițiile, șirurile de propoziții sau științele sînt adevărate (care au echivalenți în metalimbaj). Pe istoric îl interesează cum poate caracteriza domeniul care constituie modelul afirmațiilor formulate de el; răspunsul la această problemă însă îl oferă metodologia obiectuală a istoriei. Întrebarea privind veridicitatea propozițiilor se referă deci la faptul dacă acestea au un model al lor, respectiv dacă există un domeniu în care sînt adevărate și dacă acest domeniu corespunde obiectivului cercetărilor (sfera de interes a) științei istoriei. Deci cunoștințele despre acest domeniu trebuie sistematizate după nevoile istoricului. Această cunoaștere ar trebui să furnizeze fiecărui istoric în parte un număr cît mai mare posibil de elemente convergente. Alături de folosirea cunoștințelor despre obiect (domeniu), pentru a conferi propozițiilor anumite valori logice (ceea ce istoricul face oarecum automat), considerațiunile asupra obiectului furnizează numeroase direcții euristice cu privire la ceea ce este de cercetat (problema selecției), asupra cărora direcții trebuie îndreptată atenția în procesul explicației și, eventual, în baza cărora criterii se face valorizarea a ceea ce s-a întîmplat; în plus, furnizează istoricului conceptele teoretice fundamentale (termenii) necesare pentru formularea propozițiilor despre obiectul cercetării.

Prin urmare, sarcina metodologiei obiectuale a istoriei este de a caracteriza în mod general domeniul care constituie modelul științei istorice.

rice pentru: 1) a permite diferențierea propozițiilor adevărate de cele false în domeniul dat; 2) a furniza direcțiile euristice în cercetarea domeniului; 3) a furniza termenii teoretici necesari în descrierea științifică a domeniului.

Cunoștințele privind obiectul cercetării constituie o parte a cunoștințelor istoricului. Ele reprezintă, totodată, o parte esențială a cercetării istorice. Putem merge mai departe, amintindu-ne că orice cunoaștere științifică și cunoașterea științifică, se realizează numai în baza unui anumit bagaj de cunoștințe. În cazul cercetărilor istorice, propunem să numim aceste cunoștințe, spre deosebire de cele achiziționate pe parcursul cercetării izvoarelor istorice, cunoștințe care nu provin din astfel de izvoare (extra-surse). Partea a IV-a a lucrării noastre este consacrată, în conexiune cu analiza obiectului cercetărilor, unei examinări mai atente a acestor cunoștințe extra-surse.

Conceptele fundamentale pentru metodologia obiectuală a istoriei sint: 1) faptul istoric (structura); 2) elementele structurii și forma ei; 3) diferența dintre structuri, dintre elementele structurii, dintre formele structurilor; 4) transformările stării structurii, ale elementelor structurii; 5) evoluția structurii; 6) cauzele; 7) legitățile.

5. Metodologia generală a istoriei și metodologia disciplinelor istorice speciale

Alături de domeniile amintite ale metodologiei istoriei merită înregistrată încă o împărțire, făcută după alte criterii: metodologia generală a istoriei și metodologia fiecărei discipline istorice în parte. Este ușor de observat că investigațiile noastre de până acum s-au referit la metodologia generală a istoriei. În cadrul căreia am distins metodologia în accepțiune largă și în accepțiune restrinsă. Raportul dintre metodologia generală a istoriei și metodologia diverselor discipline istorice ar putea fi înțeles la fel ca raportul dintre metodologia generală a științelor și metodologia așa-numitelor științe speciale. Metodologia generală a istoriei examinează deci problemele în cea mai mare măsură independent de materialul concret cercetat de diferitele discipline istorice. Ea nu se preocupă de particularitățile obiectului cercetărilor propriu acestor discipline (de exemplu militar, economic, ideologic), ci analizează „istoriile” societății umane ca pe un întreg, în categoriile sale fundamentale (de exemplu timp, spațiu) și în relațiile sale (de exemplu raportul dintre sfera economică și cea ideologică). De asemenea, ea nu investigatează particularitățile metodelor de reconstituire a diverselor fapte istorice cercetate de disciplinele istorice, ci se preocupă de principalele modalități de reconstituire a întregii istorii. Metodele speciale, proprii diverselor discipline, fundamentale descoperite de metodologia generală a istoriei, intră în sfera ei de preocupări numai ca niște cazuri ale principiilor, în ceea ce privește cercetarea structurii metodologice a istoriei, particularitățile diverselor discipline istorice devin obiectul investigațiilor metodologice generale a istoriei numai pentru comparații, pentru a arăta generală a istoriei este deci o știință extrem de abstractă. Metodologia muleze afirmații referitoare la toate științele istorice. Deci nu poate pătrunde în problematica specială a disciplinelor istorice. Deci nu poate pătrunde și elaboreze metodologii proprii.

În momentul de față, atât metodologia generală a istoriei, cât și — cu atât mai mult — metodologiile speciale, fac primii pași mai hotărâți. Dintre diversele științe ale istoriei numai istoria economică, istoria științei, împreună cu istoria istoriografiei, istoria educației și, într-o oarecare măsură, istoria militară, pot să se evidențieze prin cercetări metodologice mai mult sau mai puțin dezvoltate. În acest loc merită menționat că cercetările metodologice de până acum în domeniul istoriei au fost inspirate în primul rînd de tradiționala problematică a istoriei politice, ceea ce înseamnă că metodologia generală a istoriei, în practică, a fost în cea mai mare măsură o metodologie a istoriei politice. În special n-au putut să pătrundă aici considerațiile istoriei economice, devenită independentă mai tirziu, și care cercetează alt gen de procese decît istoria politică.

Istoria economică dispune de un număr impresionant de lucrări consacrate cercetărilor generale. Cele cu un caracter mai sintetic sînt formulate în două moduri. În unele, grosul cercetărilor este consacrat obiectului cercetărilor, deci evenimentelor economice divers formulate, însă în cadrul lor se acordă o atenție mai mică modalităților specifice de reconstituire științifică a acestor evenimente. Un astfel de caracter au, de exemplu, lucrările lui Ch. Morazé⁸ și ale lui Ch. Verlinden⁹, care oferă o privire sintetică asupra procesului de dezvoltare economică. O a doua grupă de lucrări își concentrează atenția în principal spre analiza istoriografică, prezentînd realizările cercetării în domeniul istoriei economice¹⁰. Poate fi inclusă aici și cartea lui W. Kula: *Problemy i metody istorii gospodaraczey* (1963) (Probleme și metode ale istoriei economiei), care constituie o nouă încercare de abordare. Autorul nu se limitează la analiza istoriografică, ci, prin însăși construcția lucrării, trimite la cele mai importante probleme de cercetare, după părerea sa, ale istoriei economice și analizează critic soluționarea lor. Volumul se deschide cu un capitol consacrat istoriei economice; urmează cîteva studii asupra obiectului istoriei economice, surselor privind istoria economică a Poloniei moderne și contemporane și asupra periodizării istoriei economice. În capitolul al cincilea, autorul schitează direcțiile principale (după opinia sa) ale istoriei economice, abordînd aici și problema metodei sintezei. Urmează capitole privind statistica istorică, demografia istorică, cercetările istorice asupra structurilor sociale, investigațiile în domeniul prețurilor și pieței, capitole despre metodologia istorică, despre dependența omului de natură, despre metoda comparativă și despre generalizări în istoria economică și, în sfîrșit, despre previziunile bazate pe istoria economică. Am făcut această trecere în revistă a capitolelor lucrării lui W. Kula pentru a arăta cum se prezintă în istoria economică sfera problematicii metodologice actuale.

În domeniul cercetărilor teoretice din ultimii ani referitoare la istoria științei, atragem atenția asupra lucrării lui T. S. Kuhn, intitulată *The Structure of Scientific Revolution* (1962). Ea cuprinde considerații privind obiectul cercetărilor istoriei științei și în special cu privire la trăsăturile caracteristice ale dezvoltării științei. Autorul încearcă să demonstreze teza conform căreia evoluția științei se face în primul rînd prin răsturnări (revoluții) care creează, pe calea respingerii vechilor modalități de acțiune, noi modele (paradigme) de comportament științific. Știința, afirmă autorul, nu se naște din simpla cumulare a descoperirilor-cărămizi, așa după cum consideră, de exemplu, adeptul lui R. Carnap¹¹.

Sînt destul de extinse, iar în ultimii ani se dezvoltă rapid cercetările asupra istoriei istoriografiei, care ne interesează aici în mod deosebit. S-ar putea enumera sute de lucrări de sinteză în diverse limbi și cu diverse sfere de preocupări¹². O grupă specială de lucrări o formează cărțile consacrate unui singur istoric. Spre exemplu, amintim lucrarea lui W. Kaegi despre Burckhardt¹³. Problematika istoriei istoriografiei este abordată și de M. H. Serejski. El scrie: „Principala sarcină a istoricului de istoriografie este de a descoperi interdependența dintre evoluția gândirii istorice și viață, adică dintre sistemul relațiilor sociale, cultura epocii respective, evenimentele politice etc.” și imediat pune întrebarea: „Oare aceasta reclamă folosirea unor metode și mijloace de cunoaștere specifice?”¹⁴. Se pare că este întrebarea fundamentală a metodologiei speciale, o disciplină care în acest caz intră în familia științelor istorice. Răspunzînd la această întrebare, autorii care se ocupă de istoriografie, atunci cînd depășesc sarcinile de ordin istoric și reflectează asupra muncii lor, analizează în primul rînd obiectul propriei discipline

Se poate afirma că evoluția viitoare a disciplinelor istoriei depinde în mare măsură de progresul metodologiilor speciale. Ele nu au încă bine precizate sferile lor de interes; în principal se ocupă de particularități, de obiectelor cercetării ale disciplinelor respective, deși — cum este cazul istoriei economice — trec la considerații tot mai pătrunzătoare privind soluționarea problemelor specifice ale unei științe istorice date și asupra structurii metodologice a acestor științe speciale.

6. Metodologia generală a istoriei, euristică și critica izvoarelor. Locul științelor auxiliare ale istoriei

J. Lelewel (1822) a definit scopul științelor auxiliare ale istoriei spunând că sarcina lor constă în cunoașterea (înțelegerea) izvoarelor¹⁸. Această definiție a rămas valabilă până astăzi¹⁹. Totuși, nu toată problematica cunoașterii izvoarelor istorice poate fi pusă pe seama științelor auxiliare ale istoriei. W. Semkowicz afirmă că „aceste științe „sînt indispensabile istoricului pentru descifrarea, înțelegerea, stabilirea timpului și locurilor”²⁰. Este ușor de observat că aici problema evaluării critice a izvoarelor e destul de net separată de alte activități preliminare ale istoricului, de activitățile incipiente ale istoricului. Aceste acțiuni incipiente se numesc în mod obișnuit critica externă sau erudită a izvoarelor, la ea s-a gîndit în prima parte a afirmației sale Semkowicz. În partea a doua l-a interesat așa-zisa {critică internă, denumită hermeneutică, a

cărei sarcină principală este stabilirea gradului de autenticitate a informațiilor cuprinse în izvoare. În realitate, tocmai pentru acest scop sînt indispensabile științele auxiliare tradiționale ale istoriei, dar nu sînt suficiente.

Trebuie subliniat caracterul relativ al conceptului de „științe auxiliare ale istoriei”. În extenso, pentru un istoric orice știință de ale cărei rezultate și metode se folosește în activitatea sa de cercetare poate fi numită auxiliară. Necesitatea tot mai evidentă a unei atitudini integrative în știință, de care sîntem tot mai conștienți, face ca întreaga știință să devină un angrenaj de discipline științifice ce se ajută reciproc, în care fiecare știință raportată la o alta este într-un anume fel auxiliară. În acest fel, pentru istorie (nu este vorba aici de metodologia istoriei) sînt auxiliare — economia, sociologia, psihologia, logica și multe alte științe — ba chiar, în măsură tot mai mare, matematica, sau chiar cibernetica, împreună cu teoria informației. W. Semkowicz a distins, în vederea unei clasificări, științele care ajută istoria de științele auxiliare ale istoriei, în ultimul caz el gîndindu-se la așa-zisele științe auxiliare tradiționale ale istoriei legate de euristică și critica externă a izvoarelor. În general, se poate afirma că științele auxiliare ale istoriei se leagă de euristică²² și de critica externă a izvoarelor, adică de primele etape ale muncii istoricului, iar științele care ajută istoria, furnizînd cunoștințe care nu provin de la izvoare sau care atrag atenția asupra unor posibilități noi ale metodei de cercetare, se leagă de etapele următoare ale activității istoricului, adică de hermeneutică (critica internă) și de întreaga așa-zisă sinteză (în principal de explicația cauzală și de valorizare). Nu este necesar să se sublinieze că, odată cu dezvoltarea științei, atît noțiunea de științe auxiliare ale istoriei, cît și cea de științe denumite de W. Semkowicz ajutoare vor suferi schimbări.

- NOTE
1. Mulți autori (începând cu J. Bury) lui îi atribuie paternitatea acestui termen (1756).
2. Este semnificativ că periodical „History and theory” înserează în subtitlu la formația sa se referă la „filozofia istoriei” (*Studies in the Philosophy of History*).
3. Autorii care scriu „introducere în cercetarea istorică” îl adaptează la necesitatea studiului istoriei. În acest caz, ei fac o alegere corespunzătoare a tematicii referitoare la direcțiile indicate de noi și relevă problemele tehnice ale cercetării istorice (vezi W. Moszczenka, *Wstęp do badań historycznych* [Introducere în studiul istoric], Warszawa, 1960; B. Miszkiewicz, — *Wstęp do badań historycznych* [Introducere în studiul istoric], Poznań, 1964). Discuția se desfășoară asupra acestui gen de probleme.
4. K. Ajdukiewicz, *Logika pragmatyczna*, op. cit., p. 175.
5. Aici este bine să dăm definiția deducției pe care o vom folosi în investigație: „Deducția este un proces mental în care, pe baza unei recunoașteri mai mult sau mai puțin ferme a premiselor, ajungem la recunoașterea unei concluzii: pe care până atunci nu o luasem deloc în considerare sau pe care o recunoașteam într-un mod mai puțin decis. În acest context, gradul de formulare a recunoașterii concluziei nu depășește gradul de recunoaștere a premiselor” (K. Ajdukiewicz, *ibidem*, p. 106). Apreciem că termenul „înțelegere” este mai larg decât termenul „deducție”, desigur acesta doi termeni (inclusiv termenul „metodă”) se folosesc unul în locul celuilalt (vezi J. Giedymin, *Z problemów logicznych analizy historycznej* [Probleme logice ale analizei istorice], Poznań, 1961, p. 28).
6. Cf. H. Stonert, *Język i nauka*, op. cit., p. 230.
7. Această împărțire corespunde împărțirii introduse deja în metodologie generală a științelor și în metodologiile speciale (într-o măsură diferită) și s-a găsit aici justificarea. În ceea ce privește conceptul de metodologie a istoriei vezi V. Husa, *Metoda — metodika — metodologia* [Metodă — Metodikă — Metodologie], în „Československý časopis Historický”, VI, p. 311—317.
8. Ch. Morazé, *Introduction à l'histoire économique*, Paris, 1948 (ed. I 1949).
9. Ch. Verlinden, *Introduction à l'histoire économique*, Coimbra, 1948.
10. Printre alții, A. Fanfani, *Introduzione allo studio della storia economica*, Milano, 1960 (ed. a III-a); C. Buttin, *Einführung in die Wirtschaftsgeschichte*, Köln-Graz, 1958; vezi W. Kuła, *Problemy i metody historii gospodarczej* [Probleme și metode ale istoriei economice], Warszawa, 1963, p. 7.
11. Cf. și P. Derek J. de Sola Price, *Wrocławskie problemy historii nauki* [Probleme fundamentale ale istoriei științei], Warszawa, 1965.
12. Menționăm, ca exemplu: G. P. Gooch, *History and Historians in the Nineteenth Century*, London, 1913; K. Ritter, *Die Entwicklung der Geschichtswissenschaft*, München-Berlin, 1916; J. T. Shotwell, *An Introduction to the History of History*, New York, 1923; E. Fueter, *Geschichte der neueren Historiographie*, München-Berlin, 1936; J. W. Thompson, *A History of the Writing of History*, vol. I—II, New York, 1942; H. Srbek, *Geist und Geschichte vom deutschem Humanismus bis zur Gegenwart*, vol. I—II, München-Salzburg, 1950—1951; H. Butterfield, *Man on his Past*, Cambridge, 1955.
13. W. Kaegi, Jacob Burckhardt, *Sine Biographien*, vol. I—II, Basel, 1945—1946.
14. M. H. Sercejski, *Przesłocie a terażniejszość Szkice i studia historiograficzne* [Trecutul și prezentul. Schițe și studii istoriografice], Wrocław — Warszawa — Kraków, 1965, p. 12—13; vezi schitele intitulate *Problematyka historii historiografii* [Problematica istoriei istoriografiei] și *Historia historiografii w nauka historyczna* [Istoria istoriografiei și știința istorică].
15. S. Herbst, *Historia wojskowa, treść, dzieje, metoda, metodologia* [Istoria militară, conținut, evenimente istorice, metodă, metodologie], în „Zeszyty Naukowe WAP”. Secțiunea „Historia”, Warszawa, VII, nr. 5, 1961, p. 30—39. [Metoda cercetărilor istorico-militare], Poznań, 1961. Întinm următoarele teme: războiul în concepția științei istorico-militare, legăturile dintre război, armată și artă militară și istoria socială; interdependența dintre război, armată și artă militară; direcțiile cercetărilor istorico-militare; pre-majonitatea cercetărilor sint, după cum se vede, de istorie militară.
16. Z zagadnień metodologicznych historii uychowania [Probleme metodologice ale istoriei educației], Łódź, 1965.
17. In în mod obișnuit, în rindul științelor auxiliare ale istoriei se includ știința despre izvoare, arhivistica și bibliotecologia, paleografia, diplomația, astrastica, cronologia, genealogia, heraldica, numismatica, metodologia și statistica istorică (adică științele care se ocupă de izvoare și de critica lor externă și internă). Vezi A. v. Brandt, *Werkzeug des Historikers, Eine Einführung in die historischen Hilfswissenschaften*, Stuttgart, 1958. (ed. a III-a, 1963).
18. Titlul micilor lucrări a lui Lelewel este *Nauki dotyczące poznania źródła historyczne* [Științele care permit cunoașterea izvoarelor istorice]. Termenul de „științe auxiliare ale istoriei” a fost introdus de Teodor Sickel, istoric vienez și paleograf (a doua jumătate a sec. al XIX-lea).
19. Vezi, de exemplu, *Cronologia polska* [Cronologia poloneză], lucrare colectivă sub redacția lui B. Włodarski, Warszawa, 1957, cu o introducere semnată de T. Mantuffel, p. 5: „Pentru a trece la interpretarea unui izvor trebuie înainte de toate să-l înțelegi”.
20. W. Semkowicz, *Paleografia łacińska* [Paleografia latină], Kraków, 1951, p. 5.
21. M. Handelsman, *Historyka* [Istorică], Warszawa, 1928, p. 41 și urm.
22. Se înțelege și o definiție globală a euristicii ca știință auxiliară a istoriei.

III. DOMENIUL CERCETĂRII ISTORICE

1. Considerații introductive

Pentru a putea continua examinarea metodologiei istoriei este absolut necesar să se stabilească sfera de interes atribuită științei istoriei. Este vorba de schițarea unui cadru general al acesteia, asupra căruia s-ar obține un consens, și, în același timp, de stabilirea cîmpului considerațiilor particulare asupra obiectului istoriei.

La fel ca în alte științe, și în cazul istoriei opiniile referitoare la domeniul cercetărilor au suferit de-a lungul secolelor multiple schimbări: aceasta înseamnă că nici azi domeniul istoriei nu poate fi considerat pe deplin stabilit. Analizei acestor schimbări îi este consacrată partea a II-a a lucrării noastre. Deocamdată, mulțumindu-ne să delimităm în linii generale obiectul cercetării în istorie, am dori să obținem un referențial sau un model *sui-generis* pentru ceea ce vom putea spune mai departe despre acest obiect atît pe plan strict istoric (partea a II-a), cît și pe plan teoretic (partea a III-a). În acest scop am ales două căi. În primul rînd, etimologia și evoluția sensului termenului însuși de istorie și, în al doilea, analiza unor definiții ale istoriei date de istorici, filozofi ai istoriei sau metodologi. Ne va fi oferit astfel materialul pentru precizarea semnificației termenului de istorie acceptat de noi azi.

2. Etimologia și evoluția semnificației termenului „istorie“

Primul înțeles al termenului „istorie“ îl oferă analiza etimologică a acestuia. Termenul provine din cuvîntul grecesc *ἱστορία* (*historia*), care înseamnă cercetare, chestionare, investigare a unui martor ocular și, totodată, relatarea rezultatelor acestor acțiuni. În această accepțiune apare la Herodot de cinci ori. Exemple analoage găsim și la Eforos, autorul operei *Historia Koinón praxeon*. Analiza altor texte grecești, începînd cu Homer, realizată de F. Müller, conduce la constatări similare. El deduce că termenul „istorie“ în textele antice grecești are trei semnificații: în primul rînd — de cercetare și relatare a cercetării, apoi de povestire poetică, și, în sfîrșit, de descriere exactă a faptelor. Alături de termenul *historia* (*ἱστορία*), în greacă mai există și cuvintele *histoa* (*ἱστοία*), care înseamnă martor, judecător, cineva care știe, *historeo* (*ἱστορεω*), care se traduce cu: a căuta, a (se) întreba, a cerceta. Tuturor acestor cuvinte li se atribuie o legătură cu rădăcina indoeuropeană „*vid*“, de la care provin latinescul *video*, franțuzescul *voir* și *savoir*, germanul *wissen*, polonezul *widzieć* și *wiedza*, cehescul *vidět*, precum și o serie de alte cuvinte din alte limbi.

Din limba greacă termenul *historia* (*ἱστορία*) a trecut în alte limbi. În special prin intermediul latinei, căpătînd treptat un sens tot mai precis. *History*, *Historie*, *histoire*, *storia*, *istoria*, *historia* — iată cîteva din-

tre versiunile contemporane ale cuvîntului care ne interesează. În latina clasică *historia* înseamnă, în general, același lucru ca în limba greacă — observație directă, cercetare și relatare a cercetării. Acest lucru se vede clar la Tacit, care nu întîmplător numește istorie (*Historiae*) relatarea despre timpurile observate de el direct — anii 69—96 e.n. —, pe cînd pentru relatarea despre anii precedenți (14—68 e.n.) folosește termenul de anale (*Annales*). Traducerea la noi (în limba poloneză — *h. n. t.*) a lucrării lui Tacit *Historiae* cu *Dzieje* (Istorie) este evident inexactă, deoarece în antichitate și chiar în evul mediu nu se folosea încă termenul *historia* ca un echivalent al realității trecute, adică în sensul de evenimente istorice. De altfel, acest termen avea pe atunci un caracter prin excelență static și puțin extins în timp și, în plus, nu era absolut necesar să se refere la activitatea umană (de exemplu *Historia naturalis* de Pliniu). El marca faptul că cercetarea timpurilor vechi nu poate avea același grad de precizie pe care-l are cercetarea bazată pe dovezi, care vorbesc de fapte cunoscute; referitor la perioadele trecute nu se întrevădea posibilitatea acestui din urmă tip de cercetări, iar dacă ele se întreprindeau totuși, atunci se făceau cu conștiința unei investigații diferite, care-și găsea corespondentul într-o altă denumire.

Termenul „anale“ din antichitate, iar apoi „cronici“, rămîn principalii termeni ai evului mediu pentru a desemna atît notarea curentă a faptelor demne de atenție, cît și scrierile istorice narrative. Analistica medievală și, indirect, arta cronicarilor, rămîn legate de practica bisericească de pregătire a ciclurilor pascale și a calendarelor (înscrise în breviare sau liturghii). Notele analistice erau înscrise în calendare și cicluri. În conținutul unor termeni ca anale sau cronici este cuprins un element de timp, care lipsea în cuvîntul grecesc *historia* (*ἱστορία*) și care era puțin prezent în relatările sau povestirile (*historiae*) lui Tacit. Sub influența noii viziuni asupra trecutului și viitorului, noțiunea de istorie a avut și ea posibilitatea să capete un conținut nou. Pentru aceasta era totuși necesară fuziunea într-un singur curent a scrierilor cronicărești strict cronologice și a altor povestiri istorice care în evul mediu apăreau sub denumirea de biografii — *vitae* (de exemplu *Vita Caroli Magni*, de Einhard, secolul IX), de istorii sau de fapte — *gesta* (de exemplu *Res gestae Saxonicae*, de Widukind).

Pînă la sfîrșitul evului mediu, termenul *istoria* este folosit totuși în sensul său prim, reamintînd că *historiare*, în latina medievală, înseamnă atît narrare, cît și *dicere*; este evident că termenul putea fi înținit numai acolo unde nu se punea problema unei construcții absolut cronologice, specifice analelor sau cronicilor. Nu putem lua în considerare, așadar, denumirile de genul *Historia Gothorum*, de Iordanes (secolul VI), *Historia Francorum*, de Grégoire de Tours (secolul VI) sau *Historia Polonica*, de Długosz (1415—1480), deoarece ele au fost, în general, conferite de copiiști și editori de mai tîrziu. Totuși, uneori, termenul *historia* (în mod obișnuit sub forma *historiae*, ca la Tacit) este folosit în sensul lui real. Într-un astfel de caz opera analizată trebuie asimilată mai degrabă tipului *gesta*, adică povestirii, decît cronicilor stricto sensu. Grégoire de Tours, părintele istoriografiei franceze, n-a dat probabil nici un titlu operei sale. În prima ediție din 1512, deci la o distanță de 800 de ani de la elaborarea lucrării, ea este intitulată astfel: *Gregorii Turonensis episcopi historiarum praecipue Gallicarum lib. X*. Titlul *Historia Francorum* apare abia la ediția din 1561. În fapt, autorul însuși folosește termenul *historiae* (dar la plural) în finalul lucrării, relatănd că a scris,

printre altele, 10 cărți de istorii (dar se vede clar că este vorba aici de povestiri istorice în accepțiunea de *gesta*), în genul lui Tacit⁴. La fel se poate spune despre Orosius (secolul V), autorul operei *Historiarum adversus paganos libri*, cel mai mare istoric al evului mediu timpuriu (sau al antichității târzii), alături de Beda și de Isidor din Sevilla.

Dlugosz nu-și permite folosirea denumirii de *historia*, pe atunci încă așa de puțin precizată și lipsită de un conținut istoric propriu. Întindându-și opera în mod tradițional: *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae*. Abia prima ediție scoasă de S. Herbut⁵ în 1614, de altminteri nebazată pe așa-numita operă „autografă”, folosește denumirea *Historia Poloniae*, care, alături de traducerea *Dzieje Polski*, a intrat, totuși, cu o oarecare pecete de anacronism în limba curentă.

Alături de folosirea sporadică a termenului *historia* sau mai degrabă *historiae* pentru a denota *res gestae* în general, acest termen este folosit din plin în evul mediu relativ la faptele „sfintilor” din Vechiul și Noul Testament⁶. La fel s-au petrecut lucrurile și în literatura poloneză în limba latină⁷. Nu (mai) trebuie subliniat că *historia* biblică se apropia mai mult de tipul *vita* sau *gesta* decât de anale sau cronici. În limbile germanice, în evul mediu târziu se constituie un termen autohton care corespunde latinescului *gesta* sau *res gestae*. Este vorba de denumirea de tipul *Geschichte* — *geschiedenes*, care derivă de la verbul a se întâmpla (*geschehen*). Acest termen devine, cu timpul, în limbile germanice termenul principal și global pentru a desemna istoria în diversele sale semnificații. În alte limbi, acest rol este îndeplinit de un cuvânt de tipul *historia*.

În limba polonă, pentru a defini evenimentele din afara sferei istorice biblice s-a folosit mai mult termenul *dzieje*⁸ — *gesta* — evenimente istorice. Evoluția în această direcție s-a încheiat în evul mediu târziu. Un moment caracteristic al acestei evoluții este fuziunea denumirii medievale de anale cu denumirea mai recentă de *dzieje* — *gesta*, dând denumirile *dzieje* — *anale* (întinse la M. Kromer, de exemplu) — și *dzieje* — *anale bisericești* (P. Skarga), deși încă din sec. al XVI-lea termenul *dzieje* (evenimente istorice) este în general acceptat (de exemplu L. Gornicki). Totuși, încă din sec. al XVIII-lea, alături de termenul istoric termen tot mai uzitat, începând cu secolul al XVI-lea, în sensul de istoriografie, întinim (de exemplu la A. Naruszewicz) denumiri de tipul *dziedziczo* (narațiune istorică). Acest din urmă termen este folosit în mod curent și azi. În secolul al XVI-lea se încheie treptat existența vechilor anale și cronici și, totodată, se impune o tot mai mare exigență critică istoriei, adică povestirilor istorice (*historiae*) de tipul *gesta* sau *vita*. Se verifică astfel bazele unei unificări a tuturor acestor curente și pentru crearea unei literaturi istorice relativ uniforme, care să evolueze în sau de tipul *historia*. Acest termen s-a eliberat curând de îngrădirile medievale și a inclus în sfera noțiunii sale, pe de o parte, definiția *dzieje-gesta* și, pe de altă parte, procesul reconstituirii acestora, încheiat cu o relație corespunzătoare.

Este evident că în limbile (de exemplu în limba franceză) unde nu există un termen corespondent pentru *dzieje* (fapte istorice), denumirea *historia* (inclusiv în *dzieje* scrise în latină) s-a împămîntenit mai de timpuriu. Astfel, se poate menționa că atât Bodin, cit și Bruni (*Historiarum*

Florentini populi libri XII) și alții au folosit acest termen la plural. Trezirea la istorie la singular se confundă cu formarea științei istoriei. Ca rezultat al acestei evoluții, în unele limbi s-a creat o diferențiere terminologică între conceptele *dzieje* ca *gesta* și ca *historia*, în schimb în altele (spre regretul francezilor, de exemplu) ambele sensuri trebuie să fie „servite” de un singur termen.

Evoluția sensului termenului istorie este descrisă schematic în Fig. 3. Se vede clar că în epoca Renașterii noțiunea istorie (sau *Geschichte*) începe să unifice două curente principale ale preocupărilor privind *dzieje-gesta*. Unul dintre ele a adus elementul narațiunii format pe baza mitografiei antice, a anticei *Zeitgeschichte*, a medievalelor *gesta*, *vita* și a istoriilor „sfinte”, sau a altor scrieri asemănătoare; al doilea, întărit, în special, de analiza medievală și, împreună, de cronicile bisericești și de cartografie, a dat coloana vertebrală timp-spațiu, atât de necesară pentru evoluția istoriei. În cursul evoluției ulterioare intervine o diferențiere netă între sensul istoriei în accepțiunea de evenimente și sensul narațiunii despre evenimente. Numai odată cu integrarea istoriei în știință acest termen a căpătat și un conținut metodologic.

Schema nu face o diferențiere cronologică strictă între antichitate și evul mediu. Avem în vedere toate genurile de scrieri, deși se știe că, de exemplu, *Zeitgeschichte* din vremea lui Herodot este un mare pas înainte în comparație cu genealogia (mitografia) lui Hecateu din Milet și cu cronicile locale de tipul celei a lui Carone din Lampsaco.

Trebuie să adăugăm — ceea ce nu apare în schema dată — că în unele genuri de literatură antică, care au contribuit într-un mod oarecare la precizarea conceptului de istorie, își află începutul și alte științe, cum sint, de exemplu, etnografia și geografia.

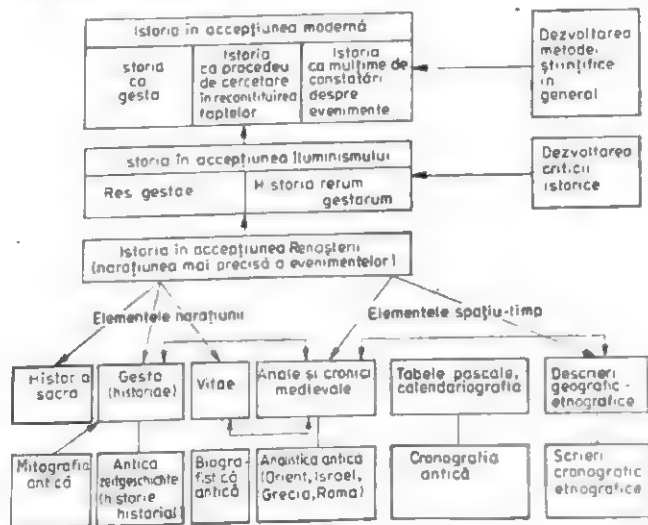

Fig. 3.

Din ceea ce am spus în paragraful 2 al acestui capitol ar rezulta că opinia conform căreia în domeniul istoriei intră preocuparea pentru evenimentele istorice s-a format treptat de-a lungul secolelor. Inițial, termenul „istorie” era direct legat de evenimentele la care se referea un martor ocular, adică de narațiunea istorică, și mai puțin de reconstituirea faptelor. Numai consolidarea unei astfel de convingeri a creat bazele pentru reflecția asupra acelor evenimente care constituie însuși obiectul preocupărilor istoricului.

S-a căzut astfel de acord asupra faptului că cercetarea trebuie să cuprindă pe cât posibil toate domeniile evenimentelor istorice: politice, sociale, științifice, artistice etc. S-a căzut de acord, în general, asupra faptului că cercetarea trebuie să se ocupe de istoria omului sau cu alte cuvinte, de istoria societății umane (spre deosebire de cercetarea lumii naturale). Acest lucru poate fi observat cu ușurință în definițiile date istoriei de majoritatea lucrărilor citate de noi, în cadrul cărora se pot distinge însă și diferențe. Acestea din urmă se referă nu atât la limitele obiectului cercetărilor de istorie, cât la accentul pus pe unul sau pe altul dintre obiectivele științei istoriei. De aceste probleme ne vom ocupa însă ceva mai departe.

E. Bernheim spune că „istoria este știința dezvoltării umanității”⁷. R. G. Collingwood constată că cercetarea istorică se preocupă de activitatea umană în trecut⁸. J. Huizinga exprimă aceeași idee altfel: el tratează istoria ca pe „o formă spirituală în care civilizația își dă seama de trecutul său”⁹. Pentru R. Aron¹⁰, istoria este știința despre trecutul uman. M. Bloch scoate în evidență activitatea umană în trecut¹¹. L. Febvre subliniază că istoria se ocupă nu de om, niciodată de om, ci „de societăți umane, de grupuri organizate”¹². În opera lui E. Collot găsim o definiție care oferă și o valorizare a științei istoriei: „Istoria este știința descriptivă care cercetează o societate concretă în întregul ei din punct de vedere temporal”¹³. Alții, în schimb, vorbesc numai despre „trecut” (V. H. Galbraith, K. Jaspers ș.a.).

K. Marx și Fr. Engels (înțelegând istoria ca evenimente) au scris că „istoria nu este nimic altceva decât activitatea omului care tinde spre propriile sale scopuri”¹⁴, ceea ce reprezintă un sprijin pentru alte definiții, care văd în istorie ceva mai mult decât o știință a trecutului.

În definițiile aprofundate, care acum nu ne interesează, se atrage atenția, după cum am spus, și asupra scopurilor științei istoriei. Diferențele fundamentale dintre ele reies din diversitatea viziunilor referitoare la faptul dacă istoria trebuie să dea seama de legitimitatea procesului istoric sau să se limiteze la o simplă relatare a evenimentelor. Este clar că un răspuns pozitiv la prima întrebare presupune recunoașterea caracterului legic al realității.

Pentru a arăta că tipul de definiții ale istoriei ce subliniază faptul că această știință se ocupă de activitățile sociale din trecut se referă la un stadiu avansat de dezvoltare a acestei științe, inserăm definiția istoriei dată de Voltaire, în care se remarcă alte probleme, pe atunci de primă importanță pentru știința noastră. Citim deci la Voltaire că istoria este relatarea faptelor considerate adevărate, spre deosebire de basme, care este o povestire despre fapte neadevărate sau fictive¹⁵. În acele timpuri se simțea, evident, necesitatea separării istoriei de povestirile-fabule, așa de clar.

De-a lungul vremii termenul „istorie” a avut cel puțin două semnificații fundamentale: ca descriere a evenimentelor (*dzije* — *res gestae*) și ca relatare a evenimentelor (*historia rerum gestarum*). Istoria în sensul de evenimente (*dzije*) este, de asemenea, diferit înțeleasă. Dacă, de exemplu, acest termen se utilizează fără un adjectiv care să-l determine mai precis sfera cronologică sau reală, el poate fi tratat fie ca istorie înțeleasă în general, concepută ca un întreg complex de fapte petrecute în trecut, fie ca o antropomorfizare a noțiunii vehiculate în judecățile de tipul „sentința istoriei” sau „mîna necruțătoare” a istoriei sau altele asemănătoare. Avînd în vedere că ne imaginăm întotdeauna evenimentele pe baza celor ce știm despre ele, conținutul, pe care unii oameni (sau grupuri de oameni) li asociază cu termenul de istorie (pentru a denumi evenimentele), poate fi foarte diferit, oscilînd între reconstituirea științifică și reprezentări impregnate de legende și mituri. Analiza acestei probleme constituie obiectul cercetărilor asupra conștiinței istorice a grupurilor și indivizilor și, implicit, asupra rolului istoriei ca sumă a unor reprezentări corespunzătoare a evenimentelor și concluziilor ce se desprind de aici.

Termenul „istorie” însoțit de un atribut se-l determină sfera, ca, de exemplu, „istoria Poloniei”, „istoria evului mediu”, „istoria orașului Gniezno”, „istoria mișcării muncitorești” etc. indică folosirea lui cu sensul de *dzije* (evenimente).

Termenul „istorie” folosit ca echivalent al relațiilor despre evenimente (*historia rerum gestarum*) are cel puțin două semnificații, ceea ce adesea se uită. În primul rînd, poate semnifica însăși modalitatea de cercetare care reconstituie evenimentele (știința înțeleasă ca activitate a savoranților), iar în al doilea rînd — rezultatele acestei reconstituiri sub forma unui complex de afirmații despre evenimentele stabilite de istorie (știința înțeleasă ca rezultat al cercetării). În limbile contemporane se face, în general, diferența dintre istorie ca evenimente și istorie ca știință (sau cunoaștere), folosindu-se, alături de „istorie” sau alături de *Geschichte* — *Geschichtsschreibung*, termenul de „istoriografie” (*Historiographie*, *historiografie*, *historiography*, *storiografia* și altele). Acesta nu afectează caracterul general al termenului „istorie”, fiindcă el a căpătat numai o valoare auxiliară. Domină numai în sintagma istoria istoriografiei și, după cit se pare, în mare parte din rațiuni fonetice (pentru a nu spune istoria istoriei ca Popelinier). În limba franceză se poate înlocui uneori antiteza *Histoire* și *histoire*, rezervîndu-se majuscula pentru sensul de evenimente istorice. (Se poate sesiza cu destulă claritate o anumită unilateralitate a termenului istoriografie. El se referă de fapt numai la efectul activității istoricului, adică la rezultatele scrierilor lui. Acesta a fost și cazul termenului de istoriografie cunoscut încă în limba greacă¹⁶. Nu se constată în acest termen nici o referire la modalitatea de cercetare. Și poate că din această cauză termenul „istoriografie” nu a cunoscut o aplicare universală, cel puțin în accepția sa mai restrînsă. Tendința de a folosi o desemnare unitară a istoriei, chiar și cu prețul unei anumite ambiguități, este evidentă.)

Diferențele propuse de către noi nu se par clare. Spunînd istorie, se poate avea în vedere numai procesul de cercetare. În cunoscuta clasificare a lui Hegel în *res gestae* și *historia rerum gestarum*¹⁷, răsbindu-

mai apoi în știință, nu este clar totul, dar abia mai târziu s-a complicat de fapt problema. *Historia rerum gestarum* semnifică narațiunea istorică.

Nu se prea ştie în ce măsură se poate aplica această pro-
de modalitatea de cercetare (ştiinţa concepută ca activitate). Această pro-
blemă începe să apară odată cu dezvoltarea metodei ştiinţifice de cere-
tare istorică (în secolul al XIX-lea), când drumul de la evenimente la
nararea acestora devine mai complicat, deoarece trebuie să respecte exi-
genţele tot mai severe ale criticii izvoarelor şi ale exactităţii „povestirii”.
Aceasta este în primul rând opera pozitivismului, curent care a dorit să
ridice istoria la rangul de adevărată ştiinţă. Noţiunea de *historia rerum*
gestarum, după excluderea referirii la modalitatea de cercetare, cores-
punde interpretării istoriei ca o mulţime de afirmaţii privind evenimen-
tele, deci ca rezultat al activităţii istoricului. În mod obişnuit, când folo-
sim termenul de istorie în accepţiunea menţionată aici, adăugăm un
atribut care să determine mai exact sfera lui, de exemplu „istoria Re-
voluţiei Franceze”, „istoria Florenţei”, „istoria capitalismului” etc. De
aci decurge că vorbind, de exemplu, despre istoria oraşului Gniezno,
putem înţelege atât evenimentele petrecute în oraş, adică adevărata lor
desfăşurare, necunoscută nouă, precum şi ceea ce ne-au relatat istoricii
despre acest oraş sub forma, să zicem, unei cărţi. Nu se admite în acest
caz înţelegerea termenului de istorie în sensul modalităţii de cercetare.
Pe de altă parte, definiţi ca „istoria economică”, „istoria militară”, „is-
toria culturii materiale” etc. sugerează într-o oarecare măsură şi metoda
folosită pentru reconstituirea faptelor economice, militare, ale culturii
materiale etc. Istoria economică înseamnă deci faptele economice şi ştiin-
ţa despre aceste fapte, înţeasă ca metodă de cercetare şi ca mulţime
de afirmaţii asupra faptelor.

Se pot distinge, aşadar, trei semnificaţii principale ale termenului „istorie”: istoria ca evenimente, istoria ca activitate de cercetare a istoricului şi istoria ca rezultat al acestei activităţi, adică suma afirmaţiilor despre evenimente. În ultimele două accepţiuni este vorba de istorie ca ştiinţă. O astfel de concepere a istoriei s-a format treptat, după cum s-a arătat mai sus, odată cu dezvoltarea gândirii asupra faptelor istorice sau a ştiinţei care le reconstituie.

Delimitarea de mai sus a preocupărilor metodologiei istoriei corespunde celor trei moduri de concepere a istoriei. Fiecare ramură a metodologiei „se ocupă” de una dintre aceste semnificații.)

4. Cf. *Monumenta Germaniae Historica*: Scriptores rerum Merovingicarum, vol. I, pars I, Hannoverae, 1884.
5. Ch. Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, voi. III, Niort, 1884, p. 209—210.
6. Cf. Słownik staropolski [Dictionarul de polonă veche], Wrocław — Kraków — Warszawa, 1959, vol. II, caetulu 7 (13), p. 54. Se citează aici numai Rozmyślania przemyskie [Meditații din Przemysk]; în alte izvoare cercetați acest termen nu apare.
7. E Bernheim, *Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie*, Leipzig, 1908, p. 10.
8. R. G Collingwood, *The Idea of History*, London, 1961, p. 9.
9. J. Huizinga, *A Definition of the Concept of History, Philosophy of History*, Oxford, 1936, p. 9.
10. R. Aron, *Introduction à la philosophie de l'histoire*, Paris, 1938, p. 17.
11. M. Bloch, *Apologie pour l'histoire*, Paris, 1949 (trad. pol., Warszawa, 1960, p. 47—49).
12. Citat din E. Callot, *Ambiguïtés et antinomies de l'histoire*, Paris, 1962, p. 107.
13. Ibidem, p. 106.
14. K. Marx, Fr. Engels, *Swieża rodzina, Dzieła* [Sfenta familie. Opere], vol. II, Warszawa, 1961, p. 114.
15. Citat după A. Stern, *Philosophy of History and the Problem of Values*, The Hague, 1968, p. 18.
16. Vezi F. Jacoby, Über die Entwicklung der griechischen Historiographie, und den Plan einer neuen Sammlung der griechischen Historikerfragmente, în „Klio”, vol. IX, Leipzig, 1909, p. 96, al. 1.
17. Merită amintite aici considerațiile lui Lelewel din anul 1818. El scrie: „Cuvîntul istoriei aici considerăm-l în diverse accepțiuni. El desemnează atât evenimentul istoric se folosește în diverse accepțiuni. El desemnează atât evenimentul istoric sau nașterea lor. Cuvîntul poartă adeseori numelele, cit și povestirile sau nararea lor. Cuvîntul poartă adeseori o corespondență cu evenimențele, adică acelor întimplări despre care trebuie să correspundă evenimentelor, adică poate prelua semnificația cuvîntului istorie... — astfel prezentate (adică în mod științific), evenimentele pot avea în mod normal ororantul nume de istorie. Cu excepția limbii germane, în mod normal acceptivul grecesc historia, toate celelalte limbi europene aleg pentru aceasta cuvîntul Geschichte, toate celelalte limbi europene acceptivul grecesc historia, fără excepție Și limba polonă în acest caz poate să-l accepte”. (*J. Lelewel, Dzieło* [Opere], vol. II, partea a 2-a, Warszawa, 1964, p. 871.)

NOTE

1. J. Wikarjak, *Historia powszechna Herodota* [Istoria universală a lui Herodot], Poznań, 1961, p. 5. Vezî şi J. Dobias, *Dějepisectví starověk* [Istoriografia antică], Praha, 1948, p. 86—87.
2. F. Müller, *De „historiae“ vocabulo atque notione*, Mnemosyne, vol. 43, R 1926, p. 234—257, in special p. 246. Vezî şi K. Keuch, *Historia, Geschichte des Wortes und seiner Bedeutung in der Antike und in der romanischen Sprachen*, Münster, 1934.
3. Cf. H. J. Marrou, *Qu'est-ce que l'histoire*, in „L'histoire et ses méthodes“, Paris, 1961, p. 3 şi urm.; R. Jolivet, *Définition et sens de l'histoire*, in „L'Homme et l'histoire“, Paris, 1952; J. Dobias, *Dějepisectví starověk*, op. cit., p. 86—87.

MODELE DE CERCETARE ISTORICĂ

O ÎNCERCARE DE CLASIFICARE

Nu este posibil, după cum, pe bună dreptate, spunea L. Geymonat, citat înainte de noi, să se facă cercetări metodologice asupra științei fără a se ține seama de „dimensiunea istorică”. Subliniem încă o dată că o analiză metodologică care nu ia în considerare acest punct de vedere nu va fi în stare să ofere și să deducă concluzii suficiente de generale pe tema limbajului științei date și nici să evidențieze problemele ei acute și să ofere soluții. Numai atunci când tratăm o știință dată în ansamblul său istoric, adică atunci când o tratăm ca pe un sistem supus unor schimbări permanente, vom fi în măsură să înțelegem dialectica dezvoltării sale și problemele care îi sunt proprii și, în același timp, să-i evidențiem tendințele de dezvoltare. Dacă vom reuși să cunoaștem aceste tendințe, care-și găsesc expresia în scopul atins (mai mult sau mai puțin conștient) de către oamenii de știință, putem să ne întrebăm ce ne-a permis sau ne va permite să realizăm acest obiectiv reconstituit de noi, ori ce frizează realizarea lui.

Problema pusă aici poate fi examinată din două puncte de vedere:

- 1) ca activitate de cercetare a istoricilor (în sensul modalității de investigație și al rezultatelor obținute);
- 2) ca reflecție asupra acestei activități.

Poate fi vorba deci de analiza modului în care istoricii cercetează domeniul științei lor și de rezultatele la care ei au ajuns (care interesează metodologia) sau de cercetarea opiniilor acestora despre știința respectivă.

Bineînțeles că, în acest al doilea caz, metodologia este interesată nu numai de opiniile istoricilor, ci, în aceeași măsură, și de cele ale filozofilor, sociologilor, metodologilor și, eventual, de cele ale reprezentanților altor științe. În ceea ce privește reflecțiile istoricilor asupra procesului de cercetare, ele s-au limitat la problemele fiind de euristici și de critica izvoarelor, cu accent special pe tehnica de cercetare.

Corelând aceste concluzii din domeniile metodologiei istoriei, se poate spune că de la istoria științei istoriei până la metodologia istoriei sîntem interesați să cunoaștem:

- 1) ce s-a gândit despre obiectul (domeniul) cercetărilor istorice (despre sfera și trăsăturile lui caracteristice);
- 2) cum s-a cercetat acest obiect și care au fost concluziile;
- 3) opiniile privind rezultatele obținute de cercetare.

E poate mai potrivit să stabilim unele modele (paradigme) de cercetare istorică dominante în diverse epoci și considerațiile metodologice legate de acestea decât discutarea separată a punctelor menționate. Ca un criteriu de diferențiere a diverselor tipuri de reflecții (adică a diverselor modele de cercetare luate împreună cu modul în care sînt ele în-

țelese) să considerăm scopul final atribuit cercetării istorice; realizării acestui scop îi sînt subordonate instrumentele de investigare, dar, pe de altă parte, aceste instrumente și însăși formularea scopului depind de ceea ce se înțelege prin obiectul cercetării. Prin urmare, stabilirea scopului final drept criteriu de diferențiere a diverselor modele de cercetare istorică permite o formulare mai sintetică a acestora.

Fiecare model de cercetare istorică poate fi examinat luînd în considerare fie scopurile acestei cercetări derivate din însuși modelul dat, fie cele la care sînt formulate știința istorică a ajuns doar în cadrul evoluției sale. În acest fel, unele activități care, avînd la bază un model dat, sînt absolut justificate, se pot dovedi neraționale în raport cu un scop formulat ulterior. Nu întotdeauna se face o distincție satisfăcătoare între aceste două puncte de vedere ale cercetării, care altfel trebuie considerate împreună.

Punînd problema în termeni generali, este neîndoielnic că diferitele modele de cercetare istorică s-au schimbat de-a lungul secolelor și întotdeauna unul din ele a devenit dominant, dar, în același timp, celelalte nu au dispărut complet, găsindu-și adepți și condiții de reactivare. N-ar fi exagerată afirmația că, în strînsă legătură cu etapa de dezvoltare a cercetării, au existat simultan mai multe modele ale acesteia; în astfel de cazuri, modelul cel mai ambițios sub raport științific a devenit unitate de măsură pentru evaluarea modelelor care l-au precedat ori l-au urmat, considerate din punctul său de vedere ca nevalide. Fiecare dintre aceste modele a avut o valoare determinată pentru cercetarea istorică și, deși modelul următor a apărut adeseori ca o negare a celui anterior, el a beneficiat de cuceririle tehnico-științifice ale predecesorului. Încă în timpul cînd domina un anumit model apăreau adesea mari precursori ai unor soluții noi, ce-și propuneau noi obiective. Din această perspectivă face parte, de exemplu, Ibn Khaldun, surprinzător prin concepțiile sale, și creatorul celui mai modern model de știință istorică — Karl Marx. Prințre alții, L. Valla, Voltaire, L. Ranke, H. Berr au formulat modele noi sau le-au dezvoltat pe cele existente.

Obiectivele cercetării istorice s-ar putea rezuma astfel. În antichitate și în cea mai mare parte a evului mediu domină scopul practic (pragmatic). Anticii, care nu considerau că scopul fundamental al istoriei este formularea de enunțuri adevărate despre trecut, nu o considerau deci ca știință, ci ca pe una dintre formele activității practice, legată de viață. J. M. Finley demonstrează într-un mod interesant, după exemplul grec, că, pînă spre sfîrșitul secolului al VI-lea, forma dominantă de exteriorizare a conștiinței istorice a grecilor era mitul, dar mitul se exprima prin poezie și nu prin istoriografie. Eroi lui Homer nu acționează în nici o dimensiune temporală; eposul nu are nimic comun cu descrierea istorică. Abia dezvoltarea politică a polis-ului grec a impulsionat trecerea de la mit și tradiția orală la literatura istorică. Pentru a-și cuceri un loc al său, istoriografia antică — și nu numai cea greacă — a trebuit să accepte rivalitatea cu poezia. Deci trebuia să preia de la poezie sarcina, pînă atunci exclusivă a acesteia, de a formula generalizări, misiunea de a spune adevăruri vitale ce constituiau suma experiențelor umanității. În acele timpuri, cea mai mare parte din considerațiile ce făceau parte din sfera așa-zisei înțelepciuni a vieții se regăseau mai mult în producțiile poetice decît în istoriografia care se năștea. Avea deci dreptate Aristotel cînd acorda istoriei o mică valoare din punct de vedere științific, punînd mai presus poezia și, în special, tragedia. În descrierile de atunci ale faptelor trecute domina relatarea individuală, fără nici o tentativă de cercetare

a cauzelor și de apreciere a evenimentelor. Faimoasa frază a lui Herodot, cu care s-a început opera sa *Histories apodexis*, ne arată că literatura istorică la începuturile sale își asuma sarcina de a descrie faptele trecute pentru a nu pieri amintirea despre ele, dar și pentru a lămurii cauzele desfășurării lor în felul în care au avut loc, precum și pentru a evalua trecutul⁷. Era deci mai mult decât dăduse poezia, deoarece anunța studiul faptelor și analiza cauzală⁸. În stăpânirea poeziei rămânea în primul rând realizarea estetică, înțelegând rivalitatea cu poezia îi obliga și pe istorici să se îngrijească de forma exprimării. Unii dintre ei au mers până acolo încât au șters orice diferență dintre descrierea poetică și cea istorică. În legătură cu aceasta s-a ajuns să se discute despre limitele admisei dramatizării în descrierea istorică⁹. S-a distins o istorie „tragică” și una „retorică”. Unii istorici, ca, de exemplu, Tucidide, s-au opus unei istorii poetice, adică istoriei care viza în primul rând obiective estetice¹⁰. În concluzie, historiografia greacă s-a străduit să realizeze acele principii pe care Aristotel le-a formulat pentru tragedii¹¹, încercând să extragă — prin descrierea și explicarea acțiunilor omenești — învățăminte din trecut.

Nu este deci întâmplător că toate marile opere istorice ale antichității, atât ale celui mai mare istoric, Tucidide, cât și ale lui Timoteu, Polibiul, Salustiu sau Tacit, au fost de fapt disertații politice, introduceri în politică (după cum s-a exprimat F. Chatelet referitor la opera lui Tucidide), care se refereau la evenimentele contemporane acestor autori, fiind purtătoare de învățăminte. Introducând o serie de concepte referitoare la viața politică, aceste opere au fost, totodată, modele de narațiune istorică.

Știința istoriei s-a născut deci dintr-o luptă cu poezia. Multă vreme, până în evul mediu timpuriu, fiindcă nu existau opere de valoare a celor ale lui Tucidide sau Tacit, eposul „suplinește” sau sprijină o istoriografie slabă. Sarcinile narațiunii istorice, pregătite pentru realizări ulterioare, erau formulate, după cum am amintit, încă de la începutul acestei lupte. Asumarea rolului de „magistra vitae” i-a asigurat astfel literaturii istorice unica șansă de dezvoltare. Era însă prea devreme pentru a cere de la narațiunea istorică adevărul și pentru a formula, în acest sens, obiectivul ei final. Unica soluție era atunci modelul pragmatic de scriere a istoriei; astfel că nu degeaba a fost numit Herodot, cel puțin în cultura europeană, părintele istoriei.

Abia de-a lungul secolelor modestul curent al analelor și cronicilor ce se dezvoltă treptat începe — după cum am mai arătat — să aducă în narațiunea istorică conștiința unor sarcini noi. Dar nu aici se află începutul științei istorice.

Formarea noului model de literatură istorică s-a realizat cu efort și de-a lungul mai multor secole. Treptat, în locul vechiului obiectiv — acela de a furniza învățăminte morale — se formulează ca obiectiv principal căutarea adevărului despre trecut. Informațiile despre trecut încep să fie supuse criticii și din acest moment noul model de literatură istorică este denumit — critic. Formularea unor propoziții adevărate, idee susținută cu o deosebită forță de erudiții secolului al XVII-lea, constituie sarcina principală recunoscută de toți istoricii de atunci, faptul de a nu spune adevărul fiind considerat ca cea mai mare greșală.

Noul obiectiv al literaturii istorice nu elimină însă vechiul pragmatism. Este de reflectat dacă n-ar trebui pusă o cezură între epoca de dominare a modelului pragmatic și epoca modelului critic, nu la Valla

(cum facem în continuare), ci abia la Gibbon, Niebuhr și Ranke, deoarece tendințele pragmatice au continuat nu numai să existe încă o lungă perioadă, ci adesea să fie și dominante¹². Momentul în care adevărul s-a transformat dintr-o larvă latentă existentă încă în antichitate într-un fluviu observat de toți poate fi considerat ca dată de naștere a noului model. Continuă să fie propagate sloganuri pragmatice, dar în alte condiții, adică în condițiile în care se admite că scopul principal al istoriei este căutarea adevărului. Evaluarea acestui pragmatism, ca și a formelor ulterioare de pragmatism trebuie să fie diferită, în funcție de altitudinea pragmatică: dacă aceasta îngreuiază sau facilitează descoperirea adevărului. Să nu-l apreciem însă în mod eronat pe istoricii din antichitate în această lumină. Faptul că principalul scop al narațiunii lor era practic nu înseamnă că ei au propagat falsul. Tendința de a pune istoria în slujba vieții nu înseamnă a nega adevărul. Arareori se amintește că Cicero a corelat faimoasa deviză „historia magistra vitae” cu recomandarea de a căuta „lumen veritatis” și de a evita falsul¹³.

Din momentul apariției noului model de cercetare istorică au început disputele asupra a ceea ce înseamnă descoperirea adevărului. Având în vedere că se cunoștea prea puțin obiectul cercetărilor istorice și că noul model de cercetare istorică era slab consolidat, existau mai multe interpretări ale acestui adevăr. În prima perioadă de dominare a noului model în Europa se pot distinge cel puțin patru asemenea interpretări: două eclezlastice (catolică și protestantă), una de curte și una „savantă”, provenită de la istoricii stăpâniți de ideea republicii învățaților (*respublica docta*).

Practic nu exista ceva cu care să se confrunte imaginea evenimentelor reconstituite. Acest fapt l-au observat gânditori ca: Voltaire, Turgot, Condorcet, Montesquieu, Herder, care reclamau extinderea cercetărilor istorice și care au introdus în istorie o serie de concepte generale din domeniul evoluției societății. Vestitul „Siècle de Louis XIV (1756)” al lui Voltaire — autorul articolului *Istoria din Marea Enciclopedie*¹⁴ — constituie punctul de pornire al acestor tentative. În cadrul modelului critic de cercetare istorică au apărut două curente: erudit (care accentuează tendința de a acumula date despre trecut) și filozofic (definiția vine de la Hegel), care accentuează dorința de a descoperi legăturile istorice prin cuprinderea în cercetarea istorică a cunoștințelor generale despre societate; evident, scopul este descoperirea adevărului.

Pentru moment a învins curentul erudit. El a subliniat necesitatea extinderii „laboratorului” istoriei în scopul acumulării unor cunoștințe cât mai vaste cu privire la obiectul cercetării. Acest obiect trebuia să constea în primul rând în cunoașterea faptelor, deși adesea nu lipseau nici curajoase proiecte sintetice. Principalul mobil al acestor cercetări era ideea de națiune. Istoricii faptelor și istoricii autori de sinteze erau animați de aceeași dorință de bază de a îmbogăți bagajul de cunoștințe despre istorie, în special despre istoria propriei națiuni. Îi putem deci clasifica ca reprezentanți ai reflecției erudite. Și vechii erudiți adunaseră fapte, dar aceasta s-a petrecut totmai într-o perioadă în care se impunea nevoia de adevăr. Când, cu două secole mai târziu, Ranke repeta acest lucru, căutarea adevărului era deja un slogan vechi (deși a fost necesar și atunci și mai târziu să fie mereu repetat); noul obiectiv era obținerea pe cât posibil a cât mai multor date despre aceste fapte.

Cea mai mare realizare a modelului erudit este interpretarea genetică, care atrage atenția asupra necesității corelării faptelor într-o suc-

cesiune cronologică. În concluzie, modelul erudit în forma lui romantică, pozitivist-genetică sau de tip colecție, este un model care fetișizează faptele, așa-zisul „romantism” având în vedere caracterul inexact al acestui termen. Dar aceste fapte sînt în esență insuficiente, fiecare cercetare descoperind noi arii necunoscute. Elementul novator introdus de unii istorici (ca, de exemplu, H. T. Buckle) privind necesitatea căutării legăturilor în istorie nu este legat de examinarea faptelor din cauza modului specific în care este înțeleasă legătura.

O reacție la modelul erudit-genetic de cercetare istorică o constituie accentuarea tendinței spre o cuprindere „globală” a obiectului cercetării, adică spre reliefaarea întregii structuri a realității istorice examinate. Aceasta a intensificat apariția altor tendințe, de integrare a studiilor istorice, care au condus spre un nou tip de reflecție asupra cercetării istorice și la un nou model de cercetare, care poate fi denumit structuralist.

Modelul dialectic de cercetare istorică și-a propus scopuri și mai ambițioase. El a încorporat toate realizările curenților literaturii istorice anterioare și contemporane lui, punînd pe primul plan cercetarea dezvoltării societății.

Abia în baza acestui model s-a introdus în știința istoriei categoria de „dezvoltare”, care a înlocuit conceptul cartezian de „progres”. Cercetarea dezvoltării înseamnă deci integrarea curentului genetic și structuralist. În acest mod au putut fi eliminați factorii externi în raport cu procesul istoric (divinitatea, spiritul național, progresul interpretat și înțeles ca o lege naturală, factorul geografic sau rasial interpretat în mod determinist etc.). Modelul dialectic de cercetare istorică include, de asemenea, investigația istorică implicată în cunoașterea științifică universală, ceea ce facilitează cercetarea simultană a structurii și a schimbărilor în timp.

Fiecare dintre modelele enunțate a avut ca rezultat un gen specific de narațiune istorică. Odată cu dezvoltarea cercetării istorice, adică odată cu noile sarcini ale istoriei, s-a schimbat structura narațiunii istorice. Bazele sale s-au conturat de fapt în perioada de dominare a primelor două modele.

NOTE

1. L. Geymonat, *op. cit.*, p. 196.
2. Conștientizarea acestui scop, după cum am afirmat (cf. K. Ajdukiewicz — *Logika pragmatyczna*, *op. cit.*, p. 75), aparține domeniului de cercetare al metodologiei pragmatice, adică capitolului de metodologie examinat împreună cu cel de metodologie nonpragmatică.
3. Analiza prezentă nu este făcută din punctul de vedere al istoriei historiografiei și de aceea nu concordă în unele puncte cu aceasta.
4. J. M. Finley, *Myth and History*, în „*History and Theory*”, IV, 1965, p. 261—302.
5. O indică J. M. Finley în opera citată.
6. Opinia lui Aristotel este analizată în numeroase lucrări. Cf., printre altele, R. G. Collingwood, *The Idea of History*, New York, 1956, p. 24; F. J. Teslog, *Theory and Processes of History*, p. 7; E. Nagel, *Some Issues in the Logic of Historical Analysis*, în „*Theories of History*”, Glencoe, III, 1959, p. 373; de acest d.n. urmă autor vez. și *The Structure of Science*, London, 1961, p. 547; J. M. Finley, *op. cit.*, p. 281—282.
7. Aceasta era deja o formulare a principalelor modalități ale cercetării istorice. O subliniază, printre alții, A. Stern, *L'irreversibilité de l'histoire*, în „*Diogenes*”, nr. 29, 1960, p. 3—19. Pe tema Herodot cf. și F. Chatelet, *La naissance de l'histoire*, Paris, 1962, p. 88—95.

8. „*Diogenes*”, nr. 29, 1960, p. 18. Cf. J. Dobiasz, *Dějepisectvi starověké*, *op. cit.*, p. 120, nota 1.
9. Cf. E. Bernheim, *op. cit.*, p. 26.
10. *Ibidem*, p. 27.
11. Indică aceasta K. Fritz, *Die Bedeutung des Aristoteles für die Geschichtsschreibung*, în „*Histoire et historiens dans l'antiquité*”, *Vandoeuvres — Genève*, 1956, p. 85 și urm., în special p. 156.
12. Există tendința de a lega marile schimbări din cercetarea istorică (adică formarea unui nou model de cercetare) de activitatea erudiților. Această activitate este tratată ca o parte a așa-numitei revoluții științifice din secolul al XVII-lea (de exemplu H. Butterfield, F. Smith-Fussner). În aceste concepții sînt multe simplificări. Dificultatea de a prinde „începutul momentului de răscruce” este sesizată de M. H. Serejski în *Przeżycie a teraźniejszość*, *op. cit.*, p. 31—32.
13. Asupra acestui al doilea aspect al devizei lui Cicero mi-a atras atenția prof. M. H. Serejski.
14. *Ibidem*, p. 106.

IV. INTERPRETAREA PRAGMATICA

1. Antichitatea

Simpla alăturare a începuturilor pragmatismului (cu alte cuvinte — ideea de a conferi istoriei scopuri practice) de numele lui Polibiu sau chiar de-al lui Tucidide nu este corectă, deoarece — după cum arată J. Dobiaș — faptul de a scrie istorie cu intenția de a face aprecieri și recomandări privind comportamentul public și particular poate fi remarcat într-o formă incipientă încă în istoriografia hitită (secolul XIV î.e.n.) și ebraică (în legătură cu redactarea Vechiului Testament)¹. Termenul „pragmatikós” provine, într-adevăr, de la Polibiu (secolul II î.e.n.), dar toate scrierile lui Tucidide (secolul V î.e.n.), întemeietorul istoriei politice, care aveau ca scop instruirea oamenilor de stat, poartă amprenta unui pragmatism avansat². Faptul că muza istoriei a fost numită Clio dovedește că în istoria greacă a dominat de timpuriu pragmatismul, fapt subliniat și cu altă ocazie³. Acest nume — Clio — derivă probabil de la grecescul „kleio” — care înseamnă a glorifica, a celebra. Însăși ideea de a combina istoria cu descrierea poetică care „glorifică” faptele este semnificativă. O astfel de înțelegere a scopurilor istoriei a marcat istoriografia timp îndelungat, determinând implicit și sarcinile istoricului conștient de rolul său, deși unii istorici, ca Polibiu, socoteau că pentru „înțelepți” istoria ar fi putut fi scrisă altfel (fără credință în zei și frică de ei — *deisdaimonia*).

Deși istoricii pragmatici și-au asumat ca sarcină investigarea cauzelor evenimentelor sau, mai exact, a faptelor omenesti — ceea ce adesea se consideră ca trăsătura caracteristică a istoriografiei pragmatice — erau relativ puține realizări în acest domeniu. Cercetarea cauzelor a devenit de atunci unul dintre elementele narațiunii istorice. În antichitate, ca și mai târziu, în evul mediu, un rol important s-a acordat intervenției divine în istorie (vezi Herodot), dar, în același timp, mai mult decât în epoca medievală, în antichitate s-a remarcat rolul omului (al individului) ca responsabil de actele sale și ca un creator de istorie (vezi Tucidide), acest fapt marcând trecerea de la gândirea mitică la cea istorică. Polibiu — unul dintre cei mai mari istorici ai antichității, superior multor alora prin gândirea sa metodologică, dar, pe de altă parte, foarte controversat încluderea lor ne acoperim ignoranța. În concordanță cu poziția sa umanistă, istoriografia greco-romană a situat pe primul loc între factorii naturali acțiunile individului, dar remarcă într-o oarecare măsură influența mediului și, în special, a cliimei asupra omului⁴.

Așadar, antichitatea a evidențiat cîteva factori care explică evenimentele istorice. Un rol deosebit a fost acordat acțiunilor individului influențat de mediul natural, motivării psihologice a acestor acțiuni (concepute de fapt statistic), dar, în diferite grade, și factorului divin. Totuși, în istoriografia antică nu găsim nici un fel de considerații referitoare la

noțiunea propriu-zisă de cauză, dar pentru că nu se înțelegea acest concept, n-a existat nici o explicație a mecanismului evoluției istorice. Numai conceptul de schimbare a fost inclus în fondul principiilor de categorii ale construcției istorice. În măsura în care narațiunea istorică ajunsese să includă descrierea, explicarea și evaluarea, începea să se contureze structura sa fundamentală bazată pe timp și spațiu.

Gîndirea istorică a vechilor greci și romani se descurca mult mai greu cu problema timpului decât gîndirea medievală. Observăm la ei chiar un regres față de egipteni și babilonieni, vestiți pentru dezvoltarea astronomiei și care știau să măsoare timpul mai bine decât grecii și romanii, creștina depășind dificultățile cronologiei odată cu introducerea calendarului iulian (46 î.e.n.)⁵. De asemenea, egiptenii aveau sentimentul curgerii timpului mult mai dezvoltat.

La Herodot, timpul și spațiul, ca elemente de ordonare a descrierii și de alcătuire a unor formulări istorice complexe nu au avut un rol determinant. El încearcă să introducă succesiunea temporală și a datelor, dar datarea se face prin raportarea la diferite repere (de exemplu, generațiile de regi persani etc.), ceea ce are ca rezultat o formulare asincronă. Abia Hellanikos din Mytilene (cca 479 — cca 395 î.e.n.), părinț al cronografiei grecești, a încercat să unifice bazele datării istorice pornind de la lista preteselor zeiței Hera din Argos. Tentative ulterioare (pornind de la cronologia olimpiadelor) au făcut Timalos din Taormina (cca 355—340 — cca 200—245 î.e.n.) și, în special, Eratosthenes din Cyrene (cca 275 — 195 î.e.n.). Totuși, pînă la sfîrșitul antichității lipsește o formulare clară a cronologiei.

Se susține că, în general, romanii au avut sentimentul curgerii timpului mai dezvoltat decât grecii, aceștia din urmă însă se caracterizau printr-o concepție mai cuprinzătoare asupra spațiului⁶. Ca și în ceea ce privește timpul, concepția asupra spațiului nu avea un caracter filozofic, ci mai mult tehnic — care ordona și preciza narațiunea. Ne referim aici în primul rînd la Hecateu din Milet (secolele VI—V î.e.n.), autorul „Hărții lumii” (*Ges periodes*) și al descrierilor geografice, care, în lucrarea sa *Periegésis* a demarcat pentru prima oară linia între Europa și Asia, inițind astfel un nou curent în literatura de specialitate. Din acest moment observăm o tot mai puternică consolidare a ideii de spațiu în istoriografia greco-romană. O mare realizare au constituit-o lucrările lui Eratosthenes, care au făcut să prospere ideile legate de designare și înțelegere a spațiului. În ultimă instanță, concepția asupra curgerii timpului, bazată la greci pe ideea larg acceptată în gîndirea lor filozofică a „eternei reveniri”, duce la o slabă percepere a vremurii faptelor istorice și, odată cu aceasta, a continuității istorice. Această observație nu trebuie înțeleasă în mod exclusiv, deoarece se poate sesiza la Homer o anume conștiință a unității între timpurile trecute și cele prezente⁷.

Noțiunea de schimbare și mișcare apare în mod clar, în filozofia antică, la Aristotel, de exemplu, însă ea abia pătrunde în sfera istoriei. Trebuie adăugat că, în ciuda unui anume progres înregistrat în istoriografia medievală în ceea ce privește receptarea curgerii timpului, istoriografia antică a indicat mai pregnant schimbările în istorie decât cea medievală, pentru care contau mai mult modelele, deci elementele invariabile. În istoriografia antică, aceste modele erau mai mobile, legate în mare măsură de activitatea omului, deși omul trăia sub semnul destinului, ale cărui fire se aflau în minile zeilor.

Toate observațiile de pînă acum s-au referit la modul în care concepau anticii metoda descrierii trecutului. După cum am văzut, ei au reflectat asupra valorilor estetice ale descrierii și asupra rolului social al acestora, asupra necesității unor legături cauzale pe cît posibil comprehensive și asupra introducerii în descrierea istorică a ordinii temporale și spațiale. În afară de aceasta, s-a mai vorbit despre necesitatea unui discurs obiectiv și despre aspirația către adevăr (Polibiu).

În ciuda prezenței în istoriografia antică a individualismului metodologic, putem găsi în cadrul ei și o oarecare tendință spre formula general-globale, dar care acordă o atenție nelăsează cauzelor diferențelor existente între situațiile diverselor popoare. Formulări care constituie însă primii pași în această direcție. O astfel de tendință se manifestă în primul rînd în istoriografia romană — apărută pe fundalul expansiunii politice — care scoate în evidență istoria universală, fără de care istoria Romei ar fi rămas de neînțeles. În istoriografia greacă, primul din acest punct de vedere este Hellenikos din Mtilene, autorul unei istorii universale și al citorva monografii speciale, de neprețuit — după cum apreciază H. J. Marrou⁶ — pentru dezvoltarea gândirii istorice. Tendința către tot mai ample sinteze o putem observa apoi la mulți istorici, printre care poate fi citat în primul rînd Poseidonius (135—50 î.e.n.).

Totuși s-a reflectat puțin asupra cunoașterii istorice propriu-zise, adică asupra surselor documentare de bază ale narațiunii, deși anticii (de exemplu Tuciddide) stăpîneau bine euristică, ca și multe alte metode de reconstituire a trecutului. Deci a trebuit să se dezvolte euristică practică, deși lipseau formulările teoretice. Progresul în acest domeniu este dovedit prin faptul că Herodot, în comparație cu logografi, își dezvăluie într-o oarecare măsură izvoarele. Nu era însă o regulă generală, deoarece nici chiar Tacit, care era relativ exact, nu-și citează izvoarele⁷. Se poate spune că în acest timp nu exista preocuparea pentru cercetarea izvoarelor. Istoricii nu se îngrijeau de conservarea izvoarelor, folosind în mod mai mult literar decît științific mărturiile pe care le întâlneau în timpilor. Această apreciere generală nu poate fi negată de unele excepții ca, de exemplu, de atitudinea inductivă a lui Aristotel, care recomandă stringerea de fapte concrete. Cauza constă în faptul că istoria nu era tratată în mod științific; același lucru se poate susține și despre evul mediu. Simțul critic față de izvoare apare în unele elemente de interpretare rațională a vechilor mituri (tratate ca izvoare) în *Genealogia* lui Hecateu din Millet (despre care am mai amintit). Cu toată creșterea conștiinței în cercetarea izvoarelor, nu se ajunge la critica lor internă și externă.

2. Evul Mediu

Evul mediu a moștenit de la lumea antică, în domeniul metodei istorice, unele elemente de teorie a descrierii istorice și, în primul rînd, o bogată practică istoriografică cu înalte valori estetice. Abia spre sfîrșitul evului mediu, sub influența umanismului, istoriografia europeană atinge vechile culmi ale narațiunii interesată de formă, mai exact, sub raportul ordonării spațio-temporale. Reflecția asupra timpului a constituit principala forță a gândirii medievale atît în ceea ce privește filozofia, cît și metodele istoriografiei. Pentru creștinism timpul are o direcție clară: curge de la facerea lumii către judecata de apoi. În antichitate, în special la greci, timpul nu avea o direcție anume, se mișca ciclic.

Schimbarea concepției despre timp în evul mediu a avut repercusiuni și asupra modului de înțelegere a istoriei. O consecință deosebit de importantă pentru literatura istorică a avut-o conceptul introdus de Aurelius Augustinus (Sf. Augustin — 354—430 e.n.) al istoriei ca o succesiune de epoci care constituie realizarea unor scopuri divine determinate. Interpretarea lineară a cursului istoriei consolidează concepțiile cristologice (epoca Tatălui, a Fiului și a Sfîntului Duh), precum și împărțirea introdusă de Gioacchino da Fiore (sec. XII) în ere (status — n.t.) și perioade (aetates — n.t.). Mai tîrziu, se raliază la aceste concepții Bossuet (1627—1704), precum și filozofii iluminiști, care le îmbogățesc cu elemente laice.

Pentru practica istorică medievală au fost totuși mai importante progresele în măsurarea timpului. Alături de realizările mai timpurii ale cronografilor Sextus Iulius Africanus (secolul III e.n.) și Eusebius din Caesarea⁸ (secolul IV. e.n.), baza pentru măsurarea timpului a dat-o eminentul istoric al bisericii Beda Venerabilul (cca 673—735), autorul cunoscutului *De temporum ratione*, prin lucrările sale asupra tabelelor pascuale (care serveau la calcularea datei pentru paște). El a observat o mare discrepanță între anul astronomic și calendarul iulian, inițind prin aceasta discuțiile asupra reformei calendarului, care a fost efectuată abia în secolul al XVI-lea (calendarul gregorian), fiind la început obstrucționată de biserică. Cea mai mare importanță practică a avut-o însă tabelul pascual întocmit de Beda, acesta aplicînd calcularea timpului de la nașterea lui Hristos. Acest mod de a calcula provine de fapt de la călugărul roman Dionisie cel Tânăr (secolul VI î.e.n.), dar Beda a fost primul care a introdus în istorie era concepută de acesta. Pînă la sfîrșitul sec. al XVII-lea s-au calculat după această metodă numai anii de după nașterea lui Hristos. Lucrările lui Beda, precum și ale unor calculatori creștini de mai tîrziu au contribuit la unificarea sistemului cronologic al istoriografiei medievale în Europa. Aceasta se referă numai la partea de cronici și anale a scrierilor (în sensul cel mai strict al acestor termeni), curentul narativ sau epic (ne gîndim la perioada din jurul secolului al XII-lea) de tipul „gesta” neatribuind aceștia semnificații precizilor cronologice, concentrîndu-și atenția asupra unei descrieri a acțiunii pe cît posibil mai pitorească și mai instructivă. Se poate afirma, în general, dar nu cu mare precizie, că primul curent a fost legat în mai mare măsură de centrele bisericești (mănăstiri și biserici), iar al doilea era reprezentat într-o mare măsură de istoriografia de curte.

Elementul spațial, care concentra atenția istoricului asupra diferențelor dintre teritorii și popoare, exprimîndu-se astfel nevoia de a explica, a căpătat profunzime în perioada medievală europeană. În domeniul geografiei se pot mindri cu mari descoperiri arabii (ca, de exemplu, Al Mussudi în sec. al X-lea sau Ibn Khaldun în sec. al XIV-lea), probabil cel mai mare călător al Evului Mediu, favorizati în acest sens de relațiile unite a lumii islamice⁹. Lucrările lor nu au influențat însă scrierile creștine.

Deși se înregistrează un oarecare progres al preciziei în descriere, nu este de mirare însă că în istoriografia creștină nu se înregistrează nici un progres în examinarea cauzelor deosebitorilor. În schimb, termenul curent umanist care a existat în antichitate în prezentarea evenimentelor istorice și care a legat originea schimbărilor de acțiunile omului a înregistrat un regres evident în perioada creștină medievală. Individualismul cedează locul universalității, omul devine un instru-

ment în mina lui Dumnezeu, care dă o finalitate evenimentelor istorici, și asigură lumii protecția sa, omul neavînd nici o posibilitate de a produce schimbări esențiale în lume. O astfel de interpretare a realității istorice trebuia să influențeze o anumită atitudine metodologică în ceea ce privește descrierea acestei realități. Respectarea succesiunii timpului în descriere a îndreptat gândul istoricului pe calea cercetării legăturii dintre cauză și efect, dar omnipotential pragmatism, care căuta în toate modelele ce derivau, în ultimă instanță, de la Dumnezeu, a barbat dincolo de analize explicative exacte atît în ceea ce privește reliefaarea factorilor purtători de schimbare, cît și în ceea ce privește corectitudinea acțiunii de cauzalitate în istorie. Un oarecare progres în sfera cercetării istorice îl face istoriografia arabă, dar nici ea nu cunoaște categoriile de dezvoltări istorice.

Istoria medievală a fost pragmatică atît în forma ei (dezvoltarea și complementarea ideilor creștine), cît și în forma ei (slujirea și servirea lui Dumnezeu și a statului), dar, avînd în vedere puternica dominare a vieții intelectuale de către elementele religioase, în sfera selecției faptelor, adică multilateralității și relativei obiectivității a formulării, efectele au fost mai dure decît în antichitate. Pe de altă parte însă, creștinismul a influențat dezvoltarea unei tendințe universaliste în istoriografie, care aspira să cuprindă întregul trecut istoric într-un context geografic pe cît posibil mai vast, în timp ce acceptarea elementului divin îi dădea o explicație totul nu îndrepta atenția spre alți factori de diferențiere și schimbare. Ca exemplu pot fi dați Orosius, Otton de Friesingen (secolul XII) sau autorul „Cronicii papilor și împăraților”, Martin din Opawa (Troppau), supranumit Martin Polonul (secolul XIII). Dar, cu toată tendința de formulare globală, lipsa reflecțiilor asupra deosebirilor, transformării, dezvoltării, nu a permis schimbarea caracterului în fond compilator al activității cronicărești medievale. Pe de altă parte, folosirea mai decisă a elementelor temporale și spațiale nu a fost suficientă ca descrierea istorică să devină o imagine coerentă și compactă. Aceasta reclama o meditație profundă privind explicarea deosebirilor între fapte, a mutațiilor în timp și a dezvoltării, ceea ce putea rezulta numai dintr-o atitudine de cercetare față de realitatea trecută, meditație care n-a existat nici în epoca medievală, nici în antichitate.

Dar descrierea putea fi ameliorată, dîndu-i pe cît posibil o bază demnă de crezare. Evul Mediu, în special în istoriografia bizantină și arabă, a marcat efectiv un progres în analiza izvoarelor. Nu se poate spune același lucru despre literatura creștină, unde acest spirit critic era foarte timid. Acest progres era o rezultantă a dezvoltării euristică, a atenției față de cercetarea izvoarelor și față de o documentare mai completă și îngrijită a descrierii. Progresul era paralel cu lărgirea evidentă a orizontului intelectual al păturilor superioare ale societății, în pas cu dezvoltarea culturii cetățene și a vieții universitare, precum și cu o anumite evoluție a opiniilor privind sarcinile istoriei. Se simțea tot mai mult nevoia unor scrieri de proveniență laică angajate politic, cel puțin tot atît cît și religioase. Era vorba de o literatură care să corespundă manifestărilor de creștinism patriotice național, căreia nu puteau să-i facă față annalistica tradițională și hagiografia, susținute de slabe baze euristice și aflate de fapt în declin. Începuturile acestor tendințe le observăm încă din secolele XI—XII atît în vestul Europei, cît și în Rusia (sub influența istoriografiei bizantine), dar dezvoltarea lor se face în secolele următoare, culminînd în sec. al XV-lea.

În Polonia, năzuința de a scrie o mare cronică națională își găsește expresia în colecția din secolul al XIV-lea, *Cronica Magna seu Longa Polonorum*, care pare a fi rezultatul unei lucrări pregătitoare (euristice), cunoscută sub numele de *Tabula* lui Janek din Czarnków¹², pentru întocmirea unei istorii naționale¹³. Ideea a fost realizată apoi de Jan Długosz. Analiza operei sale *Annales* certifică un considerabil progres al euristicii, dar trebuie avut în vedere că Długosz era unul dintre istoricii remarcabili ai epocii. J. Dąbrowski scrie că în epoca în care a activat Długosz „nu era istoric în Europa care să-l egaleze, și cu atît mai puțin să-l depășească”¹⁴. El afirmă că nici chiar primii scriitori umaniști, inclusiv vestitul Enea Silvio Piccolomini, nu au creat o operă care s-o întrecă pe cea a lui Długosz, deși aceasta a fost scrisă în spiritul pragmatismului religios. În folosirea izvoarelor pe Długosz l-a caracterizat tendința de a obține, pe cît posibil, o documentare cît mai diversă și, ceea ce merită subliniat, de a adăuga la izvoarele primare, deci nu numai la vechile compilări, ci chiar la documentele „ce prin biserici, arhive și alte locuri au fost riscipate”. El scria „nemulțumindu-mă cu repetarea a ceea ce au scris ceilalți, dar și străinilor, vreau să înaintez un pic”¹⁵. Merită subliniat, fapt în general neobservat, că în însăși juxtapunerea unor izvoare variate (cronicile, hagiografia, materialele cehești, rusești, teutone, ungare, scrisori, tradiții locale, observații proprii, relații contemporane) se ascunde momentul criticilor lor externe și interne. Conform uzanțelor timpului de atunci, Długosz nu citează sursele, dar analiza critică a operei sale demonstrează că în descrierea unui fapt el se baza, pe cît era posibil, pe mărturiile originale sau pe cele mai apropiate cronologic de acel fapt. Cu toată veridicitatea operei lui Długosz, demonstrată mai sus, legată de progresul euristicii reprezentată de el, el amestecă în narațiune relațiile despre fapte cu propria fantezie, cu care vrea să completeze golurile izvoarelor și să ofere explicații cauzale. Pentru o critică modernă a surselor lipseau științele auxiliare bine dezvoltate, chemate la viață abia în secolele următoare de reflecția asupra bazelor cunoașterii istorice.

Totuși, în perioada în care a activat Długosz observăm începuturile științelor auxiliare ale istoriei. După cum este de așteptat, aceste discipline erau legate la început de un anumit spirit critic față de document, care juca un rol important în evul mediu, dar care adesea era falsificat. L. Valla (1407—1457), secretar pontifical și una dintre mințile luminate ale vremii, a fost printre primii care au suspectat acest mod de reconstituire a trecutului. Examinînd așa-numita donație a lui Constantin, pe care el o considera un mit, s-a străduit să folosească atît critica externă, cît și critica internă. Istoricul — considera el — este dator să fie obiectiv, avînd grijă ca imaginea trecutului să nu-i fie deformată de „studium”, „odium” sau „vanitas”¹⁶.

În perioada Evului Mediu tîrziu, importante contribuții la interpretarea literaturii istorice a avut eminentul istoric al lumii musulmane Ibn Khaldun (Abd ar-Rahman ibn Khaldun — 1332—1406), autorul unei istorii a arabilor, persanilor și berberilor, precum și al unei revelații de opere *Prolegomene la istorie*. El a anticipat clar cuceririle gândirii sociologice de mai tîrziu, proclamînd necesitatea reflecției asupra mutațiilor din structura socială pe fundalul procesului continuu de dezvoltare istorică. Analizînd (în primul rînd) diferențele dintre popoarele nomade și sedentare, Khaldun indică factorii purtători de schimbări sociale (în special factorul geografic). El interpretează obiectul istoriei într-un sens foarte larg, ca pe un studiu al „culturii lumii”, anticipînd astfel iluminismul

În fine, la el pot fi întrezărite unele tentative de a diferenția istoria științifică (cercetarea mutațiilor în structura socială) de cea descriptivă. El a pus în strinsă legătură cunoașterea izvoarelor cu atitudinea critică față de ele¹⁷.

V. INTERPRETAREA CRITICĂ

NOTE

1. J. Dobias, op. cit., p. 36, 49—50.
2. *Ibidem*, p. 102; E. Bernheim, p. 77; H. Aron, *Théorie et méthode de la science historique*, în „History and Theory”, I, 1961, p. 104 și Cf. F. Chatelet, *La naissance de l'histoire*, p. 81 și urm.
3. De ex. A. Stern, *Philosophy of History and the Problem of Values*, The Hague 1962, p. 40.
4. Cf. J. Dobias, op. cit., p. 182—184; F. Tregari, *Theory and Processes of History*, p. 174—175; L. Febvre, *A Geographical Introduction to History*, London, 1932, p. 1—4; Hippocrate, Platon, precum și Aristotel (dintr-unul din capitolele cunoscute ale lucrării *Politica*) au subliniat influența climei asupra omului.
5. *Chronologia polska*, Warszawa, 1957, p. 36.
6. Cf. de ex. K. Hanell, *Zur Problematik der älteren römischen Geschichtsschreibung*, în „Histoire et historiens dans l'antiquité”, p. 180 și urm. (opinie în discuția cu J. de Romilly). Chiar și la Tucidide momentul geografic ocupă un loc foarte modest. Vezi și F. Sieveking, *Die Funktion geographischer Mitteilungen im Geschichtswerk des Thukydides*, în „Klio”, vol. 42, 1964, p. 73—179, în special p. 73.
7. Cf. K. Latte, *Die Anfänge der griechischen Geschichtsschreibung*, în „Histoire et Historiens”, op. cit., p. 3—4.
8. M. J. Marrou, *Qu'est-ce que l'histoire*, în „L'Histoire et ses méthodes”, p. 5 și urm.
9. Cf. S. Hamer, *Tacit i jego dzieło* [Tacit și opera sa], Introducere la ediția poloneză, Tacit, Opere, vol. 1, Warszawa, 1959, p. 50.
10. Cf. W. Nigg, *Die Kirchengeschichtsschreibung. Grundzüge ihrer historischen Entwicklung*, München, 1934.
11. Acest fapt este demonstrat cu deosebire de cunoscutele note de călătorie ale lui Ibn-Battuta (sec. XIV). Cf. *Osobliwości miast i ziem podróży 1325—1354* [Particularitățile orașelor și ale călătoriei din 1325—1354], Warszawa, 1962.
12. Ne raliem opiniei lui J. Dąbrowski din *Datne dziejopisarstwa polskie* [istoriografia poloneză veche], Warszawa, 1964, p. 129 și urm.
13. Cf. B. Kürbis, *Dziejopisarstwo wielkopolskie XIII i XIV w.* [istoriografia din Wielkopolska în secolele al XIII-lea și al XIV-lea], Warszawa, 1966, p. 35, ș.a.
14. J. Dąbrowski, op. cit., p. 239.
15. *Ibidem*, p. 223.
16. Cf. B. Suchodolski, *Narodziny nowożytnej filozofii człowieka* [Începuturile filozofiei moderne despre om], Warszawa, 1963, p. 35—37. Mențiuni despre Lorenzo Valla, adesea foarte amănunțite, întâlnim în multe lucrări.
17. Studiul complet despre Ibn Khaldun oferă H. Becker și H. E. Barnes în *Social Thought from Love to Science* (trad. pol., Warszawa, 1964, p. 360 și urm.), vol. 1, ed. a III-a, New York, 1963. Printre alte studii atragem atenția asupra lucrării lui N. Schmidt (*Ibn Khaldun*, 1930), capitolului care-l prezintă pe Ibn Khaldun ca istoric, precum și asupra studiului lui Muhsin Mahdi, *Ibn Khaldun's Philosophy of History*, 1957. Dintre lucrările poloneze cf. J. Bielawski, *Twórcza socjologia w sferie Islamu Ibn Khaldun* [Creatorul sociologiei în lumea islamică Ibn Khaldun], în „Kultura i społeczeństwo”, vol. III, nr. 2. Există și o traducere în engleză a operei lui Ibn Khaldun, *The Muqaddimah: An Introduction to History*, 3 vol., New York, 1958.

1. Formarea modelului critic de cercetare și erudiționismul timpuriu

Schimbarea centrului de greutate al preocupărilor istoricului de la narațiunea în sine la bazele acestei narațiuni, schimbare manifestată încă de la sfârșitul evului mediu, dar precizată în timpurile moderne, a avut ca rezultat o splendidă dezvoltare a tehnicilor critice ale istoricului. Instrumentele tot mai subtile ale acestor tehnici reprezintă „signum specificum” al unei bune activități a istoricului și chiar și azi, cînd știința istoriei consideră existența acestor tehnici ca pe ceva firesc, unii dintre istorici, preocupați de metodologie (de exemplu L. E. Halkin), le socotesc un criteriu al caracterului științific al istoriei. Acest criteriu, care minimizează de fapt istoria, a fost îmbogățit însă, în planul modelului critic, de cerințele unei narațiuni nu numai adevărate, ci și cu virtuți teoretice (filozofice). Necesitatea lui fost susținută în general de filozofi și de teoreticienii științei, deși nici istoricii proeminenți nu s-au abținut de a face considerații generale.

În modelul critic de cercetare domină, întreținută de diverse motive, reflecția asupra metodelor de cercetare a izvoarelor și de critică a acestora, dar spiritul critic s-a extins apoi, în bună parte, asupra întregii opere a istoricilor. Un astfel de spirit inspiră, de exemplu, prima istorie amplă a istoriografiei moderne scrisă de de La Popelinière¹. Printre numeroasele propuneri interesante ale acestei lucrări, care proclamă ideea de „histoire perfectă” (*histoire accomplie*), găsim, printre altele, condamnarea acelei narațiuni care pune în gura eroilor monologuri și dialoguri imaginate de istorici; de La Popelinière se opune excesivei emiteri de verdicte asupra trecutului, comparînd acest tip de istorici cu niște studenți care, iesind de la curs, încearcă să „schimbe” legea lui Licurg sau a lui Solon. El subliniază că istoria nu trebuie scrisă în folosul cuiva. Narațiunea trebuie să fie adevărată, să înfrunte legenda și mitul; caracterul ei științific este dat de tendința de a descoperi „cauzele naturale” (*causes naturelles*) a evenimentelor istorice. Se pare că lucrarea lui de La Popelinière poate fi considerată expresia formării unui nou model de cercetare istorică. Pot fi citate numeroase alte lucrări care promovează acest model.

Correspondentul lor filozofic este creația lui Francis Bacon (1561—1626). El îndeamnă la prudență în formularea verdictelor și, dorind să revoluționeze știința, el atribuie inducției un rol principal. Aceasta a însemnat pentru istorie recomandarea de a respecta strict izvoarele, fără să se ceară însă renunțarea totală la ipotezele ce nu se bazează pe izvoare. A devenit faimoasă ideea lui Fr. Bacon de a sistematiza factorii „care asaltează mintea omului”, care îi împiedică deci pe istorici să reconstituie critic trecutul. (Aceștia sînt așa-numiții „idola theatri” (supunerea la doctrină), „idola fori” (a lua cuvintele drept lucruri), „idola specus” (convingeri individuale) și „idola tribus” (mituri de grup) Metoda induc-

livă a lui Baron își va găsi pe deplin continuarea în pozitivismul secolului al XIX-lea.

Este evident că, în comparație cu critica modernă a dezvoltării acestei atitudine critice, promovată și în secolul al XVIII-lea, în primul rînd, în secolul al XIX-lea, are încă un caracter limitat, ba mai mult, ea nu-și avea surpăturile practice. Devenea tot mai frecvent cercetarea istorică, și în viața contemporană și în politica conflictelor, în primul rînd, deosebit în luptele religioase din timpul Reformei. Altfel Reformei căutau sprijin în istorie și se străduiau să demonstreze (într-o măsură alta) falsitatea imaginii trecutului creată de vechiul teocentricism, de cea papală contemporană. Aceste tendințe în secolul al XV-lea și se intensifică în secolul al XVI-lea. În acest timp, în secolul al XV-lea s-a extins deseori dincolo de critica externă (critică a surselor, hermeneutică). Rezultatele preocupărilor analitice pentru izvoare au intr-o formă mai precisă în secolul al XVII-lea. Evident, Renașterea îndeamnă la o cercetare critică a izvoarelor, dar - din cauză a timpului - din punctul de vedere al dezvoltării reflecției asupra istoriei - ea aduce în primul rînd dezvoltarea filozofiei sociale (sau, altfel spus, a sociologiei istorice) și politice, ceea ce a avut o importanță imensă pentru lupta judecăților asupra obiectului cercetării istorice. În secolul al XVI-lea (1469-1527), F. Guicciardini (1483-1540), și în secolul al XVII-lea (1580-1652), la alții filozofia, pînă atunci deductivă și teologică, se împletesc cu istoria. Punctul de pornire pentru o astfel de abordare este totdeauna științific cu caracter pur cognitiv, din o necesitate de cunoaștere socială și politică a vremurilor, pentru care se caută sprijin în trecut. În acest autori erau departe de o atitudine moralizatoare.

Am vrea să subliniem excepțională importanță pe care au avut-o pentru evoluția gândirii asupra istoriei lucrările lui Machiavelli, considerat de alții de contemporani în primul rînd ca istoric. El a adus din nou în politică, după o pauză care a durat de la Aristotel, o viziune laică și științifică. În materie istorică, Machiavelli, urmînd un drum deja bătut - dacă ținem seama de cei mai apropiați predecesori ai lui, printre care Villani cu ale sale *Cronici florentine* (*Cronica fiorentina*) - accentuează puternic problematica socială conjugată cu conflictele interne ale societății, se interesează de originea statului (premisa conceptuală de contract social), de rolul social al religiei și dreptului, de viața economică. Extinderea obiectului cercetării științifice era legată de introducerea gândirii filozofice (teoretice) non-teologice, care organiza descrierea - inexistentă în istoriografia pragmatică și cronicărească - și care permitea simultan o selecție corespunzătoare a informațiilor despre fapte. Nu întîmplător reflecția asupra acestor probleme datează din timpul Renașterii. În ciuda numeroaselor deosebiri, F. Guicciardini a reprezentat în literatura istorică tendințe similare cu ale marelui său predecesor.

O importanță decisivă pentru evoluția metodologiei istoriei a avut lucrarea lui J. Bodin *Methodus ad faciliem historiarum cognitionem* (1566), născută din amintutele polemici ale Reformei, dedicată exclusiv judecăților asupra istoriei, deși se referă cu precădere la evenimentele istorice și nu la metodele de reconstituire a lor. J. Bodin subliniază că pentru dezvoltarea istoriei este necesară aprofundarea analizei și a culegerii mărturiilor documentare. În reflecțiile sale asupra istoriei, el consemnează, pentru prima oară, necesitatea ca istoricul să posede cunoștințe și din afara izvoarelor (în special geografice și cronologice). În

considerațiile cu privire la „istoria umană”, delimitată de el, adică în considerațiile asupra genezei societății și statului, deci și asupra factorilor ce determină diferențele între diversele societăți, Bodin atrage atenția asupra caracteristicilor geografice și climatice ale mediului ambiant, precum și asupra trăsăturilor antropologice ale oamenilor (fizice și spirituale). Totodată, el distinge și rolul factorilor sociali, în primul rînd, al conflictelor ce survin în societate, deci al factorilor legați de activitatea omului (factori dinamici). Multe din concluziile lui sînt asemănătoare cu cele ale genialului său precursor Ibn Khaldun, ale cărui scrieri Bodin poate le-a cunoscut. El demonstrează un simț mult mai pronunțat al timpului și al procesului istoric decît predecesorii săi.

O dovadă a evoluției generale a opiniilor în perioada Renașterii o constituie apariția conceptului de „progres”, definit nu prea clar, dar care devine de acum încolo o categorie permanentă a gândirii istorice și principala realizare renașcentistă în acest domeniu. Etapa incipientă a acestei evoluții este marcată de operele lui Fr. Bacon și J. Bodin. Aceștia doi urmăresc, într-o măsură măsură, să se pronunțe asupra istoriografiei precedente, în această tentativă el gîsind un eminent continuator în persoana lui de La Popelinière, amintit mai sus.

Inviorarea spiritului critic în literatura renașcentistă trezește în vîntă științele auxiliare ale istoriei și, în primul rînd, diplomațica (în sensul cel mai larg al acestui cuvînt). Totodată se înregistrează un real progres în evoluția cronologiei, legat de disputele provocate de reforma Papei Grigore XIII (J. Scalinger, 1540-1609, *Thesaurus temporum*; D. Petavius, 1583-1652, *De doctrina temporum*, 1627). Scalinger a propus diviziunea timpului în istorie după principii matematice și astronomice, iar Petavius a fost primul care a datat evenimentele înaintea sau după nașterea lui Hristos. Acest mod de datare se răspîndește treptat în cursul secolului al XVII-lea. Ca și cronologia, diplomațica se formează în mediul mănăstiresc al abațiilor St. Germain-des-Près și St. Denis; momentul exact al nașterii sale este anul 1681, data apariției primei cărți a lui J. Mabillon, *De re diplomatica* (libru VI). În aceeași perioadă apare primul dicționar al latinei medievale al lui Du Cange, valabil și azi.

În secolul al XVII-lea, care se caracterizează în primul rînd prin progresul tehnicii de stabilire a faptelor, apar primele ediții de culegeri de izvoare, unele foarte cuprinzătoare, în care încep să se aplice treptat principiile criticii. În anul 1623, G. J. Voss publică la Leida lucrarea *Arta historica*, care constituie nucleul viitoarelor tratate de istorie („istorică”). În lucrare nu găsim considerații metodologice precise, ci numai o înțelegere de regulă de tehnică a scrierii istorice, pe care autorul o atribuie „artei istorice”, „artei critice”. Între cercetători cîștigă tot mai mult teren opinia relevată de Fr. Bacon, a necesității de a se elibera de pragmatism și de a scrie o istorie obiectivă. Pe această temă au loc discuții tot mai ample, care duc la intensificarea tendințelor critice ce operează treptat cu mijloace tehnice tot mai dezvoltate.

Evenimentele pe care le observăm în sfera literaturii istorice în secolul al XVII-lea și, parțial, în secolul al XVI-lea, reclamă o atenție particulară, pentru că acum începe să se formeze pentru prima dată (ne gîndim în primul rînd la Franța) un mediu profesional de savanți istorici (o societate de savanți în general) constient de identitatea lor, al căror rol principal este pur și simplu reconstituirea obiectivă a trecutului. Ei vor să trateze istoria ca pe o știință, opunîndu-se tendin-

țelor pragmatice, în special celor inspirate de biserică și de cereurile guvernamentale. În general, ei resping diversele speculații răspândite anterior referitoare la evenimentele istorice și atrag atenția asupra perfecționării metodelor de cercetare, în primul rând a criticii izvoarelor.

Aceste noi tendințe apar în diverse părți, dar se manifestă cu claritate în cercurile mai luminate ale bisericii (așa în cele catolice, cit și în cele protestante). În discuții începe să se pună accentul pe o bună documentare a tezilor. O interesantă dovadă în acest sens o constituie, în primul rând, *Acta Sanctorum* — opera așa numitului grup al savanților hollanșii (după numele inițiatorului acestei publicații — Jean Bolland) în această etapă se introduc unele rigori ale gândirii științifice într-un domeniu așa de puțin critic cum este istoria sfinților. Dar cea mai înaltă expresie a noulor tendințe istorice o constituie operele deja citite ale lui Mabillon și Du Cange. Mabillon este cel care a stabilit un complex de reguli fundamentale de cercetare a autenticității și veridicității documentelor-sursă, valabile pentru multă vreme.

În concluzie, se poate vorbi de apariția primei etape a erudiționismului în istorie. Rolul ei de pionierat a constat în eforturile de a plasa istoria într-un orizont științific. Erudiții au luat atitudine și împotriva istoriei ecleziastice și împotriva celei nobiliare. Curentul istoriografiei erudite nu se stinge, evident, în secolul al XVII-lea, el continuă să existe, îmbogățindu-se cu noi valori, care dau mai târziu o amprentă caracteristică activității în domeniul istoriei.

Cu toate strădaniile critice, literatura istorică a rămas în continuare o artă puțin critică, care a încercat să joace — împreună cu filozofia, sau chiar independent — rolul de „magistra vitae”. Este deci ușor de înțeles de ce ea n-a putut obține aprobarea scepticului și rigurosului Descartes (1596—1650), așa după cum înainte nu o obținuse nici pe cea a lui Aristotel. Descartes, militând pentru un model deductiv al cunoașterii, îi reproșează istoriei, printre altele, spiritul critic încă prea limitat, amestecul prea mare al fanteziei și incapacitatea de a selecta faptele. În acest sens el avea mare dreptate: situația specială de trecere a științelor naturale — până atunci neglijate — pe o cale tot mai științifică amenința cu mărirea distanței dintre vastitatea și exactitatea studiilor despre natură, pe de o parte, și studiile asupra societății, pe de alta.

Influența lui Descartes asupra gândirii metodologice a istoriei a fost dublă. În primul rând a creat un climat filozofic care favoriza aspirațiile de exactitate, claritate și conștiința critică. În al doilea rând, avansând noțiunea progresului continuu și stabilul apriori până la atingerea stării de perfecțiune a cunoașterii umane bazate pe axioma ordinii naturale a universului, el a fost adevăratul creator al ideii, dezvoltate mai târziu în perioada Iluminismului, a legilor naturii considerate ca axiome din care se poate deduce (ca în geometrie) întreaga știință despre om. De la Descartes, progresul este înțeles neistoric, ca un „proces natural”, care constă în realizarea legilor invariabile ale naturii, asigură oamenilor fericirea și pot fi cunoscute pe calea rațiunii. De invariabilitatea acestor legi se leagă premisa că și natura umană este invariabilă. Progresul, în această accepțiune, presupunea posibilitatea descoperirii legilor ce-l guvernează ca principii apriorice, independente de desfășurarea reală a evenimentelor. Abia în epoca Iluminismului a început cercetarea pe o scară mai mare a acestor legi.

2. Varianta filozofică a modelului critic al cercetărilor istorice. Dezvoltarea instrumentelor criticii istorice în secolul al XVIII-lea

Pericolul unei disproporții prea mari între dezvoltarea istoriei și cea a științelor naturale a fost preîntîmpinat de dezvoltarea continuă a gândirii social-politice antif feudale născută în perioada Renașterii, dezvoltare legată de descompunerea feudalismului și apariția unei ideologii corespunzătoare cerințelor unei burghezii tot mai puternice. Aceasta a dat istoriei șansa de a deveni cu timpul o știință care cercetează originile și evoluția societății umane și explică formarea instituțiilor ei, în principal ale instituției statului. O dovadă în acest sens o constituie în primul rând considerațiile lui Grotius, Harrington, Hobbes, Locke (referitoare, printre altele, la contractul social). Iar mai târziu întreaga gândire filozofică, socială și politică din secolul al XVIII-lea. Toate acestea au reclamat o intensă activitate în domeniul metodologiei cercetării istorice, domeniu care, însă, n-a reușit să țină pasul cu reușitele în explicarea procesului istoric, legate de „filozofarea” istoriei, adică de dezvoltarea deosebită a gândirii sociale.

Preocuparea pentru explicarea cauzală, care se străduia în primul rând să pună în lumină diferențele între stările de atunci ale diverselor societăți, i-a condus pe savanți la dezvoltarea metodei comparative și a celei genetice. În acest sens, se realizează progrese tot mai mari în domeniul euristic și criticii izvoarelor, deci un progres în stabilirea faptelor din trecut, dar Iluminismul a exercitat o influență mai puternică în definirea obiectului cercetării istorice, în analiza factorilor care explică evenimentele istorice și în formularea legilor progresului istoric. În ceea ce privește caracterul narațiunii istorice, istoria începe — dar foarte timid — să se erijeze într-o disciplină științifică care descrie critic, într-o oarecare măsură, evenimentele (din timpul Renașterii concepute tot mai amplu), care explică faptele și care — pe baza unor generalizări — se străduiește să prevadă posibila înălțare a evenimentelor. Ca urmare, în reflecția metodologică asupra literaturii istorice încep să fie completate, uneori destul de superficial, lacunele resimțite de secole, ceea ce nu înseamnă însă că dispar unele disproporții ale sale.

La uriașă acțiune de situare a istoriei pe harta științei au cooperat filozofii (în accepțiunea largă de atunci a acestui cuvânt) și istoriograful-practicant. Este caracteristic interesul deosebit de viu manifestat de filozofi, și încă de cele mai luminate minți ale acelor timpuri (Hume, Voltaire și alții), pentru cercetările istorice practice, fapt a cărui importanță pentru dezvoltarea științei istorice, cit și a judecăților asupra ei ar fi greu de subapreciat.

În ceea ce privește euristica și critica izvoarelor se poate nota un oarecare scepticism cognitiv. În anul 1722 Levesque de Pouilly scrie *Sur l'incertitude de l'histoire des quatre premiers siècles de Rome*; o lucrare asemănătoare publică în anul 1738 Louis de Beaufort. Nicolas Lenglet de Fresnoy, autor al unui manual de tehnică istorică (după *Ars historica* a lui Voss) intitulat *Méthode pour étudier l'histoire* (1713, completat în 1740), manifestă o mai mare încredere față de posibilitatea de a descoperi adevărul pe baza izvoarelor. O comparație între manualul lui Voss și cel al lui Fresnoy indică un progres al gândirii critice. Fresnoy încearcă să clasifice criteriile de apreciere a autenticității mărturiilor documentare (observația directă a autorului izvorului, imparțialitatea, claritatea și preci-

zia expunerii), precum și cauzele defectelor unor izvoare din diverse epoci. Conform opiniei ce se forma atunci, el arată diferențele dintre izvorul primar, mult mai valoros pentru cercetare, și descrierea izvoarelor. El subliniază importanța cunoștințelor provenite din afara izvoarelor. El stabilește faptele (cunoașterea diverselor religii și obiceiuri) necesare pentru dezvoltarea erudiției și a criticii izvoarelor și, implicit, a științelor auxiliare ale istoriei. Ca exemplu, se pot menționa dintre publicațiile franceze: *Palaeografia graeca* a lui Bernard de Montfaucon (1708), *Rerum Gallicarum et Francicarum scriptores* a lui M. Bouquet (1738), 31 volume, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio* a lui J. Mansi (1759); engleze: *Foedera conventiones litterae et cuiusque generis acta publica* a lui T. Rymer (1704), italiene: 25 volume din *Rerum Italicarum scriptores ab anno Chr. 500—1500*, precum și alte publicații ale lui L. A. Muratori, germane: *Coder Juris gentium diplomaticus* (1693), *Scriptores rerum Brunsvicensium* (1707) și altele ale lui G. W. Leibnitz, *Teutsches Reichsarchiv* de J. Ch. Lünig (1710), *Scriptores rerum Germanicarum praecipue Saxonicarum*, de J. B. Menckes (1778), primele ample publicații de tipul „regesti”, compilate de P. Georgisch (din 1740); poloneze: *Volumina Legum* (1732) sau *Coder Diplomaticus* (1758).

În contextul extraordinarei dezvoltări a preocupărilor euristicе și a criticii izvoarelor nu surprinde nevoia unui nou „Mabillon” îmbunătățit de Toustain și Tassin, care au publicat *Nouveau traité de diplomatique* (6 volume, 1750—1865). Odată cu diplomatia s-a dezvoltat paleografia, delimitându-se treptat ca o știință auxiliară distinctă de istorie. De asemenea, se detasează cronologia; originile ei ca știință auxiliară a istoriei, se află în lucrările benedictinilor francezi, care în anul 1750 au început să publice *L'art de vérifier les dates et les faits historiques*. În următoarele decenii încep să se înmulțească manualele celorlalte științe auxiliare ale istoriei. Treptat, dezvoltarea lingvisticii a pus la dispoziție instrumente tot mai rafinate pentru înțelegerea și critica izvoarelor.

De asemenea, considerațiile teoretice de până atunci privind stabilitatea faptelor nu mai corespundeau progresului înregistrat de practică. Un progres, în comparație cu opera lui Fresnoy, se constată, în special, în lucrările lui J. M. Chladenius (*Allgemeine Geschichtswissenschaft*, 1752) și G. B. de Mably (*De la manière d'écrire l'histoire*, 1782) și, mai târziu, în numeroasele manuale de J. C. Gatterer și A. L. Schlözer. În lucrările lui Chladenius domină problemele legate de veridicitatea izvoarelor, adică al concordanței ei cu faptele, este dată de „calitatea” informatorului, de gradul de universalitate a evenimentului, de confirmarea altor surse. Gradul de certitudine a informației documentare provenită de la izvor, de gradul de universalitate a evenimentului, de confirmarea altor surse, de concluziile rezultate din analiza realității contemporane. În reflectarea mai clară noile modalități de cercetare și-au găsit o teorie caracteristică iluminismului: tendința de a vieții sociale și politice și relațiile istoriei cu alte discipline. În Polonia integral trecutul istoric este scurt în *Memorial względem pisania historii narodowej* (1755). [Retru a ajunge la adevăr. Printre altele, el scrie: „Critica te învață să deosebești binele de rău, aparența de adevăr, să cântărești în balanța

rațiunii problemele omenеști, să le descoperi cauzele, să analizezi metodele și modalitățile, să evaluezi efectele”]; deși preocupat de ideile iluminismului, el era într-o mai mare măsură reprezentant al erudiționismului modern, în curs de formare, decât al istoriei „filozofante”. Un astfel de erudiționism, care se baza pe tendința spre o istorie „filozofică” și care se caracteriza prin orientarea spre o expunere academică sistematică, este promovată de așa-numita școală din Göttingen. Creatorii ei au fost eminentele autori ai schițării unei istorii universale, citați mai sus, J. C. Gatterer (1727—1799) și A. L. Schlözer (1735—1809)¹². Concepția acestei școli a precedat direct modelul erudiționist de cercetare istorică care s-a dezvoltat în secolul al XIX-lea. Ea nu poate fi însă identificată cu această direcție ulterioară de cercetare. Interpretarea erudiționist-critică se afla la începuturile ei (de exemplu Gatterer și Schlözer n-au reușit să separe istoria biblică de cea laică) și, pe de altă parte, era prea strins legată de cotitura voltairiană.

Schimbările în concepția privind obiectul istoriei sînt strîns legate de progresul din sfera explicației cauzale. Alături de dezvoltarea unei abordări critice a izvoarelor istorice, aceasta este cea mai mare cucerire a gândirii metodologice moderne asupra istoriei. Cuprinderea în istorie a problematicei sociale, adică extinderea fundamentală a obiectului ei, mai exact apariția pe tărîmul istoriei a unei științe despre societate, datează, după cum am arătat, încă din timpul Renașterii. Este semnificativ faptul că printre „părinții” sociologiei se menționează în mod obișnuit istoricul Ibn Khaldun și Ferguson, autorul lucrării *Essay on the History of Civil Society* (1767). În lucrările lor istorice, aceștia au analizat în mod dinamic diferite categorii sociologice legate de viața grupurilor și de mutațiile sociale. În afara acestor opere de pionierat ale celor doi învățați și a lucrărilor deja amintite din epoca Renașterii, o influență de excepție asupra evoluției concepțiilor privind obiectul istoriei au avut-o operele din epoca Iluminismului, în special cele ale lui Voltaire¹³, apoi ale lui Montesquieu¹⁴, A. H. L. Heeren¹⁵, J. Müller¹⁶, E. Gibbon¹⁷ și ale multor alora. Voltaire a afirmat că dobîndirea de către istorie a unui caracter științific depinde de evoluția tehnicii criticii și de amploarea viziunii istoricului asupra trecutului. Cunoașterea tot mai profundă a trecutului istoric în toate manifestările sale, susținută de „filozofare”, a contribuit — după cum am observat exact istoricii iluminiști — la obținerea unei imagini adevărate a trecutului. Un excelent exemplu al unui astfel de gen de a scrie istoria este opera lui E. Gibbon despre căderea Imperiului roman. În concluzie, în acest gen de lucrări, strîns legate de extinderea gândirii moderne sociale, politice-juridice și economice, și, totodată, de dezvoltarea științei geografiei (descoperirea de noi pămînturi!), obiectul națiunii istorice cuprinde tot mai multe domenii ale activității umane, ambiția cuprinderii existind chiar pentru ansamblul culturii umane în diversitatea și evoluția sa. Totuși, se știe că încă cel puțin o jumătate de veac această abordare consecventă a problemei a rămas un ziderat, așa de puternică era presiunea vechilor tradiții istoriografice, politice și diplomatice. În orice caz, cîștigă tot mai mult teren o viziune integrală asupra sarcinilor literaturii istorice, care duce la mărirea interesului pentru o istorie universală. Acest gen de integrare se sprijinea pe cu totul alte baze decît universalismul creștin al bisericii, susținut de ideea de Dumnezeu.

Astăzi este greu de afirmat dacă introducerea unor factori tot mai diferențiați în investigarea cauzelor deosebirilor dintre situațiile țării

și popoarelor a fost principalul motiv care a dus la lărgirea obiectului istoriei, sau dacă această dependență a fost inversă. În schimb, nu există nici un dubiu, după cum s-a mai subliniat, că aceste două tendințe au coexistat strâns, deși au fost frinate de concepția invariabilității naturii umane, destul de puternică în gândirea iluministă. Printre factorii propuși să explice diferențele și mutațiile, cel privitor la originea supra-naturală a lumii pierde (evident numai în gândirea celor care merg pas cu pas cu spiritul epocii și nici atunci pe deplin) din puterea sa explicativă dar se conturează cu tot mai multă precizie factorii ca mediul geografic și clima, nivelul intelectual al societății și caracteristicile culturale ale grupurilor sociale, ba chiar și factorii economici (în special comerțul) ceea ce poate fi considerat ca punct de pornire al multor discipline speciale, ca antropogeografia, etnologia, istoria economică și chiar sociologia. În acest mod câștigă o importanță majoră factorii dinamici, legați de activitatea oamenilor. Totuși, în ceea ce privește înțelegerea asupra diferențelor și schimbărilor continuă să domine factorii statici, independenți de activitatea omului, cum sînt clima, mediul geografic, diferențele de rasă.

Ar fi greu să se enumere toți istoricii cu renume care au evidențiat într-un fel sau altul, factorii amintiți mai sus. În general, ei pot fi înținuți în toate lucrările care tind spre o viziune mai largă asupra obiectului descrierii istorice și care se rup de interpretarea teologică în a puternică a istoriei, al cărei model a fost oferit în a doua jumătate a secolului al XVII-lea de Bossuet. Unele opere sînt deosebit de semnificative pentru evoluția gândirii asupra caracterului de dependentă a istoriei. Ele aparțin fie curentului ce acordă o atenție mai mare factorilor de natură fizică și biologică, fie curentului ce caută explicația caracterului națiunilor și a situației grupurilor sociale în elementele psiho-sociale. În acest context, Montesquieu consideră în primul rînd factorii ce țin de climă ca predominanți și abia după aceea cei care privesc dezvoltarea comerțului și contactele dintre popoare, densitatea populației, nivelul intelectual¹⁸. Gibbon vede cauza căderii Romei în dezvoltarea creștinismului. D. Hume — filozof și autorul unei *Istorii a Angliei* (de la 1751) în 19 volume, denumit de H. Becker și H. E. Barnes determinist cultural — merge și mai departe, contribuind în mod decisiv la progresul analizei diferențelor și mutațiilor. El consideră că înainte de a se examina posibilitățile de acțiune a factorilor climatici și biologici trebuie cercetați factorii de natură culturală. Aici pot intra în joc procesele de asociere, de imitare și educație, contactele dintre diversele grupuri și schimbările de idei, „întreruperea” revoluționară a raporturilor deja stabilite în gândire, în conducerile politice și în societate¹⁹. Turgot merge în aceeași direcție²⁰. Totuși, ca și la Montesquieu și Hume, premisa istorică explicațiilor pe care le dă diferențelor dintre diversele situații istorice, explicații ce apar astfel ca niște scheme anonime, ce pot fi aplicate în toate timpurile și în toate locurile²¹. Mutațiile sociale se nasc în primul rând ca rezultat al migrațiilor și al contactului cultural, în special prin intermediu comerțului²².

Și J. G. Herder ia în considerare factorii sociali și, în mare măsură, pe cei economici. El atrage atenția însă și asupra rolului mediului geografic, și în special asupra rolului climatei, ca un factor cu acțiune permanentă, fără a cădea însă în determinism geografic, evitînd, pe deplin

conștient, greșelile lui Montesquieu. Conștiința cooperării unor factori diverși în istorie este foarte avansată la Herder, în comparație cu întreaga literatură a iluminismului; dar însemnătatea excepțională a acestei gândiri remarcabile constă în desprinderea de concepția invariabilității naturii umane, cu toată atitudinea diferită a lui Kant în această privință. Dacă se ia în considerare atitudinea similară a lui Ferguson și Condorcet, din care ultimul, vorbind de progresul permanent al istoriei umanității, consideră că se realizează prin perfecționarea gândirii umane și a educației²³, se poate demonstra formarea unui curent important în rîndul gânditorilor iluminiști, care consideră literatura istorică (în special Herder) ca o reflectare a factorilor de progres uman în continuă schimbare, deci care încearcă să coreleze progresul cu cercetarea procesului real al evenimentelor istorice. Din acest curent face parte și A. L. Heeren, care accentuat importanța unor fenomene cum sînt comerțul, comunicațiile, migrația și conflictele²⁴. Toți acești autori, care nu înțelegeau conceptul de evoluție, dar care doreau să descopere elementele diferențelor dintre situațiile umane, au trebuit să se refere la materiale din alte domenii de cercetare, ceea ce a dus la apariția metodelor comparative în istorie.

Dezvoltarea interesului pentru trecut și aprofundarea analizelor istorice au incitat reflecția asupra metodologiei științei istoriei. Acestea nu erau considerații analitice asupra operelor istorice ale timpului, ci mai degrabă observații privind locul (cum este sau cum ar trebui să fie) istoriei în cadrul științelor. În parte, ele reprezintă o variantă *sui-generis* a reacției anticarteziene. R. G. Collingwood scrie că Hume a fost acela care „a pus istoria pe picioare”²⁵, prin al său *Treatise on Human Nature*. Într-adevăr, meritele lui Hume (de altfel ca și ale lui Locke și, în parte, ale lui Berkeley) sînt mari prin considerațiile sale epistemologice asupra istoriei, dar „punerea istoriei pe picioare”, adică examinarea ei nu numai ca o narațiune, ci și ca o știință de un tip determinat, este opera efortului colectiv al unei întregi plelade de eminente gânditori. Primul dintre ei este G. B. Vico (1668—1744), autorul revelatoarei *Scienza Nuova*, editată pentru prima oară în anul 1725, apoi complet revizuită și republicată în anul 1738. El îi impută lui Descartes tendința nejustă de a modela orice cercetare după modelul geometriei, în timp ce științele reclamă o abordare diferită în funcție de obiectele lor. Istoria, ocupîndu-se de cunoașterea a ceea ce a înfăptuit omul, se deosebește prin metodologie sa de științele naturii; cunoașterea acțiunilor umane de către om are mai multe șanse de succes decît cunoașterea naturii — caracterul istoriei, din punctul de vedere al conținutului său umanist este definit destul de clar²⁶. Vico a conceput, bineînțeles, istoria ca cercetare a evenimentelor unei societăți.

În mod similar a conceput lucrurile Kant în ceea ce privește amplasarea cunoașterii, afirmînd că omul poate cunoaște pînă la limitele proprii capacității, dar Kant, preocupat de problemele științelor naturii, în care a introdus ideea variabilității (care abia mai tirziu avea să influențeze gândirea istorică) nu s-a preocupat mai îndepărtate de istorie. După cum Vico a oferit prin formulările sale punctul de pornire pentru analiza metodologică a istoriei în perioada iluminismului, gândirea lui A. N. Condorcet (1743—1794) a însemnat încununarea acesteia. Odată cu acești doi autori, care au aparținut aceluiași mare curent iluminist de reînnoiri, apare în germene divergența de opinii cu privire la posibilitățile de aplicare a modelelor științelor naturii la cercetările istorice (în general la cercetările în științele sociale), divergențe ce s-au accentuat

mai tirzu. Vico, evident, nu vedea chestiunea sub formă unei alternative a două modele metodologice, ci pur și simplu căuta un loc pentru concepția carteziană a istoriei pe harta științei din acea epocă. Din contră, Condorcet — plecând de la gândirea carteziană — are deja o concepție constituită: el vrea să construiască o știință universală despre om după modelul oferit de matematică, ceea ce definește punctul său de vedere cu privire la metodologia istoriei. Istoria umanității, la fel ca și natura, este guvernată de legi ce pot fi descoperite în cursul cercetărilor. Pe baza cunoașterii acestor legi se poate prevedea în mod științific direcția evoluției istorice²⁷. Aceste legi continuă să aibă totuși un caracter deductiv, bazat pe recunoașterea ordinii stabilite apriori de Natură. Creșterea condițiilor — prin pregătire intelectuală — pentru a se asigura desfășurarea „naturală” a lucrurilor și înlăturarea obstacolelor din calea acestora, a oferit direcții de acțiune practică, bazată pe descoperirea acestor legi.

În concluzie, în perioada pe care am denumit-o perioada gândirii critice a istoriei, dar care poate fi denumită (raportat la sec. al XVII-lea) și a gândirii filozofice sau perioada deducționismului, s-au petrecut transformări notabile în știința istoriei. În afara progresului evident (la nivelul întregii gândiri metodologice) în domeniul euristicii și criticii, care a avut ca rezultat începutul formulărilor teoretice în aceste sectoare de activitate ale istoricului, narațiunea istorică se încarcă cu elemente de teorie socială ca efect al creșterii importanței realității sociale pentru istorie. Din aceste elemente începe să se formeze o adevărată concepție asupra istoriei. La încercările mai vechi, dar permanent întărite, de stabilire a categoriilor de timp și spațiu, care serveau la organizarea descrierilor, se adaugă verigi noi, sub forma categoriilor sociologice, antropogeografice și, într-o oarecare măsură, economice. Se naște deci necesitatea unei științe teoretice distincte, care să constituie un îndreptar pentru cercetările istorice. Aceste schimbări de opinii în cercetarea istorică sunt legate de evoluția punctelor de vedere asupra istoriei. În procesul istoric începe să se impună acțiunea legilor generale, înțelese, ce-i drept, în mod cartezian, dar nu numai ca rezultat al „intervenției divine”. Aceasta a permis, în baza cunoașterii „legilor naturii”, să se întrevadă posibilitatea ca istoria să îndeplinească o funcție de previziune (în special Condorcet). Toate acestea se referă, bineînțeles, la realizările de vîrf, care s-au pierdut, din punct de vedere cantitativ, în oceanul unei literaturi tradiționale, anecdotice și puțin critice, continuatoare a istoriei tradiționale pragmatice.

NOTE

1. H. L. V. de La Popelinière, *Histoire des histoires avec l'idée de l'histoire accomplie*, 1598.
2. Cf. W. Voisé, *Początki nowożytnych nauk społecznych* [Începuturile științelor sociale moderne], Warszawa, 1962, p. 206—222.
3. Trebuie luată în considerare în opera fundamentală a lui J. Bodin, *Les six livres de la République*, 1576 (ed. poloneză, cu introducerea lui Z. Izdebski, Warszawa, 1958).
4. Cf. K. Grzybowski, *Z dziejów pojęcia postępu* [Istoricul conceptului de progres]. În „Kwartalnik Historyczny”, nr. 3, 1957, p. 3 și urm. Pe tema mutațiilor în gândirea istorică din epoca Renașterii cf. W. K. Ferguson, *The Renaissance*

in *Historical Thought*, Boston, 1948; A. Klempt, *Die Säkularisierung der universalhistorischen Auffassung Zum Wandel der Geschichtswissenschaft im 16 und 17 Jahrhundert*, Göttingen, 1960; H. Butterfield, *The Origins of Modern Science, 1330—1800*, London, 1958 (trad. pol., 1963, p. 203 și urm.). Referitor la Polonia, vezi K. Dobrowolski, *Studia nad kulturą naukową w Polsce do schyłku XVI stulecia* [Studii asupra culturii științifice în Polonia până la sfîrșitul sec. al XVI-lea], în „Nauka Polska”, vol. XVII, Warszawa, 1933, precum și S. Herbat, *Początki historycznego widzenia rzeczywistości w nauce i sztuce polskiego Odrodzenia* [Începuturile viziunii istorice asupra realității în știința și arta Renașterii poloneze], în *Odrodzenie w Polsce*, vol. II, part. I, Warszawa, 1956. Cf. G. Monod, *Du progrès des études historiques en France depuis le XVIe siècle*, în „Revue Historique”, vol. I, Paris, 1876, p. 5—33.

5. E. Bernheim, *Lehrbuch der historischen Methode...*, op. cit., p. 31, 173, 222, 227.
6. Cf. F. Smith-Fusner, *The Historical Revolution. Historical Writing and Thought 1580—1680*, London, 1962, precum și studiile lui K. Pomian.
7. Jean Mabillon (1639—1707) a fost călugăr în abația benedictină din St. Germain-des-Près din Paris. El a stabilit regulile de cercetare a autenticității izvoarelor (a diplomelor medievale), ocupându-se de documentele din epoca merovingiană. Jean Bolland (1597—1665), izbit belgian, a obținut aceleași rezultate pregătind pentru publicare documentele referitoare la viețile sfinților (*Acta Sanctorum*) și lucrarea *Martyrologium Romanum*.
8. R. J. Collingwood, *The Idea of History*, op. cit., p. 53, F. J. Teggart, *Theory and Processes of History*, op. cit., p. 87—91.
9. E. Bernheim, op. cit., p. 223.
10. *Ibidem*, p. 226. O apreciere exactă a operelor lui Fresnoy a făcut-o J. Lelewel, în anul 1826 (*O historii, jej rozciągłościach i naukach zwinsek z nią mających* — [Despre istorie, despre ramurile sale și științele conexe], în *Dziela* [Opere], vol. II, part. I, Warszawa, 1964, p. 233, 395—397, 402—403, 405).
11. A. Naruszewicz, *Memoriał względem pisanja historii narodowej* [Reflexii privind scrierea istoriei naționale], în *Historycy o historii* [Istoricii despre istorie], sub îngrijirea lui M. H. Serejski, Warszawa, 1963, p. 36.
12. Pe tema scolii din Göttingen cf. H. Weissenhock, *Die Begründung der neueren deutschen Geschichtsschreibung durch Gatterer und Schlozer*, Leipzig, 1875. Pentru o viziune mai nouă, vezi H. Butterfield, *Man on his Past*, Cambridge, 1968; M. H. Serejski, *Koncepcja historii powszechnej* [Conceptia istoriei universale] lui Joachim Lelewel, Warszawa, 1958, p. 33—41.
13. Avem în vedere în special opera lui *Siecle de Louis XIV*, Berlin, 1751. Aici se ocupă de o mulțime de probleme de ordin economic. Aceste preocupări se observă și în alte opere ale lui Voltaire, în special în *Essai sur les mœurs et l'esprit des Nations* (1753—1758). În literatura de specialitate nu există un acord în aprecierea rolului lui Voltaire în istoria științei istorice. Un exemplu de evaluare pozitivă a acestuia este lucrarea lui Furno Diaz, *Voltaire storico*, Torino, 1958. În schimb, H. Brunnitt este mai critic (*Voltaire Historian*, London, 1958). El demonstrează superioritatea lui Montesquieu în unele probleme și arată că Voltaire atribuie un rol exagerat marilor personalități în istorie. Există o ediție model a operelor istorice ale lui Voltaire: *Voltaire, œuvres historiques*, Paris (Bibliothèque de la Pléiade), cu o introducere de René Pomeau. Vezi și *Ideas in History*, *Essays presented to Louis Gottschalk*, Durham N. C., 1965. (Despre Voltaire și Condorcet au scris, de asemenea, și K. Weintraub și Rockwood; istoricismul german este comentat de G. G. Iggers).
14. Montesquieu, *De l'Esprit des lois*, 1748 (trad. pol., vol. I—II, Warszawa, 1957) și alte lucrări.
15. A. H. L. Heeren, *Ideen über die Politik, den Verkehr und den Handel der vornehmsten Völker der alten Welt*, vol. I—III, Göttingen, 1793—1812. Multe observații juste despre acest istoric german găsim în cartea: S. I. Kravdijevski, *Očerki po istoriografii ekonomičeskoj istorii*, Harkov, 1964, p. 123—124.
16. J. V. Müller, *Geschichte der schweizerischen Eidgenossenschaft*, Leipzig, 1786—1808.
17. E. Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (1776—1788) (trad. pol., Warszawa, 1963, cu o introducere de T. Zawadzki) F. J. Teggart apreciază în mod deosebit (dar în mod just) rolul lui Gibbon în

- dezvoltarea gândirii istorice în lucrarea *Theory and Processes of History*, op. cit., p. 36—38.
- 18 Cf. prezentarea lui H. Becker și H. S. Barnes, *Social Thought...*, op. cit., p. 527—529. Sursa de inspirație a lui Montesquieu pentru reliefaarea rolului umens al factorului climatic a fost J. Arbuthnot, cu al său *Essay Concerning the Effects of Air on Human Bodies* (1773). *L'Esprit des lois* a apărut în anul 1748.
- 19 Este vorba în primul rând de lucrările lui Hume, *Of Rise and Progress of the Arts and Sciences* (1742) și *Of National Character* (1748). Cf. F. J. Teggart, *Theory of History* (ed. a III-a, 1962), p. 181 și urm. (capitolul 15, *The Method of Hume and Turgot*); H. Becker și H. E. Barnes, *Social Thought...*, op. cit., p. 526—527.
- 20 F. J. Teggart, *Theory of History*, op. cit., p. 183 și urm.
- 21 Cf. A. R. J. Turgot, *Oeuvres*, editată de G. Schelle, vol. 1, Paris, 1913. Ne-a folosit mult lucrarea lui I. Berlin, *The Age of Enlightenment. The 18th century philosophy selected with introduction and interpretative commentaries*, New York, 1956. Cf. și G. Pflug, *Die Entstehung der historischen Methode im 18. Jahrhundert*, în „Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte“, vol. XXVIII, 1954, p. 447—471; K. Weyand, *Kants Geschichtsphilosophie*, Köln, 1963.
- 22 O analiză exhaustivă la H. Becker și H. E. Barnes, *Social Thought...*, op. cit., p. 539—535.
- 23 A. M. Condorcet, *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*, 1794 (trad. pol., Warszawa., 1937, subliniind introducerea semnată de B. Suchodolski).
- 24 Cf. H. Becker și H. E. Barnes, *Social Thought...*, op. cit., p. 536—541. Cf. J. Niedermann, *Kultur. Werden und Wandlungen des Begriffs und seiner Ersatzbegriffe von Cicero bis Herder*, în „Bibliotheca dell Archivum Romanicum“ Serie I, vol. 28, Firenze, 1941; A. L. Kroeber, C. Kluckhohn, *Culture. A Critical Review of Concepts and Definitions*, Cambridge, 1932; M. H. Serejski, „Poezacja i dzieje slow „kultura” i „cywilizacja” w Polsce” [Incepăturile și istoricul cuvintelor „cultură” și „civilizație” în Polonia], în „Przeziśnięcie a teraźniejszość” [Trecutul și prezentul], p. 237 și urm.
- 25 R. G. Collingwood, *The Idea of History*, op. cit., p. 65. Cf. și G. A. Sabine, *Hume's Contributions to the Historical Method*, în „Philosophical Review”, vol. 15, 1909.
- 26 Cf. G. D. Vico, *The New Science*, în *Theories of History*, ed. by P. Gardiner, Glencoe, 1959, p. 12—21; în special p. 20—21; B. Croce, *Giovanni Battista Vico*, în „Encyclopedia of the Social Sciences”, vol. 15, p. 249—250. Autorul cazează și trad. pol. a lucrării *The New Science*, vol. 1, Warszawa, 1916, cu o prefață de F. Nikolicz.
- 27 Cf. A. N. Condorcet, *The Progress of the Human Mind*, în *Theories of History*, p. 97.

VI. INTERPRETAREA GENETICO-ERUDITA

1. Formarea modelului. A treia fază a narațiunii istorice

Ar putea exista îndoilei asupra faptului că literatura istorică din secolul al XIX-lea, atât de bogată în orientări (mai mult descriptive și filozofice, mai puțin angajate și în slujba vieții), a răspuns exigențelor unui model unitar. Faptul este cu atât mai discutabil cu cât, din momentul în care aspirația către adevăr devine sarcina principală a cercetării istorice, știința istoriei își dezvoltă neîntrerupt mijloacele de cercetare. Din acest punct de vedere, istoriografia secolului al XIX-lea este expresia continuării tendințelor precedente erudit-filozofice, în special dacă avem în vedere școala din Göttingen și dezvoltarea ulterioară a științei istorice germane. Istoriografia mai veche abia încerca, cu destulă dificultate, să separe istoria de mit, de legendă și de basm. Schlözer mai începe încă, cu toată seriozitatea, prima perioadă a istoriei universale cu Adam și o termină cu Noe. Această istoriografie strângea fapte, era erudită, dar în primul rând trebuia să-și consolideze simțul critic, care să-i permită cernerea adevărului de neadevăr. În istoriografia pragmatică această idee era prezentă în germene, dar nu s-a putut dezvolta din cauza altor sarcini ale istoriei.

În pragul secolului al XIX-lea, această activitate esențială de fundamentare critică a afirmațiilor istorice era deja încheiată. Deci nu mai trebuia să se sublinieze tot timpul că în istorie afirmațiile trebuie să se sprijine pe măturile izvoarelor, ci se putea trece, având acest imperativ oarecum „în sine”, la formularea unui număr tot mai mare de posibile afirmații. Sarcina primordială, care în mod natural „le-a absorbit” pe cele precedente, era îmbogățirea cunoștințelor despre trecut, adică erudiția. Este adevărat că această tendință putea fi determinată de diverse alte scopuri (în special de o puternică idee națională — vizând brezierea și consolidarea conștiinței naționale). Erudiția, înțelesă fie în sensul acumulării de fapte, fie în mod sintetizant sau estetizant, devine o normă obligatorie și, totodată, un motiv de mândrie pentru istorici. Această tendință reunește diverse orientări, foarte diferite sau chiar contradictorii în ceea ce privește bazele politice și opiniile asupra sarcinilor istoriei. O trăsătură caracteristică ulterioară a istoriografiei de secol nouăsprezece este forma definitivă pe care o capătă narațiunea istorică. În afara excluderii (bineînțelese în teorie) din această narațiune a afirmațiilor neconfirmate, principala ei realizare o constituie aspirația de a construi o descriere genetică, adică o alcătuire a expunerii în așa fel, încât să reconstituie desfășurarea cronologică a faptelor, deci stadiile succesive ale proceselor cercetate. Vechea erudiție se mulțumea cu o descriere mai simplă. Punctul de vedere genetic s-a inspirat la început din diferite concepții finaliste, iar mai târziu din ideea pozitivistă de progres și evoluție. Aceste două concepții — finalistă și pozitivistă — deși diferite

din punct de vedere filozofic, au consolidat gândirea direcționat-dia-
cronică.

Rezultatele științifice ale modelului erudit al literaturii istorice ar
trebuia evaluate dintr-o dublă perspectivă

Predominarea istoriografiei erudite nu înseamnă declinul tendinței
de dezvoltare a istoriografiei filozofice. Secolul al XIX-lea a fost prea
complicat pentru a putea cuprinde toate fenomenele ce s-au produs în
timpul lui în niște formule unice. Acest secol a dat literaturii istorice
părți bune și părți mai puțin bune, sesizabile și azi. În timpul indus-
trializării, pe fundalul condițiilor sociale în schimbare au apărut diver-
gențe noi, existente până atunci în germene, în modul de a concepe me-
toda istorică și în perceperea istoriei ca o ramură a cunoașterii umane.
Ceea ce înainte putea fi înlesnit într-un singur curent care atribuia lite-
raturii istorice obligația de a explica evenimentele istorice, iar nu nu-
mai de a le descrie, oferă astăzi un mozaic de opinii contradictorii, în
permanență schimbare. Moderația secolului al XVIII-lea în tratarea fac-
torilor, descoperită treptat, care explică diferențele dintre situațiile so-
ciale, se transformă la mulți autori în tendința de formulări extremiste,
exagerând rolul unuia sau altuia dintre factori (mediul geografic, fac-
torul biologic, rolul individual etc.). Acest mozaic de opinii, urmând cu
interes de societatea cultă, în strinsă legătură cu creșterea nemaiînfrin-
gărită a producției istorice, concretizată în sute și mii de publicații, ma-
joritatea în mai multe volume (de mirare atâta efort individual!), a furni-
zat filozofilor reprezentând diferite curente politice și clase un material
deosebit de bogat pentru considerații privind atât faptele istorice, cât și
procesul de reconstituire a lor. În secolul al XVIII-lea aproape că nu
există o linie de demarcație între istoric și filozof, dar odată cu dezvoltarea
pregătirii sistematice și cu apariția în universitate a noii forme didac-
tice de seminar pentru disciplina istoriei (la început în Germania,
apoi în alte țări) și a școlii de critică a izvoarelor (École des Chartes,
1823) devine universală figura istoricului profesionist, înarmat cu un
complex de reguli critice bazate în primul rând pe cunoașterea filolo-
giei și a științelor auxiliare ale istoriei. El lasă în seama filozofilor gin-
direa nebazată pe izvoare, iar aceștia ținând cont de specializarea tot mai
îngustă — spre deosebire de practica precedentă — nu mai întreprind
cercetări istorice. Acest fapt n-a putut rămâne fără urmări atât în ceea
ce privește literatura istorică, cât și în ceea ce privește dezvoltarea gin-
dirii asupra acesteia. Studierea evenimentelor nu putea înlocui cerceta-
rea asupra structurilor sociale, Sociologia, care s-a dezvoltat în trecut în
cadrul istoriei și care acum era puternic impulsionată de opera lui
A. Comte, a început să completeze golul din știința despre societate pe
care l-a creat istoriografia erudită.

În concluzie, istoriografia secolului al XIX-lea nu se rupe de nici
una din principalele caracteristici ale analizei metodologice din perioa-
dă anterioară. Este în continuare critică, dezvoltând în mod excelent
această caracteristică a sa. Ea nu evită gândirea teoretică, deși aceasta
nu este partea ei forte. Deși proclamă obiectivismul, este în continuare
pragmatică, numai că pragmatismul ei este adesea ascuns cu abilitate
numai un accent deosebit pe acumularea și critica informațiilor docu-
mentare. Slabul nivel teoretic al istoriei erudite a menținut-o la nive-
lul explicației genetice, adică al descrierii care dă înțeles evenimentelor,
dar care nu indică cauzele lor mai „profunde” și legile dezvoltării

istorice. Toate acestea au fost facilitate de evoluționismul hege-
lian și apoi de cel pozitivist. De aceea a fost denumită și istoriografie
genetică; de altminteri și ea s-a autointitulat adesea astfel.

În dezvoltarea gândirii metodologice asupra literaturii istorice din se-
colul al XIX-lea — pe care H. Berr, în acord cu spiritul epocii, după
A. Thierry, l-a denumit în mod just „secolul istoriei” — se manifestă o
cezură internă, destul de clară, între anii 1850 și 1870, când reacția im-
potrivă narațiunii erudite, estetizante și a implicațiilor naționale proprii
romantismului, precum și a democrației, a început să îmbrace multiple
forme, care au dat deceniilor de mai târziu o amprentă caracteristică cer-
cetărilor metodologice, legate strins de atitudini sociale și politice bine
definite. Istoria își consolidează în această perioadă în mod hotărât po-
ziția sa ca știință, situată la loc de frunte în cadrul umanistici. Istoricii
devin figurile centrale ale universităților din acea perioadă.

2. Gândirea metodologică în epoca romantismului

În prima jumătate a secolului al XIX-lea, observațiile și regulile
metodologice prezente în lucrările istorice rezultau din două principii
până la un punct contradictorii între ele: al finalismului idealist și, tot-
odată, evoluționist, care se menținea, și al convingerii că trecutul poate
fi reconstituit prin intermediul înălțurii cronologice a faptelor stabi-
lite de analiza critică a izvoarelor. Primul din aceste principii l-a faci-
litat istoriei să-și însușească treptat conceptul de mutație și progres, al
doilea — fiind, după cum am arătat, o simplă continuare a tendințelor
critice mai vechi —, a înarmat istoricul cu tehnici noi, dar, datorită em-
pirismului (inducționismului) său extremist, nu a permis introducerea
categoriilor teoretice privind socialul, care ar fi putut arăta calea unor
observații dirijate a izvoarelor. Numai câțiva istorici, printre care și
Lelewel, au reușit să-și bazeze cercetările pe cele mai noi cuceriri ale
gândirii filozofice din acele timpuri, care au impulsionat metodologia știin-
țelor (de exemplu, Kant), și să dispună totodată de o tehnică care să ul-
mească până astăzi prin precizia sa, ținând seama în mod conștient de
categoriile și orientările teoretice.

Principiile menționate s-au reflectat diferit în scrierile diversilor
istorici. Unii s-au străduit într-o măsură mai mare să prezinte în cerce-
tările lor unele idei sociale sau principii politice (de exemplu, Michelet
sau T. Macaulay), alții — mai degrabă obiectiviști prin programul lor
(ca, de exemplu, Ranke) — s-au preocupat de epuizarea tuturor materia-
lelor și de stabilirea unui număr cit mai mare de fapte. Primii dintre
ei au dat sinteze dominate în cel mai înalt grad de aspirațiile și luptele
politice ale timpului. Aceste sinteze trebuiau să demonstreze că lumea,
în acord cu o anume logică a istoriei, merge de veacuri într-o direcție
determinată (de exemplu, spre realizarea ideii de libertate, democrație).
Alții au dat sinteze erudite care ordonau numeroasele fapte cronologice
și sistematic. Dar și unii și alții erau încă departe de sintezele științifice,
deși primii reprezentau acel gen de istorie care, fără a se rupe de
cerințele vieții și de lupta ideologică sau politică, sesiza mai bine exi-
gențele științei. Toți se preocupau de frumusețea formei literare a nara-
țiunii istorice și acest lucru, împreună cu tehnicile critice moderne, îi
uneau cel mai mult. Operele lor abundă de un psihologism intuitiv și de
abilitatea de a reconstitui în mod pitoresc evenimentele istorice. În ele
se concretizează principiul scrierii beletristice, prin care se compensează

categoriile teoretice de sinteză a descrierii istorice. Istoricii, și acest fapt durează încă multe decenii, nu au nevoie de popularizarea operelor lor; ei reușesc să ajungă prin propria lor capacitate literară la societate, în- ei fluient formarea unor atitudini hotărâte, cum nu s-a reușit mai târziu H. Berr și denumește pe A. Thierry și J. Michelet poezi „au sens profond du mot”. Același Thierry, indicând el însuși fundamentele metodolo- gice ale istoriografiei din acel timp, afirma: „După părerea mea, toată compoziția istorică este atât o operă de artă, cât și de erudiție”.

Acești istorici au adus mari servicii în domeniul criticii erudite, fapt de care se leagă dezvoltarea rapidă a științelor auxiliare ale istoriei, a căror semnificație se extinde de atunci tot mai mult. Bazele unei dezvoltări au fost create nu numai de nevoile cercetării istorice, ci și de egală măsură, de progresul altor științe ca filologia (lingvistica comparativă), geografia, economia politică etc. Este adevărat, există până azi o mare divergență de opinii în ceea ce privește sfera științelor auxiliare ale istoriei, dar treptat s-a ajuns la clasificarea, acceptată și azi (vezi cap. II), în științe auxiliare *stricto sensu* („științe care permit cunoașterea izvoarelor istorice”) și științe care au „legătură cu istoria”. Manualele tot mai numeroase de scriere a istoriei, în care se observă această divergență, ca și căutările intense de clasificări clare și unitatea terminologică ce rezultă din toate aceste cercetări, reflectă dezvoltarea istoriografică erudită.

În manuale predomină considerațiile asupra conceptului și tipurilor de izvoare istorice, precum și informațiile oferite de științele auxiliare, care cu timpul devin obiectul unor compendii separate. Pe planul considerațiilor generale, acestea s-au oprit în primul rând asupra noțiunii de istorie și asupra clasificării interne a istoriei.

Pentru înțelegerea acestor tendințe, cele mai explicite sînt manualele germane, care se bucură totodată de cea mai mare considerație: cele vechi, semnate de J. C. Gatterer (*Handbuch der Universalhistorie*, 1765), K. T. G. Schönmann (*Grundriss einer Encyklopädie der historischen Wissenschaften*, 1788—1799) și cele mai noi, semnate de J. E. Fabri (*Enzyklopädie der historischen Hauptwissenschaften und deren Hilfsdoktrinen*, 1808), C. F. Rühls (*Entwurf einer Propädeutik des historischen Studiums*, 1811), E. W. G. Wachsmuth (*Entwurf einer Theorie der Geschichte*, 1820) și altele.

Lucrările de metodologie ale lui Lelewel s-au deosebit destul de mult de aceste manuale. În primul rând *Historyka* (Istoria) — 1815 și *O historii, jej rozgałżzieniach i naukach związanych z nią majacych* [Despre istorie, ramurile sale și despre științele auxiliare] — 1826, care reprezintă istoria „filozofică”. În manualele de primul tip sînt incluse principile istoriei „descriptive” și „narrative”, tratată ca artă; la Lelewel o următoarele etape în activitatea istoricului: euristică (în accepțiunea de azi), critica, explicația cauzală („indicarea căilor pentru cunoașterea cauzărilor de povestire, pe care o numește istoriografie. Pentru explicația cauzală, după cum just demonstrează, dar nu s-a înțeles atunci, este necesară o teorie socială, pe care o include în considerațiile sale metodologice. În loc de „ars historica”, introduce în mod conștient termenul „historica”, pentru a elibera considerațiile metodologice de asociațiile cu „ars”. Alți autori de manuale indică numai (cu diverse denumiri pe care le-au creat singuri) euristică, critica, istoriografia (descriere, expunere).

Wachsmuth, prin teoria istoriei înțelege euristică (totalitatea cercetărilor) și expunerea. În cadrul euristicii se ocupă de izvoare (între care apreciază cel mai mult izvoarele scrise), precum și analiza locului și timpului ca forme ale evenimentelor istorice. Deci, el concepe euristică în mod foarte larg. Noțiunea de izvor (sau de sursă istorică), ea și clasificarea lui, s-a dezvoltat, de asemenea, foarte mult în acele timpuri. Lelewel consideră izvoare tot ceea ce poate contribui la reconstituirea trecutului. El le subdivide în: tradiție orală, izvoare nescrise și izvoare scrise. Își dă seama de existența unor izvoare (sau informații) directe și indirecte pentru o cercetare dată.

Marele realizări ale istoriografiei din prima jumătate a secolului al XIX-lea în sfera criticii au făcut posibilă dezvoltarea metodei indirecte pentru reconstituirea faptelor. Un impuls pentru aceasta l-a constituit înmulțirea preocupărilor pentru istoria antică și medievală, care reclama reconstituirea indirectă a faptelor. Pentru deducția indirectă, argumentele se căutau în științele auxiliare ale istoriei și în cunoștințele generale aduse de dezvoltarea științei din acel timp.

În concluzie, teoria descrierii istorice s-a îmbogățit simțitor. Istoricii erudiți au formulat obiectul acestei descrieri într-un mod tot așa de larg ca și predecesorii din epoca iluministă, dar n-au reușit să avanseze pe calea unei viziuni generale asupra realității sociale. Polihistorii secolelor anterioare și-au putut permite unificarea unor puncte de vedere diferite: politice, economice, antropologice etc. Mai târziu, odată cu dezvoltarea specializării, acest lucru s-a dovedit a fi tot mai complicat. Sarcina depășea posibilitățile epocii. Deși exista tendința spre formulări globale, în istorie continuă să domnească istoria politică atât printre reprezentanții curentului „obiectivist”, cât și al celui „angajat” politic. Și aici principiile metodologice caracteristice perioadei romantismului și-au găsit reflectarea cea mai clară. La primii, cel mai mare interes îl trezește istoria antică, care e tot mai mult cunoscută, precum și cea medievală, inclusiv secolele al XVI-lea și al XVII-lea, iar ceilalți abordează și teme ale vremurilor lor.

Din grupul istoricilor celor mai reprezentativi pentru perioada romantismului din prima jumătate a secolului al XIX-lea, cel mai devreme (în 1807) a început să publice J. Ch. L. Simonde de Sismondi (1774—1842), economist și istoric progresist, denumit de V. I. Lenin reprezentantul romantismului economic. În lucrările sale referitoare la istoria politică, fiind reprezentantul micii burghezii, el urmărește evoluția ideii de libertate politică, democrație și parlamentarism. În același timp (1808) apare K. F. Eichhorn (1787—1854), odată cu creatorul școlii istorice de drept K. F. Savigny (1779—1861), ultimul fiind reprezentantul acelei școli care milita pentru interpretarea istoriei ca știință ce reconstituie progresul constant al evenimentelor. În aceeași perioadă (1811—1812) apar și primele două volume ale vestitei *Römische Geschichte*, de B. G. Niebuhr (1776—1831), autor care, odată cu L. Ranke (1795—1886), este considerat fondatorul istoriografiei cu adevărat „științifice”.

Fără a minimaliza meritele acestor istorici în edificarea modelului erudit-genetic al istoriografiei, trebuie subliniată exagerarea acestor opinii, ceea ce rezultă de altfel clar din argumentele noastre de până acum. Activitatea lui Ranke și a altor istorici cu idei similare nu a produs o cotitură decisivă în evoluția generală a metodelor de cercetare a istoriei. Afirmatia lui Ranke, conținută într-una din faimoasele fraze ale intro-

ducerii la prima ediție a *Geschichten der romanischen und germanischen Völker* (1824), că nu vrea să învețe, ci numai să arate „cum s-au petrecut lucrurile cu adevărat”, însemna nu numai accentuarea atitudinii cut lucrurile cu adevărat, dar, totodată, în contradicție antipragmatică (care de altfel nu era nouă), dar, totodată, în contradicție antipragmatică („obiectivist”, condamna istoriografia filozofică a Iluminismului, angajată în lupta pentru progresul social și politic, deși în alte exemple (înalta apreciere a posibilităților de investigare a istoriei) făcea apel la Iluminism.

În discuțiile cu privire la Ranke, pierde tot mai mult teren opinia formulată, printre alții, de Dilthey, potrivit căreia Ranke nu avea în a sa filozofie a istoriei nimic în afara convingerii că cercetarea fără preșinse a faptelor individuale (descrierea — cum s-a petrecut) constituie scopul activității istoricului, subliniind prin aceasta importanța înțelegerii intuitive a voinței marilor personalități în acțiune, a spiritului epocii sau a unor instituții — cum este Statul — care, în ultimă analiză, sînt creația spiritului divin. Toate transformările din istorie sînt expresia voinței lui Dumnezeu, iar fiecare epocă, după cum subliniază într-o altă faimoasă frază Ranke, se află în „contact direct cu Dumnezeu”. El a respins speculațiile filozofice, nu s-a pronunțat așa de categoric, cum au făcut-o mai târziu discipolii lui, în favoarea politicii naționaliste germane (era în cel mai înalt grad un conformist), dar avea, totuși, concepția sa despre istorie al cărei conținut s-a dovedit a fi conservatorismul, providențialismul⁹. De altfel a studiat teologia, ceea ce i-a influențat scrierile și în special atitudinea față de explicația în istorie.

Contemporani cu Ranke au fost vestii istorici francezi A. Thierry (1795—1856), J. Michelet (1798—1874), englezi — Th. Carlyle (1798—1881), Th. Macaulay (1800—1859) și alții, olandezi — G. v. Prinsteren, sau cehi — F. Palacký (1798—1876). Înaintea lui au fost: J. Lelewel (1786—1861), F. Guizot (1787—1874) și, în primul rînd, N. M. Karamzin (1765—1826), a cărui *Istoriia gosudarstva Rossijskogo* începe să apară în anul 1818. Aceștia toți, poate într-o măsură mai mare decît Ranke, au dat caracteristica istoriografiei epocii lor. Mulți dintre ei (chiar și Carlyle în perioada de început a activității sale) au promovat ideea de democrație și de liberalism. În afară de tendințele spre formulări universale, li unea un etnocentrism de diverse tipuri. Acum intră pentru todeauna în dicționarul de concepte istorice noțiunile de națiune și popor și încep să apară noțiunile de clasă socială și luptă de clasă. Michelet, care — rile lui A. Mickiewicz de la Collège de France — a elogiat Revoluția rezervăm termenul de „naționalism” pentru epocile următoare) i-a dictat afirmația că francezii sînt „prima națiune în Europa”¹¹. De altminteri, Macaulay vorbea despre națiunile lor și alți istorici ai acelei perioade: lizată națiune¹², ceea ce nu l-a împiedicat să promoveze ideea de progres și libertate; la fel și Ranke despre germani. Aceste afirmații deveneau și mai periculoase atunci cînd erau susținute de istorici ce reprezentau țări care asupreau alte popoare, și cu atît mai mult cînd erau a forței acestuia. Karamzin a reînviat interesul pentru istoria veche a Rusiei. Palacký a luptat pentru dreptul poporului ceh la independență politică¹³. În acest sens, Palacký a fost depășit de Lelewel, întrucît acesta a înțeles care ar trebui să fie adevăratul drum spre libertate

politică. Guizot și Thierry au justificat rolul istoric al celei de-a treia stări ca principală forță a națiunii.

Lelewel a unit vastă sa activitate istorică cu preocuparea intensă pentru metodologia istoriei, pe care am caracterizat-o deja Lelewel nu a fost un istoric erudit, deși era de o mare erudiție. El s-a opus istoriei narative, predominantă în acea epocă, aspirînd spre o istorie filozofică („combinatorie”). Această istorie avea să-și sprijine principiile pe cele mai înalte cuceriri ale teoriei cunoașterii, precum și pe un întreg sistem de categorii sociologice (construit independent de Lelewel), sistem care dădea o viziune structurală asupra obiectului cercetării. Aceasta nu avea nimic comun cu conceptele finaliste de genul „spiritului națiunii”, față de care se arată sceptic, ba chiar se desprinde în mod evident de ele, indiferent dacă sînt ale lui Condorcet, Kant, Fichte sau ale romanșilor conationali. Ca și pentru Michelet, Guizot sau Thierry, și pentru Lelewel principala forță a transformărilor în istorie o constituie activitatea maselor. Este o concepție absolut laică și înalt democratică. Pentru acele timpuri, Lelewel era deosebit de avansat. El vedea evenimentele istorice în mod global, subliniind „unitatea și totalitatea” lor, dar nu a reușit, ceea ce este de înțeles, să facă o analiză mai amplă a factorilor dezvoltării, în așa fel încît să arate cauzele schimbărilor acestui „întreg”. El se preocupa de exactitatea și precizia cercetării, punînd în fața istoricului exigențe foarte mari. În multe puncte ale atitudinii sale metodologice, el a întrecut simțitor istoriografia de mai târziu, pozitivistă, care a prelungit existența ideografismului istoric, deoarece s-a rupt complet de concepția istoriei „filozofice”, ce se baza pe premise generale determinate¹⁴.

În primele decenii ale secolului al XIX-lea se practică tot mai serios istoria economică, în mare măsură sub influența economiei politice. Acest lucru se petrece în toate țările, dar în special în Anglia, avansată din punctul de vedere al dezvoltării capitalismului, unde apare — înaintea scolii de istorie a economiei — prima mare serie de lucrări de istorie economică¹⁵. Printre zecile de nume și sutele de opere, indicăm, dintre francezi, pe L. Reynier (istoria antică economică), A. A. Montei (o istorie social-economică a Franței, în 10 volume, de la 1828); dintre englezi pe D. Macpherson (4 volume de istorie a comerțului, manufacturilor și navigației engleze, 1805), T. Took și W. Newmarch (prețurile și banii în Anglia între 1793 și 1850, publicate în anii 1838—1857), G. R. Porter (istoria economică a Imperiului britanic, 3 volume — 1836—1843), dintre germani: G. Hansen (istoria agrară) și G. L. Maurer, deosebit de apreciat de Marx și Engels, istoricul vechii mări germane¹⁷.

Încep cercetările asupra situației economice a „sărăcilor” (F. Eden, *The State of the Poor*, 1797), apoi asupra clasei muncitoare în ascensiune (P. Gaskell, D. Tutchet, E. Buret, P. Vinçard și alții), care converg cu începuturile cercetărilor sociologice asupra situației contemporane a clasei muncitoare inițiate de L. R. Villermé, Le Play și alții.

De asemenea, apar cercetători ai istoriei culturii. În concluzie, obiectul narațiunii este vast.

Aceste lucrări, ca și cele din domeniul istoriei politice, sînt înviorate adesea de tendința de a justifica necesitatea reformelor în situația clasei țărănești și a clasei muncitoare. Alături de criteriile politice, pentru identificarea progresului (de exemplu a libertății) începe să se impună în mod timid gîndirea asupra criteriilor economice ale acestuia, criterii relevante cercetărilor de revoluția industrială în curs.

informațiilor provenite din izvoare, pozitivismul a consolidat, prin urmare, curentul erudit în istorie, oferindu-i baze mai moderne. Istoria „filozofică“ în accepțiune iluministă sau în cea a lui Lelewel, de exemplu, a fost înlăturată din știință, deși s-au dezvoltat în continuare unele rămășițe puterice ale unor formulări speculative și finaliste de tip „spiritul național“. În special în cadrul așa-numitei școli naționaliste istorice prusace. Este adevărat că tipografiile timpului sînt invadate de continuarea de scrieri care erau mult în urmă, din punctul de vedere al nivelului, și în primul rînd din cauza clericalismului lor, în comparație cu cele mai importante realizări științifice ale acelei epoci, care ne preocupă aici în special.

Vorbînd despre influența ideilor pozitivistice asupra gîndirii metodologice referitoare la istorie, influență care s-a manifestat cam de la jumătatea secolului al XIX-lea în Europa și în egală măsură în Africa și Europa ca factor caracteristic al dezvoltării acestei gîndiri și ca mîsură a realizărilor ei, nu trebuie să uităm că stingerea vechilor idei și apariția altora noi s-au petrecut într-un mod dificil de încadrat cronologic. Reprezentanții vechilor școli trăiau și creau încă, influențându-și pe discipolilor, așa încît aceștia nu preluau idelle noi în mod automat. Dintre reprezentanții tinerei generații de istorici, născuți în general în al doilea sfert și către mijlocul secolului al XIX-lea, unii s-au raliat într-o mare măsură la curentul obiectivist (Ranke), alții la curentul finalist (istoricii francezi). În ciuda aparențelor, al doilea curent a fost într-o mare măsură precursorul pozitivismului decît primul. Independent de aceasta, istoricii au preluat unele idei pozitivistice, ceea ce a fost posibil, întrucît pozitivismul era o doctrină eclectică. De asemenea, se poate vorbi de cîteva variante ale pozitivismului²⁶, care au înrîurit în diverse moduri istoria.

Miscarea pozitivistă în filozofie și știință a fost inițiată de A. Comte (1798—1857) prin al său *Cours de philosophie positive* (1830—1842), oferînd un punct de pornire pentru diversele variante ale școlii franceze (H. Taine, 1837—1897; E. Renan, 1823—1892 și alții). În aceeași perioadă, formulat în modul cel mai complet în lucrările lui J. Stuart Mill (1806—1873), care — prin intermediul faimoasei opere a lui H. T. Buckle (1820—1862) *History of Civilization in England* (1857—1861) — tradusă în multe limbi — a înrîurit în mod deosebit de puternic mentalitatea acelor timpuri. Ea a constituit, de asemenea, și un izvor de inspirație pentru metodologia pozitivistă în istorie. Formulînd empirismul și teoria inducției generale, admitînd numai lucrurile și faptele individuale. Ratiocumul inductiv, afirma el, trebuie să precedă raționamentul deducțional, iar ambele tipuri de raționament trebuie să se sprijine pe principile elaborate de Mill pe baza observațiilor din științele naturii²⁷. În lucrările și faptele care intră în cîmpul experienței.

Această opinie a influențat progresul în domeniul descrierii (narațiunii) printr-o ruptură definitivă, cel puțin în teorie, cu concepția istoricului ca parte componentă a literaturii. Printre cei ce se ocupă de stabilirea momentului de la care istoria devine o știință, unii consideră această ruptură cel mai important semn și, ca urmare, sînt dispuși să trateze istoria ca știință cam din jurul anului 1850. Pe de altă parte, este vorba și de un fapt în fond secundar; opera istorică al cărei limbaj atinge

culmile artei literare poate fi mult mai „științifică“ decît o prezentare seacă și superficială.

Pozitivismul a eliminat din descrierea istorică numeroasele elemente de fantezie (de exemplu în cercetarea „începuturilor“ națiunii, statului, ale diverselor instituții etc.) și a slăbit în mare măsură putericele elemente de metafizică religioasă. El s-a pronunțat pentru eliminarea oricărui fel de pragmatism și a înrîurit în mod magistral instrumentele critice istorice, dezvoltînd apoi complicata argumentație a raționamentului indirect. Periodicele istorice tot mai numeroase, cărțile, tribunele congreselor științifice au devenit arena unor înverșunate lupte polemice cu privire la interpretarea justă a izvoarelor. Criptopragmatismul a fost un fenomen universal. Pe acest fundal s-a încins în Polonia disputa dintre așa-numita școală varșoviană și cea cracoviană. Și una și alta erau, în lumina criteriilor cu care se opera la timpul respectiv, mai mult sau mai puțin pozitivistice. S-au deosebit în special prin gradul de angajare față de tabăra catolică și prin atitudinea față de problemele social-politice ale vremii. Polemicile nu au adus însă o concepție metodologică nouă²⁸.

Progresul în planul euristicii și al criticii izvoarelor se manifestă dar în sfera școlilor manuale de metodică a istoriei („istorică“, metodologică, introducere, principii de critică istorică etc.). În aceste manuale nu se mai înfățișează preocuparea pentru terminologie și clasificare. Dată dezvoltării analizei logice, aceste probleme erau deja discutate și codificate. Bineînțeles, se distinge o diferență în acest domeniu între formulările metodologice de la jumătatea secolului al XIX-lea și cele din ultimele decenii ale secolului. Printre lucrările mai timpurii se află: lucrarea lui P. J. B. Buchez din 1833 (*Introduction à la science de l'histoire*) cu unele accente pozitivistice, culegerea de studii în 20 de volume a lui P. C. F. Daunou (*Cours d'études historiques*, 1842—1849) și — cu mari rezerve — lucrările istoricilor germani, ca, de exemplu, *Enzyklopdie und Methodologie der Geschichte* (1858) și *Grundriss der Historik* (1868)²⁹ ale lui J. G. Droysen. Apar apoi o serie de lucrări de acest tip în diverse țări, care se mențin în același ton pozitivist, lucrări semnate de Ch. de Smedtal (1881), N. T. Kariejev (1883—1913), E. A. Freeman (1896), P. Lacombe (1904)³⁰ și G. B. Andrews (1897), Ch. Langlois și Ch. Seignobos (1897); cea mai mare popularitate a avut-o lucrarea acestora din urmă. Deși au fost enumerate împreună, aceste lucrări s-au diferențiat între ele foarte mult din punctul de vedere al atitudinii filozofice a autorilor. Le este însă comună tendința spre obținerea rigorii metodei istorice. Se întrezăresc idei noi în sfera clasificării izvoarelor și se stabilește succesiunea etapelor de activitate a istoricului în euristică, critică, sistematică (construcție) și descriere. În spiritul noii metode se înfățișează mai multe reviste istorice. În anul 1876, sub redacția lui G. Monod, apare „Revue Historique“, care consolidează pozitivismul istoric în Franța. În lucrări consacrate direct gîndirii asupra științei istoriei, ca și întregii avalanșe a marilor opere, monografii sau contribuții mai mărunte, se urmărește respectarea principiului expus de Langlois și Seignobos în vestita propoziție „L'Histoire se fait avec des documents“. Documentele (în sensul de izvoare), care conțin informații despre fapte, aveau să constituie baza unor observații asemănătoare cu cele din domeniul științelor naturale. Cu cît sînt mai multe observațiile de acest fel, adică cu cît se stabilesc mai multe fapte, cu atît cercetarea este mai veridică. Se considera că este posibilă și cunoașterea viitorului pe această cale.

Intr-o astfel de cunoaştere personalitatea istoricului trebuie să intervină cât mai puţin. Punctul central îl constituie concretul, faptul, ca şi în cercetarea naturii.

După cum s-a exprimat sociologul E. Durkheim, pozitivismul, apărut în umbra științelor naturii, a adus pe terenul istoriei concepții de „fapt”, care s-a consolidat mai târziu, sub influența sociologiei postpozitiviste (în special a celei durkheimiene), ca o categorie fundamentală a gândirii istorice¹¹.

În metodologia contemporană a istoriei nu se mai fac referiri la geneza acestui concept, ceea ce constituie, după părerea noastră, sursa multor confuzii în înțelegerea sa corectă. Trebuie subliniat totodată conținutul eminent static pe care l-a dat accepțiunea pozitivistă faptului istoric. Aceasta nu poate fi realizată fără a cunoaște întreaga concepție a metodelor pozitive, care — aparțin în strînsă legătură cu gândirea iluministă — a preluat atît valorile ei supreme, cît și părțile sale slabe³². De asemenea, referitor la gândirea asupra istoriei, pozitivismul (în special datorită lui A. Comte) a îndeplinit rolul de a transmite ideile iluministe și, parțial, pe cele carteziene în secolul al XIX-lea³³. Cu prețuri abandonării finalismului, care, este adevărat, a adus cu sine metafizica dar a și introdus în istorie omul (și chiar clasele) ca element activ al istoriei, s-a obținut o acuratețe științifică în stabilirea faptelor, dar s-a înregistrat un regres pe calea înțelegerii depline a categoriilor de schimbare și dezvoltare — atît de importante pentru orice gândire asupra istoriei.

Un astfel de punct de vedere a îngreuiat dezvoltarea deplină atât a istoriei, cât și a fizicii sociale (sociologia) postulată de Comte. Comte a împărțit științele în abstracte, adică cele care descoperă legile ce guvernează faptele, și concrete sau descriptive, care exprimă judecări despre aceste fapte²⁴. Cu excepția sociologiei, toate celelalte discipline sociale, deci și istoria, se regăseau în grupa din planul doi al științelor său — în lumina concepției lui Comte, o parte statică și una dinamică. În sfera fizicii sociale, această dinamică este eeva în genul sociologiei istorice, care ar trebui să se ocupe de stabilirea unei serii ideale de trăiri în primul rând, o metodă comparativă, bazată pe observarea societății contemporane, care reprezintă un stadiu sau altul al progresului social. Iar Comte nu sînt necesari descrierilor de timp și spațiu. Acest progres care se realizează independent de evenimentele istorice concrete. El se apriori de legile sale interne. Faptele sau evenimentele istorice nu sînt ale istoriei, ca niște blocuri dispuse de mîna cuiva după un plan pre-ale si, cu toate că, încă de la jumătatea secolului al XVIII-lea și în secolul al XIX-lea, se conturează concepția evolutionistă în cercetarea naturii (Kant, Laplace, Lamarck, Hutton). Comte continuă să se situeze pe poziția completei staticități a faptului natural. El limitează introducerea concepției evolutioniste, care subliniază continuitatea mutațiilor mărunte, numai la disciplinele dinamice din cadrul științelor abstracte, care se ocupă de progresul abstract. Construcția statică a faptului istoric

a fost ulterior susținută de sociologia post-comunistă, care, după ce a abandonat studiul evoluționist al progresului, destul de neconvingător, al lui Comte, și-a îndreptat atenția spre domeniul staticii sociale, adică spre cercetarea structurii societății contemporane. Această cercetare, inițial plină de construcții speculative, a căpătat abia treptat un conținut empiric¹⁰.

Nici alte surse fundamentale de inspirație evoluționistă din secolul al XIX-lea n-au reușit să furnizeze sugestii deosebite pentru gândirea istorică. Evoluționismul în etnologie și evoluționismul științelor naturii, deoarece și în cazul lor, în mare măsură sub influența lui Comte, schimbarea era tratată independent de fapt.

Etnologii, aspirînd spre construcții teoretice, s-au lipsit de studiul faptelor istorice; ei s-au opus lui Comte numai pentru că acesta crede în caracterul unitar al dezvoltării umanității³⁰. Ei erau interesați în primul rînd de cercetarea similitudinilor, fapt care i-a condus pe unii spre înțelegerea anistorică a „inceputurilor“, iar pe alții spre acumulație, adică la o concentrare exagerată a atenției asupra căutărilor influențelor reciproce dintre diferitele culturi. Este însă important faptul că difuzioniștii au extins cercetările sociale și spre timpurile vechi „legendare“ și că ei au trecut dincolo de lumea convențională a Europei.

Revoluția din științele naturii, care se leagă de crearea de către Ch. Darwin (1809—1882) a teoriei evoluției (1859), a redat naturii istoria — dar o istorie evoluționistă, după principiul secolului al XVIII-lea și cel comtian, potrivit cărui „natura non facit saltum”³⁷. De aceea, deși pozitivismul evoluționist al lui H. Spencer (1820—1903), bazat în special pe descoperirile lui Darwin, a constituit un progres pentru dezvoltarea evoluționismului, deoarece a extins principiul asupra tuturor fenomenelor, atât ale societății, cât și ale naturii, el nu a deschis perspective noi literaturii istorice, cu excepția aprofundării analogiilor organice. Mult mai interesante pentru istorie au fost considerațiile lui H. Taine (1828—1893), care, reprezentând, ca și Spencer și Comte, un punct de vedere consecvent naturalist asupra științelor sociale (apreciază că și lor li se aplică metodele științelor naturii)³⁸, a demonstrat că faptele naturale și istorice au același caracter (de repetabilitate). El a respins evoluționismul atât în ceea ce le privește pe unele, cât și pe altele, dar prin aceasta s-a văzut constrins să dea o altă explicație diferențelor între etapele civilizației și, în consecință, el a conceput istoria mult mai profund decât Comte, deoarece nu se mai baza pe un concept abstract de progres, independent de jocul faptelor. Concepția lui Comte, care nu ținea cont de stadiul de atunci al cercetărilor istorice și care limita faptele la simpla descriere, nu a fost pe deplin acceptată de istorici. Ei doreau — bineînțeles, acela care se preocupau în general de problemele metodologiei cercetării — să nu limiteze sarcinile istoriei la descriere, ci ca istoricul să facă generalizări și să descopere, la fel ca în „științele abstracte”, legile care guvernează istoria. Această idee a fost susținută cel mai consecvent de opera amentită a lui Buckle³⁹. Ea a suscitat, în special prin anticlericalismul său, un întreg val de discuții, dar nu a putut influența în mare măsură practica scrierii istoriei: în primul rând pentru că erau prea solid consolidate tradițiile scrisului de tip erudit și, în al doilea rând, deoarece concepția pozitivistă a legității istorice era prea împovărată de un conținut amnestic, care provenea încă din secolul al XVII-lea și din preținuta iluministă și care conducea, în consecință, spre legile naturii și

spre caracteristicile intelectuale invariabile ale omului. Chiar și la J. S. Mill, care l-a criticat pe tatăl său (James Mill) și pe J. Bentham pentru ideea prea îngustă a legilor invariabile ale naturii ce guvernează acțiunile omului și care înțelegea mai bine istoria decât Comte, se poate regăsi, în fond, o concepție similară. Cu tot dezideratul privind cercetarea empirică a diverselor etape ale progresului societății și stabilirea legilor empirice în acest domeniu, acestea nu pot fi explicate fără a se face apel la principiile fundamentale ale psihicului omului (legile naturii omului)¹⁰. Legile în această formulare nu erau legile dezvoltării istorice, ci legile progresului. Evoluția indică pasivitatea obiectului acestei evoluții; dezvoltarea implică schimbarea obiectului fără referire la caracterul acestor schimbări: continue sau dialectice. De aceea, opoziția răspindită conform căreia evoluționismul a făcut din istorie o știință este complet nejustificată. Pentru ca istoria să devină o știință în plină dezvoltare (fiindcă o știință în curs de dezvoltare a fost încă de la primul său paș), era necesar să se coreleze cercetarea faptelor cu cercetarea schimbărilor sub forma studierii în mod global a procesului dezvoltării, dar nu un proces înțeles în mod metafizic sau pozitivist (ca evoluție a gândirii, a cunoașterii).

Din momentul în care conținutul conceptului de progres n-a mai avut nici o legătură cu intervenția factorului divin și a fost corelat cu conceptul de legi tratate independent de procesul schimbărilor istorice, deci fatalist și teleologic, unica soluție era să se coreleze aceste legi cu natura omului (cu psihicul său), deoarece corelarea lor cu activitatea omului ar fi anulat total conceptul de progres. Activitatea omului nu se desfășoară izolat și, prin urmare, aceste legi trebuie deduse nu din psihic, ci din relația omului cu lumea care-l înconjoară. Aceasta ar fi condus spre o consecință cu largă perspectivă: schimbarea legilor progresului în legi ale dezvoltării.

Mill arată că, din punct de vedere logic, legea este o expresie cu caracter strict general. El distinge legile cauzale și cele ale coexistenței. Comte nu corelează direct legile cu categoria de cauză, care-și găsește rațiunea de a fi mai degrabă în studiul succesiunii faptelor și nu în acțiunile oamenilor ca un rezultat al jocului acestor legi, admitând eventual că libera voință a omului are și ea un anumit rol¹¹. Recunoașterea existenței legilor a eliberat istoriografia de acuzația de ideografism obiectivist, deși — după cum am văzut — concepția de ideografism obiectiv-anistoric. În practică, totuși, s-a cultivat în continuare literatura ideografică; acest ideografism nu provenea din neputința de a examina pozitiviste era artificial, derivând din necesitățile reale ale științei istorice, care trebuie să se intereseze în primul rând de mecanismul dezvoltării. Exemplul lui Buckle a demonstrat, de fapt, că și tehnicile de lucru ale unui eminent istoric au dat rezultate banale în căutarea unor condiționism evoluționist (genetic), trebuia căutată o altă soluție.

În domeniul analizei factorilor care influențează diferențele de nivel dintre diversele societăți, observații mai demne de atenție au apărut secolent. Ansamblul factorilor luați în considerare, care influențează istoria, a rămas același. S-a exagerat factorul geografic (influența lui Buckle și a școlii geografice, F. J. Turner), factorul demografic, factorul evoluției cunoașterii umane, rolul statului (W. O. Klucevski, S. M. Soloviev și alții), refuzându-se însă un rol istoric mai important, dar nu pretutindeni, religiei și bisericii.

La creșterea importanței factorului economic a contribuit dezvoltarea istoriei economice ca disciplină deja distinctă a cercetărilor istorice. La complicata sorginte a înfloririi ei se afla, printre altele, așa-numita școală istorică a economiei politice, născută din opoziția față de concepția clasică a lui Smith și Ricardo. Principalul rezultat al eforturilor ei nu a fost afirmațiile teoretice, ci numărul mare de lucrări istorico-economice. Apariția școlii istorice se corelează cu ideea de geneză (adică în fel de istorism „sul-generis”), proprie perioadei romantismului (de exemplu, concepția lui Savigny, Ranke și a altora), și cu filosofia pozitivistă a lui Comte. Cea mai mare realizare teoretică a acestei școli constă în concepțiile variate asupra stadiului de dezvoltare economică a umanității. Născute din evoluționismul pozitivist, legate adesea de analogiile organice, aceste concepții au păcătuit prin anistorism; indicând diferitele faze, ele nu au descoperit mecanismul de trecere de la o fază la alta. De aceea, în formulările școlii istorice diversele stadii apar ca ceva deja constituit, fără perioade de trecere. Roscher, ca și B. Hildebrand (1812—1886), a distins economia naturală, monetară și de credit, bazându-se nu pe cercetarea schimbărilor istorice, ci pe paralelisme (analogii) între istoriile diverselor țări. Poate de aceea cel mai strălucit reprezentant al acestei școli, sub aspect metodologic, K. Kries (1821—1898), care subliniază într-o măsură mai mare caracterul național al activității umane, nu vorbește de astfel de studii universale. El subliniază că principala sarcină a economiei este descoperirea cauzelor istorice concrete ale activității economice a omului; aceste cauze pot fi diferite, dar esențiale sînt condițiile naturale și psihicul omului. Analogiile, care după Kries reprezintă conținutul legilor istorice (economice), interven atunci cînd apare un paralelism nu numai în sfera trăsăturilor caracteristice ale fenomenelor (cum era în concepția stadiului dezvoltării economice), ci și în domeniul cauzelor care provoacă aceste fenomene.

În evoluția ulterioară a școlii istorice distingem două direcții. Una dintre ele continuă ideea stadiului de dezvoltare economică (de exemplu, K. Bücher), înlocuind prin aceasta sarcina de a căuta legitățile dezvoltării economice; a doua, în schimb (de exemplu, G. Schmoller), merge mai departe (deși, aparent, ar putea să nu se înțeleagă așa), dar făcînd un pas pe drumul căutării legilor nu depășește limita causalității și a descrierii genetice. Totuși, după cum am arătat, nici chiar tezele teoretice ale pozitivismului lui Comte și J. S. Mill nu au reușit să coreleze ideea de cauzalitate cu ideea existenței legităților generale. Aceste legi sînt un fel de forță ce se află în afara acțiunii omului: în cel mai bun caz acțiunile umane sînt o rezultantă a acestor legi și a „caracterului omului” (ca la J. S. Mill)¹².

Caracterul trenant, manifestat treptat, al atitudinii pozitvistice în formulările explicațiilor pe terenul istoriei era legat și de o tot mai accentuată dezintegrare a cercetărilor. Dezvoltarea diverselor discipline istorice, între care predomina în continuare istoria politică (tot mai diferit concepută), dar tot mai puternic amenințată în monopolul său de istoria economică, a dus la o specializare progresivă. Istoricii au îmbrățișat domenii tot mai înguste, ceea ce a dus fie la renunțarea la explicații, fie la exagerări provenite din supralicitarea importanței obiectului cercetării. În polemici au dominat argumentele ținînd de euristică,

critică externă și politică, și nu de teoria socială sau economică. După o oarecare înviorare, datorată însăși apariției metodologiei pozitiviste, în marea masă a istoricilor s-a produs o îngrijorătoare dispariție a interesului pentru metodologia propriei discipline. Numai cîțiva au sesizat că, pe lângă istorie, în timp ce ea se ocupa cu o astfel de „mare de fapt”, s-au dezvoltat numeroase științe ce se ocupau de om și de societate, ceea ce a creat o nouă situație pentru toate științele sociale. Și mai puțin numeroși au fost aceia care au reușit să aprecieze posibilitățile de schimbare pe care le-a adus metoda dialectică consolidată atunci, teoria materialismului istoric și economia politică marxistă. De aceea, în reacția față de metodologia pozitivistă, marxistii au jucat un rol relativ modest, cu toate că atitudinea față de noua teorie și metoda constituia obiectul a tot mai numeroase discuții, putîndu-se rămîne tot mai puțin indiferent față de nobile idei, care aduceau soluții pentru multe dintre problemele vitale ale științelor umaniste.

NOTE

1. Această teză nu trebuie înțeleasă în mod extremist; nu este vorba de un istoric sau altul, ci de o caracteristică fundamentală a întregii istoriografii a epocii.
2. O înaltă valoare informativă pe tema istoriografiei secolului al XIX-lea o are și astăzi lucrarea deja amintită (publicată cu peste 50 de ani în urmă) de E. F. F. Gooch, *History and Historians in the Nineteenth Century*. E. F. F. Gooch, *Geschichte der neueren Historiographie*. Cf. și L. Halphen, *L'Histoire en France depuis cent ans*, Paris, 1914; H. E. Barnes, *History of Historical Writing*, University of Oklahoma Press, 1939; B. G. Reizov, *Историческая историография*, Leningrad, 1956; J. W. Thompson, *A History of Historical Writing*, New York, 1942. Referitor la istoriografia germană cf. P. Meinecke, *Die Entstehung des Historismus* (vol. I—II), Berlin, 1936; G. Below, *Die deutsche Geschichtsschreibung*, Berlin, 1915.
3. În discuțiile privind măsura în care istoriografia naționalistă germană a preluat opera a avut o influență imensă. De altfel, Ranke a trăit 91 de ani. P. Geyl în *Ranke in the Light of Catastrophe*, în *Debats with Historians*, *Историческая историография*, The Hague, 1953, p. 118. Referitor la Ranke și la *theologie der Goethezeit*, Göttingen, 1954.
4. H. Berr, *La synthèse en histoire, son rapport avec la synthèse générale* (nouvelle édition revue et mise à jour), Paris, 1953, p. 232—233.
5. Citat după H. Berr, *ibidem*, p. 233. Cf. o amplă analiză a școlii romantice istoriografice, op. cit., referitor la „poetica” *Французская романтистская историография*, op. cit., referitor la „poetica” acestei școli cf. p. 150.
6. Cf. J. Topolski, *Zagadnienia gospodarcze a Joachima Lelewela* [Problemele economice în concepția lui Joachim Lelewel], în *„Z badań nad pracami historycznymi J. Lelewela”* [Cercetări asupra lucrărilor istorice ale lui Lelewel], Poznań, 1962, pp. 35—50.
7. V. I. Lenin, *Презынок до характеристей романтизму экономическому* [Contribuție la caracteristicile romanticismului economic], Warszawa, 1951. Din lucrările de istorie ale lui Simondi menționăm *L'Histoire des républiques importantes du moyen-âge*, Zürich-Paris, 1807—1818 (16 volume) și cea mai importantă *Histoire des Français sous deux premières dynasties*, Paris, 1821. Despre Simondi scrie G. Plehanov, *К вопросу о развитии материалистической теории истории* [trad. pol., Warszawa, 1960, p. 18—19].
8. Cf. K. Gryzbowski, *O miejscu niemieckiej szkoły historycznej w rozwoju nauki prawa* [Rolul școlii germane de istorie în dezvoltarea științelor juridice],

- în *„Czasopismo Prawno-Historyczne”* [Revista de drept istoric], vol. VIII, 1956, caietul 2. Savigny s-a ocupat de istoria dreptului roman: *Geschichte des Römischen Rechts im Mittelalter*, Heidelberg, 1816—1818.
4. Acest fapt și subliniază P. Geyl în *Ranke in the Light of Catastrophe*, op. cit., p. 17. Problema este examinată și de G. G. Iggers, *The Image of Ranke in American and German Thought*, în *„History and Theory”*, vol. II, nr. 1, 1962, p. 17—40; de G. Schiffrer, în *Studien über die deutsche Geschichtswissenschaft*, Berlin, 1963, p. 241 și urm.). Cf. de asemenea, și opinia lui Acton despre Ranke (H. Butterfield, *Man on his Past*, p. 86 și urm.). Caracterul ideografic al operei lui Ranke a fost puternic subliniat de K. Marx.
10. Pe această temă, cf. M. H. Serejski, *Jules Michelet et la Pologne* (Jules Michelet și Polonia), în *„Przeszłość a teraźniejszość”* [Trecutul și prezentul], p. 108 și urm.
11. Citat după P. Geyl, *Michelet and his History of the French Revolution*, în *„Debats with Historians”*, p. 82.
12. Idem, *Macaulay in his Essays*, în *„Debats with Historians”*, p. 25.
13. În lucrarea sa fundamentală *Geschichte von Böhmen*, vol. I—V, Praga, 1836—1867, (Edițiile cehe au început să apară abia după Revoluția de la 1848, continuînd pînă în 1876). Motivul principal îl constituie lupta poporului ceh pentru libertate.
14. Aceasta apare clar din amplele cercetări cu privire la Lelewel. În introducerea la *Pisma metodologiczne* [Scrieri metodologice] (în *Dziela* [Opere]), Warszawa, 1964, vol. 2, partea I, p. 7—93 și în special p. 46—77) de N. Asso-rodobraj, de care ținem cont în prezenta lucrare, găsim o amplă prezentare, bazată pe cele mai noi cercetări, a poziției metodologice a lui Lelewel.
15. Lucrările metodologice ale lui J. Lelewel sînt cuprinse în *Dziela* [Opere], vol. II, partea 1 și 2, Warszawa, 1964). În afara celor menționate anterior, o mare importanță pentru cunoașterea poziției metodologice a lui Lelewel o au ale sale *Dziele historii i jej badań i szkici* [Istoria istoriei, a cercetării și a artei ei], în *Dziela*, vol. II, partea 2, p. 709—856. L. Janowski, în *Wstęp ogólny do historii powszechnie* [Introducere generală în istoria universală], 1846, s-a apropiat de opiniile lui Lelewel asupra istoriei. Pot fi indicați și alți adepți ai formulărilor lui Lelewel, deși în general ei n-au prea fost înțeleși — era prea avansat față de timpul său.
16. Observații cu privire la istoria economică găsim în lucrarea lui W. Kula, *Problemy i metody historii gospodarczej* [Problemele și metodele istoriei economice].
17. Cercetările asupra vechilor comunități au fost destul de populare în istoriografia secolului al XIX-lea. Cf. lucrările lui E. Nasse și P. Violet. De acest curent se leagă și respectivele concepte ale lui J. Lelewel.
18. Deosebit de instructive sînt deducțiile lui T. J. Teggart, în *Theory and Processes of History*, op. cit., p. 96—98.
19. Cf. în special introducerea lui Hegel la *Prelegeri de filosofie a istoriei*. Cîtăm, ca deosebit de caracteristică, ceea ce a scris Lelewel despre concepția istoriei la Fichte. Ea este „o idee infinit progresistă, ca întruparea a... unui ideal... dar momentul în care se atinge acest ideal nu poate fi un ideal născut din experiență, nici de teorie, pentru că acesta este numai o credință, credința omului care înfăptuiește” (*Dziela* [Opere], vol. II, partea I, p. 819—820). Cf. și R. G. Collingwood, *The Idea of History*, op. cit., p. 89—114.
20. P. Geyl, *Ranke in the Light of Catastrophe*, în *„Debats with the Historians”*, p. 13.
21. În special în lucrările *On Heroes, Hero-Worship and the Heroic in History*. Cf. acțiunile lui P. Geyl, *Carlyle, his Significance and Reputation*, în *„Debats with the Historians”*, p. 33—35.
22. A arătat aceasta W. Dilthey.
23. El a scris lucrarea *Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich von 1789 bis aus unsere Tage* (1850), Leipzig, 1950; Darmstadt, 1959.
24. Cf. A. Malewsky și J. Topolski, *Studia z metodologii historii* [Studii de metodologie a istoriei], Warszawa, 1960, p. 11—40.
25. Pozitivismul s-a manifestat sub diverse forme.
26. Cf. J. Legowicz, *Zarys historii filozofii* [Schită a istoriei filozofiei], Warszawa, 1964, p. 302 și urm.
27. Influența pozitivismului filozofic asupra literaturii istorice este comentată, printre alții, de I. S. Kon, *Die Geschichtphilosophie des 20 Jahrhunderts*. Ber-

- lin, 1964, p. 46 și urm.: A. Galeati, *Natura e finalità della storia nel moderno pensiero europeo. Dalla storia filosofica allo storicismo idealistico*, Milano, 1953, p. 173 și urm.
28. În gândirea metodologică, nu prea dezvoltată în realitate, se făceau referențe la obiectivism din special școala varsoviază, în frunte cu T. Korzon, T. Wojciechowski, empirism și inducționism (A. Pawiński, M. Bobrzyński, T. Korzon și alții), se indica „legătura” dezvoltării sociale (W. Smoleński, M. Bobrzyński și alții), se sublinia unitatea metodologică a științelor „naturale” și istoriei (de exemplu, M. Bobrzyński, T. Wojciechowski); J. Szejtlik — reprezentant al antipozitivismului — se opunea în primul rând anticlericalismului și viziunii laice a lumii pe care acesta îl aducea cu sine. Tendințele antipozitivistice erau reprezentate în mare măsură și de S. Smolka, M. H. Serejski a cules toate opiniile istoricilor polonezi din acea perioadă în lucrarea *Historia o historii*, op. cit., p. 139—140 (nota editorului, p. 139—138). Mai trebuie examinată și poziția lui K. Potkański.
29. Manuscrisul celei de-a doua lucrări provine din anul 1858 (ediția a II-a, 1875, ed. a III-a, 1888). Apoi au fost publicate ambele lucrări sub titlul comun *Johann Gustav Droysen Historik* (1936—1943). Ultima ediție din 1958 poartă titlul *Historik. Vorlesungen über Enzyklopädie und Methodologie der Geschichte*. Asupra lui J. G. Droysen (1808—1848), cf. F. Meinecke, *Johann Gustav Droysen. Sein Briefwechsel und seine Geschichtsschreibung*, în „*Historische Zeitschrift*”, nr. 141, 1938, p. 249—283. Același Droysen, ocupându-se de istoria antică, a scris lucrarea în 15 volume, deosebit de tendențioasă, care a dus la războiul de șapte ani — *Geschichte der preussischen Politik* (1868—1886). J. G. Droysen nu consideră legile în sens pozitivist, el este intuicionist și unul din promotorii ideii de „*Staatsgefühl*” în Germania (care a influențat în mod determinant opiniile metodologice ale istoricilor germani, fiind în Germania evoluția ideilor pozitiviste). În ultima perioadă se subliniază marea influență a lui J. G. Droysen asupra lui W. Dilthey (cf. F. F. Suter, *Philosophie de l'histoire chez Wilhelm Dilthey*, Basel, 1960, p. 204). În afara lui J. G. Droysen, au activat a istorici fiul său, Gustav Droysen (istoria secolului al XVII-lea), și Hans Droysen (istoria militară).
30. Este vorba de studiul lui P. Lacombe, *De l'histoire considérée comme une science*, Paris, 1894 (ed. a II-a, 1930).
31. Înainte se folosea mai degrabă termenul „eveniment”. Problema însă nu este esențială, deoarece atât „faptul”, cât și „evenimentul” pot fi interpretați și static și dinamic.
32. În schema istoriografică a lui Comte se evidențiază influența saintsimonistilor.
33. O definiție de acest tip este acceptată, prin intermediul lui M. Defourny (*La sociologie positiviste* — Auguste Comte, Louvain, 1902, p. 353—354), de F. J. Teggart, în *Theory and Processes of History*, p. 125, care oferă o profundă interpretare a gândirii metodologice a lui Comte. Cf. și L. Lévy-Bruhl, *Die Philosophie d'Auguste Comte*, Leipzig, 1912.
34. Cf. A. Comte, *Cours de philosophie positive*, 6 vol., Paris, 1830—1842 (trad. pol., Warszawa, 1901).
35. Cf. H. Maus, *Zur Vorgeschichte der empirischen Sozialforschung*, în „*Handbuch der Empirischen Sozialforschung*”, vol. I, Stuttgart, 1967, p. 18—37.
36. Ne găsim în primul rând la sociologi ca E. B. Taylor, G. Weitz, J. F. McLennan, L. H. Morgan, J. G. Frazer. Mai trebuie menționat aici L. Gumplowicz. În anul 1962 s-a publicat în traducere poloneză lucrarea lui J. G. Frazer, *Złota galz (Creanga de aur)*, cu o prefață de J. Lutyński, asupra căreia atragem aici atenția. Cf. și analiza conceptului de evoluție în etnologie la J. H. Steward în *Anthropology Today*, sub redacția lui A. L. Kroeber, Chicago, 1953, p. 313—325 (literatură recomandată).
37. Cf. F. J. Teggart, *Theory and Processes of History*, op. cit., p. 137—138.
38. Asupra situației în știința contemporană în acest domeniu informează J. Giepczyński [Controversa dintre *naturalism* și *antinaturalism* în *pojmowania nauk społecznych*], în „*Rocznik Ekonomiczny*” [Anuarul economic], PTE, Poznań, vol. XII, 1961/62, p. 173—191.
39. H. T. Buckle, *History of Civilization in England*, Leipzig, 1865, în special cap. I, II, III și IV (trad. pol., Warszawa, 1873).
40. Cf. *Theories of History*, op. cit., p. 83—84. Tezele lui J. S. Mill sînt expuse în studiul *A System of Logic* (Cartea a VI-a, cap. X și XI). Retipărite în *Theories of History*, op. cit., p. 84—103.
41. A. Comte în *Cours de la philosophie positive*, vol. I, cap. I: „... caracteristica fundamentală a Filozofiei Pozitive este de a considera toate fenomenele ca subordonate Legilor naturale imuabile. Sarcina noastră — ținînd seama că este de zadarnică orice căutare a ceea ce numim Cauze fie primele, fie ultimele — este de a înainta în descoperirea acestor legi, reducîndu-le însă la un număr pe cît posibil mai mic” (trad. după ediția din *Theories of History*, p. 78).
42. J. S. Mill în *A System of Logic* (cartea a VI-a, cap. X): „Nu consider necesar să repet că doctrina determinismului (*causation*) acțiunilor umane nu presupune... o fatalitate omnipotentă: ea susține numai că acțiunile umane sînt rezultatul conjugat al legilor generale (*general laws*) și al caracterului naturii umane, precum și al caracterelor specifice” (trad. după ediția din *Theories of History*, p. 96). Și J. F. Stephen încearcă să interpreteze în același spirit conceptul de legi în istorie (*The Study of History*, 1961); asupra lui s-a atras atenția recent în „*History and Theory*” (vol. I, nr. 2, 1961, p. 186—201).
43. Pe tema concepției privind stadiul de dezvoltare economică (și dezvoltarea generală a umanității) există o bogată literatură. Dintre cele mai recente lucrări menționăm: B. F. Hoselitz, *Theories of Stages of Economic Growth*, în „*Theories of Economic Growth*”, 1960 și W. Kula, *Problemy i metody historii gospodarczej* [Probleme și metode ale istoriei economice], p. 24—33. Dintre cele mai vechi, cf. în primul rând lucrarea lui K. Bücher, *Die Entstehung der Volkswirtschaft* (1893) și a lui K. Breysig — *Der Stufenbau und die Gesetze der Weltgeschichte* (1904). Asupra lui Breysig vom mai reveni.

VII. INTERPRETAREA STRUCTURALĂ

1. Apariția modelului structural

Gîndirea metodologică antipozitivistă se datorește, în primul rînd, negației și scepticismului. Se vorbește de un triplu scepticism. În primul rînd, gîndirea antipozitivistă s-a născut din scepticismul față de valoarea cognitivă a acumulării inductive de fapte, adică față de cunoașterea analitică. Aceasta deoarece apăruse o îndoială justificată față de constatarea potrivit căreia cunoștințele noastre despre evenimentele trecute ar crește proporțional cu numărul de fapte stabilite. La nașterea unei astfel de gîndiri, un rol nu mai puțin important l-a jucat apoi scepticismul față de ideea pozitivistă privind evoluția continuă a valorilor intelectuale și morale ale omului, care s-ar înfăptui, chipurile, conform legilor naturale ale progresului ce acționează independent de fapte; acest scepticism viza deci însăși existența unor astfel de legi. În sfîrșit, scepticismul față de recunoașterea optimistă a istoriografiei ca știință exactă, asemănătoare științelor naturii, și față de justetea credinței într-o istorie „obiectivă” ruptă de viață s-a repercutat de asemenea puternic asupra gîndirii antipozitiviste.

Acest triplu scepticism, care cuprindea, direct sau indirect, toate domeniile gîndirii metodologice asupra istoriei, a condus spre cele mai diverse teze, adesea contradictorii între ele. Primul tip de scepticism a determinat atît pesimismul cognitiv în istorie, cît și îmbogățirea cunoașterii istorice prin tendința spre formulări globale (sinteze). Al doilea a dus în egală măsură la recrudescența ideografismului obiectiv și a indeciziei și a explicației în istorie. Al treilea a dus la negarea totală a caracterului științific al istoriei și la întărirea convingerii, prin argumente noi, cu tendințele noi pot fi interpretate ca o continuare critică și ca o dezvoltare a ideilor fundamentale ale pozitivismului (concept în mod mai mult idelle mai vechi. O caracteristică dominantă, pozitivă, a gîndirii metodologice apărută ca rezultat al criticii sceptice a pozitivismului din secolul al XIX-lea este perceperea — deși de pe diverse poziții filozofice — a importanței pentru cercetările istorice a unui punct de vedere global, încercat pe diverse căi: 1) integrarea internă a analizei istorice, în sensul corelării procesului de stabilire a faptelor cu enunțurile sintetice, 2) propunerea punctelor de vedere distincte (politice, economice și altele) asupra unui același obiect al cercetării, 3) utilizarea altor științe în cercetarea istorică.

Toate acestea au contribuit la adoptarea unui punct de vedere nou, de tip structural, atît de necesar cercetărilor istorice, cuprinzînd ansamblul dezvoltării unei societăți, în care toate elementele sînt mai mult sau

mai puțin legate între ele. Totuși, nu se realiza în continuare integrarea examinării faptelor cu examinarea schimbărilor și, deci, cu dinamizarea enunțurilor, numai conjugarea acestor două puncte de vedere putînd oferi posibilitatea unei descrieri totale și a unei explicații a procesului de dezvoltare în istorie. S-a criticat evoluționismul, care a fost negat total, dar nu s-a indicat o altă soluție. Cu toate acestea, gîndirea metodologică apărută pe terenul criticii erudiționismului poate fi denumită structurală, deoarece în ea domina tendința spre formulări structurale ale „întregului”, formulări care adesea au fost însă, după cum vom vedea, speculative. Deci, din nou un pas înainte dintr-un anumit punct de vedere a însemnat pentru gîndirea metodologică un pas înapoi sau o rămînere pe loc dintr-un alt punct de vedere.

2. Mobiluri filozofice antipozitiviste

Pentru istorie, principalele mobiluri în lupta cu primul modelului metodologic al științelor naturii, cu destrămarea pozitivistă a obiectului cercetării istorice, cu rigiditatea enunțurilor și cu pasivitatea în cunoașterea istoricului le-a furnizat în special filozofia, care traversa, la răscrucea secolelor al XIX-lea și al XX-lea, o perioadă de o deosebită înflorire, în special în plan gnoseologico-metodologic. Filozofii, care în multe cazuri considerau ontologia ca metafizică, au creat nu numai baze noi pentru teoria generală a cunoașterii, dar pentru prima oară și-au extins în o asemenea scară cercetările proprii asupra cunoașterii istorice și asupra structurii metodologice a istoriei. Gîndirea metodologică dezvoltată de istorici în acest nou climat filozofic avea — ca și în secolul al XIX-lea — toate caracteristicile unui transplant mai mult sau mai puțin adecvat al acestor analize pe terenul necesităților practice ale cercetării istorice. Deoarece în acel timp istoria trebuia să facă față unor probleme care erau comune tuturor științelor umaniste, nu se putea ca ea să nu fie influențată de tendințele manifestate în alte discipline, cum ar fi, în special, sociologia, etnologia, economia și psihologia. Evident, și istoria cu problemele sale a devenit o sursă pentru investigațiile generale ale filozofiei și ale umanisticii în general.

În domeniul cunoașterii, în locul empirismului inductiv este propusă cunoașterea intuitivă, care atribuie capacității organizatorice a cercetătorului un rol suprem și creativ. Importanța acestui rol trebuie să se manifeste în primul rînd în știința culturii, deci și în istorie, deoarece pentru ea cuprinde cultura în totalitatea ei ca pe o creație problemă a omului este necesară, după cum s-a arătat, înțelegerea directă, iar nu o simplă explicație prin indicarea cauzelor (suficientă în științele naturii). În diversele curente ale cunoașterii pur intuitive, avînd caracterul unei experiențe cognitive ce se sustrage analizei atente, acest postulat apare atît la neokantienii școlii de la Baden și ai școlii de la Marburg, cît și la neohegelenii și în așa-numita filozofie a vieții sau fenomenologie.

H. Bergson (1859—1942), a cărui influență asupra gîndirii filozofice în istorie era, în acel timp, cea mai mare, dorind, spre deosebire de pozitivisti, să interpreteze realitatea în totalitatea și în mișcare a ei, scria: „Evoluția reclamă ca prezentul să fie o continuare reală a trecutului, reală o durată care să fie un agent de legătură”, și, criticîndu-l pe Spencer, afirma că în evoluționismul acestuia „nu era vorba nici de devenire, nici de evoluție”, deoarece „stratagema uzuală a metodei lui Spencer consta în a reconstitui evoluția din niște fragmente a ceva ce s-a dezvoltat deja”.

Fenomenologia lui E. Husserl (1859—1933), reprezentantul gândirii logice antempirice, se referă, de asemenea, la intuiție — adică nici la inducție, nici la deducție, ci la cunoașterea „directă”, independentă de psihologie și de teorie — dar în alt sens. După Husserl, nu numai obiectele individuale (faptele), ci și esența generală a lucrurilor (abstracții) sunt accesibile acestei intuiții, care este denumită eidetică. În cazul unei astfel de intuiții trebuie să se renunțe la orice construcție conceptuală, chiar și la cea strict individuală. „Această suspendare universală a oricărei atitudini față de lumea obiectivă, *epoché* — scrie Husserl — este mijlocul metodei prin care însumi mă iau ca eu propriu-zis, fiind propria-mi viață a conștiinței în care și prin care întreaga lume obiectivă există pentru mine exact așa cum îmi apare mie”. Acum, obiectul cunoașterii nu mai este ceva ce poate fi surprins în mod pasiv, „ceva care se constituie numai prin intermediul rolului „creator” al intuiției cunoașterii celei mai înalte a fenomenologiei.

La fel de influent, E. Cassirer (1874—1945), din școala de la Marburg, examinează cultura nu ca pe o acumulare de fapte și de fenomene individuale, ci ca pe un întreg unitar cu o structură logică precisă. El susține — în mod diferit de Husserl — că în cunoaștere sunt indispensabile elementele (simbolurile) apriorice, concepute însă nu în manieră definitivă, ci în funcție de valabilitatea lor de-a lungul istoriei. Aceste simboluri permit recompunerea faptelor într-un întreg, dar un astfel de întreg nu este ceva real, o existență în sens ontologic, ci o construcție a spiritului. Numai recompunerea într-un întreg permite înțelegerea obiectului cultural. În opoziție cu formularea lui Ranke, Cassirer scrie: „Ceea ce reține memoria din fapte și procese devine amintire istorică abia atunci când reușim s-o includem și s-o transformăm în «interioritate» a noastră”.

3. Filozofia antipozitivistă a istoriei

O prelungire directă a cercetării filozofice generale a constituit-o filozofia istoriei, aflată într-o dezvoltare impetuoasă și cultivată în special de filozofii care se ocupau în mod practic și de cercetările istorice.⁶ Au împotriva erudiționismului, optimist în planul cunoașterii și determinist (sau mai degrabă fatalist). Această filozofie poate fi prezentată din diverse puncte de vedere, accentuând unele sau altele din caracteristicile filozofiei nemarxiste din perioada apariției filozofiei marxiste. Este o opinie greu de susținut. Concepțiile înaintate ale lui Marx nu puteau fi larg difuzate în perioada în care au apărut și aceasta nu numai din cauza unor rațiuni de clasă. Gîndirea istoriografică se afla pe atunci în stadiu de erudiționism genetic: un pas oarecum „natural” înainte l-a constituit atragerea atenției asupra problemelor de structură. În ansamblu, dialectică, care constituiau o unitate din punct de vedere genetic și structural, fără a mai traversa etapa structuralității. Așa încît, judecățile din această etapă nu pot fi interpretate ca un simptom al crizei gândirii istorice; în multe puncte, deși nu s-a ajuns la formularea principiilor unui model dialectic de cercetare, ele au constituit un progres notabil (în analiza modalităților de cercetare), în comparație cu soluțiile sugerate de gîndirea erudito-genetică.

R. Aron definește multe curențe ale filozofiei istoriei postpozitiviste cu apelativul „filozofia critică a istoriei”, căutînd trăsătura lor comună

în respingerea sistemului hegelian⁷, deci într-o concepție mai degrabă „direcționată” de o intenție decît structurată în sine, precum și în relativismul cognitiv. M. Mandelbaum clasifică concepțiile examinate de el din punctul de vedere al atitudinii acestora față de posibilitatea unei cunoașteri istorice obiective (adevărate), indicînd, pe de o parte, pe relațiviști și, pe de altă parte, pe antirelațiviști. Se menționează aici, din alt punct de vedere (în special în ceea ce privește filozofia germană), adepții așa-numitului istorism și antiistorism (P. Engel—Janosi, P. Rossi, K. Popper și alții)⁸, fără a mai vorbi de numeroase variante „naționale” ale gîndirii filozofice ce ne interesează aici.

În domeniul criticii cunoașterii istorice pozitiviste („rațiunea istorică”) se evidențiază concepțiile (de altminteri foarte diferite) elaborate de W. Dilthey (1833—1911), B. Croce (186—1952), G. Simmel (1858—1918), H. Rickert (1863—1936), M. Weber (1864—1920). Toți au indicat diferențele, ignorate de pozitivisti, dintre cunoașterea naturii și cunoașterea vieții sociale (lumea valorilor, spiritului, acțiunii umane); deosebit de pregnant a formulat acest lucru Dilthey, spunînd că „natura o explicăm, viața spirituală o înțelegem”. Doctrina înțelegerii istorice (*Verstehen*) apare la Dilthey într-o formă foarte extinsă, dar, totodată, extrem de complicată⁹. Criticînd insuficiența inducției, Dilthey afirmă că atunci cînd trebuie să „cuprinzi” un întreg, deci și în cazul cunoașterii istorice, nu-l poți concepe global (ceea ce, după Dilthey, constituie principalul element al obiectivității cunoașterii istorice), fără o trăire cognitivă corespunzătoare. Deci, în concepția lui Dilthey, cunoașterea istorică este relativă, de vreme ce ea depinde de caracterul acestei trăiri; istoricul creează o imagine subiectivă a trecutului prin prisma valorilor prezentului. Această cunoaștere istorică se realizează pe baza unor materiale istorice, care sînt o formă de exteriorizare a activității spiritului; cercetarea istorică este orientată deci spre cunoașterea diferitelor „obiectivări ale spiritului”. Așadar, se află în joc două metode de cunoaștere a realității, aplicate simultan: trăirea (care privește propria persoană) și înțelegerea (referitoare la alte persoane). Înțelegerea este un act prin care, pe baza propriei experiențe spirituale (trăirea), re trăim experiența altcuiva. Experiența trăită, fără procesul de înțelegere, ne-ar oferi numai propria noastră biografie. Însă această înțelegere este circumscrisă în limitele propriei biografii spirituale — pentru că nu putem înțelege experiențele altora pe care noi înșine nu le-am trăit. Dilthey considera biografia ca o formă fundamentală a activității istoricului, iar autobiografiile ca sursă de valoare majoră; principalul „întreg” cercetat de istoric trebuie să fie omul, care acționează cu un scop, dar spontan (expresia vieții).

B. Croce, prin intuiționismul său, se apropie de Dilthey. El consideră că numai în confruntarea cu natura putem reconstrui lanțul cauză-efect, bazîndu-ne pe noțiunea de cauză, care este străină istoriei. În științele naturii se operează cu termeni teoretici, iar istoriei îi este proprie narațiunea. În narațiune istoricul se servește, evident, și de construcții teoretice, dar acestea nu constituie decît o formă necesară de gîndire a cărei substanță este intuiția — sursa oricărei cunoașteri istorice. Intuiția (bazată pe experiența psihologică a celui care înțelege) este pentru Croce o formă de expresie a spiritului care produce mai degrabă imagini (reprezentări) decît concepte. Intuiția este primitivă în raport cu producerea de concepte și cu activitatea practică, deoarece (după cum scrie M. Mandelbaum, analizînd această concepție a lui Croce) este independentă de ele, în timp ce nu există situație inversă. Încă din primul său

legile științifice, dar nu ca pe o reflectare simplă a raporturilor reale, ci numai ca pe o consecință a unui consens corespunzător pentru dezvoltarea științelor (de exemplu, pentru Le Roy legile sînt în general definiții proiective)³⁰; ei concep deci legile ca pe o construcție proprie a savantului. Din punctul de vedere al istoriei, aceasta a însemnat un suport filozofic pentru relativism și intuiționism, precum și pentru ideografism în conceperea obiectului cunoașterii.

Un alt tip de conciliere a concepției ideografice asupra realității cu recunoașterea categoriei de legi ale științei, în care trebuia să-și găsească justificarea caracterul științific al istoriei ca cercetare individuală, îl constituie conceperea legilor statistice în strînsă legătură cu conceptul de probabilitate. Este evident că evidențierea formală a unor regularități statistice și definirea, pe această bază, a probabilității de producere a anumitor evenimente nu trebuie să se coreleze cu recunoașterea existenței legilor referitoare la realitate, cu toate că, raționînd riguros, ar trebui să se ajungă la acceptarea acestor legi³¹. Vom reveni într-un context mai larg la această problemă.

Negarea legilor pozitiviste ale progresului, care nu lăsa loc pentru recunoașterea rolului activ al individului sau al maselor, nu a condus, deci, în considerațiile filozofice antipozitiviste, la elaborarea unor legi istorice concepute ca legi ale dezvoltării, care să releve mecanismul intern al schimbării structurilor. S-a recomandat, în consecință, istoricilor fie să renunțe la căutarea legilor, fie s-a negat, în general, posibilitatea stabilirii oricărei legități în istorie. În concluzie, toate acestea s-au asociat cu accentuarea, într-o mai mare măsură decît se făcuse pînă atunci, a rolului activ al omului, a rolului său creator al istoriei. Lipsa unui fundament în definirea legilor dezvoltării a condus însă la exagerarea, ba chiar la absolutizarea rolului individului și al întîmplării în istorie.

4. Interpretarea structurală în istorie

În gîndirea metodologică privind domeniul istoriei se pot distinge cu mare claritate elementele noii concepții a cunoașterii istorice, intuitive și structurale (integrale). În primul rînd în noile manuale antipozitiviste de metodologie a istoriei, ca și în lucrările unora dintre istorici. Noile idei pătrund însă foarte puțin în stilul de lucru al celor mai mulți dintre istorici. Pozitivismul, care proclama încrederea în fapte, deci implicit în izvoare, găsea ecou la istorici pentru care erudiția redusă la forma istoriei contribuie constituia în continuare un model de cercetivismului. Nivelul scăzut al pregătirii lor teoretice, precum și climatul politic în care lucrau au făcut ca în tehnica lor de cercetare să pătrundă metoda imperativă, așa de important din punct de vedere cognitiv și metodologic, al formulărilor integrale, cît o viziune obscură asupra realității istorice, întregită de o ideologie politică retrogradă. Pentru susținerea acestei situații de fapt e semnificativă observația lui H. Berr. (1953), constată că principii sale de integralitate continuă să fie pe deplin actuale, că, de pildă, continuă să existe în special dezacordul dintre istorie și sociologie.

În ceea ce privește euristică și critica externă, istoricii au dezvoltat realizările perioadei anterioare, îmbogățind prin numeroase lucrări în primul rînd fondul de fapte stabilite, dar fără să propună principii

metodologice calitativ noi. În domeniul explicației a avansat analiza structurală, prin indicarea locului și rolului elementelor în cadrul unui întreg, în schimb n-a avansat aproape deloc analiza dinamică, care explică dezvoltarea structurilor. Cercetările au trecut de la statica evoluționistă la statica structurală. Într-o structură dată se putea releva fie rolul fiecărui element al ei în parte, fie cel al tuturor elementelor structurii în mod egal. Acei factori propuși pentru a explica mersul evenimentelor istorice îndeau în realitate să explice, la fel ca în perioada precedentă, nu atît dezvoltarea istorică, cît diferențele dintre anumite societăți în secțiuni cronologice succesive, adică să explice schimbările. Acești factori erau tratați ca un element special al structurii, care domina alte elemente ale acesteia.

Era puțin probabil ca prin intermediul lor să se pătrundă pînă la mecanismul dezvoltării, deoarece pentru explicații se făcea apel în primul rînd la factorii aflați în afara sferei de influență decisivă a activității omului, în special la factorul geografic (climă, poziție geografică etc.) și la caracteristicile biologice ale omului. Aceștia sînt factori naturali și nu sociali, iar reliefaarea unilaterală a rolului lor a dus, în multe cazuri, la așa-numitul determinism geografic și biologic, conceput ca o teorie generală a dezvoltării sociale. Chiar și cînd se vorbea de rolul fundamental al factorului economic, acesta nu era conceput ca un ansamblu de activități economice ale societății, ci ca o situație economică anumită, deja constituită, care trebuia să explice un stadiu anumit și nu altul al structurii examinate, ajungîndu-se astfel la așa-numitul economism. Este evident că luarea în considerare a tuturor factorilor într-o analiză exclusiv dinamică-structurală (deci sincronică și diacronică) a eliberat cercetarea istorică de determinismul unilateral; aceasta întrucît s-a constatat că factorul natural (deci static) poate explica numai orientările primare ale structurii și că, fiind pasiv, nu este suficient pentru a explica ce se va întîmpla cu structura în dezvoltarea sa ulterioară. De pildă, o poziție geografică favorabilă poate explica numai existența unei anumite profesii în cadrul unei societăți, pentru comerț de exemplu; dar nu explică cum a fost folosită această posibilitate și eventual cum s-a perpetuat de-a lungul timpului; factorul respectiv nu se referă de fapt la mecanismul mutațiilor. Aceasta ar însemna că, luînd în considerare momentul dezvoltării, adică corelînd factorul diacronic cu cel sincronic, se elimină pericolul de a atribui un rol determinant unui singur factor. Eroarea unui astfel de determinism este posibilă numai în planul unei reprezentări statice, în care dezvoltarea este tratată ca o serie de structuri mereu noi și nu ca un proces intern de trecere de la o structură la alta. De asemenea, interpretarea procesului de dezvoltare ca un progres evolutiv a cărui desfășurare este condiționată de legi „naturale” independente de acest proces a favorizat absolutizarea rolului explicației al diversilor „factori” geografici și biologici. Aceasta explică de ce se observă în acest punct o asemănare între gîndirea pozitivistă și cea antipozitivistă. De aceea, alături de H. Taine, ca reprezentant al determinismului geografic, trebuie situat pe același plan F. Ratzel (1844—1900), adevăratul creator al acestuia, și mulți alții, care au avut ca sursă de inspirație antropogeografia (geografia omului)³², pe atunci în plină înflorire. Același lucru se poate spune despre determinismul biologic inițiat de J. A. de Gobineau (1816—1882), care a condus la concepții rasiste. Totodată, tendința de a oferi explicații prin intermediul factorului demografic (densitatea populației) a marcat o anume dinamizare a formu-

lărilor, denare densitatea populației s-a schimbat continuu. Același lucru se poate spune și despre factorul economic, pe care unii istorici și economiști au fost tentați să-l supraevalueze, nesemnificând ansamblul dezvoltării istorice (de exemplu T. Rogers).

Punerea în evidență cu precădere a rolului special al unui singur factor în limitele unei structuri date, concepută în mod static, a fost totuși o manifestare a dezvoltării așa-numitei teorii a factorilor (conform definiției date de A. Labriola și G. Plehanov³⁹). Această teorie s-a găsit un sprijin în progresul înregistrat de diverse științe care se ocupau direct de câte un factor. Ca expresie a unei atitudini științifice, ea venea în contradicție cu necesitatea unei reprezentări integrale și dinamice a realității istorice.

Atribuirea aceluiași rol tuturor elementelor unei structuri (ca și la așa-numita teorie a interacțiunii, populară în sfera sociologiei (cf. Alfred și Max Weber) și comună tuturor curentelor istorice) este și ea înțelesă desigur, dar ea va fi vorbită mai departe.

Formele mai puțin radicale ale teoriei interacțiunii se caracterizează prin preferința pentru un singur factor (de obicei cel geografic), a acestuia factor nu este tratat însă ca o cauză care determină în mod necondiționat anumite efecte, ci numai ca o posibilă cauză care determină un astfel de tip de interacțiune potențială cu reprezentanții de „*Annales*” din Franța, în special în ceea ce privește factorul geografic⁴⁰. În concluzie, interacționismul a dus la determinismul factorilor sau la înlocuirea unei mulțimi de relații complicate și greu de analizat dintre elementele unei structuri, dar care nu putea explica trecerea de la o structură în alta. Interacționismul potențial a constituit totuși un progres în domeniul explicației față de simpla teorie a factorilor, pentru că nu presupunea a priori, ca teoria pozitivistă, rolul determinant, conștient în fond într-un mod fatalist (independent de a fi omul uman), al vreunei forțe în procesul istoric, ci a lăsat câmp de acțiune omului, care se putea folosi de factorii convenabili. Totuși, situarea factorilor cumva în „exteriorul” acțiunilor umane, ceea ce constituia o menținere a pozitivismului, nu nu plasarea omului într-o relație interdependentă cu factorii respectivi, precum și tratarea exagerată a tuturor factorilor în mod egal au devenit un obstacol în calea explicației procesului de dezvoltare a structurilor și a elaborării legilor de dezvoltare istorică. Chiar și motivațiile psihologice ale comportamentului individual, reliefate în special în istoria politică, aveau caracter de factori explicativi. Găsirea unor astfel de motivații semnificative înțelegerea evenimentului. În opoziție cu aceste atitudini apar unele concepții care se străduiesc să coreleze acțiunile individuale cu caracteristicile mai generale ale mentalității dintr-o anumită epocă sau a unui grup dat. Era o simplă modernizare a ideilor de „*spirit al timpului*”, „*spirit al națiunii*” etc., concepute ca factori.

În multe cazuri, atât teoria factorilor, cât și interacționismul au dus la subiectivism în accentuarea de către istorici a anumitor factori ca momente explicative. Nu e de mirare, de exemplu, că o mână atât de precisă ca a lui A. A. Cournot (1801—1877) considera că din moment ce istoria vrea să explice, devine într-o mai mare măsură filozofie decât știință⁴¹. Practica istorică a fost marcată ulterior de un total arbitrar în problema explicației, iar haosul s-a mărit datorită faptului că istoricii nu realizau eterogenitatea semnificației termenului de „cauză” (factori, condiție etc.), pe care el nu-l analizau mai atent. Totuși, discuțiile confundate tot mai viu referitoare la modalitatea explicației au potențat interesul istoricilor pentru acest aspect al cercetării trecutului.

Noile tendințe în direcția integrării structurale a cercetării istorice, manifestate — printre altele — prin reînvierea „teoriei factorilor” în procesul explicării, s-au vărsat în bogatul torent al tezelor antifazitiviste cu privire la interpretarea caracterului științific istoriei propusă de istorici și provenită din curentele filozofice prezentate mai sus. Cel mai mare ecou l-au avut ideile așa-numitei școli a sintezei a lui H. Berr (1863—1954) în Franța și ale grupului legat de K. Lamprecht în Germania. În afară de aceasta, aproape în fiecare țară au apărut lucrări notabile, caracteristice pentru noul curent al gândirii teoretice în istorie.

5. H. Berr și școala *Annales*

H. Berr, care s-a aflat în mare măsură sub fascinația lui Bergson și a școlii lui Durkheim, este pentru o sinteză științifică în locul sintezelor erudite de până atunci, care nu erau decât o simplă însușire de fapte. El susține că o astfel de sinteză nu ar fi posibilă dacă se merge pe urma ideografismului lui Rykert sau Croce, care consideră istoria ca pe un studiu al faptelor individuale⁴², în timp ce, în fond, „terenul istoriei și terenul legilor este același”⁴³. Berr considera, în mod diferit de contemporanii săi (de exemplu Ch. Seignobos, A. D. Xenopol), că problema legilor nu poate fi separată de problema explicației cauzale în istorie. Sintetizarea se poate face pe o cale nouă, în mare parte intuitivă⁴⁴, a relațiilor dintre fapte, adică în procesul acelei explicații parțial „comprehensive”, de descoperire a cauzelor. El afirma în mod just că progresul ulterior în știința istoriei „a constă nu în îmbogățirea narațiunii, ci în studiul „general”, al cărui punct central îl constituie conceptul de cauză, ce reclamă o profundă analiză de conținut, filozofică și logică. Berr distinge trei tipuri de fapte istorice și de relații cauzale corelate cu acestea: fapte accidentale (*la contingence*), între care există o simplă determinare reciprocă succesivă în timp⁴⁵; fapte necesare (*la nécessité*), între care intervin relații constante — de tipul condiționării indispensabile⁴⁶ —, și fapte de „*logică istorică*”, între care există relații raționale impuse de logică respectivă⁴⁷.

În prima grupă de fapte, la care ar trebui să se limiteze istoria ideografică, nu se stabilesc legi; deci, în aceste limite, nu s-ar putea explica nici structura, nici evoluția, deci nu s-ar putea trece la „general”. A doua grupă relevă acele legi ale structurilor tipice pentru cercetările sociologice, iar a treia — prin care Berr pătrunde în sfera finalismului perimat — cuprinde legile evoluției sau progresului, care se desenează de la structuri prin aceea că indică apariția „noului”, examinate până atunci numai de filozofia istoriei din perioada iluminismului și pozitivismului. Se distinge cu claritate aici sursa cerinței lui Berr pentru cercetări integrate, adică pentru necesitatea ca istoricii să se ocupe de sociologie și filozofie. Ideea de progres, reluată de Berr, care este guvernată de o logică internă bine definită (rezultată nu din cercetarea istorică, ci dintr-o reflecție apriorică), era chemată să dea sintezei un caracter dinamic și să constituie o bază pentru selecția faptelor. Însă astfel nu se depășește sfera legilor abstracte ale progresului sau evoluției, nereușindu-se să se rezolve enigma dezvoltării. „*Logica istoriei*” își avea, în acest caz, una sursă în cauza primă sau forța motrice a istoriei, pe care Berr o identifica cu voința creatoare a indivizilor, deci cu un factor foarte apropiat de elanul vital al lui Bergson⁴⁸. În acest mod, vechea idee de progres se ferează cu accentuarea ideii de voință activă a individului. În concepția

Jui Berr, istoria înseamnă în ultimă instanță dezvoltarea factorului spiritual (*l'esprit*).

Berr încearcă să refacă unitatea științelor naturii și sociale și propune uniformizarea limbajului științific. La el se observă deci un amalgam sui-generis de pozitivism și intuționism structural. El se opune părerii evoluționiste — devenită destul de populară datorită lucrărilor teoretice ale lui A. D. Xenopol (1847—1920) — conform căreia istoria se deosebește de științele naturale deoarece examinează faptele de succesiune, iar nu faptele de repetiție. Aceste „serii de fapte” sînt rezultatul acțiunii unor nu prea bine definite „forțe istorice”, deci al actului unor forțe care se află în afara materialului istoric (*matériel de l'histoire*) al factorilor. Legile istorice pot fi interpretate ca manifestări ale acestor fapte⁴⁵. În Franța, s-a încercat să se elibereze gândirea asupra istoriei de implicațiile sintezei lui Berr prin programul unei istorii structurale — el însuși derivat al acestei sinteze — lansat de L. Febvre și M. Bloch (1886—1940) și de școala „Annales”⁴⁶, înființată de ei. Această istorie a fost concepută tot ca o știință tinzînd către enunțuri generale și multilaterale, care se opunea prin tematică, în special în domeniul istoriei economice, ideografismului practic (epistemologie, adesea obiectiv), deși așa-numitele „istorii a evenimentelor” (*histoire événementielle*), și ne-explicative. Principala metodă folosită în această luptă a fost atragerea atenției, așa după cum propunea Berr, asupra conținutului datelor, adică asupra structurilor. Ceea ce, la rîndul său, impunea conștientizarea avînd un nivel teoretic mai înalt, în special cu economia și sociologia. În mod concret, aceasta a însemnat trecerea sub influența sociologiei a lui Durkheim și a celei post-durkheimiene, precum și a economiei politice. Așa se explică și interesul viu manifestat simultan de aceeași școală atît pentru istoria economică, cît și pentru istoria „reprezentărilor colective”, adică pentru istoria mentalității sociale (G. Duby). Atenția acordată structurilor, precum și refuzul legilor progresului și al omogenității forme de determinare a direcțiilor de desfășurare a evenimentelor istorice, fără ca în locul acestora din urmă să se considere altceva, denotă rămînerea la nivelul cercetărilor statice, deci înțelegerea istoriei ca o mulțime de structuri diferite, iar nu ca o dezvoltare de structuri. Finalismul elemente ale unei structuri sînt tratate ca egale. Aceste structuri se formează avînd la bază un cadru stabilit de așa-numitele forțe permanente (*les forces permanentes, les permanences*), în primul rînd de megalogice sînt forțe de lungă durată (*de longue durée*). În afara de acestea sînt concretele evenimente, bineînțeles corelate cauzal, adică activitatea umană sînt comparate metaforic cu o canava, în care forma broderiei este numite conjuncturi, adică datele privind schimbările în numărul populației, cantitatea producției, prețuri etc. În această separare a evenimentelor (conjuncturilor) de structuri, care este mereu reluată în lucrările timpinate de pozitiviști în școala „Annales”, se pot distinge urmele dificultăților în concepțiile constă în concentrarea atenției asupra cercetării structurilor și asupra reproducerii evenimentelor pe perioade cît mai lungi posibil, ceea ce permite descifrarea „formei” acestor schimbări, deci a conjuncturii Raportul față de problema legilor este o consecință a acestui punct de vedere. Legile nu acționează, evident, în sfera „evenimentelor”, ci în

sfera „structurilor”. L. Febvre constata că prin conceptul de „lege” nu trebuie înțelese acele legi prin care trecutul apasă asupra oamenilor, nici pe acelea care-l constring pe oameni la acțiune (deci legi normative), ci numai legi concepute ca „formule generale ce grupează faptele care pînă în acel moment erau separate”⁴⁷. Accentul pus pe structură presupune apelul la teorie, deci evitarea — după am scria Febvre — periculoasei formule potrivit căreia „l'histoire se fait avec des documents”; cercetarea trebuie să depășească aceste documente. Aceasta semnifică validarea principiului ipotezel în cercetarea istorică.

Mai trebuie subliniat și subiectivismul școlii structurale. El se manifestă în gândirea lui M. Bloch asupra obiectului istoriei (conștiința umană) și în modul de înțelegere a faptelor istorice, care sînt „în esență fapte psihologice”⁴⁸. Comportamentul omului este adesea dictat de „adîncurile tainice ale vieții spirituale a omului”⁴⁹. După cum se vede, nu s-a rupt legătura cu bergsonismul.

În comparație cu școala lui Berr și școala „Annales”, alte propuneri de interpretare a istoriei ca știință avansată în Franța nu prezintă nici o nouă revelație, deoarece ele se referă mai degrabă la concepția istoriografiei tradiționale, „înțeleasă” intuitiv. Pot fi menționați aici, pe de o parte, R. Aron, care scrie în spiritul lui Husserl și M. Weber, iar pe de altă parte H. J. Marrou, un excelent istoric, dar, filosofic, un eclectic. Aron⁵⁰ (ca și Marrou) se ocupă în primul rînd de cunoașterea istorică. Este tentat să limiteze cercetarea istorică la faptele singulare (și la cauzele lor), iar sociologiei să îi atribuie cercetarea corolarilor generale dintre fapte⁵¹. El consideră că explicația cauzală implică legi, adică acceptarea unor relații permanente între fapte, a unor dependențe care au un caracter de probabilitate (statistic)⁵². Aron nu acceptă legi normative pentru explicarea dezvoltării. Cunoașterea istorică presupune necesitatea adoptării unor construcții teoretice. O astfel de construcție este faptul istoric⁵³. H. J. Marrou⁵⁴ își descrie singur proveniența filozofică. La el sînt legăsim pe Bergson, pe neokantieni, neohegelieni, pe Husserl și pe existențialiști, precum și pe R. Aron. Platoșa ant-pozitivistă a cărții sale este formată dintr-o combinație unică de atitudini teoretice extrase din aceste filozofii, rolul central avîndu-l categoria fenomenologică „epoche” a lui Husserl. Însă Marrou a vulgarizat această categorie, care trebuia să semnifice „o punere în paranteză” sui-generis a poziției personale în relația cu lumea obiectivă, o eliberare de convenții în proșul cunoașterii⁵⁵. El considera ca principal mijloc de cunoaștere „subordonarea” față de obiect, înțelegerea lui prin fuziunea propriei personalități cu o altă, cea cercetată. Cunoașterea nu are deci un caracter precis, ci intuitiv, fiindcă „numai Dumnezeu” poate cunoaște în întregime istoria⁵⁶. Este un act subiectiv în acord cu principiul augustinian „nemo nisi per amicitiam cognoscitur”. În ajutorul cunoașterii vine „un sistem de cunoaștere elaborate de spirit”, în care intră, de pildă, tipurile ideale, termenii tehnici etc.⁵⁷. Cunoașterea istorică este în totalitate o construcție a istoricului, cu atît mai bună cu cît este mai înaltă „calitatea spiritului” și „deschiderea gândirii (*esprit*) istoricului”⁵⁸. Marrou consideră a fiective orice totalități structurale; pentru el singurul organism adevărat este personalitatea⁵⁹. Explicația în istorie nu constă în căutarea cauzelor, deoarece atunci am simplifica realitatea, ci în înțelegerea intuitivă a complexului de relații dintre fapte. În ceea ce privește istoria, Marrou acceptă irepetabilitatea fenomenelor și neagă existența legilor dezvoltării.

Pot fi menționate multe alte opere, mai puțin renumite, care cuprind reflecții asupra istoriei. În anul 1951 a apărut lucrarea lui L. E.

voltare economică a introdus, în locul ideii de progres, conceptul de schimbare, dar era încă departe de înțelegerea categoriei de dezvoltare. Adeptii ei nu prea puteau să explice în ce mod are loc trecerea de la un stadiu la altul. Pentru ei, aceste stadii apar într-un fel adesea rotac fără perioade de trecere. Adeseori s-a încercat animarea lor prin introducerea finalismului¹⁰⁰.

8. Istoriografia structurală în alte țări

Observații finale

Idelle istoriei care respinge abuzul de erudiție, prezentate mai sus, au găsit ecou aproape în toate țările. În Rusia merită menționată propagarea metodelor comparate, tendința de a lega istoria de sociologie, ca și dezvoltarea la un nivel mondial a istoriei economice. Se face cunoscută școala rusă de istorie socială, al cărei ultim reprezentant este P. A. Sorokin, sociolog, economist și istoric, care lucrează de mulți ani în S.U.A. și care este preocupat de programul integrării științelor. Unul dintre primii reprezentanți ai acestei școli a fost M. M. Kovalensk (1881—1946), ale cărui lucrări au fost consultate de Fr. Engels¹⁰¹. Sorokin încearcă să construiască o sociologie istorică și înclină spre formulări tipologice. După el, factorii determinant în istorie îi constituie dezvoltarea științei și a tehnicii, iar nu factorii economici¹⁰².

În Polonia, în primele decenii ale secolului al XX-lea sînt puține lucruri interesante în sfera gândirii metodologice asupra istoriei. Ar putea fi menționate intervenția lui G. Gumplowicz împotriva a lui Lamprecht¹⁰³, discuția despre Lamprecht dintre adversarul acestuia, B. Dembinski, și adeptul său W. Sobieski (și alții)¹⁰⁴, un mare număr de speculații făcute de istorici pornind de la propria lor activitate de cercetare (de exemplu J. K. Kochanowski, F. Konieczny) și, bineînțeles, în primul rînd, *Historyka* lui M. Handelsman¹⁰⁵.

Această ultimă lucrare a constituit, și parțial constituie încă, principalul manual de metodologie a istoriei în Polonia. Lucrurile se petrec la fel ca în cazul lucrării lui Marrou. Ca istoric experimental, M. Handelsman (1882—1945) a dat o excelentă introducere în euristică și analiza istorică, dar antrenat în hățișul de opinii ale celor mai diverse filozofii speculative, a oferit, în partea referitoare la cunoașterea istorică, argumente greu de acceptat. Găsim aici, în primul rînd, ecourile influențelor german reprezentate de tipul G. Simmel sau Dilthey. În cunoașterea istorică, decisivă este „comprehensiunea”, adică „înțuirea directă a ansamblului”¹⁰⁶ sau „înțuirea creatoare a totalității individuale”¹⁰⁷.

Handelsman deosebește procesul „cercetării” izvoarelor istorice de cel al „cunoașterii” procesului istoric. Cunoașterea înseamnă construirea realității prin „insufletirea” rezultatelor cercetării de către istoric. Principalele elemente ale construcției sînt: timpul, spațiul (conceptul ca formă a construcției) și concepția genetică, care constă în „înțelegerea conexiunilor dintre fapte (fenomene). În istorie nu se urmărește să se obțină răspunsul la întrebarea, de ce a fost așa, ci numai răspunsul la întrebarea, în ce mod s-a desfășurat, adică o „explicație genetică”¹⁰⁸. Handelsman distinge, după Rickert, o cauzalitate generală (ca legătură de tipul condiției suficiente), stabilită de științele naturii, și o cauzalitate individuală, care desemnează o „cauză concretă și un efect concret”. Răspunsul genetic este „o formă mai completă a cauzalității individuale”; în

el se cuprinde tot, fără de care evenimentul concret dat nu s-ar mai fi putut petrece, adică un complex de condiții indispensabile. Deoarece istoria cercetează fenomenele individuale, ea nu se ocupă, deci, de cauzalitatea generală, ci, cel mult, de căutarea conexiunilor genetice. Explicația genetică constituie totuși numai o parte a procesului de cunoaștere în istorie, al cărui efect este „comprehensiunea istorică”. Tot ce este legat de om trebuie să fie cunoscut „în sine” ca „ceva unic”, deci să fie trăit prin „înțuirea directă a întregului”.

Pentru Handelsman, realitatea istorică are în primul rînd un caracter psihic, individual și irepetabil în fiecare element al său; ea nu poate fi definită în categorii teleologice și nici deterministe. Este fundamental diferită de realitatea științelor naturii. În lucrările sale, Handelsman a subliniat rolul important al dezvoltării naționalității ca „factor istoric”, dar treptat a înclinat tot mai mult spre a atribui rolul decisiv în istorie personalității proeminente (cf. lucrarea despre A. Czartoryski).

O consecință inevitabilă a opiniilor prezentate pînă aici o constituie antinaturalismul științei istoriei. Metoda sa e opusă celei a științelor naturii, deoarece ea se referă la cercetarea „genezei individuale a fenomenelor”, în istorie putînd fi întâlnite, în plus, o mulțime de elemente ce tin de artă (deși Handelsman nu merge aici atît de departe precum Croce). Totuși, Handelsman nu este de părere că istoria ar fi o știință complet ideografică, deoarece, alături de descriere, el admite „formule valabile pentru serii evolutive”. Dar, pe de altă parte, aceste formule nu exprimă o cauzalitate „generală”, fiind doar o formă mai completă de evidențiere a cauzalității „individuale”. În cadrul lor pot fi incluse și legile înțelese de Handelsman ca „tendințe cauzale”, care exprimă posibilitatea repetării anumitor fenomene în anumite circumstanțe¹⁰⁹.

Pe acest fundal, analizele metodologice întreprinse de J. Rutkowski (1886—1946)¹¹⁰ și F. Bujak (1875—1953) se disting prin excepționala lor precizie.

Studiile lor se referă atît la problemele specifice ale metodelor de cercetare ale istoriei economice, cît și la probleme de interes mai larg ale metodologiei istoriei. În disertația sa *Zagadnienie syntezy w historii* [Problema sintezei în istorie], Bujak se opune unei istorii limitate numai la descriere, fiind pentru extinderea considerațiilor generale, teză înfrîntă de altele și la unii pozitiviști. El consideră că nu este o diferență fundamentală între istorie și alte științe sociale. Fenomenele istorice sînt fenomene sociale, iar acestea, la rîndul lor, sînt fenomene psihice. Avînd în vedere că fenomenele psihice sînt guvernate de legitiți, și în istorie trebuie să existe astfel de legitiți. Bujak le concepe pe acestea în mod statistic, ceea ce înseamnă că fenomenele istorice nu pot fi prevăzute, ci numai definite prin gradul lor de probabilitate. Opiniile lui Bujak corespundea deci tendințelor dominante în gîndirea metodologică antipozitivistă.

Interpretarea integrală (sau structurală) și-a găsit sprijin în tendințele care dominau pe atunci în etnologie, sociologie și economie. Evoluționismul, predominant mai înainte în etnologie și sociologie, cedează locul funcționalismului. Scopul principal al analizei funcționale constă în stabilirea rolului (funcției) elementelor în cadrul ansamblurilor examinate, neglijîndu-se examinarea dezvoltării acestor ansambluri în timp. În mod obișnuit, abordarea funcționalistă este asociată cu numele lui B. Malinowski, iar mai tirziu cu al lui R. Brown și R. Merton. Ea apare, bineînțeles, în diverse variante, mai mult sau mai puțin extremiste¹¹¹. În sociologie, funcționalismul — care era dominant de altele în multe

cercuri — poate fi întâlnit, de exemplu, în faimoasa teorie a acțiunii sociale a lui T. Parsons¹¹³, discipolul lui Malinowski.

În ceea ce privește excepționala popularitate a concepției antropologice (etnologică-sociologice) ale lui C. Lévi-Strauss¹⁴, trebuie să arătăm că această concepție este de inspirație structuralistă. Ea s-a dezvoltat din curentele de opoziție (începând cu F. Boas) față de teoria evoluționismului în cultură Lévi-Strauss, fascinat de societățile primitive cercetate de el, încapabile să gîndească în termeni istorici, dar care acționau în baza unor sisteme (structuri) conceptuale atemporale, consideră această atitudine mentală ca naturală și fundamentată. Deci evenimentele istorice trebuie privite ca o serie de structuri care nu au continuitate și nu se dezvoltă și care reprezintă o iluzie de un tip special Lévi-Strauss propune „eliberarea” de istorie, considerînd-o ca o metodă; istoria trebuie să fie numai o metodă pentru „comprehensiunea” structurilor.

Teoriile statistice s-au inspirat și din economia politică. Tentativele de dinamizare a cercetărilor, întreprinse în special de școala suedeză, s-au dezvoltat numai după al doilea război mondial, legate de teoria cererii economice. Această școală a facilitat introducerea în cercetare a analizelor care explică schimbările în sisteme. Astfel de analize oferă, de pildă, speranța unei îmbogățiri a istoriei economice structurale cultivate în Franța¹¹⁶.

Interpretarea integrală în istorie s-a manifestat într-o măsură mai mare în metodologie decât în practica istoricilor. După cum am constatat, cei mai mulți dintre savanți n-au fost preocupați de discuțiile teoretice, aplicând ideografismul sau fiind influențați de filozofia speculativă.

NOTE

1. J. Legowicz vorbește de „filozofia pozitivistă a vieții” (vezi lucrarea sa *Teoria istoriei filozofii*, op. cit., p. 316 și urm.), dar nu cinem tentativ s-o considerăm ca o ramură a pozitivismului. Preferăm clasificarea lui W. Tatarkiewicz din *Istoria Filozofiei* [Istoria filozofiei], Warszawa, 1968, vol. 3, p. 258 și urm.
2. H. Bergson, *L'évolution créatrice*, Paris, 1907 (trad. pol., Warszawa, 1957, p. 33).
3. *Ibidem*, p. 315.
4. Citat după traducerea poloneză din *Filozofia ti sociologia XX secolului*, Warszawa, 1965, p. 307 (în „Husserliana”, Den Haag, 1950, vol. I, p. 7–8).
5. E. Cassirer, *Zur Logik der Kulturwissenschaften*, Göteborg, 1942, p. 85. Citat după traducerea făcută de H. Buczyńska, din *Cassirer, Wykład systemu* [Scrieri alese], Warszawa, 1963, p. 135. Simbolismul lui G. Santayana (1863–1952) a condus spre contemplarea poetică, care oferă o viziune filozofică asupra lumii.
6. Printre lucrările cu caracter mai general (consultate de noi) consacrate filozofiei postpozitivistice a istoriei, printre cele mai importante s-o considerăm următoarele: M. Mandelbaum, *The Problem of Historical Knowledge*, New York, 1938 (Croce, Dilthey, Mannheim, Simmel, Rickert, Scheler, Troeltsch); R. Aron, *La philosophie critique de l'histoire*, Paris, 1950 (ed. II–B); I. S. Kon, *Die Geschichtsphilosophie des 20 Jahrhunderts*, Berlin, 1954, vol. I (trad. revizuită și adăugită în comparație cu originalul din limba rusă); F. Kaufmann, *Geschichtsphilosophie der Gegenwart*, Berlin, 1931.
7. Opinia conform căreia secolul al XIX-lea se caracterizează, în filozofie, prin debilizare este foarte răspândită. Cf., de exemplu, Morton White în introducerea la *The Age of Reason*, New York, 1954 (ed. B. 1959 (ed. a IV-a).

- a. Dorim să precizăm că nu vom discuta separat problema istorismului, ci în contextul unor considerații corepunătoare mai ample, deoarece în acest contextul de „istorism” face parte dintre cele mai ambigue concepte. Pot fi deosebite câteva dintre cele mai importante semnificații ale sale:
 - a (1) istorismul general, adică simpla subliniere a mișcării permanente și a schimbărilor în istorie (nerespință de nimeni). Sublinierea acestei schimbări s-a făcut, evident, în mod diferit în cadrul diverselor modele de cercetare istorice;
 - b (2) istorismul absolut (denumit, în general, relativism) în special cel german — considerat de F. Meinecke ca fiind cea mai importantă influență a „spiritului german” de la Reformă încôace — care, ținând seama de irepetabilitatea faptelor, recunoaște relativismul absolut atât în raport cu adevărul (este imposibil să se obțină o imagine obiectivă, adică adevarată a evenimentelor istorice), cât și față de valoare (nu există norme și legi naturale eterne, nici scopuri eterne prestabilite); istorismul absolut este opusul ideii de invariabilitate a naturii umane, măsura valorilor trebuie să fie reprezentată de stat;
 - c (3) istorismul lui Popper — concepte aparținând lui K. Popper care se sprijină pe diverse filosofii ale istoriei ce tind să descopere unele legi istorice care ar facilita previziunea desfășurării evenimentelor istorice (cf. K. Popper, *The Open Society and its Enemies*, vol II, London, 1962, p. 249);
 - d (4) istorismul ca sinonim al filosofiei istoriei (în această accepțiune cf. lucrarea lui M. C. D'Arcy, *The Meaning and Matter of History*, New York, 1959);
 - e (5) istorismul existențial, parte a doctrinei existențialiste — care accentuează „istoricitatea” omului (Heidegger, Ortega y Gasset, Sartre în prima perioadă). Cf., printre altele, J. Ortega y Gasset, *Historia como sistema*, Madrid, 1941, este citată ediția în engleză *History as a System*, New York, 1962. Și această interpretare este în totală opoziție cu concepția invariabilității naturii umane. Vezi maxima lui Ortega: „Omul nu are natură, ceea ce are, este istorie”;
 - f (6) istorismul dialectic (creat de K. Marx și Fr. Engels), care admite posibilitatea obținerii unei imagini adevărate a evenimentelor istorice (deoarece realitatea este cosmică), care sustine că sistemele de valori nu sînt nici total absolute (eternă, imuabile), nici total relative.
9. În special în lucrarea *Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften* (1920) și, mai înainte, în *Einleitung in die Geisteswissenschaften* (1883), în afara celor menționate, sînt multe lucrări despre filosofia istoriei a lui Dilthey, în special, dintre cele mai recente, cele ale lui W. Kliback, *Wilhelm Dilthey's Philosophy of History*, New York, 1936; H. Diwald, *Erkenntnistheorie und Philosophie der Geschichte*, Göttingen, 1963; în ceea ce privește problema „înțelegerii” (*Verstehen*) cf. J. Wach, *Das Verstehen, Grundzüge einer Geschichte der hermeneutischen Theorie im 19. Jahrhundert*, (2 vol.), Tübingen, 1926—1929. Există o ediție principă a operei lui Dilthey, *Gesammelte Schriften*, vol. I—IX, XI—XII, Leipzig—Berlin, 1914—1936; vol. X, Stuttgart, 1958.
10. M. Mandelbaum, *The Problem of Historical Knowledge*, op. cit., p. 56.
11. S. Kon, *Die Geschichtsfilosofie ...*, op. cit. p. 171; M. Mandelbaum, *The Problem of Historical Knowledge*, op. cit., p. 102 și urm. Simmel și-a publicat opiniile cu privire la problemele care ne interesează aici în lucrarea *Die Probleme der Geschichtsfilosofie*, 1892 (trad. pol., 1902).
12. Rickert n-a reușit să menționeze în mod consecvent principiul importării formale în științe care cercetează realitatea fie ca științe ale naturii (și ale creației unor concepte generale), fie ca științe (individualizînd). El a ajuns să atribuie obiectului cercetării — asupra realității — caracteristici exclusiv individuale. Acest fapt este demonstrat de K. Batzdorf în *Zur Differenz der philosophischen Wissenschaften* (Din istoria filosofiei contemporane), op. cit., p. 293—295.
13. Cf. F. Kaufmann, *Geschichtsfilosofie der Gegenwart*, op. cit., p. 78. Există un mare număr de lucrări asupra concepției metodologice a lui M. Weber. În afara lucrărilor menționate, ne-au mai fost de ajutor: Max Weber, *On the Methodology of the Social Sciences*, editată de E. A. Shils și H. A. York, 1960 (nu am reușit să vedem și o altă lucrare a acestui autor. *New Interpretation of Conduct and History*, 1946); Max Weber und Soziologie, *Interpretation of Conduct and History*, 1946); K. Boal, *Der „soziologische” Aspekt in der Ge-*

- schichte. Wertfreie Geschichtswissenschaft und Idealtypus, in „Historische Zeitschrift“, vol. 201, caietul 3, 1955, p. 613—650; E. Piltz, *Geschichtliche Struktur Betrachtungen zur angeblichen Grundlagenkrise der Geschichtswissenschaft*, in „Historische Zeitschrift“, vol. 198, caietul 2, 1964, p. 1—54; caietul 2, 1958, p. 263—305; S. Kowalski, *Krytyka teorii nauki Maxa Webera* [Critica teoriei științei a lui Max Weber], in „Studia sociologiczno-polityczne“, 1964, nr. 17, p. 127—162. In anul 1964 a apărut publicat: „Max Weber — Werk und Person. Dokumente ausgewählt und kommentiert von E. Baumgarten“, Tübingen, 1964. Tot la Tübingen, în anul 1921—1924 au apărut principalele opere ale lui M. Weber. Alfred Weber (*Bewegungsgesetze der Wirtschaft*) și E. Spranger (*famöses Lebensformen*, 1907; în 1930 s-a scos a 7-a ediție). Despre A. Weber, cf. articolul lui N. Rotenstreich din „Past and Present“, p. 257 și urm.
14. Cf. M. Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, Tübingen, 1922, p. 54 și urm.
15. Autorul lucrării *The Presuppositions of Critical History*, London, 1874.
16. Această opinie a fost expusă de Windelband în faimosul discurs (unul cu ocazia alegerii sale ca rector: *Geschichte und Naturwissenschaft*, in „*Prälogien*“, vol. II, ed. a V-a, Tübingen, 1915, p. 136—160, în special p. 142—143, 145, 151; cf. A. Malewsky, J. Topolski, *Studia z metodologii historii* [Studii de metodologie a istoriei], p. 24—26; G. Klaus, H. Schulze, *Windelband und die Methodologie der Geschichtswissenschaft*, in „Historische Zeitschrift“, 13, 1965, p. 1125—1147.
17. Cf. în special lucrarea *Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung 1840—1902* (am consultat ed. a V-a Tübingen, 1929); *Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft*, 1899 (am consultat ed. a VII-a, Tübingen, 1926).
18. Un exemplu de tratare a istoriei și ca artă și ca știință îl constituie considerările lui B. Russell, *History as an Art*, Kent, 1951. Mai mult, O. Spengler o tratează ca pe o poezie în *Der Untergang des Abendlandes*, München, 1923, vol. I, p. 123—131. Citeva fragmente în *Theories of History*, p. 190—200.
19. Referitor la M. Scheler, cf. M. Mandelbaum, *The Problem of Historical Knowledge*, op. cit., p. 147—156.
20. Cf. J. S. Kon, *Die Geschichtsphilosophie...*, op. cit., p. 74.
21. Cf. *Filozofia i socjologia XX wieku...*, op. cit., p. 297.
22. Acestea sînt, bineînțeles, legile naturii psihice.
23. M. Weber, *Gesammelte Aufsätze und Wissenschaftslehre*, Tübingen, 1922, p. 204—205; W. Bionfait, *Max Webers Lehre von geschichtlichen Erkenntnis*, Berlin, 1930.
24. G. Simmel, *Die Probleme der Geschichtsphilosophie*, Leipzig, 1907, p. 96.
25. Mai tirziu aceste afirmații au fost denumite asertiuni universale — de universalitate specifică (K. Popper, *Logik der Forschung*, Wien, 1935, p. 28—29) sau asertiuni strict universale (Cf. A. Malewsky, J. Topolski, *Studia z metodologii historii*, op. cit., p. 18).
26. H. Rickert, *Die Probleme der Geschichtsphilosophie*, Heidelberg, 1924, p. 80. Cf. și S. Ossowski, *Prawa „historyczne” w socjologii* [Logica „istorică” în sociologie], p. 3.
27. Cf. O. Spengler, *Untergang des Abendlandes*, München, 1923, vol. I, p. 129, 131.
28. Una dintre principalele obiecții care se aduc existențismului este istoricismul său radical (care este în fond anistoricism), care se manifestă, în primul rând, prin considerarea societății ca o sumă de entități, fiecare dintre acestea fiind o existență închisă, avînd o istorie proprie. J. Ortega y Gasset a scris, printre altele: „Istoria este o știință sistematică despre o realitate radicală [care este viața mea]. De aceea este o știință a prezentului, în cel mai riguros și actual sens al cuvîntului... Trecutul sînt eu — și prin acest eu înțeleg viața mea” (*History as a System*, New York, 1962, p. 233). Cf. și K. Jaspers, *Ursprung und Ziel der Geschichte*, Zürich, 1949, ediția franceză, Paris, 1954).
29. De exemplu J. Maritain (1882—1973) susține că Dumnezeu poate să înfăptuiască în numai binele și că „în nici un caz nu poate fi cauza răului moral”, deși încă timp ce omul, creînd istoria, poate să-și aleagă mijloacele, deci să-și aleagă și bine și rău. Cf. J. Maritain, *On the Philosophy of History*, New York, 1957, în special p. 27, 28, 32, 119, 123. Ideea de istorie înțeleasă ca fapt individual și de gîndire liberă a omului a fost avansată de Ch. Peguy, foarte influent în unele cercuri ale istoricilor francezi. Lucrarea lui J. Daniélou, *Essai sur le mystère de l'histoire*, Paris, 1953, este reprezentativă pentru filozofia creștină a istoriei. În literatura poloneză, S. Świeżawski s-a manifestat în favoarea programului ideografic bazat pe „comprehensiunea” faptelor individuale (vezi *Koncepcja i ułomność w dziejach* [Neclaritate și libertate la istorie], in „*Rocznik Nauk Humanistycznych*”, [Anuarul științelor umaniste], nr. 4, 1964). [Anuarul se pronunța în perioada interbelică pentru așa numitul con-venționalism radical.
30. Al. Jukiewicz se pronunța în perioada interbelică pentru așa numitul con-venționalism radical.
31. Lucrarea lui P. Vanieres, *De la probabilité en histoire*, Paris, 1949, este caracteristică pentru această tendință. Această strădanie de a face istoria mai precisă prin introducerea conceptului de probabilitate a fost privită cu scepticism de H. Berr în *La synthèse en histoire* (ediția 1953), p. X.
32. Dintre numeroșii autori pot fi menționați E. Demolins, L. I. Mechnikov, E. Reclus.
33. Reprezentativ pentru determinismul geografic sînt M. Kovalevsk, (1851—1916) și A. Coste (1842—1901). Vezi și T. Szczurkiewicz, *Rasa i środowisko, rodzina* [Rasa, mediul, familia], Warszawa, 1938.
34. G. V. Plehanov, *O materialistickom ponimani i istorii*, in „*Izbrannye filosofskie proizvedeniia*“, vol. 2, Moskva, p. 238 și urm. (trad. pol., Warszawa, 1946, p. 8 și urm.); A. Latziola, *Del materialismo storico. A proposito della crisi del marxismo*, Roma, 1902, p. 30 și urm. (trad. pol., Warszawa, 1946, p. 133 și urm.)
35. Cf. L. Febvre, *A Geographical Introduction to History*, London, 1932, în special p. IX.
36. H. Sée, *Quelques remarques sur la philosophie de l'histoire de Cournot*, in „*Revue de Synthèse Historique*“, vol. XLVI (seria nouă, vol. XVI), Paris, 1926, p. 15—18. Teoria factorilor a cuprins cele mai însemnate încercări ale „explicației”. De exemplu, R. Brück corăla dezvoltarea consecutivă a diferitelor centre ale civilizației cu schimbările activității magnetice (Cf. H. Berr, *La synthèse en histoire*, Paris, 1911, p. 33).
37. H. Berr, op. cit., p. 24.
38. *Ibidem*, p. 26. Publicația „*Evolution de l'humanité*”, inițiată de H. Berr, avea intenția, folosind realizările de pînă atunci ale istoricilor, să ofere o imagine integrală a „evoluei umanității”. Ea trebuia să constituie o istorie universală concepută într-un mod nou. H. Berr este fondatorul cunoscutei „*Revue de Synthèse Historique*”, care apare din anul 1900 (transformată apoi în „*Revue de Synthèse*”).
39. H. Berr, *La Synthèse...*, op. cit., p. 227.
40. *Ibidem*, p. 55 și urm.
41. *Ibidem*, p. 113 și urm.
42. *Ibidem*, p. 138 și urm.
43. Cf. F. J. Teggart, *Theory and Processes of History*, op. cit., p. 272; K. Górski, O interpretacji i wartościowaniu w historii [Interpretare și evaluare în istorie], Lublin, 1948, p. 12—44.
44. Cf. J. Dąbrowski, *W stulecie urodzin Henri Berra* [La centenarul nașterii lui Henri Berr], in „*Ruch Filozoficzny*“, 1954, nr. 1—2, p. 33—36.
45. A. D. Xenopol, *Théorie de l'histoire*, Paris, 1911 (la prima ediție cartea s-a intitulat *Principes fondamentaux de l'histoire*, Paris, 1899), p. 71, 163, 300 s.a. Cf. H. Berr, *La synthèse...*, op. cit., p. 24, 26, 31, 41—42 s.a.; A. G. Widery, *Interpretation of History*, op. cit., p. 243—244.
46. Acest periodic apare din anul 1929, la început cu titlul „*Annales d'Histoire Economique et Sociale*”, în anul 1939—1941 ca „*Annales d'Histoire Sociale*”, în anii 1942—1943 ca „*Mélanges d'Histoire Sociale*” și, în sfîrșit, după război, sub titlul „*Annales, Economies, Sociétés, Civilisations*” — după a sublinia tendințele de integrare a științelor. Cu privire la M. Bloch, cf. printre alții, Ch. E. Ferrin, *L'oeuvre historique de Marc Bloch*, in „*Revue Historique*“, 1948, vol. CXCI, p. 161—168. Pe tema integrării „școli” a scris nu demult K. E. Born, *Neue Wege der Wirtschafts- und Sozialgeschichte in Frankreich. Die Historikerguppe der Annales*, in „*Saeculum*“, vol. 13, caietul 3, 1964, p. 296—303.
47. Cf. F. Braudel, *Histoire et sociologie*, in G. Gurvitch, *Traité de sociologie*, vol. 1, Paris, 1958.
48. Legăturile cu durkheimismul sînt analizate de W. Kula în introducerea la versiunea poloneză a lui M. Bloch, *Pochwała historii czyli o zawodzie historyka* [Apologia istoriei sau despre profesiunea istoricului], Warszawa, 1960, p. 11—13.

49. L. Febvre, *Combats pour l'histoire*, Paris, 1953, p. 15—16.
50. M. Bloch, *Pochwała historii...*, op. cit., p. 221
51. Cf. J. Topolski, *Pochwała historii czyli o zawoździe historyka* [Apologia istoriei sau despre profesunea de istoric], în „Kwartalnik Historyczny” (nr. 2), cercetarea „structurilor” prin intermediul studiilor proceselor de dezvoltare sunt manifestate în prelegerea lui F. Braudel, susținută cu ocazia acordării titlului de doctor honoris causa al Universității din Varșovia „Refuz decă atunci, în ceea ce-mi rămâne, în istoria mea privilegiată și selectă, apar sistemele: sociale sau social-economice, culturale sau demografice, al căror ritm de viață este lent, iar durata lor multiseclară... Sistemele social-economice reprezintă aici problema cea mai importantă, în primul rând trebuie să deosebim aici fluctuațiile conjuncturale de lungie procese de dezvoltare... Punind accentul pe sistemele social-economice, cred că mă leg de cele mai durabile realizări ale gândirii marxiste” (publicată în „Kultura”, nr. 26, 25 iunie 1967).
52. Trebuie să atrag atenția asupra lucrărilor lui *La philosophie critique de l'histoire* (ed. a II-a, 1950); *Introduction à la philosophie de l'histoire*, Paris, 1938; *Dimensions de la conscience historique*, Paris, 1961.
53. R. Aron, *Introduction à la philosophie de l'histoire*, op. cit., p. 190, 229.
54. *Ibidem*, p. 226.
55. Cf. C. Bobińska, *Historyk. Fakt. Metoda* [Istoricul, faptul, metoda], Warszawa, 1964, p. 50—51.
56. H. J. Marrou, *De la connaissance historique*, Paris, 1956. În Polonia au apărut citiva recenzii, dintre care cea mai amplă este cea semnată de W. Mouczenińska. O sprzecznościach ujęciowych „programowego” subiektywizmu [Cu privire la contradicțiile interne ale subiectivismului „programatic”], în „Kwartalnik Historyczny”, nr. 2, 1958, p. 440—463.
57. Cf. E. Husserl, *Powołanie filozofa*, în „Filozofia i socjologia XX wieku”, op. cit., p. 307.
58. H. J. Marrou, *De la connaissance historique*, op. cit., p. 58.
59. *Ibidem*, p. 146 și urm.
60. *Ibidem*, p. 103.
61. *Ibidem*, p. 177.
62. H. Berr, *La synthèse...*, op. cit., p. 293—294. În ediția a III-a a lucrării sale (Paris, 1963), L. E. Halkin și-a permis, în schimb, afirmația că lucrarea lui Berr „aduce puține elemente constructive” (p. 99). Berr a apreciat mai mult manualul lui D. Harsin, *Comment on écrit l'histoire*, Liège, 1933 (ed. a III-a, 1949), care se referă, în principal, la tehnicile de cercetare.
63. P. Ariès, *Le Temps de l'histoire*, Monaco, 1954.
64. L. Halphen, *Introduction à l'histoire*, Paris, 1948 (ed. a II-a). El consideră serios căutarea legilor dezvoltării, pronunțându-se direct împotriva lui Marx (p. 44—45).
65. A. Chouguine, *L'histoire et la vie. Le lois, le hasard, la volonté humaine*, Paris, 1957. Printre aceste lucrări mai trebuie amintită și cea a lui P. Ricoeur, *Histoire et vérité*, Paris, 1955.
66. J. M. Romain, *Theoretische Geschiedenes*, Groningen, 1946.
67. J. E. Acton, *A Lecture on the Study of History*, Cambridge, 1895. Discipolul lui Acton a fost G. M. Trevelyan (1876—1962), care se pronunță deosebit de aspru împotriva tezelor pozitivistice. Istoricul este dator „să înțeleagă trecutul, să împărtășească pasiunile lui Cu privire la Acton, cf. H. Butterfield, *Man on his Past*, op. cit., p. 62—99.
68. Ne gândim la eseu intitulat *Darwinism and History* (1909), unde critică ideea de legi ale progresului și evoluției. El a ajuns la un individualism total și la recunoașterea rolului decisiv al întâmplării în istorie.
69. Cunoscut în primul rând prin cartea *Experience and its Modes*, Cambridge, 1933, în care se declară de partea celor care rezistență diferențelor în structura metodologică a științelor exacte și a istoriei. El concepse istoria nu ca pe o lume a faptelor obiective, ci ca pe o lume a ideilor actuale, conștientizând că trebuie deosebite aceste două concepte pe care pozitivismul nu le-a remarcat. Faptele istorice sînt fapte contemporane — afirmă el, asemenea lui B. Croce.
70. R. G. Collingwood, *The Idea of History*, op. cit., p. 205 și urm., în special p. 215—218, 228. Din literatura consacrată lui Collingwood menționăm: M. Heitzman, *Collingwooda teoria poznania historycznego* [Teoria cunoașterii istorice a lui Collingwood], în „Teka Historyczna”, vol. II, nr. 4, Londra, 1948, p. 233—255; E. E. Harris, *Collingwood's Theory of History*, în „Philosophical Quarterly”, vol. VII, 1957, p. 35—49; N. Rotenstreich, *From Facts to Thought: Collingwood's Views on the Nature of History*, în „Philosophy”, vol. XXXV, 1960, p. 122—138; dintre aceste lucrări cea mai precisă este prima. Cf. și *Theories of History*, p. 249—251.
71. R. G. Collingwood, *The Idea of History*, op. cit., p. 216.
72. *Ibidem*, p. 245.
73. M. Heitzman, *Collingwooda teoria...*, op. cit., p. 254.
74. Ch. Oman, *On the Writing of History*, London, 1939.
75. G. J. Renier, *History: Its Purpose and Method*, London, 1950. Amintim aici opinia lui J. Huizinga, Cf. J. Huizinga, *The Idea of History*, în F. Stern, *The Varieties of History*, New York, 1957.
76. E. Hallet Carr, *What is New History*, New York, 1912; Idem, *The Mind in the Making*, New York, 1921. Cf. interpretarea opiniilor lui Robinson la F. J. Teggart, *Theory and Processes of History*, p. 199—205.
77. J. H. Robinson, *The New History*, New York, 1912; Idem, *The Mind in the Making*, New York, 1921. Cf. interpretarea opiniilor lui Robinson la F. J. Teggart, *Theory and Processes of History*, p. 199—205.
78. Opiniile pozitivistice au avut, bineînțeles, în continuare adepti, fără a constitui însă trăsătura caracteristică a gândirii metodologice din secolul al XX-lea. Cf. în Franța, de exemplu, A. Pignatoli, *Qu'est-ce que l'histoire* (în „Revue de métaphysique et morale”, 1961), care a combătut opiniile lui H. J. Marrou. De menționat și încercarea de analiză antirelativistă a legilor naturii întreprinsă de L. Strauss, *Natural Right and History*, Chicago, 1953.
79. E. P. Cheyney, *Law in History and Other Essays*, New York, 1927.
80. *Ibidem*, p. 7.
81. *Ibidem*, p. 11.
82. F. J. Teggart, *Theory and Processes of History*, Berkeley and Los Angeles, 1932. Sub acest titlu sînt cuprinse două cărți: *Theory of History*, Yale, 1925 și *The Processes of History*, Yale, 1918. Prima oară au fost editate în anul 1941.
83. F. J. Teggart, *Theory and Processes of History*, op. cit., p. 220.
84. *Ibidem*.
85. Cf., printre alții, M. A. Destler, *Some Observations on Contemporary Historical Theory*, în „The American Historical Review”, nr. 3, 1950; C. Strout, *The Pragmatic Revolt in American History: Carl Becker and Charles Beard*, New Haven, 1958.
86. „The American Historical Review”, vol. 39, nr. 2, 1934, p. 219—229. Discuția este în vol. 40, 1934, p. 339—349; vol. 41, 1936, p. 74—87.
87. C. Read, *The Social Responsibilities of the Historian*, în „American Historical Review”, vol. 55, nr. 2, 1950. Citat din lucrarea lui Becker *Everyman His Own Historian*, p. 247: „... fiecare generație, inclusiv a noastră, va înțelege, trebuie inevitabil să înțeleagă trecutul și să anticipe viitorul în lumina propriei experiențe limitate...”. Acest principiu ghidează selecția faptelor și construcția sintezelor.
88. Este semnificativă recitarea operii lui L. Ranke, *Proussische Geschichte*, editată de H. J. Schoeps, Darmstadt, 1953 pentru reabilitarea Prusiei (Cf. J. Krasuski, *Z dziejów niemieckiej myśli politycznej XIX i XX wieku* [Istoria gândirii politice germane din sec. XIX și XX], Poznań 1963, p. 7 și urm.). J. Krasuski caracterizează și istorismul german (p. 56 și urm., p. 107 și urm.).
89. Cf. K. Lamprecht, *Was ist Kulturgeschichte?*, în „Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft”, vol. 1 (Neue Folge), 1895; idem, *Einführung in das historische Denken*, Leipzig, 1912. Pentru critica tezelor lui Lamprecht cf. G. V. Plehanov, *Rolul personalității în istorie*, București, 1945 (n. tr. — autorul citează versiunea în limba polonă din 1947). În ultima vreme, de această problemă se ocupă și G. G. Iggers. Concepția lui Lamprecht derivă din pozitivism, dar pare mai adevărată încadrarea ei în modelul structural al cercetărilor istorice. Literatura consacrată istorismului german este foarte bogată. Atragem atenția asupra celor mai importante studii în diverse părți ale acestor lucrări. Cu privire la Troeltsch, cf. M. Mandelbaum, *The Problem of Historical Knowledge*, p. 155—156. Evitind relativismul „istoricilor”, Troeltsch a ajuns la istorismul absolut al lui Croce. În concepția sa, criteriul ultim este „adevărul lui Dumnezeu”, deci ceva în genul „absolutului” crocean. „Constanța” istoricului poate fi de ajutor pentru a cunoaște acest adevăr. Pe tema anacronismului, cf. *Studien über die deutsche Geschichtswissenschaft*, op. cit., p. 264—270.

90. E. Troeltsch, *Der Historismus und seine Probleme*, Tübingen, 1922. Cf. analizele deosebite de interesante ale lui F. Wagner, *Moderne Geschichtsschreibung*, Berlin, 1960.
91. Cf. A. Stern, *Philosophy of History*, op. cit., p. 138.
92. F. Meinecke, *Die Entstehung des Historismus*, München, 1935.
93. K. Mannheim, *Historicism. Essays on the Sociology of Knowledge*, London, 1952 (ediția germană este din 1924).
94. K. Heussi, *Die Krisis des Historismus*, Berlin, 1932.
95. E. Bernheim, *Lehrbuch der historischen Methode*, op. cit., p. 101, 113, 121, 136, 159, 166 și urm.
96. E. Meyer, *Zur Theorie und Methodik der Geschichte*, In „Kleine Schriften“, vol. 1, Halle, 1924.
97. Fr. Nietzsche, *Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben*, 1873.
98. Cf. K. Breysig, *Der Stufenbau und die Gesetze der Weltgeschichte*, Berlin, 1905. Sunt interesante memoriile lui Breysig (K. Breysig, *Aus meinen Tagen und Träumen*, Berlin, 1953).
99. Cf. nota 43 și textul respectiv de la capitolul VI.
100. Germanii au publicat foarte multe manuale privind metoda istorică. Ideile expuse mai sus apar în cadrul lor relateate în mod diferit. Cf. W. Bauer, *Einführung in das Studium der Geschichte*, Tübingen, 1921 (ed. a II-a, 1928); A. Meister, *Grundriss der Geschichtswissenschaftlichen Methodik*, 1923; A. Feder, *Lehrbuch der geschichtlichen Methode*, Regensburg, 1924; W. Görlitz, *Idee und Geschichte. Die Entwicklung des historischen Denkens*, Freiburg-Badischer, 1949; P. Kirm, *Einführung in die Geschichtswissenschaften*, Berlin, 1947 (ed. a II-a, 1952; ed. a III-a, 1957). Printre alte lucrări, lucrarea lui W. Goetz, *Historiker in meiner Zeit*, Köln, 1959, conține multe observații referitoare la istoricii germani.
101. Dintre lucrările lui M. M. Kovalevski menționăm în primul rând lucrarea *Ekonomičeskij rost Evropy do voznikovenija kapitalističeskogo hozjajstva* (vol. I—II, 1898—1903). Cu privire la acest istoric, cf. S. I. Krandjevski, *Očerki po istorii ekonomičeskoj istorii*, p. 266 și urm.
102. Cf. P. A. Sorokin, *Social and Cultural Dynamics*, New York, 1937—1941.
103. L. Gumplowicz, *Historia a sociologia* [Istoria și sociologia], In „Przegląd Historyczny“, vol. I, 1903.
104. Cf. M. H. Serejski, *Historycy o historii*, op. cit., p. 408 și urm.
105. M. Handelsman, *Historyka* [Istoria], partea I — *Zasady metodologii historii* [Principiile metodologiei istoriei], Zamość, 1921; Idem, *Historyka, Zasady metodologii i teorii poznania historycznego* [Principiile metodologiei și teoriei cunoașterii istoriei], ed. a II-a, revăzută și adăugită, Warszawa, 1928.
106. Handelsman, *Historyka*, 1928, op. cit., p. 314.
107. *Ibidem*, p. 316.
108. *Ibidem*, p. 398.
109. În știința noastră postbelică nu poate fi înfrântă propagarea conștientă a ideilor istoriei ideografice. Cf. K. Górski, *O interpretacji i wartościowaniu w historii* [Despre interpretare și evaluare în istorie], Lublin, 1948, în S. Świeżawski, *Konieczność i wolność w dziejach* [Necesitate și libertate în istorie], In „Roczniki Nauk Humanistycznych“, nr. 4, 1964, p. 3—12, în special p. 7 („Nomotetismul este pe terenul istoriografiei nu numai impropriu, ci chiar periculos — creează iluzia prezinunții viitorului“). M. Wachowski, *Przedmiot pedagogiki porównawczej* [Obiectul pedagogiei comparate], In „Kwartalnik Pedagogiczny“, nr. 1, 1965, p. 58 (după aceeași autor, „normele comune ale istoriografiei“ nu postulează „principiul unei perimat“ al stabilirii „așa-ziselor legi“). De istoria ideografică se vorbește și C. Bobińska, *Historyka. Fakt. Metoda* [Istoria. Faptul. Metoda], cînd susține că istoria trebuie să fie „concretă“, iar toate afirmațiile generale să nu treacă cu vederea nici o caracteristică a fiecărui fenomen istoric concret. Cf. pe această temă: J. Kmity, *Celny Bobińskiej Historyki. Fakt. Metody* [Istoria. Faptul. Metodele Celinei Bobińskiej], In „Nurt“, nr. 1, 1965, p. 73—74.
110. Cf. J. Rutkowski, *Historia gospodarcza Polski* [Istoria economică a Poloniei], vol. I, Poznań, 1946. Este o introducere în istoria economică a Poloniei. Cf. J. Topolski, *Badania historyczno-gospodarcze w Polsce* [Cercetări istorico-economice în Polonia], In „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych“, vol. 25, 1963.
111. F. Bujak, *Zagadnienie syntezy w historii* [Problema sintezei în istorie], In „Kwartalnik Historyczny“, 1923, p. 1—23.
112. Se observă la unii funcionaliști tendința spre formulări dinamice (de exemplu A. L. Kroeber). Cf. pe această temă A. Kłosowska, *Sociologia a historia* [Sociologia și istoria], In „Kwartalnik Historyczny“, nr. 3, 1964, p. 661—674.
113. „Studia Filozoficzne“, nr. 4, 1962, p. 7—93. Cf. și J. Topolski, *Integracyjny sens teorii materializmu historycznego* [Sensul integraționist al teoriei materialismului istoric], In „Studia Metodologiczne“, nr. 1, 1965.
114. Cf. în special C. Lévi-Strauss, *Anthropologie structurale*, Paris, 1962; precum și *La pensée sauvage*, Paris, 1962; L. Bastide, *La Haye*, 1962.
115. Cf. J. Topolski, *Historia gospodarcza a teoria ekonomii* [Istoria economică și teoria economiei], In „Kwartalnik Historyczny“, nr. 1, 1964.

VIII. INTERPRETAREA LOGICĂ

1. Apariția interpretării logice în știință

Tipurile de gândire metodologică asupra istoriei, alături de dezvoltarea evenimentelor istorice, cit și asupra științei istoriei (formulate în moduri diferite aplicabile în practică de istorici), discutate până acum, s-au referit, în primul rând, la problemele ontologice și epistemologice. Preponderența examinării trăsăturilor caracteristice ale istoriei în viziune pragmatică, critică și erudit-genetică, l-a urmat — în cadrul așa-zisei interpretări structurale — o creștere a interesului față de cunoașterea istorică. Cu totul secundare erau preocupările față de studiile strict metodologice, adică față de modul în care se ajunge la afirmațiile făcute de istorici, la aspectul formal al acestor afirmații și la genul de relații dintre ele. Pentru aceasta era absolut necesar să se recurgă la analiza logică a științei.

Apariția analizei logice a științei a fost pregătită alături de dezvoltarea logicii însăși, cit și de interesul manifestat în cadrul diferitelor sisteme filozofice pentru limbajul științei și pentru modul în care acesta poate fi cercetat. Dar adevăratul început al cercetărilor consacrate bazelor logice ale științei, tot mai specializate și relativ independente de orice școală filozofică, este o chestiune a ultimelor decenii și este legat în primul rând de aspirațiile convenționalismului, ale pragmatismului, de tendințele de axiomatizare și formalizare ale matematicii și filozofiei analitice, ale neopozitivismului. Aceste aspirații, după cum se vede destul de eterogene ca natură, au dus totuși la creșterea interesului pentru logică și la apariția unei metodologii moderne a științelor, precum și la formarea unor metode de investigare a științei bazate pe instrumente logice. În plus, o problemă a ultimilor ani este impactul metodologiei științelor cu realizările unor discipline foarte tinere, cum sunt teoria informației, cibernetica, teoria jocurilor și a deciziei și, în primul rând, semiotica, care a devenit, până la un punct, platforma de întâlnire a savanților de cele mai diferite formații.

Principala străpungere, care trebuia să aibă ca rezultat cunoașterea stării reale în care se află știința, a pornit, după cum se știe, de la științele naturii. Adenții convenționalismului cultivau în principal matematica și fizica, însă ei au inițiat un mod de gândire extremist, care rupea legăturile dintre realitate și teorie sau enunțurile teoretice, considerate ca niste convenții comode în practica științifică (și de aceea nici adevărate, nici false), dar având o mare importanță pentru dezvoltarea cercetărilor asupra științei prin subminarea concepțiilor absolutizate. Dacă studiem istoria convenționalismului, vedem că ea nu poate încape decât de la H. Poincaré; atitudinea critică față de afirmațiile „absolute” certe făcute în diverse discipline era tot mai evidentă. Descoperirea de pudă, că, în geometrie, care părea o știință aritmetic de ferm constituită, pot exista diferite sisteme în afara celui euclidian a fost

foarte utilă gândirii asupra științei. S-a ajuns astfel până la bazele logice ale științei, cu toate că pătrunderea convenționalismului în cimpul logicii științifice nu a constituit un scop, ci o cale limitată al limbajului științific.

Aspectele pozitive ale convenționalismului au dat naștere la tendința, deosebit de importantă pentru formarea interpretării logice a științei, spre cercetarea bazelor logice ale matematicii, tendință legată în primul rând de numele lui D. Hilbert (1862—1943), G. Peano (1858—1932), B. Russell (1872—1970) și al altora. Ei au arătat marea importanță pe care o au în știință structura formală a teoriei și cercetarea problemelor consistente și au subliniat că întrebarea privind adevărul sau falsitatea afirmațiilor nu are un caracter absolut, ea putând fi pusă numai în cadrul teoriei respective. Faptul că purificarea limbajului științific a început de la matematică a condus la rezultate extrem de fecunde pentru progresul investigațiilor de metodologie generală. A apărut un domeniu larg de cercetare, denumit de Hilbert metamatematică, care echivalează cu nașterea metodologiei neopragmatice (în terminologia lui K. Ajdukiewicz). Printre principalele ei cuceriri se numără introducerea limbajului simbolic în analiza metodologică și diferențierea, datorată în principal lui Hilbert, a limbajului obiectiv de metalimbaj. Contribuția lui B. Russell constă în susținerea faptului că matematica clasică poate fi redusă la logica matematică și teoria mulțimilor.

Un rol important în dezvoltarea cercetărilor asupra logicii și metodologiei științelor pe baze matematice l-au jucat savanții polonezi S. Leśniewski (1886—1939), A. Tarski (n. 1902), K. Ajdukiewicz (1890—1953), J. Łukasiewicz (1876—1956), L. Chwistek (1884—1944), T. Kotarbiński (n. 1886). Ei au creat „școala poloneză” cunoscută în toată lumea și au ajuns la multe concluzii originale în domeniul sintaxei și semanticii.

Filozofia analitică, inițiată de G. E. Moore (1873—1958), a adus noi surse de inspirație pentru interpretarea logică a științei. Unul dintre creatorii bazelor matematicii (de exemplu B. Russell) aparțin, din punct de vedere filozofic, acestui curent, considerat adesea ca tipic pentru gândirea filozofică contemporană nemarxistă. Reprezentanții numeroaselor curente din cadrul destul de diverselor poziții ale filozofiei analitice sînt legați între ei prin marea importanță pe care o acordă analizei limbajului (științific și curent); extremiștii consideră acest lucru ca principala sarcină a filozofiei. Adeseori, această analiză este identificată pur și simplu cu filozofia. În acest mod, considerațiile logice, care se referă numai la unele probleme speciale (numai sintactice) ale științei, au căpătat sensul de sistem filozofic, cu convingerea tipică, metafizică de fapt, pentru orice sistem a rolului crucial jucat de acesta în viața intelectuală a lumii.

Pentru circa 20 de ani cea mai notabilă manifestare a filozofiei analitice a fost neopozitivismul, care, pierzind treptat caracteristicile unui sistem distinct, eliberându-se de iluzia reconstruirii din temelii a științei, „s-a deversat” în diferite curente. Totodată, numeroși neopozitiviști, debarșindu-se de sentimentul de reformatori ai științei, s-au ocupat de multe probleme de amănunt, s-ar putea spune tehnice, ale metodologiei științelor, saturind cercetările respective cu principii privind riguroasa conceptuală, precizia și spiritul de cercetare.

Adevăratul inițiator al neopozitivismului a fost — după cum se știe — întemeietorul Cercului vienez, M. Schlick (1882—1936), care a deformat (după cum ne dăm seama azi) postulatele lui L. Wittgenstein din

„Tractatus logico-philosophicus” (1922) El considera că prin adoptarea metodelor analizei logice „participăm la revoluția finală din filozofie și avem tot dreptul să considerăm încheiată lupta sterila a sistemelor”.

2. Problema delimitării neopozitiviste între știință și metafizică

Printre direcțiile menționate din care s-a dezvoltat interpretarea logică a științei numai neopozitivismul a efectuat încercări mai serioase, deși rare și întâmplătoare în general, în domeniul științei umaniste. Acesta se lega de ideea fundamentală de a elimina din filozofie și, deci, implicit, din fiecare știință specială orice metafizică, înșă unde pot fi găsite exemple de propoziții confuze și pline de metafizică dacă nu în științele care operează cu limbajul curent? În cursul formulării acestui ideal s-au făcut multe afirmații care nu intră în sfera metodologiei științelor sociale.

Problema delimitării științei de metafizică a fost pusă de creatorii neopozitivismului (M. Schlick, R. Carnap, O. Neurath și alții), la început în mod radical.

Empirismul lui Bacon, Hume, Locke și în special pozitivismul din secolul al XIX-lea au considerat relevantă numai cunoașterea prin experiență (observație), în timp ce obiectul experienței, neanalizat mai departe de neopozitivism, îl constituie impresiile (care, într-o abordare subiectivistă, duc direct la Berkeley) sau faptele (care, într-o concepție obiectivistă, duc la materialismul mecanicist). A avut loc deci o reabilitare a viziunii pozitiviste, care dividea realitatea cunoscută într-o multitudine de fapte separate. Asupra acestor fapte se făceau aserțiuni controlabile empiric (denumite perceptive, de observație sau de protocol experimental), dar fără să se arate cum pot fi ele controlate. Toate propozițiile mai generale (teoretice) sînt construite din termeni și aserțiuni bazate pe observație, așa încît în știință totalitatea propozițiilor (și a termenilor) poate fi împărțită în propoziții bazate pe observație și propoziții teoretice reducibile la primele. Întrucît construcția propozițiilor se bazează pe logică, cercetarea efectelor cunoașterii constă în analiza logică a limbajului științific, adică în analiza relațiilor dintre enunțuri (analiza metalingvistică). Această analiză poate oferi o descriere simplă a modalităților logice folosite sau poate merge mai departe, formulînd normele procedurii științifice. Neopozitivismul au tratat în mod diferit sarcinile acestei analize. Din programul empirismului logic (denumit și neopozitivism) prezenta aici rezultă că, pentru reprezentanții lui, metafizica înseamnă tot ceea ce nu putea fi redus la aserțiuni bazate pe protocoale experimentale³, adică orice propoziție ce nu poate fi verificată empiric.

Criteriul de verificare a delimitării științei de metafizică s-a dovedit a fi mai degrabă periculos pentru dezvoltarea științei, deoarece a exclus ca metafizice o serie întreagă de propoziții teoretice care depășeau simpla conjuncție a propozițiilor bazate pe observație; în plus, nu s-a luat în considerare existența unei cunoașteri preliminare (în cazul istoriei propunem s-o numim cunoaștere independentă de izvoare), necesară în primul rînd pentru selectarea faptelor (evenimentelor) și de care trebuie să dispună cercetătorul înainte de a ajunge la observație. Nu este vorba aici, evident, de o cunoaștere apriorică (de exemplu, de tip kantian), această cunoaștere preliminară este în ultimă analiză tot empirică, dar este astfel numai raportată la întreaga cunoaștere și nu la o parte a acestei cunoașteri, adică față de observația aflată în curs de des-

fășurare. Neopozitivismul a sesizat această dificultate aproape de la început.

Odată cu principiul verificării, adică odată cu căutarea unei confirmări bazate pe observație și, deci, inductive a aserțiunilor teoretice (adică reducerea acestora la propoziții verificabile experimental), s-a mai propus, de către K. Popper⁴, criteriul falsificării (*falsify*), adică al deciziilor negative. Conform acestui criteriu, în loc să se caute confirmări pozitive, trebuie să se urmărească în materialul supus observației existența exemplelor negative, adică a celor care anulează (fac false) propozițiile teoretice exprimate. Falsificarea unei astfel de propoziții, în cazul efectuării unei observații contrarii (negative), este echivalentă cu respingerea ei ca falsă. Popper, respingînd metoda unilaterală a inducției, a spus clar că nu se poate construi o teorie numai pe baza aserțiunilor provenite din observație⁵. Punctul de plecare trebuie să fie formularea unei ipoteze și apoi fundamentarea ei. În practică, în loc de falsificare s-a recurs adesea la promovarea principiului exemplificării ca metodă de testare a afirmațiilor științifice (ipotezelor), potrivit căruia pentru verificarea ipotezelor era suficient să se citeze un număr de exemple empirice conforme cu teoria⁶.

Pe de altă parte, înșiși creatorii teoriei verificării inductive și-au amendat într-o bună măsură poziția⁷, așa încît acest curent nu mai are astăzi mulți adepți. O dovadă a acestei evoluții o poate constitui lucrarea lui R. Carnap, *Introduction to Semantics*⁸, în care se vorbește despre „existențele abstracte”⁹ care provin din propozițiile bazate pe observație și justifică existența lor în știință.

3. Problematika metodologică în filozofia analitică

În prezent, cele mai avansate investigații metodologice au loc pe terenul așa-numitei filozofii analitice¹⁰, care derivă în mare măsură din neopozitivism. Reprezentanții acestei filozofii propun diferite soluții, adesea contradictorii. Divergențele de opinii ale filozofiei analitice¹¹ vizează chestiuni fundamentale cum sînt: metodele de abordare a obiectului cercetărilor, modul de construcție a științei, unitatea metodologică a științei sau limitele analizei logice. Cele mai importante consecințe privind modul de tratare a istoriei rezidă din opinia privind prima dintre problemele enumerate.

Evident că toate aceste deosebiri influențează direct modul de tratare a problemelor metodologice ale istoriei. Așadar, în ceea ce privește caracterul metodologic al obiectului cercetărilor, alături de poziția individualistă¹² — care este o consecință naturală a empirismului neopozitivist și care susține că în științele sociale (sociologie, istorie) se cercetează acțiunile umane individuale, iar eventualele legități privesc numai comportamentul indivizilor — se apără adesea poziția holistă. Aceasta arată că ansamblurile sociale, ca „obiect al cercetării”¹³, sînt ireductibile la comportamentele individuale, susținînd totodată ireductibilitatea aserțiunilor despre faptele sociale la cele despre comportamentul indivizilor fără nici un „rest”.

În ceea ce privește metoda de construcție a științei, încă de la începutul existenței empirismului logic s-a conturat o diferență netă între programul inducționistilor (Carnap) și cel al antinducționistilor (Popper). Folosind analiza întreprinsă de J. Giedymin¹⁴, caracterizăm, la modul general, inducționismul ca pe un curent care se bazează pe metoda individuală (mintea reflectă realitatea prin acumularea de observații) și care

proclamă principiul verificării generalizărilor efectuate pe baza observațiilor individuale prin căutarea faptelor care să le confirme. Acest curent este deci legat de postulatul verificabilității, prezentat mai sus. Antinducționismul (sau ipotetismul) se opune concepției după care mintea este numai un colector și selector pasiv de informații, deoarece, conform tezelor sale, nici cunoașterea științifică, nici cea prestințifică nu constau în stringerea de date obținute din observații întâmplătoare și în generalizarea acestora. Dezvoltarea științei poate fi favorizată numai de metoda critică a ipotezelor, care constă în propunerea unor ipoteze ce nu trebuie să fie în mod necesar niște generalizări ale observației și în critica acestora prin încercări de anulare (falsificare) a lor cu ajutorul unor teste severe. Antinducționismul demonstrează prin aceasta că inducționismul extremist reprezintă o porțiță comodă pentru pătrunderea celei mai manifeste metafizici în știință și în special în istorie.

Caracterul metodologic al științelor sociale, deci și al istoriei, este interpretat în mod diferit în filozofia analitică. Ideea avansată de neopozitiviști a unității științelor, adică a lipsei unei divergențe fundamentale între științele sociale și cele naturale, nu este general acceptată. Antinaturaliștii, adică adepții opiniei că științele sociale au caracteristice lor distincte și deci metodele științelor naturii nu pot fi aplicate lor, au adus un întreg arsenal de argumente deja cunoscute și în fond antipozitiviste (irepetabilitatea și caracterul individual al faptelor, imposibilitatea evitării judecăților de valoare și altele). Naturaliștii, care au argumente mult mai puternice, reprezintă de fapt poziția dominantă. Ei recunosc unitatea metodologică a științelor, situând prin aceasta istoria în rîndul științelor care pot stabili legi, deși, bineînțeles, o astfel de abordare poate corela, referitor la istorie, cu programul metodologic al ideografismului.

Divergența în problema limitelor de aplicabilitate a metodelor logice este de asemenea semnificativă. Deși toți reprezentanții filozofiei analitice văd în analiza limbajului principala sarcină a filozofiei, totuși (folosind aici cercetările efectuate de J. Kotarbińska¹⁶) s-a conturat diferența dintre reconstrucționiști și descripționiști. Reconstrucționiștii (Russell, Carnap și alții) tratează analiza lingvistică în primul rînd ca pe o metodă de perfecționare a limbajului din punct de vedere logic și, deci, alături de „reconstrucția” raționamentului, ei propun și un program de reconstrucție logică și coerentă a științei. Descripționiștii însă (Wittgenstein în ultima perioadă a creației sale și școala de la Oxford) sînt sceptici față de programul de precizare a limbajului natural (și de folosire a limbajelor artificiale în metodologie) și consideră că trebuie să ne limităm la cercetările efective de funcționare a limbajului realmente folosit în viața științelor, fără ambiția de a-l îmbunătăți sub aspect logic, cel mult a-i defini termenii „utili”. Ei pun la îndemîna în primul rînd utilitatea definițiilor și propun în locul lor așa-numitele „reguli de folosire” (adică descrierea funcțiilor semantice). Ei consideră că legile logicii formale nu pot fi aplicate în practica raționamentului formulat în termenii limbajului natural.

4. Polemica dintre filozofia analitică și metafizică în istorie. K. Popper, I. Berlin

Individualismul metodologic își îndreaptă săgețile în special împotriva teoriilor care susțin că nu omul își creează propriul său destin, ci forțe independente de el, deci „necesitatea istorică”. Înțeasă în mod

diferit. De asemenea, adversarii individualismului metodologic, în acest caz diferiți reprezentanți ai filozofiei analitice, combat teoriile fataliste ale dezvoltării sociale, care proclamă „inevitabilitatea istorică”. Deși conștient de faptul că trebuie înțelese aici în sens general, este ușor de observat că concepțiile adverse este aici materialismul istoric. În cursul polemicii principale s-au avansat numeroase teze fertile și observații profunde care au contribuit la progresul interpretării logice a istoriei, dar, în același timp, s-au făcut simplificări și erori supărătoare cu privire la teoria materialismului istoric. Acestei teorii i-au fost atribuite trei teze, teoria materialismului istoric de înșăși această teorie și în contradicție cu concepția dialectică asupra istoriei.

O eroare fundamentală, des întâlnită în textele analizate, este tratarea univocă a concepției materialiste a istoriei ca o continuare a concepției cartezian-iluministă-pozitiviste de „progres” independent de activitatea umană. Mai mult — ceea ce este caracteristic — nu am întâlnit nici o justificare a acestei interpretări în analiza teoriei marxiste realizată anterior. Teoria lui Marx este menționată la rînd cu concepțiile lui Turgot, Condorcet, Comte, Spencer și alții, bazate pe ideea de progres „inevitabil”. Avînd în vedere că ideea de progres „inevitabil” este în mod obișnuit criticată împreună cu diverse idei privind conceperea ciclului a istoriei (O. Spengler, A. Toynbee interpretat greșit, H. B. Adams, V. Pareto și alții), este asociat acestor teorii, din cauza presupusului său conținut metafizic, și materialismul istoric.

Ideea de progres a înlocuit, după cum se știe, interpretarea evenimentelor prin providență, jucînd *ipso facto* un rol important în procesul de transformare a istoriei într-o știință. Aceasta era, cu alte cuvinte, o concepție raționalistă, jalcă, în cadrul căreia omul avea posibilitatea (ba chiar obligația morală) de a contribui prin activitatea sa (în special prin dezvoltarea științei) la realizarea progresului¹⁷. Legarea ideii de progres cu concepția biologică a evoluției (Spencer, Gumplowicz, Ratzel, Hofier), care atribuie societății proprietatea de a se dezvolta (ca un organism) „din ea însăși”, nu a schimbat sensul metafizic al acestei idei. Ea nu era capabilă în continuare să explice de ce evenimentele istorice îmbracă o formă și nu alta.

De asemenea, nici numeroasele teorii referitoare la desfășurarea ciclică a evenimentelor, nelipsite de un anumit gen de implicații iraționale, nu au adus vreo explicație. Grecii antici au dezvoltat modelul astronomic al acestor teorii, iar în timpurile moderne baza lor o constituie analogiile biologice. Ciclurile deveniseră o modă: dădeau aparența unor explicații, permiteau eliberarea fie de pesimism, fie de optimism în raport cu istoria. P. Sorokin a întocmit o lungă listă cu cele mai diverse „cicluri sociale”, interpretînd istoria ca pe o „mișcare pendulară” perpetuă¹⁸.

Concepția dialectică a dezvoltării sociale este o continuare a ideii de progres numai în măsura în care fiecare teorie nouă, care explică mai bine realitatea, este o continuare a celei precedente. Ideea de progres poate fi tratată în două moduri: 1) încercîndu-se eliberarea de conștientul ei metafizic și valorizant (progresul ca ceva ce se realizează independent de om și progresul ca o permanentă schimbare în direcția ameliorării morale a lumii, a dominării științei etc.); 2) construindu-se o concepție nouă a procesului istoric, nefatalistă.

După cum vom demonstra în partea următoare a lucrării, marxismul a propus a doua din aceste soluții. Pentru a înțelege cursul evenimen-

telor, el a introdus categoria de „dezvoltare autodinamică”, fără a mai recurge deci la forțe din afara faptelor istorice. Conform acestei concepții, dezvoltarea poate fi total explicată pe baza sistemelor sociale investigate din interior.

Reprezentanții filozofiei analitice, precum și mulți alți autori care se opuneau metafizicii, nu s-au străduit să înțeleagă caracteristicile concepției dialectice asupra istoriei, mulțumindu-se să se refere la unele formulări metafizice ale lui Marx. Excluderea aspectelor metafizice din conceptul de progres, combinată cu lipsa concomitență a unei noi concepții în interpretarea desfășurării evenimentelor, i-a conștientizat *ipso facto* pe respectivi autori să accepte numai schimbările din istorie, fără să caute un suport pentru acestea în dependența lor de dezvoltare. În schimb, marxismul a propus acest lucru, indicând o serie de legități universale confirmate de numeroase cercetări (nu de tipul: „a” sau „b” va fi inevitabil, ci de tipul: dacă va fi „a”, atunci va fi „b”). Adepții direcți și indirecti ai schimbărilor indicau în desfășurarea evenimentelor existența anumitor tendințe istorice (*trends*).

În concepția unor autori²⁰, aceste tendințe (*trends*) nu sînt altceva decît succesiuni de schimbări istorice orientate după o direcție anume, observabile și permanente. Ele nu au nimic comun cu legitățile strict condiționale (a căror cunoaștere permite formularea de previziuni); realizează *ex post facto* unele aspecte ale desfășurării de pînă atunci a procesului istoric. Se pune deci accent pe procesul de „raționalizare” și laicizare a vieții, pe creșterea rolului factorului științific, pe tehnizare etc. Este ușor de observat că descoperirea unor astfel de tendințe nu vine în contradicție cu concepția dezvoltării în istorie. Istoricii marxisti fac foarte des asemenea generalizări. Prin extrapolarea unei astfel de tendințe se pot face chiar unele previziuni, dar atunci trebuie să presupunem existența unei legități. Unii autori (în special sociologi ca F. Znaniecki, Mac Iver, K. Mannheim) subliniază că descoperirea de tendințe conduce „inevitabil” (dar nu o „inevitabilitate” istorică, ci logică) spre acceptarea legității în desfășurarea evenimentelor. Ei indică și o a „treia fază” în evoluția teoriei schimbării sociale, care constă în căutarea mecanismului intern al schimbărilor²¹. Printre cele mai cunoscute luări de poziție împotriva interpretării metafizice a istoriei, interpretare în care a fost încadrată în mod eronat și concepția marxistă, se numără așertunile făcute de K. Popper²², I. Berlin²³, F. A. Hayek²⁴. Popper a tratat cel mai amplu problema în ceea ce privește istoria. El a denumit în mod arbitrar istorism tot ceea ce credea că era „metafizică” istorică, în încercînd să discrediteze astfel niște puncte de vedere socotite de el ca artificiale²⁵, care, adaugă Popper, constituie un amestec de diverse pozitizii (Marx, Spencer, Toynbee, Mannheim și alții), caracteristica lor comună fiind interpretarea holistă a societății și înțelegerea legilor istorice, a tendințelor, a „ritmurilor” istorice etc. în mod fatalist. Intenția autorului era, în primul rînd, de a intra în polemică cu poziția marxistă, fapt de care ne convinge o altă carte a lui, *The Open Society and its Enemies* (1945), care dezvoltă tezele enunțate anterior.

Modelul de istorism reconstruit de către Popper pentru a fi apoi atacat este străin marxismului, așa încît lupta se dă în gol. În primul rînd, istorismul nu trebuie neapărat legat de tezele, pe care Popper le-a denumit antinaturaliste, cum sînt irepetabilitatea și complexitatea fenomenelor sociale și, legate de acestea, imposibilitatea de a formula generalizări referitoare la perioade mai lungi, imposibilitatea de previziune

(o acțiune conștientă a omului poate înlătura verificarea unui fenomen prevăzut), înțelegerea intuitivă a fenomenelor sociale (surprinderea cauzelor lor, stabilirea rolului lor într-un întreg dat și evaluarea lor din punctul de vedere al regularității istorice), imposibilitatea aplicării experimentului și holismul, care arată că grupele sociale nu sînt simple mulțimi de elemente, ceea ce elimină posibilitatea aplicării metodelor cantitative și îndreaptă cercetarea spre căutarea „esenței” întregului social (așa-numitul esențialism, conform terminologiei lui Popper). Din toate aceste teze, marxismul apără numai punctul de vedere holistic, interpretat — după cum am mai spus — în mod dialectic. Popper susține că adepții istorismului fac apel în mod nejustificat la exemple din științele naturii pentru a justifica tezele privind posibilitățile de previziune bazate pe cunoașterea legilor istorice, considerate a fi principalele sarcini practice ale științelor sociale. Același lucru susține el și în ceea ce privește definirea principalului scop științific al cercetărilor sociale, care constă în descoperirea forțelor ce provoacă schimbările sociale. Toate acestea rezultă din așa-zisa interpretare eronată a științelor naturii.

Este evident că principalul atac al lui Popper asupra istorismului este îndreptat împotriva tratării istoriei societății ca un întreg supus anumitor legi specifice care guvernează schimbările. El consideră că o asemenea teză ontologică privind realitatea istorică este dăunătoare pentru cercetările istorice, deoarece introduce aici elemente din metafizică (fatalismul), în timp ce, conform teoriei lui Popper, principala sarcină a istoriei este de a stabili faptele particulare. Popper este de acord de fapt cu precizarea legilor în științele sociale, înțelegese însă ca propoziții generale (fără designatori tempo-spațiali), dar aceasta este numai o atitudine strict metodologică, care nu implică o anumită poziție față de realitatea istorică. Popper consideră că nu există legi istorice care să explice mecanismul sau desfășurarea evenimentelor istorice. Dacă în viitor se confirmă o anumită tendință de dezvoltare, care dezvoltă procesul istoric, aceasta nu înseamnă decît confirmarea unui anumit fapt, iar nu o aserțiune generală, care să permită deducerea a ce va urma, dacă există condiții corespunzătoare²⁶.

„Nu există o lege a evoluției — scrie Popper — ci numai faptul istoric că plantele și animalele se transformă sau, mai exact, că s-au transformat. Ideea unor legi care determină direcția și caracterul evoluției este o eroare tipică a secolului al XIX-lea, care derivă din tendința generală de a atribui «Legilor Naturii» funcțiile atribuite în mod tradițional lui Dumnezeu”²⁷. Foarte just, numai că — după cum am spus — nu putem extinde aceste observații asupra legilor marxiste de dezvoltare istorică, care explică mecanismul intern al transformărilor și care nu au nimic comun cu fatalismul.

Observațiile critice ale lui I. Berlin din cartea sa „*Historical Inevitability*”, care sînt în total acord cu afirmațiile lui Popper, au și ele ca țintă, în primul rînd, tezele naturaliste ale pozitivismului. Putem fi de acord cu autorul cînd scrie că „părerea potrivit căreia istoria este supusă legilor naturale sau supranaturale... are un puternic substrat metafizic”²⁸, dacă avem în vedere interpretarea pozitivistă a legilor. Dacă avem însă în vedere legile marxiste ale dezvoltării dialectice, o astfel de concluzie înseamnă o confuzie evidentă. Autorul, un excelent cunoscător al operei lui Marx²⁹, care știe să aprecieze într-o mare măsură importanța acestuia³⁰, nu face o legătură atît de evidentă cu Popper între pozitivism și marxism în problema legilor. El manifestă în primul rînd obiecțiuni de natură morală. Orice filozofie deterministă a istoriei este

de neconciliat cu ideea liberei voințe; dacă individul depinde de legile care guvernează „întregul”, el nu-și mai poate asuma responsabilitatea pentru faptele sale³¹. Este evident că nici această opinie nu corespunde poziției marxiste, care se opune relativismului ce atribuie întreaga responsabilitate unor „forțe istorice” independente de om, care acționează, așadar, în mod fatalist³². Iată de ce, un adept al punctului de vedere marxist susține fără ezitare critica unui astfel de istorism, care a reînviat, după al doilea război mondial, odată cu problema responsabilității morale, infamele acțiuni ale fascismului german. Printre cele mai aspre critici de acest gen merită menționată și excelenta carte a lui G. Barraclough³³, care se opune printre altele istorismului relativizat în alte lucrări. I. Berlin susține teza ideografismului obiectiv și a programului ideografic al cercetării în istorie³⁴.

5. Direcțiile actuale ale analizei logice a istoriei

Puternica dezvoltare a gândirii metodologice asupra științei a avut drept urmare creșterea interesului pentru știința istoriei. Bazându-se pe cuceririle metodologiei generale a științelor, această nouă preocupare a condus la rezultate tot mai evidente în diverse direcții. S-ar putea vorbi în acest context despre studiile privind raportul dintre limbajul științei istorice și realitatea cercetată (semantiță), privind limbajul propriu-zis al lucrărilor de istorie (sintaxă) sau atitudinea cercetătorului față de propozițiile enunțate (pragmatică). Interpretarea logică a atras atenția asupra faptului că prin studierea premiselor care stau la baza modalităților de cercetare se ajunge la investigarea sistemelor valorilor reprezentate de diverși cercetători. Ea a oferit, deci, noi instrumente atât pentru cunoașterea obiectului, cât și modalități înșăși de cunoaștere și de cercetare. Meritul interpretării logice constă în faptul că a consolidat convingerea în imposibilitatea abordării obiectului de cercetat (de exemplu, procesul istoric) fără analiza limbajului. Se poate lua în considerare numai ceea ce poate fi descris într-un limbaj.

Atragem atenția, în acest sens, numai asupra unor probleme specifice, importante pentru istorie, care au fost impulsionate de interpretarea logică.

După cum s-a văzut, lupta cu metafizica a concepției despre evenimente istorice și știința istoriei, luptă desfășurată în cea mai mare măsură pentru discreditarea istorismului, a animat în primul rând tezele despre irepetabilitatea faptelor istorice și despre imposibilitatea de a stabili legile dezvoltării istorice, ceea ce a dus la considerarea istoriei ca o știință a faptului „unic”. Interpretarea logică a istoriei, dezvoltată din empirismul neopozitivist, s-a străduit prin programul său negativist să lipsească istoria de unele teze, realizări ale altor moduri de gândi, cum ar fi structuralismul (holismul), legile dezvoltării (bineînțelese nu în considerarea ca posibilă aplicarea modelelor din științele naturii în cercetarea istorică. Nu toți reprezentanții interpretării logice au împărtășit lor divergențe din cadrul filozofiei analitice³⁵. Cartea de față a luat în considerare ceea ce a fost mai controversat, și anume problema explicării în istorie, deci problema fundamentală a sintezei istorice. Totodată s-a încercat și stabilirea statutului metodologic al istoriei. Nu este de mirare că problema explicației în istorie a fost cea mai discutată în ca-

drul interpretării logice. S-a constatat că problema înțelegerii în istorie, considerată de intuiționism ca a trăsătură caracteristică a cunoașterii în științele sociale, nu ține de logică, ci de psihologie; logica trebuie să se ocupe de explicație³⁶. S-a mai afirmat apoi că dacă faptele sunt înțelese, ele sînt astfel explicate³⁷.

Primele studii de logică a cercetării istorice³⁸ au apărut în anii premergători celui de-al doilea război mondial. Ne referim în primul rând la lucrările cu caracter general ale lui M. Mandelbaum („The problem of historical knowledge”, New York, 1938) și H. Compares („Interpretation, logical analysis of a method historical research”, Haga, 1939)³⁹.

În anul 1942 a apărut disertația lui C. G. Hempel intitulată „The Function of General Laws in History”⁴⁰, care a inițiat disputa amintită asupra explicației în istorie. Ea a stimulat apariția a numeroase lucrări referitoare la cele mai complicate aspecte ale sintezei istorice.

Chiar de la începuturile disputelor s-a impus problema legilor; a apărut întrebarea pe care sporadic și-au pus-o alții mai înainte (de exemplu, H. Berr): dacă este posibil să se formuleze explicații în istorie, dacă trebuie să se creadă că istoria este o știință a faptelor individuale, care nu se ocupă cu stabilirea de legi (sau eventual cu folosirea celor stabilite de alte științe), deci în ce măsură categoria de lege face parte din metodologia istoriei. Cu alte cuvinte, s-au făcut eforturi pentru a elucida următoarea problemă: în ce măsură este aplicat în istorie modelul deductiv de explicare propriu științelor naturii, științe care explică faptele individuale prin punerea lor sub incidența unei legi corespunzătoare, care certifică o dependență mai generală.

Aceasta înseamnă că pe baza cunoașterii legii (1) afirm că fenomenul $a_1 \dots a_n$ (2) explică apariția fenomenului $b_1 \dots b_n$ (3). Afirmatia cu privire la fenomenul $b_1 \dots b_n$ a fost dedusă din conjuncția propozițiilor (1) și (2). Această schemă a explicației, pe care K. Popper (1934, 1945) a socotit-o ca model general al explicației în știință, a fost transferată de C. G. Hempel (1942) pe terenul științei istoriei.

O astfel de poziție, denumită în literatura anglo-saxonă „covering-law theory”, a fost susținută de o parte a participanților la discuție (evident cu unele propuneri de modificări), dar a fost respinsă de cei care considerau că în istorie nu sînt aplicabile modelele metodologice ale științelor naturii. Este clar că această poziție era fundamental inacceptabilă pentru teoreticienii idealiști, ca M. Oakeshott (care nu numai că nu recunoaște conceptul de lege, dar nici conceptul de cauză în istorie) sau R. G. Collingwood. Ea a fost acceptată de M. Mandelbaum în lucrarea din 1938 menționată anterior. Același autor, într-un articol din anul 1961⁴¹, împarte participanții la discuție în trei grupe: „covering-law theorists” (adeptii ai teoriei legilor generale), deci al modelului deductiv al explicației; „reactionists” (reacționari) și „idealists” (idealști). În cea de-a treia grupă îi include pe teoreticienii de tipul lui Croce, Oakeshott, Collingwood, afirmînd totodată că aceștia au multe în comun cu cei din grupa a doua. Abordînd problema altfel, „reacționarii” ar putea fi încadrați în curentul descriptivist al filozofiei analitice, care ar putea mai degrabă starea actuală, iar „covering-law theorists” — în rîndul reconstrucționistilor, care tind să dea explicațiilor în știință (în acest caz în istorie) cel mai înalt grad de precizie. El adoptă modelul explicației din științele naturii ca pe un exemplu de urmat în toate explicațiile. De asemenea, simplificînd mult lucrurile, s-ar mai putea afirma că „idealștii” propun explicația printr-o descriere genetică, „re-

acționarii" recunosc dependențele cauzale fără a le raporta la legi, iar adepții modelului deductiv leagă noțiunea de cauză de noțiunea de lege.

Printre adepții modelului deductiv al explicației se află în primul rând M. White, J. W. N. Watkins, M. Mandelbaum, W. W. Bartley⁴² și, cu mari rezerve, P. Gardiner⁴³. Printre criticii mai mult sau mai puțin decisi al modelului lui Hempel trebuie menționați W. Dray, W. B. Gallie, A. C. Danto, F. A. Gellner, A. Donagan, A. L. Ryle, N. Rutensterich, J. Agassi și alții⁴⁴. „Reacționarii” caută sprijin pentru opiniile lor ideografice cu privire la obiectul și sarcinile istoriei în primul rând în practica istoricilor. Ei constată că în lucrările istorice nu se întîlnesc formulări de legi, iar dacă se întîlnesc, ele sînt extrem de imprecise, diferite de formulările din științele naturii. Vom reveni asupra acestor chestiuni într-un context ceva mai larg.

Problema generalizării, care a apărut într-o măsură în discuția referitoare la explicația în istorie, a fost abordată în afara acestei discuții. Deosebit de interesantă în acest sens este culegerea de disertații ale aceluiași istorici (sub redacția lui L. Gottschalk)⁴⁵. Problema constă în a înțelege în ce mod introduc istoricii noțiunile generale în lucrările lor și ce tipuri de astfel de noțiuni pot fi întîlnite. De aici rezultă întrebarea dacă generalizările din istorie prezintă unele trăsături distincte, cu alte cuvinte, dacă există o problemă a generalizării în istorie, sau problema generalizării este comună tuturor științelor. L. Gottschalk împarte istoricii în descriptivi (*descriptive*) și teoreticieni (*theoretical*), susținînd că, în funcție de genul lucrării sale, istoricul aparține într-o măsură mai mare uneia dintre aceste grupe⁴⁶. Nu există istoric care să nu se raporteze la problema generalizării. Din acest punct de vedere, Gottschalk împarte istoricii în 6 grupe: (1) cei care evită generalizările (*the school of the unique*); (2) cei care le introduc conștient, dar cu precauție (istoricii narativ-descriptivi); (3) cei care încearcă să generalizeze pe baza cunoașterii *trends*-urilor, deci conform unei concepții genetice, adică prin confruntarea cu antecedentele (istoricii genetici); (4) cei care fac generalizări în plan comparativ referitor la diferitele epoci și teritorii (istoricii comparațiști); (5) cei care fac generalizări sub formă de legi (istoricii nomotetici) și (6) istoricii care fac generalizări avînd în vedere întregul curs al evenimentelor istorice (filozofii istoriei). În ultima grupă Gottschalk îi înscrie pe Condorcet, Hegel și Marx. El afirmă că, ținînd cont de această clasificare, același istoric poate aparține mai multor grupe, deoarece fiecare grupă îndeplinește un anumit rol și este necesară științei istoriei⁴⁷. În discuții s-a atras atenția asupra dificultății de a separa generalizarea de relatarea faptelor. Nu s-a discutat totuși mai îndeaproape problema legilor în istorie.

Alături de analiza logică a explicației, un alt obiect de interes general al metodologiei istoriei l-a constituit problema evaluării, deci așezării unei judecăți de valoare nu constituie un impediment în a gândirea antipositivistă, factorul de valoare este recunoscut ca fiind cel în care deosebeste istoria (ca și alte științe ale culturii) de științele naturii. În interpretarea logică, în special cea provenită din tradițiile neopozitivistice (începînd cu M. Schlick), evaluarea istorică — așa de împovărată de modul de gândire speculativ — este privită cu mare neîncredere. S-a propus, cu totul nerealist, de a se elibera istoria de evaluare, sau s-a

afirmat că ar merita strădanția ca relatarea faptelor să se facă distinct de aprecieri.

A prevalat opinia că „știința socială dezinteresată este un pur nonsens” și că eliminarea metafizicii din acest domeniu poate avea loc nu prin renunțarea la valori, ci prin folosirea lor conștientă⁴⁸. Analizele tot mai frecvente care demonstau că nici științele naturii nu pot evita judecățile de valoare⁴⁹ au favorizat consolidarea acestei opinii. Istoricii practicieni s-au alăturat în mică măsură la asemenea discuții cu privire la evaluare. Ei au făcut o serie de observații generale care susțineau foarte diverse poziții. Filozofii și nu istoricii sînt cei care au pus accentul pe posibilitatea de a face din istorie o știință obiectivă⁵⁰.

Interpretarea logică s-a dezvoltat excelent în domeniul sintezelor istorice, dar numai în ultimii ani a fost supusă atenției riguroasei metodologii a științelor problema analizei în istorie, adică a modului de stabilire a faptelor⁵¹. Actualmente, cele mai mari realizări în domeniul analizei logice a cunoașterii bazate pe izvoare, deci specifice pentru istorici, se găsesc în lucrările lui J. Giedymin. Printre altele, el s-a ocupat de clasificarea logică a izvoarelor, de rolul ipotezelor în analiza și critica izvoarelor, de logica obținerii concluziilor pe baza izvoarelor, de problema credibilității celui care deține informațiile⁵².

NOTE

1. Pe tema dezvoltării logicii, cf. schița concisă dar foarte instructivă a lui H. Scholz, *Geschichte der Logik*, Berlin, 1931 (trad. pol., Warszawa, 1963).
2. M. Schlick, *Przewrót w filozofii (O rewolucji w filozofii)*, în „Filozofia i socjologia XX wieku”, Warszawa, 1965, p. 386.
3. Cf. faimosul articol al lui R. Carnap, *Überwindung der Metaphysik durch die logische Analyse der Sprache*, în „Erkenntnis”, vol. 12, 1932. La același autor cf. *Philosophy and Logical Syntax*, London, 1935.
4. K. Popper, *The Logic of Scientific Discovery*, New York, 1969 (ed. I, 1933, *Logik der Forschung*). Cf. pe această temă considerațiile lui J. Giedymin, *Uogólnienie postulatów rozstrzygnięcia hipotez (Generalizarea postulatului ipotezei în procesul deciziei)*, în „Studia Filozoficzne”, nr. 4, 1959, p. 139—160. Cf. și W. Mejbbaum, *Falsyfikacja hipotez (Falsificarea ipotezei)*, în „Studia Filozoficzne”, 1964, nr. 3, pp. 49—57.
5. În prezent, în metodologie există tot mai multe îndoieli cu privire la diviziunea în termeni și propoziții bazate pe observație și termeni și propoziții teoretice. J. Giedymin a argumentat o astfel de teză. Cf. *Teoria o doświadczenia (Teoria și experiență)* — conferință, în „Studia Filozoficzne”, nr. 3, 1964, p. 229—230. În discuții s-a arătat că „în orice caz termenii și propozițiile considerate în practica științifică cotidiană es bazate pe observație conțin de regulă un element teoretic mai mult sau mai puțin ascuns”.
6. Cf. H. Albert, *Probleme der Wissenschaftslehre in der Sozialforschung*, în „Handbuch der empirischen Sozialforschung”, op. cit., p. 52—54.
7. Cf. J. Giedymin, *Indukcjonizm i antyindukcjonizm (Inductivismul și antiinductivismul)*, în „Studia Filozoficzne”, nr. 2, 1959, p. 8.
8. R. Carnap, *Introduction to Semantics*, Cambridge, 1942.
9. Un exemplu pentru evoluția ulterioară a opiniilor lui Carnap este lucrarea sa *The Methodological Character of Theoretical Concepts (Minnesota Studies in the Philosophy of Science, vol. 1, University of Minnesota, Minneapolis, 1956, p. 38—75)*.
10. Definiție: „filosofia analitică” are drept scop desprinderea de „orice” metafizică.

11. În ceea ce privește principiile generale ale filozofiei analitice, cf. de exemplu *The Age of Analysis*, o culegere de scrieri filozofice din secolul al XX-lea, editată de Morton White, ed. I, 1958, ed. a IV-a, 1958.
12. Referitor la istorie, poziția individualismului metodologic este susținută, printre alții, de F. A. Hayek, J.W.N. Watkins (*Ideal Types and Historical Explanation*, în „British Journal for Philosophy and Science”), J. Berlin, K. Popper. Reproducem instructivă caracterizare a individualismului metodologic efectuată de A. Danto. Formulând succint problema, el scrie: „Individualismul metodologic afirmă că: a) propozițiile relative la faptele sociale (*social individuals*) sînt logic independente de propozițiile relative la indivizii umani (*individual human beings*); b) faptele sociale sînt ontologic diferite de indivizii umani; c) faptele sociale sînt dependente cauzal de comportamentul indivizilor umani și nu invers; d) trebuie respinse explicațiile faptelor sociale dacă nu sînt efectuate în termenii privind comportamentul uman și e) explicațiile comportamentului indivizilor umani nu pot fi efectuate în termenii factorilor sociali. Deci: a) este o teză referitoare la semnificație, b) și c) sînt teze despre lume, iar d) și e) sînt teze asupra formei ideale a științelor sociale” (*Analytical Philosophy of History*, Cambridge, 1965, p. 267–268). Individualismul se străduie să demonstreze, cu o predilecție particulară, „imposibilitatea logică” a materialismului istoric (de altfel prost interpretat), dar fără prea mare succes, deoarece individualismul însuși a fost serios discreditat sub aspect metodologic chiar de unii critici puțin favorabili materialismului.
13. Holismul metodologic este apărut, printre alții, de M. Mandelbaum (*Societal Facts*, în „British Journal for the Philosophy of Science”, 1955, republicat în *Theories of History*, op. cit., p. 476–488), L. Goldstein (*The Inadequacy of the Principle of Methodological Individualism in History and Sociology*; *Proceedings of the Aristotelian Society*, 1956, retipărite în *Theories of History*, op. cit., p. 501–509); Idem, riposta dată lui Watkins. Cel mai cunoscut concept este cel al „faptului social” (*societal fact*), formulat de Mandelbaum. „Societal facts — scrie Mandelbaum — sînt faptele referitoare la formele de organizare socială” (în *Theories of History*, p. 481). Holismul metodologic respinge psihologismul pur (adică explicația obținută exclusiv prin motivele individului) al individualismului care subliniază că afirmațiile psihologice (despre comportamentul uman) nu sînt deductibile din cele ne psihologice (despre formele organizării sociale). A. Danto subliniază că nici una din cele două atitudini nu este bine fundamentată și de aceea propune „dezarmarea logică și o coexistență filozofică pașnică” (în *Analytical Philosophy*, op. cit., p. 277).
14. J. Giedymin, *Indukcjonizm i antyindukcjonizm* [Inductionismul și antinductionismul], în „Studia Filozoficzne”, nr. 2, 1959.
15. Cf. J. Giedymin, *Problemy, założenia, rozstrzygnięcia* [Probleme, premise, soluții], Poznań, 1964, p. 249–270. E. Nagel apără cu consecvență unitatea metodologică a științelor în manualul de metodologie *The Structure of Science, Problems in the Logic of Scientific Explanation*, London, 1961.
16. J. Kotarbiński, *Sprawa o granice stosowności metod logicznych* [Controversa asupra limitelor aplicabilității metodelor logice], în „Studia Filozoficzne”, nr. 3, 1964, p. 25–47.
17. Așa procedează, printre alții, R. Aron, R. v. Daniels, A. Danto, L. Gottschalk, K. Popper. În toate lucrările întâlnim o interpretare eronată, bazată pe dialectic al acestei teorii străină de orice fatalism.
18. Așa susține deja J. Bury în *The Idea of Progress*, New York, 1955, cap. IX și passim. Cf. și K. Löwith, *Meaning in History: The Theological Implications of the Philosophy of History*, Chicago, 1949. Bury distinge trei faze în evoluția interpretării conceptului de progres: 1) pînă la revoluția franceză; 2) pînă la teoria lui Darwin; 3) faza contemporană. Consideră că aceasta este o clasificare temporară. Cf. și G. G. Iggers, *The Review*, nr. 1, 1963, p. 1–17; K. E. Bock, *Theories of Progress and Evolution*, în „Sociology and History”, ed. W. J. Cahnman, A. Boskoff, Glencoe, 1964, p. 21–41.
19. P. Sorokin, *Social and Cultural Dynamics*, 4 vol., New York, 1937–1941.
20. Această teză o avansează, printre alții, K. Popper, W. H. Walsh (*An Introduction to Philosophy of History*, ed. a V-a, London, 1958), E. Kahler (*Meaning of History*, New York, 1964) ș.a. Despre astfel de tendințe a vorbit și M. Weber.
21. Cf. A. Boskoff, *Recent Theories of Social Change*, în *Sociology and History*, op. cit., p. 150.
22. K. Popper, *The Poverty of Historicism*, London, 1957 (ed. I în „Economics”, 1944–1945). Ne-am folosit de traducerea franceză *Misère de l'historicisme*, Paris, 1956.
23. I. Berlin, *Historical Inevitability*, London, 1954 (ed. a II-a, 1955; ed. a III-a, 1957).
24. F. A. Hayek, *The Counter-Revolution of Science Studies of Reason*, New York, 1962.
25. Giedymin arată caracterul artificial al istoricismului lui Popper (*Model history-cyzmu prof. K. Poppa (Modelul de „istoricism” al lui K. Popper)*), în „Studia Filozoficzne”, 1958, nr. 3, p. 205–214), ca și R. Dyonizian (*Historicism w teorii Karola Poppa [Historicism în concepția lui Karol Popper]*), în „Kwartalnik Historyczny”, 1959, nr. 4, p. 124–1261.
26. K. Popper, *Prediction and Prophecy in the Social Sciences*, în *Theories of History*, p. 268.
27. Ibidem, p. 290. Nici D. E. Lee și R. N. Beck nu văd diferențele dintre marxism și fatalism — vezi *The Meaning of „Historicism”*, în „American Historical Review”, vol. 69, 1954, p. 568–579. Diferențele le sesizează A. Stern, *Philosophy of History*, în special p. 169. Cf. și opiniile lui R. D. Bradley în aceeași sens. *Causality, Fatalism and Morality*, în „Mind”, vol. 73, oct. 1967, p. 591–594. Popper a făcut greșala menționată, deci s-a ocupat de dialectic. Cf. K. Popper, *Was ist Dialektik*, în „Logik der Sozialforschung”, ed. de E. Topisch, Köln-Berlin, 1963, p. 262–290 (reapărit din „Mind” 1949) și reprodus în *Conjectures and Refutations*, London, 1963, p. 312–337.
28. I. Berlin, *Historical Inevitability*, London, 1953, p. 13.
29. Cf. I. Berlin, *Karl Marx. Sa vie, son oeuvre*, Paris, 1962 (trad. din engleză). Berlin și-a scris lucrarea în 1938. O expunere (interesantă) a teoriei materialismului istoric se găsește la p. 175 și urm.
30. Ibidem, p. 12, 206 ș.a.
31. Ibidem, p. 42.
32. Cf. M. Fritzsche, *Człowiek, humanizm, wolność* [Omul, umanismul, libertatea], Warszawa, 1961. Cf. și A. Stern, *Philosophy of History*, p. 164 și urm.
33. G. Barraclough, *Geschichte in einer sich wandelnden Welt*, Göttingen, 1957 (am folosit această ediție care e tradusă din originalul englez) Cf. și M. C. D’Arcy, *The Meaning and Matter of History*, New York, 1959 (interpretarea creștină a istoriei și aprecierea istoricismului).
34. Cf. I. Berlin, *History and Theory. The Concept of Scientific History*, în „History and Theory”, vol. 1, nr. 1, 1960, p. 1–31. Acest articol a fost criticat de G. S. Murphy, Sir I. Berlin on the Concept of Scientific History, în „History and Theory”, vol. IV, nr. 2, 1965, p. 234–242.
35. Unele probleme vor constitui obiectul unei analize mai amănunțite în capitolele următoare ale acestei lucrări.
36. H. Reichenbach a expus clar această problemă în *Experience and prediction. An analysis of the Foundation and the Structure of Knowledge*, Chicago, 1938. El distinge un „context of discovery” (pentru înțelegere) și un „context of justification” (pentru explicație). Se mai poate vorbi despre procesul „formării unei idei” și despre explicație.
37. Cf. W. H. Dry, *Philosophy of History*, 1964, p. 5.
38. Nu ne referim la lucrările mai generale, care ies din sfera metodologiei istorice, ca, de exemplu, lucrarea lui Popper, *Logik der Forschung*, 1934.
39. Din lucrările mai generale menționăm: K. Löwith, *Meaning in History*, Chicago, 1949; W. H. Walsh, *Philosophy of History: An introduction*, New York, 1960 (ed. I, 1950); *Philosophy and History*, ed. S. Hook, New York, 1963 (referate și dezbateri ale filozofilor și istoricilor privind unele probleme de metodologie a istoriei); *Evidence and Interference in History*, ed. D. Lerner, Glencoe, 1959; W. H. Dray, *Philosophy of History*, 1964 (în seria filozofică, Prentice-Hall Foundations). Trebuie menționate separat două culegeri: *Theories of History*, ed. P. Gardiner, New York, 1961, cu o excelentă bibliografie, și *The Philosophy of History in our Time* (ed. H. Meyerhoff,

- Garden City, 1959). Merită atenție recenziile critice semnate de Meyerhoff la culegerea întocmită de Gardiner (în „History and Theory”, vol. I, nr. 1, 1961, p. 9097). Organul reprezentanților filozofiei analitice (în sens larg) în domeniul istoriei este revista „History and Theory: Studies in the Philosophy of History”, care apare din 1961. În consiliul de redacție sînt: I. Berlin, S. Hook, M. White, W. H. Walsh, M. Mandelbaum, C. Brinton, cărora li s-au adăugat P. Geyl și R. Aron. Publicația dă posibilitatea diferiților specialiști (istorici, filozofi) de a-și confrunta părerile.
40. C. G. Hempel, *The Function of General Laws in History*, în „Journal of Philosophy”, vol. 39, 1942 (reîmpărită în *Theories of History*, p. 344—356).
41. M. Mandelbaum, *Historical Explanation: The Problem of „Covering Laws”*, în „History and Theory”, vol. I, nr. 3, 1961, p. 229—242.
42. M. White, *Historical Explanation*, în: „Mind”, 1943 (reîmpărită în *Theories of History*, p. 357—370). J. W. N. Watkins, *Ideal Types and Historical Explanation*, în „The British Journal for the Philosophy of Science”, 1932. W. W. Bartley, *Acilles, The Tortoise and Explanation in Science and History*, în „The British Journal of Philosophy of Science”, nr. 49, 1962.
43. F. Gardiner, *The Nature of Historical Explanation*, London, 1952.
44. W. Dray, *Laws and Explanation in History*, London, 1957. W. B. Gallie, *Explanations in History and the Genetic Science*, în „Mind”, 1955 (reîmpărit în *Theories of History*, p. 386—402). Trebuie amintită și recenziile lui A. Montefiore, Profesor Gallie on *Necessary and Sufficient Conditions*, în „Mind”, 1956, p. 534—541; A. C. Danto, *On Explanations in History*, *Philosophy of Science*, 1956. În lucrarea *Analytical Philosophy of History* el încearcă să dea o apreciere sintetică întregii discuții și o teorie „care să satisfacă toate pozițiile” (p. 201—232). E. A. Gellner, *Explanations in History*, *Proceedings of the Aristotelian Society*, Supplementary volume; A. Donagan, *Explanation in History*, în „Mind”, 1957 (reîmpărit în *Theories of History*, p. 428—443); Idem, *Historical Explanation*, *The Popper-Hempel Theory Reconsidered*, în „History and Theory”, vol. IV, nr. 1, 1964, p. 3—26; A. L. Burns, *International Theory and Historical Explanation*, în „History and Theory”, vol. 1, nr. 1, 1960, p. 55—75. Nu abordăm aici mai pe larg aceste chestiuni și nici problema explicației, deoarece vom reveni asupra lor în următoarele capitole ale lucrării.
45. Sînt, în general, istoricii americani (în ordinea cronologică a expunerilor): Ch. G. Starr, M. J. Finley, A. F. Wright, D. Bodde, R. R. Palmer, W. P. Metzger, Th. C. Cochran, L. Gottschalk, R. F. Nichols, W. O. Aydelotte, D. M. Potter, M. Klein. A fost utilă consultarea filozofului H. Meyerhoff. El afirmă că nu există un specific al generalizării în istorie, în comparație cu alte științe, există doar problema generalizării. Generalizarea, explicația, causalitatea formează, din punct de vedere logic, un sindrom; de aceea filozofii tratează aceste probleme împreună (*Generalization in the Writing of History*, Chicago, 1963, p. VI). În această lucrare este inclusă o bibliografie a lucrărilor de metodologie a istoriei.
46. *Generalization in the Writing of History*, p. V.
47. *Ibidem*, p. 113—129.
48. G. Myrdal, *Value in Social Theory A Selection of Essays on Methodology*, London, 1935, p. 54. Din literatura mai apropiată de istorie menționăm: M. Mandelbaum, *The Problem of Historical Knowledge* (lupta cu relativismul pentru eliminarea valorizării); I. Berlin, *Historical Inevitability* (*Theories of History*, p. 329—413, indică dificultatea eliminării valorizării); J. A. Passmore, *Can the Social Sciences Be Value-Free?*, în „Readings in the Philosophy of Science”, ed. de H. Feigl și M. Brodbeck, New York, 1953. Întreaga discuție pe tema evaluării în istorie o rezumă A. Stern, *Philosophy of History and the Problem of Values*, The Hague, 1962. Vom cita alte opere cînd vom discuta mai mult despre evaluarea în istorie.
49. Cf. analiza acestei probleme în parța a V-a a prezentei lucrări.
50. Acest fapt a fost observat de mulți autori, de exemplu, de W. Dray, *Philosophy of History*, p. 23. Autorul citează aici părerea lui H. Meyerhoff.
51. Cf. A. Malewski, J. Topolski, *Studia z metodologii historii*, op. cit., cap. II și III. Am sesizat lipsa acestui gen de analize în referatul intitulat *O metodach badawczych historii gospodarczej* [Despre metodele de cercetare ale istoriei economice] (A VIII-a Conferință generală a istoricilor polonezi, *Historia gospodarcza Polski* [Istoria economică a Poloniei], Warszawa, 1960, p. 13), atrăgînd atenția asupra lucrării lui M. R. Cohen și E. Nagel, *An Introduction to Logic and Scientific Method* (1934, 1949, 1951) ca fiind o excepție. Cf. și J. Giedymin, *Problemy logiczne analizy historycznej* [Probleme logice ale analizei istorice], în „Studia Zdrozoznawcze”, vol. II, 1958, p. 22, unde găsim o apreciere similară a acestei lucrări.
52. J. Giedymin, *Z problemow logicznych analizy historycznej*, op. cit., Poznań, 1961; Idem, *Wlragodnosć informatora. Próba eksplikacji dwóch pojęć z analizy i krytyki źródeł historycznych* [Credibilitatea informatorului. O încercare de explicație a două concepte de analiză și critică a izvoarelor istorice], în „Studia Zdrozoznawcze”, vol. VII, 1962, p. 1—13, *Problemy logiczne analizy historycznej* [Probleme logice ale analizei istorice], în „Studia Zdrozoznawcze”, II, 1958, p. 1—39. Vom cita și alte titluri pe parcursul lucrării noastre.

IX. INTERPRETAREA DIALECTICĂ

1. Considerații generale

Modalitățile de interpretare a istoriei discutate până acum au impus direcții precise de cercetare, impulsivitate astfel stăruind pe o anumită direcție. Acest proces a fost, după cum am încercat să demonstrăm, foarte complex, neurmînd nicidecum un progres linear. În general, dezvoltarea gândirii într-un domeniu echivala cu o rămînere pe loc în altul; această situație a determinat, la rîndul său, o reacție care o condus la o concentrare exagerată a atenției asupra domeniilor pînă atunci neglijate. S-a văzut, uneori, că gândirea metodologică în istorie a evoluat după principiul dialectic: diferențele de nivel ale acestei gândiri în diverse domenii au produs, în timp, o mișcare de progres al ei general, iar acest fapt a condus la o dezvoltare mai rapidă a gândirii de echilibrare a dispozițiilor, care, în cele din urmă, au condus la o dezvoltare prin contradicții interne.

În cursul dezvoltării diferitelor forme de interpretare s-a stabilit mai multe reguli privind descrierea istoriei, de care s-a apărut un model precis de descriere. Caracteristicile acestui model ar putea fi reconstituite astfel: referirea, în descriere, în timp și spațiu; utilizarea în mod critic a izvoarelor, o terminologie adecvată, care să încheieze descrierea și vizuie pe cît de posibil „de ansamblu” asupra obiectului cercetării, care să dezvăluie structura acestuia, și tendința spre precizia logică. În domeniul pe care-l avem în vedere, al descrierii, istoricul a avut la dispoziție rezultatele unei preocupări multiseculare, rezultate care au constituit o complicație științifică specială și care au oferit largi posibilități de stabilire precisă a faptelor. În particular, istoricul și-a însușit o multitudine de modele de analiză a izvoarelor și de tehnici de descriere a faptelor: pe baza a est-

Descrierea constituie însă, conform premiselor istoriei științifice, adică ale istoriei care-și asumă scopuri de cunoaștere, rîndul o parte din sarcinile istoricului. O altă parte, mult mai dificilă, deoarece reclamă o însemnată îndepărtare de izvoare, o constituie explicarea diverselor situații observate pe baza surselor. Faptul că explicația face parte, de asemenea, din sarcinile istoricului a fost înțeles, după cum se știe, încă din momentul apariției interpretării pragmatice. Totuși, această interpretare nu a favorizat evoluția cercetărilor pragmatice. Totuși, această interpretare a oferit două modele de explicație care, de obicei, se manifestă împreună: trecerea de la stadiul a_1 la a_2 s-a explicat prin intervenția divină, deoarece cele divinități, prin „natură” sa, acționează într-un anumit mod în situații de diferite tipuri; de exemplu, pedepsește sau răsplătește pentru anumite fapte. Conform modelului psihologic, comportamentul oamenilor se explică astfel: el exprimă în mod tacit o lege psihologică, potrivit căreia omul (eventual un om cu trăsături de caracter determinate), în împrejurări date, acționează în general într-un anumit mod. În plus,

conform concepției invariabilității naturii umane, acest om a fost tratat ca un element invariabil și pasiv. Faptele lui puteau constitui deci un eventual model de comportament. Aceste două modele de explicație nu dezvăluiau totuși mecanismul procesului istoric.

De altfel, în perioada interpretării pragmatice, care căuta modele de comportament, cercetările asupra evenimentelor istorice înseși, asupra evenimentelor reale, erau foarte slab dezvoltate, ceea ce a influențat negativ progresul în domeniul explicației. Pentru explicație, cunoștințele provenite din afara izvoarelor despre obiectul cercetării sînt mult mai necesare decît pentru stabilirea faptelor.

Convingerea privind desfășurarea direcționată și continuă a evenimentelor istorice, formată în cadrul interpretării moderne asupra istoriei, a extins, dar a și complicat problema explicației în istorie, deoarece, alături de întrebarea privind cauza trecerii de la stadiul a_1 la a_2 , a apărut întrebarea referitoare la factorii trecerii permanente de la un stadiu la altul, adică referitoare la mecanismul desfășurării evenimentelor istorice. Vechilor modele, la care nu s-a renunțat, li s-au adăugat modelul explicației genetice, al explicației prin factori (referitor la trecerile de la un stadiu la altul) și modelul explicației desfășurării evenimentelor istorice prin intermediul legilor, divers înțelese. În cazul modelului genetic, explicația înseamnă pur și simplu descrierea cronologică a stadiilor succesive ale unui sistem dat. Explicația prin intermediul factorilor accentuează rolul unuia sau mai multor factori (de exemplu, clima), studiați în afara sistemului, ceea ce a dus la pericolul exagerării influenței aceluia factor (de aici, de exemplu, determinismul geografic). Aceste modele nu au dat posibilitatea, după cum am arătat într-un alt context, să se explice dezvoltarea în istorie, adică a mecanismului transformării stadiilor ($a_1 \rightarrow a_2$). Modelele explicației prin legi sînt de două feluri: cele bazate pe recunoașterea progresului evolutiv, independent de evenimentele concrete, care se realizează conform unor legi ale naturii, și cele bazate pe recunoașterea unor forțe interne nu prea clare, care pun în mișcare sistemul (de exemplu: „elanul vital”, „spiritul național”, „evoluția de emergență” etc., adică „legi” de un anumit tip). Altit în primul caz, cît și în al doilea (în fond aici avem de-a face cu o variantă mecanicistă a modelului factorilor, deoarece chiar aici „elanul vital” presupune un fel de forță primară exterioră), dificultatea nu a fost rezolvată, ci transpusă pe plan metafizic. Este evident că istoricii care n-au recunoscut existența nici unei legi în istorie au rămas în domeniul explicației prin descriere sau prin indicarea cauzelor faptelor individuale. În toate formele de interpretare prezentate pînă acum, problema explicației a rămas deci deschisă. Aceasta înseamnă că pentru dezvoltarea științei istoriei este necesară, în primul rînd, construirea unui model comun care să explice atît trecerea de la un stadiu la altul, cît și mecanismul întregului curs al evenimentelor istorice, și, în al doilea rînd, crearea unui astfel de model fără a se recurge la speculații metafizice.

Si-au asumat aceste sarcini reprezentanții interpretării dialectice a evenimentelor istorice și ai metodei dialectice, dar modelul deplin al soluționării a celor două probleme menționate a fost construit de creația materialismului dialectic. Alte forme ale interpretării dialectice au oferit, după cum vom vedea, numai soluții parțiale.

În domeniul interpretării dialectice s-a pus în primul rînd întrebarea: care este mecanismul istoriei? — mai exact, care este mecanismul dezvoltării? pentru a construi un model (în sensul de teorie) pe care istoricul l-ar putea aplica în orice cercetare concretă. Răspunsurile date

la această întrebare generală de către reprezentanții interpretării dialectice au fost diferite. Modelele de explicare a procesului dezvoltării (mişcărilor) în istorie propuse de ei au o trăsătură comună — autodinamismul (relativ sau absolut) și, ca un element indispensabil al acestuia, holismul (idealist sau materialist). Autodinamismul semnifică explicarea procesului schimbărilor (al mișcării) prin mecanismul intern al transformării unui întreg, adică prin trecerea de la o stare la alta a acestuia. În acest fel, în concepția dialectică realitatea cercetată se prezintă ca un întreg dinamic, aflat într-o mișcare și într-o dezvoltare internă continuă și determinată. Numai o astfel de concepție poate pune în mișcare faptele istorice, făcând din ele elemente care acționează procesul istoric. Cercetarea faptelor și cercetarea schimbărilor cîștigă în acest mod posibilitatea de a fi corelate și, în același timp, problema explicației în istorie (întrucît se explică și schimbările) capătă un nou conținut: ea se deplasează de pe o poziție „externă” față de procesul istoric pe o poziție „internă”. Aceasta înseamnă că explicarea enigmei mișcării și dezvoltării se caută în însăși procesul istoric. Deoarece, după cum am afirmat, autodinamismul presupune cunoașterea mecanismului intern care produce mișcarea și dezvoltarea, nu includem în teoriile autodinamice bergsonismul, concepția „spiritului național” etc., adică așa-numita evoluție de emergență, deoarece aceste teorii se limitează la recunoașterea existenței unor forțe nedefinite, care provoacă o mișcare spontană, forțe care se regăsesc intrinsec în faptele istorice, dar fără să se știe în ce mod le mișcă. În mod obișnuit, a este teorii presupun intervenția factorului divin (iar dacă nu-l presupun, oricum spre aceasta tind), deci, în fond, propun un model „îmbunătățit” al unui astfel de explicații. Un asemenea autodinamism apărut spontan înțelegim în variabilitatea monadelor lui Leibniz, care însă pentru acel timp era ideea unui precursor de geniu.

Prefigurația unui anumit mecanism al dezvoltării interne, deci a autodinamismului, poate conduce spre același rezultat în cazul în care se introduce în acest model și un factor supranatural, de exemplu creatorul acestui mecanism, care veghează să se dea „întregurilor” impulsivitate prin acest mecanism o direcție prestabilită. Autodinamismul se transformă în acest caz într-un autodinamism relativ, care este întotdeauna idealist. Această intervenție schimbă substanțial întreaga concepție a unui astfel de autodinamism, deoarece îi conferă — indiferent dacă autorul ei dorește sau nu acest lucru (de exemplu A. Toynbee) — amprenta finalismului sau chiar a fatalismului. Dacă, în ultimă instanță, totul este condus de mîna unui „ceasornicar” suprem, atunci într-un astfel de model nu poate fi mult loc pentru un rol real al faptelor istorice în formarea procesului istoric. Totuși, independent de astfel de confunde analize care confirmă permanentă tendință a gândirii umane spre rezolvarea problemei atât de dificile a schimbării și dezvoltării istoriei.

2. Apariția interpretării dialectice

Gîndirea dialectică asupra istoriei (cît și asupra naturii) s-a format relativ lent, așa încît, pînă la formularea ei deplină de către K. Marx și Fr. Engels, s-a manifestat în mod obișnuit sub forme embrionare, în-de exemplu, în scrierile lui Ibn Khaldun, apoi destul de clar în gîndirea „filozofică” și istorică a lui Herder. Mecanismul mișcării și dezvoltării la Ibn Khaldun constă în caracterul conflictual al dezvoltării sociale și

pentru a formula chestiunea mai concret, în contrastul dintre viața nomadă și cea citadină. Așa cum scriu H. Becker și H. E. Barnes, „între acești doi poli au loc procesele ciclice ale dinamicii lui sociale”⁴¹ (a lui Ibn Khaldun — n.a.). La Herder înțelegim atît elemente ale științei iluministe referitoare la progresul continuu, cît și puternice elemente de înțelegere dialectică a cursului evenimentelor istorice. El acorda un mare rol în istorie diverselor forțe contradictorii, concepiind procesul istoric ca pe un „rezultat al acțiunii forțelor diametral opuse, care se luptă între ele și care au ca rezultat o unitate nouă, superioară”⁴².

Fondatorul filozofiei proceselor dialectice poate fi considerat, după cum se știe, abia G. W. Hegel (1770—1831). Știința istorică, știința care pe atunci, după strălucirea destul de superficială din perioada interpretării critice, pășea în stadiul său erudit, nu era pregătită pentru a-și însuși ideile care arătau calea spre rezolvarea celei mai complicate probleme, anume problema dezvoltării. Sarcina de cea mai mare urgență părea a fi dobîndirea abilității și preciziei științifice în stabilirea faptelor. Pozitivismul, atrăgînd atenția istoricilor în principal asupra sarcinii stabilirii faptelor odată cu promovarea credinței în progresul istoric continuu, a trezit dubii în rîndul cercetătorilor cu un mai mare spirit de pătrundere față de o astfel de explicație a cursului evenimentelor istorice, cu atît mai mult cu cît materialul empiric oferea probe contrarii.

J. S. Mill a fost primul care a semnalat regresele trecătoare din istoria umanității, dar curentul pesimist din cadrul pozitivismului a fost inițiat de J. Burckhardt (1818—1897), autorul lucrării *Cultura Renașterii în Italia* (*Die Kultur der Renaissance in Italien*), 1860. Critica legilor progresului, critică ce acționează în afara faptelor ca o forță ineluctabilă, dezvoltată de reprezentanții interpretării structurale, a constituit sîntea indispensabilă pentru a transfera această problemă din planul extern în raport cu faptele istorice, pe plan intern, transfer necesar pentru a împinge înainte problemele explicației cursului evenimentelor. Critica nu însemna însă și acceptarea punctului de vedere dialectic asupra dezvoltării în istorie. Ea introdusese numai un element indispensabil, dar nu și suficient — holismul în conceperea societății. În cadrul holismului, deci al formulărilor structurale, s-au putut elabora — după cum am văzut (cf. cap VI) — diverse tipuri de explicație, luîndu-se ca model fie modelul care apela la providență ori cel psihologic (de exemplu, în spiritul psihologiei „sociale”, ca în cazul lui Lamprecht), fie modelul explicației prin intermediul factorilor. Modelul dialectic construit de Hegel, iar mai apoi transformat și inserat integral de Marx și Engels în filozofia materialistă, a constituit un model de explicație numai pentru o mică grupă de istorici din acel timp, legați de mișcarea muncitorească ce se dezvoltă.

Este limpede că principalul obstacol în calea acceptării modelului explicației dialectice de cercuri mai largi de istorici în activitatea lor practică și în investigațiile mai generale a fost aversiunea (sau dușmănia) politică față de întreaga concepție marxistă, care dezvoltă formația premiselor prăbușirii capitalismului pe fundalul unor conflicte sociale tot mai intense. Istoricii tradiționaliști respingeau dialectica hegeliană pentru consecințele ei raționaliste și progresiste (din punct de vedere social și politic), care mai tirziu au fost însușite de așa-numiții hegelieni de stînga. O altă cauză a slabei infiltrații a gîndirii dialectice a constituit-o, după cum s-a mai arătat, situația generală a științei istoriei, exprimată într-un slab nivel al gîndirii teoretice, atestat în mod explicit de manualele metodologice de tipul celor ale lui Marrou, care re-

lenge-and-Response», care joacă un rol cheie în tabloul desfășurării problemelor umane, nu este o interpretare care-mi aparține. Cuvintele le-am găsit la poetul englez Robert Browning... Ideea pe care o exprimă aceste cuvinte a ajuns la mine, fapt de care mi-am dat întotdeauna seama, din Vechiul Testament; știind ce influență enormă a exercitat Biblia asupra gândirii occidentale, incluzind aici și opiniile care s-au aflat într-o luptă conștientă cu puterea ei, nu am nici o îndoială că aici se află izvorul de unde și-a tras ideea Browning și tot aici izvorul de unde și-a dobândit Hegel concepția sa dialectică, Malthus — concepția luptei pentru existență, iar Darwin, prin Malthus, concepția evoluției¹⁰.

Dialectica lui Toynbee este profund impregnată de metafizica religioasă, ceea ce constituie una dintre cauzele principale ale comparării autorului ei mai mult cu un poet decât cu un savant, cu un vizionar și proroc, comparații pe care el se străduiește să le desfiadă. Toynbee afirmă că în al său principiu al „provocării și riposteii”, care este izvorul dezvoltării, Dumnezeu apare chiar și atunci când „provocarea” provine evident de la „Om sau Natură”¹⁹.

Exemplul concepției lui Toynbee arată clar consecințele dialecticii idealiste, care degenerază în misticism religios și care se apropie de agnosticism.

Noutatea dialectică a sistemului hegelian, care a revoluționat concepția de până atunci a istoriei, a fost pe deplin apreciată de K. Marx (1818—1883) și Fr. Engels (1820—1895). Ei au transferat însă această dialectică de pe planul ideii, respectiv al spiritului, pe planul realității materiale a lumii naturale și sociale, cu alte cuvinte au transformat dialectica idealistă în dialectica materialistă. „Prin aceasta — scria Engels — dialectica conceptelor a devenit numai o reflectare conștientă a mișcărilor sale, mai exact, în loc să stea în cap, ca până acum, a fost răsturnată în picioare”²¹. Aceasta semnifică totodată și distanțarea lui Marx și fapt idealismul lui Hegel, dar, odată cu el, și metoda dialectică, fără să dezvoltarea, nu poate să conducă decât la înțelegerea idealistă a istoriei. În ceea ce privește materialismul mecanicist, el exprima, din punct de vedere epistemologic, o atitudine cognitivă mai primitivă decât idealis-

Materialismul dialectic, legind materialismul cu dialectica, a alăturat, în cadrul aceluiaşi sistem, teza realităţii materiale ca obiect al cunoaşterii şi teza rolului activ al subiectului, care cunoaşte, care „transformă” obiectul în cursul procesului de cunoaştere. Ceea ce au vrut, de exemplu, să obţină în mod mistic intuiţioniştii, propunând o „înţelegere” a fenomenelor — în special a celor sociale — care să permită „ajungerea la esenţa lor”, a fost soluţionat în mod complet raţionalist de către materialismul dialectic.

În acest fel, ideea dialectică de depășire a contradicțiilor a călăuzit mișcările și dezvoltările a permis, pe plan ontologic, schimbarea totală a modelului de explicație în istorie, dând posibilitatea de a se explica enigma dezvoltării, iar pe plan epistemologic a permis evitarea erorilor în deducționismului mecanicist și a deductivismului aprioric, deschizând drumul unui punct de vedere integrant inductiv-deductiv. În sfera interpretării dialectice au putut fi cuprinse postulatele opuse ale mai multor tipuri de gândire metodologică — derivate din diverse tradiții filozofice — asupra evenimentelor istorice și asupra metodelor de reconstituire a acestora, rezultând un tip de gândire cu totul nou. Dintre tradițiile filozofice amintite aici, numai unele pot fi corelate direct cu geneza dialecticii materialiste.

Engels, vorbind despre izvoarele materialismului dialectic, menționa în „Anti-Dühring” tradiția gândirii materialiste și raționaliste, a Iluminismului, concepția utopiștilor C. H. Saint-Simon (1760—1825), Cn. Fourier (1772—1837) și R. Owen (1771—1858), care proclamau dominația — înțelegând diferit, dar întotdeauna anistoric — a rațiunii și a justiției eterne, și care credeau că este suficient să cunoști acest lucru și să-l transpui în viață, precum și materialismul modern. Alături de acestea, Engels menționa curentul dialectic format încă din antichitate în gândire filosofică și care și-a găsit încununarea în concepția lui Hegel²². În această concepție, întregul univers al naturii, istoriei și spiritului era prezentat ca un proces în continuă mișcare, schimbare, transformare și dezvoltare, încercându-se să se demonstreze legătura internă în această mișcare și dezvoltare. „Din acest punct de vedere, istoria umanității... apare ca un proces al dezvoltării umanității însăși, iar sarcina gândirii noastre acum în a urmări, printre direcțiile în care se manifestă, evoluția treptată a acestui proces, și în a demonstra, depășind accidentalul aparent, legitatea internă”²⁴.

Apare încă o întrebare, de o mare însemnătate pentru definirea structurii metodologice a istoriei, și anume întrebarea referitoare la înțelegerea procesului natural, pe de o parte, și a procesului istoric, pe de altă parte. În funcție de viziunea asupra acestei probleme, s-au format opiniiile asupra istoriei ca știință ce se diferențiază prin caracterul său metodologic de științele naturii sau, dimpotrivă, care manifestă asemănări fundamentale cu acestea. În sfera materialismului dialectic are loc și corelarea acestor două puncte de vedere. Ca urmare, s-a ajuns la o concepție unitară asupra dezvoltării în natură și societate care lua în considerare particularitățile dezvoltării istorice, dar care, totodată, nu-și asuma consecințele fataliste susținute de cei care văd în dezvoltarea istorică acțiunea unor legi „împlacabile”, asemănătoare legilor naturii²⁵. „Dar ceea ce este valabil pentru natură... este valabil și pentru istoria societății în toate ramurile ei... Într-un punct însă — scrie Engels — istoria dezvoltării societății se deosebește esențial de cea a naturii. În natură, întrucât nu luăm în considerare acțiunea inversă a oamenilor asupra naturii, avem de-a face numai cu agenți inconștienți și orbi, care acționează unul asupra altuia și în a căror interacțiune se manifestă legea generală. Din tot ce se produce aici — auți nenumăratele coincidențe aparente, vizibile la suprafață, cit și rezultatele finale care exprimă legitatea dinăuntrul acestor coincidențe — nimic nu are un scop conștient și voit. Dimpotrivă, în istoria societății factorii activi sînt numai oamenii înzestrați cu conștiință, care acționează cu rațiune sau cu pasiune în vederea unor scopuri anumite; nimic nu se întimplă fără o intenție conștientă, fără un scop voit. Dar această deosebire, oricît ar fi de importantă pentru cercetarea istorică, mai ales a diferitelor epoci și evenimente, nu poate schimba faptul că mersul istoriei este guvernat de legi interne generale”²⁶.

De vreme ce evoluția istorică, deși are unele particularități, este în fond o evoluție naturală ce se realizează în ambele cazuri conform principiilor dialecticii, deci de vreme ce istoria societății este tratată în ultimă instanță ca o istorie a naturii, metodele de cercetare a istoriei societății nu trebuie să se deosebească în mod fundamental de metodele de cercetare a naturii. În acest mod, opinia privind unitatea metodologică a științelor capătă o nouă justificare. Marx scrie că „în viitor științele na-

turii vor îngloba știința despre om, la fel cum știința despre om va îngloba științele naturii va fi o singură știință”²⁷.

Principiile dialecticii înțelegătoare ca teorie a dezvoltării realității și ca o metodă de concepere a acesteia din urmă au fost elaborate în primul rînd de Marx și Engels²⁸ și, mai târziu, dezvoltate de cei mai iluștri reprezentanți ai gândirii marxiste: V. I. Lenin²⁹, G. V. Plehanov, A. Labriola, A. Gramsci și alții.

În manuale, în mod obișnuit, se enumeră cîteva principii, caracteristici sau legi ale dialecticii, dar nu se face efortul de a dezvălui legile cele mai importante și cele subordonate lor. Lucrările creatorilor dialecticii, în schimb, îngăduie să se afirme că nouitatea acestei teorii și metode este dezlegarea enigmei mișcării și dezvoltării, fapt ce rezultă și din analiza dialecticii hegeliene. Aceasta înseamnă că trebuie să fie scos în evidență principiul autodinamismului (care spune că mișcarea și dezvoltarea se realizează prin contradicții) sau principiul dezvoltării³⁰. O condiție indispensabilă a mișcării astfel înțelese este, după cum am arătat, conceperea realității ca un întreg ale cărui elemente sînt corelate și se influențează reciproc: acesta este principiul holismului. Din principiile strîns legate ale autodinamismului și holismului, care se referă la mișcarea și dezvoltarea „întregului” prin intermediul contradicțiilor interne, rezultă existența în astfel de „ansambluri” — care constituie unități specifice — a unor „părți” contradictorii (subsisteme, elemente) ce-și condiționează existența reciproc. Această „luptă” sau „cîncinire” a lor provoacă mișcarea și dezvoltarea. Un astfel de fapt definește principiul unității și contradicțiilor. Din principiul autodinamismului și al holismului rezultă direct încă un principiu, care se referă la faptul că, în timpul mișcării și dezvoltării, schimbările cantitative duc la schimbări calitative, deci la apariția unor cantități noi. Din moment ce se recunoaște autodezvoltarea, se admit nașterea, formarea și dispariția fenomenelor, deci se acceptă, implicit, faptul că într-un anumit moment fenomenul atinge stadiul în care el apare ca deplin format, deci ca o nouă calitate. Această calitate poate fi negarea vechii calități, la rîndul ei însă, negarea acestei calități noi poate aminti calitatea precedentă.

Vom reveni asupra acestor probleme în partea următoare a lucrării, cînd vom discuta trăsăturile caracteristice ale obiectului cercetării istorice. Același lucru este valabil pentru materialismul istoric, care va constitui baza viitoarelor noastre considerațiuni despre evenimintele istorice și metoda explicării lor.

4. Apariția materialismului istoric

Metoda dialecticii materialiste aplicată la examinarea istoriei societății a avut ca rezultat teoria și metoda materialismului istoric³¹. Atunci cînd vorbim despre materialismul istoric ca teorie, înțelegem prin aceasta o serie de enunțuri generale despre evenimintele istorice care explică mișcarea și dezvoltarea societății, dar cînd ne referim la materialismul istoric ca metodă, înțelegem prin aceasta o mulțime de direcții de cercetare care, împreună, formează un model determinat de explicație a istoriei. K. Marx și Fr. Engels³² sînt creatorii teoriei și metodei materialismului istoric, ca și ai dialecticii materialiste. Tezele lor au fost apoi dezvoltate în primul rînd de V. I. Lenin³³ și G. V. Plehanov, în afară de acestea, multe teze au mai dezvoltat K. Kautski, A. Labriola, H. Cunow, N. Buharin, L. Krzywicki, K. Kellies-Kraus, A. Gramsci,

G. Lukács, L. Goldman²⁴ și alții²⁵, care au introdus unele elemente discutabile, operând în general cu aceleași concepte. Aceste elemente se referă la însăși definirea locului materialismului în sistemul științelor și în marxism²⁶.

Schema de mai jos (vezi Fig. 4) prezintă relațiile reciproce dintre dialectică și materialismul istoric.

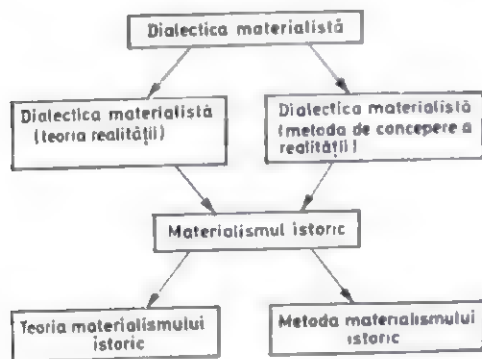

Fig. 4

Studiind istoria de pînă atunci a organizării umane, creatorii materialismului dialectic au ajuns la constatarea că dezvoltarea societății are un caracter dialectic. Acest fapt e evident în „Manifestul Partidului Comunist”, care constituie o etapă fundamentală în formarea materialismului istoric. Următoarea etapă este cea a dezvoltării ideilor care explică istoria societății. Teoria dezvoltării societății ca rezultat al luptei contrariilor a cîștigat în acest fel o largă bază factologică și o serie de generalizări referitoare la cele mai diverse probleme ale istoriei umanității. Lăsînd pentru mai tîrziu problemele speciale²⁷, ne vom ocupa aici numai de principalele manifestări ale contradicțiilor indicate de clasicii marxismului ce constituie izvorul autodinamismului în istorie. Pentru a evita confuzia cu dezvoltarea istorică concepută „în mod automat”, care se realizează deci independent de activitățile umane, vom folosi, referitor la cercetările asupra societății, termenul marxist „activism”. În ceea ce privește realitatea în întregul ei (naturală și socială), se poate folosi, evident, termenul „autodinamism”, care arată că tot acest sistem se mișcă „autonom”. Dezvoltarea societății prin contradicții nu numai că nu are nevoie, dar chiar presupune formarea unei imagini a istoriei sale de către societatea însăși. Evident, această activitate se poate desfășura numai în cadrul unor condiții naturale determinate, care nu sînt stabile, ci se află, în mod dialectic, în permanentă mișcare și dezvoltare, și care se definesc prin depășirea contradicțiilor. Lumea naturală și cea socială, după cum subliniază Marx și Engels, sînt corelate reciproc. Alături de mulțimile de contradicții „care pun în mișcare” natura și de mulțimile de contradicții „care pun în mișcare” societatea, trebuie să existe undeva un punct de contact între

aceste două subsisteme. Creatorii materialismului istoric socotesc că aici s-ar afla impulsul principal al dezvoltării în istoria societății.

În zona de contact dintre natură și societate „se situează” principala contradicție care condiționează dezvoltarea societății, și anume contradicția dintre om și natură, a cărei soluționare duce la dezvoltarea forțelor de producție²⁸ (vezi Fig. 5).

Fig. 5

În acest sens cităm următoarea afirmație a lui Marx referitoare la explicarea procesului muncii (deci a acțiunii, a activității umane): „Munca este în primul rînd un proces între om și natură, proces în care omul mijlocește, reglementează și controlează prin acțiunea sa schimbul material dintre el și natură; el se opune ca o forță naturală materialității naturii. Omul pune în mișcare forțele naturale ale trupului său, ale brațelor, picioarelor și capului său, pentru a-și însuși materia furnizată de natură într-o formă utilă propriei sale vieți. Acționînd astfel asupra naturii din afara sa și modificînd-o, el își modifică totodată propria sa natură. El dezvoltă în acest fel posibilitățile pe care le are natura sa, supunînd puterii sale jocul forțelor acestora²⁹.”

Contradicția dintre natură și om are un caracter dinamic, deoarece forțele de producție care apar ca rezultat al acestei contradicții au tendința de a se dezvolta continuu.

A doua contradicție care condiționează dezvoltarea societății, strîns legată de prima, vizează raporturile dintre forțele de producție și relațiile de producție. „În cadrul procesului de producție — scria Marx — oamenii intră în relații determinate, necesare, independente de voința lor, relații de producție, care corespund unui anumit nivel de dezvoltare al forțelor lor de producție materiale³⁰. Între forțele de producție, mai a forțelor lor de producție materiale, mai puțin dinamice (grupurile sociale care dispun de proprietate și putere, deci care impun caracterul producției și al relațiilor sociale, nu manifestă tendința spre schimbări nefavorabile lor!) apare o contradicție. Ca urmare a depășirii acestei contradicții are loc dezvoltarea relațiilor de producție (I), care, adaptîndu-se nivelului atins de forțele de producție, ajung la noua lor stare (relații de producție II) — (vezi Fig. 6).

Fig. 6

Contradicția dintre forțele de producție și relațiile de producție îmbracă cele mai variate forme. Ea se manifestă cel mai evident în lupta de clasă, adică în lupta dintre diferite grupuri de oameni, dintre care unele sînt interesate în schimbarea relațiilor de producție existente, deci pentru a deschide drum dezvoltării forțelor de producție, iar altele apără starea de lucruri existentă.

A treia contradicție fundamentală în macrosistemul care este societatea intervine între relațiile de producție și așa-numita suprastructură socială („juridică și politică, căreia îi corespund anumite forme ale conștiinței sociale“⁴¹). Marx scrie că situația instituțiilor, a opiniilor, ideilor, adică în general starea conștiinței sociale există într-o societate „trebuie explicată prin contradicțiile vieții materiale, prin conflictul existent între forțele sociale de producție și relațiile de producție“⁴². După cum, în confruntare cu forțele de producție, relațiile de producție se caracterizează printr-o vădită inerție, tot astfel se manifestă suprastructura (ca întreg) — la rândul ei — în confruntarea cu relațiile de producție. Ca o consecință a schimbărilor în relațiile de producție apar schimbări de adaptare în suprastructură, deoarece vechia suprastructură (I) frânează transformarea relațiilor de producție. În suprastructură are loc o luptă între elementele care servesc menținerii unor relații stabile de producție și elementele care susțin schimbarea. Rezultatul este apariția unei suprastructuri noi (II) în care se mențin totuși în continuare multe elemente vechi (vezi Fig. 7).

Fig. 7

Cele trei contradicții indicate pot fi interpretate și ca legi fundamentale ale dezvoltării sociale. Vom reveni asupra acestei probleme.

În concluzie, teoria materialismului istoric, care descoperă mecanismul dezvoltării, oferă un model anumit al explicației în istorie. Este un model dialectic (evolutiv), deci holistic și dinamic (sau structural-genetic). Acest model arată calea pentru soluționarea uneia dintre cele mai dificile probleme ale științelor sociale, și anume corelarea dintre cercetarea structurii și cercetarea schimbărilor. Trebuie subliniat că această corelare este în mare măsură un deziderat al cercetării, deoarece știința istoriei este în practică fie numai structurală, fie numai genetică. Până acum s-a făcut prea puțin pentru conjugarea acestor două modalități de abordare. Având în vedere că perspectiva genetică este ceva evident pentru istoric, condiția indispensabilă pentru corelarea momentului structurii cu cel al genezei pare a fi integrarea cercetărilor istorice cu cercetările sociologice și cu alte cercetări (de exemplu economice) efectuate de științele sociale cu un caracter mai teoretic. Aceste științe sînt în măsură să furnizeze categorii conceptuale indispensabile pentru structurizarea (decimularii). Evident, admitem că cercetarea ia ca punct de plecare (ca ipoteză euristică) un model dialectic, adică un model care impune căutarea explicațiilor în contradicțiile sistemelor (structurilor) cercetate. Teoria materialismului istoric indică tocmai unde trebuie căutate aceste contradicții în cazul cercetării istoriei societății.

Cercetările bazate pe modelul dialectic al explicației cîștigă tot mai mult teren în lume. În afara istoricilor din țările socialiste, importante grupe de istorici din alte țări se pronunță pentru o interpretare marxistă a istoriei și pentru metoda dialectică. Primii care au scris istoria după modelele materialist-dialectice au fost militanții mișcării muncitorești, dintre care cel mai important a fost Lenin. Unul dintre primii istorici

profesioniști care au dezvoltat gândirea teoretică asupra istoriei pe baza dialecticii materialiste a fost M. Pokrovski⁴³. După al doilea război mondial a avut loc o remarcabilă înviere a investigațiilor științifice în acest sens. Un nou imbold pentru dezvoltarea interpretării dialectice în istorie l-a constituit condamnarea cultului stalinist, purtător de dogmatism în științele sociale.

Tentația de a reconstitui diversele tipuri de gândire metodologică în istorie a permis constatarea că fiecare dintre ele a corespuns unei anumite concepții asupra științei istorice. Fiecare dintre ele a oferit, prin urmare, un model corespunzător de narațiune și explicație, în general rațional, ținînd seama de scopurile pe care și le propunea literatura istorică.

Totuși independent de tipul modelului, care pentru istorie constituie un ansamblu de reguli privind cercetarea, un ansamblu de reguli raționale în raport cu scopul urmărit, se poate vorbi de unele elemente, de pasi sau de forme fundamentale comune oricărei activități de refacere a evenimentelor istorice. Deci, în fiecare model rezultatele științifice depind, fiind abstracte de izvoare, de scopul cercetării, precum și de cunoștințele provenite din afara izvoarelor. Ideală ar fi situația în care scopul propus nu numai că n-ar fi în contradicție cu rigorile cercetării științifice dar le-ar și stimula și, în plus, istoricul ar dispune de o cunoaștere provenită din afara izvoarelor de un asemenea nivel, încît să-i faciliteze la maximum cercetarea.

Admitînd că scopul cercetării științifice, deci și al celei istorice, este cunoașterea realității pentru a satisface eterna curiozitate a omului privind lumea din care el face parte și pentru a schimba această realitate, susținem că realizarea acestui scop depinde, în general, de cunoștințele istoricului provenite din izvoare și din afara izvoarelor, precum și de abilitatea de a opera cu aceste cunoștințe.

NOTE

1. H. Becker, H. E. Barnes, *Social Thought*, op. cit., p. 37.
2. E. Adler, *Herder i Oskuteenie niemieckie*, op. cit., p. 234.
3. Cf. W. Tatarkiewicz, *Historia filozofii* [Historia filozofiei] vol. II, Warszawa, 1958, p. 297—298. În lucrările lui T. Kronski găsim observații detaliate asupra filozofiei lui Hegel. Cf. *Rozważania wokół Hegla* [Considerații asupra filozofiei lui Hegel], Warszawa, 1960; *Hegel i problemy filozofii historii* [Hegel și problemele filozofiei istoriei], în „Studia Filozoficzne” nr. 3, 1958, p. 42—76. O lucrare dedicată exclusiv filozofiei istoriei a lui Hegel o găsim recent în literatura cehă: J. Kudrna, *Studie k Heglovu pojetí historie*, Praha, 1964.
4. Fichte concepe în același fel scopul istoriei.
5. Cf. G. W. F. Hegel, *Wissenschaft der Logik*, Leipzig, 1961, vol. I, p. 58.
6. L. S. Rogowski, *Logika i kierunkowa a heglowska teza o sprzeczności i zmianach* [Logica direcțională și teza hegeliană a contradicției în cadrul schimbării], Toruń, 1954.
7. *Ibidem*, p. 17.
8. *Ibidem*, p. 19—20.
9. *Ibidem*, p. 20.
10. G. W. F. Hegel, *Wissenschaft der Logik*, op. cit., p. 191.
11. A. Toynbee, *A Study of History*, vol. I—III au apărut în 1934, vol. IV—V în 1939; vol. VII—X în 1954; vol. XI în 1955 și vol. XII în 1961. Numărul lucrărilor despre Toynbee este imens, trecînd mult peste 200 (inclusiv Toyn-

- bee, în *Reconsiderations*, citează 210 lucrări). Pot fi indicate totuși pozițiile cele mai importante, cuprinse în culegeri de studii sau în cărți speciale: *Toynbee and History: Critical Essays and Reviews*, ed. de M. P. dologi ca P. Geyl, F. Kaufmann, P. A. Sorokin, W. H. Walsh, H. Trevor-Roper, L. Walker, G. Barraclough, E. Barker), *L'Histoire et ses interprétations. Entretiens autour de Arnold Toynbee sous la direction de Raymond Aron*, Paris, Le Haye, 1961 (publicarea unei serii de conferințe organizate de École Pratique des Hautes Études; sint consemnate, printre altele, discursurile lui M. Crubellier, R. Aron, H. Marrou, L. Goldman și alții); E. F. J. Zahn, *Toynbee und das Problem der Geschichte*, Köln, 1954; J. Ortega y Gasset, *Une interprétation der Weltgeschichte*, München, 1964. În literatura poloneză, F. Koneczny (1862–1949) a interpretat istoria ca o evoluție a civilizațiilor în luptă. Cf. *O wielości cywilizacji* (Cu privire la complexitatea civilizației), 1935.
12. Cf. de exemplu, referatul lui M. Crubellier, *L'Histoire et ses interprétations*, op. cit., p. 18 și urm. În acest referat s-a arătat în general slaba înțelegere a concepției lui Toynbee. Chiar și L. Goldman (cf. *ibidem*, p. 76 și urm.) consideră că această concepție a lui Toynbee are un caracter catastrofic, asemenea celei a lui Spengler.
 13. Cf. de exemplu, *A Study of History*, p. 5, 238, 245, 256; *L'Histoire et ses interprétations*, p. 18 (Toynbee subliniază eroarea concepției spengleriene a culturilor izolate); *Can we know the Pattern of the Past — A Debate*, in *Theories of History*, op. cit., p. 312.
 14. De exemplu, la Spengler citim: „Morfologia naturii, a istoriei și a vieții poartă pecetea comună a unui drum și a unui destin...” (*The Decline of the West*, in *Theories of History*, op. cit., p. 199).
 15. Se poate spune că Toynbee preia ideea lui Teggart din punctul în care acesta o lasă.
 16. A. Toynbee, *A Study of History*, op. cit., vol. XII, p. 254–255.
 17. *ibidem*, p. 254–263.
 18. *ibidem*, p. 268.
 19. *ibidem*, p. 256–257.
 20. *ibidem*, p. 259. W. Dray abordează problema legilor la Toynbee în lucrarea *Toynbee's Search for Historical Laws*, in „History and Theory”, vol. I, nr. 1, 1960, p. 32–54.
 21. F. Engels, *Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie*, Wien—Berlin, 1927.
 22. K. Marx, *Über Feuerbach*, in *Ludwig Feuerbach*, op. cit.
 23. F. Engels, *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft (Anti-Dühring)*, Stuttgart, 1914 (trad. pol., Warszawa, 1949, p. 18–29).
 24. *ibidem*, p. 24.
 25. Problemele structurii procesului istoric și ale dezvoltării în istorie le vom discuta amănunțit în alte părți ale lucrării. Menționăm aici teza activismului, care exclude înțelegerea fatalistă a legii.
 26. F. Engels, *Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen Philosophie*, op. cit. (trad. rom., București, 1979, p. 46, 47).
 27. K. Marx, *Kleine ökonomische Schriften*, Berlin, 1955, p. 38.
 28. Este vorba în primul rând de următoarele lucrări: K. Marx și Fr. Engels, *Ideologia germană (1845–1846)*, București, 1956; K. Marx, *Mizeria filozofiei (1847)*, București, 1947; K. Marx, *Introducere la a doua ediție a Capitalului (1873)*, București, 1960; Fr. Engels, *Anti-Dühring (1878)*, București, 1966; Fr. Engels, *Ludwig Feuerbach (1866)*, op. cit., București, trad. cit.; Fr. Engels, *Dialectica naturii (1873–1888)*, ed. a 3-a, București, 1966. Dintre autorii unor lucrări marxiste pe tema metodei dialectice pot fi citați, printre alții: M. Krawajewski, *Ontologia, partea a II-a, Glównie zagadnienia i kierunki filozofii* [Principalele probleme și direcții ale filozofiei], Warszawa, 1964; M. Cornforth, *Dialectical Materialism*, 1958 (trad. pol., Warszawa, 1964; trad. rom., București, 1963). Lucrarea lui B. A. Grušin, *Ocerki logiki istoričeskogo issledovaniia*, Moskva, 1961, este consacrată în mod special dialecticii procesului istoric (în natură și societate). Aici trebuie menționată și amplă lucrare a lui J.-P. Sartre intitulată *Critique de la raison dialectique*, Paris, 1960. Autorul se ocupă de societate (grup) ca de un întreg, ținându-se pe o poziție holistă. Nu avem posibilitatea aici să facem vreo confruntare mai largă cu această lucrare deosebit de interesantă.
 29. Cf. în special V. I. Lenin, *Câteva filozofice* [în *Opere*, vol. 29, București, 1968.
 30. V. I. Lenin a scris clar că esența dialecticii constă în cunoașterea laturilor contradictorii ale fiecărui fenomen. (Cf. M. Cornforth, op. cit. (trad. pol.), p. 96. Formularea acestui principiu (tendința către conflict) nu înalcă principul logic al contradicției, după care din faptul că ceva se dezvoltă, nu rezultă propoziții contradictorii. Cf. K. Ajdukiewicz, *Zmiana i sprzeczność* [Schimbare și contradicție], în *Język i poznanie*, vol. II, p. 90–106).
 31. Se vorbește adesea de „materialismul evenimentelor istorice”. Termenul „materialism istoric”, având în vedere sfera mai largă a conceptului de „istorie”, pare mai potrivit decât „evenimente istorice” (dizicje). El sugerează nu numai problema înțelegerii evenimentelor, ci și metoda de cercetare a lor.
 32. Teoria și metoda materialismului istoric este dezvoltată de Marx și Engels în aproape toate operele lor. Dintre lucrările lui Marx menționăm: *Critica filozofiei hegeliene a dreptului, Introducere* (1844), în K. Marx, *Opere filozofice de tinerețe*, București, 1968; *Mizeria filozofiei*, op. cit.; *Contribuție la critica economiei politice* (1859); București, 1960) și lucrările ce constituie aplicarea practică a principiilor materialismului istoric în cercetarea istoriei: *Opisprezeco Brumar al lui Ludovic Bonaparte* (1851–1852); *Războiul civil în Franța (1870–71)*, precum și opera fundamentală a marxismului *Capitalul* (1844–1883). Dintre lucrările lui Engels cităm *Ludwig Feuerbach*, op. cit.; *Anti-Dühring*, op. cit.; *Originea familiei, a proprietății private și a statului; Evoluția socialismului de la utopia la știință*, răscădina aplică principiile materialismului istoric în lucrarea „Războiul în Germania” (1850). Dintre lucrările comune ale lui Marx și Engels menționăm: *Ideologia germană*, op. cit. și *Manifestul partidului comunist* (1847). Marx și Engels au făcut multe precizări în corespondența lor. (Cf. de exemplu Marx—Engels, *Opere*, vol. 27 și urm.)
 33. Din lucrările lui Lenin menționăm în special *Dezvoltarea capitalismului în Rusia* (1899) — *Opere*, vol. 3, București, 1961; *Statul și revoluția* (1917) — *Opere*, vol. 33, București, 1964).
 34. G. V. Plehanov, *K voprosu o razviti monisticheskogo vzglada na istoriju* (1895), op. cit.; *La conception matérialiste de l'histoire* (1897), Paris, 1946; *Rolul op. cit.*; *La conception matérialiste de l'histoire* (1905, București, 1956); K. Kautsky, *Ethik und materialistische Geschichtsauffassung*, Berlin, 1927 (trad. rom., București, 1947). Dintre studiile lui A. Labriola, impunând cu lucrarea deosebit de interesantă a lui Togliatti „Pentru o justă înțelegere a gândirii lui Antonio Labriola” [Per una giusta comprensione di Antonio Labriola] au fost publicate în volumul: A. Labriola, *Szkie o materialistycznym pojmosiwa* 1961. Din acest volum, cea mai interesantă este lucrarea, *Del materializmu storico* (1895), H. Cunow, *Die Marxsche Geschichts- und Staatstheorie*, Berlin, 1920, N. Buhariu, *Teoria materialismului istoric*, Moscova, 1921. Se pot cita multe din lucrările lui Krzywicki în care sunt cuprinse afirmații din domeniul teoriei dezvoltării sociale K. Kells-Krauz, *Materializm ekonomiczny* [Materialismul economic], Kraków, 1908; A. Gramsci, *Il materialismo storico e la filosofia di B. Croce*, Torino, 1948; G. Lukács, *Intellektuali e L'organizzazione della cultura*, Torino, 1948; L. Goldman, *Sciențifică și Klassenbewusstsein*, Berlin, 1923. Există și o traducere franceză (*Histoire et conscience de classe*, Paris, 1960); L. Goldman, *Sciențifică și humană și philosophie*, Paris, 1952 (ed. pol.: *Nauki humanistyczne i filozofia*, Warszawa, 1951).
 35. Dintre lucrările mai noi consacrate comentării (și interpretării) principiilor materialismului istoric cităm: *Istoričeskii materializm* [Materialismul istoric], sub red. lui F. V. Konstantinov, Moskva, 1954; J. Hochfeld, *Studia o marksistowskiej teorii społeczeństwa* [Studii privind teoria marxistă a societății], Warszawa, 1963; O. Lange, *Ekonomia polityczna* [Economia politică], vol. I, cap. 2 (ed. I, 1959, Varsovia); J. J. Wiatr, *Szkie o materializmie historycznym i socjologii* [Schită a materialismului istoric și filozofiei], Warszawa, 1962; A. Malewski, *Empiryczny sens materializmu historycznego* [Sensul empiric al materialismului istoric], în *Studia filozoficzne*, nr. 2, 1967, p. 58–91; cf. și analiza aplicării metodei materialismului istoric în următoarele lucrări istorice: A. Malewski, J. Topolski, *Metoda materializmu historycznego w pracach historyków polskich* [Metoda materialismului istoric în lucrările istoricilor polonezi], în *Studia filozoficzne*, nr. 6, 1959; observații critice în articolul lui K. Krawajewski, *Metoda materializmu historycznego w pracach historyków polskich i jej krytycy* [Metoda materialismului istoric în lucrările istoricilor polonezi și criticii].

criticii ei, în „Z pola walki”, nr. 3, 1960. J. Topolski atrage atenția asupra materialismului istoric ca fiind o platformă de integrare a științelor în articolul *Integracyjny sens materializmu historycznego* [Sensul integrator al materialismului istoric], în „Studia metodologiczne”, caietul I, 1963, O. Monter, *Die Philosophischen Grundlagen des historischen Materialismus*, în „Saeculum”, 1963, p. 1—26.

O pătrunzătoare analiză a acestei probleme cuprinde lucrarea lui J. Hochfeld, *Materializm historyczny a socjologia* [Materialismul istoric și sociologia], în „Studia o marksistowskiej teorii społeczeństwa”, Warszawa, 1960, p. 11—60.

Ele vor fi analizate folosind o terminologie puțin diferită.

În următoarele capitole ale lucrării ne vom ocupa de noțiunile: forțe de producție, relații de producție etc.

K. Marx, *Capitalul* (București, 1960, p. 207).

K. Marx, *Critica economiei politice*, op. cit., p. 5.

Ibidem.

Ibidem.

Pentru opiniile lui Pokrovski este caracteristică lucrarea *Historiografia russkaja i borba klasov*, vol. I—II, Moskva, 1933. Cf. printre alții, S. M. Dubrovski, *Akademik N. M. Pokrovski i jego rol v razviti istoričeskogo nauki* în „Voprosy istorii”, nr. 3, 1962, p. 31—40 (cu comentarii).

METODOLOGIA OBIECTUALĂ A ISTORIEI

X. FAPTUL ISTORIC

1. Observații introductive

Istoricul porcede la cercetarea unui fragment selectat al realității trecute cu un anumit bagaj de cunoștințe generale despre procesul istoric și cu o orientare istorică detaliată privind problematica perioadei și a ariei cercetate. Aceste cunoștințe generale, pe care se bazează mai mult sau mai puțin cercetările, constituie una dintre cele mai importante părți ale așa-numitei științe care nu recurge la izvoare a istoricului. De structură și funcțiile ei ne vom ocupa mai amănunțit în partea a patra, când vom analiza specificul cercetării în domeniul istoriei.

În schimb, în această parte ne vom concentra atenția asupra cunoașterii generale pe care trebuie să o posede orice istoric. Propunem deci o interpretare a procesului istoric care să atragă atenția atât asupra schimbărilor de direcție, cât și asupra problemelor de structură, o interpretare care să opereze, asadar, cu conceptul de dezvoltare, fundamental pentru toate cercetările istorice, constituind sinteza schimbării și structurii. Conceptul de dezvoltare este, prin urmare, astfel înțeles, încât să se desprindă nu numai de orice concepție care susține că trecutul este un haos dezordonat și pluridirecțional, dar, într-o măsură poate și mai mare, de numeroasele teorii asupra desfășurării ciclice a istoriei, asupra evoluției și progresului independent de acțiunile oamenilor.

Ținând seama că principala problemă a considerațiilor noastre este dezvoltarea în istorie, vom face analiza obiectului cercetărilor istorice carecum pe două planuri:

1) primul, mai abstract, se va referi la conceptul de fapt istoric, adică — conform unei opinii general acceptate — elementul de bază al preocupărilor unui istoric;

2) al doilea se apropie de problemele fundamentale ale procesului istoric și de mecanismul acestuia.

În analiza pe care o vom întreprinde, ne vom servi de unele noțiuni de cibernetică

2. Controversa privind faptul istoric

Foarte des ne întâlnim cu o noțiune nu prea clară a faptului istoric. Toată lumea își dă seama, în general, de dificultatea pe care o comportă explicația unui astfel de termen, dar nimeni nu se decide să-l substituie cu un altul. Faptul istoric este tratat ca o parte componentă a procesului istoric, ca un element al obiectului cercetării istorice.

Moștenirea de pînă acum în domeniul analizei faptului istoric nu depășește o anumită problematică tradițională, ce se limitează în principal la câteva propuneri generale de clasificare, adesea contradictorii între ele.

Faptul istoric este interpretat în două moduri în literatura de specialitate. Prima interpretare (ontologică) prezintă faptul istoric ca pe un „obiect al cercetării istorice”, „evenimentul însuși”, care există în mod obiectiv, adică independent de subiectul cercetătorului, ca pe ceva ce „a fost în realitate” etc. În această accepțiune, obiectul cunoașterii istorice — evenimentul — îl constituie o serie de fapte determinate pe care istoricul le reconstruiește prin „reflectarea” lor în conștiință sa. A doua interpretare (epistemologică și metodologică) se referă la procesul însuși al acestei reconstituiri a evenimentelor, adică vorbește despre faptul istoric ca despre o „interpretare a evenimentului” de către istoric. Spre deosebire de faptul-obiect, reconstituirea lui realizată de istoric a fost denumită fapt istoriografic (chiar dacă faptul e considerat mai „material”, prin formularea unei aserțiuni care nu este cea a istoricului însuși).

La rîndul său, raportul reciproc dintre aceste două aspecte ale interpretării faptului istoric este conceput în două feluri. Adesea faptul istoric este tratat concomitent ca o categorie ontologică și ca o categorie gnosologică; în acest mod faptul istoric este o reflectare mai mult sau mai puțin apropiată a faptului-obiect al cunoașterii. De asemenea, se întâlnește și o tendință destul de puternică de a considera faptul istoric în mod exclusiv ca o construcție științifică, adică de a vorbi numai despre faptul istoriografic fără a mai căuta corespondenței lui direct în realitatea istorică. Prima concepție este caracteristică pentru pozitivism, care de altfel a și introdus în metodologia istoriei conceptul de fapt istoric, a doua este legată de reacția structurală, antipositivistă, privind cunoașterea istorică, reacție care a subliniat rolul activ al subiectului în „crearea” realității examinate.

Interpretarea pozitivistă a faptului istoric este cea mai populară printre istorici, probabil pentru că la prima vedere este cea mai conformă cu așa-zisa rațiune sănătoasă. Iată — spun ei — realitatea se compune dintr-un anumit număr de fapte-cheie, pe care istoricul pur și simplu le reconstruiește. Această reconstruire trebuie să fie în concordanță cu faptele, iar, la rîndul ei, această concordanță constituie un criteriu al veridicității.

Concepția care vede în faptul istoric numai o construcție științifică este adesea criticată ca o manifestare a așa-numitului subiectivism, respectiv a tendinței istoricului de „a crea” o realitate istorică proprie. Această critică este valabilă numai în cazul cînd o astfel de concepție este corelată cu negarea unei realități obiective, independentă de subiectul care la cunoaște de ea, pentru că în acest caz avem de-a face realmente cu o construcție subiectivă a realității istorice din partea cercetătorului.

Se poate totuși recunoaște existența unei realități obiective, independente de subiectul care la cunoaște de ea, și totodată să se considere că această realitate nu este deloc o mulțime de fapte „date”, care trebuie numai să fie reflectate în conștiință și reconstruite. S-ar putea deci propune o astfel de interpretare a faptului istoric care să recunoască concomitent existența realității istorice obiective ca obiect al cercetării și rolul cognitiv creator al gândirii istoricului. Să numim această interpretare — dialectică. Ea presupune că realitatea istorică este complexă, bogată și cu nenumărate legături interne, că reconstituirea faptelor este o formă indispensabilă a cunoașterii ei simplificate, respectiv apropierea de adevărul absolut prin intermediul adevărului aproximativ. Aceasta nu are nimic comun cu subiectivismul. De fapt, o atitudine contrară este

semnul unui anumit fel de subiectivism în conceperea faptului istoric, deoarece impune complexului obiect al cercetării, necunoscut nouă pe deplin, o formă de examinare prin intermediul reconstituirii faptelor care numai în convingerea cercetătorului sînt în concordanță cu obiectul respectiv. În concepția dialectică are loc un continuu proces de confruntare a realității istorice tot mai bine cunoscute cu faptele istorice construite — ne modificăm construcțiile, care devin, din ipoteze slab argumentate, ipoteze tot mai bine fondate. Dispare aici relația univocă fapt istoric — fapt istoriografic și apare evidentă legătura faptului istoriografic cu realitatea istorică. Faptul istoric ca parte a realității istorice conform cu interpretării pozitvistice, în concepția dialectică își pierde rațiunea de a fi, deoarece așa-numitul fapt istoriografic nu se referă la faptul istoric ca la un echivalent, sau chiar ca la un protomodel al său, ci la întreaga complexă realitate, pe care încercăm să o cunoaștem, nu se știe dacă în moduri mai puțin corespunzător, pe calea construirii faptelor. Concepția dialectică reclamă, pentru eventuala preservare a termenului de fapt istoric ca obiect al cercetării obținut în procesul construirii faptelor istoriografice, conferirea unui conținut corespunzător acestui concept. De această ne vom ocupa în continuare.

Concepția dialectică a faptului istoric poate fi exprimată grafic ca în Fig. 8.

Fig. 8

Problema clasificării faptelor istorice dă naștere la divergențe numai în ceea ce privește împărțirea în așa-numite fapte simple (individuale, parțiale) și complexe (fenomene, fapte colective, de masă, fapte-proces). Faptele simple sînt înțelese adesea ca fapte naturale (fizice, biologice) care constituie conținutul natural al unui fapt istoric mai mult sau mai puțin complex și adesea ca fapte istorice mai puțin complexe în comparație cu altele. Numai clasificarea în fapte simple și complexe pare a fi utilă, amintind însă că această clasificare are un caracter relativ. În clasa faptelor simple am încadra, de exemplu, rănirea unui soldat pe timpurile de luptă ale celui de-al doilea război mondial, iar un fapt complex ar fi în acest context întregul al doilea război mondial. În schimb, includerea faptelor naturale în clasificare ca simple elemente ale faptelor istorice, în care pot fi „descompuse” aceste fapte, nu oferă nimic esențial istoricului. Ce-i folosește unui istoric dacă știe, de exemplu, că un fapt complex — lupta de la Grunwald — se compune, printre altele, și dintr-un număr de fapte „simple”, cum sînt diversele deformări ale metalului ca urmare a ciocnirii dintre scut și spadă?

Interpretarea naturală a faptelor simple nu pare deci utilă pentru istoric. Clasificările faptelor după sfera realității la care se referă sînt mai clare și nu reclamă un comentariu mai detaliat. În acest caz este vorba numai de a distinge, de exemplu, faptele economice, politice, culturale etc. Evident, fiecare dintre aceste categorii poate constitui obiectul celor mai diverse comentarii.

Clasificarea faptelor după o ierarhie a importanței lor suscită mar. controverse. Divergența de păreri se focalizează asupra problemei, dacă toate faptele din trecut sînt „istorice”, respectiv dacă tot ceea ce s-a întîmplat aparține istoriei, sau sînt istorice numai faptele cumva „mai importante”. Punctul de vedere care elimină unele fapte din trecut ca neistorice contravine principiilor fundamentale ale obiectivității cercetării științifice. În fond chiar și cel mai mărunț fapt, care nu se distinge prin propria sa individualitate, este o parte a unui fapt „mai mare” (de exemplu, de masă), care are pentru toți o natură istorică.

Trebule menționat și conceptul de fapt provenit dintr-o sursă întîlnit în cercetările metodologice, care reprezintă reflectarea faptului istoric (a unei părți a realității istorice) în sursa istorică. Acest concept poate fi acceptat numai în mod convențional, deoarece în sursă nu este vorba de un fapt în sine; în ea sînt cuprinse numai informații despre un fapt istoric. Așa-numitul fapt istoric este construit abia ca urmare a fuziunii informațiilor provenite din surse și din afara surselor. Aceste legături pot fi ilustrate schematic ca în Fig. 9.

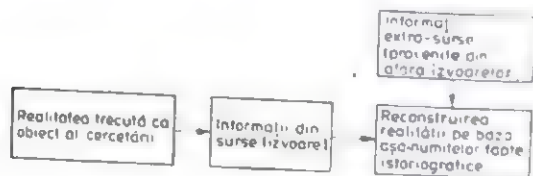

Fig. 9

Ajunsem astfel la concluzia că faptul istoriografic se bazează pe utilizarea informațiilor provenite din izvoare și din afara izvoarelor prin intermediul construcției științifice a istoricului. Această reconstruire, încă de la premisele sale, nu poate fi identică la toți istoricii, deoarece există, fără îndoială, diferențe în evantaiul de cunoștințe ale fiecărui istoric provenite din afara izvoarelor. Baza reconstruirii este realitatea trecută. Se poate afirma că realitatea se compune din fapte istorice, dar numai cu condiția de a le înțelege astfel.

Istoricul reconstituie deci realitatea trecută prin construirea faptelor istorice, apropiindu-se treptat de izomorfismul faptului istoric cu faptele istorice. Totuși, într-un anumit fel, istoricul este „creatorul” faptelor istorice, căci prin reconstituirea acestora el le recheamă la viață socială, adică la existență într-o narațiune istorică accesibilă societății. Fără activitatea istoricului n-am ști nimic despre trecut, în afara unei confuze moșteniri a tradiției orale. Acest trecut, deși a existat cîndva în Orice operă e istorică — fie că reconstituie fapte istorice necunoscute încă, fie că pune într-o altă lumină, mai clară, faptele cunoscute — nu pus cuvîntul „crează” în ghilimele pentru a sublinia că această creare nu are nimic comun cu concepțiile idealist-subiective ale cunoașterii.

Apare, în sfîrșit, problema raportului dintre faptul istoric și faptul social. Interpretarea pozitivistă, dominantă, a faptului istoric este emi-

namente statică, deci în contradicție cu esența procesului istoric și a cercetării istorice. Conceptul de fapt istoric este o concretizare referitoare la istoria conceptului de fapt social, difuzat în primul rînd de școala lui Durkheim și de sociologia structuralistă (funcționalistă). Așa cum sociologia are de cercetat fapte sociale, tot așa istoria are de cercetat fapte istorice. Cu această afirmație nu s-a putut ajunge însă la stabilirea unei diferențe între concepția structurală (funcțională) a sociologiei și concepția dinamică a istoriei.

Care este raportul dintre faptul social și cel istoric? Este limpede că orice fapt social (atît cel simplu, cît și cel complex) este un fapt istoric cu atît mai mult dacă ne dăm seama (vezi *infra*) că există numai trecut și viitor, iar prezentul este o noțiune convențională. Ar fi potrivită deci definiția dată de S. Czarnowski, care spune că faptul social este acel fapt care, prin apariția, desfășurarea sau rezultatul lui este condiționat de existența unei colectivități omenești⁴³. Un fapt social (și istoric) este, de exemplu, atît moartea lui Napoleon, cît și moartea oricărei persoane, deoarece aici nu este vorba de moartea biologică a omului în general, ci de moartea cuiva, care avea prenume, nume, o ocupație etc., adică în general era membru al unei anumite societăți. Fiecare fapt social este, de asemenea, istoric în sensul că este un produs al dezvoltării. A este gen de „istoricitate” este inclus în faptul istoric în mod immanent. În același timp însă, un fapt social poate să nu fie fapt istoric atunci cînd este examinat din punctul de vedere al existenței lui numai ca un element al structurii sociale, fără a lua în considerare momentul dezvoltării.

În concluzie, se poate spune că de conceptul de fapt istoric se leagă atît cerința de a individualiza locul său în structură, cît și cea de a-i evidenția rolul sau în procesul schimbărilor. Aceasta înseamnă ceva mai mult decît simpla referire la spațiu și timp, deoarece localizarea în spațiu și timp nu echivalează cu mișcarea și dezvoltarea.

3. Interpretarea dialectică a faptului istoric. Faptul ca sistem

Pentru a putea modifica schema precedentă într-una de felul celei din Fig. 10,

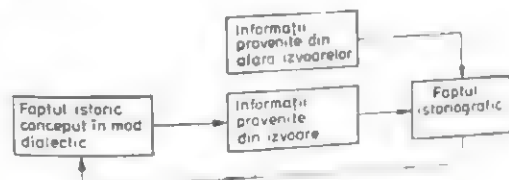

Fig. 10

adică pentru a se stabili o legătură între faptul istoric și faptul istoriografic în așa fel încît să se păstreze întregul conținut complex al realității istorice ca un întreg structural aflat în continuă mișcare și dezvoltare, trebuie — după cum am mai spus — să se conceapă faptul istoric în mod dialectic. Faptul static al pozitivismului trebuie deci

saturat cu un conținut holist și dinamic, care să integreze diferite puncte de vedere.

O astfel de interpretare a faptului istoric este posibilă cu ajutorul aparatului conceptual al materialismului istoric, care-și găsește un suport ulterior în construcțiile cibernetice. Se pot distinge următoarele elemente caracteristice ale construcției dialectice a faptului istoric, construcție bazată pe materialismul istoric: 1) holismul și dinamismul; 2) relativitatea determinantilor timp-spațiu și 3) caracterul material al faptului. Vom discuta aceste caracteristici separat, subliniind însă legătura lor reciprocă, deoarece toate se bazează pe dialectica materialistă.

Materialismul istoric poate fi caracterizat ca un tip particular de teorie care se ocupă de evoluția unor întreguri structurale. Un astfel de întreg structural, examinat de materialismul istoric, este societatea umană care trece de la un stadiu de dezvoltare la altul. Importanța holismului pentru procesele de integrare care permit corelarea rezultatelor unor cercetări diverse apare cu claritate dacă, prin contrast, indicăm principalele caracteristici ale unei direcții opuse de interpretare, și anume a individualismului sau atomismului metodologic în cercetările sociale.

Individualismul este reprezentat în primul rând de unii adepți ai empirismului logic sau ai filozofiei analitice. Ei susțin că a vorbi de „întreguri” care n-ar fi o simplă sumă de elemente înseamnă a face metafizică, deci că acest fapt ar aparține unei clase de pseudoprobleme. Ca urmare, din punctul de vedere al individualismului nu poate fi vorba de legi referitoare la „întreg” și nici de a face previziuni științifice referitoare la întreguri. Conform principiului individualismului metodologic, „elementul ultim al lumii sociale îl constituie indivizii, care acționează mai mult sau mai puțin corespunzător în funcție de poziția și înțelegerea situației lor. Fiecare situație socială complexă, fiecărui instituție sau eveniment este rezultatul unor configurații precise de indivizi, al poziției lor, al situației, convingerilor, posibilităților lor fizice și care țin de mediu”. Individualismul, corelat adesea cu înductivismul, afirmă că întregurile nu pot fi observate, trecând tocmai peste faptul că aceste întreguri pot avea un caracter teoretic „real” și neobservabil.

Adepții holismului și dinamismului își găsesc în ultima vreme un aliat tot mai puternic în cibernetică. Aceasta înseamnă că aparatul noțional al acestei științe noi, apărută în primul rând din nevoia unor concepte integrative ample, acționează reflex, facilitând procesul de unificare a științei. În măsura în care cibernetică se poate dezvolta odată cu holismul propriu materialismului istoric, în aceeași măsură ea se opune atât individualismului, cât și holismului idealist (metafizic), adică de o forță nematerială (idee, Dumnezeu etc.).

Conceptul de întreg își găsește echivalentul în cibernetică în noțiunea de sistem, care desemnează o serie de elemente corelate în acțiune, și în noțiunea de structură a sistemului, definită ca rețeaua de într-un sistem pot exista elemente eterogene, însumându-se una dintre criticile fundamentale pe care individualismul le aduce holismului.

După cum arată O. Lange⁴, și considerăm necesar să-l cităm fie și în general, analiza cibernetică demonstrează în mod matematic că atât modul de funcționare a unui întreg (sistem), cât și proprietățile sale nu

pot fi deduse numai din proprietățile și din modul de acțiune ale fiecărui element. Pentru a desemna modul de funcționare a sistemului nu este suficientă cunoașterea matricei care exprimă modul de funcționare a elementelor lui (așa-numita matrice de transformare T), fiind necesară și cunoașterea matricei structurii sistemului, adică cunoașterea rețelei conexiunilor dintre elemente (S), deoarece funcționarea sistemului ca întreg depinde și de aceasta. Notind deci vectorul serial al stărilor de intrare ale elementelor unui sistem, în care se compun vectorii de intrare ai fiecărui element, cu X, și vectorul corespunzător compus al stărilor de ieșire ale elementelor sistemului cu Y — modul de funcționare a sistemului își găsește expresia matematică, după cum arată O. Lange, în formula:

$$X' = TS(X)$$

$$Y' = ST(Y)$$

Introducerea factorului timp în funcționarea sistemului și a elementelor lui (așa-numitul timp de reacție), și, deci, analiza procesului de dezvoltare a sistemului în timp arată că, pentru explicarea dezvoltării, nu sînt necesare referiri metafizice la forțe nemateriale sau la o finalitate immanentă a dezvoltării. Cibernetică definește exact conceptul de contradicție dialectică din cadrul unui sistem (contradicția stărilor de intrare și de ieșire ale fiecărui element din punctul de vedere al condițiilor de echilibru al sistemului) și arată că această contradicție este sursă a mișcării și dezvoltării automate a sistemului. Legea mișcării în timp a sistemului se exprimă matematic printr-o ecuație vectorială care determină relația dintre stările de intrare și ieșire la un moment dat (t) și starea acestor intrări și ieșiri în momentele succesive. În cazul desfășurării în timp a acțiunii, care are un caracter irepetabil, ecuația este:

$$X_{t+\Delta t} = TS(X_t)$$

$$Y_{t+\Delta t} = ST(Y_t)$$

unde t reprezintă momentul inițial, iar Δt timpul de reacție.

În cazul unei desfășurări gradate în timp (în salt sau continuu) legea temporală a mișcării sistemului îmbracă forma complexă a unei ecuații vectoriale diferențiale de gradul doi, care ilustrează mulțimea de transformări sau, în cazul unei acțiuni gradate și continue, forma unei ecuații vectoriale integrale. Rezolvarea uneia sau a alteia dintre aceste ecuații, care reprezintă desfășurarea dezvoltării sistemului, este denumită de O. Lange legea dezvoltării sistemului. Pe parcursul dezvoltării, diferitele întreguri se unesc în sisteme tot mai complexe, care constituie calități noi în raport cu cele precedente.

Conceptul de sistem, care în cibernetică are o semnificație centrală, poate fi comparat cu faptul istoric conceput static. Echivalentul faptului istoric conceput în mod dinamic, deci al faptului istoric propriu-zis, ar fi sistemul aflat în proces de transformare, adică trecerea de la o stare la alta. Este evident că noțiunea de sistem dinamic este foarte generală. Sistemul poate fi relativ mic, sau foarte mare, caracterizându-se prin bogăție și complexitate⁵. Sistem istoric este și o formațiune social-economică și războiul peloponez, și o anumită manufactură din secolul al XVIII-lea sau o gospodărie țărănească.

Schimbările permanente ale stării unui sistem constituie procesul de dezvoltări lor. Conceptul de proces de dezvoltare este strins legat cu conceptul de sistem dinamic. Explicarea procesului de dezvoltare a sis-

temului presupune o privire asupra sistemului, sublinierea trăsăturii sale caracteristice: transformarea continuă a stării sale. Formațiunea social-economică poate fi examinată ca fapt istoric-stare și ca fapt istoric-proces. Deci, în sfera conceptului de sistem se poate găsi o legătură și un punct de vedere static și dinamic al faptului istoric. Dificultatea „prinderii” faptelor istorice, dificultatea datorată permanenței mutabilității și fluidității a acestora, se diminuează în acest fel în mod serios. Se pare că forma de concepere a realității istorice ca un sistem este mai fecundă decât conceperea ei prin prisma faptelor, interpretând chiar și faptul istoric ca pe un sistem. Noi susținem acest punct de vedere. Se pare că în distincția dintre starea sistemului și dezvoltarea lui se reflectă împărțirea în fapte-stări și fapte-procese.

Sistemul nu este ceva omogen. Această caracteristică a lui corespunde foarte bine sistemelor-fapte istorice cu o construcție extrem de complexă. Poate fi denumit sistem mulțimea unor elemente aflate în interacțiune. Fiecare element al sistemului este condiționat de celelalte elemente (așa-numitul mediu) și în același timp acționează asupra acestui mediu. Sub acțiunea mediului apar mercuri ale stării determinate ale elementelor. Aceste stări sunt denumite în cibernetică întrădele elementului. Totodată, aceste stări acționează asupra mediului elementului. Acum se vorbește despre ieșirile elementului? Este evident că sistemele mai mici joacă rolul de elemente în raport cu sistemele mai mari.

Denumirea a ceva ca sistem sau ca element are un caracter relativ, depinzând de punctul de referință. Împărțirea în sisteme și elemente ale sistemului ar putea corespunde împărțirii în fapte simple și fapte complexe. Se pare că includerea sistemului și a elementelor lui în conceptul de fapt conferă acestui concept o sferă suficient de largă, care cuprinde realitatea atât în formele, cât și în părțile sale componente, precum și individualul ca un macrosistem.

Noțiunea de fapt istoric ar putea fi limitată numai la denotarea elementelor în acțiune, dar aceasta n-ar fi nici comod și nici folositor. În primul rând, realitatea nu se poate divide în elemente și sisteme, deoarece — după cum am arătat — sistemul poate îndeplini funcția de element și viceversa, iar în al doilea rând, dacă am încerca, totuși, să separăm elementele de sistem, n-am putea cuprinde întreaga realitate istorică sau am cuprinde-o cel mult individualist, nu holist, ca pe un întreg. Legile mișcării și dezvoltării „întregului”, fapt demonstrat și de cibernetică, nu pot fi deduse prin inducția elementelor observabile, ca sumă a acțiunii acestora. Numai pe baza „întregului”, care oferă atât structură, cât și dezvoltare sistemului, este posibilă conceperea realității în mod dinamic. Confruntarea elementelor cu faptele ar lăsa în continuare faptele la un nivel static.

Mecanismul dezvoltării sistemelor pune în evidență dominanța unui element sau sistem asupra altora. Această dominanță apare atunci când influența inversă a altui element este mai slabă sau nu există de fapt. Pe parcursul dezvoltării istorice constatăm adesea înfrigurarea mai puternică a unor elemente (sau sisteme) asupra altora. În mod obișnuit numim aceste sisteme sau elemente mai puternice factori ai dezvoltării. În concepția noastră, aceștia sînt — în aceeași măsură — și fapte istorice. Ei pot corespunde cel puțin unora din așa-numitele fapte cluse din domeniul faptelor istorice. Argumentele oferite mai sus nu justifică însă o astfel de poziție.

În concluzie, sîntem pentru o înțelegere foarte largă a faptului istoric, atât de largă, încît să cuprindă întreaga realitate istorică în statică și dinamică sa. În acest mod, faptul istoric ar deveni echivalentul obiectului cercetării istorice și, sub forma așa-numitului fapt istoriografic, o încercare de reconstituire a acestui obiect. Un astfel de obiect n-ar fi totuși o sumă de fapte, după cum s-a crezut adesea, ci un extrem de complicat macrosistem, alcătuit din sisteme mai mici și din elemente care se află în permanentă schimbare și dezvoltare în toată plenitudinea lor și în nesfîrșite conexiuni conform legilor dialecticii. Altminteri n-ar merita să se apere conceptul de fapt istoric în metodologie.

4. Coordonatele spațio-temporale ale faptului istoric

Independent de modul de interpretare a faptului istoric (pozitivist, structuralist, dialectic), o trăsătură caracteristică a lui o constituie coordonatele spațio-temporale, care atribuie fiecărui fapt un timp și un loc. O anumită cunoaștere a problematicii filozofice a timpului și spațiului trebuie să facă, deci, parte din repertoriul de cunoștințe ale istoricului.

Referitor la timp și la loc, atragem atenția asupra caracterului material și obiectivității timpului și spațiului¹⁾, direcției de scurgere a timpului²⁾ și limitelor temporale ale faptului istoric.

Principiul vizînd caracterul material și obiectivitatea timpului și spațiului și-a găsit, după cum se știe, un nou sprijin în teoria relativității, care constituie o transformare dialectică a teoriei clasice asupra timpului și spațiului. Invariabilității intervalului de timp dintre evenimente și se substituie faptul potrivit căruia acest interval este invariabil numai într-un sistem dat; la nivelul întregului cosmos, el nu este bil numai într-un sistem dat; la nivelul fizic tridimensional, în care există distincția între spațiu și timp, în afara diferenței dintre dimensiunile de mișcare a corpurilor. Corpurile nu și pierd niciodată dimensiunile, dar ele variază odată cu sistemele din care fac parte.

Independent de faptul că timpul și spațiul depind de viteza de mișcare a corpurilor, teoria relativității indică interdependența dintre intervalul de timp și distanța în spațiu. Aceasta se reflectă în așa-numita concepție temporo-spațială (cvadridimensională), în care continuă deci unidimensional, iar spațiul fizic tridimensional, în care continuă deci să existe distincția între spațiu și timp. În afara diferenței dintre dimensiuni, spațiul este izotrop, iar timpul anizotrop (se scurge într-o ordine anumită). Corelarea, în teoria relativității, a spațiului și timpului cu corpurile materiale, fără de care timpul și spațiul nu ar putea exista, precum și evidențierea legăturii dintre spațiu și timp, au justificat în mod dialectic caracterul obiectiv al acestor categorii. Timpul și spațiul există în mod obiectiv, dar numai împreună cu obiectele materiale (evenimente); ele au deci un caracter și material și obiectiv (în raport cu observatorul care realizează actul cunoașterii). I. Newton a dat port cu observatorul care realizează timpul și spațiului, susținînd că timpul o altă interpretare obiectivității timpului și spațiului, independent de evenimente, fapt pentru care a fost criticat de G. W. Leibniz. Teoria relativității a confirmat concepția materialistă potrivit căreia timpul și spațiul sînt atribute ale materiei. Trebuie să ne amintim însă, în același

timp, că în practica cercetării istorice, care are în vedere numai un sistem (pământul, eventual luat împreună cu „mediul cel mai apropiat”), folosim categoriile absolute de spațiu și timp proprii mecanicii clasice, care se referă la realitatea cunoscută de noi prin experiența curentă.

Se mai poate vorbi și în alt sens despre relativitatea spațiului și timpului în raport cu investigarea trecutului. Rapiditatea desfășurării istorice a intervalului de timp, ca și dimensiunile spațiului depind în această interpretare de criteriul de referință după care se apreciază durata procesului și distanța în spațiu a evenimentelor. Criteriul de referință nu îl formează în acest caz decât cunoștințele istoricului provenite din afara izvoarelor, cunoștințe constituite într-un grup de orientări valorizante ce-l ghidează cercetarea. În lumina acestor orientări, se poate demonstra că, în anumite perioade, timpul¹⁰ se scurge „mai repede”, iar în altele mai lent, aceasta deoarece în unele perioade transformările în direcția apreciată de istoric ca pozitivă se realizează mai repede, iar în altele astfel de transformări nu sînt chiar atât de evidente. În general, aprecierile istoricilor în ceea ce privește acumularea de transformări în anumite perioade istorice sînt aceleași. Toti sînt de acord cu faptul că timpul (să-l denumim timp istoric) se scurge mai repede, de exemplu, în perioadele de revoluție, războaie etc. Cînd fiecare oră aduce ceva nou. Se poate spune, în general, că această accelerare a timpului istoric este resimțită de noi în raport cu intervalele în care, după mărunte schimbări cantitative, urmează transformări în noi structuri calitative. Este vorba, în primul rînd, de acele structuri care modifică evident condițiile anterioare de existență a societății. Atunci ea simte aproape literalmente scurgerea timpului istoric. Corelarea timpului istoric cu ritmul de dezvoltare care se realizează în cadrul luptei contrariilor implică impresia unui ritm inegal de curgere a timpului, care pulsează odată cu evenimentele în imaginea trecutului. Această pulsație se reflectă chiar și în imaginea exterioară a narațiunii. Vă invit să numărați într-un manual de istorie numărul de pagini consacrate Revoluției Franceze sau Revoluției din Octombrie (dacă istoricul reușește să pătrundă locul ei în istoric) și perioadelor „mai liniștite” și să le comparați cu durata reală a evenimentelor respective. Problema timpului istoric din punctul de vedere al structurii conștiinței sociale are o literatură destul de vastă, în special sociologică¹¹, dar și istoricii s-au ocupat cu cercetarea conștiinței trecerii timpului în diverse perioade și pentru diferite grupuri sociale¹². Aceste probleme sînt în strînsă legătură cu formarea imaginii sociale despre direcția curgerii timpului, ținînd mai mult de istoria cunoașterii istorice decât de metodologia istoriei.

De asemenea, nici cunoașterea spațiului nu este un simplu echivalent al dimensiunilor lui obiective. Istoricul trebuie să-și dea perfect de bine seama de rolul diferit al distanței dintre evenimente în diverse perioade istorice și pe diverse teritorii. După cum just scrie W. Kula: „Dacă trebuie să înțelegem aspectul spațial al interacțiunilor dintre oameni și grupuri de oameni, care există și se modifică în cursul istoriei — nu ne putem mulțumi cu calcularea kilometrajului conform hărților actuale. Sarcina este cu mult mai complexă¹³”. Dezvoltarea comunicațiilor, în sensul cel mai larg al termenului, și progresul în domeniul de restrîngere a spațiului. Dacă, de exemplu, vorbim de sosirea unor negustori din diverse teritorii la târgurile medievale de la Champagne din Franța, trebuie să ne amintim că unii dintre ei au mers cu măr-furile multe săptămîni. Plecarea spre un oraș la o distanță de cîteva

zeci de kilometri însemna o adevărată expediție, iar anunțarea cuiva era o problemă cu toată existența poștei în timpurile moderne.

Scurtarea distanțelor însemna totodată accelerarea sentimentului de scurgere a timpului. Facilitatea contactelor dintre oameni a potențat intensitatea vieții sociale și, în același timp, a determinat o mai mare concentrare a transformărilor. În concluzie, pentru omul modern timpul se scurge mai repede, iar spațiul este „mai mic” (cu toate succesele în cunoașterea pămîntului) decât pentru strămoșii lui, care trăiau mai puțin, dar „mai lent”. Independent de aceasta, trebuie să ne amintim de faptul că hărțile (la scară diferită) pot da o imagine diferită asupra amplasării spațiale a fenomenelor. De exemplu, pe o hartă la scară mică fenomenele pot apărea mai concentrate față de situația reală.

În general, faptele istorice sînt concepute ca echivalente ale realității trecute, se referă la trecut. Noțiunea de trecut presupune că timpul se scurge într-o singură direcție și deci trecutul este întotdeauna o noțiune relativă la o persoană. Pentru un om care a trăit în secolul al XVIII-lea primul război mondial nu exista în viitor. Pentru un om născut, de exemplu, în anul 1905, același război a aparținut un timp viitorului, apoi, într-o altă perioadă, a devenit, pentru același om, un element al trecutului. Fiecare are deci o plasare în timp. În cazul unei prezvițiuni științifice, istoricul depășește punctul care desparte trecutul de viitor și se ocupă de viitor. Tot așa de relativă este și noțiunea de prezent. Pentru prezent nu există loc pe axa timpului, decât dacă îl considerăm ca un punct fără dimensiuni sau dacă îl definim în mod convențional: de exemplu, dacă considerăm prezent ultimul an, ultimul 5 sau 10 ani. După cum se vede, această convenție poate fi arbitrară. Ea presupune, bineînțeles, și felul în care se convine asupra împărțirii între trecut și viitor (evident, nu la nivel individual, ci printr-un acord social).

Pentru cunoștințele unui istoric care provin din afara izvoarelor nu este indiferentă cunoașterea argumentelor în favoarea scurgerii timpului într-o direcție, deoarece această chestiune este legată de problema reversibilității sau ireversibilității proceselor istorice. Sentimentul că timpul se scurge într-o singură direcție ține de bunul simț, dar și puțin bazat pe experiență. Rezultă, deci, că azi nu se poate răspunde în mod univoc la întrebarea dacă timpul constituie un continuum închis sau deschis.

I. Szumilewicz divide teoria curgerii direcționate a timpului în trei forme: cauzală, entropică și o formă bazată pe un model cosmologic determinat¹⁴. El afirmă că prima formă, care se sprijină pe principiul cauzalității (cauza este anterioară efectului), nu este suficientă pentru precizarea direcției de curgere a timpului; ea permite numai stabilirea relației „de a se afla între”, iar această relație ordonează seria evenimentelor în mod simetric — fără a indica direcția. Principali reprezentanți ai teoriilor cauzale contemporane de curgere a timpului sînt H. Weyl și H. Reichenbach în perioada de început a creației lor. Ei afirmă că împărțirea în trecut și viitor este condiționată de caracteristicile obiective ale realității însăși, că aceasta din urmă are o structură cauzală. Teoriile entropice ale curgerii timpului acceptă ca premisă tendința de creștere a entropiei în limitele unei structuri (și deci și a universului), adică tendința de dispersie a energiei (de care se ocupă al doilea principiu al termodinamicii). În fizică, conceptul de entropie este folosit în descrierea (măsurarea) dispersării energiei. În fond este vorba de procesele de dispersare a energiei termice, care sînt ireversibile. Dezvoltarea știin-

țelor naturii a atras atenția și asupra proceselor neentropice. Pentru ceea ce ne interesează pe noi, pare motivată deci împărțirea în trecut și viitor, dacă se acceptă un timp propriu istoriei societății. Vom face abstracție aici de concepțiile cosmologice privind direcția curgerii timpului, deoarece ne-ar conduce spre hățișul unor opinii extrem de discutabile¹⁸.

Coordonatele temporo-spatiale ale faptului istoric pot fi definite mai mult sau mai puțin precis. Progresul în măsurarea spațiului și a timpului în general (cf. cap. IV și V) a făcut posibilă o delimitare relativ exactă a acestor determinante. Măsurarea timpului de cronologie (în ceea ce privește timpul) și de geografie istorică și metrologie (relativ la spațiu) — ca științe auxiliare ale istoriei, de care nu ne vom ocupa mai îndepărtate în această lucrare.

Definirea limitelor cronologice (începutul și sfârșitul) ale faptului istoric, deci raportarea faptului dat la coordonata temporală nu este simplă, deoarece tratăm faptul (cu excepția așa-numitelor fapte simple) ca pe un sistem supus unor transformări permanente. Deci, când se sfârșește un fapt și când începe altul, care poate fi efectul primului¹⁹. Aceasta depinde de modul în care am reconstituit faptul istoriografic, care este o expresie simplificată a faptului istoric necunoscut nouă (sistemul), deci depinde de limitele pe care noi însine i le-am desemnat. Putem atrage însă atenția asupra faptului că stabilirea acestor limite este facilitată de posibilitatea descifrării procesului de trecere care a avut loc de la mărunte schimbări cantitative la calități noi. Conceptul de calitate nouă are, evident, un caracter relativ. Un anumit fapt poate însemna o calitate nouă în raport cu faptele „mai mărunte”, dar poate să fie și manifestarea unei schimbări cantitative, dacă o analizăm din punctul de vedere al unor calități „majore”²⁰. De exemplu, bătălia de la Stalingrad (1942—1943) era o calitate nouă în raport cu fiecare moment al ei; raportată însă la al doilea război mondial în totalitatea lui, ea a însemnat doar una dintre schimbările cele mai importante, evident cantitative, care au contribuit la victoria asupra fascismului german.

Există fapte cărora este ușor să li se stabilească limitele cronologice. Printre acestea se numără, de exemplu, domnia unui monarh, indicată în genere între data preluării puterii și moarte sau pierderea puterii. Nu se poate însă spune, de exemplu, cu exactitate când începe capitalismul în Europa sau când se încheie iluminismul. În practică, istoria se folosește de trei feluri de timp: timpul scurt (măsurat cu ajutorul ceasului), timpul mediu (măsurat cu ajutorul calendarului) și timpul lung (măsurat cu ajutorul anilor)²¹.

Considerarea spațiului și timpului ca atribute ale materiei implică ipso facto și recunoașterea caracterului material al faptului istoric. Faptul istoric este o particulă a realității istorice (a lumii). Conceperea materială a realității, teză fundamentală a materialismului dialectic, implică, de asemenea, atribuirea unui caracter material faptului istoric. Este deosebit de important să se precizeze în acest punct al investigațiilor însuși conceptul de materie. Analizând conceptul de materie, întâlnim în special în lucrările lui Engels și Lenin, se poate arăta că materia este o existență obiectivă care se menține în relații determinate cu subiectul cunoscător, și care, în plus, are anumite proprietăți ontologice care permit constatarea că aceasta este o existență fizică. Considerind materiei cunoașterii senzoriale în mod intersubiectiv, că această existență fizică a materiei se referă la caracteristicile ei temporo-spatiale și dinamice

și că părțile constitutive ale materiei sînt în interacțiune. Acest caracter dinamic al materiei și, implicit, al realității istorice, definește raportul istoricului cu conceptul de fapt istoric, conceput de noi ca un sistem holist-dinamic în continuă transformare. Noi accentuăm mai mult decît se face, în general, în literatura marxistă, asupra caracterului holist al sistemelor.

Atributul dinamismului materiei, deci și cel al dinamismului faptelor istorice, descris detaliat mai sus, comportă unele dificultăți în certificarea identității lor în anumite stadii de transformare, adică în momentul t_1, t_2, \dots, t_n . Se pune întrebarea pînă la ce stadiu al transformării avem de-a face cu același fapt și când începe altul, adică dacă existența unui fapt se încheie, de exemplu, în momentul t_1, t_2, \dots, t_n sau într-un alt moment în favoarea identității faptului „a” în momentul t_1, t_2, \dots, t_n se ține seama de relația genetică, iar împotriva identității — de diferențele dintre caracteristicile faptului în diferitele momente ale procesului de transformare. Se poate afirma, în general, că faptul „a” rămîne practic (pentru cercetarea istorică) faptul „a” atît timp cît își păstrează o serie de caracteristici fără de care, din punctul de vedere al problemei examinate, el nu poate exista ca fapt „a”. De exemplu, feudalismul ca sistem social-economic (faptul „a”) există atît timp cît sînt menținute caracteristicile lui fundamentale (proprietatea pămîntului în mina nobilimii și robia țăranilor). În momentul în care transformările cuprind în mod evident aceste două caracteristici, feudalismul încetează de a mai fi feudalism, transformîndu-se în capitalism: faptul „a” (sistemul social-economic) s-a transformat în faptul „b”. Cu toată legătura genetică, nu se poate vorbi în acest caz de o identitate. Vorbind la modul cel mai general, a opera cu concepte precum cel de fapt istoric în transformare înseamnă a face o simplificare necesară. Sarcina istoricului este de a nu depăși granițele acestei simplificări, ținînd seama de caracteristicile fundamentale ale faptului examinat și de tipul de cercetare

NOTE

1. Cf. W. Kula, *Rozważania o historii*, op. cit., p. 61 și urm.; K. Budzyk, *Fakt historyczny, prawa i zasady historii* [Fapt istoric și legile care guvernează istoria], în „Przegląd Humanistyczny”, nr. 3, 1958; J. Dutkiewicz, *Fakt historyczny* [Fapt istoric], în „Sprawozdania Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”, 14, nr. 5, 1959, p. 1—6; G. Labuda, *O metodach kształcenia młodych historyków* [Cu privire la metoda de formare a tinerilor istorici], în „Kwartalnik Historyczny”, nr. 3, 1960, p. 766; C. Bobińska, *Historyk. Fakt. Metoda*, op. cit., p. 21 și urm.
2. În această direcție vezi critica făcută de C. Bobińska, *Historyk. Fakt. Metoda*, op. cit., p. 21 și urm. Nu sîntem de acord cu multe formulări ale autoarei.
3. S. Czarnowski, *Definicje i klasyfikacje faktów społecznych* [Definiții și clasificări ale faptelor sociale], în *Dziela* [Opere], vol. II, p. 227.
4. J. N. Watkins, *Historical Explanation in the Social Science*, în „Theories of History”, p. 505.
5. O. Lange, *Całość i rozwój w światie cybernetyki* [Intregul și dezvoltarea în lumea cibernetică], în special p. 1, 10, 26, 37, 40—43. Argumentarea noastră se bazează pe această lucrare.
6. W. Ross Ashby, *An Introduction to Cybernetics*, New York, 1963. Cf. ceea ce scrie despre sistemele sociale F. Znaniecki, *Wstęp do socjologii* [Introducere în sociologie], Poznań, 1922, p. 346 și urm.
7. O. Lange, *Całość i rozwój*, op. cit., p. 12.

- 8 Deducția noastră în acest punct se bazează pe lucrarea lui Z. Augustynek, *Czas i przetrwanie a materia* [Timpul, spațiul și materia]. În „*Journé de la théologie*” [Unitatea materială a lumii]. Warszawa, 1961, p. 205–254.
- 9 Cf. lucrarea lui J. Szumilewicz, *O kierunku upływu czasu* [Despre direcția de scurgere a timpului]. Warszawa, 1964. Dintre altele literatura asupra timpului, cf. în special Z. Zawirski, *Rozwój pojęcia czasu* [Evoluția noțiunii de timp]. În „*Kwartalnik Filozoficzny*” vol. 12, 1936, și H. Reichenbach, *Philosophie der Raum-Zeit-Lehre*, Berlin, 1928, și J. H. Reichenbach, *The Direction of Time*, Berkeley, 1956. Această ultimă lucrare precum și cea mai mare realizare a filozofiei contemporane în problemele timpului.
- 10 Trebuie menționate aici diversele semnificații ale termenului timp: A) dukulewicz distinge patru semnificații: 1) timpul ca moment – eveniment, „punct”; 2) perioada de timp (de exemplu, perioada domniei lui I. I. Căzimir cel Mare); 3) durata, adică lungimea perioadei de timp (diverse perioade de timp pot avea aceeași durată); 4) perioada de timp care include totul – linia nelimitată a timpului. Toate sînt prezente în naratiunile istorice.
11. În special etnologii atrag atenția asupra acestei probleme.
12. Cf., de exemplu, J. Le Goff, *Temps de l'église et temps du marchand*, în „*Annales. Economies, sociétés, civilisations*”, nr. 3, 1960. Cf. și J. Beaujouan, *Le temps historique*, în „*L'Histoire et ses méthodes*”, Paris, 1963, p. 82–87. Autorul subliniază lipsa de omogenitate a timpului istoric.
13. W. Kula, *Problemy i metody historii gospodarczej*, op. cit., p. 631.
14. I. Szumilewicz, *O kierunku upływu czasu*, op. cit., p. 9.
15. *Ibidem*, p. 101 și urm.
16. Asupra acestei dificultăți atrage atenția și W. Kula, *Rozważania o historii*, op. cit., p. 64.
17. Această temă am tratat-o mai amplu în *Historia gospodarcza Polski* [Istoria economică a Poloniei]. În „*VIII Powroczny Zjazd Historyków*” [Al VIII-lea Congres internațional al istoricilor]. Warszawa, 1960, p. 73–75.
18. O clasificare similară găsim la A. Cordolan, *Comput, Chronologie, Calendrier*, în „*L'Histoire et ses méthodes*”, op. cit., p. 37–52.

XI PROCESUL ISTORIC (CAUZALITATE ȘI DETERMINISM)

Caracterul dinamic al materiei și, implicit, al realității istorice atrage după sine recunoașterea principiului cauzalității, conform căruia orice schimbare în natură și societate este rezultatul acțiunii unor cauze determinate. Principiul cauzalității constituie, la rîndul său, fundamentul tezei privind caracterul logic al realității. Conform acestei teze, în realitate nu există fapte necondiționate. Într-o formulare radicală, această condiționare este legată de admiterea existenței unor legități (pe care, particularizîndu-le, le numim legi; despre ele vom vorbi mai încolo — cf. cap. XII), după care se desfașoară schimbările în natură și societate. Într-o formulare mai puțin radicală, este suficientă recunoașterea condiționării cauzale. Numai că această teză mai moderată conduce ușor (se poate vedea acest lucru în multe filozofii ale istoriei) la negarea caracterului logic al realității. Teza privind caracterul logic al realității își găsește însă o puternică expresie în cercetările științifice concrete. Ne gîndim la însăși posibilitatea de a concepe rezultatele cercetărilor științifice ca pe niște categorii ale legității. O astfel de practică permite să se tragă concluzii cu privire la caracterul logic al obiectului cercetării și, deci, al realității istorice. Aceasta înseamnă însă că acceptarea legității în sens gnosologic semnifică acceptarea unanimă a concluziilor în plan ontologic.

 (a_1, b_1, c_1, \dots)

poate exprima acest lucru sub formă vectorială, a cărei dezvoltare ar constitui matricea schimbărilor (Z).

$$Z = \begin{bmatrix} a_1, b_1, c_1, \dots \\ a_2, b_2, c_2, \dots \\ a_3, b_3, c_3, \dots \\ \vdots \\ a_n, b_n, c_n, \dots \end{bmatrix}$$

Dar această notare a schimbării nu spune încă nimic despre modul de trecere de la a_1, b_1, c_1, \dots la a_2, b_2, c_2, \dots , adică despre mecanismul transformării.

Procesul schimbărilor cu indicarea mecanismului acestuia înseamnă, după cum am arătat mai sus, dezvoltare. Primul pas în încercarea de a explica dezvoltarea este acceptarea principiului condiționării reciproce a părților componente (a elementelor) ale realității în dezvoltare. Condiționarea înseamnă o oarecare legătură reciprocă între elemente și reprezintă, după părerea noastră, corespondența relației cibernetice. Numai cunoașterea rețelei de relații (adică a structurii sistemului) face posibilă indicarea modului de funcționare a sistemului și, deci, a mișcării și dezvoltării lui. Simpla cunoaștere a modului de funcționare a sistemului nu este suficientă pentru cunoașterea mișcării și a procesului de dezvoltare. Condiționarea se poate raporta numai la două elemente sau sisteme și atunci cunoașterea acestora este suficientă pentru definirea modului de acțiune a unui singur element, dar nu este suficientă pentru definirea mișcării și dezvoltării întregului sistem. Înșus, conceptul de condiționare, care corespunde conceptului de relație, nu este, bineînțeles, identic cu conceptul de rețea de relații, deși este o componentă esențială a lui.

Procesul de dezvoltare a sistemului poate fi conceput, după O. Lange, sub forma unui produs al matricii de transformare (modul de acțiune a elementelor) și matricii structurii (rețeaua relațiilor dintre elemente). În acest mod vom adăuga matricii mutațiilor o regulă corespunzătoare T, care, după O. Lange, poate fi denumită operatorul de transformare:

T · Z

Cibernetica deosebește câteva tipuri principale de relații, care pot fi acceptate și ca exemplu de clasificare a diverselor tipuri de condiționare. Acestea sînt relații lineare (directe și indirecte), relații reversibile (negative și pozitive), care pot fi directe sau indirecte, și relații paralele. În cazul relațiilor lineare, legătura dintre sisteme este unidirecțională, dar în cazul relației reversibile apare nu numai relația lineară a structurii a cu structura b, ci și invers. Relația reversibilă directă se prezintă ca în Fig. 11.

Fig. 11

Relația reversibilă poate fi subdivizată în cel puțin două relații lineare, deci, în ultimă instanță, unidirecționale, care leagă într-un anu-

mit mod structurile sau elementele lor. Totodată, relația reversibilă a elementelor poate desemna relații paralele, despre care se va vorbi ulterior. Relațiile lineare reflectă o asemenea stare, în care cel puțin una din ieșirile sistemului (elementului) a constituie totodată o intrare a sistemului (elementului) b. Legătura dintre a și b are aici caracterul unei anumite acțiuni a lui a asupra lui b sau a lui b asupra lui a (vezi Fig. 12)

Fig. 12

și presupune un proces de trecere de la a la b și deci de scurgere a timpului. Relația lineară aparține aceluia gen de condiționări în cadrul cărora trebuie căutate legăturile cauzale, adică ale interacțiunilor dintre fapte conforme cu direcția scurgerii timpului. Condiționaliștii au încercat să identifice condițiile cu cauzele, cu alte cuvinte au susținut eliminarea conceptului de cauză din limbajul științei, afirmând că toate condițiile sînt la fel de importante pentru producerea unui fapt. Totodată, este important să se facă nu numai în cercetarea strict istorică o distincție între condiționare și legătură cauzală. Conceptul de condiție este mai larg decît conceptul de cauză. Ca urmare, nu orice influență a unui fragment material al realității asupra altuia (a unui fapt istoric asupra altuia) poate fi denumită legătură cauzală. Conceptul de cauză trebuie rezervat pentru condiționările (relațiile) indispensabile producerii faptului care a succeda mai târziu (deci efectul), deși gradul acestei „indispensabilități” poate fi diferit. Sarcina cercetării științifice și, implicit, atracția ei, este de a căuta aceste condiționări „indispensabile”. În partea a cincea a acestei lucrări ne vom ocupa de metodele de relevare a lor.

Un astfel de concept al cauzei este în general în consens cu practica de cercetare a istoricilor care examinează cu deosebit interes așa-numitele cauze fundamentale, esențiale etc. O altă problemă, evident, o constituie rezultatul acestor căutări și convingerea fiecărui autor că numai el este acela care a descoperit adevărata cauză a faptului în chestiune. Printre antecedentele unor fapte determinate (efecte), M. Bloch distinge antecedentele foarte generale, foarte stabile (de exemplu legea gravitației, care indică traiectoria de zbor a proiectilelor în cercetarea cauzelor victoriei unei bătălii), condițiile și cauzele. „Antecedentul cu un caracter particular — scrie M. Bloch — dar avînd încă o oarecare stabilitate, constituie ceea ce în mod obișnuit se cheamă condiții. Antecedentul cu totul special, care, în ansamblul determinanților, reprezintă elementul diferențial, primește de preferință denumirea de -cauză-”. De exemplu, se poate socoti că inflația din epoca lui Law a fost cauza creșterii generale a prețurilor. Existența unui mediu economic francez, unitar și omogen, a fost numai o condiție. Într-adevăr, înlesnirea circulației banilor pr.n. aruncarea pe piață a biletelor de bancă a permis creșterea care a precedat inflația și „a supraviețuit”⁶ Istoricul, deci, parcă „deucează” cauza din hațîșul relațiilor de condiționări lineare.

Relațiile sau condiționările paralele, distincte față de relațiile sau condiționările lineare, în rîndul cărora pot fi căutate cauzele, echivalează (sau cel puțin o parte din ele echivalează), împreună cu relațiile reversibile, cu legăturile simultane, pe care le numim structurale sau morfologice. Aceste legături reflectă structura realității. Ele nu indică condițio-

narea cauzală, ci numai evidențiază faptul că anumite elemente (sisteme) nu pot exista „singure”, ci numai odată cu alte elemente (sisteme). De exemplu, existența clasei muncitoare în capitalism nu este cauza existenței concomitente a clasei capitaliștilor (sau invers), deși nici una, nici alta dintre clase nu poate exista independent.

Relația paralelă (a două elemente) este reprezentată în Fig. 13

Fig. 13

Se poate vedea că, într-un asemenea tip de relație, asupra lui a și b, concomitent prezenți, acționează un factor suplimentar (p). În cibernetică, un astfel de sistem se numește sistem multiplicator. Este ușor de observat că aici avem de-a face cu relații lineare care privesc totodată sistemul p și a și sistemul p și b. De aici rezultă că între p și a, pe de-o parte, și p și b, pe de altă parte, intervine o condiționare cauzală. Sînt corelate paralel numai a și b. Cu alte cuvinte, aparția unui astfel de structuri și nu a altora în fragmentul de realitate cercetat se datorește unor cauze bine determinate. Coexistența clasei muncitoare și a clasei capitaliștilor, de exemplu, își are cauza în factorii care au determinat formarea capitalismului. Prezența relației paralele nu exclude acțiunea simultană a relației reversibile dintre elementele a și b. Între clasa muncitoare și capitaliști poate apărea o astfel de relație, a cărei manifestare este, de exemplu, lupta de clasă.

Nu toate relațiile paralele au caracter de condiționări structurale. Din nou sarcina istoricului (și în cazul acesta poate mai mult a sociologului) este de a extrage din marea de relații paralele banale pe acelea care au o semnificație fundamentală, pentru ca pe această bază să construiască un model simplificat, care să constituie un punct, deci și o structurizare a realității istorice. Sistemul p explică unitatea legăturilor lineare și paralele, indică deci unitatea punctelor de vedere direcțional și structural. Aceasta este o importantă direcție de cercetare, care a fost luată pe deplin în considerare, după cum am arătat, numai de modelul dialectic de cercetare istorică. Unitatea menționată pune în evidență primordialitatea condiționărilor lineare și, ca urmare, a celor mai puternice dintre ele — a celor cauzale. În acest fel apare justificat ceea ce susținem la început, și anume că principiul cauzalității constituie fundamentul tezel cu privire la caracterul logic al realității.

Alături de dependențele cauzale și structurale se evidențiază adesea și dependențele funcționale. Acestea nu constituie o categorie autonomă. Ele se referă la dependențele cauzale — de exemplu mărimii venitului național este o funcție a mărimii investițiilor: $Y = f(I)$ — sau la eventualele condiționări lineare „mai slabe”, care sînt un fragment al relațiilor reflexe și pot fi măsurate cantitativ. Apelul frecvent, odată cu extinderea aplicării matematicii la diverse științe, la noțiunea de funcție i-a făcut pe unii filosofi să abandoneze conceptul de cauză în timp ce condiționalității atrăgeau atenția asupra universalității condițio-

nărilor unidirecționale, acești filosofi (de exemplu, E. Mach) atrăgeau atenția asupra relațiilor reflexe, fără să aibă în vedere faptul că și acestea se compun din conexiuni unidirecționale.

Relațiile reflexe ale ciberneticii se dovedesc a fi deosebit de utile pentru istorici, deoarece oferă o mai amplă privire asupra realității istorice. Ele evidențiază caracterul activ al tuturor elementelor sistemului, eliminând tendința de a se interpreta efectul ca pe ceva pasiv. Iată un exemplu. Perceperea unei taxe în bani (în locul corvezilor), răspîndită în secolul al XVIII-lea, ridică o întrebare privind cauza acestui fapt interesant. Printre cauze se propune în mod obișnuit dezvoltarea economiei de schimb marfă-bani. În același timp, cînd explicăm această dezvoltare a economiei de schimb marfă-bani din secolul al XVIII-lea ne referim la introducerea impozitelor la sate. Problema poate fi rezolvată, după cum se pare, luînd în considerare relația paralelă, care introduce o cauză comună celor două fapte, aceasta determinînd coexistența simultană a economiei de schimb marfă-bani în evoluție și importanței crescînde a impozitului, și, totodată, a relației inverse dintre majorarea impozitelor și dezvoltarea economiei de schimb marfă-bani. Acest lucru este reprezentat în Fig. 14

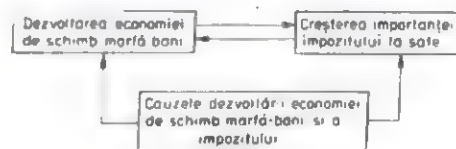

Fig. 14

Subliniind rolul important al conceperii relațiilor reflexe în istorie, accentuăm că nucleul dependenței din natură și din societate îl constituie condiționarea cauzală. Principiul cauzalității este o parte integrantă a interpretării dinamice a materiei. Trebuie să ne amintim că și așa-numitele întîmplări au cauzele lor și sînt tot o manifestare a caracterului logic al realității. Întîmplarea este un concept relativ; este o întîmplare numai din punctul de vedere al unui fapt dat, din punctul de vedere al altor fapte poate fi un fenomen cu desăvîrșire „logic”. Vom reveni asupra acestor chestiuni.

2. Determinism și indeterminism în istorie

Problema determinismului, adică problema principiului condiționării tuturor componentelor realității este strîns legată de principiul cauzalității ca fundament al tezel cu privire la caracterul logic al realității (naturale și istorice). Principiul cauzalității constituie esența sau elementul principal al determinismului. Se poate afirma în general că determinismul acoperă o arie mai largă decît „cauzalismul”, deoarece, pe lîngă cauzalitate, el presupune existența legăturilor care definesc respectivele acțiuni cauzale. În acest mod problema cauzelor se corelează cu problema legilor, cu alte cuvinte, cauzalismul cu concepția nomotetică.

Teza privind condiționarea care implică recunoașterea cauzalității și a legată este o teză deterministă. Teza care se mulțumește numai cu acceptarea condiționării cauzale este o teză cauzalistă. În aceste cazuri

tere scoate în evidență arii întregi nedeterminate, dar numai de noi nedeterminate, nu în realitate.

Referitor la cercetarea realității sociale, e necesar să se distingă, în cadrul determinismului, poziția sa extremistă și cea moderată. În forma sa extremistă avem de-a face cu un determinism absolut al tuturor acțiunilor umane, adică cu indicarea caracterului necesar al fiecărui act uman și, deci, al fiecărui fapt istoric — deoarece orice fapt istoric este un efect al acțiunii umane. Această poziție se poate transforma apoi în fatalism, formă, la rândul său, extremistă. Ea poate avea o expresie materialistă sau idealistă. În forma sa moderată (multisemnificanță), determinismul are în vedere condiționarea generală a acțiunii umane, fără a prejudicia forma concretă a actelor individuale ale omului.

3. Legitate și intimplare în istorie

Ne-am apropiat în acest mod de problema atît de discutată a intimplării. Poziția noastră în această problemă este o consecință a opiniilor prezentate mai sus, referitoare la determinism și la indeterminism. S-ar putea recapitula totul în felul următor, indicînd poziția fiecărei teze în problema intimplării:

- teza (1) — a indeterminismului extremist: nu există evenimente care să aibă loc după anumite legi, deci toate evenimentele sînt intimplătoare, deși sînt provocate de cauze;
- teza (2) — a indeterminismului moderat: există evenimente care au loc după anumite legi, evenimente determinate în mod univoc, și evenimente intimplătoare, adică nedeterminate, care au loc la limita dintre un grad de probabilitate și certitudine;
- teza (3) — a determinismului extremist: toate evenimentele au loc după anumite legi, nu există evenimente intimplătoare;
- teza (4) — a determinismului moderat (dialectic): există atît evenimente cu caracter legic, cît și intimplătoare; cele intimplătoare sînt numai aparent astfel, în realitate și ele sînt determinate. Aceasta înseamnă că toate evenimentele sînt în același timp și legice și intimplătoare.

Teza (4), care ni se pare cea mai convingătoare, reclamă o tratare mai amplă. Pentru a susține teza conform căreia evenimentele intimplătoare sînt numai aparent intimplătoare, se poate face următorul raționament, care subliniază în primul rînd caracterul relativ al noțiunii de intimplare. Punctul de pornire îl constituie următoarea afirmație: pentru a se ajunge la evenimentul dat (faptul istoric) a trebuit să acționeze o serie de cauze care pot fi divizate în cauze principale și secundare. Cauzele principale sînt indispensabile pentru producerea fenomenului, deoarece ele creează condiție indispensabilă pentru producerea fenomenului, deoarece ele determină caracteristica (sau caracteristicile) fundamentală a faptului, există un anumit grup de cauze (principale) care condiționează producerea grevelor muncitorești în societatea capitalistă. Imaginea unei anumite greve concrete, adică momentul izbucnirii și desfășurarea ei într-un anumit fel, care-o face să se deosebească de toate celelalte greve, depinde de un complex de cauze ce se conjugă cu cele principale și ar putea fi denumite secundare. Aceste cauze, în raport cu clasa dată de fapte nu acționează niciodată independent; cauza principală sau un grup de cauze

principale le leagă de faptul respectiv. De asemenea, nici cauzele principale nu acționează izolat; acțiunea lor se manifestă tocmai prin jocul cauzelor secundare. Clasicii marxismului au exprimat acest lucru prin lapidara formulă: „necesitatea se manifestă prin intermediul intimplărilor”. Cauzele principale reunesec un anumit număr de fapte determinate, care constituie verigile diverselor lanțuri cauzale, determinînd ca un fapt dat, ce aparține unei clase definite de fapte, să se desfășoare după un traseu ideal. Se poate intimpla însă ca o cauză principală dată (un ansamblu de cauze principale) să nu „reuească” să realizeze această uniune, necesară pentru producerea faptului istoric dat. Acest lucru se intimplă atunci cînd acele cauze secundare potențiale pentru producerea faptului dat sînt capabile să infrîngă acțiunea cauzelor principale. Într-un astfel de caz, faptul respectiv nu se produce. Deci, această situație se intimplă numai acolo unde cauzele secundare împiedică manifestarea acțiunii cauzei principale. În cazul cînd faptul respectiv se produce, se poate presupune că a fost mai puternică acțiunea altei cauze principale, care a reușit să înfrîne faptele (cauzele secundare potențiale) la rădvanul său, sustrăgîndu-le din serviciul cauzel „concurrente”. Putem denumi această cauză principală o condiție disturbantă.

Vom reprezenta raporturile dintre cauze cu ajutorul unor scheme (vezi Fig. 15) care ilustrează situația simplă cînd faptul are loc sau cînd acțiunea reciprocă a două grupe de cauze principale împiedică producerea lui.

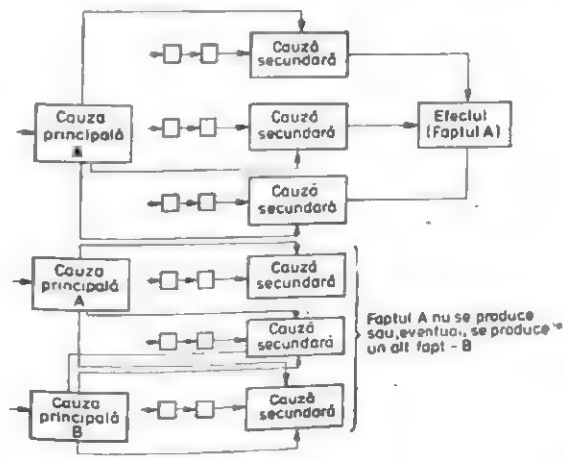

Fig. 15

Rezultă deci că așa-numita necesitate se împletește cu intimplarea. Cauzele secundare sînt intimplătoare în raport cu cele principale, dar sînt tot așa de necesare pentru producerea faptului respectiv. Se poate spune că izbucnirea unei greve tocmai în ziua respectivă este o intimplare, prin care se manifestă necesitatea acțiunii muncitorilor pentru îmbun-

tăşirea nivelului de trai sau pentru drepturi politice. Tot o întimplare este şi forma determinată a luptei, durata ei etc. Ajungem astfel la concluzia că toate faptele (atât cauzele, cât şi efectele) sînt totodată şi logice (necesare) şi întimplătoare. Sînt întimplătoare deoarece desfăşurarea lor individuală este rezultatul acţiunii cauzelor secundare, care sînt verigile celor mai diferite lanţuri cauzale; caracterul lor logic constă în aceea că prin intermediul lor se manifestă acţiunea cauzei principale, care condiţionează însă şi producerea unui fapt al clasei respective, iar cauzele secundare sînt şi ele, la rîndul lor, condiţionate de cauze principale determinate specificilor lor.

Se spune adesea că evenimentele determinate de cauzele principale sînt necesare, iar cele determinate de cauzele secundare — întimplătoare. Din cele afirmate mai sus rezultă că o astfel de diferenţiere nu este corectă. Aşa-zisele cauze principale nu apar în formă pură, ele determină evenimentele numai prin intermediul aşa-ziselor cauze secundare. Cu alte cuvinte, cauzele cu acţiune indirectă, în care ar putea fi cuprinse cauzele principale, se manifestă numai prin intermediul cauzelor cu acţiune directă, denumite în mod tradiţional secundare, deşi ar fi poate mai bine să se reflecte în denumire caracterul lor mai mult direct.

În ultimă analiză, pentru producerea unui fapt istoric sînt necesare şi totodată suficiente:

- 1) existenţa cauzelor principale,
- 2) existenţa cauzelor secundare care acţionează în sensul cauzelor principale determinate.

Mulţimile de cauze secundare pot fi foarte diferite. Interferenţa diferitelor lanţuri cauzale, din care fac parte cauzele secundare, condiţionate de acţiunea cauzei principale, are ca rezultat un fapt istoric determinat. Dintr-un punct de vedere acesta este un fapt necesar, iar din alt punct de vedere întimplător.

Acest dublu caracter al faptelor istorice nu este întotdeauna sesizat. Materialiştilor epocii iluministe (de exemplu, d'Holbach), aflaţi pe poziţia determinismului mecanicist, considerau toate cauzele la fel de necesare, fără a face, aşadar, o distincţie între cauzele principale şi cele secundare. Ca urmare, evident, ei au pus pe primul plan rolul întimplării. Mulţi reprezentanţi ai ideografismului obiectiv, nerecunoscînd principiul determinismului (de exemplu E. Meyer), considerau, de asemenea, toate evenimentele istorice ca întimplătoare, deoarece rămneau la punctul de intersecţie al diverselor lanţuri cauză-efect, independente unele faţă de altele. O astfel de oscilare între poziţii extremiste reflectă caracterul relativ al conceptului de întimplare, indicînd totodată şi natura lui echivocă.

În mod subiectiv, un fapt dat este o întimplare într-o măsură cu atât mai mare, cu cît l-am aşteptat mai puţin, sau cu cît sînt mai puţin aşteptate efectele provocate de el. Dacă cu conceptul de întimplare putem opera într-o măsură mai mare sau mai mică.

4. Problema liberei voinţe a individului

Apare acum o nouă problemă, aceea a concilierii poziţiei deterministe faţă de realitatea socială (istorică) cu caracterul conştient al activităţii oamenilor. În mod tradiţional, această problemă este formulată în legătură cu sfera de influenţă a liberei voinţe a omului asupra desfăşurării evenimentelor istorice şi cu rolul individului în istorie. Primul aspect al problemei e fundamental, deoarece dacă nu recunoaştem nici un fel de

influenţă a liberei voinţe a omului asupra istoriei, atunci a vorbi despre rolul individului în istorie nu-şi mai găseşte justificarea, din moment ce voinţa individului nu mai are posibilitatea de a se manifesta.

Problema liberei voinţe a omului tulbură de multă vreme somnul în primul rînd al discipolilor diverselor doctrine religioase. În special filozofii creştini se află în faţa dilemei de a recunoaşte libera voinţă a omului (căruija trebuie să i se dea posibilitatea alegerii propriei conduite) şi voinţa lui Dumnezeu, care determină acţiunile oamenilor. Ei încearcă să iasă din această dilemă concepînd cele mai diferite teorii, care îşi au originea în doctrina predestinării a lui Aurelius Augustinus şi în concepţia lui Toma d'Aquino, care admite într-o mai mare măsură libera voinţă a omului. Am amintit în altă parte (cap. VII) poziţia lui J. Maritain referitoare la această problemă. Cea a lui H. Butterfield este net deterministă. Cînd propun (cu toate contradicţiile interne arătate) factorul liberei voinţe a omului, aceşti filozofi impută materialismul istoric, care în concepţia lor conduce la consecinţe fataliste, că elimină responsabilitatea morală a individului pentru faptele sale, deoarece acesta nu şi-ar putea asuma răspunderea pentru nişte fapte datorate „inevitabilităţii istorice”.

Determinismul moderat (dialectic) se detaşează în modul cel mai hotărît de implicaţiile fataliste. El este o consecinţă a modului dialectic de dezvoltare istorică, care presupune activitatea tuturor elementelor sistemului; ce se dezvoltă prin rezolvarea contradicţiilor interne (ale sistemului). Pentru acţiunile omului se lasă o libertate determinată, care, pe de-o parte, este atât de mare, încît permite recunoaşterea omului drept „creator” al evenimentelor istorice, iar, pe de altă parte, atât de limitată, încît închide aceste acţiuni într-un cadru format de jocul cauzelor principale şi al legilor care determină caracterul logic al realităţii naturale şi sociale.

Limitele liberei activităţi a omului au un dublu caracter: natural şi social. Limitele naturale rezultă din faptul că omul este o parte a naturii şi este supus decî celor mai variate legi ale naturii. Dacă vrea să trăiască şi să se dezlăture, el trebuie să se supună legii gravitaţiei, de faptul că radioactivitatea (dacă trece să tină seama de legea gravitaţiei, vieţii etc., etc. într-un număr de anumite limite) este dăunătoare sănătăţii, istoric omul doînesfîrşit de cazuri. Evident, pe parcursul dezvoltării istorice omul schimbină tot mai mult natura. Această dominare nu constă însă în schimbarea legilor naturii, ci în cunoaşterea şi folosirea lor pentru scopurile proprii. Astfel, independentă tot mai mare a omului faţă de natură, în sensul că omul, cînd mai bine natura, poate evita multe surprize, se corelează cu creşterea simultană a dependenţei faţă de natură, deoarece natura, fiind tot mai mult exploatată de om, îi devine tot mai indispensabilă.

Limitele sociale ale liberei activităţi a omului au o natură diversă, desprinzîndu-se în principal două tipuri. În primul rînd, omul acţionează în condiţiile pe care le găseşte (şi pe care nu le alege): spre exemplu, nici cel mai inteligent locuitor al Romei antice n-ar fi putut construi un avion, sau alte obiecte mult mai simple, deoarece nivelul de dezvoltare de atunci al producţiei sociale nu oferea condiţii pentru astfel de tentative. În al doilea rînd, omul ca membru al societăţii nu acţionează izolat, el este întotdeauna membru al unui grup social, deci grupuri cel mai important fiind clasa socială. Acţiunile lui sînt deci în mare măsură condiţionate de apartenenţa la o clasă socială sau un grup social. Aceasta înseamnă a spune că opiniile şi comportamentul o-

menilor depind de situația lor de viață". În plus, ca cetățean al unui anumit stat, orice om trebuie să se supună legilor acestuia

Limitele indicate nu au un caracter absolut. Condiționările naturale limitează omul într-o măsură mult mai mare decât cele sociale. În special, al doilea tip din cele menționate. Omul poate să nu respecte multe din aceste limite. Dacă va acționa împotriva legilor naturii, evident pe dintr-este posibil, își va periclitiza în final sănătatea, se va expune la suferințe sau chiar la dispariție. S-ar putea, de exemplu, să nu se în considerare temperatura scăzută de afară și să iasă din casă îmbrăcat necorespunzător, dar își va periclitiza sănătatea. Poate, de asemenea, să încerce să fiarbă apa aruncând în ea bucăți de gheață, dar nu va obține rezultatul scontat. Prin urmare, libertatea voinței omului se poate manifesta într-un fel oarecare în raport cu limitele naturale.

sansa mai mare.

Asadar, nu aici, in caracterul incomplet al limitelor naturale si sociale, trebuie cautat cimpul de actiune al libertatii de vointa a omului, tinind seama, evident, ca aceasta libertate a vointei nu se manifesta in mod absolut, ci determinata de constringerile la care ne-am referit. Principala sfera de actiune a libertatii de vointa trebuie cautata in domeniul cauzelor secundare, deci in cadrul intimplarii. Conditiorile naturale si sociale creeaza substratul actiunilor umane. Acest substrat este format din diverse serii de legi ale naturii (mai mult sau mai putin universale) si sociale (istorice) si din cauzele principale indicate anterior, care pot, de asemenea, sa creeze un intreg sistem. Rezultatul, deci, ca libertatea de vointa a omului are la dispozitie intreaga gama de actiuni prin intermediul carora se realizeaza cauzele principale (si prin ele, implicit, legile istorice). In ce mod se vor manifesta aceste cauze, eventual care dintre ele se vor manifesta, acestea depinde de actiunile umane concrete. Mecanismul de actiune a libertatii de vointa este in acest caz urmatul: omul actioneaza cu un scop, adica vrea sa realizeze un tel si, deci, in primul rind o decizie in ceea ce priveste alegerea celui scop; apoi, pe parcursul realizarii acestui scop, se afla de nenumarate ori in fata posibilitatii de a alege diverse strategii, intra intr-un joc cu realitatea. In situatii identice, diversi oameni pot alege diverse scopuri si diverse strategii de realizare a acestor scopuri. Cu cit posedam o cunoastere mai profunda a realitatii si in primul rind a legilor care o guverneaza, cu att avem mai multe sanse de a alege o strategie convenabila, care sa tina cont de aceste legi; deci cu att mai mare va fi libertatea noastra, caci altfel este greu sa denumesti libertate deplina libertatea de a gresi in obscuritatea ignorantei. Ajungem in acest fel la cunoscuta afirmatie ca libertatea consta in intelegerea necesitatii. Aceasta afirmatie, intinuta deja in lucrările lui Spinoza și Hegel, a fost dezvoltată de Marx și Engels și inclusă in modelul dialectic al procesului istoric.

Sintetizând, putem spune că prin acțiunile umane se manifestă acțiunea cauzelor principale și a legilor care concentrează aceste acțiuni. Dar posibilitatea individului de a lua diverse decizii, menționată mai sus, nu neagă principiul determinismului? Se poate răspunde că nu, deoarece, independenți de legăturile acțiunilor oamenilor cu cauzele principale și cu legile, fiecare decizie concretă este rezultatul unor motive

determinate, sau, mai degrabă, rezultanta unui mare număr de diverse motive. Aceste decizii sînt deci atît legice, cit și întîmpltoare, legice, pentru că sînt întretesute într-o rețea de condiționări, și întîmpltoare -- pentru că pot varia de la individ la individ.

Mai există încă o limită a libertății de voință. În realizarea scopurilor pe careși le propun, indivizii nu pot, în general, să prevadă efectele sociale reale ale acțiunilor lor. Prevederile lor se limitează la efectele acțiunilor individuale, ba mai mult, la efecte destul de apropiate. Pe o distanță mai lungă și la scară socială controlul asupra destinului acțiunilor individuale scapă din mîna individului. Efectele sociale ale acțiunilor devin, ca urmare, una din condițiile fundamentale pentru întreprinderea unor noi acțiuni fie de către același indivizii, fie de către alții.¹⁷

5 Rolul istoric al personalităților

Care este deci, în lumina considerațiilor precedente, rolul personalităților preeminente, adică funcția voinței unor asemenea indivizi? Lăsând la o parte, pentru moment, caracteristicile acestora, pe baza cărora deosebim din masa membrilor societății personalități remarcabile, susținem că rolul lor în istorie este mare, în primul rând strict determinant și indispensabil pentru desfășurarea evenimentelor. În literatura nemăsurată, evaluarea acestui rol a oscilat între concepția „eroizantă” a lui T. Carlyle și fatalismul unor istorici ca Guizot, Mignet, Thierry, care s-au opus ideilor iluministe ce susțineau — după cum se exprima Plehanov — că „opiniile (adică activitatea conștientă a indivizilor — JT) guvernează lumea”. Nici una din aceste concepții n-a avut înțelegerea (at least din diz. Itare istorică) Singurul care, în acel timp, a înțeles mecanismul dezvoltării, a fost Hegel, care a inițiat interpretarea dialectică a rolului marilor oameni. El a legat însă prea mult acest rol de acțiunea condițiilor existente și a legilor dezvoltării, lăsând prea puțin loc pentru dezvoltarea creatoare a marilor personalități. Abia conștientul lui K. Marx și Fr. Engels a înlăturat concepția dintre recunoașterea principiului determinismului și recunoașterea rolului creator al personalităților în istorie.

Alte personalități în istorie.

Autori, marxști care au dezvoltat ideile lui Marx și Engels (ca G. Plehanov, K. Kautsky, N. Buharin, A. Gramsci și alții) sînt de acord asupra a două chestiuni fundamentale: condiționarea acțiunilor personalităților de două chestiuni fundamentale: influența notabilă a lor asupra desfășurării evenimentelor. Dar asupra faptului dacă acest rol trebuie să fie recunoscut personalităților proeminente în general sau numai unor din-țărări individuale concrete, părerile au fost împărțite. Cu alte cuvinte, unii (care formează majoritatea) consideră că nu este esențial să vorbim de personalități aflate pe arena istoriei, pentru că legitime istorice își vor crea drumul lor în istorie, atunci prin a altei personalități. Dacă, de exemplu, Cromwell n-ar fi apărut într-un anumit moment istoric, altcineva ar fi îndeplinit rolul lui; la fel, dacă Napoleon ar fi murit la altcineva ar fi îndeplinit rolul lui; în bătălia de la Arold, direcția începută de el ar fi fost aceeași. Alții însă atribuie un rol de bază a istoriei Franței ar fi rămas aceeași. Alții însă atribuie un rol de bază a istoriei Franței ar fi rămas aceeași. Alții însă atribuie un rol de bază a istoriei Franței ar fi rămas aceeași. Alții însă atribuie un rol de bază a istoriei Franței ar fi rămas aceeași.

totul diferită. Această poziție atribuie, deci, un mare rol în istorie nu numai personalităților proeminente în general, ci și individualităților concrete în special.

În scrierile clasicii marxismului găsim însă o poziție care unește cele două puncte de vedere și care ar putea fi descrisă în felul următor:

În timp ce activitatea cotidiană a oamenilor, a tuturor membrilor societății, reflectă cauzele secundare, prin intermediul cărora se manifestă cauzele principale, activitatea personalităților proeminente are în plus rolul de a le focaliza. În acest fel personalitățile remarcabile sînt într-un fel organizatorii care, într-o mai mică sau mai mare măsură, inițiază și armonizează acțiunile altor indivizi. Bineînțeles, atît oamenii eminenți, cît și ceilalți indivizi nu acționează în mod izolat, ci ca membri ai unor grupuri sociale determinate, dintre care cel mai important este clasa. Activitatea unei clase se compune din suma acțiunilor membrilor ei. „Acțiunile «indivizilor vii» — scria Lenin — în cadrul oricărei formațiuni economico-sociale, acțiuni de o înfinită diversitate și care aparent nu pot fi sistematizate, au fost generalizate și reduse la acțiunile unui grup de indivizi... la acțiunile unei clase...”¹⁴.

Plehanov îl numea pe marii oameni „inițiatori”¹⁵, subliniind una din cele două funcții pe care le îndeplinesc personalitățile proeminente în istorie. Acest rol de inițiator, dar în egală măsură și de unificator al acțiunilor altora, este atribuit personalităților remarcabile în general. Fără el lumea socială s-ar scufunda în marasm și imobilitate, iar dezvoltarea, respectiv transformarea sistemelor s-ar produce într-un ritm extrem de lent, în conformitate cu ritmul legilor naturii în primul rînd. Totuși, însăși satisfacerea nevoilor vitale elementare îl conduce pe om să lupte cu natura, deci s-o domine.

Odată cu intensificarea acestei lupte devine tot mai necesară organizarea (adică inițierea și unirea eforturilor), deoarece, fără organizare, însăși satisfacerea celor mai elementare nevoi este imposibilă. Chiar într-o etapă timpurie a istoriei. Apare, așadar, cerința unor organizatori, care pot fi într-o măsură mai mare inițiatori sau coordonatori ori pot îmbina ambele funcții în egală măsură. Fără ei, viața societății nu s-ar putea desfășura, însăși existența societății fiind în pericol. Modul de recrutare a persoanelor pentru aceste poziții de conducere a fost diferit însă în fiecare perioadă istorică. Uneori au existat condiții favorabile pentru afirmarea persoanelor capabile, care astfel reușeau să se impună, adeseori însă s-a frînat manifestarea lor, încetîndu-se în acest fel ritmul de dezvoltare istorică. Această frînare putea să conste nu numai în a face dificilă ocuparea de către personalitățile remarcabile a pozițiilor de conducere, ci și în crearea insuficientă a unor astfel de poziții. Dar principala frînă în acest sens, adică greutatea de a face o selecție din întreaga societate a celor mai apte personalități au constituit-o îndeosebi barierele de clasă. Condiția cea mai favorabilă pentru crearea unor noi poziții organizatorice s-a dovedit a fi gradul de dominație a naturii de către om, adică gradul de dezvoltare a producției sociale și, deci, a întregii vieți sociale. Aceste două condiții — calitatea selecției pentru pozițiile de conducere și gradul de dominație a naturii de către om — sînt strîns legate între ele: una este funcție de cealaltă și, deci, cu cît sînt mai multe poziții care să permită desfășurarea activității organizatorice a oamenilor, cu atît este mai bună calitatea organi-

zatorilor. Aceasta s-ar putea ilustra ca în Fig. 16, care relevă acțiunea relațiilor feed-back:

Fig. 16

Aceste relații ar putea fi denumite legea progresului istoric. Vom reveni asupra acestei probleme, dar pentru moment ne vom opri la rolul organizatorilor, al oamenilor care își asumă funcții mai importante decît restul membrilor societății în procesul istoric¹⁶. De ei depinde, atunci cînd există condiții favorabile de acțiune și un număr cît mai mare de astfel de organizatori cu calități corespunzătoare¹⁷, manifestarea inițiativelor și a aptitudinii de conducere a celorlalți indivizi și, deci, progresul înțeleas ca apariție a unor sisteme tot mai complexe, orientate către satisfacerea deplină a nevoilor mereu crescînde ale oamenilor. Progresul poate fi deci mai rapid sau mai lent în funcție de statutul organizatorilor.

Ne apropiem aici de reliefaarea rolului unor individualități concrete, nu numai la cel al personalităților conducătoare în general, respectiv de categoriile acestor personalități. Pozițiile de organizatori, care într-o societate în curs de dezvoltare sînt din ce în ce mai multe, pot fi ocupate de persoane mai mult sau mai puțin de valoare, ce pot îndeplini mai mult sau mai puțin exemplar funcțiile de inițiatori și coordonatori ai activității celorlalți indivizi. Cu cît aceste poziții vor fi ocupate de către personalități mai puternice, cu atît mai mare va fi dezvoltarea activității sociale și cu atît mai mult această activitate, altfel dispersată, va fi coordonată și direcționată într-un mod determinat. Forța efectului social coordonat și direcționat, după cum știm din istorie (de exemplu, Revoluția din Octombrie), este adesea imensă. În locul unor acțiuni disperate ale indivizilor apare o acțiune unitară, mai mult sau mai puțin ordonată, și în aceasta constă în principal noutatea situației ce se creează. Suma forțelor-acțiuni multidirecționate ale diverselor persoane nu este poate cu nimic mai mică înainte ca funcția organizatorică să fie preluată de o persoană de excepție decît această sumă după intrarea ei în acțiune, deși efectul constă, după cum am arătat, în faptul că „lovitura” este însă efectul constă, după cum am arătat, în faptul că „lovitura” este unidirecționată. O astfel de „lovitură”, a cărei forță este proporțională cu forța personalității care o inițiază și care schimbă rețeaua de relații dintr-o zonă dată a sistemului social, provoacă în interiorul sistemului tradiții care — la rîndul lor — trebuie învinse, aceasta constituind, după cum știm, sursa mișcării și dezvoltării sistemului. Este clar că activitatea oricărei persoane, nu numai a uneia de excepție, provoacă schimbări în sisteme, dar sistemele implicate sînt în acest caz sisteme relativ mici și deci și contradicțiile sînt de mai mică importanță. În schimb, deciziile organizatorice ale marilor personalități „pun în mișcare” sisteme întregi, în măsura în care aceste decizii sînt capabile să antreneze în acțiune masele, adică să facă în așa fel ca scopurile formulate de o personalitate eminentă să fie asumate de mase ca și cum ar fi ale lor. Aceasta înseamnă, de asemenea, că masele au început să aibă o ideologie (înțeleasă ca formulare a scopului unei acțiuni și ca o susținere a lui) care servește la atingerea acestor scopuri și că au re-

cunoscut-o ca sistem conducător al acțiunilor lor. Acest sistem asigură înțelegerea dintre organizatori și restul societății. Cu cât sistemul este mai durabil și mai explicit, cu atât înțelegerea durează mai mult și este mai deplină.

Cu siguranță că între mase și personalitățile marcante nu există nici o prăpastie de tipul celei sugerate de Carlyle. În primul rând, activitatea personalităților marcante nu este posibilă fără acțiunea maselor. Ea trebuie să țină cont de această acțiune și nu poate fi în contradicție pe o perioadă mai lungă cu ea. În al doilea rând, personalitățile marcante se recrutează dintre toți membrii societății și, în plus, în viața socială sînt necesari mulți indivizi de acest fel. Cînd se fac referiri la marile personalități, este o simplificare să se menționeze numai nume ca Cezar, Carol cel Mare, Cromwell, Napoleon Bonaparte sau Karl Marx. Fără ei istoria socială ar fi arătat, într-adevăr, cu totul diferit, dar acești indivizi aparțin avangardei oamenilor eminenți, adică unei categorii speciale de oameni.

Ne îndoiim că fără Napoleon ar fi avut loc epopeea napoleonică și că fără Lenin s-ar fi făcut așa de rapid trecerea de la revoluția burgheză-democratică la cea socialistă. Totuși, alături de acești oameni foarte „vizibili“, pe arena istoriei, trebuie să distingem detașamente întregi de personalități marcante de diverse mărimi (tot mai apropiate de mase) în funcție de natura acțiunii lor. Evident că nu includem aici pe toți organizatorii vieții sociale, deoarece printre ei se pot găsi și oameni care nu au nici o contribuție și care se lasă purtați de activitatea altora. Astfel de individualități pot fi găsite printre organizatorii producției, savanți, politicieni, militari etc. În al treilea rând, se poate evidenția relativitatea conceptului de „personalitate proeminentă“. Aceasta poate fi remarcabilă (ca inițiator sau organizator) într-un sistem determinat, iar în alte sisteme să fie obiectul acțiunii altor personalități organizatoare. În fine, în al patrulea rând, faptul că un individ devine o personalitate istorică marcantă se datorește în general unor condiții specifice. Adeseori, pe scena istoriei au ajuns în acest mod oameni mediocri și chiar groșei. Marx în *Opisprezece Brumar al lui Ludovic Bonaparte* scria că dorește să arate cum „lupta de clasă în Franța a creat împrejurări și relații care au îngăduit unui personaj mediocru și grotesc să joace rolul principal“. Condițiile care se instituie în cîmp de acțiune pentru o mare personalitate sînt create de întreaga societate, iar un astfel de individ se dezvoltă în cursul acțiunii, respectiv în timpul colaborării cu masele. Ar fi absurd să admitem că un individ este pe deplin format înainte de a trece la acțiune. În ce mod îl influențează practica acțiunii depinde, evident, în mare măsură de caracteristicile individului respectiv.

N-am spus încă nimic despre mărimea personalităților eminenente, adică despre posibilitatea acestora de a îndeplini funcția de inițiatori sau coordonatori. Se poate evidenția caracteristica lor fundamentală și de tota. Ne referim la capacitatea de a prevedea efectele sociale ale propriilor acțiuni imbinat cu acțiunile indivizilor pe care personalitatea divizii prevăd efectele mai mult sau mai puțin directe ale propriilor acțiuni fără să-și dea seama de efectele sociale ale acestora. În schimb, vedea evoluția ulterioară, reușește să ia o decizie corespunzătoare pentru o acțiune, iar pentru realizarea ei să aleagă cea mai eficientă strategie. Evident, capacitatea de previziune poate fi mare sau mai mică. Dacă este

mai mare, atunci personalitatea proeminentă își leagă acțiunile de acele tendințe (așa-numitele legi și cauze principale) care au șanse de reușită, deși această reușită poate părea pentru moment problematică. În acest grup încludem pe marii conducători ai revoluțiilor victorioase cum sînt Cromwell, Robespierre, Lenin. Ei și-au legat activitatea de forțele care le-au putut asigura victoria sau, în orice caz, un mare succes istoric. Este împiedicat că dacă deciziile ar fi fost luate de alți oameni, evoluția evenimentelor ar fi îmbrăcat altă formă.

În cazul în care această capacitate de previziune este mică și, în plus, individul respectiv nu poate depăși interesele clasei sale, el se poate lega de niste tendințe care au posibilitatea de a se dezvolta, dar nu au șansa unui rezultat de durată. În acest caz, personalitatea respectivă acționează într-o oarecare măsură împotriva maselor, care, prin activitatea lor zilnică, definesc aceste tendințe istorice. Istoria oferă multe exemple de indivizi de acest tip care au slujit scopuri contrare intereselor maselor populare. Indivizi de acest gen influențează într-o măsură importantă unele procese istorice, care, mai tirziu, sub presiunea maselor, sînt corectate.

Se mai poate consemna încă o trăsătură a personalităților proeminente: ele își dau seama cînd se ivese momentul cel mai favorabil pentru acțiune și știu să exploateze acest moment. Acesta este rezultatul capacității lor de a înțelege situațiile existente cu toate implicațiile lor de lungă durată. După cum se vede, ceea ce e caracteristic personalităților proeminente este, în primul rând, capacitatea lor de a-și armoniza propriile acțiuni cu activitatea maselor.

Am ajuns în acest fel la originea mecanismului autodinamicii dezvoltării, la care ne-am referit de mai multe ori. Autodinamismul dialectic al societății este, așadar, strîns legat de relieful rolului activ al tuturor indivizilor — membri ai societății — cu mențiunea că personalităților proeminente (decîi organizatorilor) le revine un rol bine precizat. Fără această categorie de indivizi nu s-ar putea depăși dispersarea acțiunilor celorlalți indivizi și, ca urmare, dezvoltarea și progresul ar fi extrem de lente. Faptul că putem constata atitudinea activă a maselor și a personalităților proeminente ne determină să adoptăm, cînd este vorba de dezvoltarea socială, în locul termenului de autodinamism (pe care-l rezervăm întregii realități) pe acela de activism; acest termen înălțură orice înțelegere a vieții sociale ca automatism și lasă libertății de voință a omului, în ciuda a numeroase limite, un cîmp atît de larg de acțiune, încît nu e deloc exagerat să susținem că istoria este creată de oameni, care nu sînt subiecții nici unei „necesități inevitabile“. Orice altă poziție este contrară modelului dialectic al procesului istoric și conduce la fatalism.

6. Fatalism și teleologie. Determinismul în explicația istorică

Tezele determinismului dialectic discutate pînă aici, care recunosc atît rolul întîmplării, cît și al libertății de voință a indivizilor în istorie, atribuind acestor două categorii un rol important în procesul istoric, elături de acțiunea legilor, se deosebesc total de concepțiile fataliste (sau criptofataliste) și de varianta lor teleologică (sau criptoteleologică). Fatalismul presupune că istoria se desfășoară într-o direcție determinată independent de acțiunile oamenilor. Trebuie spus însă de la început că poziția fatalistă nu conduce întotdeauna, în mod necesar, la nesoco-

tirea oricăror acțiuni (în afara celor indispensabile). Ea poate admite un anumit activism, dacă este însoțită de conștiința faptului că acțiunea reprezintă o necesitate imperioasă, sau poate fi consecința unei atitudini pasive (quietiste), dacă există convingerea necesității de a accepta pasiv o voință superioară. Un exemplu pentru prima atitudine este fanatismul religios (de ex. al luptătorilor lui Mahomed), iar pentru a doua — ideologia contemplativă de orice gen.

Teleologia (sau finalismul) susține că totul în natură și societate este organizat conform unui scop de către o forță superioară (de exemplu Dumnezeu). Fiecare element al realității are locul său strict determinat; omul poate numai să cunoască această ordine, dar nu poate schimba nimic. În fond, aici avem de-a face tot cu un fatalism, mai puțin extremismul acestuia. Concepția teleologică poate avea mai multe forme. Potrivit forme sale extremiste (Platon, Sf. Augustin, Toma d'Aquino și alții), intervenția unei forțe superioare în existența lumii este permanentă, în timp ce, în forma sa moderată (Descartes) este suficient un „impuls inițial” pentru ca mecanismul instituit conform unui scop să acționeze singur. Între aceste două poziții se situează concepțiile finaliste descrise anterior (cf. în special cap. VI), care susțin că „spiritul epocii” sau „spiritul național” conduce cursul evenimentelor. O teorie similară, în domeniul biologiei, este vitalismul, care socotește așa-numita „forță vitală” ca fiind factorul ce dirijează dezvoltarea organismelor.

Fatalismul (simpreună cu finalismul) a fost de-a lungul secolelor concepția dominantă în istorie, deoarece el concorda perfect cu poziția spiritualistă, care accepta omnipotența forțelor superioare (spirituale). Dar, în ultimă instanță, și materialismul mecanicist conduce la fatalism. Un exemplu îl constituie teoria legilor progresului susținută de materialistii secolului al XVIII-lea (cf. cap. VI) în această teorie nu se considera deloc rolul activ al personalităților în istorie.

Dar nu asupra acestor lucruri, îndeobște cunoscute, vrem să ne oprim în continuare. Am vrea să discutăm problema determinismului în explicarea evenimentelor trecute prin intermediul diversilor factori (determinismul geografic, biologic, economic). Toate aceste modalități ale determinismului, dacă nu sînt înțelese ca o parte integrantă a modelului dialectic al procesului istoric, se dovedesc a fi manifestări concrete ale fatalismului.

Vom discuta mai pe larg numai despre determinismul geografic, recapitulind parțial și extinzînd cele spuse în partea a II-a a acestei lucrări. Modul de interpretare a altor tipuri de determinism este analog: ne putem deci opri aici, fiind suficient argumentele aduse pe această temă în partea a II-a. În ceea ce privește determinismul geografic, există multe reticente și neînțelegeri. În primul rînd trebuie făcută distincția între determinismul geografic sinonim cu fatalismul, potențialismul geografic și determinismul geografic dialectic, legat de teoria dezvoltării istorice. Acesta din urmă este opus fatalismului. În schimb, consecințele potențialismului pot fi diferite, în funcție de concepția asupra istoriei proprii reprezentanților lui. De asemenea trebuie ținut cont de rolul diferit al determinismului geografic în fiecare etapă de dezvoltare a gândirii sociale și istorice.

Punctul de plecare al discuției noastre nu este clasificarea făcută (vezi cap. X) pe categorii: diferențele (între sistemele observate în același timp), schimbările (observarea sistemelor în diferite momente) și dezvoltarea (care ține cont și de mecanismul schimbărilor). Factorul geografic a jucat un rol relevant în explicarea diferențelor dintre stările

diverselor societăți; stabilirea mediului geografic, în primul rînd a cliimei, ca factor ce explică diferențele dintre stările și caracteristicile societăților, are tradiția cea mai veche și cea mai persistentă în timp. În mod obișnuit primul este citat Hippocrates (460—377 î.e.n.). El considera că în zonele cu puternice schimbări de climă caracterul oamenilor se distinge printr-o mai mare variabilitate decît în zonele mai liniștite din acest punct de vedere. Considerații asemănătoare privind influența cliimei asupra caracterului populației găsim în *Republica* lui Platon (427—347 î.e.n.) și, mai clar, în *Politica* lui Aristotel (384—322 î.e.n.), care încearcă să explice prin factorii climatici excepționala capacitate intelectuală și politică, după cum credea el, a grecilor¹⁹. Trebuie menționat că în antichitate a apărut și o concepție opusă, care a precedat cu secole gîndirea socială. Ne referim la subtilul și inteligentul geograf Strabo (cca 63 î.e.n. — cca 26 e.n.), care, ținînd seama de factorul geografic, recomanda să se caute și alte cauze ce puteau explica diferențele existente în artă, în formele de guvernare, în obiceiuri, în caracterul unui popor etc. Mai mult, el considera că aceste deosebiri provin din anumite „surse interne”²⁰. Deci el atîngea într-un fel enigma dezvoltării. Strabo considera factorul geografic ca pe unul dintre elementele unei structuri date care acționează în procesul de dezvoltare, iar nu ca pe o forță externă care acționează în diferite moduri, dar întotdeauna unidirecțional și inevitabil asupra societății.

În ciuda limitelor în care a fost înțeles în antichitate factorul geografic ca element explicativ al diferențelor existente între situațiile diverselor societăți, punerea lui în evidență a constituit o mare cucerire a gîndirii științifice. Se marca astfel apariția întrebărilor raționale referitoare la cauzele diferențelor din lumea socială. Se observă că, în încercarea de a se da un răspuns la astfel de întrebări — dacă în considerațiile privind istoriile diverselor societăți nu s-au inclus și tentative de a căuta explicarea stadiilor mai tirzii prin stadiile precedente, atenția a fost atrasă înainte de toate de mediul natural în care trăia omul.

În Evul Mediu se căuta explicația finală în factorii „supranaturali”. Idei interesante găsim numai la autorii arabi, în special în lucrările lui Ibn Khaldun (cf. cap. IV). Acestea anticipează, după părerea noastră, ideile potențialismului geografic, care consideră mediul geografic ca pe un ansamblu de condiții și posibilități pe care omul le poate exploata. Ele determină omul să aleagă un anumit comportament și nu altul, care poate avea însă multiple forme. O astfel de înțelegere a determinismului seamănă o desprindere netă de implicațiile fataliste ale determinismului geografic antic. Ibn Khaldun, ca și autorii menționați anterior, au fost preocupați în special de climă. El considera clima favorabilă ca o condiție indispensabilă a existenței organizării sociale, dar nu suficientă pentru a explica formele ei.

În timpurile moderne, discuția asupra rolului factorului geografic în istorie a fost inițiat de J. Bodin. Interesul pentru acest factor era corelat cu expansiunea Europei și cu marile descoperiri geografice. Părea că stimulul curiozitatea și dorința de a se explica aceste diferențe cu deosebire de la sine înțeles și rațional să se asocieze aceste diferențe cu deosebirile dintre mediile geografice, și acestea cu alt mai mult cu cit savanții se ocupau mai degrabă de diferențele din cultura materială, de consum, a populațiilor și de particularitățile caracterului acestora decît de mijloacele lor de producție. Așa a făcut și J. Bodin²¹. El și-a îndreptat atenția în special spre diferențele de mentalitate ale popoarelor din emisfera

nordică și cea sudică. Din acest moment factorul geografic este tot mai des implicat în explicarea diferențelor existente între situațiile și între trăsăturile specifice ale diverselor societăți. Aceasta semnifică și o opoziție față de conceperea prin providență a istoriei, așa încât o astfel de interpretare a avut o mare importanță pentru dezvoltarea gândirii sociale.

Încă din timpul Renașterii, în gândirea asupra istoriei a fost inclus treptat conceptul de progres, iar mai târziu, în epoca gândirii pozitivistice, conceptul de evoluție. Pentru primul concept sînt caracteristice lucrările lui Ch. Perault (secolul al XVII-lea) și J. A. Condorcet (secolul al XVIII-lea), iar pentru al doilea operele lui A. Comte, Ch. Darwin, H. Spencer și ale multor etnologi ca, de exemplu, E. B. Tylor.

În timp ce teoria evoluției a revoluționat științele naturii, deoarece înainte se considera că natura nu are istorie, pentru științele sociale, și în special pentru istorie, ea a însemnat resuscitarea ideii iluministe de progres. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, această idee nu era însă o noutate atât de incitantă încît să stimuleze gândirea asupra istoriei ca în secolele precedente. Faptul că metodologia științelor sociale era dominată de modelul științelor naturii însemna un pas înapoi, în special în ceea ce privește chestiunea consolidării în cercetarea istorică a categoriei de dezvoltare. Problema explicării unui anumit curs al evenimentelor rămînea deschisă. Se știa numai că evenimentele se succed conform liniei progresului, dar nu se știa de ce depind schimbările concrete ale stadiilor succesive ale societăților. Începe să se pună problema explicării schimbărilor constatate în timpul cercetării. În acest fel s-a format treptat așa-numita teorie a factorilor²² în explicarea istoriei, prezentată deja în cap. VI. Ea constă în stabilirea unui factor determinat (de exemplu mediul geografic, rasa, densitatea populației, statul, economia etc.) drept cauza ascunsă a schimbărilor. Teoria factorilor a constituit o importanță completare empirică a ideii de progres, dar, totodată, purta cu sine pericolul absolutizării rolului acestor factori și, deci, pericolul absolutizării determinismului geografic în explicarea schimbărilor, de vreme ce evidențierea acestor factori nu era corelată cu o viziune de ansamblu asupra societății ca o structură determinată, articulată interior.

Un eminent reprezentant al teoriei factorilor, care considera ca primordial factorul climatic, a fost Ch. Montesquieu. El și-a bazat considerațiile cu privire la influența climatei asupra omului și asupra istoriei sale pe o bogată literatură existentă. După cum scrie F. J. Teggart: „În discuțiile referitoare la teoria influenței climatei se trece de obicei dintr-o dată de la opera lui Bodin la cea a lui Montesquieu. Procedînd astfel, trecem însă peste un fapt important, anume că această teorie a fost recunoscută și dezvoltată în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea de oameni ca Boneurs, Chardin, Fontenelle, Madame Decier și în special de Abbé du Bos²³. S-ar mai putea adăuga aici și numele lui Montaigne, Bacon, Vico.

Principală sursă a investigațiilor lui Montesquieu a fost J. Arbuthnot, autorul lucrării *Essay Concerning the Effects of Air on Human Bodies* (1733). Montesquieu, în a sa *Esprit des lois* (1748), s-a ocupat într-o măsură mai mare de analiza diferențelor dintre trăsăturile caracteristice ale oamenilor care trăiesc în climate diferite decît de cauzele schimbărilor. Aceasta era, de fapt, într-o măsură oarecare, tipic pentru teoria factorilor. În considerațiile sale explicația schimbărilor era găsită mai degrabă în sfera legilor progresului, iar diferențele, în sfera acțiunii

factorilor. Montesquieu explica, prin influența climatei, invariabilitatea religiilor, a obiceiurilor și a legilor din țările Orientului, deoarece clima care domină aici, printre altele, nu predispoze la efort. El a mai sesizat și alți factori, dar considera că cel mai important este clima. Într-o oarecare măsură a sesizat și legătura dintre mediul geografic și producție, dar n-a dezvoltat această idee²⁴, novatoare pentru acele timpuri.

Determinismul climatologic, reînviat de Montesquieu, a devenit foarte popular printre scriitorii iluministi. Natural, s-au făcut legături directe și cu antichitatea, în special cu Hipocrat. De asemenea, s-a criticat concepția unilaterală a lui Montesquieu, realizîndu-se în cadrul acestui proces un progres în înțelegerea rolului factorului geografic în explicarea istorică. Critica a fost întreprinsă în special de A. R. J. Turgot. El a atras atenția asupra neînsemnatelor schimbări ale mediului geografic și asupra schimbărilor relativ rapide din societate. Cauza acestor schimbări s-a constatat a fi contactul cultural dintre popoarele cu un nivel mai scăzut de civilizație cu popoarele care atinseseră o treaptă superioară de dezvoltare intelectuală. Idei asemănătoare a susținut și D. Hume (1711—1776)²⁵. Montesquieu a mai fost criticat de C. A. Helvetius (1715—1771) și P. H. d'Holbach (1723—1789)²⁶. Critica lor a urmarit, în primul rînd, substituirea factorului privind mediul geografic cu un alt factor decisiv al schimbărilor.

Critica lui J. G. Herder²⁷ a urmat o altă direcție. El examinează clima nu numai ca pe o eventuală cauză a schimbărilor, dar, după cum am mai spus, anticipează interpretarea dialectică, de mai târziu, a dezvoltării, elaborată de Marx și Engels. El recunoaște rolul important al climatei, sub influența căreia „se schimbă și destinele lumii, tot ceea ce omenirea, pretutindeni pe pămînt, face și suportă²⁸”, dar, în același timp, evidențiază influența omului asupra mediului geografic. El este un potențialist cînd scrie: „...clima nu exercită o constrîngere, ci predispoze, oferă o neînsemnată predispoziție²⁹”. Sintetizînd, în lucrările lui Herder se împletește recunoașterea legilor progresului, care acționează ca Moira, și teoria factorilor, aplicată la analiza schimbărilor sociale, cu teoria, aflată în fașă, a dezvoltării dialectice a societății. Herder realizează că, pentru a înțelege istoria, nu este suficientă cu noașterea stadiului actual al societăților, a factorilor ce produc schimbările și a legilor progresului, ci trebuie luată în considerare întreaga istorie a acestor societăți. În cursul secolului al XIX-lea numai teoria materialismului istoric a preluat și a dezvoltat elementele dialectice formulate în epoca Iluminismului.

Și pentru pozitivism teoria pură a factorilor e complementară legilor anistorice ale progresului. S-ar putea cita multe exemple de concepții de acest tip. Pentru istoria culturii este caracteristic exemplul lui H. Taine, iar pentru istoria civilizației cel al lui H. T. Buckle. Prin raționalismul și optimismul său epistemologic, cartea lui H. T. Buckle *History of Civilization in England* a exercitat, după cum bine se știe, o influență considerabilă asupra scrierilor istorice. Independent de progresului, care în ultimă analiză — după opinia sa — depinde de progresul științelor, el introduce în considerațiile sale influența factorilor, în primul rînd a mediului geografic (clima). Buckle n-a fost însă un determinist geografic în adevăratul sens al cuvîntului cum a fost F. Ratzel, întemeietorul antropogeografiei și geopoliticii (*Antropogeographie*, 1882—1891; *Politische Geographie*, 1897). Din punct de vedere științific, opiniile acestuia din urmă în domeniul explicației au constituit o acoperire gros evident. Din punct de vedere politic, ele au constituit o acoperire

teoretică a sloganurilor imperialismului german, care promova lupta pentru „Lebensraum”³⁰. Geopolitica s-a infiltrat în multe lucrări științifice; ea evidențiază efectele practice ale teoriei factorilor, care puteau fi mărite în mod necontrolat prin intermediul altor conexiuni istorice, deoarece se aflau în afara torentului de fapte istorice.

Reacția antipozitivistă și-a îndreptat atenția spre momentul structurii, neglijat până acum. În comparație cu evoluționismul, ea a însemnat un real progres în înțelegerea realității istorice. După cum am arătat, evenimentele istorice, în concepția istoricilor structuraliști, nu sînt altceva decît o serie de structuri, iar investigația lor în ordinea cronologică în care ele apar este de fapt observarea diverselor stadii prin care ele trec în diferite perioade de timp. Se continuă, așadar, examinarea schimbărilor, iar nu examinarea dezvoltării. Factorul geografic explică oarecum configurația dată a elementelor unei structuri, dar nu explică dezvoltarea. Și în acest caz, ca și în cazul evoluționismului, se atribuie factorului geografic un rol exagerat, adică se atribuie un cauzativ determinist unui posibil factor. Astfel de consecințe pot fi observate în multe lucrări privind factorul climatei³¹. În Franța, lucrările lui E. Le Roy Ladurie³² conțin observații interesante pe această temă.

Interesul istoricilor francezi față de rolul important al mediului geografic în desfășurarea evenimentelor istorice derivă și din strictea cooperare cu geograful reprezentanți ai așa-ziselor geografisme, care se opune determinismului de tip Ratzel, susținînd potențialismul. Ne gîdim în primul rînd la P. Vidal de la Blanche („Tableau de la géographie de la France” — 1903)³³.

Enigma dezvoltării, a cărei rezolvare, de-a lungul timpului, a fost căutată adesea în mod intuitiv (în special de Herder), a fost soluționată, după cum se știe, abia de Hegel, Marx și Engels. În ceea ce privește rolul mediului geografic, Hegel s-a apropiat sensibil de materialismul istoric³⁴. El a arătat că mediul geografic este un ansamblu de posibilități, pe care omul le poate transforma într-o realitate determinată. Această poziție ar putea fi denumită potențialism dialectic, diferit de cel evoluționist sau structural. Ea are în vedere interacțiunea permanentă dintre om și mediul geografic. O astfel de interacțiune putea fi demonstrată numai dacă era abandonat factorul climatic pur și dacă se releva în mediul geografic în primul rînd resursele naturale, care condiționează producția. Așa a procedat Hegel. Potențialismul nedialectic nu a văzut în această interacțiune sursa dezvoltării, ci numai un factor care condiționează relațiile dintre elementele unei structuri la un moment dat. O mare dificultate în concepția lui Hegel a constituit-o ideea că natura este imuabilă și că nu are istorie. Este posibil, totuși, ca, pe de altă parte, această idee să fi fost unul dintre stimulenții care au condus la dezvoltarea concepției dialectice a interrelației dintre om și natură. Mai tîrziu, cînd, odată cu dezvoltarea evoluționismului, și natura a devenit un fenomen istoric, a început tot mai mult să se impună ideea că schimbările sociale trebuie explicate prin factorii naturali.

Materialismul dialectic și istoric, unificînd concepția evolutivă cu cea structurală asupra istoriei și depășind astfel unilateralitatea evoluționismului și a structuralismului, a oferit o interpretare în care nu există loc pentru determinismul geografic, o interpretare potrivit căreia în fiecare sistem există o cuplare reciprocă a elementelor, adică elementele acționează reciproc unele asupra altora și, prin contradicțiile dintre ele, determină dezvoltarea sistemului. În această concepție, mediul geo-

grafic nu poate fi tratat ca un factor autonom extern. În raport cu sistemul, el constituie obiectul acțiunii permanente a omului, care prin aceasta îl „introduce” în sistem. Într-o concepție statică, poziția lui externă era posibilă, deoarece nu era vorba de un proces permanent de influențare reciprocă. Dependența omului de natură este legată de necesitatea satisfacerii nevoilor, deci în primul rînd de procesul de producție. Această dependență este dialectică, ceea ce înseamnă, printre altele, că omul cu cît domină mai mult natura, cu atît are mai mult nevoie de ea și deinde deci tot mai mult de aceasta. În acest context este eronată opinia — care constituie o reminiscență a determinismului geografic — conform căreia cu cît este mai scăzut nivelul de dezvoltare socială, cu atît dependența este mai mare. Omul exploatează treptat sfera tot mai noi din mediul natural, ceea ce duce la extinderea conceptului tradițional de mediu geografic³⁵. Contradicția dialectică dintre om și mediul natural se manifestă clar în dezvoltarea continuă a procesului de producție, care constituie baza dezvoltării societății și izvoarele viitoarelor contradicții care acționează după principiul feed-back asupra procesului de producție și, prin intermediul lui, asupra mediului geografic. După cum se vede, în teoria dezvoltării sociale mediul geografic joacă un rol esențial, dar el nu este un factor independent, ci unul inserat în totalitatea unui sistem extrem de mare, care este societatea.

Din cele spuse pînă aici rezultă că gîndirea socială a interpretat mediul geografic în moduri diferite. Multă vreme ea s-a folosit de acest factor (în special de climă) pentru a explica diferențele de mentalitate și de cultură dintre diversele societăți. Aceasta a fost o eucerie a gîndirii umane, deoarece explicînd lumea socială prin intermediul lumii naturale, s-a eliberat de lumea supranaturală. O astfel de concepție a fost o consecință firească a faptului că, în explicația dată diferențelor examinate, nu s-a ținut cont de dezvoltarea lor istorică.

Odată cu consolidarea conștiinței că procesele istorice sînt supuse unor schimbări permanente și, legat de aceasta, că evenimentele trebuie să fie interpretate în mod dinamic — lipsind însă o concepție a dezvoltării istorice — mediul geografic (în afară de climă) luîndu-se în considerare și alte elemente ale lui) este tratat ca un factor ce explică schimbările succesive și deci ca o manifestare a teoriei factorilor. În forma sa evoluționistă (direcțională), această teorie servește la completarea legilor apriorice ale progresului, atrăgînd atenția asupra pericolului absolutizării lor, deci și pericolul determinismului geografic. În forma sa structurală, în care mediul geografic era interpretat în conexiune cu activitatea omului, considerîndu-se că el nu determină în mod fatal această activitate, ci numai îl definește condițiile, acțiunea factorilor este tratată în mod diferit, în special ca mod posibil de manifestare.

Abia pe terenul teoriei dezvoltării sociale a devenit imposibilă susținerea ideilor determinismului geografic (adică a unui fatalism). Dezvoltarea, interpretată ca mișcare a sistemului datorată contradicțiilor interne ale elementelor acestuia nu permite absolutizarea nici unuia dintre factori. Toți sînt legați între ei permanent și asupra lor acționează omul, așa după cum și el acționează asupra omului. Rolul mediului geografic este considerabil, dar nu independent. El începe să acționeze în mod esențial numai în cadrul procesului social de producție³⁶.

1. Aceasta nu înseamnă că subordonarea evenimentelor unor cauze determinate trebuie să fie în mod necesar univocă. Nu este necesar întotdeauna să se aștepte aceleași efecte din aceleași cauze. Această problemă reclamă o discuție în primul rând din partea filozofilor.
2. Cf. O. Lange, *Caloie i rozwój*, op. cit., p. 41.
3. Cf. H. Greniewski, *Elementy cybernetyki* [Elemente de cibernetică], Warszawa, 1959, p. 32—46.
4. Fondatorul condiționalismului a fost M. Verworn (1863—1921).
5. Conceptia materialistă a cauzei vorbește despre acțiunea unui obiect material asupra altuia, în cadrul căreia intervine un transfer de energie; W. Krajewski, *Istoria zwiazku przyrodniczego* [Esenta legăturii cauzale], în „Studia Filozoficzne”, nr. 1, 1964, p. 75—98. El distinge, în plus, concepția spiritualistă (voluntaristă), raționalistă și fenomenalistă.
6. M. Bloch, *Pochwała historii*, op. cit., p. 219.
7. K. Ajdukiewicz, *O niektórych sposobach uzasadniania właściwych naukom przyrodniczym* [Despre unele modalități de verificare folosite în științele naturii], în *Język i poznanie*, op. cit., vol. I, p. 72 și urm.
8. *Ibidem*, p. 74.
9. Asupra conceptului de probabilitate în istorie ne vom opri mai târziu.
10. E. Nagel definește determinismul în istorie astfel: „Determinismul în istorie este teza conform căreia pentru fiecare acțiune umană fie individuală, fie colectivă... există un sistem care e un răspuns determinat față de astfel de elemente...” (*Structure of Science*, op. cit., p. 595).
11. A. Malewsky consideră teoria interdependenței dintre situațiile de viață, pe de-o parte, și opiniile și comportamentul oamenilor, pe de altă parte, ca una din teoriile fundamentale ale materialismului istoric; A. Malewsky, *Empiryczny sens teorii materializmu historycznego* [Semnificația empirică a teoriei materialismului istoric], în „Studia Filozoficzne”, nr. 2, 1957, p. 63—69.
12. Problema întâmplării și necesității, precum și a libertății voinței a fost examinată sub toate aspectele de K. Marx și Fr. Engels. El subliniază legătura reciprocă dintre acțiunile umane și condițiile existente. Acțiunile umane îndreptate spre un scop provoacă efecte, iar acestea, la rândul lor, influențează aceste acțiuni. Aceste efecte ale acțiunilor umane de masă constituie, cu alte cuvinte, cauzele principale și legitime care influențează viitoarele acțiuni umane. În Tezele despre Feuerbach (1845), Marx constată că „teoria materialistă, care afirmă că oamenii sînt produsul împrejurărilor și al educației, și că prin urmare oamenii se schimbă datorită unor împrejurări noi și unei educații noi uită că și împrejurările sînt schimbate de oameni și că educatorul însuși trebuie să fie educat” (K. Marx și Fr. Engels, *Opere alese*, 1958, vol. III, op. cit., p. 5—6). În acest mod acțiunea legii se produce prin intermediul timpului.
13. Cf. J. Wiatr, *Celowniek i historia* [Omul și istoria], Warszawa, 1965, p. 203 și urm. Este o lucrare cu caracter de popularizare, dar conține o interesantă sinteză a opiniilor referitoare la rolul marilor oameni.
14. V. I. Lenin, *Ekonomiçeskoe soderżanie narodniçestva i kritika ego v knige B. Struwa*, trad. pol. în *Dziela* [Opere], vol. I, Warszawa, 1950, p. 445.
15. G. Plehanov, *Über die Rolle der Persönlichkeit in der Geschichte*, op. cit., p. 43.
16. Evident, acest concept este interpretat aici într-un sens foarte larg.
17. Conceptul de „calitate” a organizatorului îl vom explica mai târziu.
18. K. Marx, *Opisprezece brumar al lui Ludovic Bonaparte*, București, 1954, p. 4.
19. Vezi analiza acestor părți ale operelor antice, în: F. J. Teggart, *Theory and Processes of History*, op. cit., p. 174.
20. Vezi analiza opiniilor lui Strabo (dar care nu evidențiază momentele indicate de noi), în: H. Becker și H. E. Barnes, *Social Thought*, op. cit. (trad. pol.), p. 250—252.
21. În operele *Methodus ad facilem historiarum cognitionem*, 1500 și *Les six livres de la République*, 1578 (ed. poloneză, 1950).
22. Această definiție a fost introdusă de A. Labriola (cf. lucrarea sa *La concezione materialistica della storia*, 1890, p. 102 și urm.) și mai târziu de G. Plehanov în *Materialistisches Dominanz der Historie*, 1897 (trad. pol., Warszawa, 1946, p. 8 și urm.).
23. F. J. Teggart, *Theory and Processes of History*, op. cit., p. 176.
24. Cf. J. Litwin, *Szkice krytyczne o determinizmie geograficznym* [Schită critică asupra determinismului geografic], Warszawa, 1956, p. 14.
25. Cf. F. J. Teggart, op. cit., p. 180 și urm.; H. Becker, H. E. Barnes, *Social Thought*, op. cit., (trad. pol.), p. 526—527.
26. Cf. J. Litwin, op. cit., p. 33.
27. Cf. E. Adler, *Herder i Oświecenie niemieckie*, op. cit., p. 222—238.
28. *Ibidem*, p. 225 (citată după E. Adler).
29. *Ibidem*, p. 227.
30. În acest context merită atenție concepția strict deterministă a lui E. Huntington (*Civilisation and Climate*, New Haven, 1915).
31. Cf., de exemplu, J. Topolski, *O tak zwanym kryzysie gospodarczym XVII wieku w Europie* [Cu privire la așa-zisa criză economică din Europa secolului al XVII-lea], în „Kwartalnik Historyczny”, nr. 2, 1962, p. 370—371.
32. Cf. E. Le Roy Ladurie, *Histoire et Climat*, în „Annales Economies. Sociétés. Civilisations”, 1959, nr. 1, p. 13—14. Cercetarea istorică cu privire la clima are o bogată literatură, în care transpare o serioasă încercătură de determinism geografic.
33. Cf. L. Febvre, *A Geographical Introduction to History*, London, 1932 (am consultat ediția engleză; există și o ediție franceză).
34. O analiză detaliată a opiniilor lui Hegel referitoare la mediul geografic a făcut-o J. Litwin, în *Szkice krytyczne...*, op. cit., p. 35 și urm.
35. K. Marx include în condițiile naturale ale producției „natura omului însuși”, ca și „natura care-l înconjoară” (*Capitalul*, vol. I, op. cit., p. 570).
36. R. D. Bradley, *Causality, Fatalism and Morality*, în „Mind”, 1963, October LXXI, p. 594) face următoarea distincție între determinism și fatalism: „Determinismul causal afirmă că viitorul meu depinde de ceea ce am făcut azi, însă fatalismul nu trage nici o concluzie esențială din ceea ce am făcut azi, mai devreme pentru ceea ce va fi mai târziu”. Este just. Orice previziune științifică este imposibilă pe terenul fatalismului.

XII. PROCESUL ISTORIC: LEGITĂȚI ȘI LEGI ISTORICE

1. Conceptul de legitate istorică. Încercare a unei clasificări

Determinismul în interpretarea realității este, după cum am constatat, o cauzalitate care presupune existența legilor sau a unor condiționări (dependențe) de ordin superior, care subordonează cauzele principale și, prin intermediul lor, lanțurile așa-ziselor cauze directe sau accidentale (denumite de noi secundare).

Trebuie să arătăm aici că raportăm direct conceptul de legitate la procesul istoric și numim legi, printre altele, afirmațiile despre astfel de legități. Având în vedere faptul că în continuare vom vorbi în același timp despre legitate și lege, vom folosi acești termeni în mod alternativ. Ne vom apropia astfel de limbajul curent, în care termenul de „lege” se folosește pentru a desemna atât legitatea cât și legile.

Pentru un adept al cauzalității, acțiunea legilor constă în gruparea și ordonarea cauzelor dispersate.

Poziția care recunoaște numai condiționările cauzale directe am denumit-o cauzalitate de bun simț. Atunci când principiul cauzalității se extinde și asupra cauzelor principale sau asupra unor condiționări mai importante „ascunse sub aparență” faptelor istorice vizibile, putem vorbi despre așa-numita cauzalitate științifică; o astfel de poziție permite depășirea ideografismului extremist în prezentarea evenimentelor istorice. În fine, teza conform căreia istoria este guvernată de o anumită legitate, teză corelată cu cauzalitatea care recunoaște rolul activ al acțiunii umane în istorie, poate fi denumită teza determinismului dialectic.

Corelând clasificarea acestor legi cu sistematica propusă în capitolul precedent, a condiționărilor sau a legăturilor dintre elementele sistemului și sisteme, deci — cu alte cuvinte — dintre faptele istorice (simple și complexe), se pot distinge următoarele tipuri de legi istorice:

- (1) legi sincrone (structurale);
- (2) legi diacronice (cauzale, direcționale);
- (3) legi sincrónico-diacronice (ale dezvoltării, structural-direcționale).

Prima dintre aceste categorii corespunde tipului de legături paralele, care indică interdependența simultană a faptelor istorice. Aceste legături condiționează existența unei rețele determinate de legături între elementele sistemului. Legile diacronice, deci cauzale sau direcționale, pot fi exprimate sub formă de legături lineare, care presupun o perioadă de timp între producerea elementului ce constituie cauza și producerea elementului ce va constitui efectul. Legile diacronice, după cum am încercat să demonstrăm mai înainte, se pot reduce la legi cauzale. În sfârșit, a treia grupă de legi, care reunesc caracteristicile primelor două categorii, are cea mai mare importanță pentru desfășurarea evenimentelor, deoarece determină dezvoltarea istorică. De aceea le-am denumit legi ale dezvoltării (structural-direcționale). Ele pun în mișcare

sistemul și determină dezvoltarea, adică explică mecanismul dinamismului istoric, prezentându-se sub formă de legături inverse (cf. cap. XI), în care acțiunea sistemului (elementului) *a* asupra lui *b*, a cauzelor *a* și *b* trebuie să se manifeste în mod conjugat, provocând schimbări în sistemul *b*. Aceasta înseamnă că va apărea o contradicție între aceste sisteme; pentru depășirea ei trebuie să survină din nou o schimbare în sistemul *a* etc. Este ușor de observat că aceasta reprezintă într-un anumit sens o sinteză a legăturilor inverse pozitive și negative. Îndemnăm aici să menținem o stare apropiată de echilibru, ca în cazul legăturii negative², dar avem totodată un efect de legătură pozitivă; aceste stări de echilibru se stabilesc la un nivel diferit, îndepărtându-se astfel de starea primară de echilibru³.

Legile sincrónico-diacronice, adică legile dezvoltării au, în raport cu celelalte două grupe de legi, o preeminență, deoarece se referă chiar la mecanismul istoriei. Sînt deci legi foarte generale, legi cu o acțiune universală.

2. Legile istorice și cauzele principale

Conceptul de cauze principale introdus de noi reclamă delimitarea acestora de legi. Soluționarea unei astfel de probleme va fi însă în mare măsură convențională, deoarece structura condiționărilor realității istorice se manifestă la diverse niveluri și în diferite planuri. Din dependențele mai generale se pot deriva condiționări de un nivel tot mai scăzut. Denumirea de legitate sau de lege trebuie rezervată pentru condiționările care cer un grad de generalitate relativ superior și care sînt deosebit de importante din punctul de vedere al desfășurării evenimentelor istorice. Este însă dificil de stabilit o demarcație clară a acestei generalități și a importanței istorice, o limită precisă între dependențele bine determinate pe care le numim legi istorice și universul cauzelor, adică al dependențelor direcționale. Trebuie totuși menționat că noțiunea de lege sau de dependență dintre fapte are o sferă mai largă decît conceptul de legitate, deoarece, pe lângă această dependență, conceptul de lege mai cuprinde și dependențe „mai mărunte”, dar, în orice caz, dependențe cauzale principale. Cînd vom vorbi în continuare de problema stabilirii legilor, nu ne vom referi numai la ceea ce noi am numit legitate în general.

Oricî, dependențele universale pot fi incluse printre legități, ele avînd valoare în raport cu întreaga istorie a societății umane cunoscută de noi. Aceste dependențe universale (din toate cele trei categorii enumerate anterior) constituie fundamentul istoriei, iar cercetarea lor stă la baza teoriei dezvoltării sociale. Alături de dependențele universale ar putea fi menționate apoi dependențele care se manifestă pe perioade scurte de timp și a căror gradare poate fi diferită. Evident că și printre aceste dependențe putem căuta legi, în investigația noastră urmînd să ne oprim asupra unei clasificări riguroase a lor pornind de la formațiunile sociale⁴. Dependențele universale se referă la acele fapte care pot fi înlătinite în toate etapele de dezvoltare a societății umane. Un astfel de fapt este, de exemplu, folosirea uneltor, producția (în accepțiunea largă a acestui termen, incluzînd și rezultatele ei), reproducerea etc. Dependențele de grad inferior se referă la faptele care au loc numai în anumite perioade și care pot apărea numai pe anumite teritorii. De exemplu, clasa socială apare numai într-o anumită etapă de dezvoltare a societății, cererea numai în condițiile existenței schimbului și a

pieței, iar aservirea țăranilor — în epoca feudală. Evident, toate dependențele care se referă la acest tip de fapte au o rază de acțiune istorică mai mult sau mai puțin limitată, ceea ce înseamnă că ele funcționează într-o anumită perioadă.

Am denumit istorice aceste legi nu numai pentru că ele se referă la realitatea istorică, ci și pentru că (în afara celor universale) se manifestă într-un cadru temporo-spațial strict determinat; ele se referă deci la fapte istorice, adică la fapte care posedă coordonate temporo-spațiale. Chiar și legile universale apar, în acest sens, ca istorice — numai că limitele lor temporale și spațiale sînt mai largi. Căci există asemenea limite, ele fiind definite, temporal, de începuturile istoriei societății umane, și spațial, de planeta noastră, care nu este unică în univers și probabil nu este singura locuită de ființe dotate cu inteligență și care au istoria lor.

În continuare, ne vom opri la cele mai importante legi sincronice, diacronice și sinerono-diacronice, adică la acele legi care constituie esența teoriei materialist-dialectice a dezvoltării sociale.

3. Legile sincronice

De obicei problemele de structură nu se discută în termeni nomenclatici. Atunci cînd se descriu cele mai importante conexiuni, relații sociale și economice nu se arată deci faptul că acestea au caracterul unor legi sincronice (de structură).

În analiza procesului istoric, cele mai importante (fundamentale) legi ale structurii sînt:

- (1) legea macrostructurii;
- (2) legea structurii economice;
- (3) legea structurii sociale;
- (4) legea structurii suprastructurii.

Prima dintre acestea are caracter universal; celelalte sînt mai mult sau mai puțin determinate istoric.

Legea macrostructurii se referă la cel mai mare sistem istoric, cel care reprezintă societatea umană. Rețeaua fundamentală de legături într-un astfel de sistem a fost descoperită de Marx și Engels și apoi cercetată de numeroși reprezentanți ai materialismului istoric.

Elementele acestui macrosistem sînt: forțele de producție, relațiile de producție și suprastructura.

Forțele de producție ale societății se compun din trei elemente: unelte, oamenii care folosesc aceste unelte și obiectul asupra căruia se acționează cu uneltele, adică materia primă și pămîntul⁵. Ele nu pot exista fără relațiile de producție, cu care se află într-o legătură permanentă. Această legătură are aici caracterul unei conexiuni inverse, deoarece — ca legătură fundamentală (punctul de plecare al autodinamismului) în mecanismul dezvoltării istorice — nu depinde de nici un alt sistem. Pentru un spiritualist care nu recunoaște autodinamismul, un astfel de sistem este reprezentat numai de Dumnezeu.

Relațiile de producție constituie un concept foarte larg. În sensul cel mai general, acestea sînt relațiile (legăturile) dintre oameni care apar în timpul producției. Ele constituie principalul element al raporturilor sociale, adică o macrostructură care, urmărită în dezvoltarea sa, formează obiectul cercetării istoricului. Printre raporturile dintre oameni care se instituie ca relații de producție și care formează o rețea foarte complicată, se disting unele de o deosebită importanță pentru

definirea caracterului acestui tip de relații. Acestea sînt raporturi care se referă la proprietatea asupra mijloacelor de producție, adică asupra uneltelor și obiectului supus acțiunii în timpul producției (materia primă, pămîntul). O Lange scrie: „Proprietatea asupra mijloacelor de producție este un raport social pe care se sprijină tot sistemul complicat al relațiilor dintre oameni în procesul social al producției. Proprietatea asupra mijloacelor de producție decide modul de folosire a acestora, determinînd astfel posibilitățile de cooperare și de diviziune a muncii, stabilind totodată limita acestora. În plus, proprietatea asupra mijloacelor de producție determină problema proprietății asupra produselor și, implicit, împărțirea acestora⁶⁷. Proprietatea asupra mijloacelor de producție este definită la Lange în felul următor: ea este „relația fundamentală dintre oameni, care apare pe baza posedării mijloacelor de producție. Nu este vorba de o posesiune întîmplătoare, ci de una recunoscută și apărută de normele sociale de conviețuire, ca și de eventualele sancțiuni. În cazul încălcării acestor norme, care sînt de obiceiuri sau de lege. O astfel de posesiune — scrie Lange — o numim proprietate⁶⁸”.

La fel cum forțele de producție nu pot exista fără relațiile de producție, nici relațiile de producție nu pot exista fără forțele de producție, deoarece fără acestea din urmă nu se poate realiza procesul de producție. Forțele de producție împreună cu relațiile de producție definesc modul de producție, al cărui concept a fost introdus de către Marx⁶⁹. Modul de producție reprezintă, așadar, unitatea forțelor de producție și a relațiilor de producție. În istoria omenirii se distinge, pe baza criteriului proprietății, cinci moduri de producție: comuna primitivă, sclavagismul, feudalismul, capitalismul și socialismul. Despre acestea vom mai discuta.

Următorul element al macrosistemului — suprastructura — a fost definit foarte clar și precis de Marx, care scria că „totalitatea relațiilor de producție formează structura economică a societății, aceasta fiind baza reală pe care se ridică suprastructura juridică și politică, căreia îi corespund forme determinate ale conștiinței sociale⁷⁰. Dintre formele instituționale ale suprastructurii, cea mai mare importanță o are statul. El reglementează relațiile sociale, acționînd astfel, încît să apere interesele clasei dominante și să mențină ordinea socială existentă⁷¹. Realizează acest lucru, printre altele, cu ajutorul normelor juridice, care, ca element al suprastructurii, sînt strîns legate de stat. În afara statului și dreptului, în forma instituțională a suprastructurii se mai includ familia și națiunea⁷², precum și ansamblul normelor morale după care se conduce un individ ce participă la viața socială. Aceste norme acționează în însuși procesul de interacțiune între oameni.

Instituțiile sînt strîns legate de conștiința socială, care este, la rîndul ei, o categorie foarte eterogenă. Recunoscînd dificultatea unei clasificări a formelor ei, se pot distinge totuși, la modul cel mai general, ideologia și știința. Aici interesează două accepțiuni ale ideologiei: 1) ca ansamblu de opinii care sînt utile unui grup social dat în realizarea aspirațiilor sale și 2) ca ansamblu de opinii care indică spre ce trebuie să se tindă, ce scopuri trebuie realizate sau ce valori trebuie prețuite⁷³. Pot exista cele mai variate opinii: economice, juridice, filozofice, religioase, artistice etc. Pe baza acestor opinii care evaluează realitatea se nasc anumite stări psihice ale oamenilor, care le determină acțiunile, inclusiv deciziile în comportamentul științific.

Ideologia nu poate fi delimitată în mod clar de știință și de aceea încercările de a separa știința de întregul conștiinței sociale (de suprastructură) pentru a o „incluși”, de exemplu, printre forțele de producție, nu și-au găsit justificarea, ci toate că știința ar putea fi interpretată totodată și ca element al forțelor de producție și ca parte a suprastructurii. După cum am constatat anterior (cf. cap. IX), procesul decizional fiind punctul de pornire al oricărui comportament, nu numai că știința științifică, este strâns legată de valorizare, de actualizarea valorii. Aceasta cu referire nu numai la științele sociale, ci și la științele naturale¹⁴, dar pe un plan oarecum diferit. Din acest punct de vedere, recunoașterea științei ca parte a suprastructurii, independent de eventuala ei includere printre forțele de producție, are o deplină justificare. Facem abstracție aici de dificila chestiune a definiției științei, care păstrează cadrul considerațiilor noastre din acest moment. Vom reveni însă și asupra acestei probleme (cf. cap. XIII).

În concluzie, legea macrostructurii poate fi formulată astfel: „unul dintre elementele macrosistemului care este realitatea socială (de forțele de producție, relațiile de producție și suprastructura) nu poate exista independent, ci numai într-o conexiune sincronă cu celelalte elemente.

Se pot formula și legile structurii unor sisteme mai mici, care sunt elemente ale macrosistemului realității sociale. Legea pe care am oprit-o ca fiind a structurii economice se referă la coexistența a două tipuri de relații economice: de producție¹⁵ și de repartitie¹⁶. Făcând abstracție de dependența relațiilor de repartitie de relațiile de producție, trebuie subliniat că aceste tipuri de relații se află într-o legătură structurală. Marx spune că relațiile de repartitie sunt „reversul” relațiilor de producție¹⁷. Ele se află într-un raport reciproc cu obiectele materiale care servesc la satisfacerea nevoilor umane, cu bunurile (mijloacele de producție și produsele). Scopul activității economice a omului este însă satisfacerea nevoilor sale. Aspirația către satisfacerea nevoilor este în acest caz un sistem de multiplicare care corelează cu cele două elemente ale relațiilor economice. Fig. 17 ilustrează acest lucru:

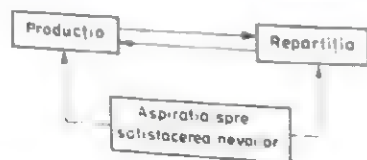

Fig. 17

Aceasta nu este o legătură paralelă „pură”, ci, asemenea legăturilor din macrosistem, o combinație de legături paralele și reflexe cu o diferență de acțiune a fiecărui element¹⁸.

Știința economiei politice se ocupă de problema acestor legături sociale¹⁹ și se ocupă de legea socială care guvernează producția de bunuri și modul în care acestea sunt repartizate consumatorilor în vederea satisfacerii nevoilor individuale și colectivelor²⁰.

Odată cu problema legilor structurii sociale pășim pe terenul preocupărilor sociologice²¹. Acum însă ne interesează numai legea fundamentală a structurii sociale. Ea arată că în procesul de producție socială oamenii depind unii de alții, ceea ce înseamnă că fără acțiunea lor simultană n-ar putea avea loc acest proces. Caracterul acestei dependențe poate avea o natură diferită, bineînțeles în situații diferite: fie numai tehnico-productiv (de cooperare), fie simultan tehnico-productiv și socio-productiv (de proprietate). Legăturile sincronice de cooperare au loc atunci când mijloacele de producție aparțin în egală măsură tuturor oamenilor care participă la procesul social de producție, deci atunci când există proprietatea socială asupra mijloacelor de producție. Acesta este modelul al orânduirii comunei primitive și al orânduirii socialiste. În cazul în care raportul față de proprietate — elementul fundamental al relațiilor de producție — este diferit pentru membrii societății, deci atunci când există proprietatea privată asupra mijloacelor de producție, alături de relațiile de cooperare intervine și dependența de proprietate. Aceasta înseamnă că oamenii se deosebesc nu numai prin locul lor în procesul de producție (profesiune), ci și prin aceea că sînt proprietari ai mijloacelor de producție sau nu. Acest ultim criteriu permite distingerea a două grupuri sociale sau clase fundamentale (totodată opuse), care pot fi denumite clase principale ale societății²².

Legea structurii sociale îmbracă atunci forma legii structurii de clasă. Ea arată că, în condițiile existenței proprietății private asupra mijloacelor de producție, în societate există două clase principale opuse, dependente una de alta. Reprezentăm acest lucru cu ajutorul Fig. 18.

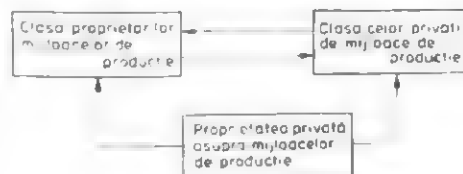

Fig. 18

Legea structurii de clasă a fost descoperită de Marx și Engels și dezvoltată în numeroase lucrări, începînd cu *Manifestul Partidului Comunist*, continuînd cu *Capitalul* și terminînd cu *Ludwig Feuerbach și sfîrșitul filozofiei clasice germane*²³.

Această concepție dihotomică a structurii sociale este, evident, un model, creat cu scopul de a izola problemele fundamentale, simplificînd mult complexa realitate. În istorie nu există exemple de structură socială simplă, constituită din două elemente. Ea este în mod obișnuit foarte eterogenă, reclamînd, pentru o caracterizare completă, acceptarea unor criterii suplimentare de diferențiere. Ne referim în special la clasele intermediare și la împărțirea internă a claselor (în pături, grupuri). Situațiile existente în diverse societăți și în diverse perioade istorice oferă în acest sens o imagine deosebit de bogată a numeroase structuri posibile. Pot interveni, de asemenea, și grupările sociale propriu unei anumite epoci istorice.

Spre deosebire de modelul dihotomic al structurii sociale fundamentale, structura reală (care se bazează totuși pe împărțirea sa în două componente) o vom numi, după J. Hochfeld, structura de clasă dezvoltată²¹. În condițiile modurilor de producție bazate pe proprietatea privată asupra mijloacelor de producție imaginea structurii dihotomice oferă următoarele perechi de clase principale:

proprietarii de sclavi	sclavi
feudali	lobagi
capitaliști	muncitori

În teoria marxistă a claselor s-a subliniat cu putere integrarea funcțională a împărțirii în clase a societății. Aceasta rezultă, printre altele, din concepția holistă a cercetărilor dialectice asupra societății.

O altă lege fundamentală a structurii sociale se referă la legătura reciprocă dintre elementele suprastructurii. Chestiunea este deosebit de complicată, în primul rând din cauza caracterului neomogen al acestor elemente. Se poate totuși afirma, la modul cel mai general, că există o legătură paralelă, completată în unele cazuri de conexiuni inverse de intensitate diferită, între partea instituțională și cea de conștiință a suprastructurii. Dacă excludem din suprastructură toate elementele care se află într-o legătură mai lejeră cu relațiile de producție, mai ales instituția familiei, a națiunii și știința, atunci se poate prezenta schema alcătuirii interne a suprastructurii ca în Fig. 19.

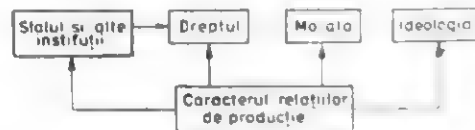

Fig. 19

În cadrul fiecărui element (sistem) există, de asemenea, legi ale structurii. De exemplu, în sistemul „stat” avem coexistența celor care guvernează cu cei guvernați, legați prin raporturi diverse de putere, ca fapt social determinant²².

4. Legile diacronice

Legile diacronice, ca și legătura causală, indică intervalul de timp necesar pentru ca stimulul provenit din elementul sau sistemul a (în cibernetică, așa-numitul moment de ieșire al elementului sau al sistemului a) să poată provoca reacția elementului sau sistemului b (momentul evidentiat ca intrare a elementului sau sistemului b). Evident că o astfel de interpretare reclamă respingerea teoriei cauzale a scurgerii timpului, care încearcă (cf. cap. X) să explice scurgerea timpului prin principiul causalității. Pentru definirea cauzei este necesară însă acceptarea, altfel justificată (de exemplu, entropic), a principiului scurgerii după o direcție a timpului. Făcând abstracție de aceasta, cauza este un concept, după cum am mai arătat, care privește numai un element sau un sistem între alte elemente, element sau sistem care poate acționa la fel de bine în orice direcție, adică la fel de bine asupra unui element

aflat, de pildă, „în stînga”, ca și asupra celui „din dreapta”. Ilustrăm acest lucru prin Fig. 20.

Fig. 20

Dacă adăugăm aici principiul scurgerii într-o anumită direcție a timpului obținem schema de la Fig. 21.

Fig. 21

Trecutul a fost exclus aici din sistemul-cauză, dar a rămas legat de acesta fiind schema de principiul interdependenței evenimentelor istorice.

Legile diacronice sau cauzale se referă la condiționările direcționale ale unor clase de fapte în raport cu alte clase de fapte care privesc realitatea istorică²³. Cu alte cuvinte, ele constată că anumite fapte (sisteme) provoacă întotdeauna alte fapte (sisteme) sau că schimbările din cadrul unor fapte constituie un stimul care provoacă o reacție în cadrul altor fapte determinate.

În primul caz, faptul (sistemul) provoacă o transformare așa de mare în vechiul sistem (sau element), încât putem vorbi de apariția unui nou sistem (element). În al doilea caz, schimbarea stării sistemului dat influențează transformarea altui sistem (b). Transformarea se realizează prin apariția în sistemul b a unor elemente noi, grație acțiunii elementelor din sistemul a . Aceasta înseamnă că primul din aceste moduri de influență direcțională se poate reduce la al doilea, ceea ce e ilustrat în Fig. 22.

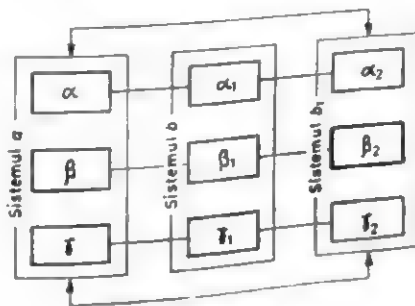

Fig. 22

Se vede cum elementele sistemului *a*, acționind asupra elementului sistemului *b* provoacă apariția unor elemente noi, respectiv transformarea sistemului *b* în sistemul *b*₁.

În cazul legilor direcționale, un sistem provoacă transformarea unui alt sistem. De exemplu, cînd spunem că o creștere a pretului, provacă diminuarea cererii pentru marfa al cărei pret s-a ridicat, stăruim formulînd o astfel de lege direcțională — avem de-a face cu un sistem *a* (sistemul de prețuri) care influențează transformarea sistemului *b* (cererea). Bineînțeles, la un moment dat, transformarea poate merge așa de departe, încît sistemul care se transformă devine un nou sistem (o nouă calitate).

Marx și Engels au avut cel mai mare merit în descoperirea legilor direcționale și a legilor sociale. În lucrările lor găsim formulate numeroase legi de acest tip. Printre cele mai importante sînt următoarele două:

(1) legea transformării relațiilor de producție;

(2) legea transformării suprastructurii.

Conform primei legi, orice schimbare în sistemul „forțelor de producție” provoacă o schimbare în sistemul „relațiilor de producție”, demonstrîndu-se astfel dependența direcțională a relațiilor de producție față de forțele de producție. Despre dependența lor paralelă reciprocă am discutat mai înainte.

Legea transformării suprastructurii constă în faptul că schimbările din suprastructură depind de situația relațiilor de producție, ceea ce înseamnă că de cîte ori intervin schimbări în sistemul „relațiilor de producție” se pot aștepta oarecare schimbări și în sistemul „suprastructurii”. Legile direcționale prezentate aici sînt un fragment al legilor dezvoltării (cu excepția legii dezvoltării forțelor de producție), despre care vom vorbi la următorul punct al acestui capitol.

Merită reproduse aici formulările date legilor de clasicul marxismului și extrase din scrierile acestora de A. Malewski²⁶. În cadrul teoriei interdependenței dintre viața concretă a oamenilor și opiniilor și comportamentului lor în timp, A. Malewski menționează următoarele legi, printre altele:

— „Dacă acceptarea unei anumite ideologii de către un grup social presupune renunțarea la privilegiile pe care acest grup le are, atunci cea mai mare parte a membrilor grupului vor respinge această ideologie”.

— „Atunci cînd adepții unui regim fac, programatic, și propagandă unei anumite ideologii religioase, filozofice, artistice sau morale, printre adversarii acestui regim crește procentul adepților tendințelor opuse”.

— „Cînd apare un conflict între interese și ideologia profesată, o lungă perioadă de timp oamenii se comportă în proporție de masă în conformitate cu interesele, iar nu cu ideologia lor”.

— „Atunci cînd, pentru o lungă perioadă de timp, intervine un conflict între interesele unui grup și ideologia acestuia, ideologia este supusă, de către marea masă a acestui grup, unei modificări, care constă în adaptarea la interese”.

Aceste legi constituie niște cazuri particulare ale legii amintite a transformărilor din suprastructură. Aici se includ și următoarele legi:

— „Atunci cînd o clasă (sau un grup social oarecare) aflată într-o faza de ascensiune întîlnește relații juridice sau politice care-i stînjesc

nesc aspirațiile și care nu concordă cu interesele ei, apar ideologii care justifică necesitatea schimbării acestor relații”.

Din sfera legii transformărilor în structura socială s-ar putea cita, după A. Malewski, următoarea formulare:

— „Dacă proprietarii mijloacelor de producție, conduși de interese imediate, introduc noi surse de energie care înlocuiesc munca oamenilor și dezvoltă noi ramuri de producție, atunci ei provoacă concomitent schimbări în stratificarea societății, care constau în creșterea numerică și a importanței unor clase și în diminuarea importanței altora”.

Legile dezvoltării istorice (sincrono-diacronice)

După cum am mai arătat, legile dezvoltării istorice au caracter sincrono-diacronic, iar în limbaj cibernetice pot fi exprimate sub formă de conexiuni inverse. Numai în acest mod, adică subliniînd dublul caracter al acestor legi, se poate evidenția dinamismul dezvoltării. O lege direcțională „pură” pune în mișcare sistemul într-un mod oarecum univoc: vorbind metaforic — presupune un aflus constant de energie pentru mișcare prospectivă a acestui sistem. Numai în cazul în care sistemul care poartă rebul de cauză și sistemul care este obiectul acțiunii se află într-o condiție de sincronie reciprocă, potențată de o conexiune inversă, se poate produce o autoinducție *sur-generis* a sistemului, deci dezvoltare. Cînd între acțiunile sînt unidirecționale, efectul autoinducției — lucru absolut evident — nu poate avea loc. Într-un sistem atît de mare cum este societatea (macrosistem) există o sursă fundamentală și trei surse adiacente ale autodezvoltării care constituie obiectul conținutului legilor dezvoltării istorice. Acestea sînt:

(1) legea dezvoltării forțelor de producție (împreună cu legea progresului istoric și a dezvoltării științei);

(2) legea dezvoltării relațiilor de producție;

(3) legea dezvoltării suprastructurii;

(4) legea luptei de clasă.

Legea dezvoltării relațiilor de producție are caracter prioritar, deoarece influența ei se manifestă în acțiunile tuturor celorlalte legi ale dezvoltării. În afară de aceasta, este unica lege a dezvoltării care nu poate fi subdivizată în legi direcționale, deoarece avem de-a face cu un caz particular de conexiune inversă și anume cu autoreglarea sistemului²⁷.

Legea dezvoltării forțelor de producție arată în ce mod, pe baza contradicțiilor dintre om și natură (cf. cap. IX), are loc dezvoltarea dialectică continuă a forțelor de producție (evident cu posibile schimbări regresive)²⁸. Această lege ar putea fi formulată în felul următor: fiecare schimbare a mediului natural, adică fiecare pas întreprins de om pentru a domina natura constituie un stimul pentru acțiunile omului, pentru transformarea în continuare a acestu. mediu. În acest fel, conform terminologiei utilizate de L. Krzywicki, crește patrimoniul material al societății. Energia necesară pentru această transformare provine din marele rezervor care este natura. Astfel echilibrul dintre om și natură se restabilește mereu la un alt nivel, iar legăturile reciproce devin tot mai complexe. Să luăm simplul fapt al construirii unui canal care unește gura unui riu cu marea, de care pînă atunci riul era desprins. Pe acest canal este posibil, de exemplu, să se transporte produse agricole care ar putea fi obținute în zona acestui riu. Se va dezvolta deci în aceste locuri cultura anumitor plante, noi terenuri vor fi redat

agriculturii etc. Această nouă situație îl va îndemna pe om, de exemplu, să construiască silozuri sau o întreprindere pentru producerea mijloacelor de transport a produselor agricole etc. S-ar putea merge astfel cu raționamentul la infinit.

Strîns legată de legea dezvoltării forțelor sociale este și legea progresului istoric, despre care am vorbit în capitoul al XII-lea. Ea se referă la contradicția, mereu depășită, dintre numărul de poziții rezervate organizatorilor, deci al oamenilor care într-un fel dirijează procesul de dominare a naturii de către om, și numărul de oameni care într-un fel participă activ la acest proces. Cu cît sînt mai deosebiți acești oameni, cu cît mai rapid ajunge omul să stăpînească natura, ceea ce înseamnă, în consecință, o creștere rapidă a unor noi poziții de organizatori și, deci, o creștere a cerințelor pentru astfel de oameni. Legea pe care o avem în vedere demonstrează că progresul istoric se află în miinile oamenilor și că acesta nu este deci o forță, așa cum și-au imaginat, de exemplu, gânditorii luminiști, care-și are locul în istorie independent de acțiunile oamenilor.

În procesul de dominare a naturii, omul este ajutat în primul rînd de știință. Calitatea organizatorilor depinde în tot mai mare măsură de capacitatea lor de a se servi de rezultatele științei. Cunoștințele științifice constituie în acest fel un factor important al progresului istoric. Raportul respectiv poate fi exprimat prin Fig. 23, unde se vede că acesta constituie o extindere a legii dezvoltării forțelor de producție în sfera activităților umane:

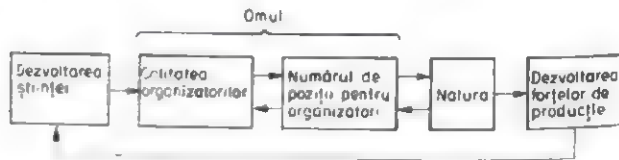

Fig. 23

Știința este deci un factor strîns legat de forțele de producție. Ea influențează dezvoltarea forțelor de producție prin calificarea oamenilor. În acest mod poate știința fi considerată ca parte integrantă a sistemului „forțelor de producție”, cu condiția să se evidențieze concomitent rolul ei ca element al conștiinței sociale. Locul științei în procesul istoric este deci foarte important. Nu este de mirare deci că raționaliștii din sec. al XVII-lea și al XVIII-lea, încrezători în forța rațiunii, au considerat-o ca factor autonom și preponderent al progresului istoric. Ei nu cunoșteau încă noțiunea de dezvoltare istorică.

Știința este legată concomitent de relațiile de producție și de forțele de producție, influențînd prin conversiune dezvoltarea acestor sisteme. Fig. 24 demonstrează acest lucru.

Legea dezvoltării relațiilor de producție este adesea definită ca lege a concordanței necesare a relațiilor de producție cu caracterul forțelor de producție. Această lege constată în primul rînd dependența relațiilor de producție de forțele de producție. Marx a formulat metaforic această lege în cunoscuta expresie că moara de vînt a produs societatea stăpînilor feudali, iar moara cu aburi pe cea a capitaliștilor industriali. Între forțele de producție și relațiile de producție intervin,

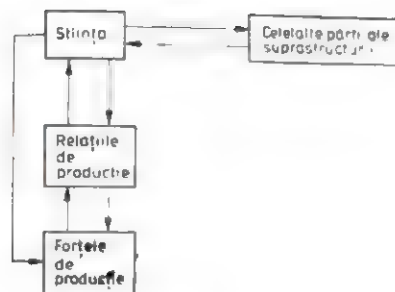

Fig. 24

într-adevăr, relații de conexiune inversă, totuși direcția de acțiune forțe de producție → relații de producție este mult mai puternică decît direcția inversă. Aceasta duce la apariția contradicției între starea forțelor de producție și caracterul relațiilor de producție. Forțele de producție se află permanent în avans, iar relațiile de producție în situația de a se adapta nivelului forțelor de producție care le depășesc.

Legea dezvoltării relațiilor de producție poate fi formulată în felul următor: orice schimbare în sistemul „forțelor de producție” determină schimbări în sistemul „relațiilor de producție” astfel încît caracterul relațiilor de producție să corespundă nivelului forțelor de producție. Ele corespund pe deplin numai atunci cînd se realizează concordanța între toate intrările și ieșirile sistemelor respective. O astfel de situație în realitate nu are loc. Legea surprinde numai tendința spre o astfel de situație, care oferă forțelor de producție posibilitatea de a se dezvolta.

Legea dezvoltării suprastructurii este denumită de O. Lange legea concordanței necesare a suprastructurii cu baza economică sau a doua lege fundamentală a sociologiei. Ea afirmă că schimbările din sistemul „forțelor de producție” determină schimbări corespunzătoare în sistemul „suprastructurii”. Aceste schimbări au drept scop adaptarea suprastructurii la noua situație a relațiilor de producție, cu scopul ca noua situație să nu frîneze aceste relații. Adaptarea poate consta în schimbarea unui număr mai mare sau mai mic de elemente ale suprastructurii, cu menținerea că schimbarea poate consta în apariția unor elemente noi sau în transformarea mai mult sau mai puțin radicală a celor vechi. Unele elemente ale vechii suprastructurii, dacă ele corespund în continuare nevoilor dezvoltării relațiilor de producție, pot rămîne neschimbate, întrînd sub aceeași formă (deși, evident, în evoluție) în noua suprastructură. Aceasta se referă în primul rînd la știință, la relațiile de familie, la instituția națiunii, cu toate că problema nu trebuie înțeleasă în mod absolut. Prin urmare, suprastructura este un sistem care cuprinde elemente vechi și elemente calitativ noi (în comparație cu suprastructura perioadei precedente) necesare pentru menținerea relațiilor de producție respective. Printre elementele vechii suprastructurii se pot distinge acelea care se dezvoltă în mod continuu, servind sisteme succesive de relații de producție (ca, de exemplu, știința, pînă la un anumit punct religia), și acelea care rămîn în noile sisteme ca efect al inerției suprastructurii, fără de care unele relații de producție s-ar pu-

tea dezvoltă mai liber. Ca exemplu pot servi deprinderile prezente în diverse domenii ale virtuții sociale. Atât printre elementele vechi, cât printre cele noi, se pot găsi idei care anticipează dezvoltarea reală a societății. Ele pot fi însă idei care nu au șanse de reușită (utopici) sau în vedere conținutul lor sau metodele propuse. Astfel, de exemplu, idealismul utopic a promovat idei care cu siguranță aparțineau doar a propas realizării lor prin metode care nu aveau nici o șansă de realizare. Dar printre ideile precursorare se pot găsi și idei care pot conduce la „accelerarea” dezvoltării istorice. Prin „accelerare” îl punem în ghilimele deoarece fără aceste acțiuni nu s-ar putea sugera că dezvoltarea istorică se realizează în fond, dar numai în anumite cazuri poate fi accelerată însă în cea mai mare măsură, că istoria o creează oamenii înșiși, tot ceea ce întreprind în acest domeniu este „normal”, căci fără participarea lor nu există dezvoltare istorică. A vorbi despre accelerarea dezvoltării istorice este în sine o concepție conform căreia progresul are loc independent de acțiunile oamenilor.

Ideile pot deveni un element activ al procesului istoric, dar în acest caz sînt necesari oameni capabili să formuleze astfel de idei (cu șanse de realizare) și să facă în așa fel încât ele să devină o direcție sau un sistem de direcționare a acțiunii celor mai importante grupuri sociale. Un exemplu strălucit îl constituie activitatea lui Lenin și a comuniștilor ruși, care au reușit să finalizeze viziunea socialistă, ce constituia începutul extinderii sistemului socialist în lume. Esența succesului a constat într-un sistem de idei care în împrejurările istorice date, au avut șanse de realizare, natural cu odată cu potențării deosebite a atitudinii active a societății.

Contradicțiile dintre interesele claselor sociale antagonice care se manifestă în perpetuarea luptei de clasă nu sînt incluse în mod obișnuit în legile dezvoltării istorice. În general, se spune că lupta de clasă este un factor al dezvoltării sociale și că în lupta de clasă se reflectă contradicția dintre forțele de producție și relațiile de producție. Acestea sînt afirmații juste, dar care subliniază destul de slab rolul luptei de clasă în procesul dezvoltării istorice. Se pare că se poate promova rolul activ al luptei de clasă în dezvoltarea istorică la rangul de lege a dezvoltării istorice, dar trebuie să-și bazeze existența pe acțiunea legilor de dezvoltare a forțelor de producție și a relațiilor de producție. Ea ar putea fi formulată în felul următor: într-o societate formată din clase opuse, cu interese contradictorii, se dezvoltă poziții antagoniste care constau, în ultimă instanță, în faptul că una dintre clase tinde să conserve tipul de relații existente, iar cealaltă dorește schimbarea lor, ceea ce înseamnă că acțiunea unei clase provoacă contraacțiunea clasei opuse. Faptul care, la rândul său, determină procesul schimbărilor sociale. Interesele și parameții, tipici pentru problema dezvoltării istorice. Aceasta se poate exprima prin schema de la Fig. 25, care este o variantă a schemei anterioare.

Această schemă se referă, evident, la situația model a unei societăți cu o dihotomie și nu a unei societăți reale cu o structură de clasă complexă. Este vorba numai de a demonstra că acțiunea unei clase stimulează la acțiune altă clasă. Astfel, în societățile împărțite în clase, lupta este o sursă fundamentală. Fundamentală rămîne legea dezvoltării forțelor de producție, care este bazată pe aspirația omului de a-și satisface

Fig. 25

face nevoile. Această aspirație este un mobil al efortului îndreptat spre dominarea naturii. Pe baza ei se naște, ca secundară, dorința satisfacerii cât mai depline a acestor nevoi. În societatea împărțită în clase, ea își găsește expresia în contradicția intereselor, care determină poziții antagoniste și lupta de clasă.

Contradicțiile de clasă nu constituie însă factorul universal al dezvoltării sociale. În condițiile existenței claselor, ele sînt un factor secundar, în sensul că duc la înfringerea tendinței clasei stăpînitoare de a menține starea existentă.

Lupta de clasă se desfășoară pe diverse planuri, care se pot reduce, în esență, la trei: economic, ideologic și politic. Adesea aceste trei planuri se manifestă conjugat, dar putem observa și preponderența uneia față de un singur tip de luptă. Un exemplu de luptă de clasă desfășurată pe plan economic este împotrivirea țăranilor la dările feudale; în lupta ideologică, de exemplu, lupta iacobinilor cu girondinii, a bisericilor ortodoxe contra erezilor.

Lupta pe plan politic este forma cea mai înaltă a luptei de clasă, ea referindu-se la esența conflictului dintre acestea, care este problema puterii, și fiind în consecință la un nivel superior al conștiinței de clasă. Ea este lupta pentru cucerirea, consolidarea sau recucerirea puterii. După cum scrie J. J. Wiatr, contribuția marxismului la studierea mișcărilor politice constă în „acceptarea fermă și consecventă a perspectivei sociologice, adică în corelarea interpretării acestor mișcări cu fenomenele de masă durabile, în special cu schimbările ce survin în structura de clasă a societății. Pentru marxism orice mișcare politică prezintă o cristalizare mai mult sau mai puțin evidentă a aspirațiilor și intereselor unei clase sociale date, sau ale unui grup de clase aliate, eventual ale unei părți (fracțiuni) dintr-o clasă dată.”

Lupta de clasă poate îmbrăca diverse forme în planuri diferite. Unele dintre aceste forme sînt „înșușite”, altele însă violente. În lupta de clasă a țăranilor din epoca feudală, de exemplu, se pot distinge unele aspecte ascușe (săltatul în muncă pe care o dăduseră pentru atîrși) și altele deschise. Printre formele deschise ale luptei de clasă a țăranilor, cea mai importantă este răscoala.

Pe plan politic, cea mai violentă formă de luptă este revoluția, adică tentativa de a înlocui clasa dominantă și de a-i prelua puterea prin forță. Revoluția demonstrează că contradicția dintre dezvoltarea forțelor de producție și relațiile de producție a ajuns foarte departe și că nu există modalități mai înșușite pentru depășirea ei. Uneori statul reușește să impună prin politica sa reformistă modalități mai înșușite de destindere a unei situații revoluționare, îndepărtînd prin aceasta soluționarea conflictului principal.

Teoria revoluției a fost elaborată de clasicul marxismului. Se pot deosebi două etape ale dezvoltării ei: marxistă și leninistă. Marx a

studiat mecanismul revoluției bazându-se în special pe analiza situației Franței din anii 1848—1851 și din 1871 și a formulat numeroase teze referitoare la revoluția socialistă.

Teoria revoluției socialiste a fost apoi dezvoltată de Lenin. Contribuția lui Lenin în acest domeniu constă în primul rând în demonstrarea rolului fundamental al partidului clasei muncitoare în lupta pentru putere și în formularea concepției celor două etape ale revoluției internaționale: o slabă dezvoltare a capitalismului, etapa burghez-democratică și etapa socialistă, în ambele etape conducerea revenindu-i clasei muncitoare.

În general se poate afirma că legea luptei de clasă demonstrează rolul excepțional al maselor populare în istorie. Aceste mase fac parte din clasele cele mai numeroase care luptă pentru schimbarea relațiilor dominante, ele fiind promotoarele dezvoltării istorice.

Pentru a sintetiza ceea ce am spus despre legile dezvoltării istorice trebuie să subliniem strânsa legătură dintre acestea. Realitatea istorică este bogată și complexă, așa încât însăși formularea legilor compune o anume simplificare. Tot sub formă simplificată, mecanismul dezvoltării caracterizat până acum poate fi reprezentat schematic ca în Fig. 26, schema referindu-se la societatea împărțită în clase, adică la tipul de societate cel mai des studiat de istorici (direcția: forțe de producție — relații de producție — suprastructură indică o interdependență mai puternică decât altele).

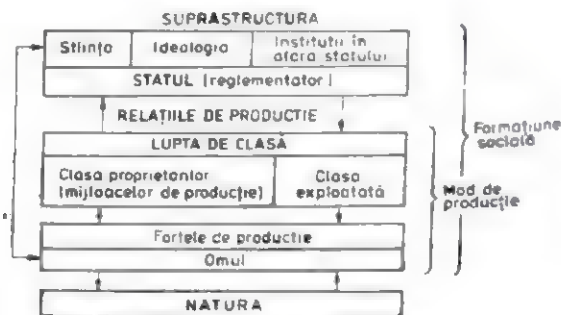

Fig. 26

6. Etapele procesului istoric (formațiunile sociale)³²

Unitatea forțelor de producție, a relațiilor de producție și a suprastructurii dintr-o perioadă dată constituie o formațiune socială (vezi schema de mai sus). Cu alte cuvinte, formațiunea socială este un macrosistem social considerat din punctul de vedere al dezvoltării. O. Lange definește formațiunea socială ca fiind „modul de producție plus suprastructura sa”³³; de vreme însă ce el nu identifică suprastructura cu totalitatea fenomenelor conștiinței sociale, în această concepție o parte a conștiinței nu e inclusă printre elementele formațiunii. J. Hochfeld scrie în felul următor: „Numesc formațiune social-economică totalitatea relațiilor sociale dintr-un loc și timp determinat, delimitată în funcție de

încadrarea economică proprie ei (denumită și baza economică) și de suprastructura ideologic-instituțională subordonată funcțional acestei încadrări. În încadrarea economică domină un mod de producție caracteristic pentru formațiunea dată”³⁴. Aceasta corespunde punctului de vedere al lui Lange, care scrie: „Numim formațiune socială sau încadrare socială modul de producție împreună cu suprastructura lui, iar baza ei economică relațiile de producție proprii unei formațiuni sociale date”³⁵. Suprastructura este „acea parte a conștiinței sociale indispensabilă pentru existența unui mod de producție determinat”³⁶. Dar aici lucrurile nu sunt atât de simple, cum nu stim dacă stabilirea relațiilor conștiinței sociale îndeplinește funcția de „a servi”³⁷. I. J. Wiatr ocupă o poziție intermediară în această chestiune. Criticând limitele introduse de Stalin conceptului de suprastructură, el nu include totuși în suprastructură „opiniile și instituțiile neutre în raport cu baza economică existentă”³⁸. După opinia noastră, pentru ca acest concept de formațiune socială să fie cel mai util istoricului care tinde spre o viziune globală asupra dezvoltării istorice, el trebuie să includă totalitatea fenomenelor conștiinței sociale, conform concepției lui Marx asupra acestei probleme³⁹.

Cercetările istorice întreprinse de clasa marxismului, confirmate și dezvoltarea ulterioară a științei istorice, au evidențiat de-a lungul istoriei cinci formațiuni sociale, care constituie, în forma lor „pură”, modelele teoretice ale unei realități mai complexe. Această complexitate se corelează cu procesul continuu de transformare (dezvoltare) a sistemului social, care face ca în cadrul unei formațiuni date să dispară elementele formațiunilor precedente și să apară elementele unei formațiuni noi. Pentru a facilita înțelegerea acestei dinamici, istoricii marxisti au introdus diferențierea a două etape de dezvoltare a unei noi formațiuni în sinul celei vechi: prima — fiind apar numai elemente dispartate ale noului sistem, care — dezvoltându-se — dezmăță vechiul sistem, care — dezvoltându-se — dezmăță vechiul sistem. În dezvoltarea noului formid se met unii, istoricii văd în continuare două sau trei etape. Atunci cind se vorbește de două etape se indică o perioadă de ascendență și una de descendență, în cursul acesteia din urmă formațiunea decăzând treptat⁴⁰. În cazul tezei celor trei etape de dezvoltare a formațiunii se vorbește despre o perioadă de formare, de o alta de stabilizare și de o a treia — de decadență. Acceptarea uneia dintre aceste concepții este total convențională. Deoarece toate sînt la fel de bine argumentate. A doua dintre ele poate fi mai ușor tradusă în limbaj cibernetic sau în limbajul teoriei informației. Considerînd, de pildă, că formațiunea socială este un sistem stabil care tinde spre starea de echilibru prin intermediul proceselor „ergonomice”⁴¹, putem studia rezistența procesului de dezvoltare. Un sistem are existenței sale la perturbările procesului de dezvoltare. În perioada de formare este puțin rezistent la perturbări, apoi, în perioada de stabilizare, sistemul devine rezistent, pentru că din nou, în perioada de examinare, sistemul devine rezistent, pentru că din nou, în perioada de examinare, sistemul devine rezistent. O formațiune mai poate fi examinată din punctul de vedere al stadiului de organizare al elementelor care intră în componența ei, adică privind entropia sistemului intern, adică în perioada de stabilizare, entropia scade, pentru că în perioada următoare, de decadență a formațiunii, entropia crește din nou.

Cele cinci formațiuni observate în cursul cercetărilor istorice, care constituie totodată o generalizare legitimă, sînt: comuna primitivă, vîșagistă, feudală, capitalistă și socialistă. Marx și Engels vorbesc și de

- special cînd repartiția îmbracă forma istorică de schimb, relațiile de reparare sau ocumirea de relații de schimb" (*Ekonomia polityczna*, vol. 1, p. 17-18).
17. Cf. K. Marx, *Contribuții la critica economiei politice*, op. cit., p. 235 și O. Lange, *Ekonomia polityczna*, vol. I, p. 19-20.
18. Această problemă va fi abordată mai clar spre sfîrșitul capitolului de față.
19. O. Lange, *Ekonomia polityczna*, op. cit., p. 11.
20. Există o mare diversitate de opinii cu privire la obiectul sociologiei (atît în literatura marxistă, cît și în cea nemarxistă), precum și o bogată literatură ce ilustrează această diversitate. Pînă acum, toate definițiile, altele care se referă la cercetarea structurii de grup a societății, cît și cele care subliniază că sociologia este știința despre legile structurii și a convulsiilor sociale sînt destul de confuze. Aceasta rezultă din interpretarea destul de „superficială” a obiectului ei, cauzată de dezvoltarea im-petuoașă a acestei științe. O reflectare a acestei situații în contextul polonez o constituie, de exemplu, problematica abordată în „*Studia Socjologiczne*”. Orîcum, problema structurii sociale reprezintă una din preocupările fundamentale ale sociologiei în literatura poloneză, cea mai utilă sîchită a sociologiei pentru un istoric este cea a lui J. Szczepanski, *Elementarne pojęcie socjologii* [Noțiuni elementare de sociologie], Warszawa, 1963. El scrie că obiectul sociologiei îl constituie „fenomenele și procesele de creare a diferitelor forme de viață colectivă a oamenilor, fenomenele și procesele care apar în aceste colectivități și care sînt pro-dusul acțiunilor reciproce dintre oameni, forțele care concentrează și care descompun aceste colectivități; mutațiile și transformările care au loc în aceste colectivități” (*Ibidem*, p. 7).
21. Reamintim definiția clasei dată de V. I. Lenin: „Prin clase înțelegem grupuri mari de oameni care se deosebesc între ele după locul pe care-l ocupă într-un sistem de producție socială istoricește determinat, după raportul lor (de care mai multe ori formulat și consfințit prin lege) față de mijloacele de producție, după rolul lor în organizarea socială a muncii și, deci, după modul de obținere și după mărimea acelei părți din avuția socială de care dispun ele” (V. I. Lenin, *Opere complete*, vol. 39, p. 15-16).
22. Literatura marxistă poloneză s-a ocupat foarte atent de teoria claselor: cf. J. Hochfeld, *Markowska teoria klas: próba systematyzacji* [Teoria marxistă a claselor: încercare de sistematizare] (I și II), în „*Studia Socjologiczne*”, nr. 1, 1961, p. 29-47 și nr. 3, 1961, p. 55-85 și *Studia o markowskiej teorii społeczeństwa* [Studii privind teoria marxistă a societății], Warszawa, 1963. Mai trebuie menționată lucrarea lui S. Ossowski, *Struktura klasowa w społecznej świadomości* [Structura de clasă în conștiința socială], Łódź, 1957. Dintre lucrările străine, cf. R. Bendix și S. M. Lipset, *Karl Marx Theory of Social Classes*, în „*Class Status and Power: A Reader in Social Stratification*”, editată de R. Bendix și S. M. Lipset, Glencoe, 1957. Pe tema structurii sociale vezi și observațiile interesante ale lui B. Galiński — *Niektóre problemy struktury społecznej w świetle badań wiejskich* [Unele probleme de structură socială în lumina cercetărilor asupra mediului rural], în „*Studia Socjologiczne*”, nr. 1, 1963.
23. J. Hochfeld, *Markowska teoria klas: próba systematyzacji* (II), op. cit., p. 42 și urm.
24. Problema puterii este pe larg discutată în literatura sociologică. H. Wesołowski analizează diverse puncte de vedere în lucrarea *Klasy, warstwy i władza* [Clasele, păturile și puterea], Warszawa, 1966. Găsim o serie de legi structurale în articolul lui A. Malewski, *Empiryczny sens materializmu historycznego*, op. cit., p. 69 și urm.
25. Aceasta presupune, evident, recunoașterea principiului repetabilității faptelor istorice. Am analizat această problemă în partea a V-a a acestei lucrări în legătură cu stabilirea structurii metodologice a istoriei, adică a focului ei printre alte științe. Aceasta reclamă însă unele comparații cu situația din științele naturii. Va fi necesar atunci să ne referim la caracterul obiectului cercetărilor istorice, respectiv la structura istoriei.
26. Din articolul A. Malewski, *Empiryczny sens materializmu historycznego*, op. cit., p. 58-61.
27. Cf. H. Greniewski, *Elementy cybernetyki*, op. cit., p. 43.
28. O. Lange denumesc această lege — legea dezvoltării progresive a forțelor de producție (*Ekonomia polityczna*, op. cit., vol. I, p. 37-40).
29. O. Lange o denumește prima lege fundamentală a sociologiei (*Ekonomia polityczna*, op. cit., p. 29). Această denumire nu ne satisface.
30. Engels, în prefața la ediția în limba germană a lucrării *Optisprezece Brumar al lui Ludovic Bonaparte* a lui Marx, scria: „Marx a fost acela care a descoperit primul marea lege a dezvoltării istorice, lege în vîr-tea căreia toate luptele din istorie, indiferent dacă se desfășoară pe tărîm politic, religios, filozofic sau pe oricare alt tărîm ideologic, nu sînt de fapt decît expresia mai mult sau mai puțin clară a luptelor dintre cla-sele sociale și că existența și totodată conflictele dintre aceste clase la rîndul lor, condiționate de gradul de dezvoltare a stărilor lor economice, de natură și felul producției lor și de schimbul condiționat de aceasta” (K. Marx, *Optisprezece Brumar al lui Ludovic Bonaparte*, București, 1954, p. 9). În sociologia nemarxistă, cercetările asupra luptei de clasă sînt cu-prinse în studii asupra așa-numitei modalități sociale (social mobility) — care este un concept mai larg decît conceptul luptei de clasă.
31. J. J. Wiatr, *Szkice o materializmie historycznym i socjologii*, op. cit., p. 114. În considerațiile noastre ulterioare pe tema revoluției ne vom folosi de unele idei ale acestui autor.
32. În mod obișnuit se folosește termenul de formațiune economico-socială. Rămînem la definiția de formațiune socială, deoarece noi identificăm dez-voaltarea socială cu dezvoltarea în complexitatea ei (istorică). Dacă ne îndreptăm atenția separat spre chestiunile economice, atunci de ce nu ne-am îndrepta-o și spre cele politice și ideologice etc. care intră în componența formațiunii? Lange folosește tot termenul de formațiune socială.
33. O. Lange, *Ekonomia polityczna*, op. cit., vol. I, p. 31.
34. J. Hochfeld, *Studia o markowskiej teorii społeczeństwa*, op. cit., p. 171-172.
35. O. Lange, *Ekonomia polityczna*, op. cit., vol. I, p. 31.
36. J. J. Wiatr, *Szkice o materializmie historycznym*, op. cit., p. 71-72, 81.
37. K. Marx, *Contribuții la critica economiei politice*, op. cit., p. 5.
38. Cf. „*Voprosy istorii*”, 1955, nr. 3.
39. Cf. O. Lange, *Głos i rozwój w świetle cybernetyki*, op. cit., p. 71 și urm.
40. O. Lange, *Ekonomia polityczna*, op. cit., p. 34.

METODOLOGIA PRAGMATICA A ISTORIEI. TEORIA CUNOAȘTERII PRIN IZVOARE ȘI ÎN AFARA IZVOARELOR

XIII. CARACTERUL CUNOAȘTERII ISTORICE

1. Caracteristicile procesului general de cunoaștere

Punctul de plecare al considerațiilor privind bazele cunoașterii istorice, interpretată aici ca știință a evenimentelor trecute ale societății omenești, trebuie să-i constituie descrierea generală a procesului cunoașterii. Cunoașterea trecutului, care se realizează prin cercetarea istorică, este — independent de trăsăturile sale specifice — o parte a procesului general de cunoaștere.

Cunoașterea poate fi definită în două moduri: ca proces de cunoaștere a obiectului de către subiectul cunoscător și ca rezultat al acestui proces. În al doilea caz, cunoașterea capătă forma de știință știința despre obiectul cunoașterii este deci rezultatul unui proces (act) de cunoaștere, care presupune însă și acțiunea memoriei.

Între cunoaștere și știință apare o interdependență de tip feed-back: știința depinde de procesul cunoașterii, deoarece fără procesul cunoașterii (adică fără suma actelor individuale de cunoaștere) nu există efecte de cunoaștere, pe de altă parte, însuși procesul de cunoaștere se realizează pe baza științei existente. Prezența celor două relații nu este deceptată unanim și în egală măsură în epistemologie. În acest punct pătrundem deja în sfera unor chestiuni controversate dintre diferitele interpretări ale cunoașterii. În general, diferențele dintre concepțiile filozofice în problema cunoașterii pot fi reduse la cele care privesc interpretarea obiectului cunoașterii, a relațiilor dintre cunoaștere și știință, precum și a definirii posibilităților de cunoaștere ale omului.

Obiectul cunoașterii este tratat fie ca existind independent de subiectul cunoscător și în afara lui (adică, după cum se spune adesea, el există în mod obiectiv), fie ca produs al gândirii subiectului cunoscător. Prima dintre aceste concepții este proprie materialismului (care recunoaște ca obiect al cunoașterii realitatea materială) și idealismului obiectiv (care atribuie un caracter spiritual obiectului cunoașterii, obiect care există totuși independent de subiectul cunoscător). A doua concepție caracterizează idealismul subiectiv. Divergențele dintre aceste concepții au loc în cadrul ontologiei, dar conținutul lor constituie o platformă comună a ontologiei cu epistemologia.

În ceea ce privește problema legăturii dintre procesul cunoașterii și știință, ea aparține teoriei cunoașterii. În acest context sînt posibile două situații principale: 1) sîntem posesorii unei cunoașteri apriorice, independent de experiență, și ai unei gândiri structurate corespunzător și abia pe această bază începe procesul cunoașterii. Mai tîrziu intervine efectul invers dintre cunoaștere și știință; 2) punctul de pornire rîndul lor, constituie într-o măsură mai mare sau mai mică o condiție indispensabilă pentru dezvoltarea procesului de cunoaștere. Prima din-

tre aceste situații este proprie apriorismului (platonismul de tip cartezian, kantianismul, conventionalismul), iar a doua — empirismului cognitiv (Bacon, Locke, Hume, Mill), care apare în mod obișnuit alături de senzualism (Condillac). Empirismul cognitiv poate avea, la rîndul lui, o formă pozitivistă (care atribuie subiectului un rol pasiv în cunoaștere), sau una dialectică, în care caz se recunoaște subiectului un rol activ în cunoaștere, iar în procesul cunoașterii se operează cu un bagaj tot mai bogat de cunoștințe despre riscul obiectului cunoașterii.

Făcîm abstracție aici de așa-numita cunoaștere intuitivă, deoarece în acest caz nu este vorba de nici un proces cognitiv *a priori* sau *a posteriori* al subiectului cunoscător, ci numai de o intuiție directă a obiectului cunoașterii prin „pătrunderea” acestui obiect.

Teoria marxistă a cunoașterii, care recunoaște existența unei realități obiective și materiale, independent de subiectul cunoscător, se situează pe poziția materialismului obiectiv (senzorial) în forma sa dialectică, formă care subliniază relația dialectică dintre cunoaștere și știință, atribuind rolul esențial științei acumulate în procesul de cunoaștere.

Privitor la posibilitatea cunoașterii și la calitatea acesteia, există, de asemenea, puncte de vedere diferite. Agnosticismul susține că nu e posibilă o cunoaștere deplină a obiectului. Astfel, potrivit concepției kantiane, pot fi cunoscute numai fenomenele (*phenomena*), fără a se ajunge la „esența lucrurilor” (*noumena*), iar scepticismul filozofic (așa-numitul scepticism radical) susține imposibilitatea ajungerii la adevăr. Pozitivismul (sau realismul naiv), care se opune agnosticismului, nu are în vedere întreaga complexitate a procesului cunoașterii, considerînd că percepția senzorială este capabilă să ne ofere o reflectare directă și fidelă a obiectului cunoașterii, rezolvînd în acest mod problema cognoscibilității lumii. A. J. Ayer subliniază în mod just că o concepție care consideră că „obiectele fizice pe care noi le percepem în mod obișnuit nu sînt «date» direct”, este, în esență, o abordare intuitivă.

Materialismul dialectic respinge ambele puncte de vedere extreme. Agnosticismului îi contrapune teza cognoscibilității lumii, subliniînd că aceasta nu înseamnă că lumea este de fapt cunoscută sau că poate fi cunoscută printr-un număr limitat de acte cognitive. Dacă este adevărat că noi cunoaștem lumea și pe această bază acționăm eficient, înseamnă că lumea este cognoscibilă, deși procesul cunoașterii este dificil și complicat. Pozitivismului îi reproșează faptul că neagă rolul activ al subiectului cunoscător, considerînd că lumea devine cognoscibilă numai dacă se ține seama de acest fapt. Gîndirea umană nu numai că face posibilă cunoașterea obținută în cursul experienței prin diversele forme de observare a realității, dar eliberează totuși conținutul cunoașterii de deformările datorate imperfecțiunii simțurilor noastre. Această constatare își găsește expresia, printre altele, în distingerea în procesul cunoașterii a fazei de percepție senzorială și a etapei a gândirii abstracte care folosește ca instrument al său limba.

Cu toată marea diversitate de opinii asupra modului în care se desfășoară procesul cunoașterii și asupra rezultatelor care se obțin în acest proces, se admite, în general, dependența faptului cunoașterii de procesul cunoașterii, deci că la cunoaștere se ajunge printr-un proces.

2. Caracteristicile cunoașterii științifice

Având în vedere problema cunoașterii științifice care ne preocupă în mod special în acest moment și căreia îi subordonăm opinile expuse mai sus, ne punem întrebarea, în primul rând, prin ce se deosebește cunoașterea „comună” sau „cotidiană”. Această întrebare ar putea fi parțial concretizată, în baza celor spuse mai sus, reflectând dacă diferența rezidă în chiar procesul cunoașterii, sau se manifestă numai în ceea ce privește cunoștințele achiziționate pe parcursul cunoașterii.

Răspunsul la această întrebare este destul de dificil de dat, în punctul de plecare pare simplu. Principala deosebire dintre cunoașterea în general și cunoașterea științifică constă în faptul că scopul, rezultatul din urmă nu este de a acumula cunoștințe generale despre lume, ci de a dobândi cunoștințe științifice. Cunoașterea științifică ar putea fi definită ca o cunoaștere al cărei țel este obținerea de cunoștințe științifice. Se pune însă întrebarea ce este totuși cunoașterea științifică? cum trebuie să se desfășoare procesul de cunoaștere pentru a duce la această cunoaștere.

Știința, sau cunoașterea științifică, a fost definită în diverse moduri. Fr. Bacon (în „Novum Organon”) evidențiază în primul rând moment pragmatic, afirmând că știința ajută omul să domine natura și satisfac necesitatea acestuia de autocunoaștere. Cunoașterea științifică ar fi deci separată de restul cunoștințelor având în vedere scopul propus. De asemenea, având în vedere scopul, cunoașterea științifică se distinge de ansamblul cunoștințelor prin definirea sa ca o cunoaștere adevărată (ci se bazează deci pe criteriul „adevăr-fals”)⁶. În acest caz, scopul cunoașterii științifice este de a fi adevărată. O astfel de cunoaștere, adevărată, trebuie să posede o serie de caracteristici, care pot fi sintetizate într-o singură cerință — cea a preciziei. Una dintre primele definiții care au atras atenția asupra structurii metodologice a cunoașterii științifice este cea dată de W. S. Jevons în clasică sa lucrare „Principiile științei”. Jevons arată că cunoașterea științifică este o cunoaștere generalizată, spre deosebire de cunoașterea senzorială a faptelor. Aceste generalizări se realizează pe calea descoperirii identității și a clasificării. „Știința — scria Jevons — este descoperirea identității, iar clasificarea este punerea alături, fie în gândire, fie într-o vecinătate spațială reală, a acelor obiecte între care s-a descoperit identitatea”. Și autorii contemporani subliniază caracterul general și abstract al cunoașterii științifice⁸.

Cunoașterea este uneori împărțită în cunoaștere științifică și ideologie. Nu se poate face o astfel de împărțire precisă. Aceasta nu numai pentru că valorizarea (și deci clasificarea) bazată nu pe schema: adevăr-fals, ci pe schema bun-rău) stă la baza tuturor deciziilor, inclusiv a celor științifice, ci și pentru că, poate într-o măsură mai mare, ceea ce înțelegem în mod obișnuit prin conceptul de știință poate îndeplini în anumite cazuri funcția de ideologie, adică de cunoaștere care servește intereselor unor grupuri determinate de oameni. De exemplu, teoria lui Copernic a avut mult timp o funcție ideologică de slăbire treptată a bazelor religioase ale valorilor curente. Având în vedere puternica legătură dintre știință și ideologie, adeseori s-a subliniat însă că trăsătura caracteristică a cunoașterii științifice este (sau trebuie să fie) neutralitatea față de interesele diverselor grupe sociale. Aceasta este numai în parte adevărat și numai cu condiția să nu se nege în același timp toate

sursele dintr-o știință și ideologie și să se facă o distincție între relații care facilitează și cele care împiedică ajungerea la adevăr.

În tentativele de definire a cunoașterii științifice se impune cu curenți momentului sociologic. Din acest punct de vedere, cunoașterea științifică ar fi cunoașterea dobândită de un grup de profesioniști aleși (carmici de știință, savanți). Aceștia s-ar ghida după anumite norme, care au drept scop atingerea cunoașterii adevărate. Aceste norme, evidențiate pot fi interpretate ca relații ori ca postulate. De nenumărate ori s-a încercat formularea lor. Toate aceste încercări au comun relevarea principului controlului cercetărilor de către savanți. Conform acestui principiu, cunoașterea științifică ar fi o cunoaștere supusă aprobării publice a specialistilor, deci controlabilă.

Cunoașterea științifică este o variantă a procesului general de cunoaștere. Izvorul cunoașterii științifice, la fel ca al oricărei cunoașteri, este percepția senzorială („examinarea” senzorială), prin care — după cum am arătat — cunoaștem lumea exterioară nu direct, ci ca pe un efect datorat percepțiilor noastre senzoriale¹⁰, ca un ansamblu de informații despre această lume. În cunoașterea științifică omul de știință folosește la dispoziție instrumente specializate care-i permit să obțină informații în general inaccesibile omului de rând. Unele dintre aceste instrumente depășesc limitele naturale ale simțurilor noastre. Un exemplu de astfel de instrument este microscopul; într-un anumit sens și paleograful, care permite descifrarea a unui text vechi, îndeplinește rolul unui instrument de cunoaștere. Dar principala caracteristică a cunoașterii științifice nu trebuie căutată la nivelul cunoașterii senzoriale: ea rezidă în natura sa abstractă, care se manifestă chiar și pe planul cunoașterii senzoriale atunci când se încearcă „descifrarea” unor informații ce reclamă cunoștințe speciale în acest scop. În planul cunoașterii, după cum am arătat, nu putem opera fără limbaj. Limbajul se dovedește astfel a fi un instrument indispensabil pentru cunoașterea științifică și pentru descrierea lumii pe care o cunoaștem¹¹. Printre normele de comportament științific, limbajul științei e definit ca un mijloc ce facilitează la maximum transmiterea de informații atât în lumea savanților, cit și în afara ei. Cunoașterea științifică nu este izolată, ea este o parte a procesului general de dezvoltare a științei și, în acest sens, are întotdeauna un caracter mijlocit, deoarece impune faptul de a se ține cont de rezultatele cunoașterii obținute de alte persoane din lumea științei și din afara ei.

Pentru a-și îndeplini principală sa sarcină, aceea de a furniza cunoștințe adevărate, cunoașterea științifică trebuie să includă în sfera conceptelor sale și modalitatea prin care se pot verifica afirmațiile sale. Numai o cunoaștere întemeiată poate fi o cunoaștere științifică. Dacă în cunoașterea cotidiană problema verificării cunoștințelor achiziționate are o importanță evident secundară, în cunoașterea științifică această etapă a procesului de cunoaștere este relevantă, constituind unul dintre etapele principale ale metodologiei științelor sau ale gnoșologiei înțeleasă în sensul ei mai larg.

3. Controverse privind caracterul cunoașterii istorice

Deși afirmația — conform căreia cunoașterea științifică ar fi o particularizare a procesului general de cunoaștere, iar cercetarea istorică, o cercetare științifică — nu provoacă proteste, atunci când este

de cauzalitate, conform principiului lui Hume: „post hoc non est propter hoc”. Danto arată mai departe — contrar celor spuse de B. Russell — că predicțiile referitoare la trecut nu pot fi total reduse la predicții temporale neutre; pentru Russell expresiile „denumite” cunoașterea trecutului sînt logic independente de trecut și pot fi analizate integral din punctul de vedere al prezentului, ca și cînd trecutul nu ar exista¹⁷.

Independent de această critică, Danto propune, ca o încercare de neutralizare a scepticismului asupra problemei dacă propozițiile istorice vorbesc realmente despre trecut, extinderea conceptului „enunțuri de listă”, transferînd teoriile științifice și asupra propozițiilor istorice. Propozițiile referitoare la trecut, afirmă Danto, joacă, în lumina metodei instrumentalismului istoric, un rol similar cu cel al propozițiilor teoretice care ordonează realitatea prezentă. Așadar, un termen ca „Iuliu Cezar” într-o lucrare istorică are un rol asemănător cu termenul „electron” dintr-o lucrare de fizică, sau cu „complexul lui Oedip” în psihanaliză¹⁸. Acesta este numai un instrument — mai bun sau mai rău — folosit pentru a ordona faptele și nu este important dacă se referă la ceva real sau nu, deoarece propozițiile istorice nu sînt afirmații referitoare la fapte. Problema adevărului sau falsului enunțurilor istorice încetează de a mai exista.

Este evident că instrumentalismul nu furnizează o soluție satisfăcătoare problemei. Instrumentalismul anulează discuția asupra validității logice a enunțurilor istorice, unificînd planurile de referință ale acestor enunțuri sau ale modelului lor care este realitatea trecută. În ultimă analiză ceva real, de care istoricul nu vrea să se desprindă istoric, respinge scepticismul referitor la posibilitatea de exprimare asupra trecutului. El recunoaște această posibilitate, considerînd paradoxal reducerea propozițiilor despre trecut la propozițiile despre viitor sau despre prezent, neutralizarea — pentru a spune astfel — a valorii temporale a propozițiilor sau renunțarea la a considera trecutul ca avînd o existență reală.

4. Caracteristicile cunoașterii istorice

Ne vom ocupa aici de analiza celor două tipuri de scepticism menționate anterior: cel referitor la posibilitatea de a enunța propoziții despre trecut și cel referitor la faptul dacă, într-adevăr, obiectul considerațiilor noastre este trecutul.

Cel mai radical argument împotriva scepticismului privind posibilitatea de a enunța propoziții despre trecut este faptul că nu există nici o diferență epistemologică între cunoașterea prezentului și cunoașterea istorică, altminteri dificultățile pe care le întîmpină cunoașterea istorică ar trebui să se extindă asupra oricărei alte cunoașteri. Pentru analiza noastră, o astfel de concluzie este suficientă, deoarece vrem să demonstrăm înainte de toate că nu există un specific al cunoașterii istorice, ceea ce este foarte important pentru reflecțiile asupra științei istorice.

Pentru a motiva ideea că nu există nici o deosebire între cunoașterea prezentului și cea istorică, trebuie să analizăm în primul rînd caracterul indirect al cunoașterii evenimentelor trecute care i-a tulburat pe verficiștii și care derivă, după cum s-a subliniat, din imposibilitatea efectuării unei observații directe a trecutului.

Se ridică deci două întrebări: — sîntem oare, într-adevăr, privați de posibilitatea de a observa direct trecutul și — în ce măsură caracterul indirect atribuit cunoașterii istorice este o particularitate exclusivă a cunoașterii istorice?

Înainte de a face alte considerațiuni, este indispensabil să se facă o distincție între cunoașterea istorică în sens larg și cunoașterea istorică științifică și apoi, între cunoașterea istorică în general (aflat în sens larg, cu și științific) și cunoașterea trecutului de către un individ istoric sau nu. Cunoașterea istorică în sens larg poate fi interpretată ca o cunoaștere generică a trecutului și, deci, alături de cunoașterea științifică, o altă cunoaștere efectuată de noi adesea în viața cotidiană, cînd facem uz de unele informații despre ceea ce s-a întîmplat. Cunoașterea științifică a faptelor din trecut are drept scop achiziționarea de cunoștințe științifice despre ele (în sensul indicat anterior). Se poate menționa încă o caracteristică, suplimentară, care să definească deosebirea dintre cunoașterea „cotidiană” a trecutului și cunoașterea științifică a trecutului: caracteristică trebuie adăugată la deosebirile de scop și la alte cunoașteri în general (excluzînd o parte din științifică) și de cunoașterea științifică. În cunoașterea pe care am denumit-o comună ne bucurăm deci aproape în exclusivitate pe memorie, care joacă în acest caz rolul de canal de informare. Alte surse (de exemplu, scrisorile, documentele personale etc.) joacă aici, evident, un rol auxiliar. În cunoașterea științifică situația este inversă: folosirea memoriei privind evenimentele trecute are în mod hotărît o importanță secundară. Pe noi ne interesează aici cunoașterea istorică științifică.

Opinia că abordarea indirectă constituie o particularitate a cunoașterii trecutului este larg răspîndită printre istorici¹⁹. Oare înțelegem că trecutul a călărit prezentul a fost într-adevăr interceptat, încălțat, mai avem nici o posibilitate de a face observații directe asupra acestui trecut, chiar dacă acțiunile oamenilor care compun acest trecut s-au încheiat? Această ruptură ar fi definitivă numai dacă s-ar putea face o distincție netă între perceperea obiectelor și a evenimentelor prezente, care sînt cauza directă a impresiilor noastre senzoriale, și observarea evenimentelor (evident a celor observabile) trecute. O asemenea diferențiere nu se poate face totuși complet, deoarece și în cunoașterea prezentă este prezentă observarea obiectelor fizice existente actualmente, și în cunoașterea trecutului este prezentă observarea obiectelor fizice existente în trecut. Într-un caz, inclusiv a oamenilor, nu numai sub forma vestigiilor lăuate de ei, ci și în activitățile lor prezente. Istoricul poate observa oamenii vii în ale căror acțiuni s-au păstrat mai mult sau mai puțin experimentele trecutului transmise din generație în generație. Se spune adesea că omul viu este cel mai bun indicator al trecutului. În acest sens, sînt prezente în special observațiile privind comportamentul oamenilor care trăiesc în condiții supuse unor schimbări nefaminate, cum ar fi comunitățile rurale, populațiile primitive etc. Observațiile de acest gen sînt principala sursă a multor cercetări din domeniul etnologiei și al etnografiei. Aici se include și studiul limbii folosite de grupurile de oameni. Datele sub observație; bineînțeles, limba nu este considerată aici numai ca o sursă de informație, ci și ca un mijloc de comunicare (însuși determinat de comportament (de comunicare) determinat). Aceste propoziții sau expresii se referă la trecut memoria persoanei care le enunță. Aceste propoziții devine sursă (istorică) de mai, poate întîmpla să aflăm că ceva despre trecut pe baza propozițiilor referitoare la trecut. În acest caz, omul observat acționează în baza memoriei obținute, care derivă în mod automat din experiența trecută.

Observarea activității oamenilor poate avea în vedere fie numai achiziționarea de informații despre comportamentul lor actual, fără a încerca să se descopere în acest comportament urmele trecutului, astfel încât aceste informații constituie o sursă de cunoaștere a prezentului, fie îmbogățirea cunoștințelor noastre despre trecut. Etnologii și etnograful s-au limitat multă vreme la primul tip de observație, însă istoricii au evitat în general să includă observarea acțiunilor umane în raportul cu izvoarelor ce servesc la reconstituirea trecutului. Numai excluderea de integrare în știință va permite stabilirea de relații între aceste modalități de observație a acțiunilor umane. Necesitatea acestei corelații este în prezent deja acceptată. Vorbind despre observarea comportamentului uman nu trebuie să uităm că, datorită tehnicii de înregistrare a sunetelor, putem asculta vocea unui om care nu mai trăiește la fel cum ascultăm pe cineva care se află în viață. De asemenea, datorită peliculei de film sau fotografiei, putem face observații (mai mult sau mai puțin exacte) asupra faptelor trecute sau asupra oamenilor care nu mai sunt în viață.

Acest tip de observație, care e în același timp și o observare a urmelor trecutului, se află la limita dintre percepția oamenilor din viață și observația practică adesea de istoric (în special de arheolog și de istoric al culturii materiale) asupra obiectelor fizice neînsușite rămase din trecut. Aici pot fi luate în considerație cele mai diferite vestigii materiale, care sînt produsul activității umane (de exemplu, un vechi plug păstrat în muzeu sau folosit încă într-o oarecare măsură în prezent), ca și oricare alte urme ale permanenței omului pe pămînt într-un timp determinat. Printre ele se pot afla urme ale diverselor activități care nu pot fi definite ca muncă în sens economic (de exemplu, jucăriile) și urme materiale ale omului însuși (de exemplu, osemintele din cimitire). Printre obiectele fizice neînsușite care pot constitui obiectul observației istoricului se pot găsi și vestigii ale lumii naturale, dacă cunoașterea lor poate contribui într-un mod oarecare la cunoașterea activității omului. De exemplu, cu ajutorul analizei pollenului putem reconstitui mediul vegetal al omului, deosebind în cadrul lui plantele cultivate de acesta. Cunoașterea arborilor ne dă informații cu privire la schimbările condițiilor climatice, iar pe baza scheletelor de animale putem reconstitui ocupațiile omului (raporturile dintre vînătoare și creșterea animalelor) și felul hranei lui. Limitele observației directe a obiectelor fizice cu care istoricul are de-a face sînt greu de definit. Este suficient să menționăm aici imensele posibilități pe care le oferă fotografia aeriană, care relevă caracteristicile, altfel de neobservate, ale aspectului fizic al unui teritoriu întreg, permițînd reconstituirea vechii diviziuni a solului și a amplasării așezărilor. A ne apleca asupra vechilor documente juridice (de exemplu vechile constituții) constituie de asemenea o cunoaștere directă, dacă aceste documente s-au păstrat în forma originală. În acest caz, nu există nici un mijlocitor. Deci istoricii dreptului se sprijină în cercetările lor pe o cunoaștere directă.

Toate formele de cunoaștere istorică menționate pînă acum au un caracter de observație directă a obiectelor fizice²¹ și demonstrează posibilitatea observației directe chiar asupra trecutului. Unicul argument împotriva unui astfel de mod de a vedea lucrurile l-am găsit în lucrarea lui A. J. Ayer. El nu neagă existența obiectelor rămase din trecut (după cum scrie el — cu eticheta „aparțină trecutului”), dar pune problema imposibilității cunoașterii lor cu obiecte care vorbesc despre trecut fără a poseda o concepție asupra trecutului²². Dar un asemenea

argument nu e valabil, pentru că astfel s-ar putea spune că nu putem cunoaște aici evenimentele actuale fără o „concepție asupra prezentului”, adică fără o sumă de cunoștințe care să ne permită clasificarea corespunzătoare a obiectelor observate. De asemenea, am gresi negând existența unor spații enorme care aparțin cunoașterii istorice indirecte, întrucît adesea cunoașterea indirectă se leagă evident de cea directă.

Într-un anumit sens, observația directă a obiectelor fizice are loc și în cazul izvoarelor a căror valoare cognitivă constă nu atât în faptul însuși al existenței lor ca mărturii ale evenimentelor trecute, cît în informațiile pe care le conțin. De exemplu, vechiul plug este un obiect direct al cunoașterii istorice numai ca obiect material determinat din trecut, în timp ce documentul ne interesează în primul rînd întrucît transmite un conținut determinat, și e mai puțin important ca hirtie scrisă sau ca pergament, scris într-un anumit fel și prevăzut cu pecete. Totuși, aceste caracteristici exterioare sînt adesea deosebit de importante pentru descifrarea conținutului unui document. Ele pot fi obiect independent de studiu, referitor — de exemplu — la producția hîrtiei, organizarea cancelariei, nivelul literar și tipul de scriere. În aceste cazuri este vorba evident de observația directă a obiectului fizic. De fapt, orice „autopsie” este o observație directă. În ceea ce privește evenimentele trecute la care se referă aceste documente sau izvoarele de acest tip (care consemnează semantic sau nesemantic observațiile altor persoane), observația istoricului este indirectă, deoarece el nu cunoaște evenimentul în sine, ci o relație despre el. Aceasta poate fi o relație pregătită conștient, cu scopul de a reconstitui trecutul (de exemplu, o cronică), sau o observație notată cu un scop de moment (de exemplu, o scrisoare particulară, o listă de impozite etc.) Este de menționat că istoricul se află foarte des în situația de a se sprijini pe relațiile altor persoane. Unii autori (de exemplu, M. Bloch) iau existența mediatorilor dintre un fapt din trecut și istoric drept criteriu de diferențiere a cunoașterii directe de cea indirectă. Această diferențiere, după cum vom vedea mai departe, poate fi utilă. În cazul cunoașterii indirecte, bazată pe relațiile altor persoane, se pot deosebi mai multe trepte intermediare. Ele sînt cu atât mai multe cu cît cel care a informat s-a aflat „mai departe” de faptul relatat. În acest tip de cunoaștere istorică se poate include și folosirea observațiilor științifice efectuate (în mod direct sau indirect) de alți istorici. După cum am mai spus, numai observarea parțială a izvoarelor este o practică comună. Unele judecăți sînt făcute pe baza cunoașterii realizate de alții.

Cunoașterea bazată pe memoria altor persoane are, de asemenea, un caracter indirect. La această memorie recurgem adesea, combinată în mod obișnuit cu observarea comportamentului unui om viu²³. Mult mai complicată este însă problema propriei noastre memorii, care constituie și ea o sursă a cunoașterii istorice. Sîntem de părere, contrar lui A. J. Ayer, că se poate vorbi în acest caz de o cunoaștere directă, deoarece noi înșine am observat cîndva un anumit eveniment determinat și nu mai pe acela ni-l amintim la momentul oportun. Amintirea poate fi înfrumusețată de experiențele următoare, caracterul ei direct poate fi deci înfrumusețat umbrat, cu toate acestea ea este mai mult directă decît indirectă.

În concluzie, cunoașterea istorică este o întreprindere a cunoașterii directe cu cea indirectă. Pretutindeni unde cunoașterea se bazează pe informații furnizate de alte persoane (în diverse moduri), putem vorbi, ca și M. Bloch, de o cunoaștere indirectă. Avînd în vedere că o

astfel de situație este foarte frecventă și tipică pentru istoricul care se bazează în principal pe izvoarele scrise, considerarea caracterului indirect ca trăsătură proprie cunoașterii istorice pare să corespundă aproximativ situației de fapt.

Totuși, revenim la întrebarea pusă anterior: numai istoricul se află în situația de a se bizui, în opera sa, în principal (sau într-o mare măsură) nu pe observațiile sale directe, ci pe izvoare interpretate ca informații despre observațiile făcute de alții? La o examinare mai atentă a acestei chestiuni rezultă că natura indirectă a cercetării istorice nu este un procedeu specific istoricului. W. Kula a demonstrat că și cercetarea fenomenelor sociale actuale se face în mod indirect, adică prin intermediul surselor²⁴. Se poate merge mai departe cu acest raționament, spunând că situația în care folosim, alături de observațiile noastre, și pe cele ale altora, este specifică întregii cercetări științifice. Este un fapt ușor de constatat că și fizicianul și chimistul se bazează în lucrările lor pe observațiile altor persoane. În cazul fiecărui tip de cercetare poate interveni, bineînțeles, o deosebire a gradului de observație directă și indirectă, în acest sens cunoașterea istorică putând să pară într-o măsură mai mare indirectă în raport cu alte forme ale cunoașterii.

Independent de aceasta, trebuie să avem în vedere că până aici ne-am referit numai la obiectele (evenimentele) observabile. Or, este bine știut că nu toate evenimentele actuale sînt, în general (sau la nivelul actual al instrumentelor de cercetare), observabile direct. Procedăm la observarea lor prin intermediul indicatorilor de inferență (conform terminologiei uzitate de S. Nowak). Astfel, dentistul deduce, pe baza comportamentului unui pacient, dacă pacientul simte vreo durere, chimistul, pe baza anumitor caracteristici exterioare ale corpurilor examinate, deduce reacțiile ce au avut loc, fizicianul, observînd o peliculă fotografică obținută în condiții determinate, deduce unele procese interne din atom etc. Oare pentru istoric, cel puțin unele izvoare care îi servesc ca bază de cercetare nu sînt în felul lor niște indicatori de inferență, pe baza cărora el deduce producerea anumitor evenimente? Un contract de arendă păstrat este un indiciu al unei tranzacții încheiate între două părți; urmele date la iveală ale unor locuințe de oameni sînt un indiciu al unei așezări; monedele romane găsite pe teritoriul actualei Poloniei certifică niște contacte comerciale corespunzătoare etc. În toate cazurile menționate procedăm în același fel, deși în unele se fac deducții asupra evenimentelor prezente, iar în altele asupra evenimentelor trecute. Caracteristica comună este natura lor indirectă. Acest caracter indirect se poate referi atât la fenomenele neobservabile prin „natura” lor, neobservabile din cauza dificultății de a le observa, cit și la cele observabile dar care nu pot fi observate din cauza timpului scurs. Cu aceste ultime fenomene are de-a face nu numai istoricul, deoarece și pentru fizician sau chimist un fenomen care a survenit în timpul „t”, după numai o clipă, în timpul „t₂”, nu mai este observabil, deși prin natura sa poate aparține fenomenelor observabile. După producerea aceluși fenomen poate rămîne numai o urmă (de exemplu, traiectoria electronului pe o peliculă fotografică).

Deci caracterul indirect, deși privește cunoașterea istorică, nu este specific acestei cunoașteri. Observînd într-o măsură mai mare sau mai mică acest fapt, diverși autori pun în evidență și alte aspecte ale cunoașterii istorice, mai apropiate de specificul acestora, după cum susțin ei. Se vorbește de imposibilitatea istoricilor de a crea izvoare, deci de

caracterul limitat al cunoașterii, fapt compensat de cunoașterea urmărilor, de care este privat, de exemplu, cel ce studiază prezentul.

Teza conform căreia istoricul nu poate crea izvoare (de cunoaștere), deoarece, după cum corect a observat G. M. Trevelyan, „trecutul este implacabil în tăcerea sa”, ar deveni, într-o formulare radicală, așa de absurdă, încît nimeni n-o propune într-o astfel de formă. W. Kula o raportează numai la istoria mai veche, în raport cu care pot fi cel mult scoase la iveală noi izvoare sau pot fi interpretate altfel cele care există²⁵. Istoria mai veche ar începe din momentul în care lipsesc martorii la evenimentele care ne interesează. Avînd în vedere că, în general, întotdeauna există martori la un eveniment, procesul de creare a izvoarelor devine una dintre cele mai importante sarcini pentru acei istorici care studiază perioadele suficient de apropiate de noi. De aici rezultă că, de vreme ce imposibilitatea de a crea surse este numai o îngîrădire parțială, nu ar fi just ca ea să fie considerată o trăsătură specifică a cunoașterii istorice. Ea constituie însă una dintre caracteristicile cunoașterii persoanelor relativ mai vechi, deși de aceasta ne-am putea îndoi dacă am încerca să precizăm mai mult conceptul „creare de izvoare”. În fond, un interviu cu persoane în viață este tot o dezvăluire de cunoștințe acumulate, dar care nu fuseseră scrise pînă atunci, iar nu crearea unor noi. Problema rămîne în orice caz deschisă.

De asemenea, opinia conform căreia cunoașterea urmărilor evenimentelor este o trăsătură specifică a cunoașterii istorice, spre deosebire, în special, de studierea timpului prezent, reclamă unele explicații. Avînd în vedere curgerea timpului, istoricul (cf. cap. XXIII) are cunoștințe mai bogate despre consecințele anumitor evenimente, ceea ce-i permite să cunoască mai bine, din perspectiva timpului, faptele care-l interesează. Este adevărat că modul de cercetare al istoricului are un caracter post-gnostic, în care este vorba de a se găsi cauzele unor fapte considerate de noi ca efecte. Spre deosebire de acest tip de cercetare, procedeul propus aici are drept scop stabilirea relațiilor în baza cărora s-ar putea spune, cu un grad cît mai mare de probabilitate, care sînt efectele unei anumite împrejurări pe care o considerăm drept cauză. Acest procedeu este întîlnit în științele teoretice, care au drept scop stabilirea legilor științifice. Totuși, nici istoria nu poate rămîne indiferentă față de funcția de stabilire a legilor (cf. Partea VI), după cum nici alte științe nu pot face abstracție de procedeul post-gnostic. Descoperirea cauzelor de producere a faptelor pe baza cunoașterii altor fapte, pe care le considerăm efecte, constituie un procedeu destul de general în știință. Istoricul nu are nici o prerogativă pentru a considera simpla cunoaștere a efectelor drept o situație de excepție a științei sale. Fig. 27 prezintă specificul metodologic al situației post-gnostice și prognostice. Cantitatea de informații necesară pentru prognoză nu trebuie să fie mai mică decît pentru prognoză și, în plus, pentru a explica un fapt, adică pentru a-l se găsi cauza (sau cauzele) trebuie să ne sprijinim pe o afirmație prognostică (lege științifică).

Fig. 27

În cazul postgnozei se poate vorbi de cunoașterea efectelor numai în măsura în care se cunosc cauzele, deoarece conceptul de efect capătă sens numai ca element al cuplului ordonat de la cauză la efect. Dar noi abia acum căutăm cauzele și rareori sintem siguri dacă evenimentul examinat de noi, ca efect al unei cauze (sau al mai multor cauze), l-am corelat de fapt cu un alt eveniment (evenimente) și dacă, legat de acestea, putem vorbi de o cunoaștere a efectelor ca de un specific al cunoașterii istorice. S-ar putea spune astfel, dar numai dacă se ia în considerare în mod explicit factorul timp (cf. cap. XXIII).

Caracteristicile generale ale cunoașterii istorice pot fi prezentate ca în Fig. 28.

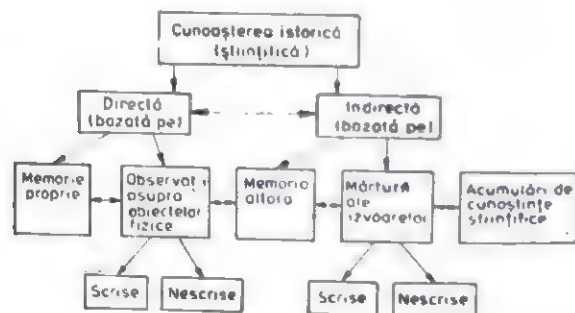

Fig. 28

Ca orice cunoaștere științifică, și procesul cunoașterii istorice științifice poate începe numai în momentul acumulării corespunzătoare de cunoștințe, dar este greu să ne imaginăm vreun progres în acest proces dacă cel puțin o parte din cunoștințele acumulate nu au caracter științific. Aceasta înseamnă că, într-o oarecare măsură, cunoașterea științifică este apriorică, deoarece punctul ei de pornire îl constituie întotdeauna cunoștințele dobândite anterior, acestea fiind, deci, o categorie indispensabilă a cunoașterii (care, în ultimă instanță, are la bază inducția). În cunoașterea istorică, rolul de cunoștințe științifice (denumite de noi cunoștințe provenite din afara izvoarelor) îmbracă aspecte diferite, în funcție de originile acestei cunoașteri. În cazul în care folosim propria memorie, procesul cognitiv va consta în reconstituirea unui anumit fragment din cunoștințele noastre achiziționate cîndva, adică a unor percepții directe vechi, reconstituire ce se realizează prin coparticiparea cunoștințelor acumulate de noi între timp. Aceste cunoștințe ajută, pe de o parte, aducerii aminte, deoarece facilitează formularea întrebărilor, pe de altă parte însă, prin „prezența” lor permanentă în procesul cunoașterii, pot face dificilă separarea fragmentului ce ne interesează din totalitatea cunoștințelor noastre pe cît posibil într-un mod conform cu percepțiile noastre reale.

Cunoașterea directă are loc numai în cazul observării obiectelor fizice provenite din trecut, cunoaștere care se deosebește însă de cunoașterea directă cotidiană prin faptul că mobilizează mari rezerve de cunoștințe. Fără cunoștințe adecvate sau nu reușim să clasificăm deloc

obiectul perceput, nici măcar la modul general, sau, chiar dacă am identifica obiectul observat (de exemplu că este ceva în genul plugului), el nu ne vorbește nimic despre trecut. Cunoașterea istorică indirectă, deci nu ne bazează fie pe memoria altora sau pe observațiile consemnate care se bazează de altă, reclamată, de asemenea, bogate cunoștințe provenite din afara izvoarelor. Putem „învia” memoria altora numai prin întrebări, care nu pot fi puse însă (vezi cap. XIV) fără cunoștințe anterioare. Același lucru se poate spune și despre alte surse ale cunoașterii istorice, care ne vor vorbi numai atunci cînd vom ști să le descifrăm (adică să le înțelegem) și să extragem din ele informațiile care ne interesează.

Ajungem la concluzia că toate problemele referitoare la cunoașterea istorică sînt totodată probleme ce privesc cunoașterea în general. Istoricul nu este total lipsit de posibilitatea observației directe a trecutului, deoarece, după cum am remarcat, există multe categorii de surse ale cunoașterii istorice care sînt părți ale acestui trecut și care pot fi observate direct. Pe de altă parte, în cunoașterea realității prezente ne folosim pe scară largă de observații indirecte (fie folosind observațiile altor persoane, fie deducînd pe baza indicatorilor de inferență). Se demonstrează astfel că natura indirectă atribuită cunoașterii istorice nu este o particularitate a acestora.

Orice cunoaștere are în același timp un caracter istoric și prezent. Rememăm aici încă un fapt cunoscut, și anume că sistemele supuse observației noastre sînt în continuă mișcare, așa încît judecățile despre un eveniment prezent care a survenit în timpul „ t ” nu le putem verifica în nici un fel prin observație, fiindcă această observație ar putea avea loc numai în timpul t_1, \dots, t_n — deci în orice caz într-un timp care urmează lui t . Vom verifica în acest mod asertiunea despre sistemul A confrun-tându-l cu un alt sistem, numit A_1 , în funcție de timpul care s-a scurs de la „ t ”. Verificarea prin experiența directă este deci imposibilă în cazul oricărei judecăți despre realitate, indiferent dacă aceste judecăți se referă (în raport cu subiectul cunoscător) la evenimentele trecute sau actuale. În ambele cazuri trebuie să se recurgă la diferite forme de verificare indirectă, de care ne vom ocupa în continuare.

Legat de alegerea argumentelor împotriva scepticismului, mai trebuie examinată aici problema referitoare la faptul dacă, într-adevăr, obiectul judecăților despre trecut este însăși realitatea trecută, adică dacă între aceste judecăți și realitatea efectivă există o legătură logică. După cum am mai arătat, nici unul dintre istorici nu se îndreaptă de fapt să vorbească despre evenimente reale care au avut loc în trecut, dar se socotește, în schimb, un paradox orice construcție care ridică în dependență logică a enunțurilor despre trecut față de — să-l numim așa — substratul lor real. Această convingere de bun simț de a respinge uneori ideile prea subtile pare pe deplin justificată.

Un argument serios în favoarea imposibilității de a rupe legătura între realitatea trecută și propozițiile care se referă la trecut reală în concepția deja menționată a limbajului temporal angajat (*temporal language*), scrupulos elaborată de A. C. Danto „Prin termenul „realitate la trecut” — scrie A. C. Danto — voi înțelege termenul a căruia corectă aplicare la un obiect sau la un eveniment prezintă arăta că nu se poate logic (subliniază A. C. Danto) o referință la un obiect sau la un eveniment anterior, care poate fi legat — sau nu — cauzal de obiectul la care este aplicat termenul respectiv”. A. C. Danto se ocupă în cele urmatoare sale numai de obiectele și evenimentele legate cauzal de evenimentele

respectiv din realitatea (obiectivă) și descrierea lui cuprinsă în narațiunea istorică.

În mod obișnuit se indică patru factori de dependență a efectelor cunoașterii istorice de subiectul cunoscător: poziția socială a subiectului cunoscător, care determină „perspectiva” cercetărilor lui; raportarea la valoare; tot ceea ce am putea numi cunoștințe generale sau teoretice cu care istoricul pornește în cercetare; personalitatea istoricului. Acești factori, deși sînt strîns legați între ei, sînt examinați în general separat. Raportarea la cunoașterea științifică în general, de ei se ocupă sociologia cunoașterii (realizată în diverse moduri), teoria și filosofia valorii, precum și metodologia și psihologia. Sociologia cunoașterii care devine voltă gîndirea marxistă cu privire la condiționarea socială a cunoașterii, este schițată în lucrări mai vechi, cum sînt cele ale lui K. Mannheim¹, și mai noi, ale lui W. Stark², ca o știință care cercetează condiționarea socială a cunoștințelor umane. Marx nu consideră această condiționare ca pe un factor ce face imposibilă stabilirea unei imagini adevărate a fragmentului de realitate descris, în schimb Mannheim, pronunțîndu-se în favoarea subiectivismului în cercetările sociale — de la care, după cum afirmă el, face excepție, „cel puțin în fazele cantitative”³, științele naturii — este în această privință pesimist și, deci, un relativist în sens menționat mai sus.

Problema valorii, în cadrul cunoașterii istorice și, deci, cu alte cuvinte, problema influenței opiniilor personale ale cercetătorului asupra rezultatelor cunoașterii, asupra a ceea ce ar trebui să fie (bine sau rău, folositor sau dăunător, progresist sau retrograd etc), așadar, legătura dintre cunoaștere și ideologie (într-unul din sensurile acestui termen) este tratată destul de superficial. Unii autori consideră această legătură ca pe un „rău necesar” sui-generis, propriu în mare măsură științelor sociale, care reclamă o cercetare „pură”, „obiectivă”, pe cît posibil neghidată de nimic altceva — ca în cazul istoriei — decît de datele din prezent. Pe alții această situație nu-i neliniștește, deoarece consideră că în științele naturii există cercetare pură; dacă se optează pentru ceva, opțiunea se face prin raportarea mai adecvată la o valoare, iar nu prin eliminarea acesteia, imposibilă. Acceptarea influenței valorizării asupra rezultatelor cunoașterii istorice, în sensul că aceste rezultate (efecte) nu pot fi considerate obiective — fiind interpretate prin sistemul de valori al subiectului cunoscător — înseamnă relativism epistemologic.

Din punctul de vedere al sociologiei cunoașterii, putem avea de-a face cu un relativism bazat pe recunoașterea rolului cognitiv deformant, fie al situației sociale a subiectului cunoscător, fie al sistemului de valori profesat de acesta.

În ceea ce privește cunoștințele generale cu care istoricul pornește în cercetare și care de asemenea influențează narațiunea construită de el, subliniind rolul acestora autorii nu ajung întotdeauna la concluzii relativiste. Se vorbește în mod obișnuit de selectarea faptelor în funcție de categoriile generale ale gîndirii și de categoriile speciale ale gîndirii (de exemplu R. Aron), de viziunea pe care acesta o are despre lume sau despre istorie. La fel se prezintă lucrurile cînd se subliniază influența personalității istoricului, a caracteristicilor lui psihice asupra imaginii reconstituite (sau, după unii autori, construite) a trecutului (de exemplu H. J. Marrou, Paul Valéry).

În lumina celor de pînă aici, se pun două întrebări strîns legate între ele:

1) dacă dependența cunoașterii istorice de situația socială a istoricului, de sistemul de valori profesat de el, de direcțiile teoretice care-i ghidează cunoașterea și de caracteristicile personale — duc inevitabil la relativism cognitiv, care neagă posibilitatea obținerii adevărului în istorie?

2) dacă situația care, în acest cadru, caracterizează cunoașterea istorică constituie o particularitate a sa, sau este numai o manifestare a unei situații epistemologice generale?

Dependența cunoașterii istorice de situația socială (de clasă) a istoricului, de sistemul de valori îmbrățișat de el, de direcțiile teoretice care-i ghidează cunoașterea și de personalitatea acestuia nu poate fi pusă la îndoială. În această afirmație generală, relativismul are, cu siguranță, dreptate, totuși sînt necesare aici trei rezerve. În primul rînd, legătura factorilor menționați cu rezultatele cunoașterii acceptată de relativisti este mult mai complexă decît pare la prima vedere. În al doilea rînd, această dependență nu este o particularitate a cunoașterii istorice (sau sociologiei) și, în al treilea rînd, nu este necesar ca ea să conducă la negarea obiectivității acestui tip de cunoaștere, pentru că nu ne gîndim aici la o obiectivitate absolută. Analiza acestor trei chestiuni, furnizînd argumente împotriva atitudinii sceptice în ceea ce privește posibilitatea obținerii unei imagini adevărate a trecutului, va constitui totodată răspunsul la întrebările puse mai sus.

Poziția socială a subiectului cunoscător, sistemul de valori profesat de el, direcțiile generale care-i dirijează procesul cognitiv și caracteristicile psihice formează o rețea specială; pentru a indica rolul acestor factori, trebuie să-i fie relevată legăturile principale. Această rețea este prezentată în schema care urmează; săgețile indică direcția de influență:

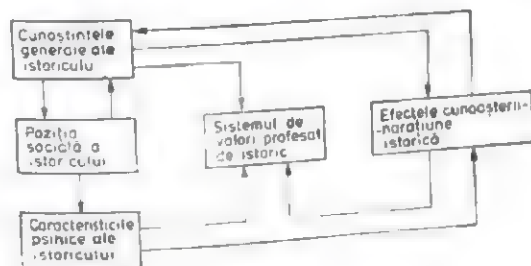

Fig. 27

Numeroasele feed-back-uri și influențele reciproce sînt ușor de observat. Poziția socială a subiectului cunoscător influențează efectele cunoașterii prin intermediul sistemului de valori, format pe baza acestei poziții, al cunoștințelor posedate și al personalității. Ea nu este deci un factor independent, care ar putea fi examinat fără a ține cont de bagajul de cunoștințe achiziționat pînă în momentul actului de cunoaștere și fără a ține seama de caracteristicile psihice ale istoricului. Legat de

aceasta, se poate spune, pe scurt, că rezultatele cunoașterii istorice (făcând abstracție pentru moment de obiectul cunoașterii și de influența directă a psihicului asupra efectelor cunoașterii) depind de bagajul de cunoștințe generale ale istoricului și de sistemul de valori profesat de el; fără a uita, bineînțeles, că sistemul de valori este o funcție a poziției sociale a istoricului și a cunoștințelor lui generale și că sistemul de valori a acestor cunoștințe, deoarece poziția socială, pentru a influența sistemul de valori, trebuie să-și găsească o reflectare în bagajul de cunoștințe cercetătorului. Se poate deci afirma că efectele cunoașterii depind de bagajul de cunoștințe cu care istoricul pornește în cercetare, bineînțeles, în acest caz bagajul de cunoștințe trebuie înțeles în mod larg în sensul că el cuprinde și sistemul de valori, adică sistemul de valori profesat de istoric. Orice act de cunoaștere, îmbogățind cunoștințele, influențează, în rîndul său, sistemul de valori. Întregul proces cognitiv apare ca o interacțiune continuă a diversilor factori. Este evident că o atitudine subiectivă în cunoaștere asupra efectelor cunoașterii este conștientă sau nu o imagine a procesului cognitiv mult diferită de punctul de vedere pozitivist privind posibilitatea de reflectare pasivă a lumii de către subiectul cunoscător.

Această influență nu se referă numai la istorie. Principala lipsă a relativistilor (cf. Ch. Beard) nu este atât exagerarea rolului subiectului cunoscător în domeniul istoriei, ci operația cu o înțelegere eronată a statutului epistemologic și metodologic al științelor exacte, considerîndu-se, ca urmare a acestui fapt, cunoașterea istorică ruptă de procesul general al cunoașterii.

După cum am mai arătat, orice cunoaștere umană este orientată într-un anumit fel de bagajul de cunoștințe al subiectului cunoscător, în care se include, evident, și un sistem determinat de valori. Nu vom putea cunoaște, deci, ceea ce bagajul de cunoștințe (prea limitat, de exemplu, într-un domeniu dat) nu ne permite să cunoaștem (prea limitat, de exemplu, prin prisma acestor cunoștințe). E adevărat că, dîndu-ne o recitile selecției în procesul cunoașterii, bagajul de cunoștințe ne dă o imagine a lumii, dar a unei lumi într-o viziune particulară. Nu obținem deci o imagine cu accente uniform distribuite și pe deplin conturată, ci o imagine „interpretată” prin filtrul cunoștințelor noastre și, în consecință, plină de lumină și umbră. Se întîmplă astfel nu numai pentru că este dificil de a cunoaște o realitate atât de bogată și pentru că bagajul nostru de cunoștințe este plin de lacune, ci și pentru că în această realitate nu ni se pare totul la fel de important, cu o valoare egală și — după cum se știe — tot ceea ce considerăm din diferite motive mai puțin important nu ne atrage atenția atât de puternic. Or, în această privință nu există diferențe între cunoașterea trecutului și cea a prezentului. În ambele cazuri intervin cunoștințele pe care le posedăm. Pentru un independent de rolul pe care acesta l-a jucat în istoria picturii — va fi tronul va fi un instrument nedefinit. Toate acestea au consecințe în domeniul valorizării — ceea ce constituie o funcție a întregului bagaj de cunoștințe al subiectului cunoscător și nu numai a celui fragment de cunoștințe „active” care intervin în cunoașterea unui obiect dat. Pot, de exemplu, din cauza unor lacune în cunoștințele mele, să consider că crăpătură observată de mine este prea puțin important în viața omului; din altă parte, de asemenea, să-i atribui acestei instalații un rol imens, deoarece din cunoștințele mele rezultă, de exemplu, acordarea unui astfel de rol

unui obiect necunoscut, dar „misterioasă”. În mod analog, în cunoașterea istorică atribuirea unui rol mai mare sau mai mic unor obiecte, date, unor indivizi, grupe sau evenimente derivă din totalitatea cunoștințelor mele. Un istoric care nu are prea multe cunoștințe comparativ să atribuie un rol exagerat istoriei unei regiuni, unei țări, unor indivizi sau unor evenimente cercetate de el.

Referitor la cercetarea istorică, trebuie menționat că poziția relativistă nu se întemeiază pe scepticismul pe afirmația conform căreia cunoașterea istorică este „relativă” (subiectivă, condiționată etc.), deoarece ea depinde într-un fel de cunoștințele generale, ci susține, în primul rînd, că este neobiectivă, fiind interpretată prin sistemul de valori profesat de subiectul cunoscător. S-ar putea spune că relativismul, după ce a relevat în cunoașterea istorică, că și în alte tipuri de cunoaștere, rolul cunoștințelor generale ca un ansamblu de cunoștințe despre realitate (care nu o cunoașterea istorică — spre deosebire de cunoașterea din științele exacte — faptul că se conduce, în plus, după un sistem de valori (avînd la bază concepții morale, estetice, folclorice, religioase, progresiste-reacționare etc.), ceea ce înțelegem acum că, folclorice-dăunătoare, progresiste-reacționare etc.), nu cunoașterea istorică. Faptul că în cunoașterea istorică se interferează, într-un mod cu totul particular, aceste două trăsături constituie — după relativist — un obstacol în calea întemeierii în istorie a unei cunoașteri despre care am putea spune că este adevărată. Deoarece cunoștințele despre realitate, după cum am văzut, depind în mare măsură de poziția socială a subiectului cunoscător, care constituie baza formării unui sistem determinat de valori, relativistii vorbesc adesea despre deformarea cunoașterii datorită condițiilor de viață sau, mai abstract — a cunoașterii trecutului, de către prezent, ceea ce conduce, după cum am văzut, la considerarea oricărei istorii ca istorie contemporană (de exemplu, H. Croce).

Această poziție este o consecință a opiniei despre natura specifică a cercetării istorice, spre deosebire de cercetarea din domeniul științelor exacte, provenită mai întîi dintr-o reacție antipositivistă. De fapt, atrăgînd atenția în mod just (destă exagerat) asupra dependenței cunoașterii istorice de sistemul de valori profesat de subiectul cunoscător, relativistii consideră o problemă comună a tuturor științelor ca fiind specifică științei istorice. Opinia împărtășită, printre alții, de H. Rickert, că unele științe sînt evaluative și alte neevaluative, care constituie un exemplu pentru această poziție, a fost destul de răspîndită și este întîlnită și azi.

Valorizarea stă la baza fiecărei științe, atât naturale, cit și sociale — și nu poate fi altfel deoarece știința este opera unui om care trăiește în societate. Omul a trebuit mai întîi să ajungă la concluzia că merită să ocupe de căutarea adevărului și acest lucru (deci atribuirea de valoare) a constituit punctul de pornire pentru a întreprinde cercetări științifice. Orice încercare de a separa lumea științei (indiferent de ce disciplină este vorba) de lumea valorilor sau de a contrapune una alteia cunoașterea științifică la acest punct de plecare. Unii metodologi subliniază destul de puternic acest fapt. K. Kaufmann, de exemplu, afirmă că activitatea științifică poate fi concepută, printre altele, ca o aspirație spre realizarea unor scopuri care nu pot fi „definite exclusiv în termeni modulari de creștere biologică”. Pentru un savant, un astfel de scop poate fi aspirația spre prestigiu, năstărită și fericirii omului, obținerea siguranței materiale și a prestigiuului social pentru sine sau, în fine, satisfacția dată de cercetările științifice. Întreprinsă. Toate deciziile din știință, chiar și cele aparent com- libere de orice valorizare, pot fi reduse, în ultimă instanță, la un astfel de

scop general, indiferent cum este el formulat, datorită căruia s-a întreprins cercetarea științifică. Să zicem că, făcând o experiență de chimie, mă dovedesc să provoac o reacție pentru a obține un anumit efect. Atunci, lăsat cu privire la motivele acestei decizii, trebuie să ajung la decizia de bază²², care m-a făcut să întreprind cercetarea.

Punctul de pornire comun nu semnifică însă lipsa totală deosebiri între științe din punctul de vedere al raportului lor față de valoare. Aceste deosebiri nu constau totuși în faptul că unele științe sunt independente de orice valorizare, iar altele sunt legate de lumea valorilor (ca, de exemplu, istoria), ci în gradul de manifestare a acestei legături.

În scopul unei analize mai exacte a acestei probleme, este necesar să se menționeze că deciziile luate în cercetare (care în practică se reduc la o selecție a lor) sunt influențate concomitent de câteva sisteme de valorizare, care se deosebesc prin gradul de generalizare. Acestea pot fi: clase de valori universale, de valori de grup (printre care valorile de clasă predomină) sau de valori individuale²³. Valorile universale (identice cu valorile absolute, deci anistorice, enunțate, după cum am menționat, de H. Rickert, în cursul luptei cu istorismul germăni) sunt acceptate în general de toți, ceea ce nu înseamnă că fiecare acceptă în orice clipă toate valorile universale, ci numai faptul că le acceptă în general, independent de poziția sa de grup (de clasă). De exemplu, cineva poate considera că aspirația de îmbunătățire a existenței materiale este mai importantă decât cea a obținerii unei satisfacții prin muncă, iar altcineva se va putea interesa mai mult de ocrotirea sănătății sale decât de îmbunătățirea situației materiale — deși pe toate acestea le includem în sistemul de valori universale. În acest sistem trebuie incluse și scopurile creșterii științifice enunțate anterior. În domeniul valorilor universale care stau la baza deciziilor atît în științele sociale (deci și în știința istoriei), cît și în cele naturale, procesul de valorizare are un caracter convergent, dar o nu apare „în exterior” ca atare²⁴.

Pentru realizarea valorilor universale este necesar să se întreprindă anumite acțiuni. Deoarece într-o societate împărțită pe clase și straturi sociale, situația diferită a acestor clase și straturi sociale determină anumite adesea diferite, deși îndreptate spre atingerea aceluiași tel general, se fumează din acest motiv anumite valori acceptate de un grup (adică de majoritatea membrilor săi) care se pot deosebi de valorile acceptate de alt grup social. De exemplu, pentru realizarea următoarelor valori universale (deci a unui tel general): „trebuie să-mi îmbunătățesc propria situație materială sau cel puțin să n-o înrăutățesc”, un capitalist va recunoaște o valoare de grup care-i impune să apere capitalismul, iar un muncitor sistem. Valorile de grup (sau chiar cele de clasă) nu trebuie să fie neapărat contradictorii. De exemplu, realizarea valorii universale: „angrijenț și sănătatea” — impune, indiferent de grupul social, luarea unor măsuri care pot distinge, deci, valori care sînt o simplă transpunere sau acceptare a transformare necesară a acestor valori universale la situația grupului pentru a ajunge la valori universale (valorile de grup 1) și valori care sînt de grup 1 și valorile de grup 2 dau un sistem de valori de grup. Un savant ca membru (obiectiv sau subiectiv) al unui grup social acceptă în general sistemul de valori, recunoscut de acel grup. În cursul realizării, valorilor de grup 1 de către savanții care aparțin unor grupuri

sociale diferite avem de-a face cu o valorizare convergentă, la fel ca în cazul valorilor universale.

În schimb, tendința de realizare a valorilor de grup 2 poate fi contrară cu o valorizare divergentă a aceluiași fapt de către savanții care aparțin unor grupuri sociale diferite, iar acest fapt poate avea o influență (mai mult sau mai puțin conștientă, uneori intențională) asupra eficientei cercetării efectuate de ei²⁵. Dacă un savant consideră că trebuie menținut sistemul capitalist (pentru că-l apreciază ca pozitiv), iar altul este pentru abolirea acestui sistem, atunci aceste valorizări divergente de grup (în acest context grupurile sînt luate în accepțiunea de clase sociale) și pur și simplu garantă amprenta cel puțin pe operația de selecție științifică făcută de acești savanți. Nu toate faptele însă, în lupta pentru realizarea valorilor de grup, sînt fapte divergente. Valorizarea convergentă intervine în general în cazul fenomenelor naturale (spre exemplu, în cazul înundațiilor, care înrăutățesc situația materială, sînt apreciate în mod negativ de diversele clase sociale, ceea ce le face pe toate să se angajeze în acțiuni preventive), iar valorizarea divergentă în general cînd este vorba de fapte sociale (de exemplu, în cazul unei greve, care este apreciată în mod diferit de un adversar și de un adept al sistemului capitalist). Există însă unele fenomene naturale care sînt evaluate divergent de diferitele clase sociale (de exemplu, o recoltă care influențează scăderea prețurilor), după cum există și fapte sociale care sînt evaluate convergent (de exemplu, în multe cazuri de crîștore a veniturii naționale pe cap de locuitor sau cînd e vorba de victoria țării proprii într-un război de apărare). Ideea unei „poziții” diferite față de valorile științelor naturii, pe de o parte, și față de cele ale științelor sociale (cu istoria în frunte), pe de altă parte — derivă din convingerea că ceea ce se petrece în lumea naturii este evaluat convergent (sau, cu alte cuvinte, nu se evaluează deloc), iar ceea ce se petrece în viața socială — se evaluează divergent. Acest punct de vedere este în mare parte justificat. În plus, dat fiind că valorile de grup 2 (în special cele de clasă) se referă, în general, la lumea socială, identitatea obiectului, cercetării creează posibilitatea ca ele să influențeze mai mult cercetarea în științele sociale decât în cele naturale. Cu toate acestea, nu se poate trage o linie de demarcație „de valoare” între aceste științe. Ambele grupe de științe sînt influențate atît de lumea valorilor de grup convergente, cît și de cea a valorilor de grup divergente.

Sistemul valorilor individuale este și mai complicat decât sistemul valorilor de grup. El se compune din valorile universale acceptate de individ (prin intermediul valorilor de grup 1), din valorile de grup 2 și din valorile strict individuale. Aceste din urmă valori se corelează cu experiența individului și cu structura lui psihică. În mod obișnuit ele pot fi deduse din valorile universale sau de grup 2, deși unele pot fi în contradicție cu celelalte. De exemplu, aprecierea negativă a fumării conchide în valorile individuale legate de experiența individului (bucuri, suferințe) — nu neapărat de faptul că individul dă fumează), iar aprecierea deosebită a acțiunilor riscante o atribuim valorilor individuale legate de structura psihică a individului. Valorile individuale exercită o egală influență asupra cercetărilor pe plan social și asupra celor care privesc lumea naturală. De exemplu, aprecierea negativă a fumării din partea unui cercetător în domeniul medicinei se poate reflecta în interpretarea pe care el o dă frecvenței cazurilor de cancer pulmonar, iar elogiul (sau condamnarea) riscului se poate reflecta în aprecierea (mai mult sau mai puțin pozitivă) a unei personalități din trecut, examinată de istorici

cul A se va deosebi, în ciuda cunoștințelor provenite din afara izvoarelor în principiu comune, de descrierea analoagă realizată de istoricul B. De la un anumit moment al dezvoltării științei istorice vom considera acest fapt ca un factor pozitiv al cercetării, care duce treptat spre o imagine obiectivă (adevărată) a istoriei. Vom scrie mereu istoria *ex novo*, dar nu pentru că este o „creație subiectivă a istoricului”, incapabil să descopere adevărul, ci pentru că, pe măsura scurgerii timpului, se vor acumula cunoștințele provenite din afara izvoarelor individuale și comune tuturor istoricilor care se vor apropia de adevăr. „Obiectiv înseamnă întotdeauna «omenește obiectiv» — scria A. Gramsci — ceea ce înseamnă să corespundă strict definiției «subiectiv din punct de vedere istoric». În schimb «obiectiv» echivalează cu «universal subiectiv».”³⁹

6. Adevărul în istorie

Se pune întrebarea ce este adevărul în concepția relativismului dialectic și care este raportul dintre acest concept și conceptul probabilității folosit adesea cu referire la istorie. Potrivit relativismului moderat, istoricul ajunge în cercetările sale științifice la un adevăr relativ (adevăr parțial), ceea ce constituie o etapă în drumul spre obținerea concordanței absolute a aserțiunilor exprimate cu realitatea (izomorfism ideal), deci spre așa-numitul adevăr absolut. La rîndul său, acesta este un concept limitat, o idealizare. Avînd în vedere infinita complexitate a realității naturale și sociale care este în continuă schimbare, noi doar tindem spre adevărul absolut. Concordanța cu realitatea este o măsură a adevărului relativ, dar admitem de la început că în orice formă de cunoaștere această concordanță nu este absolută, ci numai relativă. Din punct de vedere metodologic, conceptul de adevăr (fără atribut) include și conceptul de adevăr relativ și pe cel de adevăr absolut. El este necesar în metodologie pentru formularea scopului cunoașterii științifice.

Unul dintre principiile metodologice (și logice) fundamentale, cel care sustine că noțiunea de adevăr se aplică numai la propoziții (adică numai propozițiile pot fi adevărate sau false, deci conforme sau neconforme cu realitatea), neamă unele modificări în domeniul istoriei. În istorie, în cazul unor considerații metodologice majore este necesar să se vorbească nu numai despre adevărul sau falsitatea propozițiilor, ci și despre adevărul sau falsitatea narațiunii istorice, deci a succesiunii de propoziții care creează imaginea istorică (cf. cap. XXIII). Nu ne interesează numai, de exemplu, dacă propozițiile separate ca: „Bastilia a căzut la 14 iulie 1789”; „Constituția din 1791 înseamnă victoria ideilor revoluționare” etc. sînt adevărate, deci conforme cu realitatea, ci și dacă întregul „imaginesc” a revoluției franceze (sau a unui fragment al ei) cuprins în lucrarea unui autor sau a altuia este adevărat. Se știe prea bine că într-o narațiune istorică o sumă de propoziții adevărate poate să nu însemne deloc o imagine generală adevărată. În istorie se poate admite ca reală situația cînd sîntem înclinați să fim de acord cu toate propozițiile despre faptele cuprinse în narațiune și totuși să nu fim convinși de veridicitatea întregii relatări. Se poate întîmpla și ca unele propoziții false incluse în narațiune, alături de cele adevărate, să nu diminueze imaginea istorică adevărată. Știînd că unele propoziții ale narațiunii sînt false, sîntem tentați, cu toate acestea, să vorbim despre veridicitatea narațiunii. De aici rezultă necesitatea ca în considerațiile metodologice asupra istoriei să se folosească, alături de valoarea logică a propozițiilor, și conceptul de valoare logică a narațiunii (imaginii)⁴⁰ O

istorie obiectivă nu tinde spre adevărul propozițiilor, ci în primul rînd spre veridicitatea narațiunii; ea urmărește cu precădere ca structura realității și procesele istorice să fie reconstituite conform cu desfășurarea lor. Evident, nu ținem seama de importanța narațiunii și de aceea, parcurgînd numeroase studii critice ale unor lucrări de istorie, găsim deseori în ele numai considerații referitoare la valoarea logică a unor propoziții separate, și nu la cea a întregii narațiuni, ceea ce, evident, face imposibilă aprecierea corectă chiar și a unor lucrări seroase.” Este clar că, în orice caz, trebuie să fie vorba altă de aprecierea veridicității propozițiilor, cit și de cea a veridicității narațiunii — deoarece numai acest întreg ne oferă o idee asupra contribuției cercetătorului respectiv la cunoașterea realității.

Se ridică însă o întrebare fundamentală: ce este o narațiune adevărată? Rămînînd la definiția așa-zisă clasică a adevărului, răspundem în general că ea trebuie să fie, ca și în cazul propozițiilor, o narațiune conformă cu realitatea. Ce înseamnă însă „conform cu realitatea” în cazul narațiunii istorice? Raportată la o singură propoziție, această întrebare nu ridică nici o problemă, dar cînd este vorba de narațiune ea dă naștere la probleme extrem de complicate. Se pot da cel puțin trei explicații posibile conceptului de „narațiune conform cu realitatea istorică”. Ar putea fi deci o narațiune:

- 1) care oferă o descriere fidelă a realității (deci foarte detaliată și compusă din propoziții adevărate);
 - 2) care, fără a oferi o descriere prea detaliată, nu conține însă nici propoziții în contradicție cu realitatea;
 - 3) care, fără a oferi o descriere foarte detaliată, nu numai că nu conține propoziții în contradicție cu realitatea, dar oferă în plus o interpretare integrală, deci cu o structură internă, care, în raport cu realitatea, se află în relație de izomorfism, adică într-o corespondență (mai mult sau mai puțin) „exactă”.
- Prima explicație trebuie respinsă de la început, nu numai din cauza imposibilității fizice (independent de lipsa izvoarelor) de a descrie în detaliu realitatea, ci și pentru că istoria (ca știință) nu este o croncă (cf. cap. XXIII). Cerințele celei de-a doua explicații sînt prea mici; ele pot fi suficiente pentru un adept al modelului de cercetare erudit, care se preocupă de obținerea unui număr pe cît posibil mai mare de propoziții adevărate riguros stabilite critic. Explicația a treia a fost din nefericire formulată numai în mod foarte general și intuitiv. Ea include, după cum se poate cu ușurință observa, postulatul unei istorii care să adrepte simultan atenția asupra structurii și dinamicii sistemelor, care explică deci dezvoltarea (scrisă, prin urmare, după modelul dialectic — cf. cap. IX).

În descrierea (narațiunea) referitoare la sisteme mai mari sau mai mici (sau la elementele lor) trebuie să se țină cont de forțele care pun în mișcare sistemul și de locul elementelor în acest sistem. Realizarea unei astfel de cerințe reclamă, evident, cunoștințe provenite din afara izvoarelor tot mai complete și de calitate, fiindcă numai cu ajutorul unor astfel de cunoștințe se pot crea imagini adevărate din propozițiile adevărate separate. Din aceste considerații rezultă o concluzie destul de paradoxală: posibilitatea de a admite că pe parcursul dezvoltării cunoașterii istorice propozițiile considerate ca adevărate se transformă în false; reconstituirea istoriei care au fost calificate ca narațiune adevărată, dată cu dezvoltarea științei istoriei și, în primul rînd, a cunoașterii provenite din afara izvoarelor, pot să apară ca false din perspectiva în

schimbare a timpului. De asemenea, se poate admite simultan veridicitatea mai multor (dar necontrastante) descrieri (imagini, naraturi, același fragment din realitatea istorică. În acest caz, multitudinea descrierilor, evident luate împreună, constituie un paravaliu al realității adevărate, cu condiția să satisfacă exigențele unei concepții corecte. Această se aplică de fapt nu numai la istorie, ci și la științe.

În concluzie, se poate spune că acest concept al faptului realității, aplicat la naratiunea istorică, nu înseamnă numai atragerea a ceea ce s-a întâmplat în realitate (care este valabilă în cazul pozițiilor separate), ci și o detaliată împlințare a realității care trebuie interpretată această „realitate”. În acest punct distingem strictețură între considerațiile din sfera metodologiei pragmatice a istoriei pe de o parte, și a celei obiective, pe de altă parte. Inteligența adevărată (intr-o etapă dată a dezvoltării științei) aparține sferei metodologiei obiectuale (cf. partea a III-a a acestei lucrări).

În ce mod ajungem totuși la afirmația că anumite propoziții (o naratiune istorică) sînt adevărate sau false, sau, folosind o altă terminologie: au ele o semnificație (un sens)? Ne aflăm însă abia la începutul cercetării trecutului; cum putem deci să demonstrăm în cazul acestei cercetări — conform cu exigențele definiției clasice a adevărului — că propozițiile corespund adevărului, că sînt în acord cu ceea ce înăuntru cunoaștem? Pe de altă parte, dacă am cunoaște această realitate n-ar mai fi necesară studierea ei.

Odată cu dezvoltarea celor două științifice s-au format unele reguli de stabilire directă sau indirectă a valorii logice a propozițiilor, denumite și criterii, adică moduri de diferențiere a propozițiilor adevărate de cele false. Aceste reguli se aplică perfect și în cercetările istorice. Trebuie să menționăm însă că nu ne interesează aici regulile semantice (asemănările matrice de adevăr) care arată că valoarea de adevăr a expresiilor compuse depinde de valoarea de adevăr a propozițiilor simple care le compun.

Dintre regulile care ne interesează aici, cea mai mare însemnătate trebuie să acordăm criteriului practicii, deoarece numai acest criteriu ne permite să stabilim raportul dintre o propoziție despre realitate și realitatea însăși, acesta mai poate fi denumit de aceea și criteriu semantic. Toate celelalte criterii au fie un caracter sintactic — ocupându-se de propoziții în sine sau de relațiile dintre propoziții, fie un caracter pragmatic — în care caz se caracterizează raportul dintre propoziții și persoanele care formulează aceste propoziții, în ultimă instanță ele trebuind să se conformeze criteriului practicii.

Criteriul practicii, care este totodată singura modalitate de verificare directă a adevărului, deoarece depășește orice enunț stabilind un contact direct cu realitatea, poate fi interpretat fie ca un criteriu general care, pe baza constatării eficienței acțiunilor umane, permite demonstrarea veridicității oricăror judecăți și propoziții despre realitate, fie ca un criteriu de lucru, care servește în practica cotidiană de corectare.

Criteriul practicii, în prima sa accepțiune este modelul cel mai general de verificare a propriilor omului de adevăr. El este criteriul fundamental al tuturor științelor. Omul transformă treptat lumea, servindu-se la egală măsură de realizările științelor naturii și ale științelor sociale, iar după în această transformare obține rezultate, aceasta înseamnă că el se bazează pe cunoștințe adevărate, în principiu, achiziționate în cursul

procesului de cunoaștere (atît în sfera științelor naturale, cit și în cea a științelor sociale). Nu ne putem imagina o dezvoltare impetuoasă a tehnologiei contemporane fără existența unei societăți organizate, care-și bazează pe propria activitate pe cunoașterea realității sociale și care își însușește prin aceasta rolul istoriei în aceste transformări este desăvîrită și se dezvoltă împreună cu alte științe sociale, la cunoașterea societății și a relațiilor dintre om și om și, în plus, ea însăși servește ca memorie a societății. Nu ne putem imagina pentru o clipă că lumea, așa cum o cunoaștem, ar fi mai de 5 minute, deci că nu există istorie și nici istorici, care ar putea spune ceva despre trecut. În mintea oamenilor se va face vid. Toate conceptele formate de-a lungul secolelor își vor pierde sensul: la historeea lucrurilor activității, cu excepția funcțiilor vitale coexistente etc. Într-un fel în continuare să ne imaginăm ce s-ar întîmpla, ar ridica în fața ochilor noștri o viziune apocaliptică a lumii, aflată în marasm și stagnare. Faptul că lumea diferă de această viziune continuă, printre altele, încă o dovadă a veridicității cunoașterii istorice.

Totuși, avem de-a face aici cu un criteriu foarte general, care nu poate fi absolutizat. Merită amintit că V. I. Lenin scria: „criteriul practicii, prin el însuși, nu poate niciodată confirma sau infirma vreo reprezentare a omului. Acest criteriu este înadecvat de „nedefinit” pentru a nu îngădui cunoștințelor omului să se transforme în ceva „absolut”.”

În activitatea științifică cotidiană (atît în istorie, cit și în alte științe) aplicăm în schimb destul de mult criteriul neprofesional, general, al practicii, care ne permite să apreciem (deși nu în sens absolut, adică definitiv) adevărul (sau falsitatea) unor propoziții separate. Identificăm acest criteriu cu așa-numita decidabilitate empirică sau de observatie a propozițiilor, realizînd, evident, caracterul relativ al acestuia. În acest context poate fi citat Engels, care scria: „În momentul în care facem față de obiecte în funcție de calitățile lor percepute supunem unui test infailibil exactitatea sau inexactitatea percepțiilor noastre senzitive.” Acest criteriu poate fi larg aplicat în științele experimentale, dar este adesea aplicat și în alte științe, inclusiv în istorie. Istoricul se servește de acest criteriu (de obicei împreună cu alte criterii) acolo unde apare posibilitatea verificării empirice imediate a propozițiilor. Natural că propozițiile care au fost odată verificabile empiric pot să nu mai fie în prezent. Totuși, adesea, cînd obiectul nu comportă (practic) modificări, propozițiile despre el își păstrează decidabilitatea empirică. Acest obiect poate, de asemenea, odată cu schimbarea sferei conceptului de observabilitate (această schimbare s-a produs, de exemplu, prin folosirea microscopului electronic), să evidențieze posibilități „ascunse” pînă atunci de confruntare empirică a concordanței ipotezei cu realitatea.

De exemplu, propoziția: „Acest document a fost emis în anul 1824” poate fi supusă criteriului practic de verificare (al decidabilității empirice) prin examinarea vizuală a documentului (verificarea datei, a hîrtiei, a scrisului etc.). În mod similar, propoziția „Constituția din 1821” conține numai un paragraf dedicat tîrînilor” poate fi socotită ca adevărată prin confruntarea cu textul Constituției. În mod analog, o vizită la un muzeu permite verificarea adevărului multor propoziții referitoare, de exemplu, la cultura materială.

După cum știm, limitarea la acest criteriu, susținută de adeptii empirismului logic (denumit și verificacionism), a sosit în afara propozițiilor cu sens toată celelalte propoziții care nu se supunem unei verificări empirice pozitive, ceea ce s-a dovedit fatal pentru dezvoltarea științei. S-a constatat că știința, dorind să rezolve probleme complicate și dif-

cile, nu poate să fie încorsetată de fiecare dată de cerința respectării principiului observației și al verificării empirice. Această constatare a fost deosebit de importantă pentru istoria „amenințată” de empiriști.

Metodele indirecte de demonstrare a veridicității (sau falsității) propozițiilor, care îndeplinesc un rol fundamental aici, pot fi caracterizate, în general, ca o fundamentare a propozițiilor prin confruntarea lor reciprocă sau, cu alte cuvinte, prin confruntarea unor enunțuri noi cu cunoștințele precedente (seturi de propoziții unanim acceptate). Aici putem avea în vedere fie posibilitatea deducerii propozițiilor noi din cele deja acceptate, fie posibilitatea acceptării lor pe baza propozițiilor considerate a avea valabilitate științifică. E posibil să recunoaștem astfel de propoziții mai întâi la un singur cercetător, apoi la grupul sau la totalitatea savanților. În istorie s-a dezvoltat o modalitate destul de complicată de fundamentare a propozițiilor (strâns legată de altfel de modalitatea formulării lor), de care ne vom ocupa îndepărtat în capitolele următoare. Ea include atât examinarea autenticității și credibilității izvoarelor, cât și întregă gamă a modalităților de stabilire directă și indirectă a faptelor, de explicare cauzală — fără a exclude „acțiunea” constantă a cunoștințelor provenite din afara izvoarelor. Aici ne limităm să spunem cum stau lucrurile în general în istorie, eventual la ce fundamentare avem dreptul să ne gândim în cazul propozițiilor supuse numai modului indirect de demonstrare a veridicității lor. Aceasta reclamă câteva considerațiuni asupra probabilității în istorie.

7. Conceptul de probabilitate în istorie

Termenului de „probabilitate”, în jurul căruia are loc o vie discuție, i se atribuie semnificații foarte diferite⁴. Una dintre cele mai importante este cea potrivit căreia se face distincție între probabilitatea care se referă la propoziții și cea care se referă la evenimente. În primul caz ar putea fi inclusă probabilitatea logică (probabilitatea în accepțiunea lui R. Carnap), care se ocupă (în interpretarea pe care o acceptăm aici) de gradul de certitudine cu care pot recunoaște (este vorba aici de o certitudine rațională, conform terminologiei lui J. M. Keynes, sau epistemică, după B. Russell) propoziția A, dacă am recunoscut propoziția B, sau de probabilitatea psihologică, care dă gradul de certitudine cu care (fără o eventuală referire la cunoștințele posedate) recunoștem un fapt o propoziție dată. Probabilitatea logică poate coincide cu probabilitatea psihologică, dar adesea în propozițiile probabiliste (nu numai ale istoricilor) se poate distinge o anume „întărire” a probabilității logice prin cea psihologică.

Probabilitatea prin care se verifică un anumit eveniment corespunde numărului de cazuri ce favorizează acest eveniment multiplicat cu numărul tuturor evenimentelor posibile din aceeași clasă cu evenimentul dat. Dacă se notează cu n numărul de cazuri ce favorizează evenimentul A (de pildă, extragerea unei anumite cărți dintr-un pachet de cărți de joc) și cu N numărul tuturor cazurilor posibile (în exemplul nostru — numărul cărților de joc din pachet, inclusiv cartea avută în vedere), atunci probabilitatea cu care poate apărea evenimentul A se exprimă prin formula:

$$P(A) = \frac{n}{N}$$

Măsura probabilității obținute pe baza acestei formule se înscrie în intervalul 0 — 1, cazul A = 1 însemnând că avem de-a face cu evenimente certe.

Probabilitatea de a extrage o carte anume dintr-un pachet de 52 cărți de joc va fi deci:

$$P(A) = \frac{1}{52}$$

Aceasta este definiția clasică a probabilității. Există însă și o altă definiție a probabilității evenimentelor: definiția statistică sau de frecvență. În acest caz se operează cu conceptul de evenimente favorabile și de evenimente posibile, deci care nu sînt cunoscute dinainte. Probabilitatea ca evenimentele să aibă loc poate fi stabilită în acest caz numai pe cale experimentală (de exemplu, printr-o extragere cu șanse multiple). Probabilitatea de frecvență este deci frecvența relativă cu care evenimentele A au loc dintr-un număr mare de alte evenimente. Dat fiind că probabilitatea de frecvență se referă, după părerea tuturor autorilor, numai la evenimente de masă, deci care pot fi supuse unor operații statistice, unii dintre acești autori (de exemplu R. von Mises), reținând că istoria se ocupă de fapte individuale, consideră că probabilitatea de frecvență se poate aplica numai în științele naturii (și în matematică).

Apare astfel împedecă asimetria tipurilor de probabilitate: probabilitatea logică (și psihologică) se aplică la ansamblul propozițiilor despre evenimente (și deci, indirect, la toate evenimentele), iar probabilitatea statistică (adică empirică) numai la evenimentele de masă. Limbajul istoricilor (care imită în acest caz limbajul curent) prezintă o lacună care se manifestă cu deosebită claritate: lipsa unui concept de probabilitate care să se refere la evenimentele singulare. După cum vom încerca să demonstrăm în continuare, acest concept de probabilitate frecvent în știința istoriei poate fi interpretat ca frecvență.

Istoricii se folosesc de toate conceptele de probabilitate menționate până acum, ele aparțin ca legitime în domeniul istoriei. Pentru moment, avem în vedere modalitățile de a demonstra valoarea logică a propozițiilor, ne va interesa în principal probabilitatea logică ce caracterizează propozițiile, iar nu evenimentele. Ne vom strădui însă să demonstrăm că probabilitatea logică se află în strînsă legătură cu probabilitatea empirică.

În știință există două interpretări diferite ale probabilității logice. Prima dintre ele (de exemplu, H. Reichenbach în filozofie, P. Vanderves în istorie) consideră probabilitatea logică ca o categorie semantică, identică cu adevărul și, deci, ca o măsură (grad) a veridicității propozițiilor sau ca o măsură a aproximării de către acestea a realității. În această accepțiune conceptele „fals — probabilitate — adevăr” formează un singur șir și, în consecință, o certitudine (propoziția A în comparație cu alte propoziții, respectiv cu anumite cunoștințe); certitudinea veridicității se identifică aici cu adevărul însuși.

A doua interpretare (J. M. Keynes, B. Russell, R. Carnap, J. Nicod, K. Ajdukiewicz) evită această confuzie conceptuală, trădând probabilitatea logică nu ca un grad al veridicității, ci ca un grad de certitudine rațională a adevărului propoziției (fundamentat în mod inductiv). În această interpretare, coordonata fals-adevăr este diferită de coordonata diverselor grade de probabilitate. Recunoașterea unei propoziții ca fiind în mod probabil certă nu înseamnă în acest caz posibilitatea auto-

mată de a o socoti ca adevărată. Din definiția probabilității logice formulată la începutul acestui paragraf rezultă că noi considerăm exactă a doua interpretare. În această problemă vom mai reveni.

Ambele interpretări sînt de acord cu faptul că un anumit grad de probabilitate a propoziției depinde de gradul ei de fundamentare, numai că în spiritul primei interpretări ajungem dintr-o dată la demontajul unui grad corespunzător de veridicitate, pe cînd în spiritul celei de-a doua interpretări, pe parcursul fundamentării obținem numai un grad corespunzător de certitudine a veridicității. În orice caz, — poate constata, în concluzie, că, independent de interpretare, conceptul de probabilitate logică este legat de demonstrarea indirectă a veridicității propozițiilor și reprezintă măsura succesului acestei demonstrații. Să ne oare „condamnați”, acceptînd a doua interpretare, la a defini a priori veridicitatea lor, sau probabilă, rezervînd valoarea de devîr numai pentru propozițiile confruntate direct cu realitatea? Cu alte cuvinte, punem întrebarea dacă nu există cumva posibilitatea de a trece de pe un plan care ar părea pur pragmatic (și sintactic) pe un plan semantic (care examinează raportul propozițiilor cu realitatea). După părerea noastră, există o astfel de posibilitate. Luarea ei în considerare ne permite totodată să ne ferim de tendința de a face știință, în general, și istoria, în particular, mai „exacte” prin eliminarea conceptului de adevăr în favoarea categoriei de probabilitate — cum propun adepții primei interpretări. Această posibilitate nu este luată în considerare nici de a doua interpretare, care subliniază cu putere caracterul analitic al enunțurilor probabiliste (deci care nu vorbește nimic despre realitate).

Există două argumente care justifică practica istoricilor de a nu diferenția între propozițiile supuse metodelor directe și cele supuse metodelor indirecte de demonstrare a adevărului, deci de a numi adevărate și propozițiile care au o certă veridicitate.

Primul din aceste argumente indică strînsa legătură dintre enunțurile probabiliste și realitatea la care se referă propozițiile și, deci, legătura dintre probabilitatea logică și cea empirică. Să analizăm următoarea propoziție pe care n-am reușit s-o argumentăm suficient pe baza datelor provenite din izvoare: „Zydrum din Maszkowice nu a fost comandant în bătălia de la Grunwald”. Această propoziție are un grad suficient de certitudine a veridicității, adică de probabilitate logică. Aprecierea se bazează pe confruntarea propoziției în cauză cu alte propoziții, ca: „În Evul Mediu, în general, oamenii modești ca origine și avere nu-i comandau pe oameni de rang social superior”; „Zydrum din Maszkowice era un om de condiție relativ modestă”; „După bătălie el nu a primit nici o recompensă” etc., etc. Din propozițiile citate (vom analiza mai detaliat exemplul menționat într-un alt context) rezultă în mod logic (deși cu o mare probabilitate) ipoteza despre Zydrum din Maszkowice.

Afirmația cu privire la probabilitatea logică a propozițiilor nu se bazează numai pe confruntarea propozițiilor conform căreia ipotezei noastre I îi corespunde probabilitatea p. Această confruntare n-ar fi posibilă fără existența unei structuri determinate a realității cercetate, inferioră să comande faptul că în Evul Mediu un om de origine caracteristică a realității studiate face posibilă în general găsirea unor argumente care permit stabilirea sa; ea este „creatoarea” argumentelor în favoarea sa și stabilește propriile sale limite. Pentru propoziția: „Pi-

teci au cistigat bătălia de la Crécy” nu găsim nici o mărturie (acceptabilă) care să demonstreze veridicitatea, pentru că faptul expus în propoziție nu putea să aibă loc în limitele realității. Uneori, fără a avea o fundamentare serioasă, enunțăm cite o ipoteză pe care o considerăm acceptabilă ba, mai mult, facem a întîlni opoziția altor cercetări — de vreme ce structura general cunoscută a realității studiate face posibilă ipoteza a noastră suficient de probabilă. Ca urmare, sîntem convinși de înaltul grad al veridicității sale, adică enunțăm o propoziție care a o probabilitate logică suficient de mare. Disproporția dintre probabilitatea logică și cea psihologică este determinată în acest caz de lipsa unui număr corespunzător de propoziții acceptate, necesare pentru confruntarea cu ipoteza.

Generalizînd, se poate afirma că fiecare enunț bazat pe probabilitate logică (sau psihologică) poate să aibă un echivalent (model) în probabilitate empirică, ceea ce nu înseamnă, însă, că afirmația noastră de probabilitate logică este în orice caz similară (simetrică) probabilității necesare sau, relativă la evenimente. Cu alte cuvinte, probabilitatea poate fi exprimată „fî în limbaj obiectiv, cit și în metalimbaj. Probabilitatea logică (sau psihologică) ar constitui deci în metalimbaj echivalentul probabilității referitoare la evenimentele. Propoziția „Argumentele prezentate de autor justifică cu mare probabilitate afirmația că Zydrum din Maszkowice nu a fost comandant în bătălia de la Grunwald” se referă la probabilitatea (gradul de certitudine a adevărului) propoziției și nu a realității. Este deci o metaafirmație. Echivalentul ei obiectiv sună astfel: „Este foarte probabil că Zydrum din Maszkowice nu a fost comandant în bătălia de la Grunwald” sau „Este puțin probabil că Zydrum din Maszkowice a fost comandant în bătălia de la Grunwald”. S-ar mai putea spune că echivalentul empiric sună astfel: „Zydrum din Maszkowice a fost comandant în bătălia de la Grunwald cu probabilitatea p”, așa încît există numai două posibilități: sau a fost ($p = 1$) sau n-a fost ($p = 0$); într-un astfel de caz însă va apărea evidentă diferența dintre gradul necunoscut nouă de probabilitatea reală și gradul de probabilitate atribuit propoziției formulate de noi. Această diferență este măsura ignoranței noastre. Legătura dintre probabilitatea referitoare la propoziții și probabilitatea referitoare la evenimentele apare în mod clar în definiția probabilității statistice, pe care K. Ajdukiewicz a transformat-o astfel încît să facă explicită probabilitatea propozițiilor: „Probabilitatea unei propoziții care afirmă că un obiect este A față de o propoziție care afirmă că același obiect este B este egală cu frecvența relativă a obiectelor A între obiectele B”.

În multe cazuri s-ar putea calcula, pe baza acestei definiții, probabilitatea propozițiilor.

Conceptul de probabilitate logică care se referă la faptele istorice singulare (precum și la propozițiile despre fapte) poate fi interpretat ca o frecvență, ceea ce, bineînțeles, nu înseamnă că frecvența relativă de apariție a obiectelor (sau a propozițiilor) A în clasa obiectelor B poate să stabilească numeric în orice situație istorice folosesc adesea, în spiritul acestor intuiții, expresii ca: „puțin probabil”, „foarte probabil”, „aproape cu certitudine” etc., pe care Giedymin le denumește cvasi-metrici. Să ne poate spera însă la o mai mare precizie, adeseori numerică, a acestor expresii? Afirmația noastră că probabilitatea evenimentelor singulare poate fi interpretată ca o frecvență se bazează pe faptul, observat în mod just de J. Giedymin, că istoricul este în măsură să stabilească probabilitatea unui eveniment numai dacă se poate referi la anumite propoziții.

generale privind o anumită clasă de evenimente în care s-ar include evenimentul examinat. Am spus că este puțin probabil ca Zyndram de Maszkowice să fi fost comandant în bătălia de la Grunwald deoarece acest fapt vine în contradicție cu cunoștințele noastre despre Eyal Mediu. Aici confruntarea, după cum este ușor de observat, are caracter de frecvență. De altfel nu vorbim despre altceva decât despre faptul că frecvența relativă de apariție în Eyal Mediu a unui comandant de mare bătălie din clasa oamenilor modeste ca origine și avere era scăzută, la un timp ce frecvența relativă a comandantilor care erau cu recomandare și care făceau parte din clasa comandanților care învingeau întregă bătălie era mare etc.

Interpretarea în termeni de frecvență a probabilității propoziției care privește un fapt (în cazul nostru propoziția despre Zyndram de Maszkowice) se bazează pe interpretarea în termeni de frecvență, indicată mai sus, a evenimentelor. Ea „transferă”, într-un anumit fel, gradul său de probabilitate asupra probabilității propoziției. O propoziție despre un eveniment, după cum am mai spus, poate fi probabilă numai atît cît este probabil faptul la care se referă. Propozițiile bine fundamentate se pot referi numai la fapte care au existat cu adevărat sau care nu au existat. Din faptul puțin probabil al apariției într-o clasă de oameni modeste ca origine și avere a unui comandant în marile bătălii ale Eyal Mediu derivă faptul puțin probabil de a găsi argumente care să fundamenteze afirmația că un om născut de joasă condiție și fără avere a condus într-o mare bătălie oameni de rang mult mai înalt decît el din societatea aceluși timp. Deci, în acest caz, a deduce că un om de joasă condiție nu a avut funcția de conducător într-o mare bătălie conduce spre concluzii cu o mare frecvență de a fi adevărate.

Posibilitatea unei argumentări bazate pe realitate nu înseamnă în mod automat o fundamentare pe fapte. Gradul de fundamentare pe fapte (adică de probabilitate a propoziției) depinde de cunoștințele noastre cu care confruntăm aceste fapte. Poate fi vorba aici atît de cunoștințele despre cel care ne informează asupra unui fapt (despre credibilitatea pe care i-o acordăm acestuia), despre un izvor (autenticitatea lui), cît și despre cunoștințele generale ale istoricului (istorice, psihologice, sociologice etc.). Ne putem imagina deci o propoziție adevărată al cărei grad de fundamentare (certitudine a adevărului) să fie foarte mic. Această propoziție însă, odată cu dezvoltarea cunoștințelor noastre, are sansa de a fi mai bine fundamentată. Raportarea la cunoștințele noastre, această încercare a noastră a unei fundamentări pe realitate (despre care am mai vorbit) indică frecvența acestei raportări. Dar și o referire la izvor sau la cel care ne informează despre un fapt poate fi interpretată în termeni de frecvență. În acest caz ne interesează frecvența cu care apar informațiile adevărate într-un anumit izvor (eventual într-un anumit tip de izvoare) sau la cel care informează asupra unui fapt în totalitatea informațiilor care ne interesează.

Al doilea argument pe care se întemeiază practica recunoașterii propozițiilor certe în veridicitatea lor (bine fundate), ca propoziții adevărate, constă în raportarea la criteriul general al practicii. Acest criteriu, după cum am arătat, ne indică faptul că noi descoperim treptat adevărul, el legitimându-se astfel atît pe sine, cît și metodele de demonstrare indirectă a veridicității. În acest mod el oferă garanția că atunci cînd acceptăm (rațional) ca certe propozițiile în veridicitatea lor nu comitem practică o eroare prea mare. După cum am arătat, aceasta este conform cu practica istoricilor.

Care sînt atunci propozițiile pe care istoricii le consideră probabile, care e consideră propozițiile certe în veridicitatea lor ca propoziții reale și adevărate? În acest moment ne interesează așa-zisa formă pozitivă (cu o comparație) a expresiilor în care este prezent conceptul de probabilitate, deci nu este vorba de afirmații de tipul: propoziția A este, de exemplu, mai probabilă decît propoziția B, ci de tipul: propoziția A este probabilă (în lumina cunoștințelor posedate, provenite atît din izvoare cît și din altă lor). În categoria propozițiilor probabile pot fi incluse (așa procedează și istoricii) propozițiile despre care ezitam să spunem că sînt sigure, dar pe care, cu toate acestea, ne decidem să le considerăm suficient de fondate.

Aceasta se aplică la propozițiile despre trecut bazate pe informații indirecte mai mult sau mai puțin numeroase și exhaustive, la propozițiile referitoare la stabilirea faptelor sau la propozițiile ipotetice despre trecut privind legăturile cauzale și legitime, iar nu la propozițiile despre trecut stabilite cu certitudine, bazate pe informații directe despre faptele ce ne interesează. Așadar, istoricul ne va spune că propoziția care afirmă că la 14 iulie 1789 a avut loc asaltul Bastiliei, că la 1 septembrie 1914 a început al doilea război mondial, că autorul „Enicidei” este Vergiliu, sau că învingătorul bătăliei de la Hastings a fost Wilhelm Cuceritorul — este singura probabilă, pentru că în aceste cazuri faptele la care se referă propozițiile au fost stabilite pe baza unor surse directe, credibile și suficiente, adică pe baza unor informații care vorbesc direct de aceste fapte. Istoricul acceptă deci aceste propoziții ca certe, incluzîndu-le printre propozițiile (relativ) adevărate. Un astfel de statut a murii majoritate a propozițiilor în istorie, adică acelea care formează o bază empirică, provenită din observație sau fiind de natură inductivă, a considerațiilor istorice în totalitatea lor. Și invers — dat fiind faptul că lipsesc probele directe — din „informația” referitoare, de pildă, la faptul că M. Borman a murit la Berlin în 1945, istoricul va considera că orice ipoteză în această privință poate fi abia probabilă. Trebuie să amintim însă că atunci cînd propoziția despre trecut se bazează pe informații directe, înainte de a extrage din izvoare aceste informații despre faptele istorice care ne interesează, e nevoie să fie întreprinsă o acțiune preliminară, menită să stabilească autenticitatea izvorului și credibilitatea informației. Dacă această autenticitate sau credibilitate va fi stabilită ca avînd o probabilitate mai mică de 1, atunci probabilitatea va privi numai afirmația bazată pe informațiile conținute în acele izvoare a căror autenticitate sau credibilitate nu este prea sigură. Dat fiind că stabilirea credibilității informațiilor conținute în izvoare se bazează pe deducții probabiliste (cf. cap. XIX), unei afirmații, deci se bazează pe informații directe, pot avea o oarecare limită de incertitudine. În practică însă, acceptarea de către un istoric a unei informații directe date, obținută pe baza regulilor procedurii științifice istorice (decîi în concordanță cu regulile coresponsătoare ale criticii izvoarelor), oferă un temel suficient cunoștințelor obținute în acest fel pentru a le trata ca certe.

Pe de altă parte, conceptul de probabilitate se referă, în extensivitatea sa, la afirmațiile bazate indirect pe informațiile provenite din izvoare și pe informațiile provenite din altă izvoarelor care privesc atît stabilirea faptelor, cît și explicarea cauzală. La aceste afirmații ajungem în mod obișnuit pe calea deducțiilor probabiliste, ceea ce înseamnă că nici concluziile lor nu pot fi certe. Istoricul conferă acestor concluzii diverse definiții, fără să ezite a le denumi adesea ca fiind sigure, absolut

sigure, mai mult decât sigure, indubitabile, irefutabile, juste, adevărate etc. Este bine cunoscut faptul că adesea, în fervorarea discuției, ei înzestreați cu caracteristici de mare „certitudine” construcții mult prea fragile. Trebuie adăugat că și certitudinea aparent cea mai puternică este relativă, deoarece se referă la cunoștințele noastre actuale, care cu timpul se vor schimba.

Conceptul de probabilitate logică (ca grad de certitudine a veridicității) se poate referi atât la propozițiile singulare, cât și la narațiunea istorică. Dacă, de exemplu, spunem că descrierea bătăliei de la Grunwald realizată de un oarecare istoric este probabilă, exprimăm în acest mod ideea că este suficient de întemeiată în lumina cunoștințelor pe care le avem sau, cu alte cuvinte, că echivalentul obiectiv al acestei propoziții probabiliste, formulat în metalimbaj („Este probabil că bătălia de la Grunwald s-a fi avut desfășurarea pe care o descrie istoricul N”), nu se deosebește prea mult de ea, sau, mai bine, că ea nu diferă de echivalentul său obiectiv. Probabilitatea narațiunii istorice ar putea fi formulată ca o sumă de probabilități singulare ale așa-numitelor evenimente singulare care compun „totalitatea” evenimentului tratat în narațiune. Această chestiune este totuși mult mai complicată, având în vedere rațiunile expuse în discuția privind veridicitatea narațiunii.

După cum rezultă din argumentarea de până acum, categoria de probabilitate logică oferă mari servicii în ceea ce privește efectele cunoașterii în știința istoriei (și în știință în general). Ea permite caracterizarea ca adevărate a propozițiilor cu un grad determinat de certitudine, obținut pe baza confruntării acestor propoziții cu cunoștințele posedeate. Cu alte cuvinte, ea ne informează asupra gradului de întemeiere a propozițiilor și constituie o bază pentru acceptarea sau respingerea lor. Totodată, categoria de probabilitate logică ne permite să deosebim propozițiile (relativ) adevărate (decă confruntate cu realitatea) de propozițiile față de care avem o certitudine rațională suficientă (adică sunt confruntate cu cunoștințele noastre). După cum am arătat însă, această probabilitate logică poate fi atât tradusă în probabilitate empirică, ca în probabilitatea așa-numitelor evenimente singulare (cel puțin într-un număr considerabil de cazuri care au importanță în istorie), cât și interpretată ca frecvență.

Categoria de probabilitate empirică ne interesează în acest context mult mai puțin. În forma sa statistică nu este prea des folosită în mod explicit de către istorici, cu excepția cazurilor când ei se ocupă de statistica (și în special de demografia) istorică, atunci când vrem să stabilim — de exemplu — care a fost pentru un om, într-o epocă determinată, probabilitatea de a atinge o anumită vîrstă. Cu toate că cercetarea istorică înseamnă în primul rînd postgnoză, iar nu prognoză, totuși, se pare că extinderea cercetărilor, mai mult decât până acum, cu privire la probabilitatea de apariție a anumitor evenimente în trecut ar putea să lărgască într-un mod interesant sfera descrierii istorice. În schimb, istoricul folosește destul de frecvent conceptul de probabilitate empirică în forma care privește evenimentele singulare atunci când avansează anumite ipoteze relative la existența unor fapte determinate din trecut. În asemenea cazuri, dată fiind lipsa unei diferențieri a limbajului de metalimbaj, acestea înseamnă totodată și un enunț în sfera probabilității logice. De exemplu, în lucrările istoricilor se întîlnesc adesea propoziții de tipul: „Este probabil că Iulius Cezar a fost în Britania”; „Nu este probabil că Mieszko I să se fi mulțumit cu cuceririle de pînă atunci și să se fi retras fără a cucerii estuarul Odrei”; „Este

imposibil ca în prima jumătate a secolului al XVII-lea să fi fost recoltate de cereale așa de scăzute în Polonia” etc. Ele exprimă totodată, cum este ușor de observat, următoarele opinii: „Probabilitatea afirmației că Iulius Cezar a fost în Britania este întemeiată în măsura p”, „Probabilitatea afirmației că Mieszko I s-a mulțumit cu cuceririle de pînă atunci și s-a retras fără a ocupa estuarul Odrei este minimă”, „Nu se poate atribui un grad mai mare de probabilitate afirmației că recoltele de cereale în Polonia au fost așa de scăzute în prima jumătate a secolului al XVII-lea”. Aceasta subliniază încă o dată faptul că noțiunea de probabilitate logică și cea de probabilitate a evenimentelor singulare sînt general utilizate în istorie și, totodată, faptul că este necesară o analiză pe mai departe a acestor interpretări ale probabilității, atât ce trece de în științele umaniste.

NOTE

- 1 O vom numi în continuare știința despre trecut.
- 2 A. J. Ayer, *The problem of knowledge*, Baltimore, 1961 (trad. pol., Warszawa, 1965, p. 99).
- 3 Contra agnosticismului cf. Fr. Engels, *Introducere* la ediția engleză a lucrării *Dezvoltarea socialismului de la utopie la știință*, în K. Marx și F. Engels, *Opere alese*, vol. II, București, 1967.
- 4 Aceste faze sînt stabilite de V. I. Lenin.
- 5 Există, evident, o diferență între știință și cunoașterea științifică. Știința cuprinde în sfera sa atât rezultatele acumulate din cercetări, cât și metodele de obținere a lor. Este un concept dinamic. Cunoașterea științifică este rezultatul cercetării științifice, este deci un concept static.
- 6 Cf. postulatele responsabilității științifice, la S. Ossowski, *O osobliwości nauki społecznych* [Despre particularitățile științelor sociale], Warszawa, 1962, p. 283 și urm. Considerațiile noastre vizează științele empirice.
- 7 W. S. Jevons, *The Principles of Science*, New York, 1877, vol. 2, p. 673—674 (trad. pol., Warszawa, 1960, p. 434).
- 8 Cf. de ex. W. Gibson, *The Logic of Social Enquiry*, London, 1960, p. 3.
- 9 Termenul „ideologie” este înțeles în mod diferit în literatură. Cea mai justă pare sublinierea caracterului atât genetic (origine de clasă, adică tipul logice. Deci, dacă un enunț are o evidentă origine de clasă, adică își manifestă legătura cu anumite grupuri sociale care au interese comune) și totodată servește interesele acestor grupuri (sau ale întregii clase), atunci el constituie o ideologie. Prima caracteristică se referă și la știință, numai că soriginea de clasă a științei nu trebuie să ducă la deștință, numai că soriginea de clasă a științei poate privi și știința formarea imaginii realității; a doua caracteristică poate privi și știința.
- 10 Cf. de această temă A. J. Ayer, *The Problem of Knowledge*, cap. III.
- 11 Cf. K. Ajdukiewicz, *Język i poznanie*, op. cit., vol. I—II. Cf. și W. P. Alston, *Philosophy of Language*, Prentice-Hall, Inc., 1964 (care indică literatura fundamentală).
- 12 A. C. Danto analizează pe larg aceste tipuri de scepticism în *Analytical Philosophy of History*, op. cit., p. 27—111. În multe privințe nu sîntem de acord cu autorul, însă o serie de analize ale acestuia concordă cu concluziile noastre.
- 13 Cf. A. C. Danto, *Analytical Philosophy...*, op. cit., p. 34—44.
- 14 Cf. A. J. Ayer, *The problem of knowledge*, op. cit.
- 15 Luat din lucrarea lui A. C. Danto, *Analytical Philosophy...*, op. cit., p. 54—56.
- 16 Ibidem, p. 73 și urm.
- 17 B. Russell dezvoltă acest punct de vedere în lucrarea sa *The Analysis of Mind*, London, 1921. Il cităm după A. C. Danto, *Analytical Philosophy...*, op. cit.
- 18 În metodologia științelor, instrumentalismul este o concepție conform căreia legile și teoriile științifice nu sînt afirmații adevărate sau false despre realitate, ci exclusiv niște instrumente pentru ordonarea și prevederea

„Rozprawy logiczne”, p. 91–102, unde autorul diferențiază probabilitatea aparitiei legăturii cauzale și probabilitatea existenței acesteia. A doua dintre ele, fiind vorba de a poseda o anumită caracteristică (că A este cauza lui B) — nu este o probabilitate în adevăratul sens al acestui cuvânt (care să permită tragerea la sorți). Probabilității domină, după cum se știe, în lucrarea lui H. Reichenbach, *The Rise of scientific philosophy*, Berkeley—Los Angeles 1938, ed. pol., Warszawa, 1960).

45. K. Ajdukiewicz, *Logika pragmatyczna*, op. cit., p. 122

46. M. Bloch exprimă problema în felul următor: „L'historien qui s'agit de se transférer par un mouvement hardi de l'avenir vers le passé, ment même pour en juger les chances, telles qu'elles se présentent à la veille de son accomplissement? La probabilité réelle doit-elle dans l'avenir?” (*Apologie pour l'historien ou maître d'historien*, op. cit., p. 60)

XIV. ÎNTREBĂRI ȘI RĂSPUNSURI — RECONSTRUCȚIA GENERALĂ A CERCETĂRII ISTORICE

1. Problema deciziei

În considerațiile noastre precedente s-a vorbit, în principal, de cunoașterea istorică. Aici vom folosi din ce în ce mai mult termenul de cercetare istorică, ceea ce nu înseamnă însă că opunem cercetarea istorică cunoașterii istorice. Este vorba numai de faptul că, atunci când vorbim de cunoașterea istorică, examinăm probleme de natură mai generală, care se referă vrînd-nevrînd la orice cunoaștere umană, iar când examinăm cercetarea istorică — pătrundem mai mult sau mai puțin profund în bătășul problemelor practice și chiar tehnice care se ridică în fața istoricului și cărora acesta trebuie să le găsească soluția răspunzînd la întrebările pe care și le pune singur sau care îi sînt puse. Aceste întrebări pot fi numite întrebări de cercetare nu numai pentru că de obicei să fie diferite față de întrebările diagnostice (din care fac parte, de exemplu, întrebările de examinare), ci și pentru că, în primul rînd, pretutindeni răspunsul la care ele conduc cere să fie precedat de o cercetare realizată după toate regulile în vigoare din lumea științifică a istoricilor. Vom încerca să studiem aceste reguli în cele ce urmează. Aceasta reclamă în primul rînd reconstrucția generală a procesului „întrebare — răspuns” și, implicit, explicarea conceptelor înseși de întrebare și răspuns.

Punctul de pornire al oricărei activități umane îl constituie decizia luată în condiții determinate. Același lucru se poate spune despre comportamentul științific, cu mențiunea că, în general, în acest caz, „sîntem „mai conștienți” de deciziile noastre decît în viața cotidiană, în care alegem, fără să fim „prea conștienți”, diverse variante de acțiune. Metodologia științelor poate fi satisfăcută — și este, în forma sa pur descriptivă — cu o simplă descriere a operațiunilor de cercetare efectuate de savanți, fără să se preocupe de eficacitatea deciziilor luate de ei sau — folosind limbajul teoriei jocurilor — de eficiența strategiilor alese de ei. Ea poate merge însă mai departe și așa și face în forma sa normativă; căci, pornind de la recunoașterea cercetării științifice ca formă a activității ratiionale în general (în acest caz, direct orientată spre atingerea unor țeluri determinate), încearcă să stabilească regulile „ascunse” după care se conduc savanții în aspirația lor spre realizarea scopurilor epistemologice și, în consecință, definește, eventual, strategia optimă pentru o activitate dată. S-ar putea spune că în primul caz metodologul se oprește la stadiul de descriere, fiind un fel de „ideografist” în sens științific. În al doilea caz însă, folosind rezultatele descrierii, el încearcă să și explice procedul cognitiv deci să răspundă la întrebarea: de ce cercetătorul (istoricul, de exemplu) ia o anumită decizie și nu alta? Includerea problemei deciziei în considerațiile metodologice face ca aceasta să treacă din planul descrierii în planul explicației și al evaluării ei. În același timp, se apropie ana-

liza metodologică de problema valorizării. Dacă se ia decizia de a pune o întrebare, înseamnă că se vizează un scop care are (prin răspunsul la ea) o activitate rațională, cu un scop, și, deci, și științifică), de exemplu, rezultă că la baza acestora și, deci, și la baza deciziilor științifice se află „decizii fundamentale”, de obicei ascunse, corelate cu sistemul de valori profesat de cercetător („axiome” referitoare la problemele fizice, sociale, politice etc. fundamentale din acel timp) care determină scopul respectiv. Punctul de pornire al oricărei cercetări — condiționat în mare măsură de sistemul de valori profesat de cercetător — este alegerea domeniului cercetării.

Decizia cu privire la alegerea domeniului cercetării, constituie primul pas în procesul de punere a întrebărilor (formularea problemei interogative) — acțiune fundamentală a procesului de cercetare, care putea fi denumită acțiune de dirijare. Următorii pași în procesul de răspunsuri la întrebările puse, în concluzie, cercetarea științifică poate fi reconstituită ca un proces de punere a întrebărilor și de căutare a răspunsurilor.

2. Conceptele fundamentale ale teoriei întrebărilor și răspunsurilor istorice

În cercetarea istorică științifică totalitatea întrebărilor pe care se le pune un istoric se poate reduce la trei tipuri fundamentale:

- 1) Ce s-a întâmplat? (întrebare factografică);
- 2) De ce a fost așa? (întrebare explicativă);
- 3) Ce legi științifice se pot stabili prin studiul trecutului? (întrebare teoretică).

Răspunzând la prima întrebare, istoricul face o descriere (narațiune); răspunzând la a doua însă, oferă o explicație. Rezultatul acțiunii explicative este dat tot sub formă de descriere. În clasificarea generală, cele două genuri de întrebări indicate (deosebite prin tipurile de sarcini care stau în fața istoricului) aparțin așa-numitelor întrebări deschise, la care, spre deosebire de întrebările închise, „nu reușim să dăm nici o listă exhaustivă (care să conțină o cantitate finită) de răspunsuri admisibile, nici o schemă sau o metodă efectivă de construire a răspunsurilor admisibile”. În cazul unei întrebări închise, reușim să dăm o listă exhaustivă de răspunsuri, sau schema ei, ca și o metodă efectivă (adică realizabilă practic într-un timp scurt) de construire a răspunsurilor.

Istoricul care este un adept al ideografismului (epistemologie sau obiectiv și epistemologie totodată) își limitează temele proprii la primele două tipuri de întrebări (adică la cele factografice și explicative), cu mențiunea că al doilea tip de întrebări este interpretat într-un mod specific. Întrebările din grupa a treia, care sînt strîns legate de cele din grupa a doua și sînt puse de istoricii ne-ideografi, au de asemenea un caracter deschis. Dar, în timp ce la prima și a doua grupă se reușea așteptăm răspunsuri sub formă de propoziții generale, teoretice. Narațiunea poate fi făcută la foarte multe moduri, teoretic înfățișată, dar, referitor la legi, se așteaptă formulări pe cît posibil precise.

Nu mai cele mai generale întrebări (ce a fost? de ce a fost? ce legi rezultă din cercetare?) la care nu se poate oferi o listă completă de răspunsuri directe și nici măcar concepe o schemă de răspunsuri directe sau un caracter deschis. În cadrul lor însă se formulează adesea întrebări

închise (care oferă schema răspunsurilor). De exemplu, răspunzând la întrebarea deschisă (1) „De ce a ajuns Hitler la putere în Germania?”, ne întrebăm, printre altele, (1a) „Ce grupuri sociale au susținut partidul hitlerist în anul 1933?” Întrebări factografice, la care răspundem cu o narațiune (de exemplu, cum s-a ajuns la acest, cum s-a întâmplat?), întrebările explicative (de ce s-a întâmplat așa?) și întrebările cu privire la legi le încadrăm în categoria întrebărilor deschise. În întrebările de tipul „dacă...”, „cum?”, „factografice, care reclamă răspunsuri printre o mulțime de propoziții” în categoria întrebărilor închise.

Alături de întrebările deschise și închise, teoria întrebărilor și răspunsurilor deosebeste încă o clasificare fundamentală a întrebărilor, anume clasificarea în întrebări decizionale și întrebări complementare. În primul caz, se decide pentru unul din două (sau un număr finit de) răspunsuri care sînt exclusiv reciproc, din care numai unul este adevărat. Întrebările decizionale formate din mai multe componente pot fi divizate (prin binarizare) într-un sir de întrebări formate din două componente. Punem întrebări decizionale atunci cînd propunem

o ipoteză (presupunerea unui răspuns admisibil). Răspunzînd, facem o alegere între răspunsurile concurente (două sau mai multe), din care unul reprezintă întotdeauna o negare a altuia. Iată un exemplu de întrebare decizională în cercetarea istorică: (2) Oare întotdeauna cînd există o piață favorabilă de desfacere a produselor agricole si un sistem înăspriț de înrobire a țăranilor apare proprietatea funciară lucrată cu serbi? În a est caz s-a sugerat o ipoteză; ne întrebăm dacă este justificată și dacă se confirmă, și atunci avem răspunsul gata. Răspunsul este cuprins în întrebare după îndepărtarea particulei „oare”. Întrebări decizionale cu o structură mai complexă sînt cele de tipul următor „care este unica propoziție adevărată dintre propozițiile P_1, P_2, \dots, P_n ?” (care P_1, P_2, \dots, P_n ?). „care este minimum adevărată?” și „care sînt cu exactitate „adevărate?” (în continuare vom folosi prescurtările: D_n — deciziională unică, D_m — deciziională minimă; D_e — deciziională exactă).

Iată, de exemplu, putem întreba: (3) În lupta de la Poltava a învins Suedia, Rusia sau Polonia?, așteptînd indicarea unei singure propoziții adevărate. (4) În războiul de 30 de ani a participat Polonia, Suedia, Germania sau Rusia?, așteptînd cel puțin o propoziție adevărată. (5) În secolul al XVII-lea țăranii polonezi lucrau ca iobagi, plăteau rentă în bani, ofereau dări în natură, erau scutiți de obligații față de stăpînii lor feudali?, așteptînd indicarea exactă a tuturor propozițiilor adevărate.

Întrebarea complementară (de tipul „care?” sau, altfel formulată, „pentru care $X \dots$?”), pusă în cazul cînd nu avem o ipoteză de răspuns, joacă un rol esențial în desfășurarea cercetărilor (ea mai e denumită întrebare de cercetare); răspunsul constă în a face o alegere dintr-o serie cu un mare număr (sau infinit) de elemente. În istorie sînt multe întrebări de tipul: (6) „Care au fost cauzele Războiului de 30 de ani?” (7) „Cine a fost comandantul armatei poloneze în bătălia de la Grunwald?” (8) „Cînd (adică în ce perioadă) a luat sfîșit supărașia comercială a Olandei asupra Angliei?” (9) „Care era structura societății poloneze înainte de războiul din ianuarie 1863?” (10) „Care este însemnătatea istorică a Manifestului Comitetului Polono-ger de Eliberare Națională?” (11) „De ce șleahți polonezi a fost așa de numeroși?” etc., etc. În cursul căutării răspunsurilor la aceste întrebări

bări (complementare) — evident, cu condiția ca seria de răspunsuri posibile să fie finită și cunoscută — se formulează întrebări decizionale. De exemplu, răspunzând la întrebarea (7), pot formula un șir de întrebări decizionale: (7a) „Zyndram din Maszkowice a fost comandantul bătăliei de la Grunwald?”, (7b) „Jagiello a fost comandantul bătăliei de la Grunwald?” etc. În cazul întrebării (9) pot întreba, de exemplu (9a) „Există pe atunci pătura intelectualității?”, (9b) „Erau mai numeroși țărani care plăteau dijma decît țărani iobagi?”, (9c) „Care erau păturile populației rurale?”, (9d) „Care era componenta pe naționalități a negustorilor bogati?” etc. Întrebările complementare le putem deci divide într-un șir de întrebări decizionale. Tipurile de întrebări complementare sînt următoarele: „Care este unica propoziție adevărată dintr-o serie dată de propoziții?”, „Care este, dintre propoziții, unica adevărată?” și „Care propoziții sînt adevărate în mod exact?” În propozițiile complementare pot fi cuprinse o parte din întrebările factografice, întrebările explicative și întrebările privind faptele.

Se poate constata că în cercetarea istorică rolul esențial, de ghid și joacă întrebările deschise și întrebările complementare — subdivizate în mod obișnuit pe parcursul procesului cognitiv în întrebări complementare închise și întrebări decizionale. Întrebarea decizională, prin natura sa, este întotdeauna o întrebare închisă. Întrebarea complementară poate fi atât deschisă, de exemplu întrebările (1), (2), (8), (10), cît și închisă, de exemplu întrebările (7), (8), (9c), (9d), deci nu întotdeauna este posibilă o delimitare univocă a lor.

În lumina teoriei comunicării (formulată de J. Giedymin), răspunsurile la întrebări (complementare și decizionale) se împart în directe și indirecte, iar din alt punct de vedere — în complete și parțiale. Răspunsurile directe la întrebările decizionale sînt incluse într-o propoziție (sau propoziții) din întrebare. În cazul în care întrebarea este compusă dintr-o propoziție, răspunsul direct poate fi ea însăși, sau negația ei. De exemplu, la întrebarea (2), răspunsul direct este: „Întotdeauna cînd coexistă un comerț înfloritor cu produse agricole și un sistem înăspriț de înrobire a țăranilor apare proprietatea funciară lucrată cu șerbii”, sau „Nu întotdeauna cînd...” În cazul cînd întrebarea cuprinde mai multe propoziții, atunci la întrebarea de tipul „Du răspunsul este o conjuncție a negațiilor tuturor propozițiilor, cu excepția uneia sau a celei unice, care nu e negativă, în timp ce la celelalte două tipuri de întrebare decizională (7Dm, De) răspunsul este oricare dintre propozițiile cuprinse în întrebare sau în conjuncția lor. În primul caz este vorba de indicarea uneia propoziții adevărate în seria dată de propoziții, în al doilea caz — de indicarea cel puțin a uneia adevărate, și în al treilea — a tuturor propozițiilor adevărate.”

Dacă în cazul întrebărilor decizionale indicăm un răspuns concret și direct, în cazul întrebărilor complementare putem indica numai schema răspunsului (*datum questionis*), care va include ceea ce e necunoscut (variabil) în întrebare. Schema răspunsului la întrebarea (1a) va fi următoarea: „Partidele X...Xn au sprijinit partidul hitlerist în anul 1933”. Cînd căutăm răspunsul la o întrebare complementară, ne străduim mai întîi să definim sfera necunoscutei și după aceea o reducem treptat.

Un răspuns indirect la o întrebare este constituit dintr-un răspuns incomplet direct și un răspuns parțial.

Un exemplu de răspuns incomplet direct la întrebarea: „Cine l-a ucis pe președintele Kennedy?” îl poate constitui propoziția: „Președintele Kennedy a fost ucis de un om care știa să tragă magistral”. După cum se vede, acesta se apropie de un răspuns direct. Răspunsul parțial este un răspuns care derivă logic (eventual în conjuncție cu o afirmație deja cunoscută) din răspunsul direct. El restrînge sfera necunoscutei din întrebare. De exemplu, răspunsul direct la întrebare despre datarea unui anumit document va fi reprezentat de propoziția: „Documentul a fost emis în anul 1120”; dacă nu cunoaștem însă data exactă a emiterii, construim un răspuns parțial (cu indicarea limitelor de timp — *postquam* și *antequam*): „Documentul a fost emis între anii 1124 și 1130”, tinzînd — pr. cît posibil — spre un răspuns direct. Este ușor de observat că acest răspuns parțial este o consecință (necunoscută exactă) a răspunsului direct (care reclamă în cazul nostru o estimare exactă).

Distingerea răspunsului direct de cel indirect este importantă pentru metodologia istoriei; ea se corelează cu problema stabilirii directe și indirecte a faptelor (cf. Cap. XIX). În cazul în care posedăm informații directe despre faptele care ne interesează, putem să dăm adesea dintr-o dată un răspuns direct, în schimb cînd aceste informații sînt indirecte ne îndreptăm către un răspuns direct (ipotetic), prin formularea unui șir de răspunsuri indirecte (incomplete directe și parțiale). Exemplul oferit cu datarea documentului se referă la situația cînd lipsesc informațiile (credibile) directe despre data emiterii lui. Avînd în vedere că și explicarea cauzală se realizează, în general, tot printr-un lung proces de probe, răspunsul la o întrebare explicativă se construiește în mod obișnuit cu ajutorul unui șir de răspunsuri indirecte. De exemplu, cînd punem întrebarea: „De ce Anglia în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea a întrecut Olanda în dezvoltarea economică?”, dăm mai întîi răspunsuri parțiale (ca, de exemplu: „pentru că Anglia a dezvoltat o industrie competitivă cu cea olandeză”, „deoarece nu a neglijat totodată comerțul și agricultura”, „deoarece Anglia a desfășurat o largă activitate de investiții” etc.), pentru a construi cu ajutorul lor un răspuns general direct (de exemplu: „Anglia a depășit economic Olanda deoarece economia ei s-a dezvoltat mai proporțional”). Adeseori însă rămînem la răspunsuri parțiale.

O categorie specială de răspunsuri (directe și indirecte) sînt ipotezele, de care trebuie să ne ocupăm ceva mai pe larg. Ipotezele (din cercetările istorice) pot fi denumite, la modul cel mai general, propuneri de răspunsuri la întrebările cercetării. Aceste propuneri obțin drept de cetățenie în știință sau sînt eliminate din cadrul acestora.

3. Conceptul de ipoteză în cercetarea istorică

Procesul de elaborare și de verificare a ipotezelor constituie o parte componentă a activității istoricului, dat fiind că el este însoțit de căutări ale răspunsurilor la întrebările privind trecutul. Deja etapa descifrării informațiilor primare oferă ocazia formulării unor ipoteze. Însăși descifrarea izvorului, în special cînd avem de-a face cu coduri mai greu de înțeles, înseamnă a face o anumită ipoteză. Chiar și atunci cînd am descifrat deja informația și sîntem convinși de rezultatele acestei operații nu acceptăm informația ca bază pentru cercetările ulterioare fără o critică internă și externă a izvorului, respectînd fără soluționarea problemei autenticității și veridicității informației.

continute în izvor. Nici în această acțiune nu ne putem dispensa de formularea ipotezelor. Formulăm apoi ipoteze în timpul stabilirii faptelor și al explicării lor. În toate aceste acțiuni acceptăm ca element pentru cercetarea ulterioară numai acele ipoteze pe care le-am supus verificării. În concluzie, procedeul de cercetare al istoricului, pe care mai înainte l-am definit ca pe un proces de formulare a întrebărilor și de găsire a răspunsurilor, poate fi conceput, din alt punct de vedere, ca un proces de formulare, fundamentare și verificare a ipotezelor. Ipotezele le tratăm ca pe o tentativă de răspuns (înainte de a da un temei acostui) și ca răspuns (după întrebarea lui) la întrebările puse. Evităm abstracție aici de faptul că întrebarea este prin ea însăși ipotetică. Vom vorbi despre aceasta mai departe.

În literatura metodologică de până acum, conceptul de ipoteză era construit, în primul rând, prin raport cu științele naturii. J. Giedymin s-a preocupat de completarea acestui punct de vedere prin studiile sale referitoare la problemele formulării și verificării ipotezelor în științele sociale și, în special, în istorie. Trebuie să fim de acord cu acest autor că, în cercetarea istorică, conceptul de ipoteză depășește cu mult cunoscuta interpretare din științele naturale, unde ipoteza este o rație necunoscută a unei propoziții care dă explicația unui fapt, ceea ce înseamnă limitarea conceptului de ipoteză la operația de explicare. În istorie formulăm ipoteze nu numai pentru a căuta răspunsuri la întrebările explicative (de tipul „de ce?”), ci și când răspundem la întrebările factografice (de tipul „ce-a fost?”), în acest din urmă caz incluzând alături de descifrarea informațiilor primare, cit și cercetarea autenticității și a veridicității izvoarelor. În general, se poate spune că, în cercetarea istorică, o ipoteză este orice propoziție despre trecut înainte de a fi supusă verificării, cit și după verificare, dar în acest caz numai cind n-am obținut un grad satisfăcător de întemeiere a ei. Să luăm ca exemplu ipoteza referitoare la originea autorului cronicii lui Gall (prima cronică poloneză scrisă în latină de un autor necunoscut — n.t.), sau cea referitoare la termenul „Shinesghe” din documentul „Dagome ludex” și oricât am încerca să le întărim cu argumente, rămân tot ipoteze, deoarece gradul lor de verificare cu greu poate fi considerat ca suficient.

Este bine deci să facem o distincție între ipotezele euristice (adică ipotezele înainte de verificare) și ipotezele (mai mult sau mai puțin) fondate. Evident, ipotezele fondate pot fi admise, în anumite condiții (de exemplu, după descoperirea unor izvoare noi), ca punct de pornire pentru o verificare ulterioară, putând îndeplini în acest mod funcția de ipoteze euristice. Ipotezele fondate nu mai evoluează în general ca „propoziții ipotetice”, deoarece constituie afirmații despre realitate recunoscute ca adevărate, totuși, conform principiului cunoscutului treptate a lumii, toate afirmațiile despre realitate au întotdeauna un „grad ipotetic” mai mare sau mai mic.

Alături de această clasificare generală în ipoteze euristice și fondate, mai pot fi făcute cel puțin alte două clasificări ale ipotezelor istorice. Una dintre clasificări are drept criteriu tipul de procedeu științific folosit de istoric. În acest caz, formularea și fondarea ipotezelor se referă pe rând la: descifrarea (decodificarea) informațiilor primare, critica externă și internă a izvorului, într-o accepțiune mai largă se cuprinde aici și decodificarea, stabilirea faptelor și explicația (inclusiv formularea legilor), precum și construirea imaginii istorice. Avem de-a face, deci, în mod succesiv cu ipotezele descifrării informațiilor con-

ținute în izvoare, cu ipotezele criticii izvoarelor, cu cele ale explicării cauzale care propun o integrare a tuturor informațiilor acumulate despre trecut, adică o narațiune determinată (imaginea evenimentelor istorice). Primele trei sînt ipoteze factografice, următoarele două ipoteze explicative, iar ultimele sînt ipoteze constructive. Repetăm acest lucru în schema următoare:

— ipotezele formulate pentru descifrarea informațiilor cuprinse în izvoare	ipoteze factografice
— ipotezele formulate în critica externă și internă a izvoarelor	
— ipotezele formulate în stabilirea faptelor (simple sau incluse în lanțuri cauzale)	ipoteze explicative
— ipoteze care explică faptele	
— ipoteze care stabilesc legi	
— ipoteze care organizează informațiile despre trecut (perindizare, clasificare a materialului etc.)	ipoteze constructive

Clasificarea în ipoteze factografice și explicative nu înseamnă, evident, că atunci cînd descifrăm izvoarele, cînd le criticăm sau cînd stabilim faptele, nu aplicăm și procedee tipice de explicare cauzală. În această clasificare s-a reliefat scopul fiecărui tip de procedeu. În primul caz este vorba de controlul faptelor, iar în al doilea — de explicarea lor cauzală.

Clasificarea ipotezelor istorice care urmează în drept criteriul felul întrebării, față de care ipoteza trebuie să constituie un răspuns. În lumina acestei clasificări, printre cele mai frecvente sînt:

- ipoteza — „cine?” „ce?” (și derivatele);
- ipoteza — „unde?” (și derivatele);
- ipoteza — „cînd?” (și derivatele);
- ipoteza — „cum?” (și derivatele);
- ipoteza — „de ce?” (și derivatele)

Se impune observația că istoricii, deși formulează (și controlează) permanent ipoteze în cursul cercetării, numai în unele cazuri se folosesc în mod explicit de termenul „ipoteză” (sau de un echivalent al său). Aceasta se întîmplă în special atunci cînd este vorba de stabilirea (mai rar — de explicarea) unor fapte care în dezvoltarea lor istorică sînt mai importante decît cercetarea efectuată, despre care nu se găsesc destule date în izvoare. În acest mod au intrat în știința istoriei ca ipoteze diverse afirmații referitoare la autorii celor mai diverse scrieri, scrisori etc., ipoteze care atribuie anumite acțiuni unor persoane determinate, ipoteze care stabilesc caracteristica unui anumit grup social, care propun o anumită descriere a evenimentelor despre care nu sînt informații etc. Adesea se folosesc alternativ pentru acest gen de afirmații relativ slab fundamentate termeni ca: „teză”, „opinie”, „păreră”, „supoziție” și altele. În general, o afirmație care este îndusă în clasa ipotezelor, deci este slab fundamentată, rămîne astfel pentru mult timp în știința istoriei, cu toate că gradul ei de fundamentare poate să crească. Cele mai mari sanse pentru o afirmație de a se elibera de eticheta de „ipoteză” le oferă descoperirea unor izvoare care aduc informații noi, esențiale pentru acest caz. În caz contrar, ne vom învîrta într-un cerc de ipoteze noi, pentru care

pledează favorabil cele mai diferite argumente, dar nu-și pierde caracterul strict ipotetic. Așa se întâmplă, de exemplu, cu ipotezele care încearcă să explice ce înseamnă termenul „arare”¹ notat în câteva izvoare medievale poloneze, sau cu cele care încearcă să explice de ce în perioada de timp în care se înregistra o creștere a populației Parisului înainte de Războiul de 100 de ani.

Termenul destul de frecvent utilizat: „ipoteză de lucru” este o variantă specifică a termenului: „ipoteză”, folosită atunci când cercetătorul vrea să sublinieze caracterul ei curativ, deci atunci când îl consideră (sau vrea să creadă) ca fiind deosebit de important.

4. Structura teoriilor istorice

Istoricii folosesc destul de frecvent termenul „teorie”. Ei vorbesc, de exemplu, de o teorie sau alta referitoare la originea unui oraș, la apariția terenurilor abandonate în satele Europei medievale sau la dezvoltarea economiei rurale de tip feudal. Dacă ipotezele sunt formulate adesea fără a numi totodată afirmațiile respective drept ipoteze, alături de care întâlnim și propoziții (mai puțin rare) denumite în mod special ipoteze, în cazul teoriilor se au în vedere numai acele serii de propoziții care sunt denumite astfel (teorii) de către istorici. De ne preocupă numai teoriile clasificate de istorici ca atare. Ele pot fi denumite pur și simplu teorii istorice. Problema sarcinilor teoriei ale cercetării istorice, precum și rolul teoriei în cadrul acestora vor fi discutate separat (cf. cap. XXV).

În linii generale, teoriile istorice — cu o anumită rezervă asupra căreia nu vom opri mai târziu — constituie un tip de ipoteze. Istoricul nu denumește însă teoria cu numele de ipoteză, deși structurile formale ale teoriilor istorice și ale ipotezelor sunt aceleași. Totuși, precum se deosebesc teoriile de celelalte ipoteze istorice? Analizând atențios un mare număr de „teorii” extrase din lucrările istorice de diverse tipuri, ajungem la concluzia că nu se pot stabili unele proprietăți ale teoriilor care să permită deosebirea cu precizie a acestora de alte ipoteze.

Se pot indica numai trei elemente care caracterizează în general teoriile istorice. Primul se referă la conținutul afirmativ, al doilea la construcția ei, iar al treilea — la etapa pe care aceasta o reprezintă în creșterea istoricului. Teoriile se referă, deci, în primul rând, la anumite evenimente de importanță majoră pentru procesul istoric. Gradul lor de fundamentare nu este superior celui al ipotezelor, în unele cazuri el este chiar deosebit de mic, chiar mai mic decât în cazul ipotezelor fondate — denumite astfel în mod explicit. Al doilea element se referă la construcția teoriei, care e puțin mai deosebită și deosebit de clară decât în cazul ipotezelor. Al treilea element caracteristic al teoriilor istorice constă în faptul că acestea sunt în general ipoteze care se referă la o anumită cauză sau la o anumită serie de cauze, deși ele se referă adesea la o simplă descriere a faptelor. În general, deci, teoriile constituie un răspuns la întrebarea de ce? sau cum? (în ce mod?), precum și la: cine?, unde?, de unde? etc. în chestiuni de mare importanță pentru procesul istoric.

¹ Semnificația acestui termen este foarte incertă. Se presupune că se referă la țărani care lucrau o anumită suprafață arabilă pe o perioadă de un an sau mai mult (nt.).

Cele spuse mai sus sugerează clasificarea teoriilor istorice în: factografice, genetice și cauzale, deci o clasificare apropiată de cea folosită în clasificarea ipotezelor. Toate aceste tipuri de teorii oferă o descriere (naratune) ipotetică (presumtivă, probabilă) a ceea ce s-a întâmplat în timpul t_1, \dots, t_n într-un loc determinat „la”, eventual cu un obiect „o”, în cazul când nimeni n-a observat aceasta, nu a fost în stare să observe sau nu s-au păstrat relații credibile despre evenimentele observate. Termenul „a avut loc” semnifică în acest caz fie descrierea însăși a unui sistem dat în perioada t_1, \dots, t_n , fie definirea cauzelor diferite dintre starea sistemului în timpul t_1 și cea din timpul t_n . El nu poate include atât descrierea transformării sistemului, cât și definirea cauzelor acestei transformări.

Ca exemplu de teorie factografică pot servi opiniile referitoare la teoriile de origine ale indoeuropenilor. Până în jumătatea secolului al XIX-lea era dominantă în acest sens teoria asiatică, care susținea că popoarele europene sunt originare din Asia. Apoi a apărut o altă teorie, care, în locul alternativei Asia—Europa, a propus alternativă: zona de pădure sau zona de stepă, cu mențiunea că se poate vorbi fie de Europa, fie de Asia, sau de amândouă la un loc². În cazul acestei teorii este vorba de a stabili pe cale indirectă (deoarece lipsesc informațiile directe despre locul de origine al indoeuropenilor) un fapt istoric determinat. Nu ne întrebăm aici ce l-a determinat pe indoeuropenii să se stabilească în stepele Europei sau ale Asiei, ci pur și simplu ne străduim să stabilim unde au fost așezările lor.

Un exemplu de teorie genetică (care oferă o descriere ipotetică a stadiilor succesive ale unui anumit eveniment, sau numai a stadiului său „primar”) pot servi încercările de a explica formarea orașelor în Polonia (și în multe alte țări). În epoca premergătoare dezvoltării pe scară largă a studiilor despre orașe, în special a cercetărilor arheologice, era destul de răspândită așa-numita teorie colonială de întemeiere a orașelor (*Kolonialtheorie*) lansată de istoricii germani. Conform acestei teorii, geneza orașelor poloneze e legată de colonizarea bazată pe dreptul german (adică în baza dreptului vest-european care ajunsese în Polonia via Germania), ceea ce însemna că punctul de pornire în dezvoltarea unui oraș (geneza lui) trebuia să fi fost un privilegiu de localizare (*locatio civitatis*) datorat migrării populației germane. Această teorie a fost înlăturată odată ce s-au stabilit fapte contrare ei, și anume că orașele poloneze au existat cu mult înainte de procesul colonizării germane și, totodată, că procesul de răspândire a dreptului german nu poate fi identificat cu procesul mult mai slab de migrare a populației germane. Aceasta demonstrează că teoria colonială nu oferă o descriere reală a stadiilor de dezvoltare a orașului și, în special, a stadiilor lui de început. În locul teoriei coloniale au apărut diverse variante ale teoriei genezei interne a orașelor, dintre care, referitor la Polonia, predomină teoria locurilor de târg (tîrgul — ca prim stadiu de dezvoltare a orașului) și teoria cetăților (cețatibă întărită — ca început al orașului). Aceste teorii nu sunt contradictorii, ci se completează reciproc.

În cercetările istorice întâlnim cel mai frecvent teoriile cauzale, care formulează cauze ipotetice pentru anumite evenimente importante din punct de vedere istoric. Un exemplu de teorie de acest tip îl pot constitui tentativele de a explica revoluția prețurilor în Europa secolului al XVI-lea, inițiate încă în anul 1568, prin cunoscuta discuție dintre J. Bodin și M. Malestroit. Unii se pronunță în favoarea teoriei marelui

preținase, legind revoluția prețurilor în special de afluxul de metal din America în Europa, alții sînt însă tentați să sublinieze, în primul rînd rolul înviorării economice a țărilor europene ca principală cauză a creșterii generale a prețurilor¹¹. Un alt exemplu de teorii cauzale din construcțiile care încearcă să explice dezvoltarea economiei, fondată în Europa centrală și orientală. În cursul discuției ce durează de circa un secol¹², s-au formulat cauzele apariției acestui tip de economie, care ar fi: schimbarea caracterului armatei, ceea ce l-a constrins pe nobili să ocupe de agricultură (teoria militară), scăderea rentelor în Evul Mediu care a provocat micșorarea veniturilor nobilimii (teoria rentelor), existența locurilor pustii în sate, care trebuiau (sau puteau fi) cultivate (teoria locurilor pustii), condiții naturale favorabile pentru producția de cereale (teoria condițiilor naturale), o situație favorabilă a pieței pentru exportul de cereale (teoria pieței) sau, împreună, caracterul serios și situația pieței (teoria lui Rutkowski). Se poate spune că cel puțin o parte însemnată a explicațiilor cauzale referitoare la cele mai importante evenimente pentru care nu există informații complete poartă numele de teorie.

Structura unor teorii istorice este alta decît structura teoriilor în accepțiunea cunoscută din metodologia generală a științelor. În metodologia generală a științelor, după cum se știe, formează o teorie în primul rînd 1) un sistem deductiv (de exemplu teoria multilor), 2) anumite serii de afirmații coerente, în care toate sau cel puțin o parte formează o propoziție generală (este o lege sau este sub formă de lege).

În sensul celor de mai sus, teoriile istorice sînt o variantă a teoriilor empirice, dar aceasta se referă numai la acele teorii istorice care sînt incluse în cadrul celei dese două grupuri. În această grupă putem include deci numai teoriile istorice compuse din afirmații rigurose generale (conf. cap. XXV), dar în istorie se întîlnesc și teorii (adică afirmații numite astfel de istorici) care sînt un ansamblu de propoziții de observație — (propoziții istorice — vezi cap. XXV) care nu conțin afirmații generale. Din cele trei grupe de teorii istorice indicate, teoriile factografice și cele genetice (adică acelea care se ocupă de stabilirea faptelor) se pot compune exclusiv din fraze istorice, în timp ce teoriile cauzale (nu ne referim aici la explicația cauzală nedenumită teorie, conform cerințelor explicației cauzale — cf. cap. XXI) trebuie să conțină (măcar sub forma unor premise ascunse) propoziții care sînt legi. Legile pot fi însă incluse și în teoriile factografice și genetice. În concluzie, teoriile istorice au un caracter mixt: se inserîu în limitele dintre seturile alcătuite numai din propoziții istorice și conjuncția lor cu propozițiile rigurose generale — fără a ajunge însă la statutul de seturi de propoziții rigurose generale. Situația este ilustrată de Fig. 30, care indică limitele între care se află teoriile empirice în accepțiunea metodologiei generale a științelor și teoriile istorice.

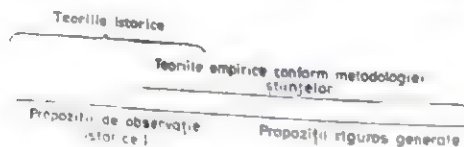

Fig. 30

Teoriile istorice se poate deosebi o ipoteză (care propune un mod de tratament de stabilire a faptelor, în cazul teoriilor factografice și genetice), sau o legătură cauzală determinată, în cazul teoriilor cauzale) și argumentele în favoarea acestei ipoteze (care constituie premisele raționamentelor corespunzătoare). Aceasta înseamnă că, din punctul de vedere al construcției, conceptul de teorie se deosebește intrinsec de conceptul de ipoteză, care nu include în general și argumente, poate numai în a se folosește termenul de „ipoteză” în sens de teorie istorică. Aceasta este a doua trăsătură generală a teoriei care o deosebește de ipotezele istorice. Totuși, cele spuse nu exclud faptul că modul de formulare, de fundamentare și de verificare a teoriilor și ipotezelor istorice este comun.

5. Schema procedurii ipotetice în istorie

O ipoteză sau o teorie devine afirmație științifică sau este inclusă în ansamblul cunoștințelor științifice alia după ce este supusă operației de fundamentare. Problemele privind critica, verificarea, decizia, confirmarea sau fundamentarea ipotezelor sînt probleme centrale ale metodologiei generale a științelor, viu discutate în ultima vreme¹³. În cercetarea istorică, fundamentarea ipotezelor se identifică cu așa-numita critică istorică sau cu metoda criticii. Problemele specifice acestei fundamentări tin, evident, de tehnicile criticii izvoarelor, de modalitățile de stabilire a faptelor și de explicația cauzală, care vor fi analizate mai îndepărtat în alte părți ale acestei lucrări.

Una din etapele procedurii ipotetice trebuie distinse și mijloacele sau schemele acestuia. În înțelesul cel mai general, mijloacele sînt: subținerarea de informații noi (principiul extinderii cunoștințelor) și inferența, respectiv recunoașterea anumitor propoziții (concluzii) pe baza acceptării altor premise (principiul inferenței). În diferitele etape ale procedurii, care constituie cea mai generală structură a schemelor, se aplică mijloacele corespunzătoare.

În cadrul procedurii ipotetice (nu numai în istorie) trebuie deosebit trei etape: formularea ipotezei, fundamentarea și verificarea. Termenul „fundamentare” poate fi interpretat și într-un sens mai larg, astfel încît să includă și procesul verificării. În cercetarea istorică, schemele procedurii ipotetice se diferențiază, pe de o parte, în funcție de faptul dacă se caută răspuns la o întrebare decizională sau complementară, iar pe de altă parte, dacă avem de-a face cu o stabilire directă sau indirectă a faptelor (cf. cap. XIX). Avînd în vedere că izvoarele nu vorbesc direct despre cauzele faptelor din trecut, iar atunci cînd conțin astfel de informații ele au în mod obișnuit pentru istoric o valoare secundară, ele vor fi vizate în cursul stabilirii indirecte a faptelor printre modalitățile indirecte de construire a narațiunii istorice.

În cadrul întrebărilor decizionale (formate din două sau n elemente), schema procedurii ipotetice (care nu indică ordinea operațiunilor) este următoarea:

- (1) Formularea unei întrebări în domeniul de cercetare;
- (2) Stabilirea tipului întrebării (?Du, ?Dm, ?Do);
- (3) Verificarea pe baza cunoștințelor noastre (referitor la ?Dm și ?Do) dacă există o astfel de situație în care cel puțin un răspuns direct este adevărat (dacă este satisfăcută așa-numita premisă pozitivă a întrebării) și cel puțin unul fals (așa-numita premisă negativă a întrebării), (iar referitor la ?Du, dacă ne putem aștepta ca numai un singur răspuns să fie

adevărat (aşa-numita premisă a unităţii). Aceasta înseamnă că verificăm dacă întrebarea a fost bine pusă, verificarea poate avea caracter ipotetic. Se poate întâmpla ca răspunsul obţinut să anuleze premisa pozitivă a întrebării. (atunci când premisa pozitivă nu este satisfăcută). De asemenea, poate fi anulată premisa negativă şi atunci este necesar să se modifice întrebarea.

(4) Selectarea răspunsurilor (pe baza informaţiilor directe sau indirecte).
(5) Fundamentarea şi verificarea prin intermediul corectării, dacă consecinţele ipotezelor sînt acceptabile din punctul de vedere al cunoştinţelor noastre.

Punctele (1), (2), (3) corespund etapei de formulare a ipotezei, iar (4) şi (5) — fundamentării şi verificării ei.

În cazul întrebărilor complementare, punctele (1), (2) şi (3) — întrebările, care se referă la întrebările decizionale, se repetă. În continuare nu are loc totuşi o selecţie între diferite răspunsuri, ci (4), descoperirea necunoscutelor (cînd găsim o informaţie directă completă despre a) sau „apropierea” de necunoscută (cînd nu avem o astfel de informaţie directă). Această „apropiere” are loc pe baza unor informaţii care tablilese ce valori admite necunoştinţele informaţiilor respective pe lista sferă necunoştute şi au caracter de răspunsuri parţiale la întrebările puse. În cazul informaţiilor indirecte, răspunsurile parţiale au caracter de ipoteze. De asemenea, nici răspunsul nu ne dă siguranţă că am soluţionat corect problema. Totuşi, putem defini această ipoteză, spre deosebire de ipotezele formulate la primele faze ale procesului ipotetic, ca ipoteză justificată.

În cercetarea istorică, după cum am constatat, întrebările decizionale şi complementare se pun alternativ în timpul soluţionării unor probleme date. Gradul de certitudine al răspunsului obţinut şi modificările schemei generale ale procedurii ipotetice depind în primul rînd de felul de informaţii (directe sau indirecte) găsim în izvoare referenţiale la faptul (faptele) care ne interesează. Caracterul acestor informaţii determină în mare măsură şi schemele de inferenţă (corecte sau eronate) de care ne folosim în cursul procesului de fundamentare.

În cazul stabilirii faptelor pentru care principalul mijloc de fundamentare şi verificare îl constituie informaţiile directe provenite din izvoare, este esenţial să examinăm autenticitatea izvoarelor şi credibilitatea informaţiilor (cf. cap. XVIII). Avînd în vedere că în mod obișnuit examinarea autenticităţii şi a credibilităţii are loc înainte de formularea ipotezei, aceasta ar putea fi inclusă în etapa de construire a ipotezei (cum este înclinat s-o facă J. Giedymin); noi considerăm examinarea autenticităţii şi a credibilităţii ca o componentă a procesului de fundamentare. Din moment ce sîntem convinşi că izvorul care conţine informaţiile ce ne interesează provine realmente din perioada respectivă relativ sigură, admitem că faptele despre care vorbesc sînt în egală măsură sigure. Avem de-a face aici cu un şir de propoziţii pe care le putem reconstrui în întregime, deoarece procesul de inferenţă efectuat are un caracter entimematic (adică conţine premise subînţelese):

Premise:

(1) Dacă izvorul este autentic şi conţine informaţii demne de credinţă, atunci se poate (sau, atenuat: în general se poate) admite că faptele despre care el ne informează au avut realmente loc (premisă subînţeleasă).

(2) Izvorul X este autentic şi conţine informaţii demne de credinţă (informaţia concretă despre faptul A este credibilă).

Concluzia:

(2) Faptul A, despre care este vorba în izvorul X, a avut loc (sau: a avut loc cu suficient de mare probabilitate şi, deci, propoziţia despre el este suficient fondată).

După cum este uşor de observat, acesta este un mod deductiv de a trage concluzii, dar aici poate interveni şi aşa-numita deducţie probabilistă (sau aşa-zisa deducţie atenuată)¹⁴. Premisele sînt, bineînţeles, concluzii complexe. Însăşi examinarea autenticităţii izvorului şi a credibilităţii informaţiei este mult mai complexă. Ne vom ocupa de ea în mod separat (cap. XVIII). Menţionăm numai că în acest caz intervenim procese mentale similare cu cele care au loc la stabilirea indirectă a faptelor şi în explicaţia cauzală. În cazul în care examinarea autenticităţii sau a credibilităţii conduce la un rezultat negativ, trebuie să stabilim faptul care ne interesează în mod indirect.

În cazul stabilirii indirecte a faptelor şi a explicaţiei cauzale, fundamentarea şi verificarea ipotezelor are loc pe două niveluri. Primul nivel se referă la examinarea autenticităţii izvorului şi a credibilităţii informaţiei şi, deci, este identic cu cel analizat mai sus, cu menţiunea că ceea ce fundamentăm prin această fază vorbeşte numai indirect despre faptul care ne interesează, adică spunem că ceea ce constatăm constituie simptomele lui.

Al doilea nivel al fundamentării şi verificării constă în a cerceta consecinţele ce derivă din acceptarea unei ipoteze determinate¹⁵ (dacă lucrurile ar sta aşa cum spune ipoteza H, atunci trebuie să admitem de asemenea că a... n) şi în a verifica dacă aceste consecinţe au avut loc în realitate (sau cel puţin cu o mare probabilitate). Dacă consecinţele examinate de noi au avut loc în realitate şi, în plus, nu se află în dezacord cu alte informaţii cuprinse în izvor şi cu cunoştinţele avute de noi (seturi de propoziţii acceptate ca adevărate), atunci, în general, admitem această ipoteză. Ultima condiţie nu are un caracter absolut. Cercetătorii mai curajoşi, anulînd principiul conservatismului, nu ezită adesea să admită unele ipoteze care tind să modifice fragmentele corespunzătoare ale cunoştinţelor provenite din afara izvoarelor. Aceste ipoteze, în general, stimulează dezvoltarea ştiinţei istorice.

În cazul examinării consecinţelor ipotezelor, deducţia se prezintă în general sub forma unei inferenţe reductive sau a unei scheme *modus tollens tollens* de deducţie¹⁶. Iată schema inferenţei reductive aplicată la procedul ipotetic în istorie:

Premise:

(1) Dacă presupunem că în timpul t şi locul l a avut loc faptul A (sau că un anumit fapt a fost cauza unui eveniment), atunci trebuie să admitem de asemenea că au avut loc şi faptele a... n.

(2) Faptele a... n s-au petrecut într-adevăr (sau cu o mare probabilitate).

Concluzia:

(3) Faptul A a avut probabil (în mod verosimil) loc.

Dacă premisa (2) nu este satisfăcută, nu se poate trage o concluzie pozitivă despre existenţa faptului, adică ipoteza nu este validată.

Iată un exemplu de aplicare a schemei *tollendo tollens* pentru fundamentarea ipotezei „Zyndram din Maszkowice a fost comandant în bătălia de la Grunwald”.

Premise:

(1) Dacă admitem că Zyndram din Maszkowice a fost comandant în bătălia de la Grunwald, atunci trebuie să admitem de asemenea că în Evul Mediu putea să fie comandant într-o mare bătălie, un om de condiție joasă și cu avere mică, cu un trecut modest de luptător, n-a fost răsplătit după bătălie, care n-a participat la consiliul de război etc.

(2) În Evul Mediu, o persoană cu astfel de caracteristici nu era (în general) comandant într-o mare bătălie.

Concluzia:

(3) Zyndram din Maszkowice nu a fost (sau foarte puțin probabil a fost) comandant în bătălia de la Grunwald”.

Această ipoteză trebuie respinsă, rezultatul verificării fiind fals. Să semnificare, din cauza neconcordanței consecințelor care derivă din cunoștințele noastre

Studiile de medievistică furnizează exemple deosebit de interesante, dar și foarte complicate uneori, de fundamentare și verificare a ipotezelor. În general, verificarea (pentru întărirea ei) este corelată cu încercarea de atribuire a valorii de fals ipotezelor concurente. Se demonstrează falsitatea consecințelor acestor din urmă ipoteze pentru a se arăta probabilitatea mai mare a consecințelor ipotezei fundamentate în prezent. Analizând descrierea teritoriului etnic polonez din „Germania” lui Tacit, H. Łowmiański scrie, printre altele: „Slaba cunoaștere de către antici a riului Odra, lipsa lui din itinerariile atractive, în sfârșit, lipsa unei semnalări a Burgunzilor de-a lungul Odrei — toate acestea exclud posibilitatea ca în descrierea sa Tacit să fi urmărit cursul acestui fluviu, tot așa cum nu este probabil să fi urmărit cursul Elbei, fiindcă pe acest drum nu i-am fi întâlnit nici pe buri, nici pe cotini, în schimb am fi auzit de semnoni și de longobarzi, pe care autorul îi descrie în alt context. Deci singura direcție posibilă a descrierii lui Tacit pare să fi fost cea care urmează drumul chihlimbarului și care duce de la Poarta Moravici (sau prin trecătoarea Kłodzka) până la Vistula de Jos⁴⁵. Această din urmă ipoteză este, bineînțeles, mult mai amplu fundamentată de autor.

Este ușor de observat că adoptarea ipotezei privind drumul chihlimbarului nu atrage după sine acceptarea unor consecințe care să nu concorde cu faptele deja cunoscute. În cazul altor ipoteze problema se prezintă altfel.

Ipoteza Odra — ar trebui să admitem (1) că Odra era bine cunoscută de antici, (2) că ea se afla pe o rută cu o destinație care atrăgea și (3) că Tacit ar fi trebuit să-i enumere și pe burgunzii de pe Odra (din moment ce enumără și alte triburi). Cunoștințele provenite din afara izvoarelor ne arată că primele două consecințe sînt inacceptabile, iar din cunoștințele cuprinse în izvor se știe că Tacit nu-i menționează pe burgunzi.

Ipoteza Elba — ar trebui să admitem că Tacit îi va fi menționind pe semnoni și longobarzi, dar îi menționează pe buri și cotini.

Ipoteza drumul chihlimbarului — nu presupune consecințe rezultate din ipotezele precedente și este conformă cu descrierea fiecărui trib făcută de Tacit (respectiv este conformă cu cunoștințele verificate).

Exemple de acest gen de verificare (pe cale indirectă) a ipotezelor stau în treburile căutate exclusiv în lucrările de istorie veche. Este suficient să amintim de asasinarea recentă a președintelui Kennedy și de discuțiile legate de persoana asasinului.

Procesul de fundamentare și verificare a ipotezelor istorice se realizează cel puțin în două etape. Prima etapă constă în fundamentarea și verificarea ipotezelor realizate individual de cercetător. Precizia și valoarea acestora depind de pregătirea și de etica științifică a cercetătorului. În orice caz, cercetătorul este obligat să prezinte rezultatele muncii sale în așa fel, încât să poată fi supuse controlului, în special din partea comunității oamenilor de știință.

De-a doua etapă în care rezultatele cercetărilor sînt făcute publice, începe a doua etapă a verificării ipotezei, care teoretic nu se termină niciodată. În timp ce, în prima etapă, chiar și cel mai conștiincios istoric se concentrează mai mult asupra achiziționării de argumente în favoarea tezei sale decât asupra căutării eventualelor ei false consecințe, îndrăgindu-și toate eforturile spre teoretizarea ei, în cursul celei de a doua etape atenția principală a criticilor se îndreaptă spre căutarea eventualelor consecințe false ale ipotezelor examinate.

Informațiile sînt indispensabile atât pentru formularea întrebării, cit și pentru formularea răspunsului. Informația poate fi definită în diverse moduri. Pentru erințele istoriei este foarte utilă interpretarea cit mai largă a termenului „informație”, care să includă atât informația semantică, cit și informația non-semantică (extralingvistică). O astfel de interpretare este proprie teoriei informației. Un exemplu tipic de informație semantică îl constituie formulările cuprinse în izvoarele scrise, iar de informație extrasemantică — așa-zisele vestigii, dovezi arheologice.

Informațiile „se animă” abia după punerea întrebării. Se poate spune că fondul de informații „neanimate” este imens — problema constă în carenta unor întrebări adecvate. Adesea în știință, așa se întâmplă nu o dată în istorie, întrebările sînt puse conform unor coduri tradiționale. Este, deci, evident că, pînă cînd nu se schimbă codul, este greu să se aștepte schimbări vizibile în sfera informațiilor achiziționate și, deci, un progres în procesul de cercetare. Este limpede că și semnul întrebării constituie o informație, dar este o așa-zisă informație direcțională, care constă în formularea unei sarcini anume⁴⁶.

În general, deci, procedeele de cercetare al istoricului constă în formularea de întrebări în domeniul ales și în căutarea răspunsurilor corespunzătoare. Avînd în vedere că nici una dintre aceste activități nu este posibilă fără informare, principala sarcină în reconstrucția prezentei este posibilă fără informare, principala sarcină de informare, cedeului de cercetare al istoricului este de a stabili sursele de informare, locul lor în acest procedeu și caracterul informațiilor. Istoricul utilizează locul lor în acest procedeu și caracterul informațiilor. Istoricul utilizează în cercetarea sa (deci în punerea întrebărilor și în căutarea răspunsurilor) două tipuri de informații: provenite din izvoare și din afara izvoarelor. Istoricul le găsește pe primele în izvoarele specifice, istorice, iar pe celelalte în bagajul său de cunoștințe generale. Apare acum necesitatea de a medita asupra a ceea ce numim: izvor istoric, cunoștințe provenite din izvoare, informații provenite din izvoare, cunoștințe provenite din afara izvoarelor și informații provenite din afara izvoarelor.

1. Pentru aceste concepte, cf. R. D. Luce, H. Raiff, *Games and Decisions...*, op. cit.
2. Analiza întrebărilor (și a răspunsurilor) în demersul științific aparține ramurilor celor mai dezvoltate ale metodologiei. Unul dintre pionierii în acest domeniu este K. Ajdukiewicz, *Zdania pytajne* [Propozițiile interogative], Warszawa, 1934, retipărită în *Język i poznanie*, op. cit. De la el provin o serie de termeni. Cercetări speciale în acest domeniu a întreprins J. Giedymin (*Problemy, założenia, rozstrzygnięcia*, op. cit.), ale cărui rezultate le utilizăm cel mai mult în lucrarea noastră. Aceiași lucru cu privire la lucrarea lui J. Giedymin și J. Kmita, *Wykłady z logiki formalnej, teorii komunikacji i metodologii nauk* [Prelegeri de logică formală, de teoria comunicării și de metodologia științelor], Poznań, 1966, cap. IV. Vezi, de asemenea, lucrarea lui Z. Cackowski, *Problemy i pseudoproblemy* [Probleme și pseudoprobleme], Warszawa, 1964, cu caracter mai mult filozofic decât metodologic. J. Giedymin citează lucrări străine în *Problemy...*, op. cit., p. 19. În special merită atenție lucrarea lui D. Harrah, *Communication: A Logical Model*, Cambridge (Mass.), 1963.
3. J. Giedymin, *Problemy...*, op. cit., p. 15—16.
4. *Ibidem*.
5. Această problemă va fi examinată în altă parte.
6. Cf. în special J. Giedymin, *Hipotezy w analizie i krytyce źródeł* [Ipotezele în analiza și critica izvoarelor], în *Z problemów logicznych analizy historycznej* [Probleme logice de analiză istorică], Poznań 1961; idem, *Problemy logiczne analizy historycznej*, op. cit., p. 24 și urm.; idem, *Uogólnienie postulatów rozstrzygalności hipotez* [Generalizarea postulatului de decidabilitate a ipotezelor], în „*Studia Filozoficzne*” 1959, nr. 5. Prima din aceste lucrări a fost discutată de J. Dutkiewicz în „*Kwartalnik Historyczny*”, nr. 4, 1959, cărui Giedymin i-a replicat în „*Kwartalnik Historyczny*”, nr. 4, 1962.
7. J. Giedymin dă următoarea definiție analitică ipotezei în științele sociale și umaniste: „Ipoteza este o afirmație care nu are o fundamentare suficientă în știința respectivă și care este interpretată ca un răspuns la o anumită întrebare pusă în sfera științei respective (*Problemy logiczne...* op. cit., p. 30).
8. J. Giedymin a atras atenția asupra acestui fapt, în replica dată lui J. Dutkiewicz (vezi nota 6).
9. Această clasificare a fost introdusă de J. Giedymin, (*Problemy logiczne...* op. cit., p. 32) cu referire la analiza istorică.
10. Am luat acest exemplu din cartea lui H. Lowmianski, *Początki Polski* [Începuturile Poloniei], ed. a II-a, vol. I, Warszawa, 1964, p. 39 și urm. Autorul se pronunță în favoarea teoriei stepei (euroasiatice, vezi p. 49).
11. Problema aceasta este amplu discutată de W. Kula în *Problemy i metody historii gospodarczej* [Probleme și metode ale istoriei economice], op. cit., p. 529 și urm.
12. Pentru detalii, vezi J. Topolski *Narodzony kapitalizmu w Europie* [Originea capitalismului în Europa], Warszawa, 1965, p. 135—136.
13. O demonstrează printre altele Międzynarodowe Kolokwium Metodologii Nauk w Warszawie (Colocviu internațional de metodologia științelor din Varsovia), 18—23 septembrie 1961. Cf. referatelor publicate *The Foundation of Statements and Decisions*, Warszawa, 1965. Problemele generale au fost prezentate aici de K. Ajdukiewicz în *The Problem of Foundation*, p. 1—11.
14. Inferența deductivă poate avea, printre altele, forma *modus ponendo ponens* sau *modus tollendo tollens*.

<i>Modus ponendo ponens</i> Dacă p, atunci q p deci q	<i>Modus tollendo tollens</i> Dacă p, atunci q non q deci non p
--	--

 Despre deducție vom discuta mai târziu (cf. cap. XIX).

15. Exemple de fundamentare a ipotezelor istorice prin introducerea consecințelor oferă J. Giedymin, „*Z problemów logicznych*”, op. cit., p. 40—43.
16. Schema deducției reductive este următoarea:
 Dacă p, atunci q

q

de unde (probabil) p

Acesta este un mod nesigur de inferență, denumit și subiectiv incert (cf. K. Ajdukiewicz, *Logika pragmatyczna*, op. cit., p. 127—133)

17. Exemplul a fost luat din lucrarea lui S. Kuczyński, *Wielka wojna z Zakonem Krzyżackim w latach 1409—1411* [Marele război contra Ordinului Teuton din anii 1409—1411], Warszawa, 1955, p. 147.
18. H. Lowmianski, *Początki Polski*, op. cit., vol. I, p. 232.
19. Cf. J. Giedymin, *Problemy...*, op. cit., p. 20.

XV TEORIA CUNOȘTINTELOR PROVENITE DIN IZVOARE

1. Conceptul general de izvor istoric

Vorbim despre cunoștințele provenite din izvoare istorice în sensul că acestea din urmă sînt izvoare specifice pentru problema noastră. Există totuși și un concept general de izvor istoric, alături de cel relativ la problema de cercetare. Cu acest concept operează istoricii cînd încearcă să găsească o definiție generală a izvorului istoric. E. Bernheim dă două definiții diferite izvorului istoric, prima dintre ele nefiind pînă acum luată în considerare (cu excepția lui J. Giedymin); ea se referă în general la izvoare ca la niște „materiale din care știința noastră își dobîndește cunoașterea”¹. A doua definiție, mai amplă, arată că izvoarele sînt „rezultate ale activității umane, care, fie prin destinația, fie prin simpla lor existență, origine sau alte circumstanțe sînt deosebit de potrivite pentru cunoașterea și verificarea faptelor istorice”². O definiție asemănătoare dau mulți savanți germani, mergînd evident pe urmele lui Bernheim. Ch. V. Langlois și Ch. Seignobos adaugă, după faimoasa lor expresie: „l'histoire se fait avec des documents”, că documentele „sînt urme lăsate de gîndirea și faptele oamenilor din trecut (d'autre-fois)”³.

Dintre autorii polonezi, M. Handelsman definește ca izvor orice „urmă fixată și conservată de gîndire, de activități sau, în general, de viață umană”⁴. S. Kościalkowski — „orice urmă de existență sau de activitate umană din trecut, cu alte cuvinte, orice urmă lăsată de un fapt istoric, care servește la cunoașterea și reconstruirea acestuia”⁵. G. Labuda oferă o definiție mai amplă. El scrie: „Numim izvor istoric toate relicvele psihofizice și sociale care, fiind produsul activității umane și care, totodată, participînd la dezvoltarea vieții sociale, au capacitatea de a reflecta această dezvoltare. Ca urmare a acestor proprietăți ale sale (de produs al muncii și capacitate de reflectare), izvorul este un mijloc de cunoaștere care facilitează reconstituirea științifică a evoluției societății sub toate aspectele sale”⁶. Sînt introduse aici două elemente noi față de definiția lui Bernheim: „participarea” izvoarelor la dezvoltarea societății și „capacitatea” lor de a reconstitui științific evoluția al muncii umane”, iar al doilea, fiind o consecință a faptului că e „un produs al muncii umane”, după cum a demonstrat J. Giedymin, nu scoate în evidență nici o altă caracteristică care să ne permită să distingem izvorul istoric de tot ceea ce nu este izvor, de aceea el este inutil în definiția izvorului⁷.

În toate aceste definiții, precum și în multe altele⁸, care, din punctul de vedere al conținutului, pot fi împărțite în mono- și bicomponente, se indică (în cazul definițiilor cu o singură componentă) fie numai „urmele”, „rezultatele”, „produsele”, „relicvele” activității umane (eventual părți) și faptul că aceste „urme” și „rezultate” „sînt utile”, „servesc”,

„facilitează” cunoașterea (reconstituirea) faptelor istorice. În definițiile alcătuite din două părți, aceasta înseamnă că numai acele „urme” și „rezultate” sînt izvoare care contribuie (sau: în mod deosebit contribuie), servesc, facilitează cunoașterea trecutului. În definiția lui G. Labuda, simplul fapt că un „vestigiu” este „un produs” al muncii omului îi conferă automat capacitatea „de a reflecta” dezvoltarea societății. În alte definiții nu se știe în ce mod se face deosebirea între „vestigii” etc., care nu servesc la cunoașterea istorică și cele care servesc acestei cunoașteri. Această parte componentă a definițiilor este deci deosebit de obscură întrucît de ce considerăm că definițiile cu o singură componentă sînt mai bune. Din rîndul acestora face parte și definiția lui Labuda, după înlăturarea elementelor superflue menționate anterior și sublinierea faptului că toate rezultatele muncii capătă automat capacitatea „de a reflecta” trecutul.

Definițiile (altfel cele cu o componentă, cit și cele formate din două părți) pot fi — din punctul de vedere al sferei lor — mai extinse sau mai restrinse. Cele mai restrinse (a doua a lui Bernheim, cea a lui Langlois și Seignobos și cea a lui Labuda) vorbesc numai despre „vestigii”, „rezultate” etc. ale activității umane (ale muncii umane), excluzînd prin aceasta din sfera conceptului de izvor istoric imense zone de urme naturale (de exemplu, schelete de oameni și animale, resturi de plante, unele anuale ale copacilor etc.); cele mai extinse vorbesc fie de toate materialele care servesc la cunoașterea trecutului (prima definiție a lui Bernheim), fie, în cazul definițiilor extinse dar incomplete, limitează acest material la vestigiile de „existență” umană sau de viață umană (Handelsman, Kościalkowski) și, deci, exclud alte urme naturale.

În lumina celor spuse despre cunoașterea istorică și izvoarele sale, restricțiile impuse de definițiile mai restrinse sau de cele mai extinse dar incomplete sînt nejustificate și nu corespund practicii reale a istoricilor care folosesc și izvoarele naturale.

Punctul de plecare pentru considerațiile noastre ulterioare trebuie să fie o definiție completă. Totuși, trebuie să spunem în mod explicit că noțiunea de „material” al cunoașterii inclusă în această definiție trebuie să cuprindă nu numai lucrurile, ci și caracteristicile lucrurilor și, eventual, ale raporturilor dintre lucruri⁹ și, în plus, să nu se excludă din categoria de izvor istoric memoria umană (tradiția). În acest fel am ajunge la afirmația că izvor istoric este orice sursă de cunoaștere istorică (directă sau indirectă), adică orice informație (în sensul teoriei informației) despre trecutul social, oriunde s-ar afla, împreună cu tot ce servește la transmiterea acestor informații (canale de informație). Trecutul social este interpretat aici în sens larg, incluzînd și condițiile naturale în care a trăit omul. Izvor istoric sînt, deci, toate informațiile care se referă la viața oamenilor din trecut, împreună cu canalele de informare. Un izvor este deci atît informația că în timpul t , în locul l a avut loc evenimentul e , cit și documentul (de exemplu o cronică) cu ajutorul căruia această informație a putut fi receptată. În mod similar, un izvor este și informația că în anii x_1, \dots, x_n au fost ierni aspre, deoarece așa rezultă din observarea inelelor de creștere a arborilor, cit și a acelor trunchiuri de copac care conțin această informație. În cazul memoriei (tradiției), canalul de informație este omul viu.

De asemenea, este necesar să se facă diferența între izvorul potențial și izvorul efectiv (în ambele cazuri fiind vorba de conceptul general de izvor istoric). În considerațiile noastre ne-am folosit de conceptul de izvor efectiv (informațiile despre trecut plus canalele), în schimb, de

exemplu, la Bernheim se vorbește de toate materialele posibile din care istoricul își „dobindește cunoașterea“. Pe de o parte avem de-a face cu un întreg ocean, iar pe de altă parte numai cu ceea ce putem pescui din acest ocean pentru cerințele noastre. Conceptul de izvor pentru o problemă dată este, repetăm, și mai limitat, deoarece se referă numai la o mică parte din aceste resurse „pescuibile“.

Izvoarele potențiale sînt reprezentate de tot ce se află la dispoziția istoricului pentru a obține informații despre trecut, iar izvoarele efective sînt însăși seria informațiilor obținute sau gata de a fi obținute.

2. Clasificarea tradițională a izvoarelor istorice

Vom opera în continuare cu conceptul general de izvor istoric (efectiv) necesar pentru soluționarea problemei clasificării izvoarelor, operație care este o continuare a analizei definiției acestora. Se poate afirma, fără exagerare că această problemă a făcut parte din acle probleme în jurul cărora (ca de obicei, în jurul problemelor de clasificare) a avut loc o discuție foarte aprinsă, în special în literatura germană și în cea aflată sub influența ei. Diversi autori au elaborat clasificări tot mai noi, încercînd de fiecare dată să ne convingă de progresul înregistrat astfel și de utilitatea probelor prezentate.

Primele considerații asupra clasificării tipurilor de izvoare istorice se fac la sfîrșitul I-ului Mediu și începutul epocii moderne, dar abia școala erudită a secolului al XVII-lea, în frunte cu Papebroche și Mabillon, va fi cea care grupează documentele, ținînd seama, în primul rând, de gradul adevărului lor, iar curentul erudit din secolul al XIX-lea acela care a dat prima clasificare completă a izvoarelor. Printre năvălurile de istoriografie din prima jumătate a secolului al XIX-lea, un loc important pe scara europeană îl ocupă considerațiile lui J. Lelewel. În a sa *Historyka* (1815), el clasifică izvoarele în: (1) tradiție (relatări orale); (2) Izvoare „necrise, adică monumente mute“; (3) izvoare scrise. Lelewel adaugă că primele două grupe pot fi transformate în izvoare scrise (notarea legendelor, lista izvoarelor materiale)¹². În mod asemănător clasifică izvoarele mai tîrziu și alți istorici, ca, de exemplu, P.C.F. Daunou (1842). Dintre lucrările mai tîrziu, cele mai cunoscute sînt clasificările lui J. G. Droysen și E. Bernheim; în literatura poloneză, în afara clasificărilor făcute de M. Handelsman și S. Koscialkowski, dispunem de studii critice ale lui G. Labuda, care oferă o încercare complet nouă de sistematizare a izvoarelor.

J. G. Droysen a împărțit de asemenea izvoarele în trei categorii, dar într-o manieră mai puțin clară decît Lelewel. Acestea sînt: (1) monumentele (*Denkmäler*); (2) vestigiile (*Überreste*) și (3) izvoarele (*Quellen*). Vestigiile înseamnă pentru el toate urmele materiale (scrise sau necrise) lăuate de oameni și de evenimente, cu excepția relatărilor special pregătute, pe care Droysen le-a numit izvoare. Monumentele cuprindeau acele vestigii care aveau la bază intenția de a fi transmise posterității, dar nu pentru fixarea evenimentelor trecute, ci pentru nevoile unui anumit individ, ale unei anumite familii etc. (cum sînt documentele juridice, medaliile, epitafurile etc.)¹³.

E. Bernheim a clasificat izvoarele în două grupe: (1) vestigii și (2) tradiții¹⁴. J. Giedymin, analizînd această împărțire, atrage atenția asupra modului în care e formulată, care o viciază, dar, totodată, subliniază că este o clasificare valoroasă, deoarece, pe de o parte, indică izvoarele care prezintă, cu ajutorul unor semne convenționale, fapte din trecut

care nu mai există (tradiția), iar pe de altă parte izvoarele care nu îndeplinesc această funcție (vestigii)¹⁵. Este de notat că Bernheim substituie denumirea droyseniană de „izvoare“ cu termenul „tradiție“, care capătă în acest fel un sens foarte larg (de transmitere a informației).

Clasificarea lui Bernheim a fost criticată în special de savanții germani (A. Feder, W. Bauer, E. Kayser și alții)¹⁶, dar aceste critici nu datînd răsare mai mult la confuzii, fără a fi de folos dezvoltării teoriei izvoarelor istorice. Propunerile lui M. Handelsman¹⁷ derivă din concepțiile lui Droysen și Bernheim. Handelsman a introdus termenul „izvoare directe“, iar în locul termenului „vestigii“ a folosit pe cel de „izvoare indirecte“¹⁸. Izvoarele directe sînt, după Handelsman, „vestigii directe conservate ale existenței și activității omului în trecut“, care cuprind urme materiale și nemateriale, iar izvoarele indirecte sînt „documentele destinate să conserve memoria timpurilor trecute“. La Handelsman, ca și la Bernheim, intervine diferențierea între izvoarele destinate intenționat să transmită informații (deci prin intermediul unei terțe persoane) și izvoarele care transmit informații despre trecut fără un astfel de intermediar.

Printre izvoarele indirecte, Handelsman distinge tradiția orală, tradiția figurativă și tradiția scrisă. Termenul „tradiție“ a fost utilizat de Bernheim într-un sens larg (în accepțiunea de transmitere a datelor).

În afară de clasificarea în izvoare indirecte și directe, Handelsman introduce și împărțirea în izvoare scrise și necrise. Este o clasificare la fel de importantă ca prima, numai că se bazează pe alte criterii. Handelsman denumește această clasificare o clasificare practică, spre deosebire de prima, pe care o deține științifică. Nu vedem însă rațiunea pentru care diviziunea în izvoare scrise și necrise ar fi mai puțin științifică decît diviziunea în izvoare directe și indirecte.

S. Koscialkowski, consideră această a doua clasificare a lui Handelsman ca fundamentală. El împarte izvoarele în (1) necrise (obiecte reale, vestigii fizice) și (2) scrise, pe care le subdivide în: izvoare documentare sau directe, izvoare narative sau indirecte și izvoare epistolare, adică corespondență¹⁹. În clasificarea lui Koscialkowski este prezentă și deosebirea între izvoarele directe și indirecte, aplicată însă numai la izvoarele scrise.

G. Labuda se desprinde de clasificările precedente, propunînd divizarea în izvoare ergotehnice, sociotehnice, psihotehnice și tradiție²⁰. Criteriul de clasificare este măsura în care izvorul respectiv „reflectă“ anumite forme de activitate umană. De exemplu, izvoarele ergotehnice „reflectă“ în mod direct activitatea economică a omului și în mod indirect activitatea sa socială și psihică. Aici sînt reprezentate în principal vestigiile culturii materiale, dar în această grupă sînt incluse și toate izvoarele referitoare la dezvoltarea demografică a populației. Izvoarele sociotehnice sînt acele izvoare care „au apărut ca rezultat al interacțiunii sociale existente între oameni“ și de ace a sînt în măsură să „reflecte“ aceste procese în mod direct: în schimb ele „reflectă“ indirect activitatea economică și psihică. Izvoarele psihotehnice au fost definite, cu titlu de „urme rezultate din manifestările materiale ale conștiinței, cu scopul de a înregistra sau de a transmite altora propriile idei, în scopul de a înregistra sau de a transmite altora propriile idei, în societate sau în propria gîndire“. Ca urmare, ele „au capacitatea de a reflecta în mod direct participarea conștiinței la transformarea condițiilor materiale și sociale ale existenței umane“. A patra categorie de izvoare menționată de G. Labuda reunește caracteristicile primelor trei categorii, „reflectînd

direct" nivelul fizic, social și psihic. Această categorie a fost denumită tradiție. În acest fel, conceptul de tradiție cuprinde aici „numai ceea ce este întipărit sub formă de experiență sau de amintire despre timpurile trecute în omenii vii”. Există încă multe alte clasificări ale izvoarelor, construite conform unor puncte de vedere mai puțin interesante pentru lucrarea noastră (ca, de exemplu, divizarea în izvoare principale și secundare).

3. O nouă încercare de clasificare a izvoarelor

Clasificările precedente ale izvoarelor istorice făceau câteva erori: erori formale (lipsa diversificării și a adevărării), erori semantice (rezultate din carențe de limbaj) și erori materiale (exprimate în clasificări nefolositoare pentru anumite scopuri)¹. În discuțiile de până acum nu s-a sesizat faptul că pot fi acceptate simultan diferite clasificări, în funcție de scopul urmărit, și că e supărătoare tendința permanentă de a prezenta „cea mai bună” clasificare considerând adesea alte clasificări ca „eronate”. Participanții la discuție n-au reușit, de asemenea, să se obișnuiască cu ideea că anumite izvoare pot fi examinate din diferite puncte de vedere și astfel să fie incluse simultan în diferite grupe de clasificare. De exemplu, în împărțirea în izvoare scrise și izvoare nescrise, o piatră funerară cu inscripție, având în vedere inscripția va fi inclusă în clasa izvoarelor scrise, dar, din punctul de vedere al semnificației ei, ca monument de cultură materială (eventual ca operă de artă), va fi inclus în categoria izvoarelor nescrise. O cronică, ținând seama de informațiile pe care le cuprinde, va fi socotită în rîndul izvoarelor indirecte, iar ca operă literară — în rîndul vestigiilor, respectiv al izvoarelor directe.

Pentru a putea interpreta în mod corespunzător clasificările cel mai des întâlnite în literatura de specialitate, eliberându-le cel puțin de erorile formale și semantice (clasificările afectate de erori materiale nu se pot „corija” în acest mod), trebuie să introducem următoarele clasificări dihotomice:

- (1) izvoare directe și indirecte;
- (2) izvoare scrise și nescrise.

Aceste clasificări sînt pe deplin fundamentate: ele sînt strîns legate de particularitățile cunoașterii istorice și cu practica de cercetare a istoricilor. Prima, pe care am putea-o denumi gnoseologică sau metodologică, reflectă două tipuri fundamentale ale cunoașterii istorice: directă și indirectă. Subdiviziunea în „vestigii” și „izvoare” (sau „tradiții”) atrage atenția asupra faptului că izvoarele care transmit intenționat informații pot fi cîutate numai în grupa izvoarelor indirecte. În clasificarea lui Droysen le corespundea tocmai „izvoarele” (Quellen), ceea ce înseamnă că acest autor vedea în ele (în mare parte fundamentat), într-un anumit sens, „izvorul” *stricto sensu*, adică izvorul în adevăratul înțeles al acestui termen. Este de notat și că izvoarele indirecte prezintă faptele istorice cu ajutorul semnelor convenționale (scrierea, limbajul și alte semne); deci, și din acest punct de vedere sînt indirecte: în schimb, izvoarele directe se lipsesc de aceste semne convenționale, deoarece ele însele reprezintă o parte a realității istorice, adică ele însele sînt fapte istorice. Este adevărat că, în timp ce observă izvoarele directe, adesea istoricul le și descrie (singur sau cu ajutorul cuiva), iar în activitatea de cercetare ulterioară folosește această descriere, deci un izvor indi-

rect. Într-o astfel de descriere se codifică un fragment de realitate cu ajutorul semnelor convenționale (scrise, desen).

Nu mai în cazul izvoarelor indirecte, pentru descifrarea lor este necesară o punere de acord a codului emitențului cu codul receptorului. Mai mult, izvoarele indirecte includ marea problemă a examinării credibilității datelor oferite de cel care ne informează, problemă care nu există în cazul izvoarelor directe (adică în cazul celor tratate ca directe), ele fiind examinate numai sub aspectul autenticității lor. În concluzie, clasificarea în izvoare directe și izvoare indirecte este utilă din multe puncte de vedere și în primul rînd din rațiuni metodologice. O demonstrează următorul tabel:

Izvoare directe	Izvoare indirecte
1) Cunoaștere directă	1) Cunoaștere indirectă
2) Lipsa unei persoane intermediare	2) Medierea printr-o altă persoană (eventual mediere intenționată)
3) Nu apare problema examinării credibilității (se examinează numai autenticitatea)	3) Necesitatea examinării credibilității celui care oferă informații

Trebuie amintit că, în ceea ce privește cunoașterea directă, ea este întotdeauna relativ directă, observația prin geam sau aer spre exemplu, fiind deja indirectă.

Printre adepții clasificării în izvoare directe și izvoare indirecte s-au numărat J. G. Droysen, E. Bernheim, B. Schmeidler, M. Handelsman. Se poate face însă și o împărțire internă a izvoarelor directe și indirecte. În cadrul izvoarelor directe se poate face, de exemplu, divizarea lor în scrise și nescrise, în vestigii naturale și vestigii sociale, în vestigii legate de activitatea omului sau ale naturii și altele. Omul viu, al cărui comportament este supus observației (inclusiv comportamentul lingvistic, interpretînd limbajul ca pe un cod și nu ca pe un mijloc de transmis informații), ar constitui un izvor direct, în timp ce relatarea lui despre evenimente ar fi un izvor indirect. Izvoarele indirecte pot fi, de asemenea, divizate în scrise și nescrise (acestea din urmă putînd fi subdivizate în iconografice și orale), în izvoare destinate transmiterii intenționate a faptelor și izvoare care transmit informații fără să aibă un astfel de scop dinainte stabilit.

A doua clasificare, pe care o denumim clasificare teoretică a izvoarelor, relevă imensa importanță a surselor scrise (fundamentală pentru istoricii *sensu strictiore*). Criteriul de clasificare este existența scrisului. Nu mai trebuie subliniat că o mare parte din considerațiile așa-ziselor științe auxiliare ale istoriei sînt legate de cercetarea scrisului (paleografia, neografia). Izvoarele nescrise cuprind izvoarele care transmit informații cu ajutorul altor simboluri decît scrisul, precum și izvoare-fragmente ale realității istorice. Clasificarea în izvoare scrise și nescrise o întâlnim la J. Lelewel, P. C. F. Daunou, M. Handelsman (a doua clasificare), S. Kościółkowski. Ea își găsește un sprijin și în teoria informației, care se ocupă, printre altele, de semne (urme) scrise și nescrise.

Structura de bază a acestor două clasificări este prezentată de Fig. 31. Diviziunea în izvoare directe și indirecte, ca și diviziunea în cunoaștere directă și indirectă, pare a fi cea mai pertinentă pentru considerațiile metodologice în istorie.

menea, inabilitatea de a descifra hârtile sau planurile, care reclamă în aceeași măsură cunoașterea unor coduri corespunzătoare, l-ar priva pe istoric de informații deosebit de prețioase.

Adesea istoricul are de-a face cu un cod în sens de cifru. Decodificarea informațiilor diplomatice reclamă tocmai cunoașterea unui astfel de cod.

Considerații interesante cu privire la importanța abilității de a descifra limbajul unei epoci găsim în lucrarea lui M. Bloch. El scrie: „documentele au tendința de a-și impune terminologia; istoricul care se lasă influențat de ele scrie cum îi dictează epoca respectivă, de fiecare dată altfel. Pe de altă parte, totuși, el gindește, evident, conform categoriilor timpului său, folosind limbajul din epoca sa”²³. Problema este dificilă. Atunci cînd „întră în joc instituțiile, credințele, obiceiurile specifice ale unei anumite societăți, transpunerea lor într-o altă limbă, formată după imaginea unei societăți total diferite, devine o întreprindere plină de pericole, fiindcă a alege un echivalent înseamnă a face o asemănare”²⁴.

Cunoașterea codurilor care servesc la descifrarea informațiilor cuprinse în izvoare nu este ușoară, deoarece nu există posibilitatea, ca în viața contemporană, de a confrunța codurile și de a corijă receptarea informațiilor în mod direct prin înțelegerea cu cel care oferă informații. Se poate spune numai că succesele noastre în domeniul cunoașterii codurilor vor fi cu atât mai mari cu cât va fi mai bogat bagajul nostru de cunoștințe provenite din afara izvoarelor (în special cunoștințele despre epoca respectivă). Avînd în vedere că, dintre toate codurile, cele lingvistice sînt cele mai importante, în decodificare competența filologică capătă un rol însemnat. Din această cauză se vorbește adesea de o metodă filologică în istorie, pentru a desemna procedeul care conduce la descifrarea informațiilor din izvoare făcînd uz de codurile lingvistice.

5. Conceptul de cunoștințe și informații cuprinse în izvoare

Pentru a da o explicație mai precisă conceptului de cunoștințe provenite din izvoare este necesar să amintim diferitele definiții ale izvoarelor istorice. Conceptul de izvor istoric poate fi interpretat în sens general și în sens relativ. Izvor istoric în sens general este tot ceea ce poate furniza (izvor în sens potențial) sau de unde dobîndim (izvor în sens efectiv) informații despre faptele istorice. În sens relativ însă, izvorul istoric este acela care poate servi (în sens potențial) sau care servește (în sens efectiv) cercetării unei anumite probleme examinate de dată cercetată în prezent este tot ceea ce conține informații despre faptele istorice care trebuie să fie stabilite, deci interpretate, în lumina cunoștințelor istoricului respectiv, pentru a formula răspunsul la întrebarea (problema) pusă. Din aceste definiții se desprinde conceptul de cunoștințe provenite din izvoare, prin care se desemnează o serie de informații numai de izvoare istorice, dat fiind că aceste informații pot fi furnizate numai în patru moduri:

(1) ca un ansamblu de informații posibile despre faptele istorice înmagazinate în toate izvoarele (cunoștințele generale cuprinse în izvoare în sens potențial);

(2) ca un ansamblu de informații despre faptele istorice dobîndite din izvoare (cunoștințele generale obținute din izvoare în sens efectiv);

(3) ca un ansamblu de informații despre faptele istorice care pot servi la formularea răspunsurilor date întrebărilor unei anumite cercetări (cunoștințe relative cuprinse în izvoare în sens potențial);

(4) ca un ansamblu de informații despre faptele istorice extrase din izvoare pentru a răspunde la întrebările puse într-o anumită cercetare (cunoștințe relative obținute din izvoare în sens efectiv).

NOTE

- 1 Cf. J. Giedymîn, *Z problemów logicznych analizy historycznej*, op. cit., p. 45—46.
- 2 E. Bernheim, *Lehrbuch der historischen Methode...*, op. cit., p. 257.
- 3 *Ibidem*.
- 4 De exemplu, A. Feder, *Lehrbuch der geschichtlichen Methode*, op. cit., p. 84.
- 5 Ch. V. Langlois și Ch. Seignobos, *Introduction aux études historiques*, Paris, 1898, p. 1.
- 6 M. Handelsman, *Historyka*, op. cit., p. 44.
- 7 S. Kosciolkowski, *Historyka*, op. cit., p. 22.
- 8 G. Labuda, *Próba nowej systematyki i nowej interpretacji źródeł historycznych* [O încercare de nouă sistematizare și interpretare a izvoarelor istorice], în „*Studia Zródłoznawcze*”, vol. I, Warszawa, 1957, p. 22.
- 9 J. Giedymîn, *Z problemów logicznych analizy historycznej*, op. cit., p. 25—26.
- 10 Unele definiții sînt foarte neclare. Așa este, de exemplu, definiția dată de C. Bobińska: „Pentru istorici devin izvoare..., faptele sociale cu o consistență materială durabilă” (*Historyka. Fakt. Metoda*, op. cit., p. 59).
- 11 J. Giedymîn, *Z problemów logicznych...*, op. cit., p. 11.
- 12 J. Lelewel, *Dziela*, op. cit., vol. II, p. 180.
- 13 J. G. Droysen, *Historik*, München u. Berlin, 1943, p. 37.
- 14 E. Bernheim, *Lehrbuch der historischen Methode*, op. cit., p. 255—259.
- 15 J. Giedymîn, *Z problemów logicznych...*, op. cit., p. 24.
- 16 Acestea sînt examinate cu atenție de G. Labuda, *Próba nowej systematyki*, op. cit., p. 11 și urm. Acest autor face și o analiză critică a operei lui Bernheim. Inconsecvențele acestei critici sînt demonstrate de J. Giedymîn, *Z problemów logicznych...*, op. cit., p. 7—27.
- 17 M. Handelsman, *Historyka*, op. cit., p. 44—45.
- 18 Bernheim cunoaște și termenul: izvor direct și indirect.
- 19 S. Kosciolkowski, *Historyka*, op. cit., p. 24, 52.
- 20 G. Labuda, *Próba nowej systematyki*, op. cit., p. 3—52.
- 21 Cf. J. Giedymîn, *Z problemów logicznych...*, op. cit., p. 26—27.
- 22 Cf. J. Giedymîn, J. Kmita, *Wykłady z logiki formalnej*, op. cit., p. 71. Există și alte definiții ale codului.
- 23 M. Bloch, *Apologie pour l'histoire ou métier de l'historien*, op. cit., p. 80. „Les documents tendent à imposer leur nomenclature; l'historien, s'il les écoute, écrit sous la dictée d'une époque chaque fois différente. Mais il pense d'autre part, naturellement, selon les catégories de son propre temps; par suite, avec les mots de celui-ci”.
- 24 *Ibidem*, p. 82: „Aussitôt, par contre, qu'apparaissent des institutions, des croyances, des coutumes, qui participent plus profondément à la vie propre d'une société, la transposition dans une autre langue, faite à l'image d'une société différente, devient une entreprise si grosse de périls. Car choisir l'équivalent, c'est postuler une ressemblance”.

XVI TEORIA CUNOȘTINTELOR PROVENITE DIN AFARA IZVOARELOR

1. O încercare de explicare a conceptului de cunoștințe provenite din afara izvoarelor

În considerațiile de pînă acum s-a dovedit de mai multe ori că este necesară este folosirea conceptului de cunoștințe inițiale, pe baza cărora istoricul (îmbogățindu-le continuu) realizează acte succesive de cunoaștere, formulează întrebări de cercetare și caută răspunsuri. Aceste cunoștințe s-au dovedit a fi o sursă de informații care nu pot fi găsite în izvoare, precum și un sistem care servește la confruntarea noilor afirmații despre trecut cu scopul de a decide acceptarea sau respingerea lor. Ele sînt principalul criteriu indirect în formularea afirmațiilor. Într-un cuvînt, marea majoritate a analizelor procedeele uzitate de istorici nu s-ar fi putut efectua fără a se ține cont de ansamblul afirmațiilor și al direcțiilor recunoscute și acceptate de el, pe baza cărora istoricul procedează la cunoașterea și cercetarea trecutului. Ansamblul acestor poziții și direcții, indispensabile și cu un mare rol în toate cercetările istorice, l-am denumit — raportat la istorie — cunoștințe provenite din afara izvoarelor. În studiile anterioare de metodologia istoriei nu li s-a acordat aproape nici o atenție, acestea ocupîndu-se în primul rînd de informațiile cuprinse în izvoare, considerate a fi cele mai caracteristice pentru cercetarea istorică. După cum ne-am străduit să demonstrăm, principala condiție pentru progresul cercetărilor istorice în momentul de față nu constă atît în a preciza tehnicile de descifrare a informațiilor cuprinse în izvoare și critica lor, cît schimbările produse în structura cunoștințelor provenite din afara izvoarelor și în îmbogățirea lor. De aceste schimbări depinde de fapt și progresul cunoștințelor tradiționale care se cer unui bun istoric. Realizarea modelului dialectic al cercetărilor istorice și, deci, al cercetărilor care tin cont simțului de momentul structural și de momentul dinamic, nu s-a posibilă fără cunoștințe multilaterale de o înaltă calitate. Acest lucru reclamă studierea permanentă a realizărilor altor științe, pentru a le folosi într-o măsură cît mai mare în cercetările istorice, conform principiului integrării științelor.

În încercarea de a explica conceptul de cunoștințe provenite din afara izvoarelor ne vom referi direct la definiția cunoștințelor provenite din izvoare propusă în capitolul precedent, deoarece sfera conceptului de cunoștințelor dobîndite din afara izvoarelor se schimbă în funcție de interpretarea conceptului de cunoștințe provenite din izvoare, care i se contrapune. Se pot indica, deci, următoarele sfere posibile ale conceptului de cunoștințe provenite din afara izvoarelor:

(1) cunoștințe provenite din afara izvoarelor ca tot ce putem ști în afara

- a) informațiilor despre faptele istorice în general,
- b) informațiilor despre faptele istorice extrase din izvoare.

Aceste cunoștințe pot fi numite cunoștințe generale provenite din afara izvoarelor în sens potențial,

- (2) cunoștințe provenite din afara izvoarelor ca tot ce știm în afara a) informațiilor despre faptele istorice,
- b) informațiilor obținute despre faptele istorice.

Aceste cunoștințe pot fi denumite cunoștințe generale provenite din afara izvoarelor în sens efectiv;

(3) cunoștințe provenite din afara izvoarelor ca tot ce putem ști în afara

- a) informațiilor despre faptele istorice,
- b) informațiilor dobîndite despre faptele istorice — care servesc la formularea răspunsului la o întrebare anume din cadrul cercetării.

Aceste cunoștințe pot fi denumite relative în sens potențial;

(4) cunoștințe provenite din afara izvoarelor ca tot ce știm în afara

- a) informațiilor despre faptele istorice,
- b) informațiilor obținute despre faptele istorice — care servesc la formularea răspunsului la o întrebare anume din cadrul cercetării. Aceste cunoștințe pot fi denumite relative în sens efectiv. De notat că expresia

„cunoștințe relative în sens efectiv” nu poate referi la un istoric, ci la un grup de istorici. În primul rînd în acest sens examinăm conceptul de cunoștințe provenite din afara izvoarelor, ca și la întreaga comunitate de cercetători. În consecință, aceasta demonstrează, în cazul cunoștințelor relative, relativizarea lor fie în raport cu un cercetător individual, fie cu un grup de cercetători, iar în cazul cunoștințelor relative, alături de cunoștințele anume ale problemei de cercetare, există și o a doua relativizare — prin raport cu un cercetător sau cu un grup de cercetători.

Mar trimine menționează, fapt care este de altfel evident, că definiția „cunoștințe provenite din afara izvoarelor” are un caracter relativ și din altă cauză. Ceva poate proveni din afara izvoarelor numai presupunînd că, totodată, există ceva ce, în concepția dată, este considerat ca provenind din izvoare, adică derivat dintr-un anumit izvor. Această definiție nu are deosebită în comun cu cunoașterea apriorică în sens absolut sau cu ideile „înscrise”. În ultimă instanță, toate cunoștințele umane pot fi considerate ca provenind din izvoare, izvorul prim fiind observarea. O astfel de afirmație, care face să dispară conceptul de cunoștințe provenite din afara izvoarelor, nu se află însă în contradicție cu examinarea aceleiași probleme din punctul de vedere al modalității de cercetare a istoricului. Ava acestei modalități de cercetare este, după cum se știe, analiza izvoarelor istorice.

În practica de cercetare operăm atît cu conceptul de cunoștințe provenite din afara izvoarelor în sens general, cît și cu cel de cunoștințe provenite în sens relativ. De remarcat că, în sens general, cunoștințele provenite din afara izvoarelor nu conțin, prin definiție, propoziții despre fapte istorice.

Cunoștințele provenite din afara izvoarelor nu pot fi restrinse la o anumită problemă de cercetare. Se poate merge însă mai departe, referindu-ne la un act de cunoaștere efectuat actualmente al unei informații particulare provenite din izvoare. De exemplu, dacă citim într-un izvor referitor la anul 966: „Musco dux baptisatus”, atunci, în momentul decodării acestei informații, toate cunoștințele istoricului (potențiale sau efective) au caracter de cunoștințe provenite din afara izvoarelor, informația fiind despre un fapt istoric din trecut. Dacă însă am avea asupra caracterului dinamic al cunoștințelor provenite din afara izvoarelor, o informație asupra unui fapt extrasă dintr-un izvor cu ajutorul

cunoștințelor din afara izvorului, devine, chiar din momentul în care ajunge în conștiința istoricului, o parte a cunoștințelor provenite din afara izvoarelor vehiculate în continuare în procesul de cunoaștere a izvoarelor. Independent de procesul continuu de îmbogățire, cunoștințele provenite din afara izvoarelor „trăiesc” în mintea istoricului suferind diverse transformări, fiind supuse în primul rând proceselor de teoretizare. Acestea sînt procese de o excepțională importanță, în special pentru explicațiile cauzale, cînd istoricul trebuie să se refere chiar și la cele mai banale informații generale, dobîndite din cunoașterea comună.

2. Structura cunoștințelor provenite din afara izvoarelor. Informațiile provenite din afara izvoarelor

Elementele constitutive ale cunoștințelor provenite din afara izvoarelor sînt fie propoziții adevărate (sau false), fie evaluări a ceea ce, după opinia celui care cunoaște, este „bun” (evaluare pozitivă) sau „rău” (evaluare negativă). Evaluările pot constitui totodată o bază pentru formularea liniilor directoare ale modalității de cercetare a istoricului. Ele pot fi de asemenea obiectul propozițiilor adevărate sau false, dar numai atunci cînd ele sînt caracteristice persoanei care evaluează de exemplu pot spune că Staszic (lider social polonez, 1755—1826) nu este cînd că sistemul social existent în Polonia secolului al XVIII-lea era nedrept. Aceasta însă semnifică cu totul altceva decît a spune că „sistemul social din Polonia secolului al XVIII-lea este nedrept”, care constituie un element al cunoștințelor lui Staszic. În actul de cunoaștere, limitat, evident, de barierele sistemului de valori al subiectului cunoscător, participă — după cum am mai spus — toate cunoștințele individului, respectiv. Acestea se compun din sistemul de valori al subiectului cunoscător (să-l denumim cunoștințe provenite din afara izvoarelor), din propoziții despre fapte (sau propoziții de observație) acceptate de același subiect și din afirmații teoretice (să le denumim cunoștințe provenite din afara izvoarelor).

Aceste elemente se întrepătrund. Sistemul de valori este strîns legat de celelalte două elemente, deoarece, alături de realitatea socială în care trăiește subiectul cunoscător (fapt subliniat de sociologia științei), el este influențat și de cunoștințele posedate în acel moment și îmbogățit în continuu de subiectul cunoscător despre fapte și legăturile dintre ele, iar pe de altă parte, nu se pot delimita exact propozițiile întemeiate pe observație de afirmațiile teoretice, deoarece și propozițiile întemeiate pe observație au un sens teoretic determinat. În concluzie, cunoștințele „puse în mișcare” în procesul de cunoaștere au, într-un anume sens, un caracter global, fapt de care trebuie să se țină seama în toate cercetările asupra structurilor lor. Utilizarea unor termeni curenți de genul „cunoștințe despre o epocă”, „cunoștințe teoretice”, „ideologie” și altele atrag atenția numai asupra unui fragment sau asupra unei funcții a acestor cunoștințe, prin prisma cărora efectuăm „examinarea” realității trecute. În considerațiile care vor urma, sistemul de valori al cercetătorului ne va interesa în măsura în care el este o sursă de direcții, așa-numitele direcții de evaluare.

Vom încerca acum să precizăm conceptul de informații provenite din afara izvoarelor. El se referă la unele informații din ansamblul de cunoștințe posedate de istoric și poate fi caracterizat analog conceptului de cunoștințe provenite din afara izvoarelor. Așa încît se pot diferenția

informațiile provenite din afara izvoarelor în sens general (potențial și efectiv) și în sens relativ (potențial și absolut). Deci:

(1) Informațiile potențiale provenite din afara izvoarelor în sens general sînt acele informații pe care le poate obține istoricul în afara informațiilor despre faptele istorice în general sau în afara celor extrase din izvoarele istoriei.

(2) Informațiile efective provenite din afara izvoarelor în sens general sînt acele informații de care dispune istoricul (în momentul efectuării cercetării) în afara informațiilor despre faptele istorice în general sau numai în afara celor extrase din izvoarele istoriei.

(3) Informațiile potențiale provenite din afara izvoarelor în sens relativ sînt toate informațiile care pot servi la formularea răspunsului la întrebare de cercetare dată în afara informațiilor despre faptele istorice generale sau a informațiilor despre faptele istorice extrase din izvoare.

(4) Informațiile efective provenite din afara izvoarelor în sens relativ sînt informațiile posedate de istoric care pot servi la formularea răspunsului la o întrebare de cercetare dată în afara informațiilor despre faptele istorice în general sau a informațiilor despre faptele istorice extrase din izvoare.

Pentru analiza procesului de cercetare întreprins de istoric, soluția cea mai convenabilă este de a folosi conceptul mai restrîns de informații provenite din afara izvoarelor, anume de informații provenite din afara izvoarelor efective în sens relativ, excluzînd direcțiile de evaluare.

3. Izvoarele cunoștințelor provenite din afara izvoarelor

Cunoștințele provenite din afara izvoarelor au o singură origine, despre care am mai vorbit — observarea realității. Din considerații metodologice e însă nevoie de o analiză mai atentă a acestei unice surse.

Observarea realității (în sensul cunoașterii în general și al cercetării științifice în particular) nu o face numai istoricul. Au efectuat și efectuează observații și reprezentanții altor științe, precum și istoricii acestora. Astfel, un istoric care efectuează un studiu al unui fragment determinat al realității trecute se poate folosi de:

- (1) rezultatele propriilor observații asupra lumii (inclusiv observarea propriei persoane);
- (2) rezultatele propriilor studii despre trecut;
- (3) rezultatele cercetărilor istorice;
- (4) rezultatele cercetărilor din sfera altor științe.

Dacă examinăm cunoștințele provenite din afara izvoarelor în sens general, deci nerestrîns la o anumită problemă, atunci aceste cunoștințe nu includ elementele (2) și (3), care se bazează pe utilizarea izvoarelor istorice. Dacă examinăm însă cunoștințele provenite din afara izvoarelor în sens relativ, se constată că ele își au originea și în izvoarele istorice, în sensul că acestea sînt folosite prin intermediul lucrărilor istorice (în primul rînd monografiilor) sau al răspunsurilor la anumite întrebări puse în cadrul cercetării.

În ultimă analiză, dintre informațiile care compun cunoștințele provenite din afara izvoarelor, cele mai importante pentru cercetarea istorică sînt acelea care formează viziunea generală a istoricului despre trecut și despre posibilitatea de cunoaștere a acestuia, evident, împreună cu ideile sale ontologice și epistemologice. Reconstituirea acestei concepții generale apare, în acest context, indispensabilă pentru o analiză

tele științifice, nu poate constitui fundamentul științei. Știința reclamă o privire mai penetrantă, care să vadă, dincolo de principiul non-contradictiei, realitatea complicată, dinamică, plină de contradicții interne. Engels, în „Anti-Dühring“, scria că „bunul-simț, acest atît de respectat sfătuitor crescut în casă între patru pereți, va înțelegi număratele aventuri absolut surprinzătoare de îndată ce va risca să pătrundă în lumea vastă a cercetării științifice“.

Al doilea principiu pare a fi un factor pozitiv decăzut în dezvoltarea concepției asupra lumii. În istorie, el alimentează cercetarea cu un fel de materialism impetuos, pe care-l întâlnim în cele mai importante studii istorice, chiar și ale celor mai idealști teoreticieni și filozofi ai științei. Este suficient să luăm ca exemplu, pe de-o parte, lucrările teoretice, iar pe de alta — pe cele strict istorice (referitoare la istoria Italiei) ale lui B. Croce. Acest principiu ascunde însă pericole la fel de serioase ca principiul non-contradictiei.

Conținutul cunoștințelor bazate pe judecata sănătoasă, combinat cu principiul psihologico-cauzal, este, în practică, un set de informații despre comportamentul indivizilor și — într-o anumită măsură — chiar despre cel al grupurilor. El nu-și găsește afirmarea în progresul științei psihologice, operind cu o concepție, demult depășită teoretic, a unei naturi umane imuabile: istoricul transferă cunoașterea omului care trăiește în prezent (pe care-l cunoaște pe baza propriilor experiențe) la timpurile mai vechi, ceea ce în multe cazuri nu duce la concluzii eronate, dar este periculos. Necesitatea de a lua în considerare mutabilitatea fenomenelor psihologice umane este subliniată de W. Kula, care se pronunță, printre altele, pentru o legătură mai strînsă între istorie și psihologie.

Ajunsem astfel la constatarea că, pentru istorie, cunoștințele curente ale istoricului, alături de cunoștințele bazate pe gândirea comună, desigur constituie, într-adevăr, unul din punctele de pornire ale cercetării științifice, nu asigură condiții suficiente pentru cercetare. Aceasta înseamnă că ele nu constituie un fond suficient de informații provenite din afara izvoarelor pentru a construi, împreună cu informațiile provenite din izvoare, răspunsuri la întrebările care se pun în cadrul cercetării. În aceeași măsură, ele nu pot constitui o bază suficientă pentru a formula întrebări și nici pentru a decide domeniul în care acestea urmează să fie formulate.

Cunoștințele curente sînt folosite în stabilirea faptelor și în procesul explicației. La stabilirea faptelor pe baza informațiilor directe despre ele, provenite din izvoare, aceste cunoștințe sînt necesare — printre altele — pentru a decide acceptarea sau respingerea informațiilor respective. În cazul stabilirii indirecte a faptelor (cf. cap. XIX), ele servesc adesea ca premise ale verosimilității acestora, deși nu sînt suficiente pentru un astfel de scop.

Există o mare diferență între rolul cunoștințelor curente în cercetările asupra istoriei contemporane și în cercetările asupra epocilor vechi. În primul caz istoricul găsește în aceste cunoștințe sursa cunoașterii generale a epocii și nu este supus pericolului anacronismelor psihologice. De asemenea, înțelegerea izvoarelor este mult ușurată. Istoricul timpurilor mai vechi nu se poate descurca însă fără cunoștințe științifice. Dacă nu dispune de astfel de cunoștințe, cunoștințele curente pot numai să-l conturbe. Așadar, istoricul perioadelor mai aproape de el se află din acest punct de vedere într-o situație metodologică avantajoasă. Iată de ce, cînd cunoașterea curentă a cercetătorului, derivată din experiența sa de viață (din observație), se face mult simțită în lucrările lui, acestora

nu li se recunoaște caracterul deplin științific. Cunoștințele curente, care furnizează istoricului epocii contemporane o imagine generală a acesteia, desigur facilitează (uneori aparent) cercetarea, nu pot înlocui cunoașterea științifică a epocii. Astfel, de cunoștințe sînt furnizate de științe ca: sociologia, economia politică, demografia și de toate celelalte care se ocupă de contemporaneitate.

5 Cunoștințe științifice provenite din afara izvoarelor istorice

Nu incăpe nici o îndoaie că, pentru a obține cele mai mari succese posibile în interpretarea informațiilor provenite din izvoare și pentru a construi din ele răspunsuri la problemele de cercetare, cea mai mare importanță o are cunoașterea științifică. Numai ea este capabilă să controleze cunoștințele curente și să nu permită gândirii comune „să aibă aventuri în lumea vastă a cercetărilor“. Aici se află, după cum se pare, cheia progresului în știința istoriei.

Sfera cunoașterii științifice a istoricului provenite din afara izvoarelor este foarte întinsă, fapt ce rezultă atît din analiza modalităților de cercetare, cît și din considerațiile de tip normativ, care încearcă să determine cît de mare trebuie să fie aceasta.

Ea include, în primul rînd, cunoștințele istorice, deci cunoașterea faptelor și a proceselor istorice care au făcut obiectul propriilor cercetări sau care au fost studiate în mod științific de către alții. De acestea se leagă cunoașterea teoretică, care dezvoltă structura și dezvoltarea societății. Nu se poate ajunge la o astfel de cunoaștere fără a se face apel și la rezultatele obținute în alte științe, în primul rînd în domeniul sociologiei și al economiei politice.

Cunoașterea strict istorică oferă baza de aplicare a metodei comparative, așa de importantă pentru istorie, metodă la care se apelează atît în procesul de stabilire a faptelor, cît și în procesul explicației cauzale (cf. cap. XXI). În plus, această metodă oferă acea cunoaștere generală (cf. cap. XXI). În plus, această metodă oferă acea cunoaștere generală a epocii fără de care istoricului i-ar fi greu „să se miște“ în activitatea de cercetare. Evident, cunoașterea generală a epocii constituie și ea un punct de plecare pentru aplicarea metodei comparative.

Cunoașterea teoretică are rolul, în primul rînd, de a inspira formularea întrebărilor și de a organiza răspunsurile, furnizîndu-le categorii conceptuale. Părăsirea limitelor stricte ale istoriei permite modificarea codurilor tradiționale ale întrebărilor. Bineînțeles că rezultatele acestor modificări depind de calitatea cunoștințelor teoretice asimilate de istoric. Ansamblul de științe din care istoricul se poate inspira este teoretic nelimitat și depinde în mare măsură de disciplină în care se specializează istoricul.

Printre cunoștințele științifice ale istoricului provenite din afara izvoarelor trebuie menționate separat cele care tin de științele auxiliare ale istoriei, precum și cunoștințele din domeniul metodologiei istoriei și al metodologiei generale a științelor. Dacă științele auxiliare ale istoriei în interpretarea lor tradițională (legate deci de critica externă a vechilor relatări) sînt necesare în primul rînd pentru studierea istoriei mai vechi, studiarea istoriei moderne și contemporane reclamă ca principale discipline auxiliare pentru istoric științe ca: sociologia, psihologia, economia, statistica, demografia și altele. Deosebit de importantă este aici cunoașterea metodologiei istoriei. În general există mai multe izvoare pentru istoria mai nouă decît pentru perioadele mai vechi. Problema nu constă atît în descifrarea lor, cît în folosirea lor corectă în practică. Fără o

utilizare adecvată a științelor indicate și fără o reflecție metodologică aprofundată, studiul istoriei recente sau al celei mai recente (al istoriei curente — *Zeitgeschichte* etc. —) va deveni în mod necesar o povestire istorică, publicistică, reportaj, memorii etc.

Schema care urmează (vezi Fig. 32) prezintă structura internă a cunoașterii provenite din afara izvoarelor (cunoașterea curentă și cunoașterea științifică) a istoricului

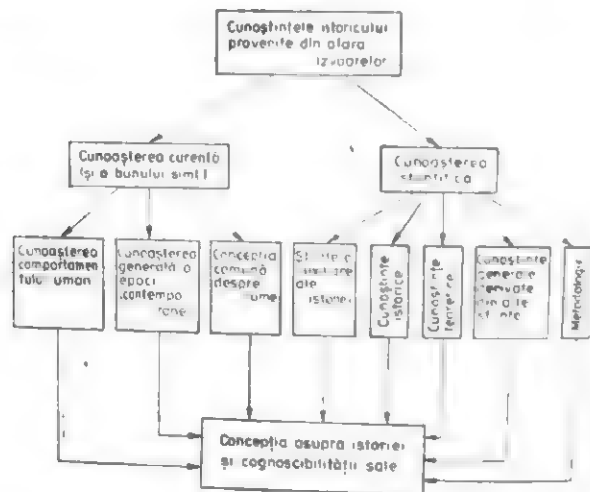

Fig. 32

Afirmația referitoare la importanța esențială a cunoașterii științifice provenite din afara izvoarelor pentru progresul cercetărilor istorice are la bază cerința unei pătrunderi în cercetările istorice a cii mai multor cunoștințe provenite din afara științei istorice. Se pare că această cerință poate fi realizată numai în relație cu intensificarea tendinței de integrare a științelor. Iată de ce considerațiile cu privire la integrarea științelor ar trebui să intre în repertoriul reflecției metodologice a istoricului, în special în etapa actuală a cercetărilor istorice.

6 Probleme teoretice ale integrării științelor

Dacă admitem că trebuie să corelăm dezvoltarea științei cu explicarea din ce în ce mai complexă a proceselor din natură și din societate, atunci justificarea oportunității și chiar a necesității proceselor de integrare nu pare necesară. Această convingere se consolidează tot mai mult în rîndul reprezentanților fiecărei științe, alarmați de dispersarea eforturilor unui număr mare de cercetători, dispărare care merge în paralel cu creșterea explozivă a publicațiilor științifice, care oferă un imens

material empiric, greu de asimilat. Ei își dau seama că aceasta îi îndreaptă pe savanți spre cadrul limitat al specializării. Nu se poate face abstracție de faptul că această evadare într-o specializare îngustă practică a cadrului unei anumite discipline oferă cercetătorului un sentiment de competență și de importanță și, deși în cadrul dezvoltării științelor are un efect dezintegrant, specializarea își găsește mulți adepți, care, în general, nu sînt conștienți de consecințele unei asemenea atitudini.

Drept urmare, oamenii de știință nu sînt surprinși cînd înțeleg persoane care și-au înțeles cercetările la un mic fragment din realitate, nemanifestînd nici un fel de interes de a lua contact cu alte discipline. În sociologie, de pildă, cineva se poate ocupa numai de un anumit grup social și numai de problemele delinvenței¹⁰, iar în istorie de un spațiu relativ mic într-o perioadă de timp destul de limitată, sau numai de o anumită persoană, fără a manifesta tendința de a depăși aceste limite.

Preocuparea față de izolarea tot mai mare a cercetătorilor și față de „entropia” tot mai crescută a cercetărilor științifice este însă atît de importantă, încît a creat baza unei reflecții asupra proceselor de integrare a științei și, deci, în primul rînd, asupra factorilor ce condiționează acest proces și asupra formelor și stadiilor lui. Cu toate acestea, există serioase divergențe privind însăși semnificația noțiunii de integrare. În primul rînd trebuie subliniat că procesele care modifică diversele discipline nu trebuie legate de integrarea lor sau de dispariția unora din ele, dimpotrivă, prin participarea la procesul de integrare, fiecare ramură de cercetare poate beneficia de condițiile unei dezvoltări mai depline. Făcînd abstracție de problema înșesirilor tehnice, indispensabile pentru procesul de integrare a științelor (în principal ne referim la dezvoltarea literaturii metode de informare științifică), și de rolul unor discipline ca logica matematică în acțiunea de integrare a științelor, se pot distinge eventual cîteva forme de manifestare a procesului de integrare. Enumerarea lor în continuare va avea parțial un caracter descriptiv, deoarece ține cont de ceea ce observăm în sfera științelor, și parțial unul normativ, deoarece indică eventualele căi de integrare a științelor. Ne limităm reflecției la sfera științelor sociale, fără a desprinde din cadrul acestora în mod special istoria.

Simptomul cel mai general al tendințelor de integrare a științelor, aplicat cu o precizie mai mare sau mai mică, constă în utilizarea în explicațiile din sfera unei discipline date a unor factori sau teorii stabilite în cadrul altei discipline. Teoriile sau chiar și faptele stabilite într-un domeniu al științei pot influența un alt domeniu, inspirînd noi întrebări. Această modalitate de referire la rezultatele cercetărilor din alte discipline poate fi aplicată cu atît mai fructuos, cu cît reprezentanții diverselor ramuri ale științei vor lucra cu gîndul la necesitatea integrării. În general, se poate spune că această formă de depășire a delimitărilor fixe în cadrul ansamblului de cunoștințe care se află în continuă creștere constituie baza tuturor proceselor de integrare.

Un astfel de proces reclamă totuși crearea unor facilități pentru „exportul” rezultatelor cercetărilor din fiecare disciplină. Trebuie subliniat aici, în primul rînd, necesitatea unei activități continue de ordonare și codificare a materialului empiric acumulat într-o anumită știință particulară prin generalizări de diverse grade și tipuri. Această sarcină este de mare actualitate, în special în acele domenii unde avem de-a face cu o enormă cantitate de material în continuă creștere. Nu este cazul să ne temem de eventualitatea unei modificări rapide sau de schimbarea concluziilor care derivă din material, dat fiind că acesta nu este

complet. Dezvoltarea științei constă tocmai în ajungerea treptată la adevăr. Acest tip de lucru, indispensabil pentru dezvoltarea nivelului anterior — „comparativ” — al integrării, care oferă sugestii pentru întrebări și explicații în sfera unei discipline date, este și mai necesar atunci când trecem la etapa succesivă a procesului de integrare.

Ne gândim la acea formă de integrare a științelor în care este vorba de unificarea și corelarea (și nu numai de o ordonare mecanică a) rezultatelor cercetărilor diverselor discipline, care depășesc totuși sarcina de a oferi idei și de a justifica explicațiile din sfera unei științe determinate. Pot fi indicate cel puțin trei variante posibile ale formei de integrare menționate. Prima din ele își găsește expresia în apariția anumitelor discipline de graniță, care reunește două sau mai multe ramuri ale științei corelând rezultatele și metodele de cercetare. În a doua variantă s-ar putea include construirea unor serii de afirmații (teorii) cu un grad relativ înalt de generalitate, care unesc punctele de vedere al diverselor științe asupra unui obiect dat (de exemplu, teoria comportamentului). În sfârșit, a treia formă de integrare de înalt nivel, strâns legată de prima, o constituie procesul de apariție a unor științe separate care, având în vedere generalitatea afirmațiilor lor, au un caracter superior. Inclundem aici, de exemplu, cibernetica, împreună cu teoria informației și cu teoria comunicării.

Teoriile sau științele indicate aici nu pot fi interpretate însă numai ca rezultat al procesului de integrare. Folosind limbajul cibernetic, se poate spune că între teoriile generale sau științe — deci în cadrul corelării rezultatelor cercetărilor din numeroase științe pentru o mai bună cunoaștere a lumii — are loc un efect de conexiune inversă. Această conexiune este un fragment dintr-o schemă generală (vezi Fig. 33), care constituie o încercare de formalizare a proceselor de integrare a științelor.

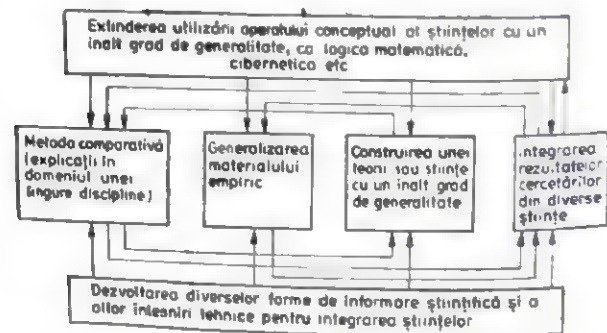

Fig. 33

Este ușor de observat ce rol important joacă în această schemă teoriile cu un înalt grad de generalitate. Se poate prevedea că procesul de integrare a științelor se va folosi de teoriile existente sau va crea altele noi, care să unească punctele de vedere ale diverselor științe, deoarece aceste teorii constituie platforma indispensabilă de integrare a rezultate-

lor oferite de cercetările din diverse discipline. Identificarea unei științe sau teorii date cu o platformă de integrare demonstrează că de la această teorie sau știință pornesc direcții metodologice care imprimă cercetărilor particulare un anumit sens, facilitând procesul de unificare a informațiilor eterogene, care confirmă sau, în ultimă instanță, modifică ori chiar anulează teoriile ce au constituit punctul de plecare al cercetării. Cu cât această teorie sau întreaga știință este mai generală și e formulată la un nivel superior, corespunzător gradului ei de generalitate, cu atât mai extensă este platforma de întărire a rezultatelor. Gradul caracterului său ipotetic poate fi diterit, este mai bine, natural, dacă acesta nu este prea mare. Este vorba deci de a alege astfel de teorii care să fie suficiente ca fondare prin rezultatele cercetărilor specifice și, totodată, să fie construite în așa fel încât, prin intermediul unei viziuni corespunzătoare asupra cercetării științifice, să fie o platformă reală iar nu formală de integrare a eforturilor unui număr cit mai mare de științe și pentru o mai bună cunoaștere a unei părți mai mari sau mai mici din realitate.

Printre teoriile cu cel mai înalt nivel de generalitate în domeniul științelor sociale îndeplinește aceste condiții teoria materialismului istoric. Vom vedea mai clar acest lucru când vom analiza fiecare concept referitor la interpretarea istoriei.

NOTE

1. Cf. J. Giedymin, *O teoretycznym sensie tzw. terminów i zdań obserwacyjnych* [Sensul teoretic al termenilor și propozițiilor de observație], în *Teoria i doświadczenie* [Teorie și experiență], Warszawa, 1966, p. 91-110.
2. Lucrarea este publicată în L. Chwistek, *Pisma filozoficzne i logiczne* [Scrieri filozofice și logice], vol. II, Warszawa, 1963 (Introducerea și comentariile la această ediție aparțin lui K. Pasenkiewicz).
3. *Ibidem*, p. 1.
4. *Ibidem*, p. 2.
5. *Ibidem*, p. 1.
6. Lucrarea lui W. Kula, *Rozważania o historii* [Considerații asupra istoriei], Warszawa, 1958, p. 79 și urm., conține analiza explicației acțiunilor umane prin intermediul intereselor.
7. Fr. Engels, *Anti-Dühring*, op. cit., p. 29.
8. W. Kula, *Rozważania o historii*, op. cit., p. 94.
9. Nu luăm în considerare aici problema accesului la izvoare și alte dificultăți.
10. Cf. comentariile pertinente pe această temă ale lui A. Malewsk., *O zastawianiu teorii zachowania* [Aplicarea teoriei comportamentului], Warszawa, 1964, p. 416.

XVII. FUNCȚIILE CUNOAȘTERII PRIN IZVOARE ȘI ÎN AFARA IZVOARELOR

1. Analiza modului de cunoaștere al istoricului din punctul de vedere al rolului cunoașterii prin izvoare și în afara izvoarelor

Din capitoul precedent rezultă cu claritate rolul destul de important al cunoștințelor provenite din afara izvoarelor pentru modalitatea de cercetare a istoricului. Totuși, numai o studiere mai atentă a fiecărei etape a acestei modalități, odată cu compararea rolului ambelor tipuri de cunoștințe (provenite din izvoare și din afara izvoarelor), poate oferi o imagine a rolului lor real.

Dorim să-l avertizăm chiar de la început pe tot cel care ar vrea ca, pe baza analizei noastre ulterioare, să diminueze rolul izvoarelor în cercetarea istorică: sursa rămâne întotdeauna bunul cel mai prețios al istoricului, fără de care acesta n-ar mai putea fi istoric. Vrem însă să ne desprindem de fetișizarea așa de frecventă în istorie a izvoarelor și a cunoștințelor provenite din izvoare — fetișizare care nu este în fond altceva decât expresia unei atitudini științifice dezintegrante și o dovadă de apărare a erudiționismului. În fond este vorba de a realiza că izvoarele singure nu sînt suficiente, cum nu este suficientă nici erudiția singură, fără a pierde însă din vedere importanța fundamentală (într-un anume sens) a izvoarelor pentru cercetare. Trebuie să înțelegem cont de faptul că informațiile provenite din izvoare au o capacitate de comunicare cu atât mai mare, cu cît vor fi mai eterogene întrebările pe care le punem; aceasta reclamă însă cunoștințe multilaterale.

Rolul cunoștințelor provenite din izvoare și din afara izvoarelor poate fi prezentat în mod schematic ca în Fig. 34.

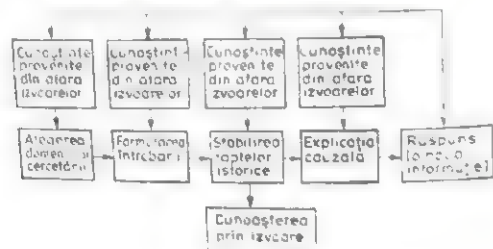

Fig. 34

Alegerea domeniului de cercetare și formularea întrebărilor constituie problema selecției. Criteriile de selecție se află însă în strînsă legătură cu sistemul de valori dat (care este o funcție a cunoașterii umane).

Schimbarea sistemului de valori duce de regulă la schimbări ale criteriilor de selecție și, în plus, la schimbări în modul de a formula întrebări și în modul de explicare. În alegerea domeniului de cercetare nu avem încă de-a face cu informații problemei date. Problema însăși (întrebarea) nu a fost încă formulată. În formulare ne ghidăm după criteriile de selecție bazate pe sistemul de valori, dar folosim cel puțin în aceeași măsură cunoștințele noastre despre faptele istorice și cunoștințele teoretice.

Odată cu formularea întrebării se încheie rolul cunoașterii din afara izvoarelor. Căutînd răspunsul la întrebări trebuie să recurgem la informațiile care provin din izvor. Totuși, rolul acestor informații este diferit în fiecare fază sau tip de procedură care încearcă să găsească răspuns la întrebările puse. În critica izvoarelor (cercetarea autenticității și a credibilității) recurgem, în primul rînd, sau cel puțin în egală măsură la cunoștințele ce provin din afara izvorului examinat. Putem să ne pronunțăm asupra autenticității sau credibilității numai prin comparație. Chiar dacă n-am depăși cadrul izvorului examinat, vom accepta informațiile cuprinse în el (atît despre fapte, cît și despre izvorul însuși) numai atunci cînd le recunoaștem pornind de la cunoștințele deja avute de către noi. În cazul unei neconcordanțe sau contradicții, procedăm, evident, la alte investigații, pentru a decide dacă trebuie modificate sau schimbate într-un anumit punct cunoștințele provenite din afara izvoarelor.

Rolul cunoașterii prin izvoare este cel mai important în timpul stabilirii faptelor, deoarece le stabilim bazîndu-ne pe izvoare, cu toate că n-am putea să obținem o informație corespunzătoare fără cunoștințe provenite din afara izvoarelor. Conform tezei fundamentale a teoriei informației, pentru fiecare informație trebuie „să se plătească”, sau — cu alte cuvinte — fiecare informație costă. În plus, pentru descifrarea informației însăși trebuie cunoscută codurile respective. Mai trebuie amintit că însăși acceptarea a ceva ca izvor pentru problema dată se face numai în raport cu cunoștințele celui care conduce investigațiile. J. Giedymin afirma în mod just: „Un anumit obiect este izvor istoric doar dacă există o persoană pentru care el constituie nu numai un obiect obișnuit, dar și un semn, deci atunci cînd acea persoană posedă cunoștințe corespunzătoare care să-i permită să coreleze acest obiect cu obiectele sau evenimentele din trecut.”

În cursul explicației cauzale, rolul cunoștințelor provenite din afara izvoarelor trece pe primul plan, deoarece arareori găsim în izvoarele referitoare la problema dată indicarea cauzelor evenimentelor care ne interesează. Pentru a întreprinde explicații cauzale, este necesar adeseori un mod de cercetare complicat, care folosește în primul rînd metoda comparativă. După cum a arătat în special C. G. Hempel¹², pentru a afirma că un concurs de împrejurări este cauza faptului cercetat, trebuie să învoci o lege științifică. În explicația corelăm faptele în baza unei legi, adică în baza cunoștințelor provenite din afara izvoarelor (teoretice). Diverse fapte cunoscute ne sugerează supoziția refritoare la posibilitatea utilizării legilor respective. Cunoștințele dobîndite în afara izvoarelor facilitează, de asemenea, formularea legilor și exprimarea sintetică a rezultatelor cercetărilor. În același fel facem evaluarea faptelor istorice pe baza cunoștințelor provenite din afara izvoarelor, care în acest caz funcționează ca sistem de valori.

Pentru a ne da seama de rolul cunoștințelor provenite din izvoare și de celor dobîndite din afara izvoarelor în procesul de cercetare istorică, oferim tabelul de mai jos, în care semnul „+” se pune în rubrica refe-

ritoare la procedee de cercetare respectiv în funcție de importanța mare a cunoașterii prin izvoare sau a celei dobândite în afara izvoarelor. În cazul în care ambele genuri de cunoștințe au un rol la fel de important, semnul este pus la ambele rubrici care indică fiecare tip de cunoștințe. Evident, ne dăm seama că importanța lucrării, fazei și activității istoricului poate să fie diferită, în funcție de scopul cercetării. De altă parte, toate genurile de procedee menționate sînt în egală măsură indispensabile pentru obținerea unor rezultate în cercetare.

Cunoștințele provenite din izvoare și din afara izvoarelor în raport cu modul de cercetare al istoricului

Nr. crt.	Felul cercetării	Cunoștințe provenite din izvoare	Cunoștințe provenite din afara izvoarelor
1	2	3	4
1	Alegerea domeniului de cercetare		+
2	Formularea întrebării (problemei)		+
3	Stabilirea izvoarelor pentru cercetarea problemei		+
4	Descifrarea informației cuprinse în izvor		+
5	Cercetarea autenticității (critica exterioară)		+
6	Cercetarea credibilității (critica internă)	+	+
7	Stabilirea faptelor despre care există informații directe în izvoare		+
8	Stabilirea faptelor despre care nu există informații directe în izvoare (inclusiv verificarea)		+
9	Explicația cauzală (inclusiv verificarea)		+
10	Stabilirea legilor (și verificarea)		+
11	Exprimarea sintetică (răspunsul la întrebările cercetării)		+
12	Evaluarea (corectă) a faptelor istorice		+

2. Funcțiile cunoștințelor provenite din afara izvoarelor. Problema modelului nominal

Cunoștințele provenite din afara izvoarelor, obținute de către cercetător prin observație și efort teoretic, cunoștințe care descriu realitatea în raport cu o anumită întrebare, pot fi socotite ca un echivalent al așa-zisei premise a întrebării (cf. cap. XIV), respectiv ca model al întrebării. Cuvântul aiei, conform terminologiei lui J. Giedymin, de un așa-numit model nominal al întrebării — care constituie o mulțime sau un sistem de premise, spre deosebire de modelul real al întrebării — respectiv de clasele de obiecte care realizează acel sistem de premise ce formează modelul nominal. Cunoștințele provenite din afara izvoarelor, care se compun (din punct de vedere logic) din premise noi, reguli de obținere a concluziilor etc., mărește rezerva de mijloace de obținere a concluziilor care permit soluționarea problemei respective.

În sistemul premiselor întrebării (de obicei ascunse) trebuie, după cum se știe, să se distingă în primul rînd premisa (cf. cap. XIV) pozitivă, premisa negativă, premisa unicității, premisa pozitivă restrictivă și, eventual, cea a decidabilității răspunsului, precum și criteriile răspunsului satisfăcător.

Reamintim că premisa pozitivă este convingerea — care constituie o parte a cunoașterii provenite din afara izvoarelor, — că există în general un răspuns (adevărat) la întrebarea pusă. Premisa negativă — care, de asemenea, provine din cunoștințele dobândite din afara izvoarelor, — are și ea un caracter general: ea afirmă că nu orice răspuns este adevărat. De asemenea, cunoștințele provenite din afara izvoarelor, ne asigură de eventuala premisă a unicității, care arată că numai un singur răspuns direct și numai unul este adevărat.

Premisa pozitivă restrictivă, care reclamă cunoștințe provenite din afara izvoarelor, mai concrete, legată în multe cazuri de progresul în utilizarea informațiilor provenite din izvoare, se apropie mai mult de răspunsul căutat. Cu cît cunoștințele noastre dobândite din afara izvoarelor sînt mai „bune“, cu atît mai exact această premisă ne indică submulțimea unde trebuie căutat răspunsul la întrebare. Avem de-a face aici, așadar, cu restrîngerea întregii mulțimi la o anumită submulțime. Această premisă constituie totodată și unul dintre criteriile de acceptare a răspunsului, deoarece conform acestei premise nu se admite un răspuns din afara submulțimii alese, adică din sfera necunoscutului. Este evident că și această premisă, la fel ca și celelalte premise, poate fi falsă. Premisele constituie doar un sistem de ipoteze preliminare, indispensabile pentru formularea unei anume întrebări și nu a alteia. Adesea, premisele false ale întrebării (problemei), care sînt rezultatul unor cunoștințe din afara izvoarelor ce se dovedesc a fi „slabe“ sau insuficiente, constituie o frînă serioasă în activitatea de cercetare. Totuși, rașonieri putem vorbi în faza incipientă a cercetării de o veridicitate absolută (care va fi confirmată pe parcursul cercetării) a premiselor. În schimb, există o continuă îmbogățire a cunoștințelor provenite din afara izvoarelor pe care o putem considera un element indispensabil al activității istoricului.

Un exemplu evident de întrebare cu premise false ascunse îl constituie așa-numitele întrebări insidioase. De pildă, dacă am întreba: Ce teritorii poloneze a ocupat Austria ca urmare a celei de-a doua împărțiri a Poloniei? — nu ne-am putea aștepta la un răspuns direct, adevărat la această întrebare, care să indice teritoriile concrete, deoarece — după cum se știe — Austria nu a participat la a doua împărțire a Poloniei.

Un caracter complex are premisa decidabilității răspunsului, deci convingerea că răspunsul la întrebarea pusă poate fi răspuns verificabil prin intermediul observației. În mod obișnuit, această premisă apare în conștiința cercetătorului împreună cu premisa pozitivă.

3. Funcțiile cunoștințelor provenite din afara izvoarelor. Problema selecției

Sistemul de valori profesat de cercetător, care în clasificarea noastră are un rol de cunoștințe provenite din afara izvoarelor, funcționează ca un ansamblu de orientări cărora li se subordonează cercetătorul în activitatea sa. Acestea sînt de obicei orientări generale de tipul: „avînd în vedere că A este bun, trebuie indicate părțile bune ale lui A, trebuie extinse cunoștințele despre A“ etc. Astfel de orientări constituie, într-un anumit fel, și un sistem de premise ale întrebării. Ele ar putea fi denumite premise axiologice ale întrebării. În multe cazuri pot fi înlocuite de un răspuns corect la întrebarea de cercetare pusă. De exemplu,

[illegible]

Progresul activității de cercetare este decis deci nu numai de valoarea cunoștințelor provenite din afara izvoarelor care este în discuție în însăși formularea întrebării, ci și de cunoștințele care sunt în discuție, adică de acelea care constituie punctul de plecare al dezvoltării formulării întrebării. Din fericire, aici savanții sînt de acord în multe chestiuni fundamentale, așa încît deciziile de punere a întrebărilor sînt luate „cu acuratețe”, fără anumite diferențe în sistemul de evaluare, respectiv în cadrul cunoștințelor provenite din afara izvoarelor, care influențează asupra diversității procesului de interogare, oferă, ca urmare, o viziune mai amplă asupra realității. Această viziune amplă se obține după cum se știe, în cursul procesului dialectic de dezvoltare a cercetării științifice.

În analiza metodologică, și nu numai a istoriei, nu putem face abstracție, repetăm încă o dată, de problema cunoștințelor provenite din afara izvoarelor. Funcțiile lor în istorie sînt deosebit de importante. De aceste cunoștințe depinde în cea mai mare măsură felul deziderat privind formularea întrebărilor în domeniul dat. Aceasta înseamnă a depinde din acest punct de influențează procesul selecției, atât de important pentru orice cercetare istorică.

Odată cu schimbarea modului de evaluare, care se corelează cu schimbările din repertoriul cunoștințelor noastre provenite din afara izvoarelor, se schimbă în mod obișnuit și criteriile de selecție. Este însoțită de schimbări în repertoriul de cunoștințe provenite din afara izvoarelor, se modifică premisele de formulare a întrebărilor.

Schimbările aduse, de exemplu, de acceptarea teoriei și a metodei materialismului istoric sînt schimbări din sfera criteriilor de selecție, a premiselor de formulare a întrebărilor (factografice, explicative și despre legi) și ale metodei de explicație. Referitor la selecție, în acest caz se acordă o atenție incomparabil mai mare transformărilor în tehnica de producție, relațiilor, stadiului de proprietate și forței fiecărei clase, intereselor diverselor clase și ale fracțiunilor lor, conflictelor dintre clase — de exemplu diverselor forme de rezistență a țăranilor sau conflictelor dintre oamenii săraci și patricienii orașelor — funcției de clasă a statului, legislației statale, ideologilor și organizațiilor care le propagă — de exemplu organizației bisericești — demonstrării legăturilor dintre lupta pentru abolirea privilegiilor sociale și lupta pentru independența de stat, tradițiilor aspirațiilor de egalitate și a protestelor contra privilegiilor potențatilor etc.⁴

Descifrarea premiselor selecției este adesea foarte simplă. De exemplu, problemele referitoare la rolul patriotic al clerului au fost abordate cu interes de către istoricii legați de mișcarea catolică. Problemele care permitau să se prezinte faptele de trădare a țării, aspirarea țăranilor la, legat de aceasta, faptul demnitarilor bisericesti au fost tratate cu predilecție de istoricii care erau conștienți de rolul negativ al catolicismului

putem vedea aceasta se referă însă de obicei la întrebările fundamentale (de exemplu problemele de cercetare în întregul lor). Premisele selecției (dăci cunoscutiile „ascunse” provenite din afara izvoarelor), în cazul întrebărilor simple, devin clare cînd reușim să găsim loc unei astfel de întrebări într-un anumit sistem de întrebări care constituie o subdivizare a unei probleme mai mari.

De exemplu, întrebarea: *cît de numeroasă a fost armata lui Napoleon în bătălia de la Waterloo?* poate fi o parte componentă a unei întrebări „mai mari” despre *cauzele înfrîngerii lui Napoleon*. Punem această întrebare însă deoarece sîntem convingiți de importanța ei. Putem fi conștienți de importanța întrebării recunoscînd marel rol al lui Napoleon în istorie (pozitiv sau negativ) sau nerecunoscîndu-l. Așa deci premisele deciziei pentru formularea întrebării ne conduc la bazele evaluării conceptelor generale asupra *reprezentată* de cel care pune întrebarea și care rezultă din cunoștințele provenite din afara izvoarelor.

Acest gen de procedeu iterativ apare de regulă în analiza premiselor deciziei interogative. Pentru a descoperi aceste premise trebuie să facem adesea un număr considerabil de „pași”. Totuși, în istorie în general sînt mult mai puțini decît în științele naturii, de exemplu.

Să analizăm mai atent exemplul dat anterior:

(pasul 1) — Descoperim în cunoștințele noastre provenite din afara izvoarelor o lacună, dar simțim convinși de importanța problemei respective. Am ales această problemă dintre altele deoarece considerăm că Napoleon era deosebit de importantă pentru înțelegerea istoriei lumii.

(pasul 2) — Luăm decizia de a formula o întrebare care are scopul de a completa această lacună (bazându-ne pe cunoștințele provenite din afara izvoarelor, și pe cunoștințele dobândite din afara izvoarelor,);

(puzzle 3) — Până în întrebarea „Cit de numeroasă a fost armata lui Napoleon în bătălia de la Waterloo?” („punind în mișcare” cunoștințele provenite din afara izvoarelor). Acesta este un fragment al unei întrebări mai largi, de exemplu despre cauzele căderii lui Napoleon;

— Premisa pozitivă — sintem convingși că există un răspuns pentru această întrebare (mai restrinsă) — (deoarece a existat Napoleon, a existat Waterloo etc.);

— Premisa negativă — sintem convinși că nu toate răspunsurile sint adevărate (fiindcă, de exemplu, nu vom fi dispuși să acceptăm răspunsurile care-i atribuie lui Napoleon o superioritate numerică);

— Premisa unicității — știm că trebuie să dăm un răspuns direct, exact, care are în vedere o oarecare posibilitate de infringere (cel puțin nu ne gândim la starea armatei în diverse stadii ale bătăliei);

— Premisa pozitivă restrictivă — vom căuta, de exemplu, răspunsul în submulțimi; o armată mai puțin numeroasă decât a adversarilor lui Napoleon; nu puteau fi milioane etc.;

(pasul 4) — Decidem să includem întrebarea astfel formulată în programul nostru de cercetare.

4. Funcțiile informațiilor provenite din afara izvoarelor

În procesul de formulare a răspunsului principala funcție a informațiilor provenite din afara izvoarelor este de tip inferențial. Ea constă în atribuirea acestora a rolului de premise în raport cu concluziile.

teror. Este o funcție întâlnită frecvent, în special în cursul așa-numitei stabiliri deductive a faptelor și al construirii explicațiilor cauzale. Nu vom da aici exemple ale respectivului procedeu, lăsându-le pentru alte capitole, speciale. Ne vom limita la o încercare de prezentare schematică a rolului acestor informații.

Să zicem (luind ca exemplu o situație foarte simplă) că avem o mulțime eterogenă, notată cu următoarele întrebări decizionale:

P_1 $\sim P_1$

P_2 $\sim P_2$

P_3 $\sim P_3$

Posedăm informații provenite din izvoare care spun că p_1 și $\sim p_2$ respectiv care ne spun că a fost p_1 și nu a fost p_2 . Din cunoștințele provenite din afara izvoarelor mai știm următoarea interdependență generală, anume că $p_1 \rightarrow \sim p_2$, ceea ce înseamnă că faptul de tipul p_1 comportă absența faptelor de tipul p_2 . În situația în care folosim numai informații provenite din izvoare, ne limităm seria de întrebări (care este o mulțime eterogenă) astfel:

P_1 $\sim P_1$

P_2 $\sim P_2$

P_3 $\sim P_3$

Am încadrat răspunsurile care pot fi eliminate.

Dacă adăugăm informația provenită din afara izvoarelor formulată mai sus, limităm și mai mult mulțimea de fapte eterogene:

P_1 $\sim P_1$

P_2 $\sim P_2$

P_3 $\sim P_3$

Rezultă că răspunsurile la întrebările decizionale puse sînt: p_1 ; $\sim p_2$ și $\sim p_3$.

O altă funcție a informațiilor provenite din afara izvoarelor care se manifestă în cursul construirii răspunsurilor narative sau explicative este aceea de corelare a informațiilor provenite din izvoare într-o imagine determinată. Să luăm, de exemplu, o frază din opera lui R. H. Tawney *Religion and the Rise of Capitalism*: „Față de modalitățile oamenilor de demna să acumuleze provizii pentru viitor, Luther manifesta neîncrederea unui țaran sau a unui călugăr”.

În acest exemplu, autorul operează cu noțiunea „neîncrederea unui țaran sau a unui călugăr” — informație provenită din afara iz-

voarelor tipice, care rezultă din cunoașterea unor trăsături caracteristice determinate ale țăranilor și călugărilor. Acest concept permite integrarea informațiilor eterogene provenite din izvoare privind atitudinea lui Luther față de tendințele economice ale capitalismului care se naște.

NOTE

1. J. Giedymin, *Problemy logiczne analizy historycznej*, op. cit., p. 28.
2. Cf. C. G. Hempel, *The Function of General Laws in History*, in „Theories of History”, p. 345—348. Referitor la problema explicației, cf. cap. XXI.
3. J. Giedymin, *Problemy...*, op. cit., p. 94—95, 177.
4. Cf. A. Malowski, J. Topolski, *Metoda materializmu historycznego w pracach historyków polskich* [Metoda materialismului istoric în lucrările istoricilor polonezi], in „Studia Filozoficzne”, 8, 1959, p. 130.
5. R. H. Tawney, *Religion and the Rise of Capitalism*, London, 1927 (trad. pol., Warszawa, 1963, p. 108).

METODOLOGIA PRAGMATICĂ A ISTORIEI. METODE DE RECONSTRUCȚIE A PROCESULUI ISTORIC

XVIII. AUTENTICITATEA IZVOARELOR ȘI CREDIBILITATEA AGENTULUI INFORMAȚIEI

1. Conceptul general de critică a izvoarelor

În manualele privind introducerea în cercetarea istorică întâlnim, referitor la critica izvoarelor, diferențierea între critica externă și critica internă. Prima dintre acestea este denumită (după Langlois și Seignobos) critică erudită sau (după Bernheim) critică inferioară, iar a doua — critică superioară sau, după cum am mai spus, hermeneutică. Studiarea principiilor criticii, în special a principiilor criticii externe, a constituit multă vreme, adică de la nașterea eruditionismului în secolul al XVII-lea, principulul element al pregătirii metodologice a istoricului. În mare măsură acest lucru este valabil și astăzi, dar odată cu îndepărtarea tot mai accentuată de bazele pozitivist-ideografice, care feteșizau cunoștințele provenite din izvoare, crește necesitatea de a furniza istoricului și elemente de metodologie generală a istoriei.

Cercetarea caracteristicilor exterioare ale izvorului (adică a izvorului în întregime, în afara informațiilor pe care le conține), cum se definește în general critica externă, poate fi concepută în sens mai larg sau mai restrins. În cazul semnificației sale mai largi, în critica externă trebuie incluse atât lectura (decodificarea) informațiilor cuprinse în izvor, cât și cercetarea izvorului însuși, care, în accepțiunea teoriei informației, este un canal de informație. Critica externă în sens restrins (sau propriu) se referă numai la caracteristicile externe ale izvorului înțeles ca un canal de informație, excluzând deci descifrarea sa. Se poate întâmpla însă ca pentru analiza caracteristicilor exterioare ale izvorului să fie necesară analiza codului (de exemplu pentru stabilirea datării pe baza scrisului, sau a autorului pe baza stilului literar). Într-un astfel de caz, cercetarea codului intră în critica externă propriu-zisă. Nu este însă vorba aici de lectura în sine.

Conceptul de critică externă nu este definit suficient de clar în cărțile de până acum. Același lucru se poate spune și cu privire la clasificarea în critică externă și internă. Dacă reținem că principulul obiectiv al criticii izvoarelor este acela de a caracteriza informațiile conținute în ele, caracterizare care să ateste gradul lor de apropiere față de realitatea istorică, atunci ar trebui exclusă din sfera criticii astfel înțeleasă o întreagă serie de afirmații care nu au o semnificație directă pentru soluționarea problemei certitudinii acestor informații. Asemenea afirmații intră în sfera stabilirii normale a faptelor istorice. Având în vedere că, pentru efectuarea unei critici exacte a izvoarelor, sînt necesare adesea operațiuni extrem de complexe, în cursul cărora trebuie stabilite nu numai fapte ce, adesea, au o legătură vagă cu obiectivele cercetării, totul se desfășoară, potrivit unei deprinderi mai vechi, într-o mîgună secerșă.

O delimitare mai exactă a criticii izvoarelor, în adevăratul înțeles al cuvîntului, se poate obține dacă se acceptă următoarele afirmații:

(1) Scopul criticii (atît interne, cît și externe) este de a se obține răspuns la întrebarea — dacă informațiile furnizate de izvor sînt conforme cu realitatea — adică la întrebarea privind credibilitatea agentului informației.

(2) Prima etapă a criticii izvorului este cercetarea autenticității lui (critica externă).

(3) A doua etapă a criticii izvorului (care se referă la izvoarele indirecte) este examinarea credibilității agentului informației (critica internă).

(4) Pentru a determina credibilitatea agentului informației este indispensabilă examinarea anterioară a autenticității izvorului; totuși, și cercetarea autenticității izvorului reclamă uneori date despre credibilitatea agentului informației, respectiv despre veridicitatea informațiilor furnizate de el.

Propunem deci ca examinarea credibilității informației să fie considerată drept scop principal atît al criticii externe, cît și al celei interne a izvoarelor, identificînd critica externă cu examinarea autenticității izvorului, iar critica internă cu examinarea credibilității informației.

Regulile criticii izvoarelor, dacă ținem seama de faptul că ele au fost stabilite pe temeluri solide și pe un registru larg în timpul bollandiștilor și benedictinilor din secolul al XVII-lea, apoi ridicate la un înalt nivel de pozitivitate, constituie azi un imens rezervor de cunoștințe, utilizate de alții în special de medievisti. Este evident însă că nici cea mai scrupuloasă cunoaștere a acestor reguli nu înlocuiește cunoștințele generale multilaterale (provenite din afara izvoarelor) ale istoricului. Aceste reguli oferă numai orientarea asupra modului în care trebuie exploatate aceste cunoștințe. Noi ne vom ocupa de regulile cele mai generale și în primul rînd de problema autenticității izvoarelor și a credibilității agentului informației.

2. Autenticitatea izvoarelor

Cercetarea autenticității izvoarelor este punctul de plecare al tuturor întreprinderilor științifice ale istoricului care cercetează pe baza izvoarelor. Conceptul de autenticitate nu a fost însă definit suficient de clar. Manualele de metodologie critică în istorie vorbesc în general separat de stabilirea timpului și a locului de origine, precum și de autorul izvorului, și independent de aceasta, de cercetarea autenticității lui. Autenticitatea este concepută în general în mod restrins — numai ca stabilirea autenticității. Numim autentic, în accepțiunea de autenticitate, izvorul despre care știm din ce perioadă provine și la ce loc se referă, putînd oferi, așadar, informațiile despre faptele istorice coordonate spațio-temporal, care constituie trăsăturile fundamentale ale acestora. Autenticitatea în această interpretare înseamnă cunoașterea timpului și a locului de origine ale izvorului. Deci, în această accepțiune, fiecare izvor cărui îi cunoaștem timpul și locul de origine este autentic¹. Cu cît aceste cunoștințe sînt mai extinse și mai solide, cu atît izvorul este mai autentic. Dacă în izvorul care oferă în general informații adevărate (neexistînd dificultăți în stabilirea timpului și a locului de origine ale acestui tip de izvoare) găsim informații (directe sau indirecte) despre perioadă în care a apărut și locul său de origine, atunci îl clasificăm în rîndul celor autentice (în accepțiunea autenticității) cu un mare grad de probabilitate

Alături de autenticitatea, (generală) ar mai trebui distins, conform deprinderii istoricilor, conceptul de autenticitate, (pragmatică) de autenticitate, (proprie) și de autenticitate, (prin logica izvorului). Dacă în cazul autenticității, fiecare izvor încadrat corect în timp și spațiu este autentic, în cazul autenticității - acest lucru nu este suficient, deoarece pot fi izvoare bine date și localizate, dar în alt sens neautentice.

Autenticitatea este raportată la caracterul informațiilor pe care le căutam în izvor. În acest sens, un izvor autentic pentru rezolvarea unei anumite probleme poate fi neautentic pentru rezolvarea alteia. Numeroase documente medievale false (de exemplu referitoare la pământ și drepturi) sînt neautentice pentru examinarea, de pildă, a stadiilor incipiente ale diverselor domenii și obiecte de moștenire, deoarece în aceste donații reale erau mărite pentru a asigura confirmarea achizițiilor ulterioare obținute nu întotdeauna pe căi reglementare, dar sînt pe deplin autentice pentru analiza, de exemplu, a extinderii proprietăților feudale, a relațiilor socio-economice (și altele) din perioada de apariție a documentului. În strînsă legătură cu autenticitatea se află aria autenticității, adică suma acelor întrebări (probleme) la care izvorul dat este capabil să răspundă veridic.

Autenticitatea, (aceasta este înțelesul general acceptat de manualele de metodologie) se referă la chestiunea eventualei falsități a izvorului (dacă izvorul este falsificat sau nu), iar autenticitatea, privește faptul dacă sursa este primară sau secundară. În strînsă legătură cu autenticitatea, se află gradul de autenticitate, care este opusul eventualei grad de falsificare a izvorului.

Relativ la autenticitatea, pot exista trei posibilități: izvorul poate fi total autentic, parțial autentic sau neautentic.

În ceea ce privește faptul dacă izvorul este primar sau secundar, problema e dacă el poate fi inclus în categoria așa-numitelor originale (adică a exemplarului executat de autor, despre care este vorba în izvor), sau are un oarecare raport față de original (de exemplu este o copie, un extras etc.). În această concepție izvorul autentic este originalul. Referitor la celelalte izvoare, se poate vorbi numai de un grad mai mic sau mai mare de autenticitate.

3. Reguli de examinare a autenticității (critica externă)

Oricare ar fi înțelesul care i se dă, avînd la bază practica istoricilor, autenticitatea ridică anumite probleme de cercetare. De-a lungul experiențelor multiseculare, desfășurate sub semnul scepticismului cel puțin din timpul lui L. Valla, s-a elaborat un număr considerabil de reguli, folosite în mod obișnuit în raționamente mai mult sau mai puțin complexe. Aceste reguli sînt neformale, care, corelate cu regulile logice, fac posibile acele raționamente cu ajutorul cărora ajungem la anumite concluzii privind chestiunea autenticității izvorului.⁴

Cercetarea autenticității, (generale), care, în multe cazuri, se identică cu cercetarea autenticității unui izvor publicat, se limitează la stabilirea datei și a locului de origine a izvorului. Nu includem aici chestiunea stabilirii autorului izvorului, inclusă în mod frecvent în critica externă, de aceea este o problemă separată, legată în primul rînd de stabilirea credibilității celui care informează și care intră, după cum am arătat, în anul de stabilire a faptelor istorice. Stabilirea autorului nu este o condiție indispensabilă pentru cercetarea autenticității, deși uneori poate fi o analiză conținutului izvorului și, deci, a credibilității informației.

Nimeni nu spune că cronica lui Gallus Anonimus este neautentică (în accepțiunea autenticității) și, de asemenea, nimeni nu se îndoiește de autenticitatea ei (în sensul autenticității), deși nu-l știm autorul (în sensul numelui propriu și nu al unei descrieri de un anumit tip). Desigur, nu se poate nega că problema stabilirii autorului este strîns legată de problema cercetării autenticității. Adeseori descoperirea autorului poate, de exemplu, rezolva întrebarea referitoare la veridicitatea sau falsitatea izvoarelor. Vestitul manuscris din Boemia „Rukopis Královédvorský” trebuie să-și piardă faima de autentic (deși a fost la început pus sub semnul întrebării de Dobrowski, de exemplu) atunci cînd s-a descoperit că autorul a fost Venceslav II Hanka. Așadar, paternitatea unei lucrări este o chestiune deosebită, ea depășind problema autenticității izvoarelor, de ea ne vom ocupa separat.

Stabilirea datei și a locului apariției documentului se realizează pe două direcții sau indirectă, sau parțial directă și parțial indirectă. Cercetarea directă are loc în următoarele două etape: (1) descifrarea informațiilor directe corespunzătoare despre timpul și locul de apariție a izvorului în izvorul însuși, (2) verificarea afirmației făcute în acest fel. Descifrarea este o operație foarte simplă dacă așa-numita datare nu reclamă cunoașterea unor coduri adesea destul de complicate (de care se ocupă cronologia istorică), iar identificarea numerelor geografice niste investigații speciale dificile. Chiar și descifrarea directă cere o verificare în timpul verificării ne folosim, după cum just a observat M. Bloch, de unele mijloace care ne servesc la stabilirea datei (sau a locului). Una din metode constă în a verifica dacă nu intervine vreun contradicție între data sau locul stabilite și alte elemente ale izvorului. Constatarea unei astfel de contradicții, de exemplu între data documentului și caracterul scrisurii sau perioada de proveniență a hîrtiei, duce la constatarea gradului de veridicitate a documentului, respectiv demonstrează că documentul nu este autentic (în accepțiunea autenticității). În acest caz el trebuie să fie examinat pe cale indirectă, putîndu-se propune și fundamenta o ipoteză. O metodă de verificare a ipotezei privind data și locul este confruntarea cu alte izvoare.

Stabilirea indirectă a datei sau a locului de apariție a unui izvor se efectuează în cursul derivării concluziilor verosimile (cf. cap. XIX) luînd ca premise informațiile conținute în izvoare sau provenite din afara izvoarelor, precum și reguli extra-logice de diverse tipuri. Informațiile provenite din izvoare și din afara izvoarelor care intră aici în joc pot fi foarte diverse, în funcție de caracterul izvorului. În ceea ce privește informațiile provenite din afara izvoarelor, sînt prețioase în primul rînd acelea care ne permit confruntarea cu alte izvoare. Ase-mănările sau deosebirile semnalate pot, în funcție de caz, să infirmă sau să confirme o ipoteză.

Printre regulile extra-logice, care constituie direcții formulate pe baza unor premise generale, confirmate de-a lungul unei practici istorice multiseculare, se pot enumera următoarele:⁵ (1) dacă un document este strîns dar exterior legat de altele (de exemplu este cuprins într-un codex), celelalte documente incluse aici, fiind necesare și cercetarea istoriei documentului însuși, respectiv explicația modului în care acesta a ajuns într-o relație determinată cu celelalte documente; (2) caracteristicile externe ale documentului reflectă stadiul cultural al perioadei datei, pe baza lor putîndu-se face, deci, încercări de datare; și (3) analiza conținutului documentului împreună cu cunoștințele provenite din afara izvoarelor

permit datarea sau cel puțin limitele de timp (*post quem* și *ante quem*) între care se putea afla data căutată. Același lucru se poate spune și cu privire la loc.

Nu arareori încercăm să reconstituim data unui document (sau a unui alt izvor) care a dispărut, dar despre care se știe cu siguranță că a fost compilat în acest caz pătrundem mai degrabă în sfera stabilirii faptelor istorice. Procedul este însă identic ca în cazul celei de-a treia reguli.

Ca exemplu poate servi încercarea de a stabili data documentului de fondare a orașului Gniezno, care a dispărut în timpul incendiului din 1512. Raționamentul istoricului poate fi reconstruit în felul următor:

(1) În documentele orașului Powidz din anul 1243 se amintește că dreptul acordat acestui oraș este similar cu drepturile acordate orașului Gniezno. Se știe deci că data documentului referitor la Gniezno trebuie căutată înainte de anul 1243, an care constituie așa-numitul *terminus ante quem* (sau *post quem non*).

(2) La 26 februarie 1235 Władysław Odonic a achiziționat de la autoritățile din Gniezno un teren care aparținea orașului fortificat și se știe că o tranzație de acest fel a constituit primul pas în fondarea orașului Poznań. Se poate deci accepta ca prim termen, înaintea căruia trebuie căutată data fondării (*terminus a quo*), acest an 1235.

(3) Se știe că în anul 1234—1237 Odonic a ridicat o fortificație pe malul lacului Jelonek, ceea ce cu siguranță avea legătură cu delimitarea așezării orașului. Prin urmare data fondării trebuie căutată între anii 1234/35 și 1243.

(4) La 25 aprilie 1239 Odonic a emis un document pentru mănăstirea Lubiąz „în Gneznensi civitate” (din orașul Gniezno). Termenul „civitas” trebuia să reflecte recenta așezare, pentru că în documentele anterioare emise de Władysław Odonic și de alți prinți din Wielkopolska nu există un astfel de termen. Władysław Odonic însă n-a mai emis alte documente, deoarece în anul 1239 a murit.

(5) Deci, ar trebui să precizăm termenele-limită ale datării documentului de fondare a orașului Gniezno în perioada 1238/25.IV.1239—1243, dar admitând că Władysław Odonic a dat orașului actul de întemeiere, cel mai probabil este (în baza cunoștințelor noastre) anul 1243 sau începutul anului 1239.

Procedul istoricului constă aici, cum este ușor de observat, în delimitarea treptată a sferei necunoscutei (data fondării orașului Gniezno). În acest fel ne-am apropiat de răspunsul complet. Ceea ce nu cunoaștem și-a pierdut caracterul nedefinit, fiind încadrat în limite bine determinate. Este ușor de observat că demonstrația făcută aici a corespunsului (în ce an?) în timpul căutării răspunsului am obținut, pe baza unor informații corespunzătoare, răspunsuri parțiale succesive (care constituie așa-numitele confirmări potențiale) care restrâng sfera necunoscutului. N-am fost însă în măsură să dăm un răspuns complet.

Procedul în același mod pentru a determina locul de origine a documentului. De obicei informațiile cuprinse în izvor oferă premise mai speciale pe care autorul izvorului o acordă anumitor localități sau teritorii, precum și de prezența în izvor a unor informații care privesc anumite teritorii sau localități. Astfel de indicații constituie adesea punctul de plecare al modului de cercetare ulterior.

În cercetarea datării izvorului și adesea și a locului său de origine trebuie să se stabilească distinct data de apariție a izvorului și datele fiecărei informații cuprinsă în izvor. Pentru cercetarea istorică cea mai mare importanță o are o bună datare a informațiilor. Stabilirea datei de apariție a izvorului dacă nu este un scop în sine, având în vedere, de exemplu, importanța istorică a izvorului, este subordonată în fond acestui obiectiv principal care este datarea informațiilor cuprinse în izvor. Adesea avem de-a face cu izvoare prost dateate și totuși prețioase, fiindcă informațiile cuprinse în ele ne oferă multe elemente spațio-temporale. De exemplu, despre *Kronika Wielkopolska* editorul scrie în felul următor: „Este discutabil . . . momentul apariției, autorul sau autorii sunt ne-cunoscuți, transmiterea cronicii prin manuscrise nu este tocmai clară. Cu toate acestea nimic nu poate înlocui acest izvor de cunoaștere a Evului Mediu polonez”¹⁰.

Cercetarea autenticității, (pragmatice), adică a celei relative la problema corectată, numai arareori are legătură cu critica externă a izvorului. De obicei, pe baza unui izvor autentic (în accepțiunea autenticității) istoricul decide dacă acel izvor (eventual o anumită informație cuprinsă în izvor, în cazul izvoarelor secundare, dar atunci conceptul de autenticitate coincide cu conceptul de credibilitate) este autentic pentru cerințele cercetării date.

Astfel de decizii se iau în majoritatea cazurilor în mod oarecum automat. Pur și simplu istoricul știe că un izvor de un anumit tip nu poate fi autentic pentru anumite întrebări. Adeseori însă, în cursul efectuării criticii externe, istoricul reușește să stabilească limitele ariei de autenticitate a izvorului, oferind în acest fel o indicație pentru alți cercetători. Un exemplu îl poate constitui observația lui G. Labuda referitoare la autenticitatea diverselor saga (de exemplu a *Herwarasaga*) ca izvoare pentru cercetarea istoriei politice a statului polonez timpuriu. Acest autor a ajuns la concluzia că, fiind seama de dificultatea stratificării cronologice și teritoriale a informațiilor conținute în diversele saga, autenticitatea lor este problematică pentru investigațiile menționate¹¹. În schimb, ele sînt total autentice pentru cercetarea diferitelor aspecte privind mentalitatea socială a perioadei în care au apărut.

A. Dopsch a demonstrat că faimoasele capitalarii atribuite lui Carol cel Mare sînt instrucțiuni economice și nu provin de la Carol cel Mare, ci de la fiul său Pepin, și nu se referă la tot statul, și în special la Germania, ci la bunurile regale din Aquitania¹². Astfel el a determinat autenticitatea acestui izvor în accepțiunea autenticității, și a îndreptat atenția către accepțiunea autenticității. S-a demonstrat că acest izvor nu poate fi recunoscut ca autentic pentru a răspunde la anumite întrebări referitoare la activitatea lui Carol cel Mare, excluzând problema bunurilor regale sau a teritoriului Aquitaniei.

Problema cercetării autenticității, respectiv stabilirea conformității informațiilor conținute în izvoare referitoare la caracteristicile sale externe (în afara conținutului) cu realitatea, care constituie, după cum am mai arătat, sensul verificării datei sau a locului izvorului direct, a oferit mai multă oportunitate de exemplu interesantă. Atunci cînd există istoriograful unui număr imens de exemple interesante. Atunci cînd există un acord între ceea ce „spune” izvorul despre el însuși și realitate avem de-a face cu un izvor autentic (nefalsificat). O neconcordanță poate fi numai rezultatul unei acțiuni conștiente a cuiva care urmărește în acest fel alte scopuri. Pot interveni aici două posibilități:

- (1) izvorul este parțial neautentic (falsificare);
- (2) izvorul este total neautentic, adică este fictiv (falsificare).

mașile agentului, și dacă ordonăm și denumirile corespunzătoare ale raporturilor de conformitate ale fiecărui component: relatarea cognitivă (referitoare la gradul de conformitate a conținutului opiniilor agentului informatiei despre realitate cu realitatea), relatarea expresivă (referitoare la concordanța conținutului enunțului informatiei cu opiniile agentului) și relatarea comunicativă (care desemnează gradul de concordanță a receptării informației cu enunțul acesteia)¹⁶. — Atunci poate spune că credibilitatea agentului informației este sau relația dintre realitate și textul celor comunicate de agent sau relația dintre conținutul opiniilor despre realitate ale agentului și textul celor comunicate. În primul caz cercetăm gradul de apropiere a celor comunicate de realitate (gradul de veridicității acestora — pe care putem s-o denumim veridicitate deplină, iar în al doilea caz, care este o relatare expresivă, examinăm dacă agentul informației a aspirat conștient spre transmiterea unei informații adevărate (s-o denumim credibilitate personală). Examinând gradul de veridicitate a celor comunicate (deci credibilitatea deplină) putem lua în considerare mijloacele avute la dispoziție de agentul informației pentru a cunoaște realitatea (dacă putea s-o cunoască), mijlocul comunicării (dacă dorea să spună adevărul) și, dacă este posibil, frecvența informațiilor adevărate și false care puteau fi obținute de agent în domeniul dat. Cînd cercetăm tendința agentului de a transmite adevărul (as-numit credibilitate personală) examinăm numai scopul pe care-l are acesta, pentru a constata dacă, ținînd seama de acest scop, ar fi fost rațional să spună adevărul. Cînd vorbesc despre veridicitatea informației, istoricii se referă la ceea ce am denumit aici credibilitate deplină, ei limitează însă adesea conceptul de credibilitate a agentului informației la așa-numita credibilitate personală.

J. Giedymin introduce două concepte de credibilitate cu referire la știința istoriei: credibilitatea, și credibilitatea. Credibilitatea, este corolată cu frecvența informațiilor false și adevărate obținute într-un domeniu dat de la un agent dat. În acest caz ne bazăm părerea despre credibilitate pe observația din punctul de vedere al veridicității celor comunicate de agent. Credibilitatea, în schimb, se referă la scopurile și mijloacele pe care le-a avut la dispoziție agentul. Ne întrebăm, în acest caz, dacă el a tîns conștient spre transmiterea adevărului și dacă a avut posibilitatea să-l obțină, deci, spre deosebire de credibilitatea, ne preocupăm nu atît cele comunicate, cît însuși agentul informației. Este evident că aceste concepte de credibilitate sînt strîns legate între ele¹⁷. Agentul furnizează informații adevărate numai atunci cînd poate ajunge la adevăr și cînd vrea să-l spună.

În concluzie, conceptele de credibilitate deplină, de credibilitate personală și de credibilitate, și credibilitate, (ale lui J. Giedymin) exprimă diverse semnificații ale conceptului de credibilitate a agentului informației în istorie (precum și în multe alte domenii)

5. Cercetarea credibilității (critica internă)

Din cele spuse despre cercetarea autenticității izvoarelor reiese că e convențional a opune critica externă celei interne. Se știe că, foarte frecvent, pentru a stabili autenticitatea unui izvor trebuie investigat profund conținutul informațiilor cuprinse în izvor și atunci problema autenticității se împletește strîns cu problema credibilității. De asemenea, pentru a stabili credibilitatea agentului informației este indispensabilă cunoașterea izvorului, înțeles aici ca un canal de informare. Chiar

dacă informațiile ni s-ar părea adevărate, nu vom ține seama de ele în cercetările noastre din moment ce se demonstrează că izvorul de unde provin este neautentic. Revenind la problema manuscriselor lui Venceslav Hanka, stim cit de mult au fost folosite de către istorici informațiile conținute în ele despre orînduirea socială cehă din secolul al IX-lea. Ele au fost considerate adevărate atît timp cît a existat convingerea despre autenticitatea acestor manuscrise.

Cercetarea autenticității izvoarelor (trebuie luate în considerare toate sursele de autenticitate, deoarece absența unui tip nu exclude existența altuia), ca primul pas în examinarea credibilității argumentului informatiei, se oferă la toate categoriile de izvoare, deci atît la izvoarele directe, cît și la cele indirecte. În cazul izvoarelor directe, acest lucru e suficient aici nu există problema credibilității argumentului informației.

Mult mai complicată este problema în cazul izvoarelor indirecte. Aici cercetarea credibilității agentului informației se desparte în: (1) cercetarea autenticității, (2) cercetarea credibilității agentului informației. Avînd în vedere că cercetarea autenticității izvoarelor este distinctă, problema centrală a criticii interne a izvoarelor (numai a izvoarelor indirecte) este, deci, examinarea credibilității agentului informației.

De analiza metodologică a acestei probleme s-a ocupat pentru prima dată J. Giedymin¹⁸. Conform distincției introduse de el, credibilitatea agentului informației se verifică (sau poate fi verificată): (1) pe baza cunoașterii valorii (de adevăr sau fals a) celor spuse de el într-un domeniu (ast-nu-mit credibilitate deplină); (2) pe baza cunoașterii tendinței agentului informației însuși, în sensul dacă acesta a dorit sau, eventual, a avut suficiente mijloace pentru a oferi o informație adevărată.

În primul caz decidem că agentul este demn de crezare dacă oferă în general informații adevărate (evident în sens relativ), deci atunci cînd probabilitatea de a obține o informație adevărată de la acest agent este în mare sau cel puțin depășește valoarea 0,5. În practică, istoricul este în acest caz prudent și reclamă o probabilitate apropiată de 1. Este suficient ca informațiile neadevărate (sau reticentele) să nu fie considerate cîntec ca informațiile adevărate (sau negațiile) despre credibilitate. Totuși, trebuie amintit că numai un agent ideal de informații ar putea fi total demn de încredere (adică un agent care să aibă în vedere toate faptele necesare, care să nu treacă sub tăcere nici un fapt); un asemenea agent poate fi considerat numai ca un model sau ca un intermediar între informatorul demn de crezare și cel nedemn de crezare. Noi însă avem de-a face cu agenți reali¹⁹ de informații care oferă, alături de informații relativ adevărate, informații deformate și false, din cauză că nu posedă, de exemplu, mijloace corespunzătoare pentru cunoașterea adevărului.

În al doilea caz, examinarea credibilității agentului nu se face prin intermediul analizei veridicității celor enunțate de acesta, ci prin intermediul cunoașterii valorii despre agent. Avînd în vedere faptul că agentul care dorește și poate să ofere informații adevărate este, în același timp, credibil și în cazul interpretării credibilității lui prin frecvența informațiilor adevărate, obținerea de cunoștințe despre agent înseamnă în acest caz să oferi informații adevărate. Aceasta înseamnă, de asemenea, ca acesta să oferi informații adevărate. Credibilitatea agentului informației ca ambele modalități de cercetare a credibilității agentului informației converg²⁰. În practica istorică, în general, cercetăm credibilitatea prin

ambele metode, una sustinind-o pe cealaltă. De exemplu, în cazul cercetărilor asupra credibilității cronicilor lui J. Dlugosz, care au durat multă vreme, s-a cercetat totodată personalitatea acestor istorici și s-a verificat informațiile oferite de ei. S-a format astfel o anumită părere despre credibilitatea lui, care s-a dovedit, la rîndul său, fundamentală pentru analiza ulterioară a informațiilor. Cînd s-a demonstrat că Dlugosz este relativ credibil, informațiile conținute în cronicile lui au început să fie acceptate cu mai mare încredere. După cum se vede, cercetarea credibilității informației și cea a credibilității agentului informației sînt strîns legate între ele. Cînd examinăm credibilitatea informației o raportăm la cunoștințele extrase dintr-un izvor dat și la cunoștințele provenite din afara izvoarelor.

Dacă analizăm din alt punct de vedere cele ce am spus, cunoștințele despre agentul informației, necesare pentru a determina credibilitatea, se referă la obiectivele pe care agentul informației a dorit să le realizeze oferind anumite informații și la mijloacele de care a dispus în obținerea și transmiterea informațiilor. Mijloacele pot fi înțelese în sens potențial și în sens efectiv, deoarece există mijloace pe care informatorul ar fi putut să le folosească, dar pe care, din diverse rațiuni (de exemplu, respingerea nevoii de îmbogățire a anumitor informații), nu le-a folosit. Toate mijloacele pot fi reduse la mijloace tehnice (de exemplu, cărțile, sau nu a accesului la anumite documente, sprijinirea pe informații proprii sau utilizarea informațiilor altora, posedarea unor instrumente exacte de măsură sau nu etc.), la cunoștințele agentului informației și la poziția socială a acestuia (politică, de clasă, civilă etc.). Poziția socială a agentului și, în primul rînd, cea de clasă, determină într-o mare măsură (și, deinde, parțial influențează și viața psihică a fiecărei persoane) sistemul lui de valori, care, la rîndul său, stă la baza mobilurilor care-l animă și agent în comportamentul său informativ. În concluzie, conținutul informațiilor oferite de agent depinde de poziția socială (interpretată în sens foarte larg) a acestuia, de cunoștințele și mijloacele pe care le deține și le folosește agentul. Toți acești factori pot fi favorizanti sau, dimpotrivă, pot acționa ca o piedică. Este evident că poziția de clasă a unui nobil, stăpîn al unui sat, de pildă, constituie o piedică în caracterizarea adecvată a situației supușilor săi. Complet altfel ne vor vorbi în acest caz țărani înșiși, de exemplu, într-o jalbă împotriva stăpînului lor, deși și în această situație trebuie să cumpănim asupra credibilității agentului de informații.

Cercetarea credibilității agentului de informații raportată la izvoarele care nu au ca scop anume transmiterea de informații (pentru posteritate), prezintă unele trăsături particulare, care nu schimbă însă esența generală cu modul de cercetare a tuturor izvoarelor indirecte. În cazul acestui tip de izvoare este important într-o măsură mai mare decît în cazul altor izvoare indirecte să se cunoască destinatarul (destinatarii) cărui(a) (cărora le) este transmisă informația (destinatar intențional). Alci cercul receptorilor este închis și definit mai mult sau mai puțin exact, în timp ce în cazul transmiterii de informații către posteritate cercul este deschis și nedefinit, cu toate că, raportat la o cercetare concretă, destinatarul este de fiecare dată un cercetător anume. Un exemplu radical de izvor cu un cerc închis de receptori ai informației pe care o poartă este o scrisoare particulară adresată unei persoane. Este evident că necunoașterea destinatarului ar îngreuija simțitor cercetarea credibilității informațiilor conținute în scrisoare. Se știe, o adevărată, că și în cazul celor mai tipice izvoare destinate posterității există anumiți destina-

contemporani. Adeseori considerațiile acestor destinatari prevalează atunci cînd izvorul trebuie inclus mai degrabă în categoria izvoarelor care se transmit în mod intenționat informații posterității. Ca exemplu pot servi „Vita Caroli Magni” de Einhard, care a scris în primul rînd pentru Carol cel Mare însuși.

Cunoașterea destinatarilor facilitează înțelegerea scopurilor după care a dus agentul ce a transmis o anumită informație, iar nu alta. Cunoașterea predestinatului informației, avînd în vedere și numărul de destinatari, ne transmite informații despre destinatarii contemporani și nu posterității, sînt foarte importante pentru istoric. Istoricul este în acest caz un destinatar întîmplător. El știe că nu lui îi sînt destinate informațiile conținute în izvoare și în acest fel are posibilități mai mari ca prin analiza obținută a cunoștințelor despre agentul informațiilor și a cunoștințelor despre destinatar (subordonate aici cercetării mobilului agentului), să analizeze gradul de credibilitate a informației. Acest gen de analiză este tipic pentru o distanță de timp de la istoricul. El face o astfel de analiză întotdeauna atît de veridicitatea informațiilor provenite din izvoare (destinate unor anumitor receptori), cît și a celor obținute de la poartă, din documentele bunurilor și din documentele privind impunerea de taxe. Dacă, de pildă, în cercetări a ajuns un anumit ziar, istoricul nu poate afla despre informațiile conținute în acesta! Au fost elaborate și unele scheme de apreciere a destinatarilor informațiilor. În anul 1934, de exemplu, că informațiile destinate organelor de stat se bazează pe baza cărora urmau să fie stabilite impozitele populației vor fi testate deosebit de răspunzător, că presa avea, în afara scopului de a informa, pe anumiți oameni, multe alte scopuri, scopuri care depindeau de categoriile de destinatari, proprietarul unei moșii care dorea să vîndă sau să arîndeze moșia străduindu-se s-o descrie cît mai avantajos posibil etc.

Problema agentului însuși al informației prezintă unele particularități în cercetarea credibilității izvoarelor care transmit informații receptoriilor contemporani. Dacă în cazul izvoarelor care au ca scop transmiterea unor informații posterității este deosebit de important să se cunoască concret persoana agentului - vrem să știm cine ne informează - în analiza izvoarelor destinate contemporanilor ne mulțumim să știm în ce clasă de agenți se înscrie agentul respectiv, adesea reușind să obținem însă date mult mai exacte despre persoana sa. Pentru a aprecia credibilitatea informațiilor unui anumit ziar trebuie să știm în primul rînd ce cercuri (ale cărui partid, grup social etc.) au editat acest ziar și abia după aceea sub direcția cui a apărut acesta. De asemenea, pentru a aprecia credibilitatea informațiilor din izvoarele care privesc satul feudal ne întrebăm în primul rînd dacă agenții informațiilor sînt țărani sau stăpînii lor. Bineînțeles că în cazul izvoarelor care au ca scop transmiterea de informații posterității trebuie să știm să punem în relație agentul informației cu un grup social determinat; totuși, în general, în aceste cazuri nu ne oprim aici, ci căutăm date mai exacte despre agent. Adesea această căutare (problema autorului) devine o activitate pasivă în sine, care, după cum am văzut, se desprinde de critica propriu-zisă a izvoarelor, înfîc o putem include în însuși procesul de stabilire a faptelor istorice.

Mai trebuie subliniat că examinarea credibilității agentului-autor al unor izvoare indirecte nescrise ne prezintă diferențe metodologice în comparație cu cea a credibilității agentului-autor al surselor scrise. Di-

ferența constă numai în ceea ce privește codurile folosite. Izvoarele cartografice, iconografice și altele (inclusiv cele materiale, de exemplu picturile de arhitectură, cronicile de film), dacă nu sînt examinate ca atare, deci ca izvoare directe, pot fi examinate, în unele cazuri (atunci cînd conțin informații anume consemnate despre trecut), raportîndu-le la credibilitatea agentului informației. Ne vom întreba atunci: dacă agentul informației a vrut sau dacă a avut mijloace corespunzătoare pentru a transmite o informație credibilă. Ne vom întreba, de asemenea, cu ce a fost destinată informația lui.

Numeroase investigații istorice furnizează exemple de analiză acestui tip. Printre izvoarele cele mai cunoscute de informații new dar care au ca scop transmiterea lor se poate enumera unul din cele mai fascinante monumente medievale, anume tapiseria reginei Matild, (secolul al XII-lea), care povestește, în cele cîteva zeci de tablouri tesute istoria lui Wilhelm Cuceritorul. Este clar că, unui izvor de acest tip i se aplică toate regulile de examinare a credibilității agentului informației, inclusiv ale cercetării autentității, ca în cazul izvoarelor literare. Cercetăm deci scopurile pe care și le-a propus agentul informației, mijloacele pe care el le-a avut la dispoziție. Iată exemplul analizei credibilității cunoscutului desen al plugului (din opera „Kolo Rycerskie” [Cercul cavalerilor] — de Bartosz Paprocki) în care rețile sînt puse la spate, deci într-un mod care nu corespunde cunoștințelor noastre despre această unealtă. Reflectînd asupra faptului că această informație este credibilă, ne străduim să obținem unele cunoștințe despre agentul informației, pentru a hotărî dacă trebuie să ne modificăm cunoștințele sau să respingem această informație sub forma în care ne o dă desenatorul. Un cercetător al graficii poloneze populare vechi scrie: „Plugul inclus în jurul anului 1575 în „Kolo Rycerskie” de Paprocki a fost desenat cu siguranță de cineva din plebea orășenească, care n-a arat nădăjduită și pe care plugul în general nu-l interesa. El a uitat de fierul lung și de brăzdar, deci de cele mai importante părți ale plugului, coarnele le-a pus pe țăpuși iar cormoana pe oiste. Astfel de greșeli nu le putea face un om de la țară”.

6. Problema autorului

Examinarea autorului ține atât de critica izvoarelor (externe și interne), cit și de stabilirea „normală” a faptelor istorice. În critica izvoarelor, autorul îl interesează pe istoric în primul rînd pentru a cerceta credibilitatea informației. Cunoștințele despre autor constituie în acest timp cunoștințele despre agentul informației, cu mențiunea că autorul poate transmite informații despre faptele observate de el sau probleme separat, aceea de a cerceta izvoarele aceluiași domeniu determinat de cunoștințe ale autorului (izvoare de transmitere a informației, izvoare de informare) care intră în sfera analizei credibilității informației.

Avînd în vedere că ne-am ocupat deja de problema cunoștințelor despre agentul informației și că în capitolul următor ne vom ocupa de cunoștințele legate de conceptul de autor al izvorului. Există diverse interpretări ale acestui concept. Putem considera că autor numai creatorul izvoarelor scrise, eventual al celor care transmit intenționat informații sau că extindem acest concept la totalitatea izvoarelor directe și indirecte. Este o chestiune de convenție. Putem, de asemenea, vorbi de au-

torul nominal și real, ceea ce impune necesitatea de a cerceta dacă aceste două concepte coincid. Din alt punct de vedere, conceptul de autor îl putem interpreta ca o descriere a unei anumite persoane sau ca nume a acesteia. Pentru evaluarea credibilității agentului informației sînt mai importante unele cunoștințe despre el decît cunoașterea numelui său, deoarece cunoașterea numelui poate contribui la îmbogățirea cunoștințelor despre acesta. Referitor, deci, la cercetarea autorului izvoarelor, trebuie desegnit două modalități:

(1) descrierea persoanei autorului;

(2) stabilirea numelui autorului.

Dacă numele este dat în izvor sau descoperirea lui nu prezintă dificultăți, adică nu impune întreprinderea unor investigații speciale, cercetarea (după o eventuală verificare a numelui) se limitează la o descriere. Așa putem proceda, de exemplu, în cazul examinării cronicii lui Dlugosz, unde la numele autorului cunoscut de noi adăugăm o serie de caracteristici referitoare la această persoană. Numele în sine, după cum știm J. S. Mill, nu are înțeles, adică nu implică nici o caracteristică proprie individului.²⁵ Funcția numelui constă, după cum scrie A. J. Ayer, numai în a indica.²⁶ În cercetarea istorică, ignorarea numelui poate să nu influențeze în mod esențial, după cum am arătat, valoarea informațională a izvorului. De aceea, în cazul în care numele autorului nu este cunoscut, modul de examinare a autorului începe cu o descriere, care atribuie anumite caracteristici autorului anonim și abia în următoarea etapă se caută numele acestuia. Investigațiile în acest domeniu privesc în general autorii „mai importanți” și de aceea, printre altele, am inclus parțial cercetările asupra autorului în procesul de stabilire a faptelor istorice. Încercările de a stabili patria lui Gallus Anonimus, care pînă azi au dat naștere la numeroase și diverse ipoteze, fac parte din modalitatea cunoașterii persoanei autorului.

Există numeroase metode de stabilire a numelui autorului. Ele se referă și la pseudonime și criptonime, deoarece nici în aceste cazuri numele (real) nu este cunoscut. În mare, procesul de stabilire a numelui autorului se desfășoară în următoarele etape:

(1) Întocmirea unui catalog al trăsăturilor caracteristice ale persoanei autorului, ceea ce semnifică acceptarea unor premise care limitează sfera a ceea ce nu cunoaștem²⁷ (adică numele autorului);

(2) Confruntarea acestui ansamblu de caracteristici cu descrierile autorilor cunoscuți după nume, ceea ce poate duce la formularea unei ipoteze privind persoana autorului, adică la identificarea autorului izvorului nostru cu o persoană cunoscută de noi din altă parte, cel mai adesea un anumit autor;

(3) Verificarea ipotezei prin confruntarea atentă a ambelor persoane cu a operelor lor.

Trebuie menționat că, pentru examinarea credibilității informațiilor, sînt necesare într-o măsură mai mare cunoștințele despre persoana autorului, însă, în cazul căutării acestei persoane, ne folosim mai mult de opera acestui autor (de exemplu un text), în care ne străduim să sesizăm cît mai multe trăsături caracteristice. Cercetarea textului, în special în știința literaturii (de exemplu, analizele de frecvență), care este foarte importantă și pentru știința istoriei, a progresat imens în ultimii ani. Dacă nu avem cu ce compara catalogul caracteristicilor autorului și opera lui (cum este, de exemplu, în cazul cronicii lui Gallus Anonimus), atunci încercările de a stabili numele autorului pot fi considerate fără speranță, în afară de situația în care se vor face noi descoperiri decisive.

1. Termenul „lectură” îl înțelegem aici în sens foarte larg. Lectura, în această accepțiune, implică și extragerea informațiilor din izvoarele materiale necrise (de exemplu vestigiile unei vechi așezări).
2. S. Kościakowski (*Historyka*, op. cit., p. 79) limitează cercetarea autenticității la a constata dacă izvorul „dă textul în forma și sonoritatea sa originală, neschimbată și nealterată, pe care l-a conferit-o autorul real al izvorului”. M. Handelsman, pe lângă examinarea timpului, a locului și a autorului izvorului, distinge critica caracterului izvorului (document adevărat sau fals, p. 45 și urm.) de așa-numita analiză a izvoarelor (p. 159 și urm.), în care este vorba de diferențierea surselor primare, secundare, dependente etc. Același lucru și la Bernheim (cf. p. 324—446). Langlois și Seignobos deosebesc în cadrul criticii externe: la critique de restitution (p. 51 și urm.) și la critique de provenance (p. 66 și urm.). Prima dintre ele semnifică stabilirea textului propriu-zis (de exemplu prin compararea citorva copii), iar a doua determină originea izvorului. Volumele succese ale revistei „Studia Źródłoznawcze” conțin un prețios material științific pe tema criticii interne și externe a izvoarelor.
3. Se poate spune că, independent de cunoștințele noastre despre timpul și locul de origine, toate izvoarele sînt autentice. Aceasta ar fi un concept al autenticității și mai general și mai puțin relativ. Pentru considerațiile noastre ulterioare acest concept este inutilizabil.
4. Pe tema regulilor extra-logice, cf. J. Giedymin, *Problemy logiczne...*, op. cit., p. 2.
5. Cf. A. J. Ayer, *Imiona własne a deskrypcje* [Numele proprii și descrierea] în „Studia Filozoficzne”, 1960, nr. 5, 1960, p. 136—156.
6. M. Bloch, op. cit., p. 115—116.
7. Cf. M. Handelsman, *Historyka*, op. cit., p. 135 și urm.; E. Bernheim, *Lehrbuch der historischen Methode*, op. cit., p. 391 și urm. Referitor la „loc”, cf. Ch. Higouet, *La Géohistoire*, în *L'histoire et ses méthodes*, op. cit., p. 68—69.
8. Exemplul a fost luat din lucrarea *Dzieje Gniezna* [Istoria orașului Gniezno], Warszawa, 1965; partea scrisă de H. Chłopocka, p. 133—135.
9. *Kronika Wielkopolska* [Cronica Poloniei Mari], editată de B. Kürbis, Warszawa, 1965, p. 16.
10. Cf. G. Labuda, *Źródła, sagi i legendy do najdawniejszych dziejów Polski* [Izvoarele, saga și legendele celei mai vechi istorii a Poloniei], Warszawa, 1960, p. 9, 111.
11. Cf. A. Dopsch, *Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit vornehmlich in Deutschland*, vol. I, Wien, 1912; vol. II, Wien, 1913.
12. După M. Handelsman, *Historyka*, p. 148 și urm.
13. Acest exemplu îl dă M. Bloch în *Pochwała historii*, op. cit., p. 149.
14. J. Giedymin s-a preocupat de problema credibilității în numeroase studii Cf. sinteza acestor cercetări în: *Problemy założenia, rozstrzygnięcia*, op. cit., p. 105 și urm. În considerațiile noastre facem uz de unele sugestii și soluții ale acestui autor, generalizându-le la toate izvoarele și nu numai la cele care transmit informații intenționat.
15. Cf. G. H. Wright, *The Foundation of Norms and Normative Statements*, în „The Foundation of Statements and Decisions”, p. 351—367. Cf. de asemenea J. Topolski (și J. Wiśniewski), *Przebieg i lustracje Województwa Podlaskiego 1570 i 1576* [Inspecciu în voievodatul Podlaski în anii 1570 și 1576] Wrocław-Warszawa, 1959, p. XXXI.
16. S. Nowak, *Studia z metodologii nauk społecznych*, op. cit.
17. J. Giedymin, *Problemy założenia...*, op. cit., p. 106—109.
18. *Ibidem*, p. 105 și urm.
19. C. Bobińska nu a înțeles aceste diferențieri în mod corect atunci cînd l-a criticat pe J. Giedymin că acesta n-ar fi sesizat caracterul tendențios al tuturor izvoarelor scrise. El vede acest caracter, însă se referă la conceptul de informator real (C. Bobińska, *Historyka. Fakt, Metoda*, op. cit., p. 69—70).
20. Observă acest lucru și J. Giedymin, *Problemy, założenia...*, op. cit., p. 108.
21. Asupra acestui aspect se oprește mai mult C. Bobińska, *Historyka. Fakt, Metoda*, op. cit., p. 69 și urm.
22. Bineînțeles, contemporaneitatea trebuie interpretată aici în mod convențional. O culegere de norme juridice constituie o informație destinată contemporanilor atîta timp cît nu este schimbată.
23. Pe această temă există o interesantă literatură.
24. T. Seweryn, *Staropolska grafika ludowa* [Grafica populară veche poloneză], Warszawa, 1956, p. 13.
25. Cf. A. J. Ayer, *Imiona własne i deskrypcje*, op. cit., p. 136 și urm. Pe tema propozițiilor despre individualități, cf. T. Czetowski, *Filozofia na rozdru, analizy metodologiczne* [Filozofia la răspîntie, analize metodologice], p. 62 și urm.
26. *Ibidem*, p. 155—156.
27. Conform terminologiei lui J. Giedymin, *Problemy, założenia...*, op. cit., p. 78. J. Giedymin se ocupă de problema cercetării autorului și în lucrarea: *Z problemów logicznych analizy historycznej*, op. cit., p. 47 și urm. Vom reveni la această problemă cînd vom comenta analizele matematice (de frecvență) ale textului.
28. Lucrarea lui R. Marichal, *La critique des textes*, în *L'histoire et ses méthodes*, op. cit., p. 247—366, constituie o sinteză a celor mai importante realizări în domeniul criticii textului. Cf. și H. C. Hockett, *The Critical Method in Historical Research and Writing*, New York, 1963. Merită menționată aici încă o poziție (importantă pentru un istoric): J. Friedrich, *Geschichte der Schrift*, Heidelberg, 1965.

XIX. METODELE DE STABILIRE A FAPTELOR ISTORICE

1. Reconstrucția generală a modului de stabilire a faptelor

În cele mai cunoscute tratate de metodologie istorică problema stabilirii faptelor istorice sînt abordate în mod tangential, desi este vorba de una dintre activitățile de bază ale istoricului. Interesul tradițional, evasiexclusiv, pentru critica izvoarelor a făcut să se treacă în prim plan de la prezentarea regulilor acestei critici la caracterizarea și selecționarea elaborării de materiale (de sinteză). S-a acordat puțină atenție procesului de stabilire a faptelor în această critică, fiind considerat ca o chestiune a actului de „interpretare” a izvorului (de exemplu M. Handelman). Unele considerațiuni asupra problemelor indicate pot fi găsite în capitolele despre sinteză, tratind totodată probleme care privesc descrierea istorică și problemele metodelor de stabilire a faptelor.

Făcînd deosebirea între modalitatea de cercetare a autenticității izvorului și credibilității informației, pe de o parte, și modalitatea de stabilire a faptelor, pe de altă parte, ne dăm seama de fapt de strînsa legătură dintre aceste două etape ale activității istoricului, dar ea nu poate fi un argument în favoarea analizei conjugate a acestor probleme. Nu susținem în această privință o „diviziune a muncii”, și anume între etapele criticii și etapele de stabilire a faptelor. Conform cu cele stabilite mai înainte, excludem din aceste două etape lectura (decodificarea) informațiilor provenite din izvoare ca activitate inițială, pe de o parte, desi activitatea de înțelegere corectă a acestor informații durează de-a lungul întregii cercetări desfășurate de istoric; pe de altă parte, tocmai din această rațiune trebuie să includem actul lecturii atît în etapa (criticii) izvoarelor, cît și în etapa de stabilire a faptelor. Un reflex al acestei manifestări diferite a problemei lecturii izvoarelor (în majoritate, pentru istoric, *sensu strictiore* — scrise) l-a constituit relevarea rolului imens al așa-numitei metode filologice în istorie, identificată adeseori cu metoda istorică în general. Schema modului de cercetare este următoarea:

A Decodificarea informațiilor provenite din izvoare (prima etapă)

B Critica izvoarelor:
(1) examinarea autenticității
(2) decodificarea (a doua etapă)
(3) examinarea credibilității

C Stabilirea faptelor:
(1) decodificarea (a treia etapă)
(2) stabilirea indicatorilor spațio-temporal ai faptului
(3) construirea afirmațiilor despre fapte
(4) verificarea

În general, se poate spune că scopul etapei de stabilire a faptelor este transformarea informațiilor provenite din izvoarele care sînt socotite autentice și credibile în afirmații despre fapte. Ca urmare a acestei activități obținem așa-numitele fapte istoriografice (cf. cap. X), care constituie construcția științifică a istoricului cu ajutorul căreia el cunoaște realitatea istorică. Așa cum pentru descifrarea informațiilor cuprinse în izvor sînt necesare cunoștințe provenite din afara izvoarelor, așa și pentru transformarea informațiilor cuprinse în izvor în afirmații despre fapte istoricului trebuie să stie să construiască o afirmație despre un fapt din mulțimea de informații de diverse genuri pe care le are la îndemînă, bazîndu-se pe cunoștințele sale provenite din afara izvoarelor. Deci, într-un anumit sens, este o activitate constructivă și de aceea este în parte de așteptat includerea stabilirii faptelor în procesul de elaborare sau de sinteză despre care am vorbit înainte.

Adesea transformarea informațiilor provenite din izvoare în afirmații despre fapte este foarte simplă. Aceasta se întîmplă cînd avem de-a face cu așa-numitele fapte simple, extrase din izvoarele care vorbesc despre ele direct. Totuși, chiar și în acest caz simplu, există de obicei necesitatea de a se reformula informația provenită din izvoare; astfel de reformulare se identifică atunci cu lectura izvorului (a treia fază de decodificare) bazată pe cunoștințele provenite din afara izvoarelor. De exemplu, dintr-o notiță laconică din registrul de nașteri formăm propoziția: „X s-a născut în anul Y”. Problema se complică în cazul faptelor complexe, și chiar simple, despre care lipsesc însă informații directe prezente în izvoare. Pătrundem astfel în problematica sintezei și a narrațiunii istorice, adică în procesul de formulare a răspunsurilor la întrebările de cercetare care reclamă o abordare deosebită (cf. cap. XXII și XXIII).

În considerațiile ce vor urma ne vom ocupa numai de prima etapă a transformării informațiilor în afirmații despre fapte, în care este vorba de obținerea acestor afirmații sub forma lor „pură”. Nu ne întocmim de așezarea acestor afirmații în care se dă acestor afirmații o formă definitivă, teresează aici modul în care se dă acestor afirmații despre fapte formă ce se obține numai prin asamblarea afirmațiilor despre fapte simple în construcții mai ample (de exemplu afirmațiile despre fapte complexe), sau pe calea unei stilizări a textului. Este clar că în practică aceste două etape nu pot fi separate, de vreme ce afirmațiile capătă o formă corespunzătoare, în general, în cursul construirii lor. Aceasta reflectă într-o oarecare măsură individualitatea cercetătorului.

2. Inducția și deducția în cercetarea științifică

Conform unei opinii general acceptate de istorici, faptele se stabilesc fie prin inducție, fie prin deducție. Cu aceste concepte pășim în sfera unor lucruri destul de complicate, deoarece puține probleme din domeniile filozofiei, științei și logicii constituie obiectul unor dispute așa de aprinse și al unor considerații așa de diverse ca problema inducției și deducției. Făcînd abstracție de poziția clasică a lui Descartes și Bacon, îi menționăm numai pe J. S. Mill și pe intransigenții lui adversar W. S. Jevons, apoi pe marii apărători ai inducției — H. Reichenbach și R. Carnap, sau ai deducției — K. Popper, și, în consecință, discuția accentuată dintre inducționiști și deducționiști (cf. cap. VIII). În cursul acestor polemici s-a ajuns totuși la o precizare a conceptului de inducție și deducție și, drept urmare, la stabilirea raportului lor reciproc.

Interpretarea tradițională a deducției ca o „trecere de la adevăruri mai generale la adevăruri mai puțin generale” și a inducției ca o „trecere de la adevăruri mai puțin generale la adevăruri mai generale” a condus la stabilirea statutului lor metodologic. Totodată, s-a atras atenția asupra necesității de a distinge sensul mai larg și sensul mai restrâns al inducției. În sensul mai restrâns, deducția sau inducția reprezintă moduri de trecere de la concluzii, iar în sens larg ele sunt echivalente, deoarece ambele sunt caracterizate prin obținerea rezultatelor în formă deductivă, fie pe cale inductivă (pentru a stabili faptele care compun) și pentru a valida afirmațiile despre ele).

Din cauza raportului reciproc dintre deducție și inducție nu ajuns la o părere unitară. În orice caz s-a stabilit că inducția, în sens general, nu este ceva opus deducției. S-a constatat că inducția o valoare maximă, atitudine dominantă în timpul pozitivității lui, indicându-se însă — ceea ce este meritul lui Jevons în primul rând — și rolul urias al procedurii deductive în cunoașterea științifică. Rolul raționamentului inductiv a fost afirmat în mod foarte diferit: de la refuzul total al definiției inducției ca raționament, trecând prin considerarea sa ca o formă de reducere — de unde ideea că singurele moduri de a trage o concluzie sunt deducția (sau așa-numita deducție slabă) și reducerea (sau așa-numita reducere slabă) — până la considerarea (cum a propus Carnap) inducției ca fiind orice formă nedeductivă de raționament concluziv⁴.

Dar nu s-a clarificat încă totul. Lăsând la o parte problemele de clasificare, care reclamă aprofundări ulterioare, trebuie menționat în primul rând că o eventuală recunoaștere a deducției ca principală metodă a procedurii logice inferențiale în știință poate să nu aibă nimic comun cu așa-numitul apriorism, respectiv cu separarea cunoașterii de realitate obiectivă. Trebuie să se facă deosebirea între modul de dobândire a cunoștințelor despre realitate și metodele de construcție a științei, fapt de care nu-și dau seama întotdeauna cercetătorii. În toate științele empirice, printre care se numără și istoria, izvorul cunoștințelor despre realitate este observația (directă sau indirectă). Această cale se identifică adesea cu metoda inductivă, ceea ce generează neînțelegeri, corect fiind să se utilizeze termeni ca cercetare empirică, experiență, empirie, observație etc. Polemica între deducționiști și inducționiști constă în faptul că primii subliniază marele rol al afirmațiilor teoretice, care depășesc observațiile date, iar ceilalți postulează cel mult generalizarea timidă a unor judecăți care au la bază observația.

Părerea că inducția este principala metodă de cunoaștere a realității se dovedește a fi adevărată numai atunci când identificăm inducția cu tui principalul mijloc de dobândire a cunoștințelor despre realitate nu poate fi acceptată.

Există câteva faze esențiale ale procedurii științifice (de exemplu fundamentarea ipotezelor, cf. cap. XIV) în care ne folosim de concluzii deductive⁵. Se poate merge însă mai departe și putem spune că, pentru a efectua toate raționamentele inductive, sunt necesare anumite cunoștințe prealabile despre realitate, care sunt folosite ca premise. În acest sens, toate raționamentele inductive (inducția enumerativă și eliminativă) pot fi prezentate sub formă deductivă⁶.

Prin urmare, ce fel de clasificare a concluziilor s-ar putea propune în cadrul analizei metodologice în istorie (precum și în alte științe em-

pirice) din moment ce contrapunerea raționamentului inductiv celui deductiv este problematică? Se pare că cea mai utilă este clasificarea în deducții certe și incerte⁷. Este deosebit de important să ne dăm seama când ne putem aștepta la o concluzie adevărată pornind de la premise adevărate și când nu este asigurată această veridicitate. Raționamentele certe asigură veridicitatea când există premise adevărate, în timp ce cele incerte n-o asigură. Se poate spune, în general, că raționamentul cert este acela în care concluzia rezultă logic din premise, deci dacă premisele sunt adevărate, atunci trebuie să fie adevărată și concluzia. În cazul raționamentelor incerte veridicitatea premiselor nu asigură și veridicitatea concluziei.

Printre raționamentele certe includem deducția, împreună cu valoarea sa în logica completă, și în acest caz premisele adevărate conduc la o concluzie adevărată. Evident că și raționamentele certe Jevon într-un anumit sens „incerte”, atunci când premisa (sau premisele) pe care o considerăm adevărată se dovedește a fi falsă. Aceasta este însă o altă problemă, aceea a valorii materiale a premiselor.

Printre raționamentele incerte se poate include inducția enumerativă, raționamentul reductiv⁸ și așa-numitul raționament slab (deducție slabă sau reducere)⁹, precum și raționamentul statistic (cf. cap. XX). Toate aceste raționamente, care sunt moduri permanente ale istoricului de a trage concluzii, constituie obiectul unei vii discuții între specialiști, pe care n-o vom aprofunda aici. În general, prevalează părerea că toate raționamentele sunt incerte. Veridicitatea concluziei depinde în acest caz, în egală măsură, de veridicitatea premiselor, de totalitatea cunoștințelor despre fragmentul dat din realitate, care influențează o anumită alegere a premiselor și nu o altă, veridicitatea în sine a premiselor nefiind suficientă.

Merită menționat că obținerea concluziilor prin analogie este un caz particular de inducție enumerativă, dacă, în cazul inducției enumerative, concluzia are forma: Fiecare S este P (cf. nota 5); în cazul raționamentului prin analogie ne interesează că următorul S examinat de noi va fi P (va avea proprietatea P), deci concluzia va lua forma S_{n+1} este P.

Iată schema acestui raționament:

S ₁ este P
S ₂ este P
S ₃ este P
...
S _n este P

Concluzia: S_{n+1} este P

Raționamentul prin analogie este foarte important în cazul în care istoricul aplică metoda comparativă¹¹.

În știință ne folosim de diverse tipuri de raționament, în funcție de genul întrebărilor, de informațiile de care dispunem pentru construirea răspunsurilor la aceste întrebări și în funcție de caracterul modalității de cercetare utilizate. Știința progresează deci prin metode bazate atât de raționamente certe, cât și incerte. Am vrea însă să subliniem valoarea euristică a acestor din urmă raționamente¹².

Opiniile asupra rolului raționamentelor incerte sunt diferite. Unii recunosc riscul depășirii, dar depășesc în mod voit datele de observație

(istoricul spune că „iese în afara izvoarelor“), alții, din diverse pricini (implicit și din cauza unui bagaj de cunoștințe provenite din afara izvoarelor nu prea vast), preferă să nu se îndepărteze de materialul de observație (de izvoare). Aceasta înseamnă că unii nu se tem să propună ipoteze îndrăznețe, în timp ce ceilalți se simt mai în siguranță dacă nu părăsesc limitele descrierii bazate pe observație.

3. Inducția și deducția în istorie

Clasificarea raționamentelor în certe și incerte operează cu concepte altfel de îndepărtate de obișnuințele istoricilor — convingși de desăvârșirea fundamentală între inducție (certă) și deducție (incertă), înțelegându-se că oferim un anumit spațiu unei astfel de divergențe.

Confruntând cîteva zeci de cazuri, în care, în diferite lucrări de istorie, s-au utilizat termenii inducție, deducție sau inductiv și deductiv, ori metoda inductivă și deductivă, ajungem la concluzia că se pot distinge cel puțin două nuanțe semantice:

(1) Deducția este trecerea de la „general“ la „particular“, iar inducția — ceva opus (aceasta este interpretarea tradițională a celor doi termeni). Cu alte cuvinte — deducția semnifică derivarea unor concluzii din anumite adevăruri generale (adică din cunoștințele provenite din afara izvoarelor), iar inducția respectarea izvoarelor și construirea de afirmații pe baza lor.

(2) Inducția merită toate elogiile, în timp ce de deducție (sau de metoda deductivă), care e un ansamblu de speculații fără nici o certitudine, istoricul trebuie să se ferească.

În primul caz avem de-a face, după cum se vede, cu diferențierea anumitor moduri de a proceda în cercetare, iar în al doilea de evaluarea lor. Evident că nu orice deducție trebuie supusă aprecierii critice. Critica privește în primul rînd deducția pe care H. Lowmianski a denumit „deducție necontrolată prin mijlocirea materialului provenit din izvoare“¹³. Noi nu am dorit să dăm aici o explicație a inducției și a deducției în istorie, ci doar ne-am referit, în general, la opiniile în materie ale istoricilor.

Problema ar putea fi aprofundată în continuare, precizînd că metoda deductivă în istorie se caracterizează prin faptul că (1) se referă la stabilirea faptelor despre care izvoarele nu vorbesc în mod direct, astfel că pentru stabilirea lor este suficientă lectura informațiilor corespunzătoare prezente în izvoare; (2) în stabilirea faptelor se folosesc metode incerte de obținere a concluziilor. Așa-numita metodă inductivă, în loc să se referă la stabilirea faptelor în cazul în care izvoarele vorbesc despre ele direct și nu numai indirect, folosindu-se pentru acestea alți raționamente certe, ci și cele incerte.

Ca urmare pare justificată propunerea ca în domeniul istoriei să se renunțe la folosirea termenilor de „metodă inductivă“ și „metodă deductivă“ (pentru stabilirea faptelor), rezervîndu-i numai pentru tipurile de raționament. În locul acestor expresii propunem să denotăm metoda deductivă — „metodă indirectă“ (sau metoda indirectă de stabilire a faptelor), iar metoda inductivă — „metoda directă“ (sau metoda directă de stabilire a faptelor)¹⁴. Cu această din urmă metodă obținem certitudinea (relativă) a concluziilor, iar cu prima — probabilitatea lor.

4. Metoda directă și indirectă de stabilire a faptelor

În cazul în care stabilim un fapt pe baza unor informații provenite din izvoare care vorbesc direct despre acest fapt (deci cînd este vorba de un fapt atestat de izvoare) modul în care procedăm este relativ simplu. Procesul de elaborare a ipotezei, precum și cel de fundamentare și de verificare a acesteia formează un singur tot. Lectura informației constituie o ipoteză pe care o verificăm prin referire la autenticitatea izvoarelor și la credibilitatea informației, precum și la cunoștințele noastre provenite din afara izvoarelor. Desfășurăm în acest fel un raționament deductiv — pe care l-am reconstrui vorbind despre verificarea ipotezei deductive — pe care l-am reconstrui vorbind despre verificarea ipotezei deductive — pe care l-am reconstrui vorbind despre verificarea ipotezei deductive — pe care l-am reconstrui vorbind despre verificarea ipotezei deductive — pe care l-am reconstrui vorbind despre verificarea ipotezei deductive.

În mod frecvent regulile de verificare, în cazul stabilirii directe a faptelor, sînt mult mai severe, deoarece impun găsirea altor (sau cel puțin a uneia) informații directe despre același fapt, cu mențiunea că acestea trebuie să provină din izvoare credibile independente. Unele tratate de istorie, concepînd procesul de cercetare după mentalitatea istoricului de Ev Mediu, au demonstrat că nu se poate stabili un fapt ca stabilit pînă cînd nu este confirmat de un alt izvor, independent¹⁵. Dacă această regulă de confirmare s-ar interpreta ad litteram, ar trebui respinsă marea majoritate a faptelor stabilite pe calele înținute în lucrările de istorie.

În general, istoricul nu-și poate permite luxul de a confrunta două sau mai multe serii complete de izvoare pentru problema cercetată, deoarece atunci ar trebui să renunțe la cercetarea unui mare număr de probleme. De aceea, această regulă trebuie considerată ca auxiliară în comparație cu regula generală a confirmării, care constă în raportarea informației provenite din izvoare la cunoștințele despre izvorul însuși și la cunoștințele provenite din afara izvoarelor. Istoricul acceptă un fapt ca stabilit pînă cînd nu există motive să se îndoiască de faptul că informația prezentă în izvor despre faptul dat a fost determinată de realitatea descrisă.

J. Giedymin efectuează analiza adevărului ipotezelor asemenea unui joc¹⁶. În acest fel principiile metodologice științelor sînt reduse la concluziile generale ale comportamentului rațional.

În unele cazuri este realmente necesară confirmarea unui fapt prin mijlocirea unui alt izvor, credibil și independent. Cu astfel de cazuri avem de-a face cînd:

(1) izvorul din care obținem informațiile este puțin credibil (ca în cazul memoriilor, fie și numai din pricina imperfecțiunii memoriei umane);

(2) informația vorbește despre un fapt care, dintr-un anumit punct de vedere, se consideră relevant;

(3) faptul stabilit este în contradicție sau în dezacord cu cunoștințele noastre precedente despre trecut.

Ca exemplu putem lua problema deja discutată a celui care a condus bătălia de la Grunwald. Długosz afirmă că cel care a condus bătălia a fost Zyndram din Maszkowice, dar în special din cauza punctelor (2) și (3) nu putem accepta această unică informație directă, ceea ce impune necesitatea de a stabili faptul care ne interesează pe cale indirectă.

Descrierea faptelor din trecut pe baza izvoarelor care conțin informații directe despre aceste fapte constituie cel mai frecvent art al istoricilor. Nu este cazul deci de a-i acorda o atenție specială. Ca exemplu oferim un fragment semnificativ dintr-o lucrare de istorie „...poziția legătură feroviară... Poznań a avut-o abia în anul 1848. Opt ani mai târziu, din capitala Poloniei Mari (*Wielkopolska*) au plecat primele trenuri spre Wrocław, în anul 1870 spre Gubin și în 1871 spre Danzig și Toruń. În acest fel, în 23 de ani Poznań a obținut câteva linii de comunicație foarte importante”⁴⁹.

În acest exemplu autorul își construiește descrierea pe baza informațiilor direct cuprinse în izvoare. Evident, în multe cazuri informațiile despre faptele care ne interesează sînt, într-un anumit fel, ascunse în izvoare. Așa se întîmplă, de pildă, atunci cînd se stabilește, pe baza materialului genealogic referitor la familiile nobililor, numărul de membri ai unei familii, longevitatea lor etc.

Mult mai multe dificultăți provoacă situația cînd vrem să stabilim un fapt despre care în izvoare nu există stiri care să ne intereseze. Mar trebuie să recurgem la metodele de stabilire indirectă a faptelor, respectiv la stabilirea lor pe baza unor date într-o anumită măsură indirecte⁵⁰. Expresia „date într-o anumită măsură indirecte” reclamă însă explicație. Este vorba aici de informațiile provenite din izvoare și din afara izvoarelor care nu vorbesc, într-adevăr, despre faptul respectiv dar care sînt, într-un fel, semnalări ale lui. Aceste semnalări îndeplinesc rolul de adevărați indicatori, fiind folosite cu premise ale raționamentelor concluzive (încerte) privind stabilirea faptelor.

Indicatorii-premise au un caracter diferit în procesul de stabilire indirectă a faptelor. Îi putem obține din izvoare sau, foarte frecvent, din cunoștințele provenite din afara izvoarelor (științifice și curente).

Conform studiului despre indicatorii din științele sociale al lui S. Nowak⁵¹, avem de-a face în special cu așa-numiți indicatori empirici, în cazul în care *indicatum*, adică faptul indicat, este la fel ca indicatorul, observabil. Indicatorul empiric, în cazul stabilirii indirecte a faptelor în istorie, se referă într-adevăr la faptul observabil, dar nu la cel observabil în izvoarele avute în vedere de noi. De exemplu, un indicator empiric al faptului — necunoscut de noi — al distrugerii așezării Biskupin⁵² îl constituie resturile unui lemn ars. În cazul în care, din compsihice⁵³ a acestuia — necunoscută nouă — sau a unor acțiuni concrete necunoscute de noi, ne folosim de indicatorul inferență. Un astfel de acest caz nedescris în izvoare), de pildă a unui detașament de soldați, indicatorii menționați de Nowak — folosiți pentru definiție — nu se referă la stabilirea indirectă a faptelor, ci aparține modalității de stabilire directă a acestora în izvoare, și aparține modalității de stabilire observabil sau o caracteristică neobservabilă a faptului. De exemplu, atunci cînd determinăm popularitatea unei persoane pe baza celor scrise despre popularitate prin caracterul enunțurilor despre persoana respectivă⁵⁴.

⁴⁹ Veche cetate de apărare din timpul civilizației lusaciene (1300-400 î.e.n.) descoperită în vîleavodul Bydgoszcz, reconstruită de mai multe ori (n.ș.).

T. Wojciechowski s-a ocupat de originea celor mai vechi anale ale noastre și de stabilirea epocii în care au ajuns în Polonia. În izvoarele pe care autorul le-a avut la dispoziție nu existau date care să furnizeze direct un răspuns la această problemă. Pe baza unei analize amănunțite direct un răspuns din volumul de anale analizat, el a ajuns totuși la concluzia a notelor din volumul de anale analizat, el a ajuns totuși la concluzia că ultimele note introduse în analele din Germania provin din anul 989 și 970. Ele se referă la exercitarea succesivă a funcției de arhiepiscop de Mainz de către Wilhelm, Otton și Robert. „Aceasta este o indicație certă — scria el — că patria analelor trebuie căutată în provincia Mainz”⁵⁵. Dintre cele câteva zeci de parohii care se aflau în această provincie, urme ale contactelor cu Polonia s-au păstrat în două catedrale episcopale ale contactelor cu Polonia s-au păstrat în două catedrale episcopale (Brandenburg și Halberstadt) și în două mănăstiri (Fulda și Corbea). Dintre aceste locuri, Wojciechowski a considerat Corbea ca fiind cel mai probabil, deoarece în anale a găsit câteva note relative la Corbea. „Numărul lor este într-adevăr foarte mic — scria Wojciechowski — întrucît însă aceste note se găsesc în partea a treia, deci în ultima parte a analilor, numai aici putîndu-se căuta contribuția originală a autorului, se poate presupune că izvorul din care s-a inspirat acesta, deci analele din Corbea, trebuie că i-au fost apropiate și accesibile”⁵⁶. În plus, scria mai departe autorul, una dintre cele două note anacronice, anume nota referitoare la descoperirea corpului Sf. Ștefan a fost patronul mănăstirii Corbea, Corbea fiindcă se știe că Sf. Ștefan a fost patronul mănăstirii Corbea, iar această notă, prin anacronismul ei, are din această cauză o valoare mai mare, deoarece este, evident, premeditată, deci anume concepută⁵⁷.

Despre contactele dintre Polonia și mănăstirea din Corbea vorbesc și alte urme lată, de exemplu, cele mai vechi biserici cu numele bisericii lor Corbea (și se știe că misionarii botează bisericele cu numele bisericii lor de origine), iar călugărul Widukind din Corbea a dat primele știri despre Polonia, printre care relatarea cu privire la moartea lui Wichman de Polono, printre care relatarea cu privire la moartea lui Wichman de Polono, monstrează că acest cronicar trebuie să fi dispus, într-adevăr, de informații poloneze. „Deci atunci cînd, din tot clerul din Mainz, scria T. Wojciechowski, cei asupra cărora ne oprim sînt călugării din Corbea, nu va fi o concluzie prea îndrăzneată dacă vom spune că probabil Corbea a fost acel loc necunoscut de unde veneau în Polonia misionari cu în-vățătură creștină și cu primele cărți bisericești, printre care se putea afla și un codex cu ciclul pascal și purtînd pe margine anale”⁵⁸. Caracterizînd acest mod de a vedea lucrurile, A. Gieysztor scrie, în acord cu un mod de a gîndi al istoricilor, că „autorul a încercat să aplice aici metoda deductivă”⁵⁹.

În raționamentele lui T. Wojciechowski premisele aveau un caracter diferit. Ele proveneau din experiența de cercetare (dacă un izvor conține informații specifice amănunțite despre un anumit teritoriu, atunci izvorul provine probabil din acest teritoriu) și din cunoașterea generală a epocii (de pildă că misionarii, fiind din biserici de unde proveneau). Astfel veritate, le botezau cu numele acelei biserici de unde proveneau). Astfel de premise întîlnim relativ frecvent. Destul de frecvent însă premisele sînt inspirate de cunoștințele psihologice despre individ. De exemplu, J. Widajewicz, pe baza informațiilor din izvoare despre bălăile duse de Mieszko în anul 963 și 967, conchide că acesta a cucerit gurile Odrei. El scrie că „ar fi de necrezut, ca, după o victorie atît de mare pe care a reușit-o suveranul polonez în anul 967, gurile Odrei să fi rămas în con-ținutură în afara granițelor statului său. Mieszko nu era omul care să poată fi înșelat de alții; dacă știuse să se descurce foarte bine după o înfrîngere recentă, ar fi putut rata el o splendidă victorie renunțînd să

supună pe woliniani? Nu trebuie acceptată o eventualitate care nu e de susținut prin improbabilitatea sa⁴⁸.

Adesea premisele provin din cunoștințele curente. De pildă, Kuczyński, dorind să demonstreze că Zyndram din Maszkowice nu a fost comandantul bataliei de la Grunwald, afirmă, printre altele, că un conducător victorios este în general răsplătit (iar Zyndram nu a fost recompensat).

Iată un exemplu de reconstruire a acestui tip de raționament Avem în vedere unul dintre raționamentele lui T. Wojciechowski:

(1) dacă niște anale conțin informații referitoare la relațiile locale dintr-o anumită provincie, atunci în general analele respective provin din acea provincie;

(2) în analele examinate apar notițe referitoare la exercitarea succesivă a funcției de arhiepiscop de Mainz de către Wilhelm, Otton și Robert;

(3) aceste anale provin din provincia Mainz (concluzia)

Este o concluzie incertă (deducție slabă), deci probabilă, care poate fi generalizată în felul următor:

(1) dacă p, atunci în general q

(2) p

(3) de aceea (probabil) q

Este o deducție slabă de tipul *modus ponendo ponens*. Incertitudinea inferenței este evidentă, deoarece premisele ei pot fi adevărate și, cu toate acestea, concluzia — falsă. În ciuda incertitudinii acestui tip de raționament, în lucrările de istorie el este folosit frecvent, atribuiindu-se determinări foarte „sigure“ concluziilor, care adesea sînt în raport invers proporțional cu gradul lor de fundamentare.

În unele raționamente indirecte folosim premise de un tip determinat ținînd seama de rolul lor dominant în astfel de raționamente, ele au devenit punctul de plecare pentru elaborarea unor metode speciale de stabilire indirectă a faptelor, a căror listă este deschisă. Printre cele mai importante dintre aceste metode se numără metoda filologică, metoda geografică, genealogică, comparativă, retrogresivă. Le vom analiza pe scurt pe fiecare. Va trebui apoi să tratăm separat concluziile deduse din tăcerea izvoarelor (*argumentum ex silentio*). Stabilirea indirectă a multor fapte (estimarea statistică) va constitui și ea, în fine, obiectul unor considerații separate. Istoricul aplică în mod frecvent cîteva metode deodată, în orice caz unește metoda directă cu cea indirectă.

5. Metoda filologică (lexicală)

Termenul de metodă filologică (sau mai bine zis lexicală) este folosit cel puțin în două sensuri: în primul rînd ca metodă de lectură și de interpretare a semnificațiilor limbii izvoarelor scrise⁴⁹ și în al doilea rînd ca variantă a metodei indirecte de stabilire a faptelor. Aici ne interesează sensul din urmă. Potrivit acestuia, metoda filologică, pe care o vom denumi lexicală, constă în stabilirea faptelor din trecut pe baza datelor lingvistice, în special a datelor toponimice, analizate în genere prin folosirea cunoștințelor lingvistice. În Polonia, unul dintre pionierii acestei metode a fost T. Wojciechowski, care, în lucrarea sa intitulată *Chrobącej* (1873), a încercat printre altele să se pronunțe asupra primelor așezări slave baziindu-se pe materiale toponimice. Iată un exemplu mai

* Woliniani — locuitori indigeni ai insulei Wola (a. r.).

complex de aplicare a metodei lexicale: K. Moszyński s-a străduit să răspundă la întrebarea: ce teritorii au ocupat la început vechii slavi și care a fost aria de formare a limbii paleoslave? Devoind această problemă, autorul a ajuns la concluzia că teritoriul vechilor slavi, în jurul anului 500 î.e.n., cuprindea aproximativ bazinul central și vestic al Nistrului și mult mai tîrziu a început să înainteze spre vest, ocupînd bazinul Vistulei și valea superioară a Nistrului. Autorul justifică aceste concluzii, printre altele, cu ajutorul fitogeografiei și al paleobotanicii, care oferă date despre răspîndirea unor anumite specii de arbori.

Făcînd abstracție de denumirile pomilor fructiferi, care, după cum afirmă autorul, trec ușor dintr-o limbă într-alta, Moszyński deosebește printre celelalte nume de arbori trei grupuri:

(1) denumiri foarte vechi care au „echivalenți înrudiți vechi în alte limbi indoeuropene“;

(2) denumiri care sînt inovații slave, fără echivalenți în alte limbi indoeuropene și

(3) denumiri care nu au echivalenți înrudiți vechi în alte limbi indoeuropene și care nu sînt inovații slave, ci împrumuturi relativ tîrzii.

O analiză lingvistică atentă îl conduce pe autor la concluzia că din cea de-a treia grupă fac parte șapte denumiri de copaci și anume: buk (fag), cis (tisă), jawor (arțar), modrzew (zadă), brzekinia (sorb), jodla (brad) și trześnia (cireș). Această a treia grupă are o importanță decisivă pentru problema examinată de Moszyński. Baziindu-se pe cunoștințele pentru problema geografiei și paleobotanicii, autorul afirmă că, spre deosebire de arborii enumerați în prima și a doua grupă, speciile de arbori incluși în a treia grupă nu se găseau în bazinul central al Nistrului și Niemenului, în schimb erau prezenți (și într-o măsură mult mai mare) deodată azi) în bazinul Odrei, Vistulei și Nistrului Superior. Din moment ce în limba paleoslavă denumirile copacilor aparținînd grupei a treia nu se găseau, atunci, evident, conchide autorul, vechii slavi nu cunoșteau acești arbori, deoarece „locuiau undeva în afara zonei lor obișnuite, ba chiar într-o zonă unde erau foarte rari... Pare exclus — scrie autorul — ca aria originară a limbii slave să fi cuprins cu cîteva sute de ani în urmă teritoriile din bazinul Vistulei și al Nistrului superior în care erau noastre teritoriile din bazinul Niprului, mai sigur aria în care abia de acolo să se fi extins spre bazinul Niprului, mai sigur aria menționată se afla la est de Vistula și de Nistrul superior“⁵⁰.

Un alt exemplu de aplicare a metodei filologice în sensul acceptat aici poate fi un fragment din lucrarea lui H. Łowmiański despre bazele economice ale formării statelor slave, în care autorul analizează, printre altele, denumirile slave ale lînilor ca date (indicatori) care confirmă faptul că economia slavilor avea un caracter agraro-pastoral⁵¹.

6. Metoda geografică (sau spațială)

Istoricul folosește destul de curent metoda geografică (sau cartografică). Se pot deosebi cel puțin două variante semantice ale acestei metode. Poate fi vorba, deci, de: (1) stabilirea faptelor sau a interdependențelor dintre fapte cu ajutorul răspîndirii faptelor cercetate pe hartă; (2) folosirea cunoștințelor geografice în stabilirea (precum și în explicarea) faptelor. Adesea se spune că un istoric folosește metoda geografică (reală) faptelor. Adesea se spune că un istoric folosește metoda geografică (cînd el acordă pur și simplu o atenție mai mare factorului geografic, respectiv, influenței mediului geografic. Nu avem în vedere aici folosirea cunoștințelor geografice în scopul unei prezentări mai clare a rezultatelor cercetărilor.

Un exemplu de aplicare a metodei geografice (1) îl oferă lucrările lui W. Semkowicz. Acest autor a încercat să localizeze pe hartă satele în care era prezentă nobilimea măruntă de pe teritoriul din jurul Cracoviei între secolele al XIV-lea și al XV-lea. În acest fel s-a observat clar că această mică nobilime se concentra în zona de frontieră și în vecinătatea orașelor fortificate. Autorul deduce că aceasta reprezintă rezultatul unei colonizări militare. „Această dislocare a nobilimii măruntă în număr mare în zona de frontieră și în jurul cetăților, scrie Semkowicz, nu lasă nici unui dubiu că avem de-a face cu o colonizare militară planificată”³³.

Acest raționament ar putea fi reconstruit în felul următor:

(1) Dacă pe hartă sesizăm o concentrare de așezări militare în apropierea granițelor statului sau a altor puncte de apărare, atunci se poate considera că aceasta reprezintă probabil rezultatul unei acțiuni intenționate a statului;

(2) dislocarea micii nobilimi pe teritoriul din jurul Cracoviei între secolele al XIV-lea și al XV-lea prezintă astfel de caracteristici

(3) avem de-a face deci, probabil, cu o colonizare militară planificată. În mod similar se poate reconstrui raționamentul lui M. Biskup, care, pe baza amplasării moșilor exportatorilor de cereale, deduce teritoriile din care se făcea exportul³⁴.

Metoda geografică (2) este folosită de autori atunci când, pe baza cunoașterii solului sau a condițiilor climatice ale unui teren, deduc ce fel de plante se cultivau probabil pe el, derivând astfel din caracterul geografic al terenului eventualul caracter al economiei și cronologia relativă a colonizării. De problemele metodei geografice se leagă indirect problemele viu discutate ale raportului dintre istorie și geografie, pe care le vom aborda în partea a V-a a acestei lucrări.

7. Metoda genealogică

Metoda genealogică, asupra căreia există multe îndoieli, se aplică atunci când se folosesc cunoștințele de genealogie pentru a stabili un fapt despre care nu există informații în izvoare. Totuși, cel mai adesea este vorba nu de a stabili un fapt total lipsit de informații corespunzătoare în izvoare, ci de a le extrage din izvorul în care ele sînt într-un fel „ascunse”. De exemplu, când W. Dworzaczek se întreabă în ale cui mîini se afla puterea de hatman în Polonia în secolele al XVI-lea și al XVII-lea³⁵, el nu găsește informații directe pe această temă în izvoare. Absența informațiilor este însă aparentă, deoarece există informații directe genealogice despre fiecare hatman care trebuie folosite. În acest caz, problema constă în a reformula întrebarea — cine avea puterea de hatman în Polonia în secolele al XVI-lea și al XVII-lea? — prin întrebarea: cine a fost hatmanul a, hatmanul b, hatmanul c etc.? — prin întrebarea: cine a răspunsul la prima întrebare. Este vorba de un procedeu analog ca cel de stabilire directă a faptelor. În ultimă instanță este o metodă din acest punct de vedere, un cîmp larg de afirmare, dar fiind că în izvoare există numeroase informații directe despre fapte, dar unele din lucrurile în cazul deja citat al stabilirii numărului de membri ai unei familii de nobili pe baza datelor genealogice (încercările lui T. Furtak) sau al compoziției armatei romane pe baza inscripțiilor sepulcrale conservate (încercările lui T. Zawadzki).

Metoda genealogică este aplicată în sensul său propriu, adică pentru stabilirea indirectă a faptelor — ceea ce se întîmplă rar — de către W. Semkowicz în următorul raționament. Cercetînd arborele genealogic al familiei Awdaniec, autorul a stabilit că întemeietorul acestui neam purta numele normand Auda, care înseamnă lezau (skarb) și de aceea a admis ca numele de Skarb, Skarbek, Skarbimir, a fost numele întregului neam Auda. Acest nume constituie o componentă toponimică a localității Skarbno, care se afla în Wielkopolska, în apropiere de Krzywin. Autorul a stabilit însă anterior că cetatea Krzywin și împrejurimile ei constituiau centrul colonizator al stirpei Awdaniec, căreia îi aparținea și așezarea Skarbno. El deduce deci că aceasta din urmă a fost probabil cel mai vechi vestigiu al neamului Skarbek-Awdaniec, al cărui întemeietor, Skarb-Auda s-a așezat pentru prima oară aici la cumpăna secolelor al X-lea și al XI-lea³⁶.

Acest raționament poate fi reconstruit în felul următor:

(1) Dacă cunoaștem numele întemeietorului unui neam medieval și pe teritoriul de colonizare a neamului găsim o așezare a cărei denumire toponimică cuprinde ca parte integrantă acest nume, atunci probabil această așezare a constituit sediul originar al neamului;

(2) Cunoaștem (din cercetările genealogice) numele întemeietorului neamului Awdaniec (Skarb, Skarbek, Skarbimir) și o așezare din zona de colonizare a neamului care are în componență acest nume;

(3) Așezarea Skarbno care se află pe teritoriul de colonizare al stirpei Awdaniec a fost probabil sediul întemeietorului neamului.

Concluzia, după cum este ușor de observat, se obține conform schemei *modus ponens*. Observăm, de asemenea, că așa-zisa metodă genealogică se conjugă aici cu metoda lexicală.

8. Metoda comparativă (versiunea teritorială)

Metoda comparativă este absolut necesară activității de cercetare a istoricului. Ea servește nu numai pentru a stabili faptele despre care nu există informații directe în izvoare, ci și pentru verificarea ipotezelor referitoare la explicațiile cauzale, la generalizările istorice și la legi. J. Rutkowski, reflectînd asupra metodei comparative, scrie că, pentru unii, ea constituie numai o simplă înșiruire de fenomene analoge din diverse țări, iar pentru alții reprezintă numai o activitate preliminară pentru utilizarea comparațiilor la stabilirea faptelor și la explicarea lor cauzală³⁷. Sintem de părere că simpla confruntare, fără aplicarea ei la stabilirea faptelor sau la explicarea cauzală, nu poate fi denumită metodă comparativă.

Întîlnim, de asemenea, opoziția dintre metoda comparativă și raționamentul *per analogiam*³⁸. Într-o anumită măsură acest lucru este adevărat, deși chestiunea reclamă o explicație mai atentă. Raționamentul *per analogiam* (care este o variantă a inducției enumerative) este numai un tip (alături de inducția eliminativă, de exemplu) de raționament din care cele care se aplică la stabilirea sau la explicarea faptelor cu ajutorul materialului comparativ; de aceea, cel puțin din această cauză, el n-ar trebui identificat cu metoda comparativă, cum, pe de altă parte, nu se poate fi înțeles în mod diferit: fie ca o simplă schemă logică formală, fie, împreună cu o regulă extra-logică, ca procedeu de comparare a unor întreguri structural asemănătoare, adică societăți (sau teritorii) aflate într-o

față analogă de dezvoltare istorică. În acest sens, raționamentul *per analogiam* nu se identifică cu metoda comparativă, ci reprezintă numai una din bazele sale logice.

Mai trebuie pusă și următoarea problemă: se poate numi metoda comparativă compararea formelor aceluiași teritoriu în diferite perioade și, pe această bază, se pot trage concluzii despre existența unor fapte determinate? Conform practicii istoricilor care denumesc metoda regresivă, metoda comparativă-retro sau retrospectiv-comparativă, noi o considerăm ca o variantă a metodei comparative.

În strinsă legătură cu aceste observații prezentăm o schemă (vezi Fig. 35) care ilustrează locul metodei comparative în istorie.

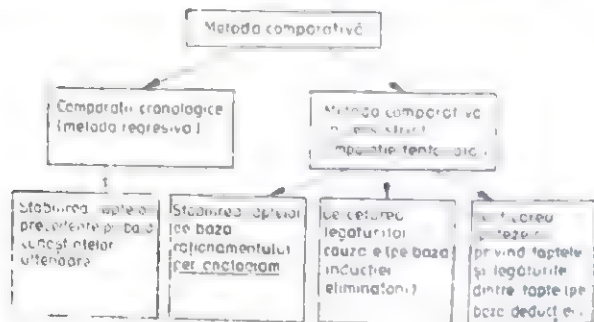

Fig. 35

Din Fig. 35 reiese clar locul raționamentului *per analogiam* în cadrul semnificației mai extinse a conceptului de metodă comparativă.

Trebuie să spunem acum câteva cuvinte despre metoda comparativă în sens strict în domeniul stabilirii faptelor. Să luăm un exemplu din lucrarea lui G. Labuda despre statul lui Samo. Autorul a propus ipoteza că Statul Marii Moravii derivă direct din statul precedent al lui Samo. Totuși nu cunoaștem nici un fel de date provenite din izvoare privind aceste state din perioada cuprinsă între a doua jumătate a secolului al VII-lea și începutul secolului al IX-lea, date care să permită întemeierea directă a ipotezei propuse. Ca urmare, autorul recurge la o motivare indirectă. El arată că „în a doua jumătate a secolului al VII-lea izvoarele menționează prinți obodriți și vielici. În anul 806 moare principele sârb Mladuh, cu siguranță urmaș în linie directă al printului Dervan din timpul lui Samo. Un an mai înainte, pe teritoriul Boemiei a murit unul dintre principii aceluiași stat pe nume Lech. La vecinii vistolani apare în timpurile lui Świętopełk un principe foarte puternic. La Nitra domnea în jurul anului 830 printul Pribina... De vreme ce — scrie autorul — cum este unanim acceptat, aceste state derivă direct din vremea lui Samo, nu vedem nici un argument pentru care istoria s-ar fi desfășurat altfel în statul moravii”.

Raționamentul desfășurat aici poate fi reconstruit sub forma următoare:

(1) Statul Obodritilor și Veletilor se dezvoltă din timpurile statului lui Samo până în secolul al IX-lea.

(2) Statul serbo-lusacian se dezvoltă din perioada statului lui Samo până în secolul al IX-lea.

(3) Statul boemian are o dezvoltare anterioară secolului al IX-lea.

(4) Statul Vistulanilor se dezvoltă într-o perioadă anterioară secolului al IX-lea.

(5) Statul slovac, cu centrul la Nitra, se dezvoltă într-o perioadă anterioară secolului al IX-lea.

(6) Statul lui Samo se dezvoltă, de asemenea, în perioada dintre a doua jumătate a secolului al VII-lea și începutul secolului al IX-lea, punind bazele statului Marii Moravii.

În alți termeni, problema se prezintă astfel:

(1) Pe teritoriul A a apărut procesul Z

(2) Pe teritoriul B a apărut procesul Z

(3) Pe teritoriul C a apărut procesul Z

(4) Pe teritoriul X, asemănător din unele puncte de vedere cu teritoriile A, B, C, a apărut de asemenea procesul Z.

În exemplul analizat procesul Z este procesul de formare a unui stat. Raționamentul acesta este evident incert. Gradul de certitudine crește odată cu creșterea numărului de componente analoge, fiind condiționat în primul rând de gradul de similitudine al acestora din urmă. Comparatia trebuie făcută cu prudență. J. Bardach scrie în mod just că, dacă „nu există similitudini în chestiunile fundamentale, aplicarea acestor metode (comparative — J.T.) poate fi pusă în discuție”.

9. Metoda regresivă

(versiunea cronologică a metodei comparative)

Metoda regresivă se aplică destul de frecvent în cercetarea unei stări de lucruri vechi, a funcționării sau organizării unui anumit sector al economiei și, în general, peste tot unde putem considera, pe baza dispoziției anumitor fenomene, că starea lor, observată în izvoare pentru paritici anumite fenomene, este o „parte” dintr-o stare anterioară. Vom afla astfel că în perioada t_n stadiul de dezvoltare a unui anumit fenomen a fost cel puțin același ca în perioada t_{n+1} ; în ipoteza unei tendințe spre stagnare, stadiul dezvoltării din perioada t_{n+1} reprezintă numai în parte stadiul din perioada t_n .

F. Persowski, în lucrarea despre colonizarea cursului central al râului San, se străduiește să reconstituie aspectul colonizării din secolul al XV-lea. În acest scop cercetează atât izvoarele din secolul al XV-lea, cât și hărțile timpului. Dacă s-ar bizi exclusiv pe izvoarele din secolul al XV-lea, atunci stadiul de împădurire reconstituit s-ar prezenta pe hărțile sub forma a numeroase pete risipite, în funcție de numărul mențiunilor conservate în izvor. În schimb, folosirea informațiilor cu privire la terenurile până nu demult împădurite permite reconstituirea într-un mod mult mai probabil a dispunerii pădurilor în secolul al XV-lea. Premisa acestei reconstituiri, după cum notează același autor, este că împădurirea era mai mare în vechime decât în prezent și că terenurile împădurite datează, cu mici excepții, din secolul al XV-lea.

Reconstituirea raționamentului aplicat aici se desfășoară astfel:

(1) Dacă admitem că sfera fenomenului X s-a micșorat cu timpul, atunci sfera acestui fenomen în perioada t_{n+1} (observat în izvoare) este mai mică decât în perioada t_n , despre care lipsește informații suficiente.

(2) Sfera fenomenului X s-a micșorat de-a lungul secolelor.

(3) Sfera fenomenului X observată în perioada t_1 constituie o parte a sferei acestui fenomen din perioada t_2 . Aceasta este o concluzie obținută în mod *ponendo ponens*.

După cum se vede, metoda regresivă participă numai la stabilirea anumitor fapte, nefiind însă o metodă independentă. Ea trebuie să coexiste cu elementele de stabilire directă a faptelor. În exemplul analizat, pentru stabilirea directă a faptelor au servit izvoarele din secolul al XVI-lea.

Aplicarea metodei regresive nu se limitează, după cum am mai spus, la cercetările evenimentelor și a așezărilor vechi. De exemplu, K. Potkanski, bazându-se pe însemnările din secolele al XVI-lea și al XVII-lea, s-a străduit să reconstituie felul în care se făcea apiculatura în codrul tinutului Kurpie în Evul Mediu. El a presupus că ocazional se transmiteau izvoarele din secolele al XVI-lea și al XVII-lea înfățișate într-o oarecare măsură o situație anterioară⁴². Numai că aplicarea metodei s-a dovedit a fi eronată, deoarece apiculatura primitivă în codrul din tinutul Kurpie, conform unor cercetări mai recente, are o origine relativ mai târzie, iar obiceiurile vechi de apiculatură au fost aduse acolo de noii colonizatori. În acest caz nu au fost satisfăcute premisele metodei regresive.

Discutând despre metodele regresive trebuie să spunem câteva cuvinte și despre metoda progresivă. În mod normal se vorbește despre aceasta numai în ca. 1) contrapunerii metodei regresive, aceasta din urmă fiind un mod obișnuit de a proceda al istoricului, căci, cercetînd o anumită perioadă, el se întemeiază în mod curent pe izvoarele referitoare la acea perioadă, iar nu la cele ulterioare.

Evident, metoda de prezentare a rezultatelor obținute este dată de metoda de cercetare. Aceasta înseamnă că faptele cercetate prin metoda regresivă pot fi (și în mod obișnuit sînt) prezentate în ordine cronologică⁴⁰.

10. Argumentum ex silentio

O formă a stabilirii indirecte a faptelor o constituie concluziile pe care le putem trage din tăcerea izvoarelor, cînd, bazîndu-ne pe absența unor informații din izvoare, exprimăm o afirmație referitoare la un fapt neatestat în izvoare. J. Giedymin se întreba de ce ajungem atît de frecvent, cu toate că argumentarea se desfășoară în acest caz conform schemei deductive *modus tollendo tollens*, la concluzii false⁴⁴. El demonstrează că, dacă se operează cu o premisă de tipul „Pentru fiecare F: dacă faptul F s-a produs, atunci există date în izvoarele istorice care să confirme faptul F”, atunci se comite întotdeauna o eroare materială, fiindcă premisa este falsă. El propune deci schema următoare:

Premise.

(1) Pentru fiecare F: dacă s-a produs faptul F aparținând tipului de fapte în general înregistrate, atunci faptul F a fost înregistrat;
(2) Faptul F n-a fost înregistrat.

(3) Faptul F probabil n-a avut loc.
Trebuie să stim...

Trebuie să știm deci nu numai dacă faptul făcea parte din cele înregistrate, dar și dacă a fost înregistrat (și dacă izvoarele au dispărut). În exemplul dat era vorba de a confirma inexistența anumitor fapte pe baza tăcerii izvoarelor. *Argumentum ex silentio* poate fi însă folosit și pentru a confirma că anumite fapte au avut loc. Atunci se spune că.

În general, absența înregistrării faptului confirmă larga difuzare a acestui tip de fapte. Reconstituirea concluziei în acest caz ar putea arăta astfel, după modelul dat de J. Giedymin:

Premise:

(1) Pentru fiecare F: dacă a avut loc faptul F care, totmai pentru că face parte din tipul de fapte comune, nu sînt înregistrate, atunci faptul F nu a fost înregistrat:

(2) Faptul F nu a fost înregistrat;

(3) Faptul F a avut loc

Se observă acum fragilitatea inferenței bazată pe tăcerea izvoarelor, de vreme ce prin neregistrarea faptului se poate trage concluzia atât a existenței, cât și a inexistenței acestuia. Iată de ce J. M. Peszu și E. Le Roy Le durp, reformându-se la cercetările franceze asupra satelor abandonate în epoca feudală, se întreabă: oare lipsa unei știri în izvoare despre satele abandonate dovedește că nu au existat astfel de sate sau că au fost atât de frecvente încât nu au mai fost menționate?²⁴⁵

NOTE

1. Am atras atenția asupra acestei probleme în lucrarea: A. Maleski și J. Topolski, *Studia z metodologii historii*, op. cit., p. 8, 42, 59.
2. Cf. W. S. Jevons, *The Principles of Science*, op. cit., vol. I, p. 69; M. R. Cohen, *Reason and Nature*, op. cit., p. 115; Z. Czerwinski, *O pojęciu wnioskowania dedukcyjnego* (Conceptul de inferență deductivă) în „*Studia Filozoficzne*”, nr. 4, 1960, p. 149—156.
3. Chiar și lucrările inductioniste extreme trebuie să admită că în raționamentul des-inductiv trebuie să se țină seama de „cunoștințele deja achiziționate des-inductiv”, de exemplu, în lucrarea lui M. Gordon, *pre jume*. Acest lucru se vede, de exemplu, în lucrarea: *Opus aritmetice*, p. 96—98.
4. Z. Ziembinski împarte inferențele în: deductive și plauzibile (reductive, inductive, *per analogiam*), *Logika praktyczna*, (Logica practică), p. 165 și urm. Trebuie să se adauge, că clasificarea raționamentelor concluzive constituie obiectul a numeroase propuneri.
5. Se distinge: 1) inducția enumerativă incompletă, 2) inducția enumerativă completă, 3) inducția eliminativă.

1. S_1 este P
 S_2 este P
 S_3 este P
 S_4 este P
 S_5 este P
 S_6 este P
2. S_1 este P
 S_2 este P
 S_3 este P
 S_4 este P
 S_5 este P
 S_6 este P
- $\{S_1 \cup \dots \cup S_6\}$
 Concluzia: Mecanica S este P

Concluzia: ficare S este P

[illegible]

cu B, cind constatam absența lui A și, totodată, absența lui B, atunci se poate presupune că A este probabil cauza lui B. Așa-numitul canonic al schimbărilor însoțitoare este o variantă a canonului diferenței unice

6. Raționamentul deductiv este un raționament după o schemă care conduce întotdeauna de la premise adevărate la concluzii adevărate. În afara schemelor menționate — *modus ponendo ponens* ($p \rightarrow q$ și p atunci q) și *tollendo tollens* ($p \rightarrow q$ și $\sim q$, atunci $\sim p$) — trebuie să mai indicăm următoarele legi logice elementare folosite de istorici în practica cotidiană. Acestea sînt:
 - 1) prima lege a lui De Morgan: $\sim (p \vee q)$ atunci și numai atunci cînd ($\sim p \wedge \sim q$).
 - 2) a doua lege a lui De Morgan: $\sim (p \wedge q)$ atunci și numai atunci cînd ($\sim p \vee \sim q$).
 - 3) legea contrapozitiei: ($p \rightarrow q$) atunci și numai atunci cînd ($\sim q \rightarrow \sim p$).
 - 4) legea contradicției: $\sim (p \wedge \sim p)$.
 - 5) legea metodei exclusive: $p \vee \sim p$.
 - 6) legea dublei negații: $\sim (\sim p)$ atunci și numai atunci cînd p .Semnele simbolurilor:
 - \sim simbolul negației — se citește „nu”
 - \vee simbolul disjuncției (al sumei logice) — se citește „sau”, „fie”.
 - \wedge simbolul conjuncției — se citește „și”.
 - \rightarrow simbolul implicației — se citește „dacă ..., atunci...”
7. Transformarea inducției enumerative incomplete în schemă deductivă o întîlnim la M. R. Cohen. Cf., de asemenea, analiza canoanelor lui Mill efectuată de K. Ajdukiewicz. El afirmă că așa-zisul canoan al diferenței reprezintă o concluzie deductivă în lumina cunoștințelor cărora le aparține principiul causalității (*Logika pragmatyczna*, op. cit., p. 161).
8. Raționamentul *ab inductive* în sensul stabilit de Carnap sînt raționamente inductive.
9. Cf. nota 16, cap. XIV.
10. Z. Czerwinski: (*On the Relation of Statistical Inference to Traditional Induction and Deduction*, în „Studia Logica”, vol. VII, 1958) propune denumirea de raționamente concluzive care se deslășoară conform unor scheme „slabe”. În aceste inferențe premisele sînt formulate în mod „timid”, prin adăugarea unor precizări ca „de obicei”, „în general”, „în majoritatea cazurilor”, „probabil” etc. Gradul de atenuare poate fi diferit. El se manifestă în expresii quasimetrice, iar în inferențele statistice prin mijlocirea determinărilor cantitative.
11. Articolul semnat de J. Dąbka, *Kilka uwag o rozumowaniach na podstawie analogii* [Înțelegeri cu privire la raționamentele bazate pe analogie], în *Rozprawy logiczne* [Disertații logice], Warszawa, 1964, p. 31—38, conține propuneri noi referitoare la deducția prin analogie. Autoarea demonstrează că anumite raționamente per analogiam pot fi deductive. J. S. [?] susține că raționamentul per analogiam este baza elementară a oricărui raționament. T. Czerwowski indică rolul raționamentului prin analogie pentru previziune și în actul de verificare (Cf. T. Czerwowski, *Filozofia na rozdrużu*, op. cit., p. 82 și urm.).
12. H. Reichenbach, *The Rise of Scientific Philosophy* (trad. pol., p. 42) susține că deducția este o inferență v.d.ă. deoarece concluzia nu adaugă nimic la premise. El nu subliniază faptul că „prin transferarea adevărului la un caz nou, la altul”, are loc cunoașterea lumii.
13. H. Łowmiański, *Podstawy gospodarcze formowania się państwa słowiańskich* [Bazele economice ale formării statelor slave], Warszawa, 1953, p. 70—71.
14. Ideea unei astfel de definiții provine de la A. Malewsky. Am aplicat-o în lucrarea *Słudo z metodologicznej historii*, op. cit., p. 56—60. În recenzia la această lucrare (*Studia Źródłoznawcze*, vol. VII, 1962, p. 145), J. Giedymin atrage atenția asupra faptului că expresia conform căreia izvorul conține informații directe sau indirecte este confuză. Nu se știe exact dacă izvoarele nu s-ar putea spune, de exemplu, că arheologii aplică metoda inductivă. Trebuie menționat că și izvoarele nescrie pot conține informații directe despre fapte. De exemplu, o urnă găsită de un arheolog oferă informații directe despre construcția sa, despre decorațiuni etc.; în schimb, ea nu anunță popor pe un teritoriu dat. Cînd un arheolog descrie o urnă, el mult, o face și pe baza cunoștințelor provenite din afara izvoarelor, resnea, atenția asupra faptului că diviziunea între direct și indirect nu con-

cordă cu clasificarea izvoarelor în directe și indirecte, fiindcă metoda indirectă se referă la izvoarele directe, iar cea directă la izvoarele indirecte. Din cele spuse mai sus rezultă că acestea sînt clasificări făcute conform unor puncte de vedere diferite.

19. J. Giedymin s-a ocupat de conceptul de independență a izvoarelor. Cf. *Problemy założenia rozstrzygnięcia*, op. cit., p. 118.
20. M. Handelsman formulează acest lucru astfel: pe baza unui singur mărtor obținem numai cunoștințe despre probabilitatea unui fapt, dar certitudinea o poate da numai confirmarea prin alte mărturii (*Historyka*, op. cit., p. 197-198).
21. *Uogólnienie postulatów rozstrzygnięcia hipotez*, în „*Studia Filozoficzne*”, nr. 9, 1959.
22. Un exemplu interesant ne-a oferit Zygmunt Mañkowski. În una din lucrările sale consacrate mișcărilor de rezistență în timpul ocupației hitleriste, el da numele participanților la o constituție, menționând, printre altele, o anumită persoană. Această persoană, scriindu-și memoriile, s-a biazat, printre altele, pe lucrarea lui Mañkowski, susținând parțial ceea ce el a scris constituție. În cursul unor cercetări ulterioare s-a dovedit că lista participanților dată de Mañkowski nu este prea exactă și că în nici un caz persoana respectivă n-a participat la această constituție. A afirmat acest lucru însuși Mañkowski. Ce mai conta însă acest lucru din moment ce autorul memoriilor sancționează eroarea? N-are nimeni nimic împotriva să scrie memoriilor, dar trebuie ca ele să fie consultate cu o deosebită prudență. Pe bună dreptate scria G. T. Lampedusa în una din propriile memorii: „Tinerii unui jurnal sau scrierea la o anumită vîrstă a propriilor acumulări ar trebui să fie o sarcină trasată de stat, materialul astfel acumulat ar avea o valoare inestimabilă, numeroase probleme psihologice și istorice, care chinuie omenirea ar putea fi atunci soluționate. Nu există memorii, și fie și scrise de oameni neînsemnați, care să nu aibă valoare socială și, imagică de o mare însemnătate”. (*Opowiadania* [Povestiri], Warszawa, 1964, p. 93).
23. Cz. Łuczak, *Życie gospodarcze i społeczne w Poznaniu 1815-1918* [Viața socio-economică din Poznań între 1815 și 1918], Poznań, 1965, p. 101.
24. Aceste metode au fost destul de amplu analizate în A. Malewski și J. Topolski, *Studia z metodologii historii*, op. cit., p. 43 și urm. Ne folosim aici de constatăriile făcute împreună cu A. Malewski.
25. Cf. cap. intitulat *Pojęcia i wskaźniki* [Concepte și indicatori] din lucrarea *Studia z metodologii nauk społecznych*.
26. Acest exemplu și altele câteva le-am luat din lucrarea lui A. Malewski și J. Topolski citată mai sus, p. 43 și urm. De asemenea, aceasta se referă și la metodele speciale, p. 60 și urm., pe care le prelumiul parțial din lucrarea citată.
27. T. Wojciechowski, *O rocznicach polskich X-XV wieku*, [Despre analele polonice din sec. X-XV], în „*Pamiętnik Akademii i Pamiętnik Akademii de Wydział Filologiczny, Historyczno-Filozoficzny*” [Jurnalul Academiei de Filologie], vol. IV, Kraków, 1880, p. 103.
28. *Ibidem*, p. 207.
29. *Ibidem*.
30. *Ibidem*, p. 211.
31. A. Gieysztor, *Introducere la: T. Wojciechowski, Szkice historyczne jedenastego wieku* [Schite istorice ale secolului al XI-lea], ed. a III-a, Warszawa, 1950, p. 15.
32. J. Widajewicz, *Polska i Niemcy w dobie panowania Mieszka I*, Lublin, 1933, p. 60.
33. mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
34. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
35. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
36. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
37. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
38. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
39. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
40. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
41. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
42. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
43. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
44. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
45. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
46. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
47. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
48. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
49. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
50. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
51. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
52. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
53. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
54. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
55. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
56. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
57. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
58. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
59. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
60. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
61. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
62. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
63. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
64. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
65. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
66. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
67. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
68. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
69. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
70. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
71. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
72. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
73. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
74. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
75. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
76. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
77. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
78. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
79. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
80. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
81. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
82. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
83. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
84. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
85. Cf. definiția lui Th. Mommsen, „Die sogenannte streng philologische Methode, mania în timpul domniei lui Mieszko I, Lublin, 1933, p. 60.
- 86.

32. H. Lowmianski, *Postawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich*, op. cit., p. 27 și urm.
33. W. Semkowicz, *Widocy polscy na tle porównawczym słowiańskim* [Cirmuitorii polonezi în contextul slav], în „Kwartalnik Historyczny”, vol. XXII, 1900, p. 597.
34. Am analizat pe larg acest exemplu în: A. Malewski, J. Topolski, *Studiu z metodologii historii*, op. cit., p. 67. Pe tema metodei geografice scrie și J. Rutkowski, *Historia gospodarcza Polski* [Istoria economică a Poloniei], vol. I, Poznań, 1946, p. 10–11. Deosebit de instructive pentru istorici pot fi metodele fotografiei geografice, care au devenit tot mai precise. Trebuie consultată bogată literatură geografică.
35. W. Dworzaczek, *Kto w Polsce dzierżył buławę* [Cine a avut sceptrul în Polonia], în „Roczniki Historyczne”, vol. XIV, p. 163–170.
36. W. Semkowicz, *Ród Awdianców w wiekach średnich* [Neamul Avdanilor în Evul Mediu], în „Roczniki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, vol. XLIV, Poznań, 1917, p. 257 și urm.
37. J. Rutkowski, *Historia gospodarcza Polski*, op. cit., vol. I, p. 11–13.
38. Cf. de ex. J. Bardach, *O roli Normanów we wczesnośredniowiecznej Słowianizacji wschodniej* [Cu privire la rolul Normanilor în țările slave de est din evul mediu timpuriu], în „Kwartalnik Historyczny”, nr. 2, 1958, p. 369. W. Kamieniecki caracterizează într-un mod foarte general metoda comparativă în istorie. El scrie printre altele: „Cunoașterea trecutului trecutului popor trebuie să fie completată prin cercetarea comparativă vieții, în special a formelor de viață dezvoltate de alte popoare. Metoda folosită în aceste cercetări o denumim metodă comparativă (W. Kamieniecki, *O metodzie porównawczej w historii* [Despre metoda comparativă în istorie], în „Kwartalnik Historyczny”, 1948, p. 9). Același autor limitează (în mod just) aplicabilitatea metodei comparative, în accepțiunea oferită de el, la fenomenele „care aparțin aceleiași faze de dezvoltare” (p. 10).
39. Acest exemplu a fost luat din lucrarea lui G. Labuda, *Pierwsze państwo słowiańskie. Państwo Samona* [Primul stat slav. Statul lui Samo], Poznań, 1952, p. 293–294. Analiza o prelăum din lucrarea A. Malewski, J. Topolski, *Studiu z metodologii historii*, op. cit., p. 49–50.
40. J. Baraach, *O roli Normanów*, op. cit., p. 369.
41. F. Piersowski, *Osadnictwo w dorzeczu średniego biegu Sanu. Próba rekonstrukcji krajoobrazu z XV wieku* [Colonizarea cursului central al râului San. Încercare de reconstituire a peisajului din secolul al XV-lea], în *Studiu z historii społecznej i gospodarczej połwieczone* [Studiu de istorie socială și economică dedicat prof. Franciszkowi Bujakowi], Lwów, 1931, p. 83–99. Acest exemplu a fost analizat în lucrarea lui A. Malewski și J. Topolski citată mai sus, p. 68–69.
42. K. Potkański, *Puszcza Kurpiowska* [Codrii din Kurpii], în *Pisma pośmierne* [Opere postume], vol. I, p. 234.
43. Cf. A. Malewski și J. Topolski, *Studiu z metodologii...*, op. cit., p. 71–72.
44. J. Giedymin, *Problemy logiczne analizy historycznej*, op. cit., p. 13–14.
45. Cf. *Villages déserts et histoire économique*, Paris, 1965, p. 127.

XX. METODELE CANTTATIVE IN ISTORIE

1. Evoluția analizelor cantitative în istorie

[illegible]

* Unitate de măsură pentru cereale (n. tr.)

pericolul cedării în fața „magiei cifrelor“, demonstrând rolul secundar, în fond, al formulărilor cantitative în istoria socială. „La ce servește stringerea și clasificarea datelor numerice — întreabă el — dacă nu pentru a obține răspuns la o anumită întrebare?“.

Introducerea metodelor cantitative în istorie este legată în primul rând de dezvoltarea istoriei economice (alături de cea a demografiei), care, nevrind să fie o culegere de curiozități și anecdote, a trebuit (făcând apel la surse neexploatate până atunci) să examineze fenomene de masă, care, la rândul lor, reclamau folosirea metodelor cantitative. Baza filozofică a acestui fapt a constituit-o în primul rând pozitivismul. S-ar putea cita zeci de nume de istorici din diferite țări, în special din a doua jumătate a secol. al XIX-lea, care și-au concentrat atenția asupra prelucrării statistice și interpretării materialului numeric.

În prima fază a predominat prelucrarea materialului nou descoperit. Pot fi citate în acest sens numele lui J. Th. Rogers, autorul unei istorii, în 6 volume, a agriculturii și a prețurilor în Anglia (1866—1887), al lui G. D'Avenel, care a analizat, în 8 volume (1894—1931), mișcarea prețurilor și a veniturilor în Franța din secolul al XIII-lea până la sfârșitul secolului al XVIII-lea, ori al lui A. Pawiński, care, împreună cu A. Jabłonowski, a pus bazele cantitative ale istoriei Poloniei secolului al XVI-lea (în lucrarea intitulată *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym* [Polonia secolului al XVI-lea din punct de vedere statistic-geografic], 1883—1898). În această perioadă au apărut tot mai multe reflecții asupra raportului dintre statistică și istorie. S-a modelat conceptul de statistică istorică. În anul 1882, K. T. Inama Sternegg a scris lucrarea intitulată *Geschichte und Statistik*, iar 10 ani mai târziu Z. Daszyńska Golińska reflecta deja asupra „metodei statistice istorice și asupra realizărilor ei“, concentrându-și atenția, altfel decât Inama-Sternegg, asupra calculului demografic.

În concluzie, prima fază de cuantificare a istoriei a constat în introducerea unor materiale noi în cercetare și în prelucrarea lor statistică elementară. Ea a abordat în primul rând prețurile (unde a avut succese mai mici) și populația (unde s-au obținut rezultate mai interesante sub raport științific).

A doua fază a dezvoltării metodelor cantitative în istorie a marcat un progres multilateral, constind în descoperirea bazelor teoretice (în special în economia politică) ale analizei cantitative în extinderea sfertativelor de a folosi datele numerice stabilite în explicația (genetică și causală) a faptelor colective, dar nu de masă, și chiar a evenimentelor ciale, politice și altor sectoare de a oferi baze cantitative istoriei sociale.

Economia marxistă, pe de o parte, și economia politică nemarxistă în faza de dinamizare treptată, pe de altă parte, au oferit bazele teoretice și motive de inspirație pentru noile formulări. Cea mai valoroasă operă de inspirație marxistă, pe care au îmbogățit-o, este *Dezvoltarea capitalismului în Rusia*, de Lenin (1899), în care a fost supusă analizei statistice atât structura socială (problema stratificării), cât și dinamica cronologică a fenomenelor, ceea ce, împreună cu corelarea permanentă a analizei cantitative cu cea calitativă, a oferit până azi un model de folosire a statisticii în examinarea evoluției unui fenomen (în acest caz capitalismul), deci a structurii și dinamicii sub formă de model.

În lucrările de inspirație extra-marxiste (inspirate în special de cercetarea conjuncturilor și de atitudinea macroeconomică a lui J. M. Key-

nes față de viața economică) nu s-a obținut această legătură. Cercetările asupra dinamicii, concentrate în mod exagerat asupra schimbărilor din circulația monetară, mișcarea prețurilor și retribuiților, nu au fost integral corelate cu cercetările, pur calitative, asupra structurii. Această carență (cf. și cap. VII) este evidențiată de unul dintre promotorii interpretării cantitative în istorie — F. Simiand, economist, istoric economic și sociologic totodată, autor al unei opere, printre altele, de 3 volume, *Le salaire, l'évolution sociale et le monnaie* (1932). El condiționa faza de avânt economic de schimbările survenite în circuitul mijloacelor de retribuire. Important este însă progresul metodelor înseși de calcul (măsurarea tipurilor de analiză folosite). Din punct de vedere teoretic, un pas important înainte îl constituie lucrările lui E. Labrousse, care acordă o atenție tot mai mare cercetării dinamice a structurilor sociale. Citi de întemeiată este examinarea autonomă a conjuncturilor (adică a formei schimbărilor pe termen lung) și a structurilor (deci a unor întreguri bine legate intern) în literatura inspirată din tradiția cercetărilor privind ciclurile economice se poate vedea și din definiția dată de A. Soboul istoriei sociale. El afirmă că istoria socială presupune „o cunoaștere exactă a structurilor și a mecanismelor sociale pe care evoluția conjuncturilor le dezvoltă acut“. „Atenția acordată mecanismelor sociale alături de structuri constituie un indiciu clar de abordare dialectică, dar cum se poate totuși împăca cu ea ideea că aceste mecanisme și structuri sînt dezvoltate de conjuncturi, care evoluează independent de ele? De fapt aceste momente ale schimbărilor în istorie nu reprezintă altceva decât schimbări de structură (schimbări ale mecanismelor și structurilor).

Alături de F. Simiand, de E. Labrousse și de alți istorici francezi, cei mai fervenți propagatori ai metodelor cantitative în istoria economică și socială au fost: J. Rutkowski, autorul a numeroase lucrări de istorie agrară (din 1910) și în special al uneia dintre cele mai valoroase lucrări din literatura mondială bazată pe folosirea statisticii, intitulată *Cerbadania podziałem dochodów w czasach nowożytnych* (1938) [Cercetări asupra repartiției veniturilor în epoca modernă]; J. Hamilton, inițiatorul unei cercetări moderne asupra revoluției prețurilor (1934), numeroși cercetători ai prețurilor (W. Beveridge, H. Hauser, A. E. Pribram, M. J. Elsass, S. Hoszowski și alții), precum și mulți alții, greu de enumerat aici. Pe scurt, statistica a devenit o însoțitoare nedespărțită a istoriei. A început, de asemenea, să pătrundă în istoria politică (de exemplu statistica alegerilor), ca și în istoria culturii (de exemplu statistica învățămîntului) și în alte domenii ale cercetării istorice.

A treia fază de aplicare a analizelor cantitative în istorie, la care sîntem martori astăzi, începe la sfârșitul celui de-al doilea război mondial. Are loc în continuare aprofundarea cercetărilor cantitative grație colaborării crescînde cu alte științe și în special cu economia și sociologia. Economistii întreprind investigații cantitative care pătrund adînc în viața. Economiștii special la lucrările Institutului de Economie Aplicată (ne gîndim în special la lucrările Institutului de Economie Aplicată din Paris), ba chiar propun pentru aceste cercetări denumirea de istorie cantitativă, marcînd în acest fel cel mai înalt nivel al interpretării cantitative din istoria economiei. Conștiința necesității de a aplica o măsurare precisă în istorie devine generală, ceea ce însă nu semnifică încă depășirea calculului elementar al mediilor, al numerelor relative etc., cu toate că tot mai multe lucrări operează cu diverse corelații, coeficienți de regresie, polarizări, calcule ale tendințelor de dezvoltare (trends), elemente de statistică matematică (cercetări reprezentative, teste de esențialitate).

Trăsătura caracteristică a celei de-a treia faze a procesului de cuantificare a istoriei constă nu numai în stringerea crescândă a legăturilor statisticii cu diverse discipline istorice pe baza unor fundamente teoretice tot mai ferme (de exemplu teoria creșterii economice), ci și în recurgerea la noi surse de analiză cantitativă și de aplicată matematică. Printre aceste surse noi, în momentul de față se pot include în primul rând posibilitățile pe care le oferă mecanizarea obținerii, stocării și prelucrării informațiilor (bazată pe dezvoltarea teoriei informației) și cercetarea statistică a textelor efectuate de lingviști (așa-numita analiză de frecvență sau stilografică). Discuțiile asupra perspectivelor deschise preced aplicațiile practice, deși și în acest domeniu se pot nota deja unele succese în diferite țări.

În concluzie, de cel puțin un secol asistăm la un proces continuu de cuantificare a istoriei, desfășurat în principal pe baze statistice. În cursul primei faze a avut loc numai contactul dintre istorie și statistică. S-au evidențiat greutățile în aplicarea noilor metode. Au existat temeri justificate că istoria se dezumanizează de vreme ce nu se înțelegea pe deplin faptul că rezultatele cercetărilor cantitative puteau fi încorporate în imaginea procesului istoric integral numai prin mijlocirea analizei calitative, care se baza pe teoria recunoscută a unei largi dezvoltări sociale. În a doua fază noile tendințe se manifestă tot mai mult în istorie, fără să se instituie însă o legătură satisfăcătoare între analizele cantitative și cele calitative. Ea a generat o atitudine critică față de sursele statistice, a permis cunoașterea diverselor lor tipuri printr-o serie de documente prețioase — de exemplu registrele de vamă din Suedia. A treia fază, care poate fi denumită integrativă, a constat în aprofundarea analizelor cantitative în istorie concomitent cu aplicarea lor tot mai extinsă în știință în genere. Progresele în domeniul teoretic reclamă cercetări empirice tot mai diverse care operează cu fenomene de masă. Problematika metodelor cantitative devine tot mai mult aceeași pentru istoria economică, sociologie și psihologia socială, independent de particularitățile materialului cu care ele lucrează.

În cele ce urmează ne vom ocupa succesiv de aplicațiile statisticii în istorie (statistica istorică) și de alte metode de analiză cantitativă strins legate de statistică.

2. Statistica istorică și scopurile sale¹¹

În general, metodele statisticii istorice nu sînt altceva decît metodele generale ale statisticii aplicate la examinarea faptelor (fenomenelor) manifestate în trecut (așa-zisele fapte, fenomene de masă) și care au lăsat urme în izvoarele păstrate pînă la noi.

Premisele fundamentale sînt comune, dar în raport cu statistica generală particularitățile statisticii istorice au un caracter secundar. Similitudinea premiselor constă în primul rînd în faptul că atît în statistica generală, cît și în cea istorică se examinează mulțimi (așa-numitele colectivități statistice), care se compun dintr-un număr mai mare sau mai mic de elemente (unități, fapte) ce se pot număra. Nu fiecare mulțime de elemente constituie obiectul cercetării statistice. Statistica nu manifestă interes, de exemplu, pentru mulțimi identice¹², deoarece în afara numărului lor de elemente nimic nu vom putea spune despre o mulțime fără să putem spune și despre cealaltă. E vorba, în realitate, de o cercetare asemănătoare celei a unui fenomen individual. Ca să formez o mulțime, statisticianul trebuie să definească o caracteristică prin care se

decide asupra apartenenței elementului la mulțime, dar îl va interesa numai acele mulțimi ale căror elemente se deosebesc din alte puncte de vedere. Ceea ce definește o mulțime depinde de scopul cercetării. Pentru a vedea ceea ce face recensămîntul populației, mulțimea o reprezintă toți locuitorii unui teritoriu dat, deoarece ei constituie o anumită clasă de indivizi, în schimb, pentru cel care face recensămîntul bărbaților pentru divizi, în schimb, mulțimea o formează o anumită submulțime a mulțimii recrutate, mulțimea o formează o anumită submulțime a mulțimii tuturor oamenilor. Pentru unele cercetări mulțimea poate fi, de exemplu, un sat, iar pentru altele numai o gospodărie țărănească. În primul caz examinăm statistic satul, iar în al doilea gospodăria.

Elementele mulțimii statistice se diferențiază prin caracteristici secundare. Să zicem că dorim să examinăm statistic proprietățile țărănești. Ne vor interesa, de exemplu, suprafața de pămînt posedată, numărul de animale crescute, numărul clădirilor, numărul lucrătorilor angajați etc. Toate acestea sînt caracteristici secundare ale elementului cercetat din rațiunea colectivității gospodăriilor țărănești (de exemplu din satul X, din rațiunea X etc.); caracteristica fundamentală în acest caz rămîne indeplinirea condiției ca obiectul pe care îl avem în vedere „să fie gospodărie țărănească”.

Este evident că elementele colectivităților statistice pot fi mai simple (de exemplu muncitorii fabricii X) sau mai puțin simple (de exemplu un oraș). Cu cît un element este mai complex, cu atît el are mai puține caracteristici și, deci, poate fi examinat cu atît mai detaliat din punct de vedere statistic.

Particularitățile statisticii istorice sînt legate în primul rînd de materialele de care dispune aceasta, adică de izvoarele istorice statistice. Izvoarele statistice nu formează un grup separat de izvoare, care să atragă după sine schimbări în clasificarea pe care am făcut-o în această lucrare. S-ar mai putea face însă încă o clasificare dihotomică: 1) izvoare care permit crearea de mulțimi statistice, 2) izvoare care nu pot constitui o bază pentru crearea de mulțimi statistice. În prima categorie s-ar putea distinge un grup de izvoare statistice propriu-zise, adică de izvoare concepute intenționat pentru cercetările statistice (de exemplu recensămîntul populației).

Faptul că un izvor poate fi inclus în rîndul izvoarelor statistice tîne uneori de intîmplare. De exemplu, dacă nu s-ar fi păstrat actele de nota-riat cu excepția, să zicem, a unui document, atunci, deși un număr mare de astfel de acte poate fi inclus în rîndul izvoarelor statistice, acel singur document nu va mai avea valoare statistică. În orice caz trebuie să se facă distincție între „natura statistică” a unui izvor în momentul apariției sale și în momentul cînd istoricul scoate informații din acest izvor: aceste două situații nu coincid. În plus, un izvor examinat ca exemplar individual dat poate adesea să nu aibă caracter statistic, pe care-l capătă abia în momentul cînd luăm în considerare un număr mare de astfel de exemplare.

Istoricul trebuie să sesizeze singur izvoarele ce pot fi folosite din punct de vedere statistic. W. Kula a clasificat izvoarele statistice în izvoare de origine statistică (de exemplu recensămîntele populației), izvoare de tip instituțional referitoare la fenomenele individuale care trele de impozite) și izvoare referitoare în mod just că viitorul se manifestă în mulțimi ale lor¹³ și a demonstrat în mod just că viitorul se manifestă în mulțimi ale lor¹⁴ și a demonstrat în mod just că viitorul se manifestă în mulțimi ale lor¹⁵. Istoricul poate să caute izvoare statistice în toate grupele menționate anterior, deci atît în izvoarele scrise

După ce se stabilește sfera colecției statistice se procedează la înregistrarea informațiilor referitoare la elementele acestei colecții. Tehnica înregistrării poate fi diferită. Cel mai adesea înregistrăm datele numerice avute la dispoziție (sau numărăm singuri) pe care le transpunem în tabelele pregătite dinainte. În acest caz se poate vorbi de întabularea datelor. Trebuie să se facă o distincție între această întabulare preliminară și întabularea (sau sintetizarea în grafice) finală care servește la o mai bună ilustrare a datelor. Adeseori lectura datelor reclamă decodificarea lor prealabilă, destul de complicată (ca, de exemplu, traducerea unităților de măsură istorice în unități moderne). Uneori trebuie să ne mulțumim cu date aproximative. Dacă cifrele obținute sînt diferite — și exacte și aproximative — întregul trebuie să fie prezentat sub formă aproximativă. Statistica nu poate crea iluzia unei precizii acolo unde nu există o bază a preciziei.

Echivalarea unităților de măsură istorice în unități moderne sau cel puțin reducerea vechilor măsuri la un numitor comun adesea nu este posibilă dacă nu se face apel la rezultatele unor studii speciale de metrologie. „Este unanim recunoscut — scrie W. Kula — că vechile măsuri, avînd chiar aceleași denumiri, semnifică mărimi foarte diferite în funcție de locul, timpul și obiectul măsurat... Nu este suficient să știm acest lucru, nu este suficient nici dacă știm de fiecare dată să le transpunem în echivalenți metrici moderni — mai trebuie să înțelegem încă călătura socială care se ascunde în această diversitate”. Ținînd cont de slaba dezvoltare a metrologiei istorice (cu tot numărul mare de lucrări dedicate acesteia), istoricul este constrins nu arareori să se angajeze în studii de metrologie necesare pentru cercetarea sa. Aceste numeroase suplimente metrologice la lucrări fac să progreseze cunoașterea vechilor măsuri, apropiînd cu siguranță ziua în care vom avea pe birourile noastre un compendiu integral de metrologie. Metrologia istorică este considerată ca o știință auxiliară a istoriei.

O colecție statistică care conține elemente omogene, dotate însă cu caracteristici secundare diverse, trebuie să fie ordonată, oferînd astfel elementul de bază al analizei, și anume seria statistică, care permite singură sau în combinație cu alte serii să se construiască tabele statistice — cea mai evidentă manifestare a aplicării metodei statistice. Merită amintit că atît în statistica generală, cît și în cea istorică se pot distinge cinci feluri de serii statistice: (1) serii enumerative; (2) serii structurale bazate pe caracteristici măsurabile (de exemplu, împărțirea muncitorilor după mărimea venitului); (3) serii structurale bazate pe caracteristici nemăsurabile (de exemplu, împărțirea țăranilor în iobagi și birnici); (4) serii teritoriale și (5) serii cronologice, care arată succesiunea fenomenelor în timp. În lucrările istorice înțilnim numeroase exemple de serii statistice aranjate cu precădere în tabele; contrar aparențelor însă, cele mai frecvente sînt seriile cronologice, deoarece conțin date omogene privind ani succesivi sau perioade de timp succesive. Un exemplu tipic de siruri cronologice îl constituie tabelele din lucrările consacrate prețurilor și care oferă indicații referitoare la evoluția lor în cîteva ani succesivi.

Materialul necesar pentru formarea seriilor statistice (colecții) îl obținem fie direct din izvoare, fie indirect, prin estimarea elementelor colecțiilor. În componența colecțiilor examinate poate să intre fie o totalitate de elemente despre care există informații în izvoare, fie numai o parte a lor care reprezintă întregul. Este necesar, deci, să se analizeze metodele estimării statistice și ale cercetării reprezentative în istorie.

4. Estimări statistice și calcule bazate direct pe izvoare

Calcule estimative se fac atunci cînd în izvoare nu există date directe despre faptele care ne interesează. Pot surveni în acest caz trei posibilități:

(1) traducerea unor date referitoare la întreaga serie în alte date (căutate) referitoare, de asemenea, la întreaga colecție cercetată (estimare prin multiplicare);

(2) extinderea datelor referitoare la o parte din serie (care ne este cunoscută) la toată seria cercetată (estimare structurală);

(3) completarea lacunelor din seriile cronologice pe baza cunoașterii datelor anterioare și posterioare (interpolare) sau numai a celor anterioare (extrapolare).

Vom comenta pe scurt aceste trei genuri de estimări statistice.

Listele numerice din perioadele mai vechi aveau în primul rînd un scop strict utilitar și direct, fiind vorba cel mai adesea de date fiscale sau militare. Pentru a folosi acest material statistic cu scopul de a răspunde la întrebările care ne preocupă în prezent, trebuie să recurgem la estimări de diverse genuri, respectiv la reconstruirea datelor care nu apar în izvoare, dar pe care am vrea să le cunoaștem.

Calculele făcute de A. Pawiński și A. Jabłoński, incluse în seria lor de studii intitulate *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*¹⁰ [Polonia secolului al XVI-lea din punct de vedere geografic și statistic] pot servi ca exemplu pentru astfel de cercetări, atît de frecvente de altfel în statistica istorică, care fac uz de astfel de materiale.

Calculînd pe baza registrelor de încorporare populația Poloniei în jurul anului 1578, Pawiński a dispus, pentru populația rurală, de următoarele date provenite direct din izvoare și care se refereau la tot teritoriul examinat:

- (1) numărul de „Januri” de țărani înstăriți,
- (2) numărul de familii de comornici¹¹ și zagrodnici¹²,
- (3) numărul de familii de comercianți și de meșteșugari,
- (4) numărul de „Januri” ale micii nobilimi de la țară,
- (5) numărul moșilor nobiliare,
- (6) numărul de parohii.

După cum se vede, aceste date nu vorbesc direct de numărul populației; numai la anumite grupe este cunoscut numărul de familii. Pentru a trece de la aceste date la numărul căutat al populației, autorul, bazîndu-se pe datele fragmentare provenite din surse relative la alte țări și pe cunoștințele istorice generale despre epocă, pormeste de la următoarele premise:

- (1) pe un „Jan” de țăran înstărit locuiau două familii care numărau fiecare, împreună cu slugile, cîte 11 persoane;
- (2) la o familie de țărani înstăriți și una de zagrodnici reveneau cîte 4 persoane (din aceste grupe se recrutau slugile pentru familiile de țărani înstăriți din grupa (1), unde au fost incluși);

¹⁰ Jan: veche unitate de măsură. Cele mai răspîndite erau Janul mic (30 morgi, adică 18,7—17,5 ha) și Janul mare (43 morgi, adică 22,6—25,3 ha).
¹¹ Comornici: populație rurală fără pămînt propriu și fără gospodărie, care trăia pe lîngă gospodăriile altor țărani.
¹² Zagrodnici: populație rurală care avea casă și o suprafață mică de pămînt dat de feudal în schimbul cărora era obligată să efectueze zile de muncă la piața unor anumite dări.

(3) pentru negustori și meșteșugari, autorul admite o medie de cîte 5 persoane de familie;

(4) pe un „lan“ al micii nobilimi locuiau, ca și în cazul țărănilor înstăriți, 11 persoane;

(5) pe o moșie locuiau în medie 15 persoane (5 persoane familia nobilului și 10 slugi).

(6) într-o parohie erau 6 persoane (1 preot + 5 persoane).

Aceste premise i-au permis autorului să stabilească numărul populației pentru fiecare grupă prin multiplicarea indicatorilor admisi cu datele rezultate direct din izvoare. Indicatorii folosiți au fost numărul de țărani înstăriți pe un „lan“ și numărul de membri ai unei familii în fiecare grupă de populație.

Se observă ușor că valoarea calculului prezentat depinde în primul rînd de gradul de certitudine a premiselor admise, care în cazul dat au apărut sub formă de multiplicatori. Nu este deci de mirare că în „rîndul calculului lui Pawiński a avut loc o discuție largă, care, în unele privințe a admis, iar în altele a pus sub semnul întrebării multiplicatorii adoptați de el. Așa se întîmplă de obicei în jurul acestui gen de estimări.

Un exemplu asemănător este oferit de calculul populației Poloniei în secolul al XIV-lea, realizat de T. Ładogórski²⁰, care a provocat, de asemenea, numeroase polemici științifice. În acest caz, autorul s-a folosit de registrele care informau despre valoarea donațiilor de ziua Sf. Petru destinate Curiei romane, deci de niște date care nu răspundeau direct la întrebarea privind numărul populației. Și acest autor a fost constrins să-și aleagă o serie de premise numai pe baza unui material aflat în izvoare fragmentar și a cunoașterii generale a problemelor cercetate. În primul rînd, nu era clar dacă banii de Sf. Petru se încasau de la fiecare persoană sau de la o casă, ori dacă în anumite zone pe persoane, iar în altele pe case. Dacă această chestiune ar fi fost exprimată clar și direct în izvoare, estimarea ar fi fost destul de simplă: ar fi trebuit să se împartă suma strînsă la taxa de bază. În cazul în care banii de Sf. Petru s-ar fi strîns pe persoană, am fi obținut rezultatul imediat, iar dacă ei s-ar fi strîns pe casă, ar fi trebuit să stabilim numărul de persoane pentru o casă. Evident, o problemă separată ar prezenta-o persoanele neparticipante la donație, care reclamă o estimare distinctă.

În exemplele citate s-a încercat, pe baza datelor statistice aflate în izvoare, referitoare la întreaga colectivitate cercetată, să se reconstituie faptele despre care nu existau informații directe în aceleași izvoare. O estimare de acest fel necesită, după cum am văzut, adoptarea unor multiplicatori statistici, care permit calcularea unor date ce nu apar în izvoare pe baza datelor cuprinse în izvoare, de exemplu numărul populației unei anumite categorii de oameni, pornind de la numărul de hectare posedate de acești oameni, de la numărul de membri ai familiilor, numărul de case, numărul de moșii etc. Evident, astfel de calcule pot privi nu numai populația. Sint cunoscute, de exemplu, estimările dimensiunilor anumitor moșii știindu-se semănăturile efectuate pe aceste moșii. În acest caz, trecerea de la cantitatea cunoscută de semînțe la suprafața semănată necunoscută a necesitat acceptarea unor indicatori de înșămînțare pe unitatea de suprafață. Acești indicatori s-au constituit pe baza datelor directe referitoare la unele moșii examinate sau la moșii din alte zone, completate cu cunoștințele privind normele actuale de măsurătoare etc. Și acest tip de estimări a dat naștere la multe discuții.

În estimările prezentate pînă aici am avut de-a face cu transcrierea unor date referitoare la o întreagă colectivitate cercetată în alte date

referitoare, de asemenea, la colectivitatea examinată. Se întîmplă, însă, uneori, să nu dispunem de nici un fel de date provenite din izvoare, nici măcar indirecte, referitoare la o parte a colectivității cercetate, în timp ce pentru celelalte părți ale colectivității există date, directe sau indirecte. Iată, de exemplu, J. Rutkowski, calculînd (în lucrarea sa privind statistica ocupațiilor populației rurale din Polonia în a doua jumătate a secolului al XVI-lea) numărul apicultorilor pe baza unei taxe speciale pe stup în vigoare în Galiția orientală și în voievodatul Podoliei, a obținut în felul următor datele pentru satele care nu plăteau taxe pe stup și pentru voievodatul Podoliei despre care lipseau datele: Numărul de apicultori în aceste sate (unde nu exista darea pe stupi) a fost calculat luîndu-se separat, pentru fiecare starostie, numărul mediu de trunchiuri ce reveneau unui apicultor calculat pentru satele care plăteau darea pe stup, și astfel, cunoscînd numărul de trunchiuri din aceste sate, am calculat numărul de apicultori; pentru voievodatul Podolia, unde în general nu era cunoscută această taxă, am adoptat cifra medie din Galiția orientală²¹.

Calcularea numărului de apicultori pentru satele care plăteau taxa pe stup, cunoscînd valoarea dării, era o problemă foarte simplă, reprezentînd tipul de estimare cel mai puțin complicat. Estimarea numărului de apicultori pentru satele care nu plăteau taxa reclama însă o premisă suplimentară, și anume că, în satele în care nu exista taxa pe stupi, unui apicultor îi reveneau în medie tot alții stupi ca și în satele care plăteau darea. Acestea sînt estimări de tipul celor despre care am discutat pînă acum. În schimb, dacă este vorba de calcularea numărului de apicultori din voievodatul Podolia, avem de-a face cu o estimare în care proporțiile stabilite pentru partea colectivității cercetate se transferă în partea necunoscută sub acest aspect.

Uneori este vorba de a completa lacunele cronologice din materialele statistice, ceea ce se aplică evident numai la tablele care oferă date ordonate pentru perioadele de timp ce urmează una după alta. În acest caz, vom avea de-a face cu un procedeu numit interpolare. El constă în atribuirea unor valori ipotetice caracteristicii urmărită în material, cunoscînd valorile anterioare și posterioare ale acestora. Ceea ce reclamă acceptarea premisei că în perioada pentru care lipsesc date nu au acționat vectori care să provoace abateri de la stadiul ce poate fi presupus pe baza situației cunoscute din perioada anterioară și posterioară. Se pot face interpolări numai în cazul unor serii suficiente de limpezii; ele nu se pot efectua în cazul seriilor foarte neregulate, care prezintă adică numeroase întreruperi. Calculele bazate pe interpolare sînt adesea foarte complicate și reclamă, în primul rînd, o excelentă cunoaștere a perioadei cercetate. Un exemplu de aplicare a interpolării îl oferă lucrarea lui S. Hoszowski despre dinamica evoluției demografice în Polonia feudală. În această lucrare autorul completează prin estimare unele lacune din registrele parohiale privind săptămîrile sau lunile cu scopul de a obține date anuale complete și de a putea face comparații corecte la punzătoare și alte calcule în continuare. Avem de-a face aici, deci, cu o completare prin estimare a materialului cronologic care nu apare în izvoare²². Întîlnim adesea interpolări în cercetările cu privire la evoluția prețurilor în anumite perioade de timp, cînd lipsesc date pentru unele intervale aflate în interiorul seriei.

Procedeu care constă în acceptarea unor cifre din anii apropiați pentru a completa tabelul anului care ne interesează nu-l considerăm ca interpolare.

Interpolarea se poate face în mod analitic sau grafic. În acest ultim caz, unim pur și simplu cu o singură linie pe axa ordonatelor datele referitoare la punctele confirmate de izvoare, presupunând că în intervalul de timp respectiv nu au survenit perturbații demne de semnalat.

În ceea ce privește extrapolarea, grafic ea constă în prelungirea liniei care ilustrează tendința de dezvoltare a unui fenomen — oarecare (*trend*). Ea poate fi efectuată numai dacă presupunem că, în perioada pentru care se face extrapolarea, tendința acceptată pentru perioada precedentă va continua să se manifeste cu aceeași putere. Am recurs la o astfel de extrapolare în lucrarea despre economia rurală din domeniile arhiepiscopale din Gniezno — secolul al XVI-lea — secolul al XVII-lea (1758) — când ne-am străduit să răspundem la întrebarea cum s-ar fi terminat reconstrucția după războiul din 1655—1660 dacă n-ar fi intervenit noile distrugerii de la începutul secolului al XVIII-lea. În acest caz, am prelungit linia care ilustrează tendința perioadei antebelice de la începutul secolului al XVIII-lea pînă în perioada războiului și după război.

Este ușor de observat că recurgem la calcule estimative numai când lipsesc date statistice directe. Încercăm să stabilim faptele care ne interesează acceptînd diverse premise bazate pe informațiile parțiale din izvoare referitoare la o anumită parte din teritoriul examinat sau la alte teritorii și pe cunoștințele istorice diverse ori chiar pe cele curente (adică pe cunoștințele provenite din afara izvoarelor). Acest procedeu reprezintă un caz particular al așa-zisei metode deductive în istorie, analizată în capitolul precedent, pe care am propus s-o denumim *metodă indirectă*. În cazul estimărilor statistice e vorba de a stabili faptele (în acest caz fenomenele de masă) fără a recurge la izvoare care informează direct despre aceste fapte. Uneori, pe baza datelor provenite din izvoare referitoare la un anumit gen de fapte, se deduc fapte de alt gen. Alături, avem de-a face cu date provenite din izvoare referitoare la anumite părți ale unei colectivități examinate și, în astfel de cazuri, cunoșcind relațiile dintre aceste părți, reușim să stabilim relațiile din cadrul întregii colectivități.

În cazul cercetării bazate pe izvoare care vorbesc direct despre faptele examinate — caz pe care nu-l analizăm aici în detaliu — avem de-a face cu metoda directă, despre care am discutat în capitolul precedent. Am numit atunci metoda directă în istorie metoda inductivă, care constă în stabilirea faptelor pe baza izvoarelor ce conțin informații directe tocmai despre aceste fapte.

Evident, la fel ca în orice cercetare bazată pe informații directe prezente în izvoare, adeseori faptele care ne interesează pot fi găsite în izvoare într-un mod mai mult sau mai puțin „ascuns”. Să presupunem, de exemplu, că ne interesează recolta de grînc (cantitatea de boabe dintr-o semănătură), iar izvorul oferă date numai despre semănături și recoltare. În astfel de cazuri trebuie să știm să „extragem” faptul care ne interesează. În acest sens este suficient să împărțim recolta la cantitatea semănată (în măsura în care, evident, sint exprimate în aceleași unități de măsură). În practică, avem de-a face adesea cu cazuri mult mai complicate.

Să ne mai amintim că unele exemple citate de noi privind calculul estimativ au inclus raționamente *per analogiam*. Acesta a fost cazul cînd s-au transferat indicatorii de calcul stabiliți pe baza datelor privind o zonă la alte zone cercetate, cu premisa tacită că acolo condițiile erau

asemănătoare. Așa a procedat, de exemplu, Rutkowski cînd a admis că în satele unde nu se plătea darea de stupi numărul mediu de apicultori era același ca în satele unde se plătea această dare.

5. Calculul exhaustiv și cercetarea reprezentativă. Testul lui χ pătrat

În statistica istorică posibilitatea de a descrie colectivitatea examinată din punctul de vedere al uneia sau al altora dintre caracteristicile sale pe baza unei cercetări exhaustive a datelor corespunzătoare referitoare la întreaga colectivitate este în general foarte limitată din cauza situației izvoarelor, și cu atât mai mică cu cît este mai îndepărtată perioada examinată. În majoritatea cazurilor tablele relativ complete reclamă o analiză critică atentă, în primul rînd pentru că tehnica de culegere a datelor este supusă unei perfecționări permanente; de exemplu, datele din prima jumătate a secolului al XV-lea se deosebesc simțitor din acest punct de vedere de datele unui actual recensămînt al populației sau de alte date statistice.

Un exemplu de cercetare relativ exhaustivă îl oferă lucrarea semnată de Z. Kırkor-Kiedroniowa, referitoare la condițiile agrare și demografice din fostul Regat al Poloniei din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Un alt exemplu îl oferă lucrarea lui H. Grosman despre structura socială și economică a Marelui Ducat al Varșoviei pe baza recensăturii populației din anii 1808—1810²⁴, precum și analiza statistică mintului populației din anii 1808—1810²⁵, precum și analiza statistică efectuată de T. Ładogórski pe baza tabelelor generale statistice ale Sileziei din anul 1787, care constituie un recensămînt al populației și unul economic deosebit de valoros²⁶. În această ultimă lucrare, autorul calculează populația urbană și rurală din fiecare regiune a Sileziei, stabilește categoriile profesionale și sociale, numărul de ateliere meșteșugărești, de clădiri etc.

Trăsătura comună a lucrărilor date ca exemplu constă în faptul că autorii au făcut uz de table statistice corespunzătoare referitoare la întreaga colectivitate examinată. Aceste table au fost în general întocmite din însărcinarea autorităților de stat, deoarece statul modern în curs de dezvoltare avea nevoie de cît mai multe cunoștințe privind aspectele economice, sociale și demografice ale țării, informații pe care numai studiile statistice le puteau furniza.

Se întîmplă uneori ca, din diverse motive, să nu putem sau în mod intenționat să nu facem uz de întregul material documentar care ne stă la dispoziție și să fim nevoiți astfel să proiectăm rezultatele obținute din analiza unui material parțial asupra întregii colectivități examinate. Aceasta reclamă acceptarea premisei, mai mult sau mai puțin întemeiată, că relațiile existente în partea analizată reprezintă relațiile existente în întreaga colectivitate.

J. Flerich, în lucrarea sa despre culturile agricole, rotația culturilor și recoltele înregistrate în cadastrul din 1785—1787 în timpul împăratului Joseph al II-lea, a aplicat un mod de cercetare statistică de acest gen. El nu a luat în considerare toate izvoarele existente, căci era peste puterile unui singur om, ci a procedat prin alegere, examinînd numai aceste materiale. Apoi autorul a împărțit zona examinată (partea de sud a Poloniei, deci vechea Galicie) în dreptunghiuri cu latura orizontală de cca 36 km și cea verticală de cca 18 km, luînd în considerare în studiile sale numai satele situate la intersecția liniilor orizontale cu cele verticale. În acest fel a limitat simțitor materialul de cer-

celat. Autorul a justificat apoi alegerea unui număr mai mare de sate de-a lungul meridianelor decât de-a lungul paralelelor prin faptul că mutațiile topografice și fiziografice erau mai puternice în direcția nord-sud, ceea ce este perfect explicabil dacă se are în vedere că Fiuman a examinat fosta Galiție, deci un ținut muntos. Materialul cercetat de el se referea la 130 de sate, ceea ce reprezintă 2,3% din localitățile prînse în cadastru²⁸.

În exemplul acesta avem de-a face cu materiale de studiu stabilite prin alegeri întâmplătoare. În cercetarea reprezentativă întâlnim un alt mod de alegeare a materialului. În lucrările de istorie economică, dară nu se folosesc toate izvoarele accesibile, se vorbește adesea de cercetarea prin „exemplificare” — a unui grup de sate, gospodării, comune, ateliere, orașe etc. — cu intenția ca rezultatul obținut să illustreze relațiile existente în întreaga colectivitate sau cel puțin în cea despre care există izvoare. În general însă nu sînt descrise principiile pe baza cărora s-a făcut selecția, așa încît nu se explică în ce mod a fost făcută aceasta.

Se mai poate întîmpla să nu putem avansa nici o ipoteză suficient întemeiată în ceea ce privește modul de alegere a materialului în cercetare incompletă; atunci avem de-a face cu o cercetare care ar putea fi definită *quasi-representativă*.

Toate aceste investigații parțiale, care nu se bazează pe o selecție ordonată a materialului (se poate face, evident, și o selecție stratificată, cînd seria se divide în subserii în cadrul cărora are loc sondajul) au caracterul unei estimări structurale, numai că în aceste cazuri se consideră întreaga serie și numai din anumite motive cercetăm o parte din ea, în timp ce în cazul estimărilor structurale, dimpotrivă, este considerată totalitatea seriei.

Se pare că metoda selecției reprezentative a materialului ar putea fi aplicată acelor perioade pentru care s-au păstrat relativ puține informații în izvoare despre fenomenele de masă. De exemplu, referitor la relațiile sociale și economice medievale, se pot extrage din documente (să zicem din codexurile diplomatice) informații izolate detaliate despre mărimea impozitelor țăranilor sau despre mărimea gospodăriilor. Se pune întrebarea — pe care ar putea-o ridica un statistician specialist — dacă acest gen de informații n-ar putea fi examinate ca mostre ale unei colectivități generale necunoscute, deoarece în acest caz colectivitatea-șanșion ar constitui o selecție *sui-generis*, efectuată în cursul citorva etape. Prima etapă ar consta în aceea că un anume fapt a fost înregistrat, dintr-o mare de fapte similare, într-un document oarecare, sarcina cercetătorului fiind aceea a afla de ce tocmai acest fapt a fost consemnat. Următoarele etape sînt legate de istoria documentului însuși, care i-a permis acestuia să ajungă pînă în zilele noastre²⁹.

Aplicarea metodei reprezentative în cercetarea istorică mai sugerează cîteva observații. În primul rînd, se pare că pînă în prezent aplicarea acestei metode este foarte limitată. Acest lucru trebuie considerat are o lungă tradiție în cercetarea statistică: fondatorii metodelor statistice, J. Graunt și W. Petty (secolul al XVII-lea), au făcut cercetări de folosire în cercetare a anumitor tipuri de materiale originale care, din cauza marelui lor număr, pînă în prezent nu au fost luate prea mult în considerare.

În al doilea rînd, ar trebui ca în cazul studiilor bazate pe date incomplete să se definească precis de fiecare dată modul de selectare a materialului. Ar trebui, deci, să putem stabili de fiecare dată dacă avem de-a face cu o cercetare bazată pe o selecție întâmplătoare sau cu o selecție intenționată de materiale. Acest lucru este deosebit de important în cazul cercetării pe bază de eșantioane intenționat alese, cînd rezultatele depind în primul rînd de o determinare conștientă și nu întâmplătoare a obiectului cercetării.

În statistica modernă termenul de „metodă reprezentativă” este aplicat adesea numai cercetărilor bazate pe stabilirea eșantionului prin tragere la sorți, afirmîndu-se că aceste cercetări sînt o formă a cercetării parțiale³⁰. În acest capitol termenul este folosit atît pentru cercetările bazate pe selecția întâmplătoare, cît și pentru cele bazate pe o selecție intențională, făcută în diverse moduri. Aceasta nu înseamnă că termenul să conțină clasificarea statisticii moderne. Ne dăm seama că există o deosebire considerabilă între cercetarea reprezentativă în sensul strict al acestui cuvînt, adică între cercetarea bazată pe selecția întâmplătoare și cercetarea parțială, care nu se bazează pe selecția întâmplătoare. Numai în cazul cercetărilor din prima categorie, grație aplicării calculului probabilităților, există posibilitatea să se determine exactitatea rezultatelor obținute³¹.

Acasta se obține prin procedeul denumit de statisticieni a trage statistic concluzii, procedeul care constă în:

- (1) punerea întrebării referitoare la structura unei serii;
- (2) examinarea unei părți a seriei (alegerea eșantionului);
- (3) verificarea rezultatului (acceptarea sau respingerea ipotezei statistice).

Verificarea ipotezei este deosebit de importantă în cazul cercetărilor reprezentative, deoarece necunoașterea întregii colectivități ne cere să fim seama de riscul unei erori.

Riscul de a comite o eroare mai mare sau mai mică derivă din faptul că raționamentul conform căruia partea examinată reprezintă întreaga serie are numai un caracter de probabilitate. Bazîndu-ne pe teoria probabilității, presupunem că acele elemente ale seriei care sînt mai frecvente au cea mai mare șansă de a fi alese (deci de a fi incluse în eșantion). Fără a exclude premisa menționată, independent de alegerea unei părți nu prea reprezentative din serie (sau a unei reprezentative), eroarea în selecție pot exista, împovărînd rezultatul. De exemplu, am putea face o selecție pe subserii cînd ar trebui să alegem un eșantion din toată seria sau invers, obținîndu-se astfel rezultate care pot fi puse la îndoială³².

În verificarea ipotezei statistice ne conducem după principiile generale ale deciziei raționale³³ și procedăm astfel încît să reducem la minimum probabilitatea erorilor. În literatura de metodologie statistică (J. Neyman, J. P. Guilford și alții) se vorbește despre eroarea de tip I, care constă în respingerea ipotezei cînd este adevărată, și de eroarea de tip II, care survine atunci cînd admitem o ipoteză falsă.

Cum pot fi evitate erorile de tip I, adică să nu se respingă prea repede o ipoteză adevărată? În acest scop trebuie stabilită (cel mai bine înainte de a începe cercetarea) așa-numita arie critică. Ea constă într-o serie de rezultate posibile ale cercetării, care, pe baza cunoașterii domeniului (în istorie aceasta înseamnă cunoștințele provenite din afara iz-

voarelor), le considerăm puțin probabile. Avind aria critică, putem stabili probabilitatea erorii de tipul I, care nu este decât suma probabilității rezultatelor din aria critică, denumită și nivel de esențialitate (de câte ori pot apărea aceste rezultate la 100 de cazuri). Cu cât este mai mică această probabilitate, cu atât este mai mic riscul de a respinge o ipoteză care poate fi adevărată.

Dar reducerea la minimum a erorii de tipul I prin stabilirea unui nivel de esențialitate scăzut (respectiv a unei arii critice restrinse) mărește probabilitatea erorii de tip II, adică recunoașterea drept adevărată a unei ipoteze false. Trebuie, deci, să se stabilească ce anume interesează mai mult: a se evita respingerea unei ipoteze adevărate sau a se accepta o ipoteză falsă. Guilford susține că cercetătorii prudenti evită mai mult erorile de tipul I³². Se poate spune și invers, deoarece cu cât stabilim niște criterii mai severe de admitere a unei ipoteze, cu atât este mai probabilă o eroare de tipul I.

Evaluarea probabilității erorilor se face prin așa-numitele teste statistice ale ipotezei. Acestea sînt reguli care impun fie acceptarea, fie respingerea ipotezei în funcție de faptul dacă valoarea parametrului calculată pe baza eșantionului face parte din aria critică sau nu. Testele ne indică ce credit să acordăm rezultatelor.

Unul dintre cele mai utile și mai des aplicate teste este așa-numitul text χ^2 -pătrat³³, care facilitează verificarea ipotezei ce se referă nu numai la o serie, ci la mai multe deodată, deci la tabelele statistice. Valoarea lui χ^2 -pătrat se calculează ca sumă a raporturilor pătratului diferenței dintre frecvența observată și cea presupusă cu frecvența așteptată. Cu alte cuvinte ne străduim să exprimăm numeric diferența dintre cunoștințele provenite din afara izvoarelor și rezultatul obținut din eșantionul ales, pentru a obține, pe această bază, gradul de accidental al rezultatului. În acest caz avem de-a face cu două ipoteze, pe care le comparăm: ipoteza de verificat (structura presupusă) și ipoteza verificată (structura observată).

$$\chi^2 = \sum \frac{(f_o - f_e)^2}{f_e}$$

unde f_o este frecvența observată (ipoteza verificată), iar f_e frecvența presupusă (ipoteza de verificat).

Numărul astfel obținut trebuie comparat cu tabelele lui χ^2 -pătrat (incluse în tratatele statistice). În acest scop trebuie introdus și conceptul de grad de libertate. Numărul gradelor de libertate este produsul numărului de rînduri ale tabelului minus unu cu numărul de coloane minus unu, sau, simbolic:

$$df = (v - 1)(c - 1)$$

În tabel, pe baza gradelor de libertate stabilite, citim, admitînd un nivel dat (presupus) de esențialitate (de exemplu 0,01), cât de mare este valoarea lui χ^2 -pătrat, pe care o comparăm cu valoarea lui χ^2 -pătrat obținută după modelul dat. În cazul în care valoarea calculată de noi este mai mare decât valoarea citită în tabel, trebuie să admitem că diferențele dintre structuri (verificate și de verificat) sînt esențiale la nivelul de esențialitate propus, în caz contrar diferențele trebuind să fie considerate ca accidentale (întîmplătoare).

6. Analiza cantitativă a structurii

Printre cele mai importante metode ale statisticii istoriei se numără media (care se subdivide în medie aritmetică și medie de poziție), denumită și măsură a tendinței medii; măsurile de dispersie și de concentrație (măsuri ale variabilității); numerele relative care caracterizează structura și măsurile de corelație. Istoricul se folosește din plin de toate aceste măsuri. Le vom analiza pe rînd.

Mediile: În lucrările de istorie cea mai frecvent întâlnită este media aritmetică. Astfel, cînd, în cercetările asupra prețurilor, se încearcă stabilirea prețului mediu al unui articol pe baza mai multor înregistrări ale prețului său și în acest scop se însumează prețurile individuale înregistrate și apoi se împarte rezultatul obținut la numărul prețurilor înregistrate și apoi se împarte rezultatul o medie aritmetică. Același gen de medie se folosește și cînd se calculează o medie aritmetică. Același gen de medie se folosește, de exemplu, pentru a se calcula cît pămînt, cîtă cai sau cîte vite revin unei gospodării, împărțind întreaga suprafață de pămînt, toți caii și toate vitele la numărul gospodăriilor examinate. Cu acest gen de medie avem de-a face în multe alte cazuri, cum ar fi în cercetările privind numărul mediu de membri ai unei familii (se împarte numărul locuitorilor la numărul de familii), cînd se analizează cîte persoane revin la o casă din mediul rural sau urban etc. Caracteristica examinată (nivelul prețului, mărimea unei gospodării etc.) capătă aici diverse valori, pe care încercăm să le exprimăm printr-un singur număr.

Media aritmetică poate fi exprimată prin formula:

$$S = \frac{\sum x}{n}$$

unde x reprezintă măsurătoarea individuală (valoarea caracteristicii examinate) și n — numărul măsurătorilor.

Foarte frecvent se folosește media aritmetică ponderată, care este o formă prescurtată de calcul al mediei aritmetice atunci cînd caracteristicile variabilei se repetă. Aceasta se poate exprima prin formula:

$$S = \frac{\sum fx}{\sum f}$$

unde x reprezintă valoarea caracteristicii examinate, f — frecvența de apariție a fiecărei valori (așa-numita valoare ponderală). Este ușor de observat că în formula dată numărătorul $\sum fx$ este egal cu $\sum f \cdot x$. Într-un exemplu: avem 10 gospodării a câte 0,6 ha, 20 a câte 0,4 ha și 100 de gospodării a câte 0,2 ha și vrem să calculăm mărimea medie a unei gospodării. Folosind formula dată obținem:

$$\frac{(0,6 \times 10) + (0,4 \times 20) + (0,2 \times 100)}{(10 + 20 + 100)} = \frac{34}{130} = 0,26 \text{ ha}$$

Adesea se aplică forme simplificate de calcul al mediei aritmetice. W. Kula scrie în mod just că istoricul trebuie să folosească metode de calcul al mediei astfel încît să elimine influența valorilor extreme, care au caracter accidental. Necunoașterea circumstanțelor de înregistrare reclamă din partea istoricului în astfel de cazuri multă atenție; este mai bine, în general, să nu se ia în considerare cifrele care diferă prea mult de celelalte decât să se risce deformarea calculului.

Printre mediile care permit evitarea influenței valorilor extreme se află media geometrică.

S. Hoszowski scria, de exemplu, în 1934 (în *Ceny we Lwowie w latach 1701—1914* [Prețurile la Lvov în anii 1701—1914], p. 66): „În cal-

cularea indicatorilor de prețuri se aplică în mod obișnuit atât media aritmetică, cit și cea geometrică, cu mențiunea că ultima câștigă în ultimul timp tot mai mult teren. Superioritatea mediei geometrice constă în faptul că, în cadrul ei, influența exercitată de valorile extreme constă în mai mică măsură decât în cazul mediei aritmetice. Media geometrică se folosește în special atunci când valorile caracteristicii examinate sunt exprimate sub formă de schimbări relative (de exemplu procentuale), fiindcă atunci influența valorilor extreme ar putea da naștere la denaturări excesive. Din punct de vedere matematic, media geometrică este egală cu radicalul (de ordin corespunzător al numărului de observații) produsului valorilor acestor observații sau, mai pe scurt, este egală cu radicalul de ordinul n al produsului de n valori variabile. Această medie se poate exprima prin formula:

$$G = \sqrt[n]{x_1 \cdot x_2 \cdot \dots \cdot x_n}$$

unde n reprezintă numărul de măsurări, iar $x_1, x_2 \dots x_n$ — valorile caracteristicii examinate.

Dacă vrem să folosim logaritmul, atunci formula ia forma

$$\log G = \frac{\sum \log x}{n}$$

Media geometrică poate fi, de asemenea, ponderată:

$$\log G = \frac{\sum f \log x}{\sum f}$$

Iată un exemplu de calcul al mediei geometrice³⁴. Extracția de cărbune din anii 1946—1949 (în mii de tone) și creșterea procentuală a ei în fiecare dintre acești ani în comparație cu extracția de cărbune din anul precedent a fost:

1946	47288	—	1948	70267	19
1947	59130	24	1949	14081	6

$G = \sqrt[4]{24 \cdot 19 \cdot 6} = 16$, deci media anuală de creștere a extracției de cărbune a fost de 16%.

Merită câteva cuvinte și așa-numita medie armonică, medie care ar trebui mai des folosită în cercetările istorice. Formula acestei medii este următoarea:

$$H = \frac{n}{\sum \frac{1}{x}}$$

Ea se folosește atunci când valorile caracteristicii examinate sînt date sub formă inversă. Această formă e întâlnită adesea în examinarea prețurilor, când citim în izvoare, de exemplu, că pentru 1 zlot, în anul 1562, în Cracovia se puteau cumpăra 3 oale de miere.

Media de poziție. Dacă media aritmetică și cea geometrică sînt măsuri abstracte (mărimea pe care o exprimă poate să nu fie în serie) media de poziție — mediana (Me) și valoarea modală (Mo) — sînt niște cifre concrete, extrase din serie. Mediana este valoarea centrală aflată la o distanță egală față de începutul și sfîrșitul seriei, care, evident, este ordonată după succesiunea valorilor crescătoare sau descrescătoare. Dacă, de exemplu, avem următoarele cifre ordonate astfel: 17, 21, 28, 34, 37, 40, 52, atunci mediana acestui șir va fi numărul 34.

Descrierea seriei statistice ar putea fi îmbogățită dacă, în afara mediei aritmetice, s-ar adăuga și media tipică (adică cea care apare cel mai frecvent în serie), respectiv așa-numita dominantă sau dominantă, pentru că pot fi mai multe. Ar fi util, de exemplu, să se indice dominantă atunci cînd se calculează numărul mediu de animale sau suprafața medie de teren ce revine unei gospodării țărănești. În lucrarea sa despre gospodăriile țărănești de pe proprietățile ecleziastice din secolul al XVI-lea din Polonia L. Zytkowicz³⁵ a stabilit că mărimea medie a unei gospodării țărănești din 22 de sate era de 1,36 iugări. După cum rezultă din cercetare, la 13 sate din acestea 22 mărimea medie a unei gospodării era de 1—1,4 iugări, deci acest interval era dominant sau tipic. Acest exemplu ne arată, fără a mai fi necesar să se facă o analiză mai atentă a seriei, în ce măsură valoarea abstractă — media aritmetică — caracterizează întreaga colectivitate. Din cazul analizat rezultă că o reprezentare foarte bine, deoarece între media aritmetică și intervalul dominant nu există o diferență esențială.

Mărimea dispersiei și a concentrației. Cunoașterea diverselor medii caracterizează o serie dată în mod unilateral. Vrem să cunoaștem și gradul de abatere a valorilor seriei față de tendința centrală, deci gradul de variație a seriei date.

În statistică măsurile pentru variație includ: (1) aria (întinderea) variației, care este egală cu diferența dintre valoarea cea mai mare și valoarea cea mai mică a seriei; (2) alegerea de sfert, care, după împărțirea seriei crescătoare în patru sferturi, reprezintă jumătatea distanței din întîrîrî primul sfert și al treilea (adică este egală cu jumătate din întîrîrî diferența a 50% din observațiile centrale); (3) abaterea medie (se calculează astfel: se scade din fiecare valoare a seriei media aritmetică, se însumează valorile acestor diferențe, indiferent dacă sînt pozitive sau negative, iar suma obținută se împarte la numărul de termeni al seriei); (4) abaterea standard, care este cea mai precisă dintre toate (se însumează nu diferențele, ca mai înainte, ci pătratele acestor diferențe și se împarte suma la numărul termenilor din serie).

Abaterea standard o vom ilustra prin exemple.

Dacă în examinarea recoltelor din diverse gospodării se obține, să zicem, următoarele cifre (în quintale la hectar): 4, 5, 5, 7, 7, 8, 8, 10, 11, 15, în acest caz calculul abaterii medii se prezintă astfel:

x	$x - S$
4	-4
5	-3
5	-3
7	-1
7	-1
8	0
8	0
10	2
11	3
15	7
<hr/>	
$\sum x = 80$	$\sum x - S = 24$
$S = 8$	

Calculul se efectuează după formula:

$$d = \frac{\sum |x - s|}{n}$$

unde simbolurile dintre bare indică valorile absolute ale abaterilor de la media aritmetică, iar n , ca de obicei, numărul observațiilor

$$d = \frac{24}{10} = 2,4$$

Iată formula pentru abaterea standard:

$$S = \sqrt{\frac{\sum(x - \bar{x})^2}{n}}$$

În cazul seriilor distributive trebuie calculate diversele valori ale variabilei prin înmulțirea cu frecvența lor în serie. Pentru a compara variația diverselor serii este suficient să se opereze cu pătratele abaterilor medii, adică nu trebuie extras radicalul.

Iată un exemplu de calcul al abaterii medii:

În lucrarea menționată, L. Zytkowicz a calculat, printre altele, media aritmetică a vitelor și cailor ce reveneau unei gospodării țărănești care, în anul 1554, se ridica la 8,2 și, respectiv 5,9 capete. Medii date de autor pentru fiecare sat, referitoare la vite, sînt următoarele: 2,8; 4,8; 5,6; 5,7; 6,3; 6,8; 7,0; 7,3; 7,3; 7,7; 8,1; 8,4; 9,2; 9,2; 9,3; 9,3; 9,4; 10,2; 10,7; 10,8; 14,1; 14,4; 14,7. După cum se vede intervalul mediilor este considerabil. Suma pătratelor diferențelor dintre fiecare valoare și media aritmetică este de 154,84, de unde abaterea standard este egală cu:

$$\sqrt{\frac{154,84}{22}} = \sqrt{7,4} = 2,7$$

Deci abaterea medie față de media fiecărui sat, care se ridică la 8,2 capete de vite per gospodărie, este egală cu 2,7 capete.

Același calcul efectuat pentru media de cai în fiecare sat dă o abatere standard egală cu cca 1,8 capete.

Abaterile astfel calculate nu pot fi comparate direct, deoarece numărul de vite dintr-o gospodărie țărănească este mai mare decât cel al cailor și, deci, și abaterea exprimată în cifre absolute poate fi mai mare. Să calculăm atunci așa-numitul coeficient de variație, folosind datele obținute mai sus:

media aritmetică	abaterea standard
vite	8,2
cai	5,9
	2,7
	1,8

de unde coeficienții de variație sînt egali cu:

$$\text{vite } \frac{2,7}{8,2} = 0,33 \quad \text{cai } \frac{1,8}{5,9} = 0,31$$

adică fluctuațiile relative ale numărului de cai și de vite erau aproape aceleași în fiecare sat, cu o preponderență neînsemnată a bovinelor. Aceasta ne permite să conchidem că în gospodării exista o anumită proporție constantă între categoriile de animale crescute.

Media variabilei, în multe cazuri, nu caracterizează prea precis structura seriei. Ea se bazează pe mărimea abaterilor de la mediană, iar pe noi ne poate interesa eventual direcția acestor abateri ale seriei, adică simetria ei sau mai degrabă asimetria sa (sau așa-numita oblicitate). Asimetria poate fi de partea dreaptă sau de partea stângă. Pentru stabilirea ei este necesar să se cunoască media aritmetică, mediana și valoarea modală. Într-o serie simetrică toate trei mediile sînt egale ($S=Me=Mo$). În cazul asimetriei, mediana de dreapta este mai mare decît valoarea modală, iar media aritmetică este mai mare decît mediana, în asimetria de stînga aceste raporturi fiind inverse. Măsura asimetriei se calculează cu ajutorul următoarei formule:

$$s_k = \frac{S - M_0}{n}$$

Acesta este deci raportul diferenței dintre media aritmetică și valoarea modală a abaterii standard. În exemplul de mai sus, pentru abaterea standard măsura asimetriei la vite ar fi fost de $-0,33$. Rezultatul negativ indică o asimetrie de stînga. Dacă am fi obținut un rezultat pozitiv, ar fi fost vorba de o asimetrie de dreapta.

[illegible]

Numerale relative care caracterizează structura. Nu numai mediile, ci și măsurile variației, asimetriei și concentrației pot caracteriza structura seriilor. Acest scop servesc și numerele relative, bine cunoscute istoricilor, care indică raportul dintre valorile numerice. Aici se includ: (1) numerele structurale, deci procentele și raportul dintre o parte și alta a colecțiilor și (2) indicatorii de intensitate, adică, de exemplu, densitatea populației pe km², recolta la 1 ha, producția pe cap de locuitor etc. Aceiași indicatori pot fi individuali sau colectivi (compuși), primii indicând raportul dintre două cantități, iar cei din urmă raportul dintre mai multe cantități.

Dacă notăm cu x un element al seriei date și cu x_1 elementul luat la un moment dat în considerație, atunci calculăm indicatorul de structură care arată ce parte din întreg constituie acest element (când acest raport este exprimat în procente) cu ajutorul următoarei formule:

$$\frac{x_1}{\Sigma x} \cdot 100$$

Când calculăm indicatorii de intensitate a două serii (x și y) folosim formula următoare (numai în cazul când raporturile sunt exprimate în procente):

$$\frac{x_1}{y_1} \cdot 100, \frac{x_2}{y_2} \cdot 100, \frac{x_3}{y_3} \cdot 100 \dots \frac{x_n}{y_n} \cdot 100$$

Toate aceste operații sînt foarte simple, cu toate acestea în studiile istorice, în special în cazul tabelelor statistice, ne mulțumim cu numere absolute, fără a le completa cu numere relative.

Indicatorii colectivi de intensitate facilitează compararea structurilor diverselor serii. Pentru construirea lor sînt necesare adesea cunoștințe profunde despre fragmentul din realitatea trecută cercetat. Avantajul acestor indicatori constă în faptul că permit transformarea cantităților neînsușibile în mărimi însumabile. Un exemplu interesant de elaborare a unui astfel de indicator îl găsim în studiul lui S. Borowski despre stratificarea satelor din Wielkopolska în anii 1807—1914. Cercetînd mecanizarea gospodăriilor țărănești în anii 1881—1882, el a stabilit un număr de 8 mașini agricole care caracterizau nivelul acestei mecanizări. Dacă o gospodărie folosea numai 1 mașină, atunci gradul ei de mecanizare era de 1/8; dacă se foloseau 2 mașini — 2/8 etc., iar dacă se foloseau 8 mașini, gospodăria era mecanizată total. Operînd cu acești indicatori, autorul era în măsură să compare gradul de mecanizare al fiecărui raion, iar în cazul unor modificări ale indicatorului, dezvoltarea mecanizării în timp.

7. Analiza cantitativă a dinamicii

Istoricul se preocupă în special de studierea schimbărilor ce intervin în timp, adică de transformările ce au loc în seriile cronologice, care oferă o imagine asupra dinamicii de dezvoltare. În acest domeniu al împlinirii fascinația de a construi curbe de diverse tipuri, care nu ilustrează întotdeauna fluctuațiile reale ale vieții economice (cu acest gen de investigații avem de-a face aici, în principal), deși a adus un plus de precizie în narațiunea istorică, a constituit totodată originea unui

fenomen observat în unele cercuri de istorici, fenomen care ar putea fi denumit de fetișizare a „curbei”.

Au fost descoperite numeroase tipuri de fluctuații ale vieții economice (sau fluctuații ale curbelor): de scurtă durată, sezoniere, medii, pe termen lung, seculare etc.⁴¹ Pe această bază s-a trecut la analiza factorilor care provoacă aceste schimbări. Avînd în vedere că fluctuațiile (reale) de diverse tipuri sînt influențate de diverși factori, pentru a se determina forța de acțiune a acestor diferiți factori era necesar să se procedeze la separarea fluctuațiilor, obținîndu-se astfel posibilitatea de a se elimina unii dintre factori și de a se examina dezvoltarea fenomenului ca și cînd aceștia nu s-ar manifesta.

Aceasta constituie o bază pentru stabilirea tendințelor de dezvoltare a faptelor și a proceselor, problemă de mare importanță pentru istorici. Din cauza caracterului limitat al izvoarelor istorice, deci a necesității de a opera cu date ce pun în valoare indicatori ai unor variabile care ne interesează în mod real, dar despre care nu avem totuși informații, există pericolul de a trage concluzii exagerate din transformările fenomenului observat. De exemplu, acceptarea fluctuației de prețuri a indicator al fluctuațiilor din întreaga viață economică, deci ca măsură a dezvoltării economice, poate comporta erori deosebit de grave.

Dinamica mulțimilor statistice se abordează în primul rînd prin: (1) măsuri ale dinamicii dezvoltării, (2) indicatori simpli și colectivi, (3) ordonarea me unică a seriilor statistice, (4) stabilirea tendinței de dezvoltare (*trend*) pe cale matematică (analitică).

Există posibilitatea măsurării dinamicii prin intermediul creșterii absolute sau relative. Creșterea poate fi pozitivă sau negativă. Creșterea absolută este pur și simplu diferența dintre valorile variabilei unei serii în două perioade de timp succesive. Creșterea relativă se obține împărțind creșterea absolută la prima dintre cele două valori examinate. Înmulțită apoi cu 100, creșterea relativă dă creșterea procentuală. De exemplu:

Numărul locuitorilor din Polonia în perioada 1950—1960 (în mil.)

Anul	Număr	Creșterea		
		absolută	relativă	procentuală
1950	25035	—	—	10,00
1955	27550	2515	0,100	8,10
1960	29891	2341	0,081	—

Formula pentru creșterea absolută este următoarea:

$$x_2 - x_1, x_3 - x_1 \dots x_n - x_{n-1}$$

iar cea pentru creșterea relativă:

$$\frac{x_2 - x_1}{x_1}, \frac{x_3 - x_1}{x_1} \dots \frac{x_n - x_{n-1}}{x_{n-1}}$$

După cum este ușor de observat, măsurarea creșterii are o posibilitate limitată de caracterizare a dinamicii. Adesea ne interesează o comparație mai completă a valorilor seriei cronologice. În acest caz se aplică indicatorul dinamicii cu bază unică sau indicatorul în lanț (aceștia putînd fi simpli sau complecși).

În cazul unui indicator cu bază unică stabilim mai întîi perioada pentru care valoarea variabilei ne va servi ca bază de comparație în

raport cu alte valori ale șirului. Acest indicator, exprimat de obicei în procente, poate fi prezentat sub forma următoare:

$$\frac{x_1}{x_0} \cdot 100, \frac{x_2}{x_0} \cdot 100, \frac{x_3}{x_0} \cdot 100 \dots \frac{x_n}{x_0} \cdot 100$$

unde x_0 reprezintă baza de comparație, iar $x_1, x_2 \dots x_n$ valorile succesive ale variabilei în serie.

Pentru istoric este însă mult mai util indicatorul în lanț. El permite să se evite ca o posibilă eroare să compromită indicatorul atunci când acesta provine dintr-un izvor nesigur, care părea credibil etc. Totodată, acest indicator surprinde cu mai mare plasticitate decât indicatorul cu bază unică schimbările din seria observată⁴². În cazul lui, comparăm fiecare perioadă cu cea precedentă, ceea ce înseamnă că baza este mobilă (pentru fiecare perioadă, perioada precedentă constituie baza). Formula de calcul (exprimată în procente) este următoarea:

$$\frac{x_1}{x_0} \cdot 100, \frac{x_2}{x_1} \cdot 100, \frac{x_3}{x_2} \cdot 100 \dots \frac{x_n}{x_{n-1}} \cdot 100$$

De exemplu, indicatorul în lanț pentru populația Poloniei (vezi mai sus) va fi:

An	Număr	Indicator în lanț	Indicator monobazic (1950 = 100)
1950	25035	—	100
1953	27550	110	110
1960	29891	108	119

Deosebit de prețioși pentru istoric sînt indicatorii colectivi (cu bază unică sau în lanț) folosiți în mod frecvent în examinarea fluctuației prețurilor. Pentru a caracteriza schimbările în nivelul general de prețuri trebuie să se ia în considerare în mod simultan schimbările de preț ale citorva mărfuri reprezentative din locul și timpul dat și să se facă comparații. Acest lucru este posibil prin aplicarea indicatorului colectiv, calculat după următoarea formulă:

$$100 \frac{\sum q_i p_i}{\sum q_i p_0} \quad (\text{cu bază unică})$$

$$100 \frac{\sum q_i p_i}{\sum q_{i-1} p_{i-1}} \quad (\text{în lanț})$$

unde q = cantitatea diverselor mărfuri,
 p = prețurile lor pentru $i = 1, 2 \dots n$
 Iată un exemplu⁴³:

Mărfă	Perioada de referință		Perioada examinată	
	Prețul în zloți	Cantitate	Prețul în zloți	Cantitate
I	p_0	q_0	p_1	q_1
II	8	7 m	10	10 m
III	4	6 kg	5	18 kg
	2	47 l	2	55 l
$\sum q_i p_i = 8 \times 7 + 4 \times 6 + 2 \times 47 = 174$ zloți				
$\sum q_i p_0 = 10 \times 7 + 5 \times 6 + 2 \times 47 = 104$ zloți				

deci indicatorul = 111,5; ceea ce înseamnă că nivelul prețurilor a crescut cu 11,5% în raport cu cantitățile din perioada de referință.

Ordonarea seriilor statistice (legată de reprezentarea grafică) are mare importanță pentru istoric, deoarece permite eliminarea informațiilor extreme (care nu se știe în ce măsură corespund realității) și relevă, în această etapă de cercetare, tendința de dezvoltare a fenomenului observat. Putem folosi câteva procedee. Primul, mai simplu, constă în divizarea seriei în 3—5—10 ani sau în intervale cronologice mai lungi (pot fi luate în considerație, evident, și zilele) și în calcularea mediilor aritmetice (sau geometrice) pe baza datelor fiecărui interval. În locul unei serii de valori reale obținem o serie (evident mai scurtă) de medii periodice. Se poate întâlni acest mod de prelucrare a materialului în unele studii asupra istoriei prețurilor.

Mult mai exactă este ordonarea seriilor cu ajutorul așa-zisei medii mobile. Procedul în acest caz este următorul. Observînd seria, stabilim lungimea perioadei pentru care calculăm media. Cu cât includem un număr mai mare de ani în media mobilă, cu atât mai armonioasă va fi seria ordonată, dar cu atât mai mulți termeni se vor pierde la începutul și la sfîrșitul seriei. Putem să calculăm, de exemplu, media mobilă pe o perioadă de 3, 5, 7, 9 ani etc. (întotdeauna numărul de ani trebuie să fie impar). După stabilirea lungimii perioadei, calculăm media aritmetică a altor valori ale seriei (numărînd de la prima valoare) cîte tre perioadă, apoi se scoate prima valoare și se adaugă una la sfîrșit și se calculează din nou seria și astfel procedăm în continuare, avînsînd cîntînuu cu cîte un termen. Notînd valorile succesive ale seriei cu $x_1, x_2, x_3 \dots x_n$, formula de calcul al mediei mobile pe trei ani se prezintă astfel:

$$\frac{x_1 + x_2 + x_3}{3}, \frac{x_2 + x_3 + x_4}{3}, \frac{x_3 + x_4 + x_5}{3} \dots \text{etc.}$$

Iată producția de grîu a Franței (în mil. de quintale) în anii 1919—1925⁴⁴; media mobilă pe 3 ani, calculată pe această bază, dă următorul tabel:

Anul	Producția	Media mobilă
1919	51	—
1920	64	57,6
1921	86	72,7
1922	66	76,3
1923	75	72,3
1924	76	80,3
1925	90	—

Dacă, în acest caz, am lua o medie bazată pe o perioadă mai lungă, gradul de eliminare a fluctuațiilor anuale (legate în principal de oscilațiile climatice) ar fi și mai mare.

Ordonarea seriilor cu ajutorul metodelor de ordonare și mai complicate, dar mai rar întîlnite în studiile istorice, care constau în adaptarea unor funcții matematice la toată seria statistică. Dacă o serie se poate reprezenta cu ajutorul unei linii drepte, cea mai bună adaptare a acestei linii la abaterile termenilor reali ai seriei o oferă metoda pătratelor minime.

Această metodă face ca suma pătratelor abaterilor valorilor reale ale seriei față de linia trasată (trend) să fie minimă. Dacă notăm valorile succesive ale seriei reale cu x_1, x_2, \dots, x_n , iar valorile seriei egalizate cu $\bar{x}_1, \bar{x}_2, \dots, \bar{x}_n$ și perioadele succesive de timp cu t_1, t_2, \dots, t_n , atunci ecuația liniei drepte care exprimă tendința de dezvoltare este următoarea

$$\bar{x} = a + bt$$

unde a desemnează ordonata valorii \bar{x} pentru $t=0$, iar b tangenta unghiului de înclinație a liniei față de axa absciselor⁴⁵. Pentru a se simplifica sarcina, istoricii construiesc trend-ul linear prin metoda grafică, care este însă mai puțin precisă.

În cercetările asupra tendințelor de dezvoltare, în trecut s-a ocupat o poziție notabilă așa-zisa curbă logistică. Ea se caracterizează prin faptul că la început crește într-un ritm tot mai accelerat, apoi ritmul de creștere scade până când aproape stagnează, apoi se poate apropia de apropiere asimptotică a curbei de linia orizontală. În măsura în care ea poate reda tendința reală de dezvoltare a unor fenomene pe perioade scurte de timp, în aceeași măsură unele eforturi (de obicei nu din partea istoricilor) de a exprima sub formă de curbă logistică dezvoltarea demografică (R. Pearl)⁴⁶ sau economică (S. Kurowski)⁴⁷ a omeniilor reprezintă un exemplu de fetșizare a curbelor, fetșizare care se face pe ceretători să selecteze materialele în așa fel, încât ele să demonstreze dezvoltarea sub formă logistică. Analogiile cu biologia, privitor la tendința de creștere a organismelor v.i., au exercitat o influență notabilă în acest caz.

8. Analiza corelațiilor

Metoda statistică permite nu numai caracterizarea structurii și dinamicii, ci oferă și un instrument de prezentare a gradului de interdependență dintre fapte și, implicit, de descoperire a unor eventuale instrumente care implică de fiecare dată afirmarea unei dependențe reale. Uneori poate fi o dependență aparentă sau fictivă. Prin dependență aparentă înțelegem (după P. Lazarsfeld) cazul în care o relație statistică pozitivă dintre două serii nu reflectă dependența cauzală dintre ele, ci numai faptul că au o cauză comună mai mult sau mai puțin directă, ceea ce înseamnă că una dintre serii poate fi în corelație, din anumite motive, cu cauza reală a celeilalte⁴⁸. Dependența fictivă este pur și simplu o convergență statistică accidentală a două fenomene, în realitate independente unul față de celălalt. Eliminarea dependențelor aparente din cercetarea istorică (deci fiind nu există posibilitatea de experimentare prin observarea altor serii, în afara celor două examinate. Descoperirea dependențelor aparente poate fi inclusă adesea în programul nostru de cercetare deoarece ne preocupă să descoperim gradul (forța) legăturilor dintre diverse fenomene. Este o greșeală să considerăm o dependență aparentă drept o dependență cauzală.

În cercetarea statistică a dependențelor ne folosim de indicii de corelație, în care includem coeficientul de corelație, și linia de regresie, tot mai frecvent în studiile istorice

Cel mai frecvent utilizat, inclusiv de către istorici, este coeficientul de corelație al lui Pearson, care se exprimă prin următoarea formulă

$$r_{xy} = \frac{\Sigma xy}{n s_x s_y}$$

unde r_{xy} desemnează corelația dintre seria x și seria y , X și Y fiind diferența dintre media aritmetică și valorile seriei x și y , ΣXY — suma produselor acestor abateri, s_x și s_y — abaterile standard ale seriilor x și y , iar n suma termenilor seriei (seriile x și y avind același număr de termeni)

x	y	X	Y	X ²	Y ²	XY
10	8	+2	+2	4	4	4
9	9	+1	+3	1	9	3
8	7	0	+1	0	1	0
7	4	-1	-2	1	4	-2
6	2	-2	-4	4	16	-8
$\Sigma x = 5$	$\Sigma y = 8$	0	0	$\Sigma X^2 = 10$	$\Sigma Y^2 = 34$	$\Sigma XY = 17$

Să calculăm abaterile standard după formula dată anterior:

$$s_x = \sqrt{2} = 1,41; \quad s_y = \sqrt{8,5} = 2,92$$

$$r_{xy} = \frac{\Sigma xy}{n s_x s_y} = \frac{17}{5 \cdot 1,41 \cdot 2,92} = 0,92$$

Coeficientul calculat arată o foarte înaltă corelație pozitivă.

Unii istorici calculează și corelația multiplă, care examinează conexiunea dintre mai multe serii. De exemplu W. Kula a stabilit corelația prețurilor la secară în secolul al XVIII-lea în câteva orașe poloneze⁴⁹.

Corelația poate fi ilustrată grafic sub forma unei dispersii de puncte, care înfățișează valorile seriilor pe axa ordonatelor, sau a așa-numitului tabel de corelație, unde pe orizontală sînt prezentate valorile unei serii pe diviziuni de clasă, iar pe verticală valorile celeilalte serii.

Mult mai expresive sînt așa-numitele linii de regresie. Ele exprimă desfășurarea valorilor medii ale unei caracteristici față de valorile altei caracteristici. Trebuie amintit că, în cazul unei legături funcționale, desfășurarea liniei este diferită, deoarece aceasta corespunde valorilor medii ale unei variabile și valorilor concrete ale altei variabile. Dacă coeficientul de corelație (ca și așa-zisul raport de corelație pentru corelația liniei curbe) confirmă faptul în sine al unei eventuale legături pozitive sau negative) între seriile examinate, desfășurarea liniei emisie arată caracterul acestei legături. Se pot deosebi așa-zisele linii emisie ale regresiei, respectiv simpla prezentare a desfășurării valorilor medii ale unei caracteristici față de cea a valorilor altei caracteristici, pe care le putem compara. Pentru compunerea lor se poate folosi metoda deja amintită a pătratelor minime.

Aplicarea indicilor de corelație reclamă o mare capacitate perceptivă. Dacă sînt folosiți incorect, atunci ei indică fie dependențe aparente, fie sînt un exemplu de cvasi-matematizare care nu spune nimic, întrucît un rigoare aparentă și fără a-și îndeplini sarcina cognitivă

Un exemplu de examinare a dependențelor aparente (în sensul dat de Lazarsfeld) îl oferă studiul lui J. Purš, care prezintă, pe de o parte, producția de mașini cu abur (ce caracterizează dezvoltarea producției de măruri), iar pe de altă parte, numărul greviștilor (din anii 1852—1890) din Cehia și Germania⁵⁰. El a obținut un coeficient înalt de corelație pozitivă (0,9655), dar acest rezultat nu a făcut să progreseze cunoștințele noastre despre interdependențele din epoca capitalistă. Este evident că intensificarea luptei de clasă a muncitorilor depindea de numeroși factori. Aceiași factori generali au influențat dezvoltarea capitalismului, dezvoltarea industriei capitaliste și a mișcării greviste.

S. Ossowski citează un exemplu din studiul lui M. Rokashe, H. Toch și T. Rottman dedicat corelațiilor dintre gradul de amenințare pentru biserică, gradul de severitate a sancțiunilor și gradul de absolutism și deciziile luate de cele douăsprezece conțin ale bisericilor. Altele asemenea dintre cele nouăsprezece care au avut loc de la anul 1500 în Nürnberg, din anul 325, până la cel din Trento (1545—1563). Ca rezultat al acestor cercetări s-a ajuns la concluzia că raportul dintre amenințare și severitatea sancțiunii era de 0,52, iar dintre amenințarea pe care o putea prezenta o situație și gradul de absolutism de 0,66. Se crede, relatarea mai departe Ossowski, că expresia „din mila Domnului” în hotărârile de autori în hotărârile conciliului era considerată ca unul dintre indicatorii unui înalt grad de absolutism⁵².

Calculul coeficienților de corelație și de regresie se poate face cu calculatorul. Unii cercetători sovietici (J. D. Kovalevko) au aplicat această metodă în studiul asupra gospodăriilor țărănești din secolul al XIX-lea, ajungând la rezultate foarte interesante.

9. Încercări matematice de culegere, clasificare și prelucrare a informațiilor

Baza teoretică a încercărilor matematice de clasificare și prelucrare a informațiilor în istorie este dată de teoria informației, iar, practic, aceste încercări se realizează cu ajutorul mașinilor electronice de calcul. Nevoia de a depăși metodele tradiționale folosite în științele sociale este determinată de marea volum al informației științifice, care crește într-un ritm fără precedent, în pas cu dezvoltarea cercetărilor științifice. Dar tocmai creșterea rapidă a volumului informațiilor face ca multe dintre acestea să nu intre în circuitul științific. Istoricul, în investigațiile sale, nu se sprijină în mod exclusiv pe informațiile de arhivă (unde sînt necesare, de asemenea, schimbări care să faciliteze accesul la informații), ci, într-o măsură tot mai mare, pe literatura științifică aflată într-o continuă creștere. Fără schimbări radicale în metodele de culegere, clasificare și prelucrare a informațiilor, el va fi în măsură să beneficieze numai de o parte din literatura de specialitate, căci, în această situație, nu evită erorile fundamentale. Independent de aceasta, însăși elaborarea materialului va depăși tot mai mult posibilitățile individuale ale cercetătorilor, nemaivorbind de faptul că fără ajutorul mașinilor nu vor putea fi descoperite toate corelațiile care pot intra în joc.

Pe baza experienței de pînă acum în domeniul mecanizării, stocării și prelucrării informației, se pot distinge următoarele etape fundamentale ale procesului aflat în discuție:

- (1) Formularea temei de cercetare,

- (2) Stabilirea fondului de materiale (provenite din izvoare sau din afara lor), din care se va face alimentarea calculatorului cu informațiile care vor fi supuse prelucrării;
- (3) Formalizarea informațiilor și codificarea lor, pentru a le introduce în memoria calculatorului;
- (4) Stabilirea programului de operații al mașinii, precum și codificarea acestuia;
- (5) Operațiile efectuate de calculator;
- (6) Decodificarea informațiilor prelucrate automat;
- (7) Prelucrarea științifică a informațiilor obținute, eventual formularea unei noi teme de cercetare sau stabilirea unui nou program (modificat) de operații pe calculator.

Pentru a formula o temă de cercetare pe care intenționăm să o rezolvăm cu ajutorul calculatorului (spunem „cu ajutorul calculatorului” întrucît nu vom putea atribui niciodată calculatorului un rol independent⁵³) este necesară cunoașterea preliminară a posibilităților tehnice ale calculatorului, precum și cunoașterea materialului aflat la dispoziție, alături de convingerea privind necesitatea reală de matematizare a problemei.

Stabilirea fondului de materiale din care vom extrage informațiile are drept scop — în afara sarcinilor obișnuite ale oricărei cercetări istorice — și precizarea faptului dacă informațiile extrase se pot formaliza și codifica, deci dacă pot fi traduse în limbajul calculatorului.

Dăm un exemplu de formalizare și codificare din cercetările numismatice ale lui V. A. Ustinov. Exemplul se referă la una dintre monedele antice care au fost supuse cercetării:

Metalo	Forma	Avers	Revers	Inscripția
1	2	3	4	5
Argint	circulară neregulată, convexă pe ambele laturi	Imaginea completă a unui taur cu capul întors	gol	lipsește
03	11	22	31	41
11	1011	10110	1111	101001

Informațiile privind moneda examinată (conform celor cinci indicatori) au fost mai întii trecute în sistemul zecimal (stabilind, de exemplu, că aurul este 01, argintul 03, cercul neregulat 11, imaginea unui obiect 31, imaginea unui animal 22 etc.), apoi (de obicei în mod automat) în sistemul binar, cerut de calculator (toate numerele trebuie să fie exprimate prin cifrele 0,1 sau prin combinațiile lor)⁵⁴.

Informațiile codificate și introduse (de obicei cu ajutorul fișelor sau al benzilor perforate) în memoria calculatorului poartă numele de informații de intrare.

Pentru ca mașina să poată rezolva în mod automat problemele trebuie să „i se dea” un program, care va fi schema modului în care va funcționa mașina pe baza informațiilor de intrare (vezi Fig. 36). Iată un fragment dintr-un astfel de program relativ la exemplul cu moneda, numai că în acest caz vom avea în vedere trei monede.

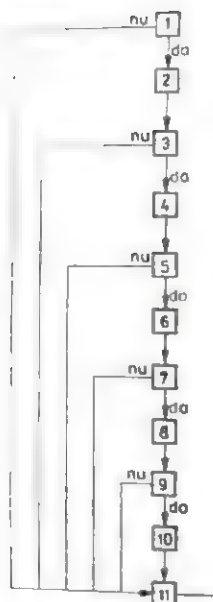

Fig. 36

Evident că și programul trebuie să fie transcris în limbajul mașinii, ceea ce este destul de complicat, la aceasta trebuind să participe un matematician, specialist în programare. Ustinov susține că, în domeniul numărării, calculatorul poate: (1) să asigure stabilitatea monele; (2) să stabilească dacă o moneă nouă descoperită; (3) să numărească pe baza regulilor potrivite; (4) să verifice ipoteza.

Calculatorul lucrează în mod automat dând rezultatele sub formă codificată. Acestea trebuie deci decodificate, după care se pot trage concluziile științifice corespunzătoare. În momentul de față dispunem de rezultate a numeroase cercetări bazate pe folosirea calculatorului provenind din diverse țări. Lucrările de acest fel, inițiate pe scară largă de filiala siberiană a Academiei de Științe a U.R.S.S., printre alții de Ustinov, se referă, totodată, la structura socială a industriei din bazinul Kuzniek în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea și la alte probleme. Cercetări asemănătoare au loc în Franța, S.U.A., Austria, Elveția, Polonia, Cehoslovacia și în alte țări.

10. Analiza cantitativă a textelor

Analiza cantitativă a textelor, larg utilizată în domeniul lingvisticii și literaturii⁵⁶, începe să pătrundă și în domeniul istoriei. În cercetările de acest fel pot fi folosite și calculatoarele, care

nu de puține ori sunt indispensabile. În consecință, se va proceda potrivit cerințelor impuse de prelucrarea electronică.

Din punctul de vedere al istoricului, două tipuri de cercetare sunt mai importante:

- (1) analiza comparativă a textelor, pentru stabilirea autorului⁵⁷;
- (2) analiza structurii textului, cu scopul de a înțelege mai bine conținutul⁵⁸.

Pentru a explica cititorului sensul acestei metode aplicate în cercetarea istorică, este suficient să ne referim la experiența lui E. Rostworowski, care a încercat să răspundă la întrebarea dacă regele Stanisław Leszczyński a fost într-adevăr autorul „Glasului liber” (*Głos wolny*). Se puneau întrebarea în special dacă versiunea mai veche a textului (versiunea primei tipărituri) este a aceluiasi autor al versiunii mai târzii, scrisă, fără îndoială, de Leszczyński (versiunea poloneză și franceză cu autograful lui Leszczyński). Constatarea diversității de stil a versiunilor a servit, în acest caz, ca element al verificării ipotezei că Leszczyński, scriindu-și versiunea, s-a limitat doar la a schimba versiunea originală. Versiunile au fost notate cu simbolurile A (originală) și B (ulterioară).

Ma, întâi, pentru a obține caracteristica generală a textului, au fost înregistrate analitic cele 4 000 cuvinte (toate) ale textului cu conținut palet aflat în cele două versiuni (eșantioanele A și B). Apoi s-a recurs la opera cu siguranță autentică și autonomă a lui Leszczyński (scrisorile

cu conținut politic din anii luați în considerare). Scrisorile au fost notate cu simbolul L. De asemenea, s-a extins sfera eșantioanelor pentru versiunile A și B (eșantioanele A₁₋₄ și B₁₋₄). Pentru versiunea B s-a constatat că numărul cuvintelor comune cu L este mai mare decât în cazul A, dar, în general, și versiunea B a arătat o „înrudire” a limbajului său cu limbajul L. Pentru a constata dacă această „înrudire” este întâmplătoare, s-a făcut apel la corespondența altor personalități din generația lui Leszczyński. A reieșit că aceași „înrudire” cu limbajul A o are și corespondența lui Stanisław Poniatowski, Filip Orlik și Teodor Potocki. În continuare s-au confruntat eșantioanele de corespondență ale acestor persoane și cele ale scrisorilor lui Leszczyński cu vocabularul versiunii B. S-a obținut astfel confirmarea comparativă a unei înrudiri a limbajului L cu versiunea B mai mare decât cu versiunea A, rezultând că versiunea A este mai bogată din punct de vedere lexical. Autorul nu s-a oprit aici, ci s-a străduit să calculeze valoarea așa-numitului indicator al lui Jule privind textele A și B. Pentru A a obținut indicatori care demonstrează un vocabular foarte diversificat. Apoi a comparat frecvența prepozițiilor și a pronumelor relative (omise în eșantioanele precedente) și a constatat că diferența statistică a numărului lor nu avea un caracter întâmplător (la un nivel de esențialitate de 0,001). Iată, spre exemplu, comparația formelor „zeby” (pentru ca) și „aby” (să, ca să):

	În cifre absolute	
	Ax	Bx
zeby	84	38
aby	7	36

Raportind expresiile „zeby” și „aby” la întregul text A și B, precum și la scrisori, s-a obținut:

	În procente		
	L	B	A
zeby	55,0	54,4	90,4
aby	45,0	45,6	9,6

Distribuția lui L și B poate fi considerată omogenă, ceea ce subliniază și autorul, „deoarece $P > 0,8$, respectiv există o probabilitate mai mare decât 80 la sută ca neconcordanța între L și B să fie pur întâmplătoare. În schimb diferența dintre raportul de frecvență a expresiilor „zeby” și „aby” în A și B nu poate fi întâmplătoare, deoarece $P < 0,001$, deci există o probabilitate mult mai mică decât unu la o mie ca aceasta să fie o abatere întâmplătoare⁶⁰.

Exemplul dat indică una dintre căile posibile de analiză a textelor. În cazul alegerii întâmplătoare a acestor texte, s-a demonstrat că e necesar să se recurgă la metodele statistice bazate pe calculul probabilităților.

Din investigațiile făcute rezultă că, în cercetările istorice, se aplică în prezent diverse metode de analiză statistică și matematică. Pe de altă parte, rezultă că statistica modernă și noile procedee matematice dispun de numeroase metode care permit o caracterizare, adesea foarte exactă, a materialului analizat, este puțin folosite în mare măsură în cercetările istorice. Se impune deci cu necesitate să se urmărească permanent ceea ce se petrece în statistica generală și în matematici și să se facă încercări corespunzătoare pe material istoric.

Problema aplicării matematicii în cercetările istorice este de fapt o parte a unei probleme mai generale, aceea a aplicării matematicii în științele sociale. Se poate spune că oriunde există condiții favorabile de introducere a matematicii în științele sociale, fie pentru a rezolva o problemă, fie pentru o prezentare mai precisă a rezultatelor cercetărilor, există și în cercetarea istorică asemenea condiții.

Principala cale de introducere a matematicii în științele sociale, ca și în istorie, este metoda statistică, în special atunci când se aplică cercetarea reprezentativă cu evaluarea gradului de probabilitate a rezultatelor obținute. Largile posibilități pe care le are metoda reprezentativă în istorie, în legătură cu studierea fenomenelor de masă, determină în continuare introducerea matematicii în studiile istorice. Sfera relativ restrânsă în prezent de aplicare a metodei reprezentative în istorie nu furnizează materiale suficiente pentru evaluări mai detaliate. Aplicarea pe scară tot mai largă a metodelor statistice indică totuși o pătrundere clară a matematicii pe această cale.

În ceea ce privește istoria economică, sfera posibilităților de aplicare a matematicii este delimitată de analizele făcute în domeniul economiei și în special în teoria creșterii economice. Nu există motive pentru care un istoric al economiei, care și bazează cercetările pe teoria economiei, n-ar putea aplica mijloacele matematice de prezentare a rezultatelor cercetărilor sale și, în special, a relațiilor dintre diverse mărimi, asemenea economistului.

Dintre metodele matematice a căror aplicare se poate prevedea în domeniul istoriei, se detașează, se pare, algebra lineară (care permite, de exemplu, analiza relațiilor dintre diferitele sectoare ale economiei), analitică. Se poate prevedea că algebră diferențială și integrală și geometriile algebre și teoria jocurilor și a deciziei (de exemplu pentru analiza topologică a grafurilor (pentru examinarea structurilor mai complexe) trebuie să constituie însă numai un instrument dependent total de cercetătorul care le folosește și de „suprastructura” simbolică situată deasupra limbajului comun al științei istoriei. Fără nici un dubiu, cunoștințele despre dezvoltarea societății umane vor rămâne pentru istoric cel mai interesant sistem de orientare — principala oglindă (tot mai perfectă odată cu trecerea timpului) în care el va observa etapele succesive ale cercetării sale. Perfecționarea acestei „oglinzi” depinde, într-o oarecare măsură, de aplicarea metodelor cantitative și a altor ramuri ale matematicii. Ne furnizează exemple în acest sens sociologia și economia, mai complexe probleme.

1. J. Lelewel, *Uwagi nad dziejami Polski i ludu jej*, 1854 [Observații asupra istoriei Poloniei și a poporului ei], în *Polska, dzieje i rzeczy jej* [Polonia, istoria și problemele ei], vol. III, Poznań, 1855, p. 327.
2. J. Lelewel, *Historia Polski aż do końca panowania Stefana Batorego* (1813) [Istoria Poloniei până la sfârșitul domniei lui Ștefan Batory], în *Polska, dzieje i rzeczy jej*, op. cit., vol. XIII, Poznań, 1863, p. 579.
3. A. Wyczański, *Próba oszacowania obrotu system w Polsce w XVI w.* [O încercare de evaluare a comerțului cu seară în Polonia sec. XVI], în „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, nr. 1, 1961, p. 70.
4. A. Soboul, *Opis i miara w historii społecznej* [Descrierea și măsurarea în istoria socială], în „Kwartalnik Historyczny”, nr. 2, 1966, p. 282—283.
5. K. T. Inama-Sternegg, *Geschichte und Statistik*, în „Statistische Monatschrift”, VIII, 1882.
6. Z. Daszyńska-Golińska, *Metoda statystyki historycznej i jej dotychczasowe zdobycze* [Metoda statisticii istorice și realizările ei], în „Ekonomista Polski”, vol. XI, 1892.
7. În discuțiile asupra dezvoltării metodelor cantitative în dezvoltarea structurilor sociale această operă de pionierat nu este de obicei apreciată.
8. Există multe exagerări, făcute de unii istorici francezi în aprecierea rolului lui F. Simiand în precizarea metodelor în istorie. Chiar și P. Vilar a afirmat (este adevărat într-o discuție cu R. Aron, care nu recunoaște istoria modernă) că Simiand, punând bazele econometriei istorice „avait fait passer l'histoire du stade de la description au stade de la mesure” (P. Vilar, *Marxisme et histoire dans le développement des sciences humaines*, în „Studi istorice”, vol. I, nr. 5, 1959—1960, p. 1016).
9. A. Soboul, *Opis i miara w historii społecznej*, op. cit., p. 280.
10. Cf. J. Marczewski, *Histoire quantitative — Buts et méthodes*, în „Cahiers de l'Institut de Science Economique Appliquée”, nr. 115, seria AF I, Paris, 1962.
11. Dăm câteva poziții mai importante referitoare la statistica generală și apoi la cea istorică. S. Szulc, *Metody statystyczne* [Metode statistice], vol. I, Warszawa, 1952, vol. II, Warszawa, 1954; A. Piatier, *Statistique et observation economique*, vol. I, Paris, 1961. Pe tema statisticii istorice au scris printre alții: E. F. Heckscher, *Quantitative Measurement in Economic History*, în „Quarterly Journal of Economics”, vol. LIII, 1939; W. Kula, *Statystyka historyczna* [Statistica istorică], în *Problemy i metody historii gospodarczej*, op. cit., p. 343—406; S. Kuznets, *Statistics and Economic History*, în „Journal of Economic History”, vol. I, 1941; J. Rutkowski, *Metoda Statystyczna*, în *Historia gospodarcza Polski*, op. cit., vol. I, p. 8—11; J. Topolski, *Uwagi o metodach statystyki historycznej*, în *Studia z metodologii historii*, op. cit., p. 79—113; A. P. Usher, *The Application of the Quantitative Method to Economic History*, în „Journal of Political Economy”, vol. XL, 1932. Separat trebuie indicată lucrarea lui R. Mols, *Demographie des villes d'Europe du XIVe au XVIIe siècle*, vol. I—II, Louvain, 1955. Indicăm aici, de asemenea, studiile lui L. Borowski scrise din punctul de vedere al cerințelor statisticii istorice: *Charakter i klasyfikacja źródeł statystycznych* [Caracterul și clasificarea surselor statistice], în „Studia Źródłoznawcze”, vol. IX, Poznań, 1964; *Charakter i klasyfikacja źródeł statystycznych* [Caracterul și critica evaluării surselor statistice], în „Studia Źródłoznawcze”, vol. X, Poznań, 1965. În capitolul de față ne ocupăm numai de cele mai generale și elementare aplicări ale statisticii în cercetările istorice, în special în istoria economică.
12. „Identitatea” este, evident, un concept limitat, adică o idealizare, în matematică, un concept abstract. În practică avem de-a face cu identitatea raportată la obiectul examinat.
13. Sistem de acord cu această clasificare, vedea termenii introduși de autor nu sînt prea preciși. În primul rînd nu deservim nici o diferență între fenomenele de masă indicate acolo și fenomenele individuale care se manifestă în masă. Oare fenomenele de masă nu se compun din cele individuale? Diferența constă în originea acestor două tipuri de surse.
14. Cf., de exemplu, lucrarea lui J. Czelanowski. Un exemplu de reflecție de acest tip este lucrarea lui W. Kočka, *Obliczanie pojemności naczyń metodą korelacji* [Măsurarea capacității recipientelor prin metoda corelației], în „Slavia Antiqua”, vol. I, p. 239—246. Separat, atragem atenția asupra

- studiuului lui E. Vielrose, *Zmiany w odżywianiu się rybaków gdańskich w wiekach XII i XIII. Próba oceny statystycznej* [Schimbări în alimentația pescarilor din Gdańsk în secolele al XII-lea și al XIII-lea. Încercare de evaluare statistică], în „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, nr. 2, 1956, unde autorul, pe baza resturilor arheologice de hrană (cantitatea de resturi), a stabilit mutațiile în proporțiile diverselor feluri de hrană.
- 15 J. Rutkowski, *Historia gospodarcza Polski*, vol. I, p. 10.
- 16 J. P. Guilford, *Fundamental Statistics in Psychology and Education*, London, 1942, p. 3 (trad. pol., Warszawa, 1964).
- 17 Pe tema grupării în statistica istorică există, printre altele, două lucrări notabile: W. Kula, *Problemy i metody historii gospodarczej*, op. cit., p. 369–373 și schițele lui J. Meuvret din *L'Histoire et ses méthodes*, p. 914–924. W. Kula aosebește gruparea intențională (dependentă de o anumită instituție), de exemplu, împărțirea țăranilor în categorii după poziția lor față de moșier (țăranu instanții, cu gospodării mici, arendași etc.); convențională (de exemplu, împărțirea gospodăriilor pe grupe 0–2 ha, 2–3 ha, 3–10 ha etc.) și analitică (teoretică), efectuată de istoric conform necesităților impuse de analiză pe care o face. El admite necesitatea controlului grupărilor teoretice, printre altele, prin metoda „dispersiunii”, respectiv prin recursul la gruparea naturală (cercetarea zonelor populate și a celor de populație și stabilirea granițelor în locurile cu cea mai rară populație).
- 18 W. Kula, *Problemy i metody historii gospodarczej*, op. cit., p. 589. Citatul este luat din excelentul comentariu referitor la problemele metodologiei istorice (cap. XIII).
- 19 A. Pawłowski, *Polska XVI w pod względem geograficzno-statystycznym* [Polonia secolului al XVI-lea din punct de vedere geografic-statistic], vol. 1, 2 — Wielkopolska [Polonia Mare], Warszawa, 1883; vol. 3, 4 — Małopolska [Polonia Mică], Warszawa, 1886; vol. 5 — Mazowsze [Masovia], Warszawa, 1895; (A. Jabłonowski) vol. 6 — Podlasie [Podachia], Warszawa, 1908–1910, vol. 7 — Ruś Czerwoną [Rutenia Roșie], Warszawa, 1902–1903, vol. 8 — Wołyń i Podole [Volinia și Podolia], Warszawa, 1889; vol. 9–11 — Ukraina, Warszawa, 1894–1897.
- 20 T. Ladenberger, *Zaludnienie Polski na początku panowania Kazimierza Wielkiego* [Populația Poloniei la începutul domniei lui Cazimir cel Mare], Lwów, 1936, cf. și T. Ładogórski, *Studia nad zaludnieniem Polski XVI wieku* [Studii asupra demografiei poloneze din secolul al XVI-lea], Wrocław, 1955.
- 21 J. Rutkowski, *Statystyka zawodowa ludności wiejskiej w Polsce w drugiej połowie XVI w* [Statistica ocupațiilor populației rurale în Polonia în a doua jumătate a secolului al XVI-lea], Kraków, 1918, p. 29–30.
- 22 S. Hosznowski, *Dynamika rozwoju zaludnienia Polski w epoc feudalnej (X–XVII w)* [Dinamica evoluției demografiei poloneze în epoca feudală], în „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, vol. XIII, p. 173.
- 23 Z. Kircus-Kiesonowa, *Włocławianie i ich sprawa w dobie organizacyjnej i konstytucyjnej Królestwa Polskiego* [Țăranii și problemele lor în perioade organizării și în cea constituțională a Regatului Poloniei], Kraków, 1912.
- 24 H. Grossman, *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego na podstawie spisu ludności 1808–1810* [Structura socio-economică a Marii Uniuni din Varșovia pe baza recensămintelor populației dintre 1808 și 1810], în „Kwartalnik Statystyczny”, nr. 2, 1928.
- 25 *Generalne tabele statystyczne Śląska 1787 roku* [Tabele statistice generale ale Sileziei din anul 1787] editate și cu o introducere critică de T. Ładogórski, Wrocław, 1954.
- 26 J. Flerich, *Kultury rolnicze, zniszczenia i zbory w Katostrze Józefińskim 1735–1787* [Culturile agricole, rația culturilor și recolte din cadastru din timpul lui Joseph al II-lea 1735–1787], în „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, vol. XII, Poznań, 1950.
- 27 Această sugestie a fost lansată pentru prima oară la al VIII-lea Congres general al istoricilor polonezi de la Cracovia în 1958 (cf. *Historia Gospodarcza Polski*, în „VIII Powszechny Zjazd Historyków Polskich”, Warszawa, 1960, p. 19). Întind criticată de W. Kula (ibidem, p. 54 și *Problemy i metody historii gospodarczej*, op. cit., p. 362). Punctul nostru de vedere a fost susținut de un statistician, Cf. S. Borowski, *Charakter i kryteria oceny źródeł statystycznych*, op. cit., în „Studia Źródłoznawcze”, vol. IX, p. 1–74. Cf. și J. Topolski, *Problemy i metody historii gospodarczej. Na marginea cărții lui W. Kula* [Probleme și metode ale istoriei economice. Pe marginea cărții lui W. Kula], în „Ekonomista”, nr. 4, 1964, p. 831.
- 28 Cf. S. Szulc, *Metody statystyczne*, op. cit., vol. II, p. 173.
- 29 În lucrarea noastră nu ne ocupăm de bazele matematice ale metodei reprezentative, trimițând la manualele de specialitate, fiindcă altfel ar trebui să extindem prea mult capitoul Recomandăm parțial V. A. Jan. vol. II al lucrării lui S. Szulc, *Metody statystyczne*, intitulată *Wprowadzenie do metody reprezentacyjnej* [Introducere în metoda reprezentativă]. Problema probabilității în metoda statistică este analizată în mod accesibil de J. A. Guilford, *Fundamental Statistics*, op. cit., p. 291 și am. Cf. și J. E. Freund, *Podstawy nowoczesnej statystyki* [Bazele statisticii moderne], Warszawa, 1958.
- 30 La tragerea la sorți se pot folosi așa-numitele tabele ale numerelor probabile.
- 31 Cf. K. J. Arrow, *Mathematical Models in the Social Sciences*, în „The Policy Sciences”, editat de D. Lerner, H. D. Lasswell, Stanford, 1957.
- 32 J. A. Guilford, *Fundamental Statistics*, op. cit., p. 214.
- 33 Textul 3 pătrat a fost apărut de S. Vielrose în articolul *Zmiany w odżywianiu się rybaków gdańskich w wiekach XII i XIII. Próba oceny statystycznej* [Schimbări în alimentația pescarilor din Gdańsk în secolele al XII-lea și al XIII-lea. Încercare de evaluare statistică], în „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, nr. 2, 1956. Mulțumesc autorului pentru explicațiile amănunțite primite prin corespondență.
- 34 Luat din lucrarea lui O. Lange, *Teoria statystyki*, op. cit., p. 105.
- 35 L. Żytkiewicz, *Uwagi o gospodarstwie chłopskim w dobiech nowożytnych w XVI wieku* [Observații cu privire la economia țăranescă de pe la începuturile secolului al XVI-lea], în „Studia z dziejów gospodarki ekonomicznej w secolul al XVI-lea”, vol. I, Warszawa, 1967.
- 36 J. Wisniewski, *Rozkład dochodów według wysokości w roku 1929* [Repartizarea veniturilor conform nivelului din anul 1929], Warszawa, 1934.
- 37 S. Borowski, *Rozwój mechanizacji pracy w rolnictwie Wielkopolski w latach 1890–1918* [Dezvoltarea mecanizării agriculturii din Wielkopolska în anii 1890–1918], în „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, vol. XIX, Poznań, 1958.
- 38 A. Jezewski, *Próba analizy statystycznej rozwoju rolnictwa w początkach XX wieku* [O încercare de analiză statistică a dezvoltării agriculturii la începutul secolului al XX-lea], în „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, vol. XVIII, Poznań, 1957.
- 39 Cf. O. Lange, *Teoria statystyki*, op. cit., p. 139.
- 40 Cf. nota 37 pentru S. Borowski.
- 41 Dintre lucrările teoretice care analizează acest gen de fluctuații cf. G. Imbert, *Des mouvements de longue durée Kondratieff, Aix-en-Provence, 1966*.
- 42 Avantajele indicatorului în lanț sunt prezentate în mod just de W. Kula, *Problemy i metody...*, op. cit., p. 378–380.
- 43 Exemplul este luat din O. Lange, *Teoria statystyki*, op. cit., p. 137.
- 44 Datele au fost preluate din lucrarea lui A. Sauvy, *Histoire économique de la France entre les deux guerres (1918–1931)*, Paris, 1966, p. 462.
- 45 Din cauza economiei de spațiu nu dăm exemple de calcul matematic al tendințelor de dezvoltare. Cititorul va găsi observații instructive în studiile de econometrie, Cf. de exemplu, O. Lange, *Wstęp do ekonometrii* [Introducere în econometrie], Warszawa, 1958 (și ediția urm.).
- 46 Cf. S. H. Coontz, *Population Theories and their Economic Interpretation*, London, 1957.
- 47 S. Kurowski, *Historyczny proces wzrostu gospodarczego* [Procesul istoric al creșterii economice], Warszawa, 1963.
- 48 Pe tema dependențelor aparente cf. S. Nowak, *Studia z metodologii nauk społecznych*, op. cit., p. 81 și urm.
- 49 W. Kula, *Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego* [Teoria economică a sistemului feudal], Warszawa, 1962, p. 135 Cf. și I. Rychlikowa, *Niekłóre zagadnienia metodyczne w badaniach cen i rynku w drugiej polowie XVIII wieku* [Unele probleme metodologice privind examinarea prețurilor și pieței din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea], în „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, nr. 3, 1964, p. 375–405.
- 50 J. Pura, *Model zależności rządu stankowego huntu na rozwój towarni výroby v obdoby předmonopolního kapitalizmu*, în „Československý časopis Historický”, XI, 1963, p. 34–35.
- 51 S. Ossowski, *O osobliwościach nauk społecznych*, op. cit., p. 253–254.
- 52 Cu privire la aplicarea (legată în primul rând de numele lui J. Crekanowski) coeficienților de corelație în cercetările asupra istoriei culturii a scris în anul 1934 S. Klimek, *Metoda ilościowa w badaniach nad historią kultury*

- [Metoda cantitativă aplicată în cercetările asupra istoriei culturii], în „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, vol. III, 1934, p. 57—76. bogata literatură generală existentă în prezent referitoare la aplicarea teoriei informației și a mașinilor de calcul în domeniul istoriei (cunoscută pentru această lucrare) menționăm: Z. Kierzkowski, *Maszyny cyfrowe i ich zastosowania* (Mașinile de calcul și aplicarea lor), P-żnań, 1963; V. A. Ustinov, *Niekotoryje voprosy primeneniija matematičeskoj mašiny v istoričeskoj nauke*, Novosibirsk, 1962; idem, *Primeneniije vyčislitelnyh mašin v istoričeskoj nauke*, Moskva, 1964; *Novuju vyčislitelnuju tehniku — na službu istoričeskoj nauke*, în „Istorija SSSR”, nr. 1, 1964, p. 3—29 (articolele semnate de V. A. Ustinov, I. D. Kovalčenko, Z. G. Karpienko, J. Kanik) K. Wyczańska, *Prace nad mechanizacją informacji w naukach społecznych* [Studii asupra mecanizării informațiilor în domeniul științelor sociale], în „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, nr. 4, 1965, p. 729—745; B. Jewsiewicki, *Uwagi o stosowaniu maszyn cyfrowych w badaniach historycznych* [Observații privind folosirea mașinilor de calcul în cercetările istorice], în „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, nr. 4, 1965, p. 727—737; J. Furá, *Teorie informace a historicka věda*, în *Sborník příspěvků z první československé kybernetické konference*, Praha, 1964; G. de Sautillane, *L'histoire et la théorie de l'information*, în „Colloques philosophiques de Raymond”, 1962. Cf. și L. K. Sesina, *K voprosu o melianizaciiom poiske informaci v arkhivah*, în „Voprosy Arhivovedeniia”, nr. 3, 1963, p. 90—103. Vezi și Ch. M. Dollar, R. J. Jensen, *Historian's Guide to Statistics. Quantitative Analysis and Historical Research*, New York, Chicago, San Francisco, Atlanta, Dallas, Montreal, Toronto, London, Sidney, 1971; E. Shorter, *The Historian and the Computer. A practical Guide*, Englewood, Cliffs, N.J., 1971. Cf. și o introducere elementară în studiul metodelor statistice pentru istorici de R. Floud, *An Introduction to Quantitative Methods for Historians*, Princeton, 1973.

54. Pentru clarificare dăm traducerea numerelor din sistemul zecimal în sistemul 0—1 (binar).

0—0	2—10	4—100	6—110	8—1000	10—1010
1—1	3—11	5—101	7—111	9—1001	11—1011
					etc.

55. J. C. Gardin și M. P. Garelli au supus analizei matematice (folosind un calculator IBM) numeroase tabele provenite din săpăturile arheologice din Mesopotamia (din secolul al XIX-lea î.e.n.). Ele cuprindeau date despre tranzacțiile dintre aproximativ 2000 de negustori pe parcursul a 50 de ani. Programul de cercetare l-a constituit stabilirea originii geografice a negustorilor, specializarea lor comercială etc. (*Étude sur des établissements assyriens en Cappadoce*, în „Annales ESC”, vol. 16, nr. 5, 1961, p. 837—876). J. D. Launay, în studiul intitulat, *Les grandes controverses de l'histoire contemporaine*, Lausanne, 1964, a examinat cu ajutorul calculatoarelor de tip IBM opiniile literaturii istorice asupra a numeroase probleme de istorie contemporană. Prof. dr. T. Jędruszcak (din Varșovia) și dr. doc. Carl Goran Andrae (din Uppsala) le transmit mulțumiri pe această cale pentru informațiile referitoare la experiențele făcute de ei de aplicare a teoriei informației și la calculatoarelor în istorie. Aceste cercetări se referă la cauzele primului război mondial și la istoria mișcărilor sociale din Suedia.

56. Despre vechimea acestor cercetări vorbește studiul lui W. W. Grey, *The Calculus of Variant. An Essay on Textual Criticism*, Oxford, 1927. Din literatura mai recentă cf. *Poetyka i matematyka*, sub redacția lui M. R. Mayenowa, Warszawa, 1965 (cf. și recenzia acestei cărți semnate de J. Kmita, în „Studia metodologiczne”, caietul 3).
57. Ca exemplu poate servi cercetarea privind autorul scrisorilor Sf. Pavel. Cf. B. Jewsiewicki, *Uwagi o stosowaniu maszyn cyfrowych, op. cit.*, p. 134.
58. Ca exemplu poate servi analiza coranului. Cf. K. Wyczańska, *Prace nad mechanizacją informacji* [Studii privind mecanizarea informațiilor], p. 741.
59. E. Rosławowski, *Legends i fakty XVIII w* [Legende și fapte din secolul al XVIII-lea], Warszawa, 1963, p. 68—144.

XXI. EXPLICAȚIA ÎN ISTORIE

1. Interpretări ale explicației în istorie

Am spus că la o întrebare factografică (ce a fost?) răspundem stabilind faptele, iar la o întrebare explicativă (de ce?) răspundem printr-o explicație cauzală. Toate cercetările istorice care au ca scop „să explice” pot fi reduse la răspunsurile date acestor două întrebări (nu avem în vedere aici problema legilor), însă diversele interpretări intuitive ale termenului de „explicație” trebuie să ne stea în atenție.

Din analiza a numeroase lucrări istorice rezultă că înțelesul explicației în istorie poate fi redus la câteva tipuri:

- (1) explicația prin descriere (descriptivă);
- (2) explicația prin cercetarea genezei (genetică);
- (3) explicația prin stabilirea locului în structură (structurală);
- (4) explicația prin definiție;
- (5) explicația prin cercetarea cauzelor (cauzală).

Conceptul de explicație descriptivă are cea mai mare extensiune, cuprinzând toate celelalte concepte ale explicației. Dacă cineva ne spune: explică-mi cruciadele, sistemul politic din Anglia în a doua jumătate al secolului al XVII-lea, sau politica Franței față de Statele Unite după al doilea război mondial, se poate aștepta la o simplă descriere a faptelor, la prezentarea stadiilor lor de dezvoltare (geneza), la definirea lor sau la prezentarea cauzelor acestora. Printre diversele modalități de explicație se poate include și o descriere foarte simplă, fără nici o încercare de prezentare a cauzelor. În acest caz este dificil de găsit o descriere sistematică a genezei faptului descris sau a locului acestuia într-o structură (sistem de fapte). Vom avea în vedere o astfel de descriere atunci când vom vorbi despre explicația descriptivă. De notat însă că, în ultimă instanță, toate formele de explicație îmbracă în general forma descrierii istorice (narațiunii).

Explicația genetică (de care ne vom ocupa pe larg în continuare) constă în prezentarea stadiilor succesive de dezvoltare ale faptului istoric examinat. Explicând în mod genetic răspundem la întrebarea: cum s-a întâmplat că...? (sau cum s-a ajuns la faptul că...?). De notat că aceste întrebări sînt variante ale întrebării: de ce s-a întâmplat? așa înțeleg răspunzând la o întrebare sau la alta luăm în considerare aceleași fapte. De exemplu, punind întrebarea: cum s-a ajuns la primul război mondial? sau: de ce a izbucnit primul război mondial (sau: care au fost cauzele primului război mondial?), putem să ne îndreptăm atenția către aceleași probleme, dar cerind un răspuns la întrebarea genetică vom încerca în primul rînd să obținem descrierea evenimentelor succesive care au dus la izbucnirea primului război mondial. La o întrebare care reclamă o explicație genetică răspundem, deci, prin înșiruirea evolutivă (genetică) a faptului (sau a faptelor) care intră în joc. Unii autori, care

consideră că istoria se ocupă de „individual” și că, drept urmare, ea nu oferă nici o explicație cauzală (ca în științele naturii). Sînt de părere că, răspunzînd prin descrierea a ceea ce a fost, efectuăm totodată și o explicație de tipul „de ce?” (Collingwood).

Adesea cel care se întreabă despre geneza faptelor nu are clar în minte dacă ar vrea să cunoască stadiile sucesoare în dezvoltare (în special pe cele inițiale) ale acestora sau dacă ar vrea să afle stadiile evoluției lor (caracteristicile lor, schimbările în structura lor). Cînd întrebarea se referă, de exemplu, la geneza armatei polonoize după al doilea război mondial, este clar că în acest caz trebuie să se prezinte stadiile de dezvoltare care au condus la stadiul din perioada care ne interesează. Dar dacă o persoană întreabă, de exemplu, despre geneza politicii externe a ministrului Beck, vrea fără îndoială să afle ceva despre (faptul) care explică unele dintre acțiunile sale (deci vrea să cunoască cauzele despre cauze), adică să afle unele caracteristici psihice și sociale ale acestui politician. Se vede, deci, că adeseori o întrebare de formă pur genetică poate fi o întrebare despre cauze. O explicație genetică pură este răspunsul la întrebarea de tipul: cum?

Explicația structurală (sau funcțională) indică funcțiile unui anumit element dintr-un întreg. Dacă cineva spune „explică-mi rolul” seismului din Polonia, dorește cu siguranță să i se indice modul de funcționare a acestui organ în cadrul întregii structuri a organelor puterii de stat. În astfel de cazuri, prin explicații se răspunde la întrebarea de tipul: cum? Una din principalele sarcini ale istoricului este de a indica rolul faptelor cercetate în cadrul unor structuri mai mari. De exemplu, atunci cînd descriem rolul internațional tot mai scăzut al Poloniei la începutul secolului al XVIII-lea oferim o tipică explicație structurală. Un exemplu de explicație de acest tip este și încercarea de a plasa unele procese de mai mică amploare în cadrul unor procese mai largi, indicînd locul lor în cadrul unor transformări mai generale (de pildă atunci cînd interpretăm mișcarea grevistă din anii 1905—1906 ca parte componentă esențială a revoluției din anii 1905—1907).

Explicația prin definiție este destul de complicată. În orice caz este vorba aici de două tipuri de explicație:

- (1) care răspunde la întrebarea: ce este aceasta? (cine este acesta?);
- (2) care răspunde la întrebarea: de ce?

În primul caz, cel care întreabă dorește să i se explice, de exemplu, ce a fost Inchiziția, care l-a ars pe rug pe Giordano Bruno, cine au fost frații Gracchi, Giuseppe Mazzini sau Lumumba; cine erau plebeii romani, cine au fost despoții de Moreea sau budiștii, ce este genocidul, ce e feudalismul, universalismul papal etc. etc. Răspunzînd la aceste întrebări facem o descriere care are caracter de definiție nominală (în sensul că explicăm semnificația unui termen raportîndu-l la termenii străduim să caracterizăm în mod univoc un obiect dat). Atunci cînd XVIII-lea sînt „norme juridice care stabilesc principiile fundamentale ale ordinii statale, fiind actele superioare în raport cu alte legi”, oferim o explicație prin definiție nominală și reală totodată. Fac același lucru atunci cînd spun: „campania libiană a constat într-o serie de operații desfășurate în Libia (1940—1943) de trupele britanice și trupele statelor „Axel” soldate cu retragerea celor din urmă în Tunisia”.

În al doilea caz, explicația prin definiție are caracterul unui răspuns la întrebarea: de ce? Pe noi ne interesează întrebările de tipul: de ce într-o perioadă din viața sa Mickiewicz a fost denumit towianist? La întrebările de acest gen răspundem prin formularea unei definiții corecte, puzătoare sau a unor consecințe directe ce derivă din această definiție. Deci spunem că Mi kiewicz a fost denumit towianist deoarece s-a aflat sub influența lui Towiański, și a sectei lui mesianice. În acest caz punctul de pornire a raționamentului îl constituie conceptulul de „towianist” (de exemplu, „un om care împărtășea ideile lui Towiański”). Răspunzînd la întrebarea referitoare la Mickiewicz, oferim ca explicație consecința definiției conceptului „towianist”. Avem de-a face aici cu un raționament de tipul:

Premise:

- (1) towianist — un om care este adeptul opinilor lui Towiański;
- (2) Mickiewicz împărtășea opiniile lui Towiański;

Concluzia:

- (3) Mickiewicz poate fi socotit un „towianist”.

Un alt exemplu. Din definiția că rudă este, printre alții, fiul fratelui tatălui meu pot spune că: Iosif este ruda mea fiindcă tatăl lui este fratele tatălui meu.

Nu mai explicația cauzală poate fi considerată explicație în sensul strict al acestui cuvînt. Ea constituie procedeul fundamental prin care istoricul se ridică deasupra simplei descrieri și care-i direcționează cercetările spre teorie și spre legile științifice. În continuare ne vom ocupa îndeaproape de explicația cauzală și, într-o oarecare măsură, legat de ea, de cea genetică. La început însă trebuie să consacram câteva cuvinte problemei înțelegerii în istorie, pentru a determina raportul său cu conceptul de explicație.

2. Înțelegerea și explicația

Faptul aparent simplu că înainte de a explica ceva trebuie mai întîi „înțeles” acel ceva constituie esența discuțiilor despre specificul cercetării istorice și relevă unul din cele mai importante puncte de contact dintre științele sociale și cele ale naturii. Oare devisa istoriei concepută ca ceva „care înțelege”, lansată de istoricii intuiționiști (Collingwood, Dilthey, Marrou, Butterfield și alții), și care subliniază în primul rînd necesitatea de a „înțelege” trecutul (adică oamenii care au acționat în trecut, cf. cap. VII), poate fi pe deplin înlocuită de conceperea istoriei ca ceva „care explică”, rupînd astfel cu direcția introspectivă a intuiționismului? A înțelege trecutul înseamnă a-l explica? Răspunsul depinde de sensul pe care vrem să-l dăm termenilor „înțelegere” și „explicație”. Pentru intuiționiști, înțelegerea prin „simțire profundă” înseamnă explicație. Deci explicația este concepută într-un mod foarte restrîns — ca act de „simțire” și de relatare a rezultatelor acestei „întropatii” (empathy). După părerea lor (extremistă) nici un alt tip de explicație nu-și poate avea locul în istorie și nicăieri acolo unde avem de-a face cu acțiunile oamenilor, care trebuie „înțelese”. Pentru reprezentanții interacțiunii oamenilor, care trebuie „înțelese”, pentru reprezentanții interacțiunii empirice, care consideră că metoda bazată pe „trăire” nu are nici o valoare de cercetare, conceptul de „înțelegere” trebuie să-și piardă sensul său psihologic, explicația (descrierea faptelor sau explicarea lor) trebuind să fie realizată de istoric fără a recurge la propria experiență internă, neobservată de alții.

Avem de-a face aici cu două concepte opuse — înțelegerea și explicația — așa cum sînt ele socotite de către intuiționiștii extremiști și empiriștii extremiști:

(1) intuiționiștii: înțelegerea prin „trăirea” faptelor — explicație;
(2) empiriștii: explicația — înțelegere prin descoperirea cauzelor și descrierea faptelor.

Aceste două concepții asupra „explicației” nu se interferează în nici un punct.

În jur lor a avut loc o vie discuție, iar dacă includem aici și lupta neopozitivistilor contra metafizicii „intuitive”, atunci trebuie spus că această discuție a fost una dintre cele mai animate din istoria științei. Pe noi ne preocupă mai puțin această luptă, deoarece, conform principiilor fundamentale ale metodologiei științei, nu putem accepta total poziția intuiționiștilor (deși nu negăm rolul lor în combaterea pozitivismului). Rămîne în schimb o problemă deschisă, care reclamă o analiză ulterioară, faptul dacă n-ar fi justificat să se recunoască, contrar părerii empiriștilor extremiști, un anumit rol (ceea ce ar însemna de altfel o descriere parțială a modului real de cercetare) metodei empatiei.

O astfel de abordare a problemei ar semnifica o extindere a sensului comprehensiunii empirice, deoarece ar depăși cadrul descrierii sau al explicării faptelor. S-ar putea însă rămîne la termenul de „explicație”; în acest caz el ar cuprinde într-o oarecare măsură unele elemente ale experienței interioare. Explicația ar constitui astfel o formă de combinare a modalităților de investigație extra- și introspectivă.

Problema acceptării și evaluării importanței „empatiei” în cercetările relative la om (nu ne vom referi aici la controversele din cadrul psihologiei însăși) a dat naștere, după cum am arătat mai sus, la numeroase discuții în cadrul metodologiei științei (și deci antintuiționiștilor). Pozițiile participanților la discuție constituie într-o oarecare măsură reflectarea atitudinii lor față de statutul metodologic al științelor sociale, inclusiv al istoriei. Naturaliștii radicali înclină să diminueze și să limiteze rolul introspecției în știință; alții, recunoscînd natura specifică a faptelor. Mai sînt și unii care ar vrea să concilieze aceste orientări, inter-un grup cît mai mare de adepți ai ambelor poziții. Despre ce fel de concept al înțelegerii poate fi vorba aici, de conceptul intuiționiștilor sau de cel al empiriștilor radicali?

Participînd la discuția cu privire la poziția sociologului „umanist” și a sociologului „empirist”, S. Nowak încearcă să comenteze diversele semnificații ale termenului „înțelegere” indicînd o semnificație care ar putea fi acceptată în încercările de a valida metoda introspectivă în nepsihologie ale „înțelegerii”. Excludînd din considerațiile sale tipurile din comportamentele umane cu privire la conținutul psihic — care se ascund înapoi a acestor comportamente — el subliniază că se pot trage concluzii se examineze numai comportamentele — cu mențiunea că trebuie să (instrumentale) și nu așa-numitele comportamente conștiente și intenționale de cazuri, comportamentul uman instrumental joacă rol de indicatori de inferență, care permit determinarea stării corespunzătoare a trăirii interioare. Cum se poate trece însă de la indicatorii de inferență, despre care vorbesc izvoarele, la determinarea stării psihice corespunzătoare a individului sau a indivizilor examinați? S. Nowak, referindu-se la delimitarea făcută de Reichenbach dintre „abstracta” și „illata”, în care pri-

mele se referă la fenomenele observabile, iar celelalte la cele neobservabile, dar a căror existență reală se presupune, și bazîndu-se pe concepția lui Carnap (limbajul observației — limbajul teoriei), introduce conceptul de „construcție ipotetică introspectivă” (psihologică), ca instrument pentru transmiterea către alții a rezultatelor propriei introspecții.

Dacă acest program poate contribui la îmbogățirea rezultatelor unor studii asupra contemporaneității — evident pornind de la premisa că cercetătorul are un psihic „sănătos”, fiindcă altfel ar putea să deformeze enorm rezultatele cercetărilor cu experiența sa interioară bolnavă — în domeniul științei istoriei o excesivă încredere în introspecție pentru a descoperi motivele acțiunilor unor indivizi (și cu atât mai mult ale unor grupuri) ar constitui un mare pericol. Ar fi foarte tentant, evident, să se valideze tot ceea ce face istoricul dar pe care îl ascunde, în general, pentru a nu fi acuzat de subiectivism sau de „abordare psihologică”, căci folosirea propriilor trăiri pentru „a traduce” comportamentele vechilor oameni în motivele ale lor ar duce la anacronisme. Atît timp cît istoria va fi departe de psihologie, adică atît timp cît nu va „păsa” psihologie istorică⁶ sui-generis, care să ofere istoricului mijloc care i-l ar permite „proiectarea” propriilor trăiri asupra altor oameni, programul unei istorii „care înțelege” (după modelul sociologiei „care înțelege”) nu este altceva decît reînnoirea la concepția naturii umane invariabile. Deoarece, cel puțin atunci cînd avem în vedere substratul psihic în explicarea acțiunilor, trebuie să ne încredem mai mult în rezultatele cercetărilor behavioriste (care ar trebui examinate de istorici mai atent decît pînă acum) decît în metoda empatiei. Nu avem intenția însă să respingem total această din urmă metodă, nici măcar în stadiul actual de integrare a istoriei și psihologiei.

Simpla constatare că în cadrul cunoștințelor provenite din afara izvoarelor se includ și cunoștințele istoricului despre sine reprezintă un argument pentru folosirea introspecției în cercetările istorice. Dacă facem uz de cunoștințele noastre provenite din afara izvoarelor despre lumea exterioară, atunci nu există motive să nu procedăm la fel cu rezultatele cunoașterii interioare. Se pune însă problema, după cum am mai arătat, că utilizarea adecvată de către istoric al cunoștințelor despre sine în descrierile și explicarea acțiunilor oamenilor care au trăit în trecut este extrem de dificilă (făcînd abstracție de reacțiile psihice elementare, comune tuturor oamenilor, așa-numitele motive primare, ca, de exemplu, necesitatea de a mânca).

Nu sîntem deci de acord cu S. Ossowski, care, referindu-se la discuția dintre metodologi în domeniul istoriei, nu se situează pe poziția lui C. O. Hempel⁷, acesta limitînd aplicarea întropatiei la rolul său euristic de a sugera ipoteze psihologice, ci se asociază opiniei lui W. Dray⁸, care susține că istoricul trebuie să simtă întotdeauna atunci cînd vrea să descopere motivele ce direcționează activitatea umană spre un scop. Ossowski merge chiar mai departe decît Dray, deoarece consideră că prin introspecție poate ajunge și la cauzele acțiunilor negîndite, dictate de motive subconștiente⁹.

Ossowski este de părere că în științele sociale experiența individuală interioară îndeplinește cel puțin patru funcții: (1) euristica — în așa-zisa înțuire psihologică a ipotezelor; (2) de interpretare a expresiilor umane și a altor reacții exterioare ca indicatori ai unor stări psihice; (3) de explicare a mecanismului dependenței în comportamentul oamenilor prin intermediul motivațiilor și (4) de întemeiere a tezelor generale, cînd materialul furnizat de observații nu este suficient pentru efectuarea

unei verificări corespunzătoare cerințelor științifice¹⁰. În ceea ce privește istoria, cel puțin în acest stadiu de conexiune cu psihologia, noi, sintem înclinați să adoptăm o poziție clară — deși nu radical-empirică, adică să recunoaștem ca legitim numai rolul euristici al empatiei (respectiv să subliniem importanța a ceea ce se numește intuiție de cercetare) în toate etapele cercetării, deci atât în stabilirea faptelor, în explicația cauzală, cât și în construirea conceptelor sintetice generale; pe de altă parte, sintem înclinați să respingem utilitatea antropatiei în cadrul procesului de explicare și de sinteză, cînd e vorba de întemeierea și de verificarea ipotezelor.

Aceasta înseamnă că înțelegerea acțiunilor umane, pentru că de acest lucru e vorba cînd ne referim la comprehensiune, este echivalentă cu explicarea lor, în cursul căreia admitem empatia ca factor euristici. Alături de înțelegere ca explicație, înțelegerea mai poate fi concepută în istorie ca un gen de justificare a activității umane prin raportarea ei la sistemul de valori al unui grup dat de oameni sau al unei culturi date.

3. Tipurile de explicație cauzală în cercetarea istorică

Am ajuns deci la concluzia că în istorie procesul înțelegerii poate fi identificat cu procesul explicației. Ultimul are totuși o sferă ceva mai restrînsă, fiindcă se referă numai la acțiunile oamenilor și, mai exact, la comportamentul intențional al oamenilor. Oare istoricii intuiționiști (pentru care problema explicației consecințelor neintenționale ale acțiunilor întreprinse de mai mulți oameni nu a existat) nu au atras atenția asupra unei probleme esențiale, și anume asupra particularității explicației activității intenționale a omului (nu chiar aceasta este terminologia lor)? Răspunzînd în favoarea lor la această întrebare distingem, deci:

(1) explicarea activității intenționale a omului, care presupune o activitate rațională;

(2) explicarea efectelor neintenționate ale acțiunilor întreprinse de mai mulți oameni, deci ale proceselor.

Se pot indica și alte clasificări ale explicației cauzale, după alte criterii. Vom putea distinge astfel:

(1) explicația bazată pe starea dispozițională,

(2) explicația strict cauzală.

În primul caz este vorba de starea sistemului, ale cărui schimbări le explicăm dinăuntrul său, deci nu scoatem în evidență aici nici un factor extern față de sistem. În această interpretare cauza se află, așadar, în interior. În cazul explicației strict cauzale avem în vedere în schimb factorul extern față de acest sistem. Unii autori nu disting explicația activității intenționale de explicația dispozițională.

O altă clasificare a explicațiilor cauzale în cercetarea istorică este cea care se referă la caracterul justificării lor logice. Fiind de părere că modelul deductiv construit de C. G. Hempel constituie un model sui-generis de explicație cauzală în istorie, ne vom strădui să demonstrăm măsura în care tipurile de explicații întîlnite în studiile istorice realeză sau se apropie de acest model. Distingem deci:

(1) explicația prin referire la legile condiționării suficiente sau ale condiționării indispensabile (sau la ambele);

(2) explicații care oferă alternativa unei condiții suficiente (condiție indispensabilă într-o situație dată);

(3) explicații care atrag atenția asupra condițiilor favorabile.

O clasificare de acest gen se referă și la tipurile de explicație indicate anterior (deci și la explicațiile acțiunilor intenționale ale oamenilor și la explicațiile dispoziționale). Din alt punct de vedere, se pot indica, pe de o parte, legile care nu admit excepții și, pe de altă parte, legile statistice, cit și legile mai mult sau mai puțin abstracte, adică acelea care se referă la tipuri ideale (ca feudalismul, capitalismul etc., în care istoricul ia în considerare numai caracteristicile esențiale), cu un număr mai mare sau mai mic de premise.

O altă clasificare atrage atenția asupra explicațiilor prin indicarea cauzelor directe și indirecte, aceasta are legătură cu clasificarea explicațiilor în unicecauzale și multicauzale (tipice pentru istorie).

În cele ce urmează vom analiza mai întîi explicația activității intenționale a omului și explicația dispozițională. Nu vom analiza separat explicațiile efectelor neintenționate ale acțiunilor întreprinse de mai mulți oameni și explicațiile strict cauzale deoarece ne vom referi la ele în capitolele care tratează explicația din punctul de vedere al fundamentării sale logice.

1. Explicația acțiunilor intenționale ale omului

Ne referim aici la acțiunile intenționale (care au, deci, scop determinat) al căror tip ideal este activitatea rațională. Această explicație, neare intuiționiștii au vrut să o obțină prin intermediul actelor specifice ale empatiei, poate fi concepută cu succes în termenii unei reconstrucții raționale a activității omului. În mod intuitiv, empatia poate fi explicată total prin categorii metodologice care nu suscită obiecțiuni științifice. În acest sens se poate recurge la conceptele generale ale teoriei jocurilor, așa-numita logică a situațiilor, asociată cu problematica explicației istorice, și la realizările teoriei comportamentului. Aici pot fi incluse atât acțiunile indivizilor, cit și ale grupurilor sociale, orientate spre un scop. În schimb, repetăm, nu intră în discuție explicarea rezultatelor activității unei mulțimi de oameni¹¹. Aceste rezultate nu au caracter intențional, nu sînt proiectate de oameni, deci nu pot fi explicate prin eventuala folosire a categoriilor teoriei jocurilor și a deciziilor. Procesele istorice care sînt rezultatul acestui gen de activități conde procesele naturii. Referitor la ultimele ca și în cazul majorității conde secințelor acțiunilor întreprinse de grupuri mari de oameni, nu trebuie să presupunem o activitate rațională. Aceasta nu înseamnă, evident, că pe viitor omul nu va reuși într-o măsură mai mare decît în prezent să conducă acțiunile sale de masă și să atingă majoritatea scopurilor proiectate. Totuși, ne îndoiim că s-ar putea prevedea efectele acestor acțiuni pe timp îndelungat.

În cazul explicației faptelor umane, indiferent dacă ne gîndim la activitatea unor indivizi sau a unor grupuri, sarcina istoricului este, dintr-un anumit punct de vedere, mai dificilă decît în cazul explicării acțiunilor neintenționate ale mai multor oameni, deoarece, în primul caz, el trebuie să reconstituie psihologia agentului sau a agenților. Aceasta înseamnă că, pe lîngă reconstruirea ansamblului de factori externi care influențează comportamentul uman în cazul examinat, se poate cere de la istoric să reconstituie și procesele interne ale vieții umane. Este evident că numai corelarea integrală a stimulilor externi cu cei interni, adică numai o filtrare a stimulilor externi prin sistemul psihic uman are ca rezultat un comportament uman rațional, respectiv acțiunea îndreptată spre atingerea unui scop dat.

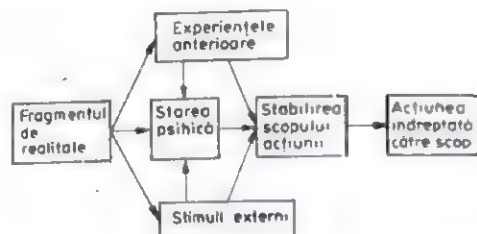

Fig 37

În această schemă se vede cum o situație determinată prin crearea unor stimuli pentru anumite acțiuni (de exemplu opresiunea socială este un stimul pentru lupta împotriva ei), confruntată cu experiențele anterioare ale individului (sau ale mai multor indivizi) are ca rezultat — în cazul unei stări psihice corespunzătoare — formularea scopului acțiunii și, în consecință, o acțiune (de exemplu abandonarea luptei, deoarece experiența a reamintit represiunile severe).

În explicarea acțiunilor umane, istoricul nu s-a preocupat totdeauna în egală măsură de întregul lanț de legături apărute într-o situație. Adesea s-a limitat numai la explicarea comportamentului indivizilor (în special al personalităților remarcabile), luând în considerare viața lor interioară (în general reconstituită prin introspecție), respectiv „prelucrarea” interioară (pe baza experiențelor precedente) a stimulilor externi, având ca rezultat un comportament sau altul.

Progresul în explicarea acțiunilor umane din trecut a constatat într-o abordare mai egală a rolului explicativ atât al experiențelor anterioare, cât și al stimulilor externi și, mergând mai departe, a investigării substratului acestor stimuli. Aceasta înseamnă explicarea acțiunilor umane în conexiune cu un sistem suficient de amplu, în care se manifestă aceste acțiuni.

În literatura istorică și metodologică se subliniază adesea că explicarea acțiunilor umane constă în descoperirea motivelor, a mobilurilor (și, deci, a scopurilor) care au dirijat aceste acțiuni¹². Să denumim aceasta — structura motivațională a activității îndreptate către un scop. Conceptul de motivație poate fi înțeles în așa fel, încât să implice și examinarea substratului stimulilor externi care contribuie la stabilirea scopurilor acțiunilor umane.

Dacă, în numele eliberării științei istoriei de un psihologism naiv, limităm rolul introspecției la sugerarea de ipoteze în cursul reconstituirii motivațiilor (scopurilor), atunci apare problema modului în care istoricul poate corela acțiunile umane cu structura motivațională care se află la baza acestora. În unele cazuri, după cum se știe, el dispune de relațiile individului respectiv asupra motivelor care l-au condus la acțiune. Istoricul trebuie să trateze aceste relații însă cu maximă prudență, ținând cont cel puțin de faptul, destul de frecvent, că oamenii nu-și dau seama de propriile motivații¹³; aceste relații trebuie deci interpretate ca un tip de comportament pentru care este necesar să se caute explicații.

Cea mai generală schemă de examinare a acțiunilor umane, ca un joc *sui-generis* îndreptat spre atingerea unui scop, a unor rezultate utile pentru cel care acționează, o dă amintita teorie a jocurilor și a deciziilor. Din această teorie istoricul va afla care sînt principiile diverselor jocuri și cum se ia o decizie, de exemplu, în condiții de certitudine și de incertitudine (cunoștințe incomplete), de către un individ și de grupuri etc. Premisele fundamentale ale jocurilor și deciziilor au fost formulate de R. D. Luce și H. Raiffa sub forma a trei postulate, care merită menționate:

(1) fiecare jucător are preferințe în raport cu rezultatele care-l sînt utile;

(2) fie care jucător este total conștient de regulile jocului și de utilitatea funcțiilor fiecărui jucător;

(3) fie care jucător tinde spre utilitatea maximă așteptată¹⁴.

Cu alte cuvinte, acționînd rațional, omul se străduiește să obțină maximum de rezultate scontate, succesele sale depinzînd de cunoașterea regulilor de joc și a scopurilor celorlalți jucători (un astfel de jucător poate fi evident, însăși realitatea). Nu mai este necesar să subliniem că oamenii sînt stimulați la joc (respectiv la acțiune și, deci, la un anumit comportament) de scopurile pe care și le propun pe baza unei scări de valori corespunzătoare.

Teoria jocurilor, care este dezvoltată în limbaj matematic, poate fi tratată ca o formalizare a așa-numitei logici de situație, mai apropiată de practica istoricului. Termenii fundamentali ai acestei logici sînt:

- (1) omul,
- (2) mediul ambiant,
- (3) o serie de alternative în selectarea mijloacelor,
- (4) o serie de rezultate posibile,
- (5) preferințe pentru anumite rezultate,
- (6) cunoașterea relațiilor (probabiliste sau deterministe) dintre mijloace și rezultate.

Deci, pentru a explica activitatea intențională a omului, adică pentru a răspunde la întrebarea de ce omul a acționat așa și nu altfel, trebuie să cunoaștem toate aceste elemente. Cu cît le cunoaștem mai bine, cu sît mai satisfăcătoare va fi explicația noastră. Nu este deci nevoie atît mai satisfăcătoare va fi explicația noastră. Nu este deci nevoie de „a participa afectiv”. Cele 6 elemente enumerate mai sus le putem traduce și mai bine în limbajul cercetării istorice. Pentru a explica acțiunile intenționale este necesar să se cunoască:

- (1) caracteristicile psihice ale persoanei (ale persoanelor) care acționează;
- (2) condițiile în care ea a acționat (siguranță, risc, nesiguranță);
- (3) mijloacele de care ea a dispus;
- (4) scopul către care ea a tîns (împreună cu scara de valori a persoanei care a acționat);
- (5) cunoștințele pe care ea le avea (în special referitor la pct. 2 și 3).

Persoana care acționează în vederea unui scop întreprinde (în condiții determinate, folosind mijloacele pe care le are la dispoziție și în baza unui bagaj de cunoștințe referitoare la condiții și la eficiența mijloacelor) acțiuni corespunzătoare pentru a-și atinge scopul. Ar trebui deci să știm să reconstituim acest scop, mijloacele de realizare a lui și cunoștințele celui care acționează.

Să presupunem că ne întrebăm de ce un comandant a ordonat retragerea armatei de pe cîmpul de luptă și că sîntem gata să-l condamnăm pentru această decizie. Pentru a da o explicație trebuie mai întîi

să reconstituim scopul pentru care s-a luat o astfel de decizie. Obiectul său ar fi putut să nu fie cistigarea bătăliei și crutarea forțelor. De exemplu, pentru a da lovitură decisivă în alte circumstanțe. Ar trebui să analizăm condițiile în care a acționat comandantul. Aici putea include caracterul terenului, aprovizionarea, raportul cu scopul general al războiului, dependența de alte persoane etc. Întru cât nu este important să se cunoască mijloacele de care dispunea comandantul pentru a-și atinge scopul. Este posibil să fi existat și alte motive (de exemplu un armistițiu). În sfârșit, este foarte important să se cunoască bagajul de cunoștințe al celui comandant. Trebuie să se vadă cunoștea eficacitatea prezumtivă a diverselor mijloace de acțiune, dacă cunoștea toate mijloacele posibile, dacă avea informații despre condițiile în care acționa. Putea, de exemplu, să ia decizia de retragere fără să știe că i-au sosit neașteptate întăriri.

Adesea istoricul are posibilități foarte limitate să obțină informații suficiente despre toate elementele logicii de situație. O astfel de cunoștință completă poate fi considerată ca o stare ideală (idealizare) spre care tindem în timpul explicației.

Se poate constata că explicația prin reconstituirea elementelor logicii de situație cuprinde într-un fel două elemente:

- (1) determinarea scopului (motivului) acțiunii;
- (2) aprecierea dacă, din punctul de vedere al scopului, acțiunea a fost rațională.

Dacă întreb: „de ce comandantul X a dat ordin de retragere”, pot să răspund: „deoarece a vrut să crute forțele pentru o lovitură ulterioară mai importantă” și să consider acest răspuns ca o explicație suficientă. Pot însă merge mai departe și pot încerca să constat dacă această retragere a fost rațională. Pot să apreciez caracterul ei rațional și din punctul de vedere al cunoștințelor (incomplete sau eventual eronate ale comandantului sau chiar din cel al cunoștințelor noastre (ale cercetătorilor) despre condițiile, mijloacele și eficacitatea acestor mijloace.

Unii savanți (P. Gardner, W. Dray și alții) consideră că în explicația prin intermediul logicii de situație istoricul nu apelează la legi. Alții însă (Hempel și adepții lui, E. Nagel) susțin că nu este posibil să se explice acțiunile personalităților fără a se lua în considerare unele legi generale. Sintem de părere că este indispensabil să se recurgă la legile acestea fiind întotdeauna judecări referitoare la o acțiune rațională (referitoare la efectuarea unor acțiuni determinate în condiții determinate).

Să examinăm aici două situații: (1) când un izvor istoric ne vorbește direct, într-un mod credibil, despre scopul unei acțiuni; (2) când reconstituim singuri acest scop. În primul caz spunem, conform izvorului, că motivul retragerii a fost dorința de a menaja forțele proprii, referindu-ne în mod tacit la o generalizare de tipul: „adesea este mai bine să se retragă armata decât să se obțină o victorie scump plătită”. Analizăm fiecare element al logicii de situație ar trebui să ne întărească convingerea că acesta a fost cazul bătăliei examinate. Comandantul trebuie să fi știut că, fără întreruperea operațiilor, nu putea să crute forțele proprii. A dorit acest lucru, deci a acționat în consecință.

Când reconstituim singuri scopul acțiunii (motivul) recurgem la propoziții generale este și mai necesară. Din faptul deciziei de retragere, când existau încă șanse de a cistiga bătălia, tragem concluzii asupra mo-

tivelor acestei decizii și căutăm confirmarea în reconstituirea elementelor logicii de situație. Raționamentul are următorul model:

Premise:

- (1) Atunci când un comandant dorește să crute forțele dă adesea ordin de retragere, întrerupând operațiile;
- (2) Comandantul X a dat ordin de întrerupere a operațiilor.

Concluzia:

- (3) Probabil comandantul X a intenționat să crute forțele.

Este o deducție slabă, cu o singură premisă (1) având caracter de propoziție generală. Propoziția (1) poate fi dedusă dintr-o propoziție și mai generală de tipul: „Numai atunci când sînt create condiții ca soldații să nu-și piardă viața sînt crute forțele armatei”.

Nu întreprindem aici o analiză mai atentă a reconstituirii tuturor elementelor logicii de situație. Referitor la marea lor majoritate, apelăm la propoziții generale. De exemplu, pentru a înșirui mijloacele pe care le-a avut la dispoziție o persoană dată trebuie să facem apel la cunoștințele referitoare la faptul că un obiect sau altul, o situație etc., pot fi considerate ca mijloc pentru o acțiune sau alta.

Teoria comportamentului (care-și are originea în studiile de pionierat ale lui I. Pavlov și E. L. Thorndike) poate reprezenta pentru istoric un bogat rezorț de judecări generale despre mecanismele comportamentului instrumental (mecanismele reacțiilor la stimuli în funcție de consecințele care-i însoțesc) și despre legitățile condiționării clasice (nu numai reacția la stimuli, dar și la semnale). Ea permite subordonarea numai reacția la stimuli, dar și la semnale). Ea permite subordonarea anumitor acțiuni umane specifice unor legi care pot fi verificate empiric într-o măsură suficientă și evitarea unui anumit gen de generalizări curenteificate prin propria experiență interioară¹⁶. Trebuie menționat că teoria comportamentului permite altă explicarea comportamentului normal, cit și a celui nevrotic¹⁷.

În concluzie, pe baza acestor teorii putem reconstitui viața psihică a oamenilor care acționează în situații determinate, bineînțeles cu cât mai multe date despre experiențele anterioare ale oamenilor respectivi. Cu alte cuvinte, putem descoperi pe această cale motivațiile acțiunilor omenești. În schema noastră motivațiile reprezintă stimuli care îndeamnă la acțiune (sau la abandonarea ei). Este evident că teoria comportamentului nu oferă numai elementele cele mai abstracte de explicație; ea susține că anumite tipuri de stimuli declanșează anumite tipuri de comportament, aceasta depinzînd de faptul dacă omul știe (pe baza propriei experiențe) că o anumită comportare determină o consecință favorabilă (pentru el) (o recompensă, evitarea sau micșorarea unei pedepse — în termenii teoriei comportamentului). Este sarcina istoricului de a concretiza de fiecare dată acei stimuli și acel sistem de recompense și pedepse care fac ca stimulul venit din exterior să se transforme în acțiune prin intermediul unei experiențe psihice corespunzătoare (atitudine). Teoria materialismului istoric demonstrează că principalul stimulente (motivație) al acțiunilor de clasă este interesul de clasă¹⁸. Acest concept, foarte general, reclamă completarea cercetării date cu un avertisment specific, deoarece ea poate conduce ușor — după cum avertizăm în mod just W. Kula — la o deformare considerabilă a analizelor în sine. După părerea noastră, cunoașterea factorilor care ne ghidează în utilizarea acestui concept drept construcție teoretică explicativă. O astfel de acțiune care aduce întregii clase (majorității membrilor ei) cit

mai multe recompense și cât mai puține pedepse va fi conformă intereselor unei clase date, ceea ce trebuie să rezulte din experiența anterioară a clasei și nu din scopurile acțiunii pe care istoricul ar vrea să le atribuie clasei. De notat că teoria recompensei și a pedepsei nu ia în considerare acțiunile orientate spre un scop pe termen lung.

5. Explicația bazată pe starea dispozițională a unui sistem

În disputa care durează de aproape 30 de ani și care a fost inițiată de C. G. Hempel (cf. cap. VIII) asupra caracterului explicațiilor cauzale s-a făcut adesea o confuzie între problema reconstruirii modelului explicativ în istorie și modul în care procedează practic istoricii, care se îndepărtează adesea de situația model. Mulți autori, respingând modelul lui Hempel ca nefiind tipic pentru istorie, au încercat să-l arunce pe cele considerate a fi metode tipice. În acest fel, în rândul modelelor tipice de explicație în istorie a fost inclusă explicația bazată pe starea dispozițională (limitată la explicarea acțiunilor individuale) și cea genetică (limitată la explicarea evenimentelor individuale).

O analiză mai atentă a întregii dispute permite o apropiere considerabilă a pozițiilor nu atât prin separarea modelării teoretice de cea strict empirică, cât — într-o mare măsură mai mare decât s-a făcut până acum — prin apelul la enunțurile istoricilor și la realitatea descrisă de ei.

Această realitate demonstrează că modelul bazat pe starea dispozițională, care nu poate fi tratat ca o quasi-explicație, este la fel de legitim ca modelul care are în vedere dependența necondiționată (sau statistică) între A și B, între cauză și efect.

Urmărind schimbările care se produc într-un sistem, putem să ne interesăm, înainte de toate, de interacțiunile permanente dintre elemente care conduc la obținerea unor situații mereu noi ale sistemului. În acest caz privim sistemul din interiorul său. Un astfel de sistem poate fi, de exemplu, statul polonez sau un singur individ. Examinându-l, ajungem la concluzia că el a avut anumite caracteristici, stări (dispoziții) și, deci, cu alte cuvinte, a fost predispus la un anumit tip de schimbări sau de comportamente. Explicăm, așadar, schimbările din sistem prin stările sale specifice, adică prin forma sa. Istoricul procedează adesea în acest mod nu numai în raport cu predispozițiile psihice ale unui individ, cum se crede în mod obișnuit, dar și cu multe alte sisteme (evident, însă, nu de toate tipurile). În cazul acestui tip de explicație este dificil să se considere că faptul A provoacă apariția faptului B, deoarece existența lui B este tratată aici ca o transformare a unei stări anterioare a „elului” B. Este ușor de observat că această explicație este potrivită pentru sistemele care se schimbă continuu. Vom da un exemplu.

Examinând un sistem ne putem interesa nu de structura lui internă, ci de influența unor factori sau a unor elemente externe asupra sistemului, respectiv de a stabili interdependența dintre fapte. Cu alte cuvinte, în acest caz este vorba de a indica legăturile dintre diverse sisteme sau dintre elementele unui sistem. Pentru a ilustra diferența dintre explicația bazată pe starea sistemului și explicația strict cauzală dăm un exemplu simplu. La întrebarea: de ce a ars un sat? — putem răspunde că a ars pentru că acolo erau case de lemn acoperite cu paie sau pentru că cineva le-a dat foc. În mod similar, răspunzând la întrebarea: de ce Ivan cel Groaznic a inițiat represalii singuroase împotriva boierilor? — se poate admite răspunsul că a făcut-o din cauză că era „crud” sau că fapte de acest tip trebuiau să contribuie la producerea unui alt

fapt, și anume la întărirea statului. Exemple asemănătoare oferă discuția asupra cauzelor împărțirii Poloniei, atunci când se indică, pe de o parte, așa-numitele cauze interne divers înțelese, iar, pe de altă parte, cauze externe.

După cum se vede, în analiza structurii realității (a procesului istoric) se pot cerceta cauzele anumitor evenimente (sau ale unor schimbări care au un caracter continuu), deci ale unor fapte-stări și fapte-procese (cf. cap. XI), având în vedere diverse probleme. Ne pot deci interesa fie structura sistemului (evident divers înțeleasă, de exemplu psihică, economică etc.), cu scopul de a indica o eventuală tendință spre schimbare, fie acele fapte (dinăuntru sau din afara sistemului) care, în baza unor legături mai generale, au determinat ca tendința unei structuri spre anumite schimbări să conducă realmente la acele schimbări. Cu alte cuvinte, ținând seama de distincția făcută la cap. XII în legătură cu studiul structurii procesului istoric, ne pot interesa fie condiționările apariției unui raport de cauză-efect, fie cauzele înseși (indirecte sau directe) ale unui fapt cunoscut (sau caracteristicile faptului) considerat ca efect. Să ne amintim de exemplul lui M. Bloch, citat în acel capitol, referitor la creșterea prețurilor în Franța în timpul lui Law, în care autorul deosebea cauzele și condițiile (vezi Fig. 38).

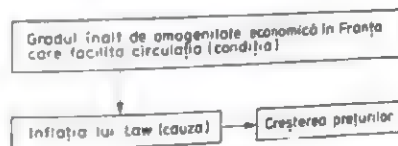

Fig. 38

Prima săgeată indicatoare — condiționarea — semnifică o explicație bazată pe starea de ansamblu a sistemului de fapte care ne interesează, iar a doua săgeată — cauza — o explicație strict cauzală.

Mai trebuie menționat că, atunci când efectuăm o explicație bazată pe starea sistemului, ne poate interesa fie structura sistemului (a faptelor) pe care-l examinăm drept cauză, fie structura sistemului față de care s-a produs, presupunem, acțiunea cauzei date. Cu alte cuvinte, ne întrebăm dacă sistemul era apt pentru ca în el să se producă anumite schimbări sau dacă era apt să provoace anumite schimbări într-un alt sistem. A vorbi, de exemplu, despre agresivitatea vecinilor ca de o cauză a împărțirii Poloniei are aceeași valoare ca și a vorbi de slăbiciunea Poloniei. În ambele cazuri dăm o explicație bazată pe o stare de fapt, indicând condițiile care nu sînt strict cauzele, dar care conduc, la rîndul lor, la cauze.

Cu toate că analiza structurii realității validează explicația bazată pe starea acestei realități, indicîndu-ne rolul determinant al acestei explicații în cunoașterea realității, din exemplele menționate rezultă însă că de cați în cunoașterea realității, din exemplele de explicație, parte care poate fi deosebită este numai o parte a procesului de explicație — în căutarea cauzelor (în sensul strict al acestui cuvînt). Istoricii își limitează adesea explicațiile, dar mai ales atunci cînd ei indică resursele psihice ale indivizilor drept cauză a comportării lor. În modelul psihologic al explicației, care a fost

dominant multă vreme în istorie și își găsește în continuare adepți printre cercetătorii care se conduc după „bunul simț” și nu după cunoștințe științifice, referirile la predispoziții, deci la indicarea, de exemplu, a unor astfel de trăsături ca ambiția, energia, bunătatea sau violența, era suficientă pentru a explica comportamentul persoanei examinate. Totuși, trebuie subliniat că, în cazul unei explicații complete a acțiunilor unor indivizi, predispozițiile psihice (care se formează pe baza experienței anterioare) trebuie luate și ele în considerare, în ciuda faptului că indicarea lor nu echivalează cu descoperirea cauzelor¹⁹.

În literatura metodologică explicația cu referire la starea sistemului (denumită de W. Dray rațională) este tratată fie ca un tip particular de explicație istorică necauzală, care nu recunoaște stările psihice ale indivizilor ca fiind fapte sau procese, deci care nu le recunoaște drept cauze (P. Gardiner, G. Ryle), fie ca o variantă a explicației cauzale, care nu se desfașoară însă după modelul clasic al lui Hempel, adică nu apelează la legi (W. Dray)²⁰ sau nu poate fi redusă la acest model (C. G. Hempel, W. H. Walsh).

Punctul nostru de vedere, după cum rezultă din cele de până acum, este următorul. Considerăm explicația bazată pe starea sistemului drept un tip special de explicație (specifică nu numai istoriei) care intră în procesul explicației cauzale, constituind o parte a acesteia explicative, fără însă să fie o variantă a ei. Găsim că opinia privind reducerea explicației bazată pe starea unui sistem la un model general de explicație în științele empirice reflectă mai bine practica istoricilor, ceea ce nu înseamnă că explicația de stare poate fi satisfăcătoare. Având în vedere această poziție, în cazul unei astfel de explicații facem apel și la anumite legi care demonstrează că anumite dispoziții (nu numai psihice, pentru că nu este vorba numai de acțiunile umane îndreptate spre un scop), în anumite circumstanțe, provoacă (sau în general provoacă) într-o clasă determinată de obiecte (nu numai de oameni) anumite reacții.

W. Dray, analizând exemplul lui Ryle cu geamul spart, spune că afirmația:

(1) „Geamul s-a spart fiind s-a aruncat în el cu o piatră” poate fi redusă la modelul lui Hempel (deoarece geamurile se sparg dacă sînt lovite cu o piatră), dar enunțul:

(2) „Geamul s-a spart fiind s-a aruncat în el cu o piatră deoarece era fragil” nu poate fi interpretată în acest fel deoarece explicația prin indicarea „fragilității sticlei” nu înseamnă a face apel la o lege. Dray însă afirmă că aici avem o referire la o generalizare explicativă, similară unei legi (*like a law*)²¹.

După părerea noastră, nu există o diferență substanțială între prima și a doua referire la legi. Și în cazul explicației prin referire la „fragilitatea” sticlei presupunem tacit că „obiectele fragile se sparg fiind sînt lovite cu o piatră”. Totul constă aici în includerea „geamului” în clasa obiectelor fragile (în sensul că se sparg ușor). Nu e greu de observat că în explicația (2), bazată pe starea sistemului, momentul aruncării pietrei a trebuit să fie luat în considerare în totalitatea raționamentului. Dacă am spune numai că geamul s-a spart fiindcă era fragil, am considera aceasta drept o afirmație inacceptabilă, incompletă, care are puțin de a face cu explicația. De unde se vede clar că explicația bazată pe starea unui sistem, chiar dacă se desfașoară conform modelului general al lui Hempel, care reflectă în general caracterul legii al realității, nu surprinde legătura fundamentală dintre cauză și efect.

Dray, care în fond recunoaște că explicația bazată pe starea sistemului, poate fi comparată cu modelul lui Hempel, nu extinde însă această părere la modul în care procedează istoricul, care se ocupă doar cu predispozițiile oamenilor. Dacă un istoric explică, de exemplu, comportamentul cuiva din trecut, să zicem, prin „ambiția” acelei persoane, atunci atrage atenția asupra unei eventuale caracteristici a unui singur individ, starea acestuia „fragilitatea” este o caracteristică generală a sticlei. Și totuși această critică nu este justă deoarece putem stabili (și acest lucru psihologia îl știe) care sînt reacțiile ce sînt legate în general cu anumite predispoziții ale omului. Este adevărat, nu toți oamenii sînt ambițioși, dar relația dintre ambiție și anumite tipuri de comportament stabilite de psihologi are un caracter general. De fapt nu orice sticlă este „fragilă”. Sînt multe feluri de sticlă întărită. Deci, ca și în cazul ambiției, cînd trebuie mai întîi să stabilească dacă persoana respectivă a fost ambițioasă pentru a trage de aici concluziile corespunzătoare, și atunci cînd am de-a face cu o sticlă spartă stabilește că era vorba de o categorie de sticlă care se putea sparge. Dacă se constată că era o sticlă „incașabilă” și cu care se putea sparge, nu pot să spun că „fragilitatea” a fost cauza toată această sticlă s-a spart, nu pot să spun că n-ar fi fost suficientă o piatră spargerii. În acest caz, cu siguranță că n-ar fi fost suficientă o piatră aruncată. Deci, în ceea ce privește obiectele și oamenii, avem de-a face cu anumite diferențe de grad: este posibil ca omul să aibă mai multe predispoziții individuale (predispoziții ce nu caracterizează fiecare persoană) decît un obiect neanimat. Pot să spun însă că în explicația mea operează, de exemplu, cu clasa oamenilor ambițioși la fel cum procedez cu clasa sticlei fragile. Faptul că obiectul dat (de exemplu rezistența la temperatură înaltă) numai o clasă (ceea ce ar însemna că există numai sticlă rezistentă la temperaturi înalte) nu schimbă situația.

Reamintim că, în concepția noastră, explicația bazată pe starea sistemului nu este echivalentul acestui concept din literatura de specialitate (de exemplu P. Gardiner), deoarece nu o limităm la explicarea motivațională a acțiunilor umane, considerînd-o ca o variantă a modelului lui Hempel de analiză cauzală, care se poate clasifica după modelul lui Hempel. În afară de aceasta, trebuie să atragem atenția cititorului că explicația prin referire la starea dispozițională (stări psihologice) nu epuizează formele de explicație a acțiunilor umane. Alături de explicația modernă, termenii stărilor psihice (care are de altfel, pentru istoricul modern, o arie explicativă foarte limitată, ea surprinzînd numai o singură dependență, adesea neinteresantă), acțiunile întreprinse de indivizi pot fi explicate, după cum am mai menționat, prin reconstituirea logicii de situație și în special a scopurilor. Deci atunci cînd spun că Disraeli, în 1846, a atacat în parlament pe Peel fiindcă era ambițios, nu epuizez prin această posibilitățile de a explica această acțiune. Pot să încerc, ceea ce este mai indicat pentru un istoric, să reconstitui scopul aceluia atac. Elementul ambiguității în cadrul acestei explicații mai complete va juca un rol secundar.

În explicația cu referire la starea caracteristică a unui sistem, raționamentul se desfașoară după modelul:

Premise:

(1) În general, ambiția este cauza unei atitudini agresive a individului

(2) Disraeli era ambițios

Concluzia:

(3) Atitudinea agresivă a lui Disraeli (și deci și atacul împotriva lui Peel) a fost cauzată (probabil) de ambiție.

Nu ne interesează aici faptul dacă legea (1) corespunde regulilor stabilite de psihologie, deoarece este vorba numai de o schemă care, după cum se vede, este o deducție slabă, bazată pe o lege cu caracter statistic.

6. Modul general de desfășurare a explicației cauzale: modelul lui Hempel

În legătură cu modelul lui Hempel, despre care am vorbit pe larg (cf. cap. VIII) și pe care l-am amintit de câteva ori în diverse situații, se pot distinge următoarele poziții:

(1) se consideră că acest model se referă numai la științele naturii (unde nu este vorba de o activitate umană: în cercetarea istorică nu există în general explicație cauzală);

(2) se consideră că există o unitate de principiu a explicației în diverse științe, ceea ce oferă posibilitatea de interpretare a explicațiilor cauzale în istorie conform modelului lui Hempel;

(3) se consideră că este posibil să se vorbească de aplicarea modelului lui Hempel în cercetarea istorică, dar acest model trebuie adaptat (în general sau numai în cazul explicațiilor istorice);

(4) se consideră că istoricul aplică explicația cauzală, dar acest lucru nu se face (sau nu se face în mod frecvent) conform unui model care să presupună apelul la legi (deci după modelul lui Hempel).

Poziția (1) este apărută numai de intuiționiști, care, în ceea ce privește explicarea acțiunilor umane, sînt adepții metodei „înțelegerii” prin empatie și nu prin reconstituirea scopurilor. În discuția referitoare la modelul lui Hempel, în general, ei se disociază de acest gen de metafizică.

Poziția (2), apărută printre alții de Popper și Hempel, consideră că modelul este o formă de idealizare a practicii explicației. De exemplu, istoricii, după cum afirmă Hempel, nu vorbesc explicit despre legi, ci doar le presupun într-o anumită măsură. Iată de ce, în cercetarea istorică, există încercări de explicație (explanation sketches). Hempel vorbește, de asemenea, de „schije pseudoexplicative”, care nu oferă nici măcar o indicație unde să se caute legile.

Poziția (3), reprezentată printre alții de M. Scriven, ține seama în atenția asupra caracterului legilor la care face apel istoricul (și nu numai istoricul) în timpul explicației. Acestea nu sînt sau nu sînt statistice (care permit numai obținerea unor concluzii probabile și nu foarte frecvent la enunțuri generale, dar acestea nu au statut de legi științifice; ele sînt truisme sub formă de enunțuri despre interdependențe („normic sentences” — după M. Scriven)²², „generalizări istorice” se referă la legi, dar acestea au un caracter specific²³. G. Ryle introduce o modificare (admisă și de alții) a acestui tip, afirmînd că istoricul nu deduc cauzele din conjuncția efectului cu legile, ci deduc efectul pe baza unor reguli logice „în concordanță cu legile”²⁴. În ceea ce

privește această opinie, se poate arăta ambiguitatea conceptului „în concordanță cu legile” în ultimă instanță, tot trebuie incluse în schema raționamentului, respectiv să se ajungă la modelul lui Hempel.

Poziția (4) poate fi interpretată într-un mod mai mult sau mai puțin accentuat. Într-un caz se poate face distincția între explicația cauzală care face apel la legi și explicația neraportată la legi. Așa gîndește, după cum știm, P. Gardiner, care face distincția între explicația prin logica de situație și explicația cauzală. Poziția extremistă (W. Dray) respinge orice legătură între explicația în istorie și legi. Istoricul, după opinia lui W. Dray, se poate lipsi total de legi²⁵.

În ce ne privește, respingem total punctele de vedere extremiste, și anume punctul de vedere (1) — deoarece el nu se poate concilia cu o interpretare științifică a explicației, și punctul de vedere (4) — pentru că, în forma sa cea mai radicală, nu este conform cu practica istoricilor. Ca model de explicație, îl acceptăm de la început, după cum am mai subliniat, schema lui Hempel. Admitem că în practica istorică avem de-a face mai degrabă cu „schije explicative” în care referirea la legi este ascunsă, deși poate fi întîlnită și explicația de tip clasic. Sînt necesare două observații: în ceea ce privește caracterul acestor legi la care face apel istoricul (explicit sau implicit). În primul rînd — se poate exprima concepția de vedere al metodologiei normative — se poate exprima concepția că, odată cu dezvoltarea cunoștințelor provenite din afara izvoarelor, explicațiile istoricului să se refere la enunțuri generale care pot fi, recunoscute ca legi științifice. Dacă interpretăm lucrurile în acest fel, atunci trebuie să admitem că modelul lui Hempel corespunde pe deplin structurii științei istorice. În al doilea rînd, — din observațiile practicii istorice în domeniul explicației rezultă, totuși, că la baza explicațiilor istorice arareori se află legi științifice veritabile. De altfel, în cazul unui mare număr de explicații nici nu e necesară raportarea la astfel de legi cîtă vreme putem face uz pe deplin de cunoștințele curente.

Trebuie deci să fim de acord cu autorii care subliniază caracterul „vag” al legilor de care face uz istoricul, ceea ce nu înseamnă că aceasta este o caracteristică generală a științei istoriei, ci, cel mult, că aceasta este situația în stadiul ei actual față de o parte din sarcinile ei revin.

Din observațiile noastre, bazate pe analiza unor studii concrete ale istoricilor polonezi și străini, rezultă că, în ceea ce privește explicația cauzală, în majoritatea cazurilor ei se referă, deși nu *expressis verbis*, la:

- (1) relațiile care au caracter de condiție suficientă,
- (2) relațiile cu caracter de condiție indispensabilă,
- (3) relațiile care au totodată caracter de condiție suficientă și indispensabilă,

(4) relațiile care indică o parte a condiției suficiente (condiție indispensabilă în situația dată).

Cunoștințele despre aceste relații pot avea formă de legi științifice, dar de enunțuri care îndeplinesc numai exigențele formale ale unei legi, lucru care nu rezultă din cercetări (enunțuri care tind să devină de *normic sentences like statements*) sau enunțuri generale cu caracter de această varietate de forme. (M. Scriven). Este sarcina metodologiei să prezinte această varietate de forme.

Într-un singur punct am vrea să extindem modelul deductiv al lui Hempel. Pentru istoric este important ca acest model să se refere la legile cu caracter statistic, deoarece adesea, cînd explicăm, nu obținem

un rezultat cert, ci unul probabil. Însuși Hempel (în alte lucrări ale sale) deosebește explicații de tipul:

Premise:

Aproape toți F sînt G

x este F

Concluzia:

Aproape sigur (cu mare probabilitate)

x este G

Acesta este un raționament pentru care am adoptat denumirea de deducție slabă²⁰.

Să trecem însă la discutarea modelului și a premisei sale.

În general, istoricul are numai o singură șansă de a descoperi cele adevărate cauze reale, deși trebuie spus de la început că nu este nici o șansă să nu este exclusă posibilitatea de a se ajunge la afirmații pe care le putem considera aparente. Folosind o metaforă, cauzele „nu pot fi luate de mână”. Chiar și în cele mai simple situații, în aparență pe deplin clare, abia putem avea siguranța, cum s-ar putea presupune, a unei legături cauzale. Ne putem aminti aici de o situație din practica lexicologică: „...”, se exemplu, un om nu moare în urma unei leziuni de cap (cum se observă un martor ocular, gata să jure că aceasta a fost cauza morții) și nu din cauza a unui atac de cord, survenit mai devreme decât leziunea de cap.

În marea majoritate a cazurilor, folosindu-ne de sensul amănunțit putem ajunge totuși la cauzele faptelor care ne interesează. În mod general, putem reconstitui acest lucru în felul următor:

(1) Pe baza tezei condiționării universale, care constituie fundamentul afirmației privind caracterul logic al relației (ci, ap. N), reținem că succesiunea evenimentelor este guvernată de anumite legi. Ele determină ca după faptele de tipul A să urmeze întotdeauna (sau în general, cînd legitatea are un caracter statistic) fenomene de tipul B.

(2) De aici rezultă că pentru a explica cauzal un fapt istoric oarecare (simplu sau complex), adică pentru a-l corela cu un alt fapt care este cauza sa, trebuie să recurgem (în mod tacit sau explicit) la o ordonare (sau la mai multe ordonări) care vorbește (vorbesec) de condiționarea reciprocă a faptelor de acest tip. Dar fiind că, după cum se știe, cîntările despre o ordonare, în general, le numim legi, a această referire privește legile care vorbesc despre o ordonare.

În acest fel abordează problema Hempel. El scrie, printre altele „Explicarea apariției unui eveniment de tipul E într-un anumit loc și într-un anumit timp constă, după cum se spune în mod obișnuit, în stabilirea cauzelor sau a factorilor care determină faptul E. Însă afirmația că o serie de evenimente — să zicem de tipul C_1, C_2, \dots, C_n — constituie cauza evenimentului de explicat arată că, potrivit unor legi generale, seria de evenimente respectivă este însoțită în mod regulat de un eveniment de tipul E. Astfel, explicația evenimentului în chestiune constă

(1) dintr-o serie de afirmații care stabilesc apariția unor evenimente C_1, \dots, C_n într-un loc și timp dat;

(2) dintr-o serie de ipoteze generale; trebuie ca

(a) afirmațiile ambelor grupe să fie suficient confirmate de experiență;

(b) din ambele grupe de afirmații să se poată deduce logic afirmația despre apariția faptului E”.

„Putem spune în general — arată mai departe Hempel — că grupa (1) stabilește condițiile care determină evenimentul explicat, în timp ce

grupa (2) conține legile generale pe care se bazează explicația; ele implică afirmația că oriunde se produce un eveniment de tipul descris în prima grupă, se produce și evenimentul de tipul celui explicat²². Această înseamnă că evenimentul explicat derivă logic din conjuncția tuturor evenimentelor acceptate drept cauze și a tuturor legilor. În mod simbolic acest model poate fi prezentat astfel:

L_1, L_2, \dots, L_n

C_1, C_2, \dots, C_n

e

unde e = explanandum (efect), L_1, L_2, \dots, L_n = legile (o parte din explanans), C_1, C_2, \dots, C_n = evenimentele admise drept cauze (așa numite condiții inițiale, partea a doua a explanans-ului) Șirul C_1, C_2, \dots, C_n poate fi vid în cazul explicării legilor.

Șirul L_1, L_2, \dots, L_n trebuie să conțină cel puțin un termen.

La începutul cercetării istorice cunoaște din izvoare numai e (efectul) dar întreabă despre e (sau C_1, \dots, C_n). După cum reiese din practica istorică, el are aici două posibilități:

(1) să-l asocieze pe e (evenimentul care este un efect) cu C_1, \dots, C_n (evenimentele luate drept cauze), deoarece știe (în baza cunoștințelor provenite din afara izvoarelor) că e aparține evenimentelor din clasa (de tipul) E (sau, utilizînd notarea simbolică, $e \in E$) și că E are întotdeauna drept cauză evenimentele de clasa (de tipul) L_1, \dots, L_n , respectiv că L_1, \dots, L_n este o condiție suficientă pentru producerea lui E ($L \rightarrow E$) sau că fără L_1, \dots, L_n nu se produce E, deci că L_1, \dots, L_n este condiția indispensabilă pentru apariția lui E ($\sim L \rightarrow \sim E$);

(2) uneori istoricul nu se poate referi la o lege generală sau la o lege generală suficient de precisă. El este obligat atunci să caute singur o astfel de determinare. Acest lucru se face pe baza metodei comparative, prin:

a) formularea unei ipoteze de lucru asupra relației $C_1, \dots, C_n \rightarrow e$;
b) verificarea ei, prin analiza altor situații, pentru a vedea dacă și în acele cazuri a fost întotdeauna cauzat de C_1, \dots, C_n .

Într-un astfel de caz explicația cauzală este totodată formularea unei dependențe mai generale (eventual a unei legi în sensul mai restrîns al acestui cuvînt). Așa a procedat Rutkowski cînd a investigat cauzele dezvoltării economiei domeniului feudal. Vom examina acest exemplu în continuare. Este limpede că ambele procedee reprezintă în ultimă instanță aceeași explicație, care se desfășoară după modelul lui Hempel. Totuși, în practica istorică, situația vizată de model nu se întîlnește întotdeauna, așa încît nu se poate spune întotdeauna (ci numai arareori) în concluzie că a este condiția suficientă pentru b .

Observarea practicii de cercetare în istorie arată că istoricii stabilesc dependența de diverse tipuri între fapte fie condiționate, fie necondiționate. Deci, pentru a constata ce semnificație are termenul „cauză” (motiv, factor etc.) utilizat de ei, trebuie să facem, pe cît este posibil, investigații pentru a descoperi (evident atunci cînd afirmația este formulată suficient de limpede²³) ce tip de relații cauzale leagă faptele descrise de ei ca fapte aflate în stare de dependență cauzală.

Înainte de a face alte considerații, dăm cîteva alte concepte fundamentale, necesare aici.

(1) A este o condiție suficientă pentru B, ceea ce înseamnă că întotdeauna când apare A apare și B. În interpretare statistică spunem că probabilitatea relativă de apariție a lui B când s-a produs A este egală cu unu: $p(B/A)=1$

(2) A este o condiție necesară pentru B, ceea ce înseamnă că B apare numai atunci când anterior apare A, sau, cu alte cuvinte, că B nu apare niciodată dacă mai înainte nu apare A. Formula statistică va fi: $p(B/\sim A)=0$

(3) A este o condiție necesară și suficientă pentru B, ceea ce înseamnă că B apare întotdeauna atunci și numai atunci când apare înainte A și nu apare niciodată dacă mai înainte n-a apărut A. Formula statistică va fi: $p(B/A)=1$, $p(B/\sim A)=0$.

(4) A nu este o condiție nici suficientă, nici necesară pentru B în schimb este o componentă necesară a condiției suficiente C. Cu alte cuvinte, este o condiție necesară în situația dată. Formulele statistice sînt o combinație a celor menționate anterior, luîndu-se în considerare alte condiții sau alte componente ale condiției. Un eveniment de tip A este o condiție necesară într-o situație dată pentru apariția unui eveniment de tip B, dacă celelalte componente ale acestei situații față de A nu sînt suficiente pentru apariția lui B. Se poate spune și mai exact că un eveniment de tipul A este, pentru o situație de tipul X, o condiție necesară pentru apariția lui B, sau o componentă necesară a condiției suficiente pentru apariția lui B dacă: a) întotdeauna cînd survine un eveniment de tipul A și sînt prezente circumstanțele de tipul X survine B; b) nici A singur fără X, nici X singur fără A nu sînt suficiente pentru producerea lui B.

(5) A este o condiție favorabilă pentru producerea lui B atunci cînd nu este nici condiție suficientă, nici necesară, nici o condiție necesară într-o situație dată, ci constituie numai o componentă (care nu are caracter necesar) a situației X care intră în joc în cazul unei condiții necesare într-o situație dată.

Referitor la (1), trebuie menționat că atunci cînd A este o condiție suficientă, dar nu necesară pentru B, aceasta înseamnă că există alte condiții (de alternativă) suficiente pentru producerea lui B. Dacă afirmăm că întotdeauna cînd plouă strada devine umedă, aceasta nu exclude o afirmație de tipul: întotdeauna cînd se stropțește strada cu mașina este umed etc. La fel, afirmația că, de obicei, cînd crește impozitele crește nemulțumirea populației nu exclude afirmația de tipul: în mod obișnuit cînd cresc prețurile crește nemulțumirea populației etc.

Referitor la (2), cînd A este o condiție necesară (dar insuficientă) pentru B, trebuie arătat că există cel puțin o categorie de evenimente (complementare — cum le numește S. Nowak)²⁹, care, împreună cu A, formează o condiție suficientă pentru B, adică sînt necesare în această într-o situație este de a avea arme corespunzătoare, însă nu este suficient pentru a atinge acest țel. Condiția „de a poseda arme corespunzătoare” trebuie completată, după cum se știe, cu alte condiții, cum sînt: o armă morală al ostășilor, o înaltă calitate a comandamentului, un bun etc. Ne putem întreba care dintre condițiile enumerate (și altele) completează condiția noastră necesară (de a poseda arme corespunzătoare), deci, dacă întotdeauna atunci cînd există arme adecvate și o armată suficient de numeroasă se poate câștiga o bătălie. Răspundem negativ, de-

oarece știm că nu este întotdeauna așa. Adăugînd la aceasta condiția privind la calitatea comandamentului și apoi, eventual, alte cîteva, de respingînd unele condiții, ne apropiem de afirmația de tipul: întotdeauna cînd sînt îndeplinite condițiile a_1, \dots, a_n lupta va fi câștigată.

Se observă ușor că în acest mod am obținut o afirmație care oferă simultan condiția suficientă și necesară. Aceasta înseamnă că întotdeauna și numai atunci cînd sînt satisfăcute condițiile a_1, \dots, a_n se câștigă bătălia. Totodată, am realizat astfel și explicația mai precisă a conceptului (3).

Conceptul (4) reclamă și el unele lămuriri. El este mai complex decît conceptul (1), (2) și (3), avînd în vedere fie explicația prin referire la starea sistemului, fie cea strict cauzală, în timp ce conceptul de condiție necesară într-o situație dată, deosebit de apropiat de explicațiile istorice, cuprinde simultan cele două genuri de explicație. Condiția necesară într-o situație dată arată atît structura sistemului (situația dată), cît și factorul oarecum extern față de acest sistem. Aceasta se aplică, de exemplu, la afirmația că, în situația Poloniei din secolul al XVIII-lea (adică în situația de stat slab din punct de vedere economic și politic, înconjurat de vecini cu forțe tot mai mari), cauza împărțirii țării au constituit-o tendințele anexioniste ale vecinilor. Se știe însă că nu întotdeauna și nu numai atunci cînd există tendințe expansioniste ale vecinilor, statele care se învecinează cu ei decad. Statul polonez a decăzut atunci cînd împotriva lui s-a manifestat violența statelor vecine deoarece era în general un stat slab.

Pentru a caracteriza cu mai mare exactitate condiția favorabilă (5) revenim la exemplul privind condițiile câștigării unei bătălii. Analizînd condițiile enumerate acolo, găsim unele pe care nu le-am inclus nici în cele suficiente, nici în cele necesare. A avea un armament corespunzător poate fi considerat un fapt ce constituie o condiție necesară pentru câștigarea bătăliei (numai atunci cînd armata este înarmată poate câștiga o bătălie, dar aceasta nu înseamnă că așa este întotdeauna); același lucru s-ar putea spune despre mărimea corespunzătoare a armatei. Dar ne îndoiim că o înaltă calitate a comandamentului (evident nu este vorba de o calitate suficientă sau medie), un spate bun, un bun transport etc. sînt condiții necesare pentru câștigarea bătăliei. Se știe că s-au câștigat bătălii nu numai atunci cînd comandamentul părții învingătoare era deosebit de talentat, moralul ostășilor ridicat sau exista o bună aprovizionare. Influența acestor factori (dară am constatat existența lor) în câștigarea bătăliei este, evident, nelindolnică, deși putem fi convinși că și fără ei bătălia respectivă ar fi fost oricum câștigată, chiar dacă victoriile ar fi fost oarecum altele. După cum se vede, condițiile favorabile sînt componente X care nu au un caracter necesar pentru producerea evenimentului B. În situația X aceste condiții pot să lipsească, însă B survine, deși poate avea oarecum o altă formă decît în cazul în care ar fi acționat aceste condiții. În măsura în care ele nu sînt necesare pentru producerea însăși a evenimentului, în aceeași măsură evenimentul se prezintă altfel fără ele. În acest sens, condițiile favorizante sînt legate deci, ca și condițiile necesare dintr-o situație dată, de situația dată într-o altă situație, aceleași condiții pot acționa cu totul altfel (de exemplu efectul diferit al unei slabe recolte de cereale asupra venitului unui capitalist și asupra venitului unui producător feudal).

Mai trebuie observat că fiecare eveniment are condițiile sale suficiente și totodată indispensabile. Aceasta înseamnă că evenimentele (fap-

tele) sînt concepute în acest caz numai ca elemente ale unor clase. Dacă am considera că faptele istorice sînt absolut irepetabile, n-am avea posibilitatea de a raporta la ele condiția suficientă sau necesară. Legile formulate în mod statistic arată că nu cunoaștem complet aceste condiții sau că nu putem să le prezentăm altfel din cauza structurii realității.

7. Explicația prin condițiile suficiente și necesare

O explicație completă care să aibă în vedere atât condițiile suficiente, cit și a celor necesare se întîlnește destul de rar în lucrările de istorie. Un exemplu îl constituie lucrările lui J. Rutkowski. Corectînd cauzele dezvoltării economiei de tip feudal în țările din estul Elbei, în timpurile moderne, acest autor a analizat circumstanțele care erau suficiente pentru apariția acestei economii. El respinge ca eventuală cauză a acestui fenomen ușurința comercializării grînelor, deoarece e singură „ușurința vînzării grînelor nu este suficientă pentru apariția economiei de tip feudal”. El respinge, de asemenea, drept cauză exportul grînelor în îndepărtate, „deoarece în Europa Occidentală existau vaste teritorii exportatoare de cereale spre centre urbane destul de îndepărtate”. El citează, ca exemplu, Bretonia și împrejurimile Orleans-ului în Franța, Sicilia, Apulia și Marche Anconitana în Italia, în care însă nu s-a dezvoltat iobăgia. În sfîrșit, el respinge ca eventuală cauză și transformarea vechii economii feudale în teurgie de mercenari (ceea ce a putut să se întâmple în unele țări de reorganizarea hunurilor posedați), deoarece „domnia feudală nu a apărut în Europa Occidentală unde au avut loc aceleași transformări în organizarea militară”. După cum se vede, nici una din aceste circumstanțe examinate luate separat nu a fost suficientă pentru dezvoltarea economiei de tip feudal, deoarece cunoaștem situații în care aceste circumstanțe s-au manifestat, dar nu s-a produs dezvoltarea acestui asemenea gen de economie. Ca urmare a acestor analize comparative efectuate, Rutkowski a ajuns la concluzia că numai prezența concomitentă a posibilității de a vinde produsele agricole, în principal cereale, și a intensificării aservirii țărănimii (și anume legarea de pămînt, depădarea țărilor de o parte și creșterea autorității jurisdicției patrimoniale) erau suficiente sau erau o condiție suficientă pentru apariția economiei bazate pe exploatarea iobagilor, fiindcă întotdeauna unde s-au manifestat aceste circumstanțe s-a putut observa dezvoltarea unui astfel de tip de economie.

În exemplul citat, J. Rutkowski scrie mai departe că, în măsura în care ușurința de a vinde cereale și iobăgia sînt suficiente împreună pentru dezvoltarea unei economii de tip feudal, în aceeași măsură fiecare din aceste circumstanțe este indispensabilă pentru dezvoltarea unei astfel de economii. „Ușurința de desfacere a produselor agricole — scrie Rutkowski — este o condiție necesară pentru apariția unei mari întreprinderi agricole” și adaugă că, „apenas apariția moșilor cu iobagi, este necesară existența celui de-al doilea factor din cei menționați mai sus, anume intensificarea aservirii țăranimii”.

Acesta înseamnă că numai atunci cînd a avut loc o desfacere ușoară a grînelor și numai atunci cînd a existat iobăgia s-a dezvoltat economia de tip feudal. În exemplul dat de Rutkowski, condițiile necesare și suficiente sînt puse în evidență circumstanțele care sînt absolut necesare pentru producerea fenomenului explicat, adică a economiei de tip feudal. Totodată, este relevantă și condiția suficientă pentru un asemenea eveniment.

Explicația s-a desfășurat aici după modelul:

(1) **Lege:** Întotdeauna și numai atunci cînd are loc în același timp o ușurință de vînzare a produselor agricole și o intensificare a aservirii țăranilor se dezvoltă o economie de tip feudal.

(2) **Condiție:** În regiunile din estul Elbei a existat în epoca modernă posibilitatea de a vinde ușor produsele agricole și, respectiv, o intensificare a aservirii țăranimii.

(3) **Efectul:** În regiunile din estul Elbei se dezvoltă în epoca modernă o economie de tip feudal. În acest caz, autorul a formulat el însuși o lege și a operat în mod explicit cu modelul lui Hempel. Istoricul se dovedește a fi un „producător” de legi și nu numai un consumator al lor — cum se reproșează adesea istoriei. Reproșul este „statistic” just, dar e injust dacă este interpretat „fără excepție”. Exemplul analizat este o confirmare excelentă a faptului că istoricii pot pătrunde și pătrund pe calea legilor și a teoriilor.

8. Explicația prin condițiile suficiente

În exemplul dat, autorul a folosit în mod explicit termenul „condiție suficientă”, așa încît n-a dat naștere la nici un fel de îndoielă cu privire la relațiile constatate de el. Uneori istoricii nu folosesc acest termen, dar se poate presupune că se gîndesc la acest tip de dependență. Putem pune, uneori, o condiție suficientă, de exemplu, atunci cînd Rutkowski spune că pentru proprietarii de pămînt care-și îngrijeau personal gospodăria, venitul din moșii era de obicei de regulă să depășească venitul ce putea fi realizat prin arendare și de aceea (după opinia lui Rutkowski) reformele privind arende din Polonia secolului al XVIII-lea n-au cuprins în general nobilimea medie. Se pare, deci, că întotdeauna cînd un grup de stăpîni de pămînt pot suferi o pierdere ca urmare a introducerii unor reforme vizînd proprietatea lor, atunci majoritatea membrilor acestui grup nu introduc aceste reforme de bunăvoie.

Interpretîndu-l ca pe o condiție suficientă este adesea înfîntată în analiză cauză pentru a mulțumile efectuate de alții. De exemplu, P. Bujak scrie că iobăgia țăranilor n-a constituit cauza de apariție a desfructuării, deoarece s-a manifestat și în alte țări și „dacă în unele țări opresiunea țăranilor n-a reprezentat un obstacol pentru viața și sănătatea, atunci nu putea constitui un impediment nici pentru statul polonez”. Cu alte cuvinte, după părerea lui Bujak, iobăgia nu a constituit cauza de apariție a desfructuării, deoarece pot fi întîlnite și alte țări în care a existat iobăgia, dar care nu au decăzut. Critica lui Bujak este convingătoare numai pînă la de la promisiunea de a concepe cauza ca o condiție suficientă.

O interpretare similară a cauzei o întîlnim în analiza critică efectuată de J. Tazbir. Acest autor scrie că aptitudinile și cunoștințele teoretice nu explică convertirea în masă a nobililor la biserica romano-catolică deoarece și ananismul avea lideri talentați și scriitori eminenți și cu toate acestea doar o mică parte a gleatelor a urmat învățăturile lor. Calitățile personale ale capilor catolicismului — conchide Tazbir — nu au constituit deci cauza succesului bisericii catolice și „înfrîngerii Reformei”. Și aici, ca și în alte cazuri, concluzia este că nu numai dacă se admite faptul potrivit căruia cauza este interpretată ca o condiție suficientă. În cazul unei alte interpretări de „cauză”, același raționament n-ar fi corect, cu tot caracterului său aparent sugestiv.

Explicația prin intermediul cauzelor interpretate drept condiții suficiente ale faptelor este relativ rar întâlnită în studiile de istorie. Totuși, poate fi întâlnită acolo unde se explică procesele de masă, ca atunci când se interpretează spontan reformele economice de către majoritatea proprietarilor de pământ sau când are loc răspindirea largă a unei ideologii.

În general, se poate spune că explicația prin condiții suficiente fără cunoașterea condițiilor necesare este destul de primitivă, deoarece ea nu indică o alternativă a condițiilor suficiente.

9. Explicația prin condițiile necesare

În exemplul lui Rutkowski, deja analizat, despre cauzele dezvoltării economiei funciare bazate pe iobăgie, am avut de-a face cu explicația prin condițiile necesare. În general, însă, definirea rolului explicativ al acestor condiții prezintă numeroase dificultăți. Dacă o condiție suficientă, stabilind o relație pozitivă, ne oferă întotdeauna un bagaj de cunoștințe considerabil despre legăturile dintre fapte, în general, totuși numai cunoașterea condițiilor necesare este interesantă pentru cercetător, acestea având în vedere legăturile cele mai importante. Pentru producerea fiecărui eveniment este necesar un număr infinit de condiții necesare, dar timp pentru același eveniment numărul condițiilor suficiente este limitat. Așadar, istoricul respinge la limită seri întregi de condiții necesare și se ocupă numai de acelea care sînt cele mai apropiate de efectul cercetat (faptul B). În acest fel, căutînd condiții necesare, istoricul se apropie totodată de descoperirea condițiilor suficiente. O astfel de situație o întâlnim, în forma sa clasică, în explicația lui Rutkowski. Căutarea condițiilor necesare ale dezvoltării economiei de tip feudal, înseamnă totodată și descoperirea condiției suficiente, care, în acest caz, este de-a dreptul condițiile necesare (posibilitatea de a vinde ușor cerealele) și intensificarea aservirii țăranilor.

De obicei, istoricul nu „se apropie” atât de mult de condițiile suficiente. În general, condițiile necesare propuse de el stabilesc aria de răspundere a condițiilor neinteresante pentru cercetare. De exemplu, dacă afirmăm că dezvoltarea orașelor, a fost o condiție necesară pentru apariția capitalismului, nu înseamnă să susținem că aceasta reprezintă o condiție suficientă (hîndă știu că nu întotdeauna când s-au dezvoltat orașele a apărut capitalismul), dar reduce la condiția necesară — dezvoltarea orașelor — condiții precum existența diviziunii sociale a muncii, existența surplusului de produse etc., etc., ajungînd pînă la existența, în general, a vieții pe pământ, care este de fapt și ea o condiție necesară pentru dezvoltarea capitalismului. Această situație este ilustrată de Fig. 39.

În acest lanț firească verigă este o condiție necesară pentru următoarea istorică care analizează astfel de lanțuri cauzale le intrerupe oftîm aproape posibil cu faptul cercetat. După cum se vede, explicația prin condițiile necesare este asemănătoare explicației genetice.

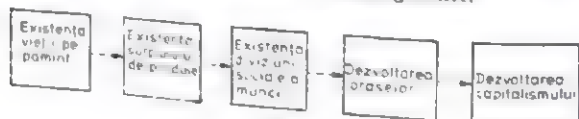

Fig. 39

Pentru ilustrare, dăm încă un exemplu, aparținînd lui E. Rostowski. Acest autor, scriînd despre reforma lui Paweł Brzostowski, afirmă că „o condiție obiectivă care permite trecerea laarendă este premisa simplă ca țăranul să aibă ce vinde și unde vinde” și că, legat de aceasta, „trebuie să posede pământ mai mult decît ar fi necesar pentru hrănirea unei familii de țăran iobagi, trebuie să fie bine dotat cu atele și uneelte”, „să dispună de mină de lucru suficientă” și „să fie în contact cu piața”.

Citînd acest text, presupunem că, după părerea autorului, numai atunci cînd țăranul ar avea ce vinde și unde vinde ar putea să se producă transformarea iobagului în arendaș și, ca urmare, posibilitatea țăranilor de a avea o producție de mărfuri ar reprezenta o condiție necesară pentru înlocuirea iobăgiei prin arendă. S-ar putea spune însă cu o oarecare precauție că o condiție necesară pentru stabilitatea reformelor privind arenzile era ca țăranul arendaș să-și poată plăti arenda și, legat de aceasta, să poată produce suficient de mult pentru vânzare și să vîndă.

Am analizat pe scurt explicațiile prin condițiile suficiente și cele prin condițiile necesare ale evenimentelor. Diferențele dintre ele nu ne permit însă să sesizăm sensul unei părți înseminate din explicațiile cauzale întîlnite în cercetările istorice.

10. Explicația prin condițiile necesare ale unei situații date

În literatura istorică se pot întîlni mult mai des explicații în care nu se indică nici condiția suficientă, nici condiția necesară, dar se indică circumstanțele necesare pentru producerea fenomenului într-o situație istorică concretă — deci nu în orice situație, ca în cazul condiției necesare. Atunci avem de-a face cu o cauză înțeleasă ca o condiție necesară în situația dată, denumită și componentă necesară a unei dintre condițiile posibile suficiente. Diferența dintre acest tip de condiție și condiția necesară este esențială, dar nu este întotdeauna vizibilă; ea poate fi ilustrată mai bine printr-un exemplu.

Explicînd procesul de unificare a statului polonez între secolele al XIII-lea și al XIV-lea, J. Baszkiewicz²³ scria că dezvoltarea economică care consta în lichidarea izolării economice a diverselor domenii și lărgirea schimbului de mărfuri a reprezentat condiția necesară a acestuia. La prima vedere s-ar putea crede că este vorba aici de o condiție denumită de noi condiție necesară și, deci, de afirmația că numai atunci cînd are loc dezvoltarea economică a țărilor avem de-a face cu un proces de unificare politică. Totuși, autorul realizează perfect că adesea s-au format state unitare în condițiile izolării economice a diverselor teritorii și deci pot apărea state unificate nu numai atunci cînd are loc dezvoltarea economică care face să iasă din izolarea economică diversele teritorii dintr-o țară. Așadar, pe Baszkiewicz nu-l preocupă deloc afirmația că dezvoltarea relațiilor comerciale este indispensabilă pentru unificarea statului. În schimb, acest autor susține că dezvoltarea economică era indispensabilă pentru unificare în condițiile Poloniei din secolul al XIII-lea, căci dacă în Polonia acestui secol n-ar fi avut loc o astfel de dezvoltare economică, atunci nu s-ar fi produs unificarea statului. Se poate deci afirma, fără riscul de a intra într-o contradicție, că o anume circumstanță reprezintă condiția necesară pentru producerea unor evenimente de un anumit tip, înțelegînd însă că nu numai atunci cînd apare o astfel de împrejurare se produce acel eveniment.

inversa condiției defavorizante. Este evident că oricare dintre aceste condiții favorizante sau defavorizante își găsește justificarea într-o lege generală oarecare. Dacă spunem că a a favorizat apariția lui b este numai pentru că știm că evenimentele de tipul A (din care face parte a) favorizează (întotdeauna sau în general) evenimentele de tipul B (din care face parte b).

Iată un exemplu de stabilire a condițiilor defavorizante: „Se poate demonstra că, potrivit principiilor economiei politice generale, abolirea legii cu privire la cereale ar fi trebuit să ducă la o scădere permanentă a prețului grâului în Anglia. Dar această scădere nu s-a produs imediat. Faptul poate fi explicat prin intervenția unor împrejurări — cum ar fi proasta recoltă de cartofi, războiul din Crimeea și, în special, deprecieră aurului — care au contribuit la menținerea prețurilor până în anul 1862, deși comerțul era liber⁴⁴.

13. Explicația prin cauzele directe și indirecte

Cercetînd cauzele unui eveniment, istoricii nu indică întotdeauna împrejurările care se află în legătură directă cu acesta. Adesea ei menţionează drept cauze acele împrejurări care au numai o legătură îndirectă cu evenimentul examinat, după cum se poate vedea din Fig. 40.

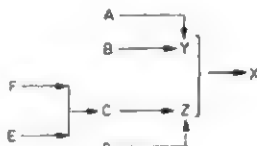

Fig. 40

Să examinăm, ca exemplu, câteva explicații privind dezvoltarea economiei de tip feudal din secolul al XVI-lea în țările situate la est de Elba.

J. Rutkowski a arătat, după cum am văzut, că posibilitatea de a vinde ușor grânele și iobăgia au reprezentat condiția necesară și totodată suficientă pentru apariția sistemului feudal⁴⁵.

W. Rusiński scria că „fără a subestima cîtăși de puțin influența altor factori asupra dezvoltării sistemului feudal, trebuie spus că doi dintre ei au avut o influență decisivă asupra acestei dezvoltări. Primul a fost o conjunctură favorabilă pentru produsele agricole în Occident, iar al doilea influența decisivă asupra afacerilor de stat și mina liberă față de țărani pe care le-a obținut nobilimea în țările din Europa răsăriteană”.

B. Zientara a constatat însă că „principala cauză a apariției sistemului feudal pe teritoriile din estul Elbei a constituit-o raportul de forțe existent între clase. Piețele de desfacere străine favorabile pentru nobili și, legată de acestea, expansiunea capitalului vest-european au permis doar transformarea posibilităților existente de subjugare a țăranilor de către șleahță în realitate”⁴⁷. Vorbind despre raportul de forțe existent între clase, Zientara se gîndește la situația caracterizată în primul rînd prin slăbiciunea orașelor.

Toate aceste explicații pot fi ilustrate cu ajutorul schemei următoare:

D) Raportul de forțe între clase, care se caracterizează prin alibiunea orașelor

C) nobilimea dătigă o influență decisivă asupra problemelor de stat

A) intensificarea aerisirii țării-zile

B) posibilitatea de a vinde ușor produsele agricole.

} dezvoltarea economiei de tip feudal

Este ușor de observat că primul din autorii citați explică dezvoltarea feudalismului prin circumstanțele pe care le-am notat în schemă cu A și B; al doilea menționează ca factori decisivi pe B și C, iar al treilea socotește drept cauză principală pe D.

14. Explicația genetică și descrierea genetică

Unul dintre tipurile de explicație din domeniul istoriei este explicația genetică, la care se apelează atunci când trebuie să se răspundă nu la întrebarea „de ce”, ci la întrebarea „cum”. Unii autori, care combat ideea unei prezențe largi în istorie a modelului ipotetico-deductiv, afirmă că istoriei îi este proprie explicația genetică — ca tip fundamental (W. B. Gaile) ⁴⁵ sau ca unul dintre tipurile de explicație istorică (W. Dray) ⁴⁶ în special atunci când este vorba de fapte simple, deci inclusiv de acțiuni individuale. Ei susțin că, pentru a explica astfel de fapte, este suficient să se prezinte o suită neîntreruptă de evenimente, reconstituită pe baza izvoarelor, cum de altfel fac cel mai adesea istoricii. Judecățile de acest tip trebuie să constituie și una dintre bazele teoretice pentru explicarea acțiunilor individuale prin metoda „intropatiei”, ca în cazul, de pildă, când comparăm o succesiune a interacțiunilor și reacțiilor cunoscută nouă din propria experiență internă cu o succesiune (căreia îi lipsesc, evident, unele „verigi”) observată (prin izvoare) la un alt individ și-i completăm lipsurile susținând că nu facem apel la legi ⁴⁷. W. Dray (și alții, precum A. Donagan) consideră chiar că aceasta reprezintă un mod particular de explicare a evenimentelor, oferind astfel o explicație completă ⁴⁸.

Mecanismul explicației genetice este în așa fel conceput, încât fiecare fapt dintr-o serie de fapte care se succed cronologic este o condiție necesară pentru producerea faptului următor (W. Galle, E. Nagel). Necesara Dray exclude aici apelul la condiția necesară, afirmând că la nivelul Dray exclude aici apelul la condiția necesară, afirmând că la nivelul Dray exclude aici apelul la condiția necesară, afirmând că la nivelul

Se pare că ar trebui deosebite două tipuri a ceea ce s-a numit în literatura de specialitate "teoria evoluției". În primul rând, este vorba de o teorie explicativă, care ar explica evoluția speciilor, în funcție de condițiile de mediu și de selecția naturală. În al doilea rând, este vorba de o teorie de stabilire a timpului, care ar stabili durata timpului necesar pentru ca o specie să evolueze într-o altă specie. Această teorie de stabilire a timpului este cea care este în discuție în prezent.

$F_1 \rightarrow F_2 \rightarrow F_3 \rightarrow F_4 \rightarrow \dots \rightarrow F_n$ (F_n reprezintă faptul netic). Într-o astfel de serie evenimente succesive sînt tratate ca niște condiții necesare pentru apariția următoarelor, adică se consideră că faptul ulterior nu s-ar fi produs fără cel precedent.

Iată un fragment din cartea lui W. Tokarz, în care arată cum au pus insurgenții stăpânire pe Varșovia în aprilie 1794:

....după retragerea lui Igelström din Varșovia, rușii s-au mai apărut pe strada Miłkowska până la ora 17. Rezistența lor îndelungată, extensivă de îndrăgă, a sursat pentru moment atenția polonezilor de la retragerea trupelor rămase în Palatul Republicii, facilitându-le acestora sarcina Rezistența rușilor s-a concentrat în două puncte: în palatul Żaluzki, care a fost cucerit la ora 17, și în mănăstirea capucinilor, care a fost luată cu asalt cu o oră sau două mai devreme⁵³.

În mod similar, cînd prezentăm stadiile de dezvoltare ale orașului X (începînd cu prima sa așezare) sau ale unei bălăii răspundem la întrebările: cum s-a întîmplat că orașul X s-a dezvoltat? Cum s-a făcut că a învins partea A și nu partea B? etc. Aceste întrebări sînt esențiale, dar nu pot înlocui întrebările: de ce s-a dezvoltat orașul X?; de ce a învins partea A?, deoarece primele sînt întrebări factografice, care se încadrează în modelul de întrebare: ce a fost?, și nu întrebări explicative: de ce a fost așa? Cu alte cuvinte, acest tip de explicație trebuie inclus în descrierea faptelor (stabilirea faptelor), separînd în cadrul acestuia descrierea genetică, adică descrierea faptelor legate printr-o condiție necesară. Realizarea unei astfel de descrieri este una din principalele sarcini ale sintezei istorice (cf. cap. XXII).

Al doilea tip de explicație genetică constă în faptul că istoricul, aflîndu-se în fața unei anumite succesiuni de evenimente, se străduiește să completeze eventualele lipsuri din serie:

$$F_1 \rightarrow F_2 \rightarrow F_3 \rightarrow F_{n+1} \rightarrow F_{n+2} \rightarrow \dots$$

Acesta este propriu-zis un fragment al primului din tipurile menționate. În cazul primului tip, istoricul era preocupat de ultimul fapt din serie, căruia îi era subordonată descrierea, însă și aici poate fi vorba de un astfel de lucru, dar mai întîi se răspunde la întrebarea de tipul: ce se putea întîmpla după faptul x? sau: de ce fapt putea fi precedat faptul x? Deci în seria dată trebuie stabilite faptele succesive: F_1, F_{n-1} etc.; F_{n+2} etc.; F_{n+3} etc. Completarea lipsurilor constă în:

(1) recurgerea la o lege care susține că după un fapt de tipul F_n urmează întotdeauna ori în general un fapt de tipul F_{n+1} , sau că un fapt de tipul F_n este necesar pentru producerea lui F_{n+1} (în cazul prognozelor);

(2) referirea la o lege conform căreia pentru producerea unui fapt de tipul F_n este necesară existența unui fapt de tipul F_{n-1} sau recurgerea la condiția necesară că, în general, fără faptul F_{n-1} , nu se produce faptul F_n ;

(3) compararea celor mai apropiate elemente cunoscute și recurgerea la legea conform căreia întotdeauna sau în general drumul de la F_n la F_{n+2} trece prin F_{n+1} . Este ușor de observat că aceasta semnifică și răspunsul la întrebarea factografică — ce a fost? Spre deosebire de primul tip, de prezentare a scrii de evenimente, este vorba aici de a se stabili faptele despre care lipsesc informații în izvoare, deci de stabilirea indirectă a faptelor. O astfel de completare a lipsurilor îi este folositoare istoricului în primul rînd pentru a construi imaginea întregului fragment de realitate cercetat.

A considera explicația genetică drept o formă fundamentală sau una dintre formele fundamentale ale explicației în istorie constituie o profundă neînțelegere, deoarece aici se confundă faptul potrivit căruia narațiunea istorică stabilește în mare măsură seria de evenimente ordonate corespunzător — de unde rezultă imaginea „genetică” a narațiunii — cu faptul explicației cauzale însăși. După cum reiese din numeroasele

exemple menționate, istoricul realizează în general diferența dintre explicația cauzală și narațiunea genetică. În aceasta din urmă el include adesea rezultatele explicației cauzale. De exemplu, după ce stabilește cauzele dezvoltării economiei feudale, istoricul construiește o succesiune genetică corespunzătoare care descrie, să zicem, dezvoltarea acestei economii în Polonia. El va constata deci, în primul rînd, dezvoltarea posibilităților de vânzare a cerealelor și situația în domeniul forțelor de muncă și abia apoi va trece la discutarea consecințelor acestor fapte. Numai necunoașterea problemelor reale ale activității istoricului poate explica considerarea descrierii genetice ca fiind identică cu explicația cauzală. Explicația genetică dacă nu se manifestă altfel, este fixată implicit în șirurile genetice prezentate de istoric.

Problema explicației genetice nu există deci ca o problemă separată a explicației cauzale în istorie. Se poate vorbi numai de o descriere genetică sau de o explicație genetică fără a specifica că este vorba de o explicație cauzală. Nu includem aici cazurile deja analizate, cînd cineva, interesat de originea unui eveniment, dorește o explicație cauzală. Descrierea genetică este legată în istorie de sinteză.

NOTE

1. Din *Wielka Encyklopedia Powszechna PWN* [Marea enciclopedie universală PWN], vol. 6, p. 495.
2. *Ibidem*, vol. 5, p. 467.
3. Așa este la S. Ossowski, *O osobliwościach nauk społecznych* [Despre particularitățile științelor sociale], Warszawa, 1962, p. 232 și urm.
4. S. Nowak, *Studia z metodologii nauk społecznych*, op. cit., p. 183 și urm. (capitolul intitulat, *Observacja i rozumienia ludzich zachowań a problemy budowy teorii* [Observarea și înțelegerea comportamentului uman și problemele de construcție a teoriei]).
5. Conform terminologiei noastre, înțelegerea extra-psihologică cuprinde: (1) înțelegerea structurală (rolul elementului în sistem); (2) înțelegerea reductivă (reducerea unui complex de soluții la soluțiile fundamentale); (3) înțelegerea informativă (a codului sursei de informație de exemplu a limbii, avonului informativ); (4) înțelegerea cauzală (înțelegerea cauzelor); (5) înțelegerea generală (a succesiunii evenimentelor).
6. W. Kula subliniază necesitatea unor astfel de cercetări în *Rozwroście a historii*, op. cit., p. 91 și urm.
7. C. G. Hempel, *The Function of General Laws in History*, în „Theories of History”, op. cit., p. 352—353.
8. W. Dray, *Laws and Explanation in History*, cap. V, *The Rationale of Actions*, p. 118 și urm., 137—142.
9. S. Ossowski, *O osobliwościach nauk społecznych*, op. cit., p. 232—251, în special p. 238—237.
10. *Ibidem*.
11. Această problemă a fost analizată sub toate aspectele de J. Kmita, *Problemy metodologiczne interpretacji historycznej* [Probleme metodologice ale interpretării istorice], Warszawa, 1971. Autorul arată în mod detaliat că în ea constă explicația acțiunilor intenționale ale oamenilor, servindu-se de categoria interpretării umaniste, care se referă la „scopul, la normele după care se conduce cel ce acționează, precum și la bagajul de cunoștințe al acestuia.”
12. Pe tema motivației în psihologia socială, cf. *Assessment of Human Motives*, editor G. Lindzey, Grove Press, 1950; E. Nagel (*The Structure of Science*, op. cit., p. 551 și urm.) susține că în explicarea personalității trebuie stabilită cauza comportării într-un anumit fel, în anumite împrejurări, a acestora, și apoi modul în care se reflectă în gladierea lor această cauză.

13. A. Malewski, *O zastosowaniach teorii zachowania* [Aplicațiile teoriei comportamentului], Warszawa, 1964, p. 175—176, oferă un interesant exemplu. „Pentru a aprecia valoarea informațiilor cuprinse în memorii, istoricul trebuie să observe, printre altele, dacă memoriile au fost scrise cu scopul de a fi publicate în timpul vieții autorului sau mult după moartea lui. Acest fapt se sprijină pe premisa că memoriile destinate tiparului vor cuprinde mai multe rezerve și falsificări decât memoriile secrete, scrise pentru sine. Aceasta premisă poate fi argumentată teoretic pe baza teoriei comportamentului. În cazul unor memorii destinate unui cerc larg de cititori, omisiunea sau deformarea de către autor a unor fapte care l-ar putea discredită îi va permite acestuia să evite altă propria dezaprobare, cît și dezaprobarea altora. În cazul unor memorii secrete, o astfel de comportare i-ar permite să evite propria dezaprobare”.
14. R. O. Luce, H. Ruffa, *Games and Decision*, op. cit., p. 53—56.
15. P. Gardiner se ocupă relativ mai mult de explicație cu ajutorul logicii de situație în lucrarea, *The Nature of Historical Explanation*, London, 1952. El distinge explicațiile care corespund modelului lui Hempel (în termeni cauzali — *causal effects*) și explicațiile raționale (în termenii logicii de situație — *logic of the situation*). Această clasificare este demnă de reținut, deși nu sîntem de acord cu Gardiner atunci cînd contrapune cele două tipuri de explicații, afirmînd că explicația realizată cu ajutorul reconstrucției logicii de situație se face fără a se recurge la legi.
16. St. A. Malewski, *O zastosowaniach teorii zachowania*, op. cit.
17. *Ibidem*, p. 14—15.
18. W. Kula examinează detaliat această problemă în *Rozważania o historii*, op. cit., p. 74 și urm.
19. Cu toate acestea, nu împărtășim părerea lui G. Ryle, care (în *The Concept of Mind*, op. cit., p. 113) afirmă că stările psihice (motivele) nu pot fi examinate ca fapte sau procese, ci, deci, ca fiind cauze ale altor fapte. Pe această temă, cf. observațiile lui W. Dray (*Laws and Explanation in History*, op. cit., p. 141—145 și altele). Ryle a fost criticat, printre alții, de W. W. Bartley, *Achilles, The Tortoise and Explanation in Science and History*, în „*The British Journal for the Philosophy of Science*”, vol. XIII, nr. 49, 1962, p. 22.
20. El consideră dispozițiile ca pe niște condiții indispensabile ale acțiunilor individuale (cf. W. Dray, *Laws and Explanation*, op. cit., p. 151—152). În legătură cu condițiile indispensabile, cf. punctele următoare ale acestui capitol.
21. *Ibidem*, p. 145.
22. Este cunoscut exemplul lui K. Popper referitor la prima împărțire a Poloniei. El scrie că la baza următoarei explicații: „Prima împărțire a Poloniei a fost urmarea neputinței Poloniei de a se opune forțelor unite ale Rusiei, Prusiei și Austriei” se află banala lege generală acceptată în mod tacit: „Dacă între două armate care sînt la fel dotate și comandate, una are o superioritate considerabilă în oameni, calitățile nu va învinge niciodată” (*The Open Society and Its Enemies*, Princeton, 1950, p. 448 și urm.).
23. A. Danto, *Analytical Philosophy of History*, op. cit., p. 254. Această lege are formula:

$$[x] (Fx_1 \cdot Fx_2 \cdot \dots \supset Hx)$$

- După cum se vede, se include aici factorul timp.
24. G. Ryle, *If, So and Because*, în „*Philosophical Analysis*”, editată de M. Black, Ithaca, 1960.
 25. Cf. W. Dray, *Laws and Explanation in History*, ed. cit., p. 57 („The alternative view is too much to accept is that, in the ordinary sense of the word, the historian may as no law at all” — sublinierea aparține lui W. Dray).
 26. Traducerea modelului inductiv în model deductiv se găsește la M. Brodbeck, *Minnesota Studies in the Philosophy of Science*, vol. III, Minneapolis, 1962.
 27. C. G. Hempel, *The Function of General Laws in History*, op. cit., p. 345—346.
 28. Am indicat defectele multor explicații cauzale în: A. Malewski, J. Topolski, *Studiu de metodologie istorică*, op. cit., p. 133—149.
 29. Cf. S. Nowak, *Studiu de metodologie științelor sociale*, op. cit., p. 55—103.
 30. În continuare vom folosi afirmații și exemple din lucrarea: A. Malewski, J. Topolski, *Studiu de metodologie istorică*, op. cit., p. 118 și urm. Totodată, în această lucrare transpunem o serie de idei ale lui A. Malewski.

31. J. Rutkowski, *Historia gospodarcza Polski*, op. cit., vol. I, p. 125.
32. *Ibidem*, p. 126—127.
33. *Ibidem*, p. 125—126.
34. F. Bujak, *Przyczyny upadku Polski* [Cauzele decăderii Poloniei], p. 107, 110, citat după M. Bobrzyński, *Dzieje Polski* [Istoria Poloniei], vol. II, ed. a III-a, p. 280.
35. J. Tazbir, *Świt i zmierzch polskiej reformacji* [Zori și apusul Reformei poloneze], Warszawa, 1956, p. 145.
36. Pe această temă cf. interesante observații ale lui A. Montefiore, *Professor Galile on Necessary and Sufficient Conditions*, în „*Mind*”, 1956, n. special p. 538. Cf., de asemenea, ca exemplu, L. Gottschalk, *Understanding History*, New York, 1950, p. 210—211.
37. E. Rostworowski, *Reforma pałowska Pawła Kiszewskiego Brzostowskiego* [Reforma lui Pavel Kisiewicz Brzostowski], în „*Przegląd Historyczny*” nr. 1—2, 1953, p. 105.
38. J. Baszkiewicz, *Powstanie zjednoczonego państwa polskiego na przełomie XIII i XIV wieku* [Originea statului polonez unificat la trecerea dintre secolele al XIII-lea și al XIV-lea], Warszawa, 1954.
39. J. Rutkowski, *Historia gospodarcza Polski*, op. cit., vol. I, p. 264.
40. R. Grodecki, S. Zachorowski, J. Dąbrowski, *Dzieje Państwa polskiego w średniowieczu* [Istoria Poloniei medievale], vol. I, Kraków, 1925, p. 323.
41. S. Arnold, *Podłoże gospodarczo-społeczne polskiego Odrodzenia w Polsce* [Bazele socio-economice ale Renașterii poloneze], vol. I, Warszawa, 1956, p. 119.
42. S. Kleniewicz, *Problem rewolucji agrarnej w Polsce w okresie kształtowania się układu kapitalistycznego. Z epoki Mickiewicza* [Problema revoluției agrare în Polonia în perioada de formare a sistemului capitalist din epoca lui Mickiewicz], Wrocław, 1956, p. 3—4.
43. În „*Studia Zródłoznawcze*”, vol. VII, 1952, p. 145—146.
44. Citatul e din lucrarea lui J. M. Keynes, *The Scope and Method of Political Economy*, New York, 1963, p. 235—236 Cf. *The Large Economic Policy*, vol. I, p. 114 și J. Giedymin, în „*Studia Zródłoznawcze*”, vol. VII, 1952, p. 145.
45. J. Rutkowski, *Historia gospodarcza Polski*, op. cit., p. 127.
46. W. Rusiński, *Dragi rozwojowe towarów państwowego Ciepła i Gazu* [Desvoltarea latifundior], în „*Przegląd Historyczny*”, nr. 4, 1956, p. 28.
47. B. Zielenka, *Z zagadnień spornych zw. „woturnego podziału”* [Probleme controversate ale așa-numitei „serbii recurente”], în „*Przegląd Historyczny*”, nr. 1, 1958, p. 40.
48. W. B. Gallie, *Explanations in History and the Genetic Sciences*, în „*Mind*”, 1955, p. 160—180. Cf. și A. Montefiore, *Professor Galile on Necessary and Sufficient Conditions*, în „*Mind*”, 1956, p. 534—541.
49. W. Dray, *Laws and Explanation in History*, p. 136 și urm.
50. Cf. pe această temă recenzia noastră la lucrarea lui S. Nowak *Studiu de metodologie științelor sociale*, în *„Studia Filozoficzne”*, nr. 8, 1955.
51. Cf. W. Dray, *Laws and...*, p. 66 și urm. Exemplul dat la p. 70—71 nu confirmă deloc opinia autorului.
52. W. Dray, *Philosophy of History*, Prentice-Hall, 1964, p. 18—19. Acest autor a dedicat problemei respective un studiu special, *Explanatory Variants in History*, în „*Philosophical Quarterly*”, IV, nr. 14, January 1954, p. 13—14.
53. W. Tokarz, *Insurekcja warszawska* [Insurecția varșoviană], ed. a II-a, Warszawa, 1950, p. 249.

În practică nu se poate separa procesul de stabilire a faptelor și de explicație cauzală de activitatea de construcție. Toate soluțiile separate constituie simplificări necesare de natură metodologică.

2. Construcții simple și sintetice

Descompunerea întrebării principale în sisteme de întrebări secundare și, implicit, formularea de răspunsuri parțiale la această întrebare pentru a ajunge la răspunsul global poate fi realizată în diverse moduri. În general se pot distinge construcțiile simple și construcțiile sintetice.

În cazul construcțiilor simple, gruparea răspunsurilor parțiale (și deci și a întrebărilor, în general) este suficient determinată de următoarele criterii: cronologic, teritorial și sistematic-factual, care sînt folosite cu o pondere diferită în fiecare construcție. În unele studii criteriul cronologic are rolul principal, în altele cel teritorial sau cel sistematic-factual. În funcție de criteriul fundamental acceptat, celelalte două joacă rolul de criterii auxiliare. În cele mai multe cazuri, în conformitate cu una dintre caracteristicile fundamentale ale cercetării istorice, este considerat ca fundamental criteriul cronologic și abia în cadrul lui se realizează subdivizarea după criteriile teritorial și factual. În acest fel este concepută, de exemplu, *Historia Polski* [Istoria Poloniei], publicată în mai multe volume de Institutul de Istorie al Academiei Poloneze de Științe. Criteriul teritorial se întâlnește frecvent în lucrările cu un cadru cronologic mai restrîns, același lucru cu privire la criteriul factual, care are în plus o mare aplicare în studiile de istorie a culturii materiale, de exemplu.

Cînd este vorba despre construcțiile simple, atunci și aceste criterii trebuie interpretate în mod formal. Aceasta înseamnă că perioadele diacronice sînt alese în mod formal, același lucru cu privire la unitățile teritoriale și, într-o anumită măsură, și la unitățile factuale, destinate acestor unități. Problema este ceva mai complicată. De exemplu, se poate da un răspuns grupînd materialul pe secole sau după unități teritoriale formale (de exemplu, raioane), ori după clasificări pe subiecte larg acceptate.

Este evident că în practică nu întîlnim construcții pure de acest tip. Fiecare dintre ele include elemente ale unei abordări sintetice, căci nu se pot separa cunoștințele provenite din izvoare de cele provenite din afara izvoarelor.

Construcția sintetică este deci proprie cercetării istorice. Totuși, acolo unde construcția textului este determinată de criteriile indicate mai sus, concepția în mod formal (ceea ce poate fi expresia unui program de cercetare obiectiv, adică al unei cercetări care, după opinia autorilor, ar trebui să punct de vedere, nu e bazată pe nici un sistem de valori), rezervînd termenul de se vorbească mai degrabă de construcții simple, rezervînd termenul de construcție sintetică pentru o cercetare determinată în mod conștient de un anumit sistem de opinii.

Construcția sintetică este, deci, o metodă de construire a răspunsului la întrebarea fundamentală de cercetare în care se folosesc criteriile cronologic, teritorial și tematic-factual, dar în care modul de utilizare a acestor criterii depinde de viziunea asupra istoriei, viziunea constituind pentru istoric, după cum se știe, cel mai important element al cunoștințelor provenite din afara izvoarelor. Valorile construcțiilor sînt deci pînă de valorile acestor cunoștințe; nu se poate spune deci o construcție put că orice construcție sintetică este mai valoroasă decît o construcție

XXII. CONSTRUCȚIA ȘI SINTEZA ISTORICA

1. Problemele principale și secundare ale procesului de cercetare

Stabilirea faptelor și explicația cauzală trebuie deosebite de activitatea propriu-zisă de construcție, care constă în formularea răspunsurilor la principalele întrebări de cercetare, folosindu-ne de stabilirea faptelor și de explicație ca de niște cărămizi *sui-generis* pentru construirea răspunsului. Întrebarea principală de cercetare, spre deosebire de întrebările secundare, este cea întrebare căreia i se subordonează într-un mod oarecare toate celelalte întrebări puse în cursul cercetării. Evident, întrebările principale pot fi foarte diferite, dar cea mai importantă dintre ele este întrebarea inclusă în titlul (de lucru sau final al) lucrării. N-are importanță dacă titlul se termină cu un semn de întrebare, ceea ce se întîmplă rar, sau dacă pur și simplu este: *Secolul lui Ludovic al XIV-lea* (Voltaire), *Optsprezece Brumar al lui Ludovic Bonaparte* (Marx) sau *Orașul antic* (Fouquet de Coulanges) etc., deoarece toate aceste titluri pot fi schimbate în propoziții interogative (factografice sau explicative).

Un prim pas spre formularea răspunsului la întrebarea principală constă în divizarea ei în întrebări secundare în așa fel, încît răspunsul la aceste întrebări să dea în final răspunsul la întrebarea principală. Această descompunere a întrebării principale în întrebări secundare nu este altceva decît planul lucrării întreprinse. Inițial, acest plan are un caracter foarte general și ipotetic. În cursul cercetării el este supus unui proces continuu de transformare, putîndu-se schimba nu numai structura întrebărilor secundare, ci și însăși întrebarea principală. Acest proces poate fi ilustrat într-un mod simplificat printr-o schemă (vezi Fig. 41).

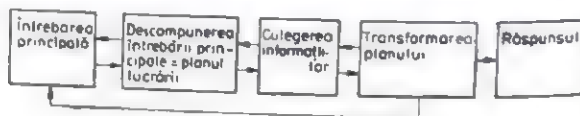

Fig. 41

Pentru construirea primei forme a planului de cercetare ne sînt de ajutor în primul rînd cunoștințele provenite din afara izvoarelor; în etapele următoare devin tot mai importante cunoștințele provenite din izvoare.

După cum se vede, planul este un sistem-ghid pentru procesul de formulare a răspunsului. Aceasta înseamnă că activitatea de construcție începe din momentul abordării cercetării, adică din momentul în care formulăm întrebări, care formează un sistem determinat, mai mult sau mai puțin legat intern, și care este îndreptat către răspunsul la întrebarea principală.

simplică, deoarece aceasta din urmă furnizează în cel mai rău caz un număr anumit de informații, în timp ce o construcție sintetică eronată poate deforma total răspunsul la întrebarea principală. Nu vorbim aici de construcțiile care trec sub tăcere în mod deliberat faptele incomode sau care deformează faptele și nici de publicistica istorică proastă ori de unele cărți de popularizare citite cu plăcere de un public larg, dar care în realitate profită de ignoranța lui, după cum nu avem în vedere nici așa-zisul bun simț, care, în acest caz, este cel mai bun condensator de mituri și de legende despre trecut.

Problema construcțiilor sintetice ne conduce spre un câmp larg de discuții, care au loc probabil în istoriografia fiecărei țări cu privire la sinteza istoriei proprii, cât și spre o sferă de discuții care durează, de asemenea, de multă vreme, referitoare la diverse probleme de istorie universală. Din același domeniu de preocupări fac parte și judecățile privind criteriile de sinteză din cadrul fiecărei discipline istorice.

3. Problema sintezei în istorie

Sintezele istorice pot fi diferite, având, deci, ca rezultat răspunsuri globale foarte diferite la întrebările puse în cadrul cercetării. Este normal ca, în general, răspunsurile la întrebările detaliate (secundare) să fie asemănătoare în sinteze diferite, dar răspunsul global să fie diferit. Nimeni, în general, nu pune problema faptelor fundamentale, dar istoricii le combină în mod diferit în șiruri genetice sau le văd în conexiuni cauzale diferite. În ultimă analiză, aceasta se leagă, după cum am arătat, de sistemul de valori al istoricului. Vom reveni asupra acestor probleme.

Dintre numeroasele sinteze istorice indicăm, cu titlul de exemplu, istoria partidelor Whig și Tory în Anglia, diversele interpretări sintetice ale Revoluției Franceze, sinteza lui Lelewel și Szujski din istoriografia poloneză sau sintezele bazate pe teoria materialismului istoric, precum și pe cele care într-o măsură mai mare sau mai mică sînt opuse celor din urmă. Chiar dacă istoricii pornesc de la același sistem de valori, diferențele între cunoștințele provenite din afara izvoarelor vor face să nu fie total convergente construcțiile lor sintetice. Acesta este însă un fenomen normal care conduce spre puncte de vedere tot mai uniforme. El nu este o particularitate a istoriei sau a științelor sociale; și în științele naturale viziunea sintetică a cercetătorilor asupra unor fragmente determinate de realitate se deosebește adesea în mod evident.

Istoria sintezelor de istorie universală este deosebit de interesantă. Istoria „filozofică” a iluminismului a introdus idelul complet noi în comparație cu sintezele precedente, evident nu numai cele care urmau modelul lui Bossuet. Faimoasele cuvinte ale lui Voltaire că „ecluzele unui canal care unește două mări, un tablou de Poussin, o frumoasă tragedie, un adevăr descoperit sînt de o mie de ori mai valoroase decît analele curții, decît toate povestirile despre bătălie” marcau, printre altele, începutul unei rupturi radicale cu sintezele unilaterale, bazate pe istoria politică sau inspirate de Biblie.

În domeniul disciplinelor istorice speciale o faimă tot mai mare au cîștigat propunerile lui J. Rutkowski referitoare la sintezele din cadrul istoriei economice¹. În speță, acest autor a propus ca repartizarea veniturilor să fie considerată problema fundamentală a istoriei economice, ajungîndu-se în acest fel la o concepție sintetică a istoriei socio-economice în ansamblul ei. W. Kula ar prefera în locul repartizării venitu-

rilor problema nivelului de trai, care oferă posibilități mai ample de corelare internă a diverselor probleme istorico-economice. Autorul lucrării de față este însă de părere că se poate ajunge la construcții sintetice mai bine legate intern prin analiza în fiecare epocă a raportului reciproc dintre forțele de producție și relațiile de producție, respectiv prin recunoașterea rolului dinamic al contradicțiilor în istorie. Aceste probleme, ca și problema premiselor care stau la baza diverselor genuri de sinteze, în general, sînt foarte discutabile; de fapt ele depășesc în mod considerabil cadrul acestei lucrări.

Ținînd seama de cerințele investigațiilor noastre, este esențial să distingem trei genuri fundamentale de construcții sintetice sau de sinteze. Acestea sînt:

- (1) sinteze structurale,
- (2) sinteze genetice,
- (3) sinteze dialectice.

În sintezele structurale caracteristică este preeminența structurii sistemului, adică a legăturilor specifice dintre elementele sistemului. Autorul unei astfel de sinteze este interesat în primul rînd să transmită, pe cît posibil, într-o formă intactă, anumite întreguri structurale și în această direcție își construiește el răspunsul la întrebarea principală de cercetare. Un exemplu de sinteză structurală este cunoscuta lucrare a lui F. Braudel despre Filip al II-lea și bazinul Mării Mediterane (1946). Multe studii din domeniul istoriei culturii materiale se dovedesc a fi sinteze structurale. Mediul geografic apare adesea ca factor care leagă structura. Sintezele structurale în forma lor pură sînt caracteristice mai mult pentru sociologie decît pentru istorie.

Dacă într-o sinteză domină tendința de a conserva, pe cît posibil fără întreruperi, șirurile cronologice (de la cauză la efect), atunci avem de-a face cu o sinteză genetică. Acest gen de sinteză, care este elementul principal al așa-numitei metode genetice în cercetările istorice, a constituit multă vreme genul dominant. În aceste sinteze joacă un rol nu numai simpla succesiune a evenimentelor în timp — ceea ce era caracteristic pentru primele etape de dezvoltare ale interpretărilor de acest gen — ci, în primul rînd, stabilirea legăturilor cauzale.

În literatura poloneză, multă vreme numai J. Rutkowski a semnalat caracterul incomplet al acestui gen de sinteză. Referitor la istoria economică, el scria: „Încercările de abordare sintetică a faptelor care fac din istorie o știință economică pot fi efectuate în diferite direcții. La prima vedere cea mai simplă și adecvată cale este de a interpreta cauzală a acestor fapte: cercetările analitice ar conduce la simpla constatare a existenței faptelor respective într-un anumit timp și spațiu, iar cercetările sintetice ar tinde spre explicarea cauzală a genezei lor”. El afirmă că în cercetările monografice, consacrate decît unei singure probleme, s-ar putea ajunge, pe această cale, la construcții omogene, dar aceasta nu este adecvată în cazul interpretării unor „întreguri mai mari” (adică a sistemelor). În aceste cazuri, pentru a ajunge la construcții omogene, scrie Rutkowski, trebuie „să se stabilească existența unui singur factor care să condiționeze deplin toate elementele...”²

A merge pe calea indicată de Rutkowski înseamnă a se realiza o sinteză structurală sau dialectică. Rutkowski însuși înclină spre o sinteză de tip dialectic. El considera că teoriile care atribuie o importanță deosebită mediului geografic sau rasei nu pot fi considerate că oferă o

soluție justă. Deși nu spune că în cazul unor astfel de teorii este vorba de factori aflați oarecum „în afara” activității umane (factorii naturali), care, e adevărat, pot determina, într-un fel, existența unei mișcări a sistemului, dar nu arată nici în ce constă și în ce mod se produce această mișcare și, în consecință, dezvoltarea, poziția lui ne conduce spre această concluzie.

Sintezele dialectice sînt acelea care unesc momentul succesiunii genetice cu momentul structurii, adică acelea în care succesiunile genetice se manifestă fără ruperea structurilor. Cele trei tipuri de sinteze ar putea fi ilustrate prin următoarea metaforă: Să ne închipuim că sistemul cercetat de noi este o pinză de păianjen. Îl putem urmări firul reprezentîndu-l în înfășurătură într-un ghem, adică putem urmări cum el devine din ce în ce mai lung pe măsură ce e țesut. Acesta este imaginea modului în care se procedează în sinteza genetică. Sinteza structurală ar atrage în primul rînd atenția asupra alcătuirii pinzei de păianjen, înfășurînd-o așa cum ea apare într-o fază oarecare de cercetare sau fotografînd-o. Dacă am reuși să arătăm (de exemplu filmînd chiar actualul țesut) cum se formează pinza de păianjen pornindu-se de la un simplu fir, atunci am avea o idee despre ce vrea să însemne sinteza dialectică.

În istoriografia contemporană cea mai influentă sinteză dialectică este cea bazată pe teoria materialismului istoric. A recunoscut acest lucru și Rutkowski, afirmînd că această teorie poate constitui o fază pentru „conceperea sintetică a întregii istorii”, deși pentru istoria economică, adică pentru a examina fenomenele care fac parte din bază trebuie căutate, în opinia lui, niște chei sintetice speciale, despre care am vorbit mai sus.

H. J. Marrou a subliniat necesitatea de a depăși sintezele structurale obișnuite, diferențiînd structurile statice de cele dinamice. În concepția sa însă ultimele au mai degrabă un caracter structural îmbunătățit și nu dialectic, care să explice procesul de dezvoltare.

Vorbînd despre problemele sintezei în istorie, trebuie să atragem atenția aici asupra considerațiilor lui St. Ossowski, referitoare la ceea ce se numește „imagina” în științele sociale. Acest autor arată că imagina realității oferită de un cercetător este condiționată de caracteristicile obiectului și de felul de a privi al observatorului. În acest ultim caz „este vorba de diferențele dintre diversele prisme prin care privim formele și culorile lumii și nu de reținerea ochiului, care este o condiție indispensabilă generală pentru perceperea formelor și a culorilor”. Ajungem, deci, din nou la cunoașterea provenită din afara izvoarelor, deoarece prisma prin care privim realitatea este imaginea lumii pe care o purtăm în noi înșine și pe care o îmbogățim treptat.

4. Periodizarea în istorie

În toate construcțiile istorice, cu excepția celor referitoare la sistemele examinate în mod static sau pe perioade scurte de timp și a sistemelor care se schimbă puțin, pe primul plan apare problema diviziunii cronologice a întrebării fundamentale, respectiv problema periodizării.

Nu este deci întîmplător că au existat atîtea controverse cu privire la împărțirea trecutului în perioade. Criteriul cronologic adoptat de un istoric este determinat de opiniile acestuia asupra istoriei, deci de cunoștințele sale provenite din afara izvoarelor, care îi oferă o direcție în elaborarea sintezei.

Atitudinea istoricului atunci cînd divizează un fragment de realitate istorică în perioade depinde de faptul dacă el urmărește să realizeze construcții simple sau sintetice. În primul caz se mulțumește cu o periodizare formală, pe care W. Kula o numește convențională, în timp ce în al doilea caz va tinde să delimiteze perioadele în așa fel, încît ele să se justifice prin desfășurarea reală a procesului istoric. Aceasta este periodizarea pe care W. Kula o denuiește realistă.

Este dificil de apreciat apriori care periodizare este mai potrivită. O periodizare realistă derivată dintr-o viziune eronată a realității poate îngreuna mult mai mult reconstruirea procesului istoric decît o periodizare convențională.

W. Kula scrie, pe bună dreptate, că în lucrările tradiționale de metodologie a istoriei problema periodizării n-a fost abordată prea mult. Aici poate fi întîlnită o atitudine ideografică sau un evoluționism genetic, care nu sesizează faptul că sistemele sînt supuse unor transformări permanente, trecînd în sisteme mereu noi, respectiv în noi calități (cf., de exemplu, E. Bernheim). Dacă realizăm că printr-o periodizare bine făcută putem surprinde schimbările fundamentale ale sistemelor examinate, atunci se va vedea cît de importantă este problema periodizării.

Discuțiile permanente referitoare la periodizare sînt în fapt discuții fundamentale privind metodele de reconstruire a procesului istoric. Progresul realizat în conceperea periodizării reflectă și progresul în dezvoltarea științei istoriei. Nu ne vom ocupa aici mai îndeaproape de periodizările convenționale, care pot fi adesea utile ca auxiliare, dar care nu constituie o problemă prea interesantă, ci ne vom opri asupra unor tipuri de periodizare realistă. În general, se pot distinge următoarele periodizări realiste:

- (1) periodizări ciclice,
- (2) periodizări direcționate,
- (3) periodizări neregulate.

Periodizările ciclice se referă în general la perioade mai lungi de timp și la istoria unor unități teritoriale mai mari. Ele se pot referi însă și la perioade relativ mai mici, atunci cînd, de exemplu, anumite fluctuații ciclice (de exemplu, de prețuri, ale producției etc.) constituie baza împărțirii în perioade. În acest caz ele pot reflecta desfășurarea reală a anumitor procese. Dacă este însă vorba de istorie sub un aspect mai larg, periodizările ciclice sînt corelate de regulă cu interpretări greșite de acceptat. Un exemplu de periodizare ciclică îl oferă H. Huntington, care vede dezvoltarea omenirii desfășurîndu-se după o sinusoidă¹. În literatura poloneză S. Kurowski susține că mecanismul creșterii pe timp îndelungat s-a efectuat „pe calea unor cicluri logistice succesive”. Aici ar mai putea fi incluse concepțiile lui Ibn Khaldun, G. B. Vico, O. Spengler, P. Lacombe (procesele dihotomice, mișcarea pendulară), precum și ideea eternei reîntoarceri, cunoscută din antichitate². Înțelegerea ciclică a procesului istoric se leagă adeseori de conceperea direcționată a acestuia, oferind o viziune „în spirală” a realității istorice (de exemplu, Saint-Simon, K. Kellers-Krausz).

Periodizările direcționate sînt tipice pentru concepțiile care vîd o limită a dezvoltării (cum ar fi, de exemplu, Judecata de apoi creștină), spre care istoria tinde fie că vrem, fie că nu. În această grupă trebuie incluse și concepțiile referitoare la progresul istoric constant, care se realizează independent de desfășurarea concretă a faptelor istorice. În particular, acestea sînt concepțiile istoriografiei iluministe, care s-au opus modelelor teologice. Un exemplu de periodizare de acest tip îl

constituie concepția lui Ch. Ellwood, care consideră că dezvoltarea omenirii se desfășoară după o parabolă: de la nivelul vieții animale la deplina dominare a rațiunii¹¹. Dintre periodizările mai vechi de acest tip trebuie menționată cea efectuată de Sf. Augustin, care menționează cinci epoci pînă la apariția lui Hristos și a șasea, ultima, care a început în acel moment și va dura, după cum s-a interpretat mai tirziu, pînă la Judecata de apoi. Istoria umană propriu-zisă este tratată deci ca ceva imposibil de schimbat și omogen.

Periodizările direcționate constituie în mare măsură un fapt depășit. Dominante sînt periodizările neregulate, care nu impun nici o schemă geometrică. Periodizările neregulate pot fi acceptate pentru perioade de timp mai scurte atît de către adepții periodizărilor „ordine“, cît și de către cei ai periodizărilor „direcționate“, cînd se vorbește de istorie în totalitatea ei.

Pentru periodizările neregulate este caracteristică o strînsă legătură a perioadelor delimitate cu realitatea istorică examinată. Această realitate este complexă și se dezvoltă în mod obișnuit conform unor curbe cu o mică regularitate, ceea ce încearcă să demonstreze (evident în formă simplificată) periodizările. Aceste periodizări pot fi foarte diferite, în funcție de factorul care determină împărțirea respectivă în perioade. În sintezele istorice mai vechi, în mod obișnuit se scotea în evidență factorul politic (istoria statului). Atenția acordată de clasicii marxism-leninismului factorului economic a făcut ca acest factor să fie inclus total în încercările de periodizare, fiind considerat de istoricii marxisti ca fundamental. El se aplică însă numai în împărțirea în epoci fundamentale ale istoriei umane; dacă este vorba de perioade mai scurte de timp sînt folosiți în egală măsură alți factori, în special factorul politic.

Împărțirea în etape de dezvoltare a umanității rezultă din legile fundamentale ale dezvoltării sociale. Ea oferă tipologia¹² deja analizată (vezi cap. XIII) a formațiunilor economico-sociale. Prin urmare formațiunile economico-sociale constituie scheletul periodizării procesului istoric. Împărțirea în interiorul formațiunilor (adică împărțirea pe perioade) se leagă în general de etapele de dezvoltare internă a formațiunilor respective de pe un teritoriu examinat.

În concluzie, criteriul de periodizare constituie unul dintre principalii indicatori ai construcțiilor sintetice. Aceste construcții se realizează, după cum știm, și prin folosirea corespunzătoare a criteriilor teritoriale și factual.

5. Unitatea teritorială, unitatea factuală și clasificarea tipurilor de cercetare

Împărțirea în anumite unități teritoriale care vor fi supuse cercetării poate fi, de asemenea, convențională și realistă. De exemplu, pot fi luate în considerare districtele administrative sau anumite regiuni delimitate într-un mod oarecare. Folosirea împărțirilor teritoriale convenționale este mult mai puțin criticată decît dacă acestea se aplică la timp.

În mod obișnuit, principala unitate teritorială de cercetare este statul sau națiunea în raze sa teritorială. Aceasta are ca rezultat diverse tipuri de istorie națională, care pot avea un caracter (mai mult sau mai puțin) integral, cînd cuprind „întreaga“ istorie (adică pe cît posibil toate aspectele ei), sau special, cînd se referă la un anumit aspect de viață al comunității naționale respective în trecut (de exemplu, istoria economică a Poloniei). În cazul în care cercetarea depășește granițele unui stat sau

ale unui teritoriu național, ea capătă un caracter universal. Unitatea geografică a cercetării devine acum un teritoriu mai mare (de exemplu, un continent sau întregul pămînt). Atunci cînd se examinează numai o parte fie a unui teritoriu mai mare (de pildă, a unui continent), fie a unui stat, avem de-a face cu o istorie regională. Criteriile de împărțire pe regiuni pot fi diferite, în funcție de cerințele cercetării. O delimitare eronată a granițelor unei regiuni se poate reflecta negativ în rezultatele cercetării. De o istorie regională va ține, de exemplu, studiul teritoriilor legate de Marea Baltică, a ariei bazinului mediteranean, a țărilor balcanice etc. La fel, studiile privind istoria Poloniei Mari (*Wielkopolska*), a Picardiei, a Cataloniei sau a Bielorusiei Orientale.

Cercetările regionale pot avea fie un caracter global, fie unul special. În cazul unei istorii economice regionale, istoricul va trebui să folosească, într-o măsură mai mare decît pînă în prezent, rezultatele studiilor de geografie economică privind regiunea respectivă.

Istoricul va trebui să-și amintească, de asemenea, faptul că nu poate separa istoria universală de cea națională. Elaborînd o lucrare de istorie națională sau regională el va trebui să aibă în vedere că o astfel de istorie este totodată o parte a istoriei universale. Metoda comparativă de cercetare trebuie să devină indispensabilă pentru istorie. Totodată, în studiile de istorie universală sau națională este absolut necesară o concepție bazată, pe cît posibil, pe un criteriu ferm privind împărțirea (regionalizarea) teritoriului cercetat. Cunoștințele istoricilor provenite din afara izvoarelor trebuie să fie aici cît mai numeroase. Se pare că în acest sens (mă gîndesc în special la istoria economică) istoricii mai au multe de făcut.

Interpretările de pînă acum păcătuiesc printr-o tratare prea generală a teritoriilor. Adesea imaginea pe care o avem despre regiunea cea mai cunoscută predomină într-o lucrare de sinteză. În succesiunea faptelor genetice sau în generalizările aflate în lucrări se întîlnește adesea o unilateralitate exagerată. Acesta este în special cazul cercetărilor privind sistemele mari observate în perioade lungi de timp.

Împărțirea tematic-factuală a materialului este strîns legată de felul în care este înțeleasă sinteza istorică. Este vorba aici în primul rînd de modul în care corelează istoricul faptele examinate, de importanța pe care el o acordă fiecăruia dintre ele.

Fără a intra în detaliu în această privință, vom indica numai tipurile fundamentale ale sintezelor întîlnite. Clasificarea se bazează pe reliefarea împreună a criteriului geografic și tematic-factual. Avem de-a face aici cu două tipuri de interpretări:

- (1) microsinetică,
- (2) macrosinetică.

Microsinteză este rezultatul final al studiilor microanalitice. Pe de altă parte, cercetările microanalitice (de exemplu, cercetarea bugetelor de familie) pot constitui o bază pentru macrosinteze (enunțuri despre un întreg grup social).

Interpretarea microsinetică este un răspuns la o întrebare principală de cercetare referitoare fie la un singur element care nu mai poate fi divizat mai departe, fie la așa-numitele structuri sociale mici. În primul caz poate fi vorba fie de un obiect material, prezentat, bineînțeles, în cadrul unui sistem social determinat (altfel nu vom avea de-a face cu o lucrare istorică), fie de un individ ca membru al societății. Exemple de cercetări privind un singur obiect pot fi numeroasele studii de istoria artei, care analizează un anumit moment (de exemplu, altarul

lui Wit Stwos, portalul catedralei din Gniezno), studiile de arheologie, de istorie a culturii materiale. Aici se includ și lucrările care descriu simultan un număr mai mare de obiecte similare, numai că centrul de greutate al cercetării nu se află pus pe analiza obiectelor înseși, ci pe rolul (locul) lor într-un sistem social determinat. În cazul acestui gen de cercetări obiectele pot fi nu numai materiale (ale culturii materiale), ci și spirituale, elemente ale culturii spirituale (de exemplu, muzica greco-romană în Polonia medievală).

Cel mai elocvent exemplu de abordare macrosintetică îl constituie lucrările consacrate istoriei generale a unui anumit stat: pe o perioadă lungă (de exemplu, K. Tymieniecki, *Dzieje Niemiec od początków ery nowożytności* [Istoria Germaniei până la începutul epocii moderne], Poznań, 1948) sau a mai multor state (de exemplu, sinteza lui T. Manteluff asupra istoriei Europei, *Sredniowiecze powszechne* [Eral mediu universal], Warszawa, 1961, a lui M. Zygarzynski, *Historia Powszechna 1789—1870* [Istoria universală 1789—1870], Warszawa, 1964) sau a întregii istorii a omenirii de la începuturi până în prezent, cum sînt tratatele de istorie universală în mai multe volume întinse în literatură din numeroase țări.

10. Cf. M. Eliade, *Le Mythe de l'éternel retour*, Paris, 1949. Aceste probleme sînt abordate într-un context oarecum diferit de S. Ossowski, *Prawa historyczne w socjologii* [Legile „istorice” în sociologie], în „Przegląd Filozoficzny”, XXXVIII, 1935, p. 3—32.
11. Acest concept este analizat de S. Ossowski, *op. cit.*, p. 3—12.
12. Se poate vorbi de teoria formaţiunilor economico-sociale numai în cazul în care se are în vedere mecanismul de trecere de la o formaţiune la alta. Atunci cînd este vorba numai de enumerarea şi caracterizarea tuturor formaţiunilor care se succed în mod normal avem de-a face cu o tipologie.
13. J. Szczepański s-a ocupat de metoda biografică în sociologie. Cf. şi *Die biographische Methode Handbuch der empirischen Sozialforschung*, p. 51—569 (unde, de asemenea, este indicată cea mai importantă literatură).
14. În literatura poloneză un exemplu de monografie modernă este studiul lui A. Kersten despre Stefan Czarniecki (Warszawa, 1963). Această lucrare a provocat o interesantă discuţie pe tema monografiei dedicată unui individ.
15. Pe tema sistemelor sociale mici, cf. printre alţii, R. Redfield, *The Little Community*, Chicago, 1955; Cf. şi J. Topolski, *Problemy metodologiczne monograficznych badań wsi* [Probleme metodologice ale cercetărilor monografice rurale], în „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, nr. 2, 1956.
16. Un exemplu de tratare amplă a subiectului este, printre altele, lucrarea lui B. Leśnodorski, *Jakobini polscy* [Jacobinii polonezi], Warszawa, 1961. Grupa iacobinilor reprezintă, evident, un mic sistem social, dar a fost prezentat în contextul unor sisteme mai mari. Într-un astfel de caz interpretarea aparent microsintetică devine o cercetare macrosintetică.

Partea a VI-a

METODOLOGIA NONPRAGMATICĂ A ISTORIEI

XXIII. CARACTERUL ŞI INSTRUMENTELE NARAŢIUNII ISTORICE

1. Problema naraţiunii în metodologia ştiinţelor

Cu problema naraţiunii ne întâlnim atunci cînd trecem din planul consideraţiilor pragmatico-metodologice, care vizează modul de desfăşurare a cercetării, în planul consideraţiilor referitoare la rezultatele cercetării (aşa-numitele consideraţii nonpragmatice). În multe ştiinţe răspunsul la o problemă de cercetare se dă sub forma unei structuri coerente, corelată intern, exprimată printr-o relaţie. Această relaţie poate fi denumită naraţiune, deşi raportată la unele ştiinţe această definiţie este improprie. Deşi între relaţiile din diverse ştiinţe există numeroase deosebiri, ele transmit rezultatele obţinute din investigaţii, fiind un şir de enunţuri corelate intern despre fragmentul de realitate dat. Din acest punct de vedere nu există diferenţe, de exemplu, între istorie şi geografie, şi nici între istorie şi fizică sau muzicologie. Altfel fizicianul, cit şi muzicologul sau istoricul trebuie să prezinte rezultatele cercetărilor lor efectuate prin diverse metode într-o anumită ordine acceptată de ştiinţa respectivă, aceasta înseamnă că ei trebuie să compună din fragmente un întreg lizibil (lizibil numai pentru cei ce cunosc limbajul ştiinţei respective), în care rezultatele cercetărilor actuale, cunoştinţele personale şi unele rezultate ale investigaţiilor altor cercetători sînt integrate într-un mod original.

Ceea ce în metodologia pragmatică poate fi definit ca un proces de stabilire şi explicaţie a faptelor şi apoi ca o activitate constructiv-sintetică, în metodologia nonpragmatică îmbracă forma de naraţiune (relatare a cercetării). Naraţiunea ridică extrem de numeroase probleme. Se poate spune că prin analiza naraţiunii, adică prin analiza sistemului de enunţuri care formează răspunsul la o întrebare de cercetare ajungem la definirea locului unei ştiinţe în sistemul ştiinţelor. Problema naraţiunii este deci problema centrală a metodologiei nonpragmatice a istoriei.

În analiza naraţiunii este necesar să se ţină cont de următoarele trei grupuri de probleme:

- (1) genurile de naraţiune (în cadrul unei ştiinţe date),
- (2) instrumentele naraţiunii,
- (3) elementele naraţiunii.

Vom examina pe rînd aceste probleme cu referire la istorie, începînd cu caracterizarea generală a naraţiunii istorice.

2. Naraţiunea istorică şi naraţiunea în general

Unii autori sînt înclinaţi să vadă în trăsătură caracteristică a naraţiunii istorice descrierea desfăşurării evenimentelor, ceea ce ar trebui să o deosebească de naraţiunea din multe alte ştiinţe, unde o eventuală descriere este subordonată sarcinii de a stabili sau de a respinge o

teorie. O astfel de poziție, desi reflectă practica reală a majorității istoricilor, nu este totuși corectă, deoarece în rindul diverselor tipuri de narațiune istorică se poate distinge și o narațiune subordonată unui scop teoretic¹. De exemplu, răscoala țărănească condusă de Wat Tyler poate fi examinată nu dintr-o simplă curiozitate istorică (ce s-a întâmplat?), ci în legătură cu teoria răscoalelor țărănești, sau a luptei de clasă în general. Într-o narațiune de acest tip descrierea este numai o parte componentă a unui enunț mai amplu. Totuși, trebuie să admitem că enunțurile teoretice nu constituie un element indispensabil al narațiunii din științele empirice. Avem, în acest sens, exemple de studii de fizică ce descriu pur și simplu un fragment de realitate; în mod similar, un chimist poate să se mulțumească cu descrierea unei reacții chimice, iar un astronom cu descrierea mișcării unei planete. Ne referim, evident, la exemple de narațiuni aparținând cercetărilor în mod individual și nu la narațiuni în general. În acest ultim caz, raportarea la teorie este indispensabilă în științele menționate. Totuși și istoria, în special cea pe care dorim să o avem în viitorul cel mai apropiat posibil, ținde spre o narațiune cu semnificație teoretică. Narațiunea concepută, în general, ca un ansamblu al tuturor răspunsurilor date întrebărilor cercetării din cadrul unei anumite științe este de neînțeles în afara legăturilor cu teoria.

Din moment ce atât descrierea, cât și conținutul teoriei (sau o referire la teorie, în cadrul aceleiași științe) sînt condiții necesare ale oricărei narațiuni științifice (repetăm, tratată în mod general și nu din punctul de vedere al unui anumit cercetător), înseamnă că ele nu sînt condiții suficiente pentru o caracterizare mai detaliată a narațiunii istorice. Ele sînt condiții necesare, dar nu și suficiente. Deci, ce element îndeplinește rolul condiției suficiente pentru a putea vorbi de o narațiune istorică, văzînd că nu întotdeauna într-o descriere sau într-o referire la teorie avem de-a face cu o narațiune istorică?

Acest element este — să zicem pentru moment în general — timpul, care, totodată, este și condiția ulterioară necesară a narațiunii istorice. Se pot deci consemna următoarele caracteristici fundamentale ale narațiunii istorice:

- (1) condiții necesare: descrierea unui fragment din realitate; referirea la teorie, referirea la timp;
- (2) condiția suficientă: referirea la timp;
- (3) condiția necesară și suficientă: referirea la timp

Nu există istorie în afara elementului timp (evident, nu numai referitor la istoria umană, ci și la istoria lumii naturale). Timpul este, deci, cel ce conferă istoriei sensul existenței și forța vitală. În discuția asupra conceptului de fapt istoric (cf. cap. X) ne-am ocupat mai pe larg de problema timpului istoric. Atunci am subliniat însă într-o mai mare măsură relativitatea timpului istoric și am atras atenția asupra direcției curgerii sale; aici ne preocupăm un alt aspect al timpului în istorie, un aspect mai puțin amintit înainte, care deosebește acest timp de timpul din disciplinele neistorice.

Timpul cu care operează istoricul nu este timpul în general, așa-zisul timp pur² (pentru caracterizarea căruia sînt suficiente momentul duratei și al succesiunii), ci timpul datat, în cazul căruia trebuie să se definească locul pe scara cronologică. Tocmai acest timp datat colorează narațiunea istorică într-un mod specific numai ei; o localizează într-un interval determinat pe scara timpului și o îndreaptă în direcția săgeții care indică curgerea timpului³. Deși, din anumite rațiuni, putem să nu

urmărim strict, în procesul construirii narațiunii, această săgeată (de exemplu, în cazul metodei regresive), totuși, în ultimă instanță, ea direcționează narațiunea ca și cînd „ar aminti“ de inseparabilitatea sa față de istorie. Cu toate succesele istoriei teoretice, al cărei scop este enunțarea abstractă, aceasta nu se poate lipsi de conceptul de timp, pentru că altfel ar trebui să dispară istoria însăși.

În comparație cu multe alte științe, în științele istorice prezenta unui timp datat este, fără îndoială, cea mai frecventă. Deși un astfel de timp poate apărea și în alte științe, el nu reprezintă, totuși, o particularitate a lor. Dacă fizicianul spune că viteza luminii este de 300 000 km pe secundă, el nu se referă la anii acestui proces, dar atunci cînd măsoară, să zicem, timpul unui pendul, el afirmă de fapt că începe operația la timpul t_0 și o termină în timpul t_1 , deci se folosește, de asemenea, de un timp datat, uitînd însă apoi imediat acest lucru, pentru că îl interesează numai distanța dintre t_0 și t_1 . Deci, în ultimă instanță, el operează cu timpul în general, iar nu cu un timp datat. Este clar că atunci cînd istoricul spune „prima împărțire a Poloniei a fost în anul 1772“ sau „al doilea război mondial a durat de la 1 septembrie 1939 pînă la 9 mai 1945“, el se interesează de timp altfel decît fizicianul. El se străduiește anume să fixeze data împărțirii Poloniei sau datele începerii și sfîrșitului celui de-al doilea război mondial. Dar nu numai istoric îl se serveste de timpul datat, ci și, de exemplu, paleontologul, geologul, paleozoologul, botanistul care se ocupă cu mutațiile din lumea plantelor etc. Ca urmare a cercetărilor, toți oferă o narațiune istorică. La fel cum un reprezentant al științelor neistorice se poate servi de timpul datat, tot așa și istoricul operează adesea cu conceptul de timp în general. Așa se întîmplă, de exemplu, cînd un istoric spune că țara-poloneză din secolul al XVIII-lea era obligat să muncească 3 zile pe săptămînă. Este ușor de observat că timpul istoric „în general“ luat aici în considerare se referă la orice interval de timp determinat de pe scara cronologică. Această generalitate are deci un caracter relativ. Timpul în general apare în narațiune în enunțurile generale, explicate sau implicite.

3. Tipurile de narațiune istorică științifică. Cronica și istoria

Referirea la timp, suficientă pentru a distinge narațiunea istorică de o narațiune oarecare, nu este suficientă pentru a caracteriza o narațiune istorică științifică. Nu putem include printre produsele modului de cercetare al istoricului și, deci, să cuprindem în ansamblul cunoștințelor istorice științifice orice succesiune datată (explicit sau indirect) de evenimente despre trecut. Dar unde se situează limita dintre narațiunea științifică și narațiunea care nu îndeplinește această condiție? Punctul de plecare pentru a răspunde la această întrebare se pare că ar putea fi diferențierea întîlnită adesea în studiile de filozofie a istoriei între cronică și istorie, sau, cu alte cuvinte, între narațiunea de tip cronică și narațiunea istorică. Narațiunea istorică, după excluderea din discuție a narațiunii istorice curente (care, deci, nu este un produs al cercetării științifice și care nu ne interesează aici), poate fi identificată, la rîndul său, cu narațiunea istorică științifică.

În binecunoscuta distincție dintre cronică și istorie propusă de B. Croce⁴ nu se găsește nici o precizare care să permită descrierea clară

a poziției autorului. În orice caz, istoria reprezintă pentru el relatarea faptelor care ne interesează (de aceea, orice istorie este o istorie contemporană), în timp ce o cronică (chiar dacă este scrisă în prezent) este „o istorie moartă”, care relatează fapte istorice fără a le raporta la interesele noastre.

Interpretând această opinie, s-ar putea spune că B. Croce vede diferența între istorie și cronică ca fiind operantă în problema selecției.

W. H. Walsh³ deosebește, pe de o parte, narațiunea simplă (*plain*) și, pe de altă parte, narațiunea semnificativă (*significant*), considerând că există două posibilități de concepere a unei lucrări istorice. A. Danto⁴ demonstrează în mod just că narațiunea (înțeleasă ca rezultat al activității științifice a istoricului) poate să fie numai „semnificativă” de unde rezultă că *plain narrative* a lui Walsh trebuie interpretată ca o narațiune. De fapt, Walsh consideră că Ranke a avut în vedere tocmai un program de *plain narrative* în vestita sa formulare, care nu înseamnă nicidecum altceva decât „o descriere exactă a ceea ce s-a întâmplat” (sau caracterizează și Walsh *plain narrative*), dar este ușor de demonstrat că el a judecat prea aspru programul lui Ranke atribuindu-i, negarea istoriei „semnificativă”. Dacă am specifica următoarele (deși nu toate) semnificații posibile ale narațiunii istorice: pragmatică, retorică, genetică și explicativă, atunci ar fi just să se sublinieze că Ranke s-a pronunțat nu mai împotriva narațiunii pragmatice (deși, după cum am mai spus în practică nu s-a rupt cu totul de ea) și că nu a manifestat un interes deosebit pentru narațiunea teoretică, în schimb a acordat o atenție specială reconstituirii seriilor genetice și, deci, în ultimă analiză, nu s-a desprins de narațiunea „semnificativă”, care este, de fapt, sensul activității istoricului.

Totuși, nici selecția, nici depășirea descrierii exacte (*exact description*) a lui Walsh (aceste două caracteristici de altfel sînt strîns legate între ele) nu exprimă diferența dintre cronică și narațiunea istorică științifică. S-ar putea construi, evident, conceptul Cronicarului Ideal⁵ (CI), mentală — aspirația spre relatarea adeverată a faptelor, printre care noțiune fără nici o semnificație, în afara celei a descrierii evenimentelor îndepărtate de realitate. Se pare că nici nu ne-am putea imagina un o selecție. Consemnarea celui mai simplu eveniment (de fapt CI nu poate să-l noteze pe toate) este deja un act de selecție. Deci nu putem menea, că nu ne putem imagina o cronică, de unde rezultă, de asemenea, depășirea o simplă descriere. Chiar și consemnarea în anale a unui eveniment oarecare constituie deja o ieșire în afara descrierii, căci anala te pe care cronicarul le consideră suficiente de importante (care au o „semnificație”). Chiar și în cazul unui CI, pentru a nu fi superficiali, nu putem presupune că el oferă o „descriere exactă”, și numai o „descriere exactă”. Se pare însă că linia de demarcație între cronică și istorie, chiar dacă îl înzestrăm pe CI cu capacitatea unei (oarecare) selecții, se află altundeva, ceea ce înseamnă că selecția însăși nu este suficientă pentru a conferi narațiunii istorice statutul de „științifică”. În loc de a construi conceptul unui CI, să construim conceptul unui Cronicar Real (CR), în-

cercind să indicăm caracteristicile pe care el le poate avea și cele de care din necesitate trebuie lipsit. Ne putem imagina, de pildă, că CR nu numai că aspiră spre adevăr și oferă o relatare oarecum selectivă, dar încearcă și să explice (pe cît îi este posibil) evenimentele descrise, încearcă să le prezinte în niște succesiuni genetice (evident, nu mai lungi decât durata observațiilor sale) și chiar să manifeste preocupare pentru teorie, cum o demonstrează lucrările lui Ibn Khaldun⁶, de exemplu. CR descrie, bineînțeles, numai ceea ce se petrece în timpul lui și ceea ce poate nota, fie chiar și indirect, pe baza altor relații din vremea lui. Limitarea lui CR numai la observațiile proprii ar duce la o ficțiune foarte îndepărtată de fapte.

Se observă ușor că și cel mai perspicace și mai bine pregătit CR, pornindu-se de la premisa că notează evenimentele „în mod curent”, „pe viu” (acesta este de fapt sensul termenului *cronicar*), are un cîmp de vedere foarte limitat. Avînd în vedere că această limitare nu privește istoricul, numai acesta are șansa de a realiza o narațiune istorică științifică. Limitarea cîmpului de vedere al unui CR, care constituie linia de demarcație dintre cronică și istorie, derivă din faptul că, în momentul înregistrării evenimentului, CR nu cunoaște evoluția lui ulterioară și nu știe care vor fi efectele sale. Evident, CR poate descrie un eveniment trecut — în raport cu situarea sa temporală actuală — ale cărui efecte reușite să le cunoască într-un mod oarecare, dar atunci înțelege de a mai fi cronicar și începe să acționeze ca un istoric. Deci, un CR n-ar fi putut să scrie încă din 1454 că a început Războiul de 30 de ani sau să noteze că în ziua de 22 iulie 1870 s-a născut Vladimir Ilîci Lenin, conducătorul și teoreticianul Revoluției din Octombrie.

Un istoric, din contră, cînd scrie istoria Războiului de 30 de ani sau cînd schitează biografia lui Lenin se servește încă de la primele propoziții ale relatării sale de cunoștințele pe care le are despre întregul fapt descris. El va scrie deci sub imperiul acestor cunoștințe sau, altfel spus, din perspectiva faptului care a avut loc. Evident, știm cu toții foarte bine că noțiunea de „fapt ca întreg” (sistem) este relativă, deoarece sistemele mai mici sînt elemente ale sistemelor mai mari, acestea la rîndul lor fiind elemente ale macrosistemelor (cf. cap X), totuși, în general, limitele unui fapt dat, nu pot fi trasate, în practică, *ex post facto*, acest lucru constituind una dintre problemele cele mai petrecute poate constitui obiectul lor. În cercetarea istorică numai un fapt petrecut poate constitui obiectul analizei științifice și, din această cauză, cu cît faptul descris se află mai mult în *statu nascendi*, cu atît mai mult vom întîlni în lucrările istoricului, în mod necesar, elemente cronicești. Pentru un istoric, perspectiva temporală este o condiție necesară, prin care el poate surprinde sistemele de fapte în dezvoltarea lor, deci în interacțiunea lor, arătîndu-ne rolul lor în procesul istoric. Nu poate fi supus în nici un fel analizei științifice un eveniment nu numai pînă cînd el nu se încheie, dar nici pînă cînd el nu-și manifestă efectele.

Pentru CR viitorul este necunoscut, cel mult el poate să prevadă într-o măsură oarecare desfășurarea evenimentelor, fapt ce dă o notă specifică cronicii lui, dar previziunea nu poate înlocui cunoașterea a ceea ce s-a petrecut într-adevăr. Această cunoaștere, care reprezintă apor-tea cea mai importantă deosebire dintre CI, CR și istoric și, deci, dintre cronică și istorie. Cronică este scrisă în mod necesar din perspectiva cîrții, în timp ce istoria trebuie scrisă din perspectiva viului. Această metaforă nu intenționează, evident, să minimizeze rolul cronicii sau să supraestimeze rolul istoriei, ci numai să

dea un sens realității. Trebuie menționat că unii istorici exploatează în mică măsură această mare posibilitate pe care le-o oferă perspectiva temporală și construiesc narațiunile ca și când nu ar cunoaște desfășurarea evenimentelor care au urmat după faptul descris de ei. Ei sînt astfel mai degrabă cronicari decît istorici. Sînt mai interesați de fapt decît de semnificația lui istorică.

Pentru a construi narațiunea științifică, istoricul este dotat, în afara caracteristicilor care i se atribuie unul CR, cu posibilitatea de a se folosi de dimensiunea temporală. În timp ce CR vede numai în mod „plat”

În acest punct este necesar să recurgem la conceptul nostru de cunoștințe provenite din afara izvoarelor. În primul rînd, aceste cunoștințe îi permit istoricului să opereze cu dimensiunea temporală. Cu cît cunoștințele provenite din afara izvoarelor sînt mai numeroase și mai bine însușite, cu atît ele au o valoare științifică mai mare pentru narațiunea istorică. Analizele metodologice de pînă acum care nu s-au ocupat de conceptul de cunoștințe provenite din afara izvoarelor nu au fost capabile să definească mai exact diferențele dintre cronici și istorii. Natural, și cunoștințele provenite din izvoare (relative în sens relativ) care aruncă o lumină asupra faptului examinat, participă activ în folosirea de către istoric a perspectivei temporale.

Iată un exemplu clar de folosire a perspectivei temporale în baza unor bogate cunoștințe provenite din afara izvoarelor. În comparație cu curentele care dominau pe atunci în Italia, Germania sau în Țările de Jos, viața economică engleză stagna, dar chiar și în aceste ape stătute virtuțile continentale produceau mișcare. În momentul suirii pe tron a lui Henric al VII-lea, organizarea economică a țării nu se deosebea prea mult de cea din timpul lui Wyclif, dar cînd Henric al VII-lea a murit, după o viață lungă și plină de păcate, se puteau recunoaște deja etape trăsături tipice economiei engleze pînă la apariția mașinilor cu abur și a mecanizării. Singura poartă care rămînea închisă era cea a expansiunii coloniale, dar 40 de ani mai tirziu începeau deja prisăuții economice a Angliei în momentul suirii pe tron a lui Henric al VIII-lea (1485-1509) și apreciaza rolul ei în dezvoltarea economică a Angliei făcînd în mod clar apel la cunoștințele pe care el le are despre timpurile care au urmat. Sigur că apelul la astfel de cunoștințe nu este se realizează dintr-o anumită perspectivă temporală. De altfel, însuși vîngerea asupra necesității unor astfel de cercetări, care dictează de conștient, dintr-o evaluare corespunzătoare a importanței faptelor respective în procesul istoric.

Să luăm în considerare încă un text, referitor la niște fapte de mai mică anvergură decît cele examinate de Tawney. Făcînd investigații asupra preturilor la grîne în partea de vest a tînutului Malopolska în secolul al XVIII-lea, H. Madurowicz scrie, printre altele, „O scumpire rapidă începe în anul 1785. Cresc în primul rînd prețurile la grîu, secară și orz, ajungînd în următorii patru ani la un preț renăscut de mult. Prețul din anul 1792, din anul 1780—1785 și nu duce la o scumpire similară a scăderii a preturilor din anii 1780—1785. Cu toate că a fost ales un text în care sînt conștientizate an de an, în ordine cronologică, fapte de același gen, se observă

ușor că un cronicar care și-ar fi început însemnările în anul 1785 n-ar fi putut să scrie atunci că „a început” o scumpire deosebită, că preturile grîului, secarei și orzului au atins cel mai înalt nivel după următorii patru ani și că în 1792 a fost anul „celei mai mari” scăderi a preturilor etc. După cum se vede, narațiunea este construită aici în perspectiva unor cunoștințe despre faptele examinate.

Perspectiva temporală reprezintă, deci, criteriul cel mai general care leagă narațiunea istorică de cronică. Alte criterii, secundare, definesc tipurile de narațiune. Am analizat pe larg aceste tipuri în partea a doua a lucrării noastre, atunci cînd am vorbit despre narațiunea pragmatică, narațiunea critică, cea erudit-genetică, structurală și dialectică.

4. Imaginația istorică

Pe lângă construirea unei narațiune istorice, adică a narațiune cu perspectivă temporală, sînt necesare numeroase mijloace (instrumente) care sînt componente ale cunoștințelor provenite din afara izvoarelor sau o funcție a acestor mijloace se numără în primul rînd:

- (1) imaginația istorică,
- (2) limbajul,
- (3) noțiunile de clasificare și de ordonare,
- (4) interesele contrafactuale.

Problema imaginației istorice, care se referă atît la procesul de sinteză, cît și la construirea imaginii exterioare a rezultatelor cercetării unui istoric, adică la narațiune, reclamă o examinare mai atentă. În orice caz, se știe că, pentru a construi o narațiune coerentă, nu este suficient ansamblul faptelor stabilite și al explicațiilor efectuate. Pentru a uni toate acestea, făcînd uz de perspectiva temporală, este necesar ca istoricul să știe să pună în mișcare cunoștințele acumulate, adică acel conștient al memoriei care se hrănește din practica științifică și din erudit. Acest lucru conține în asocierea cunoștințelor dobîndite din izvoare cu cele provenite din afara izvoarelor, ceea ce duce la o viziune integrată mai mult sau mai puțin clară a structurilor. Aici se poate manifesta întreaga personalitate a istoricului, ca și contribuția sa creatoare la perfecționarea informațiilor acumulate. În trecut, cînd oamenii se înțelegeau dacă istoria este știință sau artă, cei care vedeau în activitatea istoricului elemente de artă considerau ca sursă a acestora însăși imaginația istoricului și contribuția acestuia la opera lui. Această capacitate a cercetătorilor care au multe cunoștințe a fost adesea denumită intuiție. Noi o numim imaginație istorică și o interpretăm ca o funcție a cunoștințelor provenite din afara izvoarelor care constituie conținutul memoriei istoricului și care permit acestuia să-și construiască o imagine mai mult sau mai puțin adecvată a fragmentului examinat din realitatea trecutului. Această imagine ne permite să ne gîndim în orice moment al construirii narațiunii la întregul reconstituit pe care trebuie să-l reflecte această imagine.

5. Limbajul narațiunii

Principalul instrument al narațiunii este limba. Din limbă fac parte: vocabularul (adică totalitatea cuvintelor din care se alcătuiesc propozițiile), gramatica (care oferă regulile de ordonare a cuvintelor în propoziții) și funcțiile semantice ale cuvintelor, care atribuie acestora și pro-

ginari cu termeni de clasificare modernă, sarcina de a încadra obiectul dat într-o serie adecvată este adesea foarte dificilă. Putem reflecta, de exemplu, asupra includerii unui partid politic dat în cadrul grupărilor progresiste sau conservatoare, asupra faptului dacă o întreprindere data de producție este încă un atelier meșteșugăresc sau este deja o fabrică dacă o așezare denumită într-un izvor oras o putem considera astfel sau ca o așezare rurală etc. Se vede clar că în fiecare caz trebuie să operăm mental cu niște definiții sau explicații (care privesc particularitatea progresist, fabrica, orașul). În timp ce clasificăm creștem astfel de definiții sau explicații sau ne servim de cele deja existente.

Conceptele (termenii) care ordonează o serie data sint predicatele diadice de tipul „este mai înalt decât”, „este mai puțin modern decât”, „este mai timpuriu decât...” etc. Ele sînt, deci, niște enunțuri compuse din două părți, dintre care una oferă criteriile de superioare, iar cealaltă criteriile de paritate dintr-un anumit punct de vedere. Conceptele de ordonare nu permit diviziunea seriei în două părți care să a aranjeze după intensitatea unei anumite proprietăți. Astfel de concepte pot fi descrise logic prin două funcții proporționale:

xWy (x îl precede pe y din punctul de vedere al proprietății W)
 xWy (x este egal cu y din același punct de vedere)

În narrațiunea istorică trebuie să recurgem foarte frecvent la termenii de ordonare. Ne interesează în special dacă obiectele care trebuie pot distinge sau nu din punctul de vedere al unei unități care trebuie, dacă, de exemplu, a și b au același venit, adică dacă pot fi ordonate în aceeași subserie determinată după mărimea veniturilor etc.

Conceptele de clasificare și de ordonare ne ajută de concepte tipologice, care fac obiectul unor vii discuții. Acestea sînt concepte (predicate) fără de care este greu să ne imaginăm narrațiunea istorică, ca de altfel orice narrațiune care privește omul.

Occipindu-se de conceptele tipologice în istorie, T. Pawlowski afirmă că ele se compun:

- (1) dintr-un concept de clasificare,
- (2) dintr-un sistem de concepte de ordonare legat de conceptul de clasificare.

Adesea este dificil să se traseze o limită între conceptul de clasificare și cel tipologic. Conceptele tipologice (tipurile) permit să se vorbească despre realitate prin comparație ei cu aceste tipuri. Se pot distinge două genuri de tipuri ideale (și totodată de afirmații care conțin concepte tipice ideale). La M. Weber acele concepte nu se referă la realitate empirică, ci îndeplinesc un rol exclusiv euristic și de clasificare, ca unități de măsură speciale. În schimb, abstractizările lui Karl Marx au un caracter realist (empiric), adică ne informează asupra realităților empirice și facilitează explicarea ei. Ele apar prin omisiunea caracterelor secundare (după părerea noastră) ale obiectului ideal construit (cum ar fi, de exemplu, democrația în general, capitalismul). Neîndoielnic, (și în special în istorie) decât tipul instrumental. Pe istoric îl interesează mai degrabă descrierea reală a evenimentelor.

Construirea tipurilor ideale face parte din așa-numita metodă a modelării. Modelul, în acest sens, este un obiect real simplificat, care este privit de anumite trăsături în scopul relevării caracteristicilor și relațiilor esențiale pentru cercetare. De menționat că și aici poate fi de ajutor construirea unor modele fictive. Așa a făcut, de exemplu, R. W.

Fogel cînd a studiat influența căilor ferate asupra creșterii economice a Americii de Nord în secolul al XIX-lea. Ca model fictiv, el a construit un model de economie bazat pe transportul pe apă.

Avînd în vedere cele spuse pînă aici, se profilează pregnant problema așa-ziselor concepte proprii ale științei istoriei. Dar pare nejustificată, din punctul de vedere al dezvoltării științei, teza cu privire la necesitatea formulării unor concepte specifice pentru istorie. Mult mai adecvată pare să fie aici ideea de a folosi patrimoniul conceptual al altor științe — în special în ceea ce privește termenii care ar putea fi considerați non-istorici. Se vor putea include astfel aici concepte ca grup social, producție, investiții, bani, cultură, revoluție, mașină, climă, comportament, autonomie socială, sistem etc. Altfel este situația cu termenii pe care-i numim istorici. Ei sînt formulați în general de către istorici, furnizînd astfel material pentru cercetătorii de concepte non-istorici. În cadrul conceptelor istorice (adică al conceptelor proprii științei istoriei) pot fi incluse conceptele de tipul feudalism, renaștere, luptă de eliberare națională, stingsim, iacobinism etc. Numeroase concepte de acest tip, formulate în cadrul istoriei, au devenit apoi obiectul considerațiilor teoretice ale altor științe, pentru ca mai tîrziu, după o „prelucrare” conceptuală, să revină sub o formă nouă în domeniul istoriei. Se poate presupune, de exemplu, că termenul pînă acum istoric de „feudalism” va constitui, ca și termenul „capitalism”, și obiectul considerațiilor economiștilor, preluîndu-și astfel statutul de concept propriu științei istorice. Se poate afirma că nu există un grup stabil de concepte proprii științei istorice. Se înrogi trează un schimb permanent de cunoștințe între diversele discipline, fapt care se manifestă și prin activitatea comună de prezicare a conceptelor. Trebuie să se militeze pentru o participare mai mare a istoricilor în această activitate decît pînă în prezent. Aceasta va avea ca urmare un nivel mai ridicat al preciziei în narrațiunea istorică.

7. Rolul inferențelor antifactuale

Se pare că E. Nagel²² și J. Giedymin²³ au dreptate cînd subliniază marelui rol cognitiv al inferențelor antifactuale în știință. În plus, J. Giedymin scrie: „o condiție indispensabilă pentru evaluarea pozitivă a rolului cognitiv al inferențelor antifactice este de a poseda cunoștințe metodologice bogate și omogene într-o disciplină dată și de a profesa o filozofie a științei conform căreia toate afirmațiile științifice (ale științelor empirice) au caracter ipotetic, iar sarcinile științei nu se limitează la înregistrarea rezultatelor observațiilor”. Impotivă concluziilor antifactuale a înregistrării rezultatelor observațiilor în știință (fenomena) se pronunță reprezentanții concepției pozitiviste în știință (fenomena) listii, inducționistii, ideografii. Pentru ei, propozițiile de constatare sînt componente definitive ale cunoașterii și criteriul de adevăr și, ca urmare, nu se admite că în edificarea cunoștințelor să se fi în considerare propozițiile care contrazic observația. E. Nagel subliniază, dimpotrivă, rolul important al concluziilor antifactice în istorie.

Trebuie să se facă distincția între întrebările antifactuale (decizionale și complementare) și faptul condițional antifactual. Un exemplu de întrebare antifactuală decizională este următorul: „întrebare”

(1) S-ar fi ajuns la prima împărțire a Poloniei dacă n-ar fi existat Confederația de la Bar?

Acest gen de întrebare constituie o componentă (de obicei tactică) a explicațiilor istorice. Dacă considerăm că unu dintre cauzele primei

împărțirea Poloniei a fost Confederația de la Bar, implicit ne întrebăm dacă fără această Confederație s-ar fi ajuns la împărțire și răspundem pozitiv la această întrebare. Totodată, când punem o întrebare antifactuală de decizie, examinăm rolul istoric al faptului a cărui existență reală în trecut o negăm (în cazul nostru Confederația de la Bar) în mod experimental (mental). În acest caz se distinge dublul rol al întrebării antifactuală: o dată fundează ipoteza referitoare la legăturile cauzale și al doilea (dar numai atunci când partea întrebării ce urmează după „dacă” este o negare a unui fapt istoric real) face perceptibilă importanța istorică (rolul în dezvoltarea sistemului) a faptului negat în mod experimental.

Lucrurile se petrec asemănător și în cazul întrebărilor antifactuale complementare. Iată un exemplu:

(2) Ce s-ar fi întâmplat în Europa dacă Hitler ar fi învins?

Reflecțind asupra răspunsului la această întrebare, vrem să relevăm și mai puternic orografia și caracterul inuman al politicii hitleriste. În acest caz întrebarea nu se pune legat de explicația istorică. În schimb întrebarea:

(3) Care ar fi fost soarta Europei dacă statele occidentale n-ar fi semnat Acordul de la Munchen?

ar putea fi legată de explicație. De exemplu, putem considera Acordul de la Munchen ca una dintre cauzele celui de al II-lea război mondial și, legat de aceasta, ne putem întreba ce s-ar fi întâmplat (eventual dacă ar fi izbucnit al doilea război mondial) dacă nu s-ar fi semnat acordul de la Munchen. Totodată, punind întrebarea (3) obținem întărirea (eventual micșorarea) rolului istoric atribuit de noi Acordului de la Munchen.

Perioada condițională antifactuală se enunță în forma „dacă ar fi fost p, atunci q”. Spre deosebire de o propoziție condițională obișnuită, care are forma: „dacă p, atunci q”, această perioadă constituie o premoniție, fiind o negare a fragmentului de cunoștințe posedat. Un exemplu de perioadă de acest fel este enunțul:

(4) Dacă Spania nu și-ar fi extins expansiunea colonială, ar fi evitat regresul economic, sau

(5) Dacă n-ar fi existat legislația lui Napoleon, procesul de destrămarea feudalismului ar fi fost întârziat în unele țări.

În acest caz concluzia antifactuală ne permite să relevăm și mai bine importanța istorică a unui fapt determinat, a unei persoane sau a unei națiuni. În timp ce întrebările antifactuale sînt, în general, ascunse explicit. Acestui tip de perioade condiționale le întâlnim adesea în mod „să presupunem că...”, „dacă am admite că...”, „că...” etc. Tot așa de bine în aceste enunțuri ar putea fi vorba de o simplă perioadă condițională.

Elementele inferențelor antifactuale apar adesea în acțiunea de verificare a ipotezelor. Problema are însă aici un aspect oarecum diferit decât în cazul inferențelor antifactuale tipice. În cazul procedurii ipotetice care le avem, deoarece sîntem abia la începutul procesului de amplificare a acestor cunoștințe. Să zicem că examinăm ipoteza a și ipoteza non-a și că includem în bagajul de cunoștințe, ca verificată, ipoteza a. În acest caz, inferența de tipul „dacă presupunem non-a, atunci...” aplicată în procedul ipotetic se dovedește ex-post o inferență antifactuală,

deoarece admite un antecedent care este negarea unei propoziții deja acceptate.

Inferențele antifactuale au o semnificație de cercetare cu atât mai mare, cu cît cunoștințele noastre generale despre legăturile dintre fapte sînt mai multe. În general, cînd schimbăm un enunț general recunoscut, care face parte din cunoștințele noastre, ne folosim de cunoștințele ne-schimbate despre dependențele generale. Propoziția (4) are o semnificație de cercetare numai atunci cînd cunoaștem raportul dintre creșterea economică a unui ținut și unele acțiuni determinate, respectiv cunoaștem legitatea creșterii economice într-o epocă de expansiune colonială. La fel, referitor la întrebarea (5) sînt necesare cunoștințe despre legăturile dintre legislație și realitate în mod similar este indispensabilă cunoașterea formei reale a procesului istoric în raport cu fragmentele examinate ale acestui proces.

NOTE

1. Despre narațiunea istorică cu semnificație teoretică scrie A. Danto, *Analytical Philosophy of History*, op. cit., p. 133—134.
2. Aceasta nu înseamnă că trăim timpul ca pe ceva care există în afara realității temporale.
3. Cf. N. Rotenstreich, *Historical Time, in Between Past and Present*, New Haven, 1958, p. 51—134. Observațiile noastre diferă întrucîtva de opinia exprimată de Rotenstreich. Autorul se situează pe poziția expunerii cauzale a cursului timpului. Cf. și G. Sumner, *Problem der historischen Zeit*, Berlin, 1916. Rotenstreich, care vede timpul istoric ca o concretizare a timpului în general, nu este de acord cu Sumner, care consideră că timpul în istorie semnifică un anumit raport între fapte, în timp ce istoria ci înțeg este atemporală.
4. Cf. *Theories of History*, p. 78 (extrasă din lucrarea *Teoria e pratica della storiografia*). Cf. și cele scrise pe această temă de A. Danto, *Analytical Philosophy of History*, op. cit., p. 116.
5. W. H. Walsh, *Introduction to Philosophy of History*, London, 1961, p. 31.
6. A. Danto, *Analytical Philosophy of History*, op. cit., p. 116 și urm.
7. Aceste tipuri sînt deosebite de A. Danto, *ibidem*, p. 123 și urm.
8. Conceptul de cronică ideală la A. Danto p. 149 are un alt sens.
9. Examinînd întreaga lui operă, îl putem considera mai degrabă istoric.
10. R. H. Tawney, *Religion and the Rise of Capitalism*, op. cit., p. 70—71.
11. H. Madurowicz-Urbanska, *Ceny zboża w zachodniej Metopolsce w drugiej polowie XVIII wieku* [Prețurile grînelor din vestul tînutului Malopolsce la sfîrșitul secolului al XVIII-lea], Warszawa, 1963, p. 60.
12. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, Warszawa, 1963, p. 60.
13. Problema limbajului lucrărilor de popularizare științifică reprezintă o problemă separată, de care nu ne ocupăm aici. Recomandăm cititorului studiul lui B. Lesnodorski, *Historia i spoleżenstwo. Problemy informacji i porozumienia* [Istoria și societatea. Probleme de informare și comunicare], în *Ziemia i historia* [Pământul și istoria], nr. 3, 1959, p. 539—563. Autorul leagă problema răspîndirii cunoștințelor istorice de răspîndirea modului de a gândi științific. El atrage atenția în mod just că problema prezintă serioase particularități în funcție de domeniul examinat.
13. Cf. M. Bloch, *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien*, op. cit., p. 79—97.
14. Cf. J. Giedymin, *J. Kmita*, Wskazy : logika ja mairnej, teorii komunikacji i metodologii nauk, op. cit., p. 73 și urm.
15. Cf., printre altele, observațiile lui J. Pelc, *Zastosowanie funkcji semantycznych do analizy pojęcia metafory* [Aplicarea funcțiilor semantice în analiza conceptului de metaforă], în *Rozprawy logiczne* [Disertații logice], Warszawa, 1964, p. 123—135.
16. R. H. Tawney, *Religion and the Rise of Capitalism*, op. cit., p. 87.
17. G. M. Trevelyan, *History of England*, London-New York, 1947, p. 463.

16 *Ibidem*, p. 624

18. Cu privire la rolul anecdotei, cf. o interesantă observație a lui Soboul (*Miara și opia w historii społecznej*, op. cit., în „Kwartalnik Historyczny”, nr. 2, 1966, p. 277)

20. Cf. pe această temă: J. Giedymin și J. Kmita, *Wykłady z logiki formalnej*, op. cit., p. 210 și urm.; T. Pawłowski, *Problemy typologiczne w naukach historycznych* [Conceptele tipologice în științele istorice], în „Studia Metodologiczne”, fasc. 3, I. Łazarski-Pawłowska *O problemie typologicznym w humanistyce* [Cu privire la conceptul de tipologie în științele umaniste], în „Studia Filozoficzne”, nr. 4, 1958, p. 30—53; C. G. Hempel, P. Oppenheim, *Der Typusbegriff im Lichte der neuen Logik*, Leiden, 1966; L. Nowak s-a ocupat de tipurile ideale (abstracțiuni) în Marx în esența sa lucrare, *U podstaw marksistowskiej metody* [La baza marxiste a științelor], Warszawa, 1971

21. Cf. J. Dutkiewicz, *Problemy ogólne nauki historycznej* [Conceptele generale ale științei istorice], în „Rocznik Łódzki”, vol. V, 1962, p. 25—42

22. E. Nagel, *The Structure of Science*, op. cit., p. 193 și urm.

23. J. Giedymin, *Charakterystyka pytań i wnioskowań historycznaukowych* [Caracteristica întrebărilor și inferențelor antifactuale], în „Studia Metodologiczne”, fasc. 1, p. 23—45.

24. *Ibidem*, p. 35—36.

XXIV. ELEMENTELE NARAȚIUNII: PROPOZIȚIILE ISTORICE ȘI LEGILE

1. Propozițiile istorice

Principalul element al narațiunii istorice este propoziția istorică. Ea se caracterizează în mod obișnuit printr-un indicator spațio-temporal, adică se referă la un anumit timp și la un anumit loc. Totuși, în istorie propoziția istorică trebuie să mai îndeplinească o condiție pentru a constitui un element al narațiunii, și anume trebuie să se refere la un fapt istoric (sau la fapte istorice). Propoziția istorică este deci rezultatul final (pentru un istoric dat) al unui proces de stabilire a faptelor sau, cu alte cuvinte, ultima verigă a lanțului (vezi Fig. 42).

Fig. 42

Condiția ca o propoziție istorică să se refere la un fapt istoric exclude dintre propozițiile istorice propozițiile care vorbesc despre fapte ce n-au existat în trecut (în special propoziții din romanele istorice) și pe care le denumim propoziții cvasi-istorice, precum și propozițiile cu indicatori temporali și spațiali care se referă la evenimente viitoare, încă neîmplinite. Nu includem în narațiunea istorică nici diversele genuri de propoziții imaginare referitoare la trecut, ca, de exemplu: „După victoria de la Waterloo, Napoleon a reconstruit statul polonez” (propoziție cvasi-istorică) sau (2) „În anul 2000 producția de cacao va fi de 12 ori mai mare decât în prezent” (propoziție referitoare la un eveniment viitor mai mare decât în prezent” (propoziție referitoare la un eveniment viitor nerealizat). Cu astfel de abordare a problemei ar avea ca rezultat o definiție a propoziției istorice ca propoziție adevărată, care se referă însă la fapte ce aparțin unor clase ontologice închise.

În legătură cu a doua categorie de propoziții există totuși unele rezerve, deoarece printre propozițiile care vorbesc despre evenimente viitoare, nerealizate, se pot distinge cel puțin următoarele trei categorii:

(a) propoziții cu indicatori spațio-temporali care se referă concrement la o realitate trecută și la una viitoare, nerealizată (evident, nu este vorba aici de propozițiile compuse, pe care le tratăm ca o funcție de propoziții simple), unde partea referitoare la viitor poate fi dedusă din cunoștințele acumulate.

(b) propoziții cu indicatori spațio-temporali care se referă, într-adevăr, la fapte viitoare nerealizate încă, dar care nu pot fi deduse din cunoștințele acumulate;

(c) propoziții cu indicatori spațio-temporali referitoare la fapte nerealizate, dar care pot fi deduse (cu oarecare probabilitate) din cunoștin-

(cele acumulate. Într-o anumită măsură, aceste propoziții se identifică cu cele de tipul (a)).

Iată un exemplu de propoziție de tipul (a): (3) „Ritmul creșterii economice a țărilor în curs de dezvoltare observat în ultimii ani va cunoaște, în următorul deceniu, o accelerare considerabilă”. Un exemplu de propoziție de tipul (b) este propoziția (2), citată mai sus, care nu se bazează pe cunoștințe adecvate. Iată o propoziție de tipul (c) „În anul 1973, numărul studenților din Polonia se va ridica la 300 000” (Originalul polonez al cărții de față a fost publicat în 1973 — n.t.). Ea este asemănătoare cu propoziția (2), dar se deosebește de aceasta prin cunoștințele deja avute despre realitate, adică se poate considera că prognoza este probabilă.

Dintre categoriile de propoziții referitoare la evenimente viitoare, nerealizate încă, în narațiunea istorică pot fi întâlnite (desi destul de rar) propoziții de tipul (a).

Având în vedere cele spuse până aici s-ar putea propune o împărțire a propozițiilor istorice, adică a propozițiilor cu indicatori spațio-temporali în:

- (1) propoziții evasistorice (referitoare la evenimente trecute),
- (2) propoziții istorice în sens larg,
- (3) propoziții strict istorice.

Ultima categorie, care constituie un element al narațiunii istorice, ar cuprinde propozițiile istorice după excluderea propozițiilor evasistorice și a propozițiilor de tipul (b) și (c), care se referă la evenimente viitoare nerealizate. În acest fel, recunoaștem că propozițiile strict istorice, care se referă în principal la o realitate trecută, se pot referi și la fapte ce aparțin unor clase ontologice deschise. Este vorba, practic, de unele fapte-procese despre a căror desfășurare ulterioară istoricul își exprimă opinia.

2. Indicatorii spațio-temporali

Indicatorii spațiali și temporali apar în mod obișnuit împreună; de altfel menționarea doar a unui indicator (de timp sau de spațiu) atrage după sine o informație mai mult sau mai puțin generală despre celălalt. Totuși, adesea o astfel de informație nu este suficientă pentru o relație corespunzătoare a unui fapt din trecut. Dacă, de exemplu, spunem: „În Polonia a guvernat șleahita”, cunoașterea momentului când a existat șleahita ca clasă ne apropie simțitor de indicatorul de timp. Însă dacă spunem: „În Polonia situația țăranilor era grea”, sfera cronologică a acestei propoziții este atât de mare, încât ne privează de orice indicator informativ. Evident, indicatorul spațial „Polonia” include în sine traseu a construirii unei propoziții istorice corecte. Menționarea indicatorului de timp singur atrage după sine un indicator spațial egal adesea cu întregul pământ. De exemplu, dacă spunem: „În secolul al XVIII-lea au avut loc transformări în viața oamenilor”, aceasta se poate raporta „numai” la tot globul pământesc.

Indicatorii spațio-temporali pot apărea în propoziții în mod evident sau mai puțin evident. Pentru primul caz pot fi date ca exemple propozițiile: „În anul 1789 în Franța a început revoluția”; „În 1945 a fost învinsă Germania hitleristă”; „În Europa medievală au avut loc adesea epidemii” etc. Exemple pentru al doilea tip pot fi propozițiile: „Căderea

Bastillei a declanșat Revoluția Franceză”; „Kościuszko a inițiat era reformelor agricole prin *Uniaś Polaniecki* (Proclamația universală)”; „Tamerlan a creat un stat puternic cu capitala la Samarkand” etc. În cazul acestor propoziții ne vin în ajutor alte fapte cunoscute de noi pentru a determina indicatorii.

Existența unui nume propriu în propoziție determină cadrul spațio-temporal. Pe de altă parte, orice indicator poate fi raportat la nume proprii. Timpul va fi înțeles, în acest caz, legându-l de un fapt oarecare aparținând unei persoane determinate (esența problemei nu se schimbă dacă ne întrebăm despre realitatea sa istorică): fuga lui Mahomed din Mecca la Medina, nașterea lui Hristos etc., iar dacă el este legat de un fenomen (de exemplu, epoca glaciară), atunci trebuie să raportăm oricum această determinare la un alt sistem de măsurare a timpului.

Propoziția istorică poate îndeplini cele mai diverse sarcini în formularea rezultatelor unor cercetări istorice. Ea poate fi un element al descrierii simple, al unei descrieri genetice (propoziții factografice) și al unei explicații cauzale (propoziții cauzale). De exemplu, cînd spun: „Cauza căderii Imperiului Roman a fost dezvoltarea internă a provinciilor”, exprim o propoziție istorică cauzală, care se referă la un anumit timp și loc. Exemple de propoziții istorice factografice au fost citate și mai sus.

3. Generalizarea în istorie

Difficultatea de a indica un loc precis al generalizărilor istorice în cadrul propozițiilor istorice, pe de o parte, și cea de a le deosebi de propozițiile generale și de legi, pe de altă parte, au constituit sursa multor controverse în jurul acestei concept. Disputele se desfășoară, în general, în legătură cu al doilea aspect, deși nu s-a aprofundat până în prezent prima chestiune, anume în ce condiții propoziția istorică capătă statutul de generalizare. Ambele probleme merită a fi examinate.

La început trebuie reamintită (cu unele mici completări) clasificarea propozițiilor (care aparțin unei științe date) propusă în *Studiu a metodologiei istoriei*. Toate propozițiile științifice (nu numai cele istorice) pot fi împărțite, dintr-un anumit punct de vedere (al gradului lor de generalitate), după cum rezultă din Fig. 43.

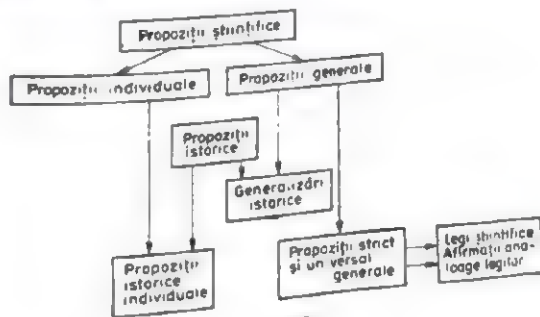

Fig. 43

De aici se vede că generalizările istorice intră concomitent în rîsul propozițiilor istorice (împreună cu propozițiile individuale) și în rîsul propozițiilor generale, împreună cu legile științifice. Această poziție a generalizărilor istorice face dificilă clasificarea lor într-o singură categorie de propoziții.

A răspunde la întrebarea cînd anume capătă o propoziție istorică forma de generalizare nu este ușor. Se știe că ea poate avea o sferă de generalitate foarte diversă. Dacă se referă la un singur fapt (chiar dacă este un fapt „mare”) este o propoziție istorică individuală sau constatarea unui fapt individual. Ea va fi deci, o propoziție de tipul „Prima împărțire a Poloniei a avut loc în anul 1772”, sau „În bătălia de la Grunwald, Polonia a reușit victoria asupra Cavaleriei Teutonică” și propoziția, „Cazimir cel Mare a murit în anul 1370”. Dacă o propoziție istorică se referă la un anumit număr de fapte asemănătoare dintr-un anumit punct de vedere, atunci prin generalizare se poate realiza extragerea din aceste fapte a trăsăturilor lor comune care ne pot interesa pentru obiectivele cercetării, ea devine o generalizare istorică.

Problema delimitării generalizărilor istorice de legile științifice, de explicarea generalizării istorice este strîns legată de opinia asupra structurii legilor științifice. Avînd în vedere că ne vom ocupa de continuare a problemei legilor, observațiile ulterioare (cf. pct. 4) trebuie să se refere și ca o continuare a celor spuse acum. În concluzie, în metodologia științelor se disting următoarele caracteristici principale ale generalizărilor istorice, formulate în mod obișnuit în opoziție cu propozițiile științifice:

(1) Așa-numita generalitate numerică (sau limitată), spre deosebire de generalitatea exactă (sau specifică) a legilor științifice (K. Popper, H. Mehlberg, A. Malowski);

(2) Existența indicatorilor explicit spațio-temporali, a numelor proprii, a unor termeni care nu pot fi definiți fără nume proprii (K. Popper, J. Giedymin, A. Malowski, S. Nowak);

(3) Existența, ca sferă a obiectului propriu, a unei clase închise de evenimente, spre deosebire de propozițiile strict generale, care se referă întotdeauna la așa-numitele clase neînchise de evenimente, cum sînt clasele de evenimente în care pot apărea elemente noi (J. Pelc, A. Malowski);

(4) Echivalența cu o succesiune finită de propoziții istorice individuale, în timp ce legea nu este o astfel de echivalență (K. Ajdukiewicz, I. Łazarski, J. Giedymin);

(5) Lipsa (spre deosebire de legi) a unor cunoștințe care să facă posibilă previziunea (J. S. Mill, K. Popper, J. Pelc, J. Giedymin, A. Malowski);

(6) Referirea la o serie de fapte istorice (succesiuni genetice) desemnate prin intermediul influenței unei evenimente oarecare (evenimente, persoane), adică referirea la un sistem relativ izolat (St. Ossowski).

Fără a intra în analize mai subtile, atragem atenția numai că, în fond, criteriile (1), (2), (3) și (4) coincid, reducîndu-se la criteriul (2), ele individualizînd numai, cu o precizie mai mare sau mică, aceeași caracteristică. Existența indicatorilor temporo-spațiali (2), adică determinarea sferei influenței de generalizare (informațiile cînd? și unde?) implică faptul că generalizarea se referă practic la un număr finit de fapte (1), ceea ce înseamnă că are o clasă închisă de designate (3), adică în mod formal este echivalentă cu un sir finit de propoziții istorice individuale (4).

Criteriul (5), respectiv absența propozițiilor istorice cu caracter de previziune, este independent de criteriul (2), deoarece, după cum vom arăta mai departe, există legi cu indicatori temporo-spațiali care permit, cu toate acestea, formularea de previziuni. Pe de altă parte, însă, nu se poate să nu se observe legătura dintre generalizări și previziuni. Generalizările furnizează materialul pentru construirea legilor și, deci, a previziunilor.

Categoriile de generalizare istorică introduse de Ossowski se apropie în mare măsură de propozițiile strict generale. Numai atunci cînd putem considera că un sistem dat, relativ izolat, este deja închis (ceea ce înseamnă că șirul faptelor, care a fost determinat de un eveniment dat, este practic închis), generalizarea lui Ossowski, prin faptul că nu are indicatori de timp și de spațiu corespunzător criteriilor (1), (3) și (4) în cazul în care șirul nu este închis (de exemplu, șirul evenimentelor legat de Revoluția din Octombrie, oferindu-se, deci, și la viitor, să fie izolat), este în afara criteriilor de (1) și (5). Concepția lui Ossowski se poate considera și în cercetările privind istoria culturii și ideologia (de exemplu, în analiza termenului izolat cum este islamismul sau ideile iluminismului).

În analiza considerațiilor noastre, se poate spune că generalizarea istorică este o afirmație generală:

(1) care se referă la fapte din trecut;
(2) care conține indicatori temporo-spațiali sau nume proprii sau termeni care pot defini, prin intermediul, numelor proprii;
(3) care oferă cunoștințe suficiente pentru a avea o funcție de previziune.

Analiza caracteristicii indică numai condițiile indispensabile ale generalizării istorice. Criteriile (1) și (2) delimitează generalizarea istorică de propozițiile strict generale. Criteriul (3) de propozițiile strict generale. Această delimitare nu este însă strictă, după cum se vede, deoarece se poate vorbi de legi care au caracteristicile (1) și (2). Orice lege însă trebuie să fie de fapt de caracteristică (3), adică trebuie să creeze posibilitatea de previziune. De unde rezultă că, dintre condițiile necesare menționate, caracteristica (3) are valoare diagnostică. Generalizarea istorică este, deci, o propoziție generală ce se referă la un anumit număr de fapte din trecut care conțin descriptori temporali și spațiali, dar care nu oferă cunoștințe necesare pentru previziune. La fel ca propozițiile istorice, generalizările strict istorice (proprii istoriei) nu vorbesc despre fapte viitoare încă nerealizate, cu excepția cazurilor cînd se referă atât la trecut, cât și la viitor (tipul „a” de propoziții istorice).

4. Tipuri de generalizare istorică

Se pot distinge multe tipuri de generalizare istorică. M. J. Finley deosebește generalizările clasificatoare (de exemplu, comerțul, țărănul), perioadizante (clasic, elenistic) și pe cele care se referă la raporturile dintre fapte. Dacă considerăm în mod consecvent că generalizările sînt propoziții și nu termeni, atunci ar trebui să excludem primele două tipuri dintre generalizările istorice. Este bine să nu se confunde termenii clasificatori cu generalizarea.

S. Novak împarte generalizările (din perspectiva riscului de eroare) în generalizări relative (în care caz sfera valabilității afirmației nu depășește sfera realității examinate) și istorice (cînd sfera valabilității afirmației depășește sfera materialului examinat, dar poate fi vorba de o

alegere a materialului care să fie reprezentativ sau care să nu fie reprezentativ. Această împărțire este reală, cu mențiunea că generalizările relative, foarte frecvente în istorie, ca, de exemplu, (1) „Toate răscoalele poloneze din secolul al XIX-lea s-au încheiat printr-o înfrângere”, sînt excluse nejustificat din sfera generalizărilor istorice.

În concluzie, se pot distinge următoarele tipuri de generalizări, în funcție de criteriile de clasificare adoptate:

- (a) generalizări cu diverse grade de generalitate — în funcție de sfera cunoștințelor generalizate despre fapte;
- (b) generalizări factografice (care oferă fapte stabilite);
- (c) generalizări cauzale (care oferă rezultatele explicației cauzale);
- (d) generalizări absolute;
- (e) generalizări relative;
- (f) generalizări ipotetice;
- (g) generalizări statistice.

În sfera generalității, diferențele dintre generalizări pot fi foarte mari. De exemplu, poate fi o generalizare atît o propoziție de tipul (2) „În acest sat, toți țărani aveau gospodării mai mari de 0,5 ha”, cît și o propoziție de tipul: (3) „Cucerirea de către Roma a țărilor mediteraneene oboșite de războaie le-a adus pacea, dar nu le-a adus dintr-o dată și bunăstarea” (V. G. Childe). Generalizările factografice constituie o generalizare în domeniul stabilirii faptelor — de exemplu, (4) „În secolul al XVII-lea orașele poloneze au cunoscut o perioadă de decadență”, iar generalizările cauzale în domeniul explicațiilor cauzale — de exemplu, (5) „Cauzele împărțirilor Poloniei au fost slăbiciunea ei internă și situația internațională nefavorabilă”. O generalizare cauzală este și propoziția (3).

Generalizările absolute operează în mod obișnuit (explicit sau implicit) cu termenii: toți, fiecare etc., adică, din punct de vedere formal, sînt propoziții cu un cuantificator general („pentru fiecare x ”). Un exemplu de astfel de generalizare este propoziția (1).

Criteriul de clasificare în generalizări relative și ipotetice conține riscul posibilității de eroare conținută în ele. Generalizările relative se referă numai la stabilirea faptelor (constituie, deci, un gen de generalizări factografice) și sînt o conjuncție simplă de constatări individuale. O generalizare relativă va fi, de exemplu, propoziția: (6) „Numai în două din cele 48 de state examinate, claca era de sub 4 zile pe săptămînă pentru fiecare țan”, care este o sumă de propoziții de tipul: „În satul a , zilele de clacă se ridicau la x zile”, „În satul a_1 , zilele de clacă se ridicau la x_1 zile de clacă” etc., pînă la propoziția „În satul a_{48} claca era de x_{48} ”.

Generalizările ipotetice nu sînt altceva decît ipoteze. Ele constituie partea cea mai creatoare a oricărei cercetări științifice, deoarece traversează căile de cercetare. S. Nowak scrie, în mod just, că nu se poate compara construcția științei cu o piramidă egipteană, unde stratul de pietre inferior este o condiție indispensabilă pentru stratul superior. În nîndu-se fecunde ipoteze la început planurile superioare, propunînd construirea unor baze solide, și abia mai tîrziu sînt ele verificate, reale. Generalizările ipotetice se pot referi atît la stabilirea faptelor, cît și la explicațiile cauzale. În primul caz creează un tip de ipoteze factografice, iar în al doilea — un tip de ipoteze explicative (cf. cap. XIV). Pentru a evidenția caracterul ipotetic al generalizării și sfera de mani-

festare a acestora, istoricul folosește în mod frecvent termeni ca: inducibil, probabil, după cum se pare, se poate admite că etc. Lipsește pînă în prezent o precizare mai exactă a „forței lor de delimitare”. Găsim aici un cîmp interesant pentru o cercetare mai amănunțită.

Iată cîteva exemple de generalizare ipotetică:

(7) „Acești trei factori: colonizarea, organizarea comerțului și factorul rasial au avut, cu siguranță, o influență destul de puternică asupra dezvoltării economiei de tip feudal; totuși, nu se poate explica numai prin acești factori întregul proces de apariție și dezvoltare a economiei de tip feudal în Polonia, deoarece au acționat și alți factori...” (7) (generalizare explicativă).

Generalizările statistice pot avea un caracter relativ sau probabilistic. Un exemplu pentru primul tip este propoziția (6), iar pentru al doilea tip este propoziția: (8) „Schimbarea zilelor de clacă în dări a fost în general avantajoasă pentru țărani”. Istoricul nu ueză în aceste cazuri (exceptînd situațiile cînd aplică calcule corespunzătoare) de expresii metrice, folosind în mod obișnuit termeni ca: în principiu, într-o anumită măsură, într-un grad oarecare, în general, de obicei, în mod obișnuit, adesea, rar, în mod notoriu, parțial, aproape, complet etc. Iată un alt exemplu de astfel de propoziție: „Protestanții au susținut, în aceeași măsură ca și catolicii, ideea civilizației bisericești, potrivit căreia toate domeniile vieții, statul și societatea, instrucția și știința, dreptul, comerțul și industria se conduc după legea divină”.

În concluzie, susținem că generalizările (b) pot apărea sub forma (d), (e), (f) și (g); generalizările (c) sub forma (f); generalizările (d) sub forma (b), (e) și (g); generalizările (e) sub forma (b), (c) și (g); generalizările (f) sub forma (b), (c), (e) și generalizările (g) sub forma (b), (d), (e) și (f), cu mențiunea că toate pot avea un grad diferit de generalitate.

5. Legile științifice

Înainte de a răspunde la întrebarea dacă legile științei constituie, alături de propozițiile individuale și de generalizările istorice, elemente ale narațiunii istorice, trebuie să ne definim poziția în problema, mult discutată, referitoare la condițiile (suficiente și necesare) la care trebuie să răspundă propozițiile pentru a le putea considera legi ale științei.

Părerea cea mai răspîdită este că o lege a științei este întotdeauna și nu altceva decît o propoziție fundamentală, strict generală, aparținînd unei științe determinate. Această definiție, impunînd legii științifice exigența fundamentării ei într-o știință și a apartenenței sale la aceeași știință (și acceptarea ei de către oamenii de știință), precum și exigența existenței fundamentării ei într-o știință și a apartenenței sale la aceeași știință (și deci propozițiile istorice), ca și propozițiile care, deși, din punct de vedere formal (sintactic) sînt strict generale, nu au fost supuse fundamentării, sau propozițiile banale ori prea puțin „importante” pentru a fi incluse într-o știință dată (în așa-zisele *law-like statements*)¹⁰.

În timp ce toți sînt de acord în a deosebi legile științei de legile numai sintactice (denumite numai legi), se ridică totuși voci tot mai puternice (de exemplu E. Nagel și, de mai multă vreme, metodologii marxiști) care consideră exagerat să se pretindă de la legile științei o strictă generalitate, deoarece aceasta privează de statutul de legi ale științei multe

afirmații denumite adesea astfel. Să amintim însă ce este generalitatea strictă a propozițiilor. Se poate spune că o propoziție strict generală este o astfel de propoziție în care este prezent un cuantificator general („pentru fiecare x...”), dar în care lipsește numele propriu sau indicativul de spațiu și de timp. De aici rezultă că propoziția strict generală se referă la clase deschise de evenimente (și, deci, sfera obiectelor lor este clasă deschisă de descriptorii) și totodată nu este echivalentă (ca generalizarea istorică) cu o sumă de propoziții istorice individuale. Iată exemple de propoziții strict generale: (1) „Toate coriile sînt negre”. (2) „Omul este muritor”. (3) „Fierul este bun conducător de electricitate”. (4) „Moneda mai proastă scoate din circulație moneda mai bună”. (5) „Armata mai puternică învinge în general o armată mai slabă” etc. Este evident că toate fenomenele despre care vorbesc aceste propoziții sînt localizate în spațiu și timp, dar lipsește determinarea acestei localizări.

Este ușor de observat că unele propoziții nu satisfac condiția fundamentală a propoziției strict generale — lipsa numerelor întregi — cum este, de exemplu, următoarea lege a lui Kepler: (6) „Planetele se mișcă pe o orbită în formă de elipsă, iar Soarele se află în unul din focarele elipsei”, deoarece ele posedă (la fel ca toate legile heliocentrice și geocentrice) nume proprii (în cazul de față „Soarele”).

În această propoziție nu există o generalitate strictă, ci numai o generalitate universală (o generalitate nelimitată). Pentru a caracteriza o propoziție universal-generală este suficient să prezente oarecare o descriere care se vorbește în propoziție (obiectele pot fi definite prin nume proprii) să nu fie limitată la o anumită are sau la un timp, ci să aibă o universalitate înseamnă în acest caz deschidere.

Se pare că odată cu atenuarea exigenței unei stricte generalități pentru legile științei (ceea ce nu schimbă faptul că, în științele exacte, legile sînt în general propoziții strict generale), deci odată cu respingerea condiției de a nu apare în aceste legi (direct sau indirect) nume proprii, menținându-se însă cerința deschiderii, se poate vorbi o generalitate a legilor științei comună propozițiilor strict generale și propozițiilor universale generale. Această caracteristică este capacitatea de previziune. Considerăm această capacitate, adică furnizarea de cunoștințe pentru previziunile științifice ca principala trăsătură specifică a legilor științei. Ea este legată direct de caracterul deschis al legilor științei, spre deosebire de caracterul închis și, în consecință, de incapacitatea de previziune a propozițiilor istorice. Pe baza propoziției (1) putem spune că orice corb, oriunde și oricînd îl întâlnim, va fi negru, pe baza propoziției (2) — că orice om îl întâlnim undeva și cîndva va muri etc., iar pe baza propoziției (6) — că orice planetă în viitor (evident în condițiile existenței planetelor și a Soarelui) se va roti pe o orbită elipsoidală și Soarele se va afla într-unul din focarele elipsei.

Capacitatea de previziune științifică, care este însuși sensul existenței științei și instrumentul influenței științei asupra vieții sociale, are o importanță deosebită, întrucît poate reprezenta principala trăsătură permițând afirmarea că realizarea anumitor condiții (de a fi corb, de a fi om, de a fi fier, de a pune în circulație o monedă mai proastă, de a trimite determină anumite consecințe (de a avea culoarea neagră, moartea, o bună conductibilitate electrică, scoaterea din circulație a monedei mai bune, victoria sau înfrîngerea cu o oarecare probabilitate etc.) merită

să fie semnalate fie și pentru faptul că furnizează cunoștințele necesare pentru transformarea realității. „Prin urmare — scria A. Malowski — cei care doresc ca știința nu numai să descrie lumea, ci să și furnizeze cunoștințele necesare pentru transformarea conștientă a realității, nu pot să se limiteze la fundamentarea unor propoziții generale oarecare, ci trebuie să tindă spre fundamentarea propozițiilor strict generale (azi am spune — universale generale — sublinierea lui J. T.), deci spre stabilirea legilor”.

Trebuie menționat, deoarece acest lucru are mare importanță pentru istorie, că previziunea în metodologia științelor este larg concepută, în general, și ca prognoză și ca postgnoză, dar nu este necesar ca aceeași lege să îndeplinească ambele funcții. Avem de-a face cu postgnoza cînd folosim legile în cadrul explicației cauzale. În cazul explicației cunoaștem efectul (urmarea propoziției cauzale), dar nu cunoaștem cauza (antecedentul), în timp ce în cazul previziunii, pe baza unui predecesor cu prezent, aflăm ceva despre succesor. Este diferită numai direcția procedurii. Din cercetările făcute asupra cantității de informații necesare pentru explicație rezultă că aceasta nu poate fi prevăzută prea ușor.

În concluzie, condiția suficientă și necesară a legilor științei este dată de:

- (1) capacitatea de previziune (care rezultă din generalitatea universală a propozițiilor care formulează legea);
- (2) o fundamentare suficientă (adică susținerea legii cel puțin de către majoritatea cercetătorilor).

O lege a științei poate fi formulată sub formă unei propoziții categorice (propozițiile 1, 2, 3, 6) sau sub formă condițională. Totuși, trebuie amintit că fiecare propoziție care în logica tradițională are formulată la modul: „Pentru S este P” (respectiv ca propozițiile 1, 2, 3, 6), în logica de azi se transformă în expresia: „pentru fiecare x: dacă x este S, atunci X este P”, ceea ce sub formă simbolică se scrie:

$$\Pi [S(x) \rightarrow P(x)]$$

Formulată condițional, o lege poate reprezenta o condiție suficientă sau necesară. În primul caz ea are forma: „pentru fiecare x: dacă x este S în timpul t_1 , atunci x este P în timpul t_2 ”, iar în al doilea: „pentru fiecare x: dacă x nu este S în timpul t_1 , atunci x nu este P în timpul t_2 ”.

În toate aceste cazuri obținem cunoștințe care fac posibilă previziunea.

6. Legile în narațiunea istorică

Absența unor cercetări privind narațiunea istorică și opinia că realitatea istorică reprezintă o serie de fapte individuale, irepetabile, au făcut pe mulți autori să susțină că istoricul nu stabilește legi. Convingerea în caracterul legic al procesului istoric, care se afirmă cu tot mai multă forță, precum și progresul cercetărilor metodologice asupra istorice riei schimbă tot mai mult opiniile despre legătură științelor istorice cu problema legilor, apropiindu-le în multe puncte de opiniile promovate de Engels și Marx și Engels. S-a demonstrat că nu în secolul al XIX-lea de către Marx și Engels, fără premisa că se poate face o analiză pertinentă a explicațiilor cauzale ale legilor, care caracterului legic al realității și, deci, implicit, fără ajutorul legilor, care sînt de fapt aserțiuni despre o anumită ordine S-a subliniat astfel nece-

temul domeniului feudal în secolele al XVI-lea și al XVII-lea era legitimă a țărilor aflate la răsărit de Elba¹⁹, că în suburbia orașului Poznań s-au putut observa între secolele al XVI-lea și al XVII-lea legități comune întregii țări²⁰ și „unele particularități specifice”, condiționate de factori locali²¹, că Gdańsk-ul a arătat în dezvoltarea sa un anumit „specific”, respectiv o particularitate în comparație cu alte orașe ale Rzeczpospolitei²².

După cum se observă, legitățile sînt interpretate aici în alt sens decît ca echivalent obiectiv al legilor, deoarece ele nu se referă la liste interdependente permanente dintre fapte, ci pur și simplu la un anumit gen de evenimente sau procese care se manifestă în diverse sectoare ale domeniului cercetat. Adeseori înțelegem conceptul de legitate în contextul afirmațiilor înseși, de pildă anume că dezvoltarea unui teritoriu oarecare a fost legitimă, sau că o perioadă dată (de exemplu a descentralizării regionale în Polonia) a fost „o perioadă de dezvoltare legitimă”²³. În acest caz sensul conceptului de legitate cuprinde nu numai afirmația că un anumit teritoriu dat s-a dezvoltat după cum se întîmplă în mod „universal”, ci și faptul că această dezvoltare era conformă cu o legitate ontologică oarecare. Deci nu avem aici nici descrierea acestei legități, nici formularea ei sub formă de lege, ci numai constatarea că un fragment oarecare al procesului istoric s-a dezvoltat în conformitate cu o anumită legitate, pe care trebuie să o cunoaștem într-un fel anticipat. Vorbind despre legitate și specificitate, istoricii fac apel la un mod de gîndire care se poate defini, după cum am afirmat anterior, ca raționament prin model. Fenomenele legitate ar avea în acest sens rolul de caracteristici ale obiectelor ideale, iar trăsăturile specifice ar semnifica concretizarea teritorială, cronologică sau reală a acestor obiecte.

NOTE

1. A. Malewski, J. Topolski, *Studia z metodologii historii*, op. cit., p. 15 și urm.
2. Pe tema schemei propoziționale cf. K. Ajdukiewicz, *Logika pragmatyczna*, op. cit., p. 36—38.
3. S. Ossowski, *Dwa koncepcje historycznych uogólnień* [Dua concepții privind generalizările istorice], în „Studia socjologiczne”, nr. 2, 1963, p. 53—54.
4. În *Generalization in the Writing of History*, sub redacția lui L. Gottschalk, Chicago, 1963, p. 19 și urm.
5. S. Nowak, *Studia z metodologii nauk społecznych* [Studii de metodologie a științelor sociale], op. cit., p. 24—26.
6. *Ibidem*, p. 49.
7. J. Rutkowski, *Studia z dziejów wsi polskiej* [Studii asupra istoriei satului polonez], Warszawa, 1958, p. 186.
8. R. H. Tawney, *Religion and the Rise of Capitalism*, op. cit., p. 107.
9. Cf. A. Malewski, J. Topolski, *Studia z metodologii historii*, op. cit., p. 18 (formularea lui A. Malewski).
10. *Ibidem*, p. 19.
11. Cf. K. Popper, *The Logic of Scientific Discovery*, New York, 1959, p. 60.
12. H. Lowmianska, *Początki Polski*, op. cit., vol. I, p. 10—11.
13. J. Rutkowski, *Historia gospodarcza Polski*, op. cit., vol. I, p. 127. Dăm citată ghimelul deoarece nu e tîm exact.
14. V. I. Lenin, *Portretarea capitalismului în Rusia*, în *Opere*, vol. 3, București, 1961, p. 56.
15. R. H. Tawney, *Religion and the Rise of Capitalism*, op. cit., p. 94.

16. A. Toynbee, *Krieg und Kultur. Der Militarismus im Leben der Völker*, Zürich-Wien, 1950, p. 104.
17. J. Rutkowski, *Przebudowa wsi w Polsce po wojnach z połowy XVII wieku* [Restructurarea satului polonez după războaiele de la mijlocul secolului al XVII-lea], retipărit în *Dzieje wsi polskiej* [Istoria satului polonez], op. cit., p. 106—107.
18. O analiză corespunzătoare a fost realizată de A. Malewski, în *Studia z metodologii historii*, op. cit., p. 31—34.
19. Cf. *Przebieg procesów historycznych w Europie* [Legitatea în istoria țărănească în Europa], în „Kwartalnik Historyczny”, nr. 3/4, 1948.
20. J. Malewski, *Gospodarstwo folwarczne we wsiach miasta Poznania w latach 1582—1644* [Economia domeniului feudal în satele orașului Poznań în anii 1582—1644], Poznań, 1957, p. 255.
21. M. Bogucki, *Gdańskie rzemiosło tekstylne od XVI do połowy XVIII wieku* [Meșteșugul țesătoriei în Gdańsk din secolul al XV-lea pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea], Wrocław, 1956.

XXV ELEMENTELE NARAȚIUNII ISTORICE: VALORIZAREA

1. Atribuirea de valoare și actul evaluativ

Enunțările în care se exprimă direct atribuirea de valoare le definim în general ca propoziții evaluative, judecări de valoare sau valorizări. Ele constituie unul dintre elementele narațiunii istorice. Există o veche discuție privind faptul dacă, spre deosebire de propozițiile descriptive, cele evaluative li se poate atribui o valoare logică (adevăr sau fals). Cel mai mulți dintre specialiști resping hotărât această opinie, alții o acceptă. Valorizările sînt logic neutre; alții încearcă să apere interpretarea tradițională a adevărului privind judecățile de valoare, iar o altă parte a cercetătorilor sau propun o interpretare specială a adevărului, cînd e vorba de judecățile de valoare, sau afirmă, așa cum face M. Ossowski, că „a refuza normelor adevărului sau falsitatea înțeles în sens tradițional, adică în sensul conformității sau neconformității cu realitatea, nu înseamnă a le refuza orice valoare logică”.

În ceea ce ne privește, avem un punct de vedere personal în această chestiune. Noi pornim de la faptul că în cele mai multe dintre valorizările întîlnite în lucrările științifice, în special în cele istorice, se pot distinge două tipuri de informații despre realitate: (a) despre însăși realitatea apreciată; (b) despre sistemul de valori al celui care apreciază (în cazul istoricului despre un aspect determinat al cunoștințelor provenite din afara izvoarelor), care, la rîndul său, constituie un fragment de realitate. Să luăm, de exemplu, următoarea propoziție apreciată: (1) „Reformele agrare revoluționare trasează o cale mai rapidă a transformărilor istorice decît transformările lente ale sistemului agrar inițiate de sus” sau propoziția (2) „Libertatea este bunul cel mai de preț”. Din (1) aflăm că reformele agrare revoluționare au fost cauza unor transformări în mod diferit în comparație cu transformările dictate de sus ale sistemului agrar. A doua propoziție ne informează că libertatea, în concepția celui care pronunță această propoziție, posedă caracteristici pe formații sînt foarte vagi, dar, după cum observăm, valoarea informațională a aprecierilor nu se sfîrșeste la ele. Pe baza unor astfel de propoziții și a unor cunoștințe suplimentare se poate reconstrui (într-o măsură mai mare sau mai mică) sistemul de valori al acelora care au enunțat aceste propoziții. Din (1) rezultă că cel care a spus-o este adeptul abolirii rapide și consecutive a închițărilor sociale și a exploatării unor grupuri de oameni de către alții, din (2) însă că, dintre diversele valori, el preferă libertatea, adică, în cadrul sistemului său de valori, această valoare ocupă un loc de frunte: bun, după el, este tot ceea ce sporește, apără, întărește libertatea. După reconstruirea sistemului de valori (pentru care în mod obișnuit sînt necesare, pe lîngă niște cunoștințe supli-

mentare, și alte enunțuri ale celui care valorizează) putem să revenim la întrebarea (a), adică la informația despre realitate. Astfel, în propoziția (1) aflăm nu numai că reformele agrare revoluționare sînt cauza unor transformări istorice și că aceste schimbări influențează altfel cursul istoriei în comparație cu transformările sistemului agrar provenite de sus, dar și că transformările revoluționare agrare introduc mai repede în viață decît reformele provenite de sus principiul egalității sociale și atenuază exploatarea. În mod analog, propoziția (2) ne informează nu numai că libertatea este bună, dar — împreună cu unele cunoștințe suplimentare — și că ea are anume caracteristici (controlabile în mod intersubiectiv, pe care cel care valorizează le consideră bune).

Propoziția evaluativă (cu excepția enunțurilor pur emoționale, care nu afirmă nimic altceva decît aprobare sau dezaprobare) are, deci, spre deosebire de propoziția descriptivă, o dublă referire la realitate sau, cu alte cuvinte, este un dublu model al acesteia. Prima referire este la un fragment oarecare de realitate existentă în mod obiectiv, deci în afara celui care evaluează, iar a doua la sistemul de valori adoptat de cel care evaluează. În fiecare dintre aceste referiri — deoarece sînt raportări la realitate — se poate vorbi de conformitatea enunțului (sau de consecvența enunțului) cu modelul (adică cu realitatea), deci de veridicitatea sau de caracterul lui adecvat. În cazul examinării valorii logice a actului evaluativ toată dificultatea constă în destrăfîcarea celor două sisteme de referință. Referitor la propoziția (1), pot să mă întreb dacă, într-adevăr, transformările agrare revoluționare introduc mai rapid decît reformele inițiate de sus principiul egalității sociale și atenuază exploatarea; dacă se constată că așa s-au petrecut lucrurile în realitate, vom avea dreptul să spunem că această propoziție este adevărată în aspect descriptiv. Apoi ne putem întreba dacă aprecierea conținută în propoziție (în favoarea transformărilor rapide în direcția egalității sociale și a abolirii exploatării) este conformă cu sistemul de valori al celui care evaluează; dacă este așa, avem dreptul să declarăm că propoziția (1) este adevărată și sub aspect moral (sau emoțional). În practică, o propoziție poate fi adevărată sub aspect descriptiv, dar inadecvată sub aspect emoțional, sau neadevărată din punct de vedere descriptiv, dar adecvată emoțional. Există totuși o mare diferență între aceste două cazuri. Veridicitatea (sau falsitatea) aspectului descriptiv este independentă de persoana care enunță propoziția, deoarece se referă la aspectul obiectiv, în timp ce caracterul adecvat sau neadevat al aspectului emoțional se referă la cel care enunță propoziția. De aceea, dacă, în primul caz, o propoziție dată va fi sau adevărată sau falsă (natural, într-un anumit etapă de cercetare, deoarece cunoștințele noastre despre realitate pot să se schimbe), în al doilea caz ea poate fi concomitent adevărată și inadecvată, în funcție de cel care o enunță. Dacă, de exemplu, un adept al muzicii concrete, care se referă permanent la ea în termeni pozitivi și îi afirmă valorile, susține la un moment dat că aceasta este o muzică proastă, atunci (presupunînd că nu și-a schimbat subit sistemul de valori) vom avea dreptul să spunem că, în sfera limbajului său individual, există un enunț „fals”. Dacă același enunț vine din partea unui susținător al muzicii tradiționale, spunem că evaluarea lui este adecvată. În practică ne pronunțăm rar în acest fel cu privire la enunțurile evaluative, așa încît a le atribui caracteristica de adecvate sau inadecvate ne interesează mai puțin. Acest fapt se întîmplă deoarece în mod obișnuit nu comparăm aprecierile făcute de alții nici cu realitatea, nici cu

(6) „În acest timp în Polonia exista deja de un deceniu o splendidă operă în domeniul gândirii constituționale, care reprezenta o realizare poloneză originală și o generalizare a experienței constituționale poloneze, și anume lucrarea *O skutecznym rad sposobie* [Despre eficiența consiliilor], de Stanisław Konarski⁴⁰.

3. Tipuri de valorizare în narațiunea istorică

În știință se disting două genuri de valorizări: utilitare și reale⁴¹. O astfel de împărțire se poate raporta în principiu și la narațiunea istorică. Valorizările utilitare, simplificând mult lucrurile, sînt judecate de valoare care se referă la obiectele aflate în relație cu alte valorizări, și mai simple. Ele arată că ceva este bun în raport cu altceva, că este necesar pentru ceva sau că ceva este mai bun decît altceva. Comparatiile le facem fie direct cu un model general, pe care-l considerăm real, fie cu un alt exemplar din aceeași clasă (ceea ce, practic, duce tot la raportarea la model)⁴². Dacă spun că o lucrare istorică nu trebuie să fie plictisitoare, fac o comparație cu un model acceptat de mine, căruia trebuie să-i corespundă lucrarea istorică. Dacă afirm însă că doctorul a este mai bun decît doctorul b, fac o comparație în cadrul aceleiași clase. Totuși, trebuie să am o idee despre ceea ce înseamnă, în convingerea mea, un model de medic „bun”. Valorizările utilitare pot fi denumite, potrivit modului nostru de a vedea lucrurile, valorizări comparative.

Valorizările reale, la care în ultimă instanță pot fi reduse valorizările comparative, au un caracter primitiv în raport cu acestea din urmă. Diferența este totuși numai una de grad, așa încît, în ultimă analiză, ei nu trebuie să i se acorde o importanță practică deosebită. Însemnă aici cîteva exemple caracteristice pentru ambele tipuri de valorizări. Iată cîteva valorizări comparative (cu sublinierile noastre):

(7) „Curentul favorabil țăranilor s-a intensificat după constituția din mai 1791 sub influența evenimentelor franceze și cînd constituția nu mai corespundea speranțelor puse în ea”⁴³. Autorul compară acest „curent” de inițiativă în problema țărească cu un alt model „favorabil” țăranilor în acea perioadă. Aceasta este deci o valorizare raportată la un model (bunăvoința față de țăranii).

(8) „Însuși Alexandru a fost discipolul lui Aristotel. Armata sa era însoțită permanent de geometri și observatori, angajați pentru a desena hărți și a descrie bogățiile teritoriilor cucerite. El a trimis în scopuri de acest fel o flotă specială pentru a cerceta Marea Arabică. Aceste tradiții au fost cultivate cu demnitate de succesorii săi din Egipt și din Asia...”⁴⁴. Și aceasta este o valorizare obiectivă raportată la un model (demn de urmat).

În ambele cazuri, valorizările luate în considerare pot fi ușor reduse la alte valorizări. Așa, de exemplu, în cazul propoziției (7) ajungem la întrebarea: de ce se consideră că această atitudine și nu alta este „favorabilă” țăranilor și abia după aceea ajungem treptat la criteriile de bază gem la întrebarea: de ce o astfel de comportare a lui Alexandru era demnă de urmat și aprobat?

Unele propoziții pot lăsa impresia că se referă la valorizări comparative. O analiză mai atentă arată însă că avem de-a face numai cu o descriere.

Iată cîteva exemple:

(9) „Dacă ne întoarcem în trecut, adică pînă în secolul al XII-lea, observăm o distribuție pe scară largă a pămînturilor în favoarea cavalerilor din partea monarhului. El împarte orașe întregi fortificate — de exemplu, Lekno, Wyszogród, Skrzyno — și, cu siguranță, s-ar găsi încă multe asemenea exemple dacă izvoarele n-ar fi sărace în această privință. Mai tirziu, în cursul secolelor al XIII-lea și al XIV-lea, aceste dani n-au mai fost atât de mari, deoarece nici principii locurilor, nici chiar ultimii doi regi din dinastia Piast, Lokietek și Cazimir cel Mare, nu și mai puteau permite acest lucru. Și totuși dani continuă să se facă: cite un sat sau mai multe sate erau donate unuia sau altuia dintre cavaleri pentru serviciile aduse principelui”⁴⁵.

În acest caz nu avem de-a face cu valorizări, ci comparăm pur și simplu dimensiunile daniilor în diverse perioade. Este vorba de aceeași situație în toate expresiile de tipul: „în țara X venitul pe cap de locuitor este mai mare decît în țara Y”. Dar propoziția: „în țara X se trăiește altfel (mai bine, mai rău etc.) decît în țara Y” aparține valorizărilor comparative. Aici comparăm aprecierea pe care o facem cu modelul nostru de viață „mai plăcut”, „mai bun” etc.

Iată un alt exemplu de acest tip:

(10) „[În Germania], în comparație cu Franța (Thierry sau Michelet), concepul de națiune a fost corelat foarte timid cu poporul, cu masele largi și chiar Ranke îl interpreta în sensul de pătri luminată, superioară”⁴⁶. În acest caz se compară intensitatea aceluiași fenomen în două țări. Nici aici nu avem de-a face cu o valorizare, ci numai cu o descriere de fapte.

Valorizările reale apar destul de rar *expressis verbis* în lucrările istorice. În general, ele sînt mai mult sau mai puțin ascunse în propozițiile aparent descriptive. De unde rezultă că este imposibil să se separe aspectul descriptiv de cel emoțional al acestor propoziții fără o analiză atentă.

Iată un exemplu de valorizarea reală implicită:

(11) „... în fața oamenilor muncii din Polonia (în anul 1921) se afla ... o sarcină imediată — de a dobîndi prin luptă reformele sociale”⁴⁷. Această propoziție, aparent descriptivă, este apreciativă. Sub aspect descriptiv ea ne informează că păturile de oameni ai muncii se aflau în situația de a cere o îmbunătățire a situației lor. Sub aspect emoțional însă ne vorbește de modul în care valorizează situația autorul propoziției. Anume, autorul consideră că lupta pentru îmbunătățirea condițiilor clasei muncitoare reprezenta în situația de atunci un program bun, real, demn de susținut și, legat de aceasta, el afirmă că trebuie să se lupte pentru reforme, deoarece faptul însuși de a ameliora situația diverselor pături de oameni ai muncii este bun (progresist).

Un alt exemplu:

(12) „Importanța capitală a răscodel din ianuarie (1863) a constat în faptul că mișcarea țăranilor polonezi din acea perioadă s-a împletit cu o mișcare similară și mai largă a țăranilor din Rusia”⁴⁸.

Iată și cîteva exemple de valorizări reale exprimate într-un mod mai explicit:

(13) „Răscoala din noiembrie (1830) a avut o importanță internațională deosebită. Rolul obiectiv jucat de ea fost, fără îndoială, progresist. Răscoala din 1830—1831, izbucnită din valul mișcărilor burgeo-democratice și de eliberare națională prezent în Europa, a protejat Occidentul de intervenția armată a țarismului”⁴⁹.

Este ușor de observat că fiecare valorizare reală, exprimată într-un mod mai mult sau mai puțin explicit, ascunde o opinie bine definită a cercetătorului respectiv, un proces istoric, adică se fac simțite cunoștințele provenite din afara izvoarelor în funcția lor de sistem de valori.

4. Criteriul progresului ca element principal al actelor evaluative în istorie

Numim criteriul al progresului criteriul după care istoricul evaluează faptele descrise de el. Termenul de „progres” folosit aici este, bineînțeles, liber de orice implicații care-l leagă de tezele privind inevitabilitatea lui, adică realizarea lui independent de acțiunile umane. În această accepțiune este progresist tot ceea ce istoricul aprobă (recunoaște ca bun, just, corect și demn de susținut etc.), iar retrograd tot ceea ce el condamnă (consideră ca rău, injust, care trebuie să fie combătut etc.). Acest criteriu are deci un caracter primar, deoarece reprezintă echivalentul „criteriului” „bun” și „rău” la care pot fi reduse toate evaluările²¹. Este de înțeles ce criterii de progres stau la baza valorizărilor reale menționate anterior.

În propoziția (1) autorul este de părere că progres înseamnă tendința spre egalitate în relațiile sociale. În propoziția (12) este considerat progresist tot ceea ce a combătut feudalismul, respectiv tot ceea ce a grăbit instaurarea unei noi formațiuni economico-sociale. Propoziția (1) exprimă aprobarea luptei împotriva orînduirii feudale și reacția pozitivă, adică consideră progresist ceea ce mărea gradul de libertate a omului. Propozițiile (7) și (8) pot fi reduse la aprecieri fundamentale similare.

Adeesea în discuțiile purtate nu s-a observat că divergențele nu s-au referă la fapte, ci la valorizări, adică la criteriul progresului înțeles diferit de diverși participanți la discuție. Reamintim discuția despre orînduirea feudală.

(14) S. Hoszewski scria că, în faza inițială, caracterul progresist al orînduirii feudale rezida în câteva cauze cum ar fi: „creșterea suprafeței de teren cultivată, continuitatea culturilor, o mai eficientă organizare a economiei rurale, organizarea eficientă a comerțului cu produse, o mai bună gospodărire decât în trecut a pădurilor, luncilor, a pescuitului, creșterea șepitelului, creșterea numărului de persoane ocupate în agricultură, lărgirea diviziunii sociale a muncii, comercializarea producției agricole, creșterea rețelei industriale (fărașești, mori, fabrici de bere) și a autorității domeniului, satisfacerea nevoilor de pe piața internă a marilor orașe, extinderea pieței externe și, în primul rînd, expansiunea și universalizarea economică monetară ca urmare a bilanțului comercial pozitiv și a aflului de fonduri financiare din străinătate”²².

(15) J. Bardach s-a pronunțat în același fel: „Personal — scria el — aș inclina spre opinia aceluia care văd rolul progresist al domeniului feudal în prima sa perioadă, ținînd seama în primul rînd de mărirea cantității de cereale-marfă”²³.

În ambele cazuri putem observa criteriul dezvoltării economice și al creșterii producției ca echivalente ale criteriului progresului.

(16) Enunțul lui S. Szczotka a folosit un criteriu diferit al progresului. După părerea acestui autor, caracterul progresist al domeniului feudal rezidă, printre altele, în faptul „că a contribuit la înăsprirea și intensificarea luptei de clasă”²⁴. Acesta este un criteriu care consideră ca progresiste fenomenele care accelerează declinul unei formațiuni sociale și instaurarea alteia.

În discuțiile asupra domeniului feudal s-au mai folosit și alte criterii. S. Arnold, de exemplu, a tratat domeniul feudal ca pe un fenomen retrograd din momentul apariției lui. El scria, printre altele, (17) că rolul domeniului feudal a fost retrograd „în relații sociale, exprimîndu-se prin faptul că a împins țărani până la nivelul de rob care trăia într-o mizerie deznădăjduită”²⁵. Criteriul progresului este legat în acest caz de situația celor ce muncesc. La fel scria și S. Ingol, care afirma că (18) „treburile la domeniul feudal nu poate fi considerată, sub raportul relațiilor de producție, ca un fenomen progresist”²⁶.

După cum se vede, în discuțiile despre orînduirea feudală s-au utilizat cel puțin trei criterii ale progresului (creșterea economică, accelerarea instaurării unei noi formațiuni, situația maselor populare). Evident, aceste criterii nu s-au dovedit a fi întotdeauna contradictorii. Pot fi contradictorii atunci cînd cineva consideră că trebuie să susțină în primul rînd acțiunile ce tind spre creșterea economică a țării, în timp ce alții insistă că mai degrabă trebuie avută în vedere situația atîrnătoare a țării, sau că mai degrabă trebuie avută în vedere situația populației. Cînd cineva poate apărea numai atunci cînd examinăm chestiunea pe o perioadă mai scurtă de timp. Pe o perioadă mai lungă criteriile nu s-a pot suprapune. De exemplu, creșterea economică a țării se poate dovedi a fi, pe o perioadă mai lungă, un mijloc eficient de îmbunătățire a situației populației. Problemele legate de criteriul progresului reclamă deci o analiză deosebit de atentă.

În exemplele menționate au fost apreciate unele fapte neexprimate în termenii stricti ai acțiunii umane, luîndu-se în considerare caracterul lor progresist sau retrograd.

Alături de aceste fapte sînt apreciate adeseori și intențiile oamenilor din trecut. Aceste intenții puteau însă să nu se realizeze niciodată, fie dintr-un motiv sau altul, dar ele puteau exista în condiții istorice pentru realizarea lor. În cazul intențiilor realizate, se face aprecierea acestora (ideologia lor). În cazul intențiilor realizate, se face aprecierea acestora (ideologia lor) în două moduri, prin confruntare lor cu diverse tipuri de programe (logici) în două moduri, prin confruntare lor cu diverse tipuri de programe de acțiune considerate atunci valabile (criterii istorice) sau cu programe contemporane corespunzătoare (criterii actual). În acest mod, un anumit program de acțiune, apreciat foarte mult din punctul de vedere al unui criteriu dat, poate fi considerat ca mediocru dacă se confruntă cu tendințele contemporane. În primul caz aprecierea are un caracter comparativ, iar în al doilea real.

Lată un exemplu de evaluare a unui program pe baza criteriului istoric:

(19) „Ideologia Fraților polonezi și în special a curentului ei plebeu, a fost, din punct de vedere social, cel mai progresist program al Renașterii poloneze, deși utopic pentru condițiile de atunci”²⁷.

Lată și aprecierea unei acțiuni umane bazată pe criteriul actual.

(20) „Opiniile politico-sociale ale lui Komieński aveau un caracter antifeudal; ele legau lupta pentru independența pașii de împunerea țării necondiționată a țărănilor care aveau pămînt. Acest program a fost expus în lucrarea sa *Prawdy żywości* [Adevărul de viață], avînd un caracter tactic și politic; lăsa fără pămînt precariatul, rău și nu ataca proprietatea feudală. În formulările sale de bază era de o revoltă programul TDP (Asociația democratică poloneză) și, pentru conștientizarea de atunci era, fără îndoială, progresist, deși nu mai cu o revoltă agrară”²⁸.

Evaluarea bazată pe criteriul actual (acceptată de autori) poate îmbălbăna uneori forme caricaturale, despre care scrie W. Kula cînd analizează studiile unor istorici mai vechi: „Judecata asupra trecutului în-

prinsă de un istoric avea de regulă o finalitate. Deriva din lupta pentru ceva, din poziția ocupată de istoric în societatea sa. Un istoric antigerman al celui de-al treilea Reich îi desființa pe oamenii politici din secolele trecute care încheiaseră alianțe cu nemții și îi elogia pe cei care purtaseră războaie cu ei. Un radicalist francez i-a ridicat lui Danton un monument și a ascuns (ba chiar a distrus) documentele care dovedeau că Danton luase bani de la englezi. Un socialist francez îl demasca bucuros pe Danton și-l elogia pe «Incoruptibil». La fel a procedat la noi Korzon cu Kościuszko, Askenazy cu prințul Józef Poniatowski și Skalkowski cu Dąbrowski⁴²⁷.

5. Istoricul și judecățile de valoare

Este potrivit să reflectăm și asupra atitudinii istoricului față de actual evaluativ în general și față de cel din narațiuni în special. Aici se pot întâlni două puncte de vedere opuse. Primul susține că istoricul nu poate fi exclus din actual evaluativ, iar al doilea încurajează iluzia că este posibilă o cercetare istorică complet independentă de orice act apreciativ, total „obiectivă” și „neutră”. Un înțeles apropiat de primul punct de vedere îl oferă A. Próchnik, care scria că „istoricul, în enunțarea unei opinii, în alegerea faptelor, în aprecierea evenimentelor nu se poate desprinde de platforma pe care se află. El nu se poate desprinde de concepția sa despre viață, chiar dacă s-ar prefăce față de sine că o face⁴²⁸”. W. Kula exprimă o atitudine similară, considerând eliberarea istoriei de valorizări ca imposibil de realizat, ba chiar dăunătoare pentru istorie⁴²⁹.

Socotind că valorizarea este inseparabilă legată de toate științele, se poate vedea care dintre modurile de manifestare ale atitudinii apreciative este conform cu comportamentul istoricului cercetător și care sînt opuse acestui comportament, trebuind să fie respinse.

Iată deci că manifestarea unei anumite atitudini din partea istoricului în alegerea problematicii este pe deplin justificată și, de altfel, inevitabilă. Un istoric va pune un fel de întrebări, altul altfel de întrebări, în funcție de diverși factori. Nu este nimic periculos pentru știință în aceasta. Eventualele lipsuri apărute din această cauză pot fi parțial corectate în practică, prin coordonarea acestor atitudini (cu alte cuvinte, prin planificarea cercetărilor), fapt care astăzi se înțelege tot mai frecvent.

Situația este diferită în cazul altor forme de selecție, nu o dată înțelegătoare faptele incomode, deși cercetarea apreciativă care trece sub beașcă despre ele. La fel trebuie respinse toate selecțiile unilaterale ale consecințelor faptelor examinate. Adeseori cauza unor astfel de selecții este numai pregătirea unilaterală a istoricului. În acest caz, remediul este relativ simplu: îmbogățirea cunoștințelor provenite din afara izvoarelor.

- În ceea ce privește problema evaluărilor, trebuie să avem în vedere:
- (1) eliminarea unor formulări,
 - (2) modificarea altora.

În primul caz avem în vedere alegerea unui vocabular pentru lucrările istorice științifice care să fie pe cât posibil univoc și precis, avînd în vedere că în știință cuvîntul trebuie să funcționeze în primul rînd ca un semn ce informează asupra realității examinate, iar nu asupra emoțiilor cercetătorului. Situațiile extreme aici sînt irealizabile; propunem deci moderarea.

În legătură cu al doilea caz, avem în vedere actele evaluative exprimate sub formă de propoziții apreciative. Trebuie să ne preocupăm ca valorizarea să fie lizibilă, fapt ce se poate realiza prin dezvăluirea totală, pe cît este posibil, a sistemelor de valori care intră în joc în procesul de valorizare. Atunci cînd această condiție este satisfăcută, considerînd, de exemplu, enunțul unui istoric că un fapt oarecare a fost progresist, vom putea stabili dacă el are dreptate, adică putem spune că valorizarea sa, sub aspect descriptiv, este adevărată. Nu cerem eliminarea valorizărilor, dimpotrivă, considerăm că, prin valorizările pe care le efectuează, istoria este un factor creativ în transformarea lumii. Faptul de a valoriza nu trebuie să vină însă în contradicție în nici un fel cu sarcinile strict științifice ale istoriei și nici nu trebuie să ducă la forme nedorite de judecăți de valoare, așa cum am arătat mai sus.

Care sînt criteriile de valorizare, adică ale progresului istoric, ce trebuie acceptate? De-a lungul secolelor, prin practică și prin răspunsurile lor directe, istoricii și-au exprimat diverse opinii referitoare la această problemă. Întotdeauna s-a manifestat o diferență între istoricii-militanți, care au servit scopurile uneia sau alteia dintre grupările sociale, și istoricii-sceptici, care au avut o atitudine critică față de diverse modele. W. Kula i-a denumit pe primii „ministrianți” (deoarece „trag ciopotele în biserica epocii lor”), iar pe ceilalți „iconoclaști” (deoarece au luptat „ca să deschidă ochii contemporanilor lor, pentru ca aceștia să vadă că „regele este gol”⁴³⁰).

În perioada interpretării pragmatice, principala sarcină a istoricului era să propage modele de comportament. Axiomele pentru construirea acestor modele erau furnizate de mitologie, stat și religie. Odată cu introducerea în cercetările istorice a raționalismului în locul religiei, sau mai exact alături de ea, se instalează ca sistem de referință definitiv al actelor evaluative natura umană invariabilă.

În viziunea carteziană, cunoștințele despre om, la fel ca în geometrie, puteau fi deduse dintr-un anumit număr de axiome. Aceasta a însemnat o accentuare a modului de a considera omul — cu toată literatura eroică și de exaltare a personalităților — ca specie umană, pierzîndu-se complet modul de tratare individuală a omului, care putea fi observată și la antici.

Relativismul istorismului (cu precădere al celui german) s-a format în lupta împotriva actelor valorizante propagate de religie și de concepția privind invariabilitatea naturii umane. El la istoricului orice bază de valorizare, susținînd deviza *virtus filia temporis*, ceea ce înseamnă că respingînd valorile absolute în raport cu care s-ar fi putut efectua acțiunile evaluative, el propunea un relativism la fel de exagerat.

O soluție care evită ambele extreme se dovedește a fi sinteza dialectică a acestor poziții, adică o sinteză care recunoaște anumite modele de valorizare, accentuînd în același timp caracterul lor istoric. Cea mai importantă propunere a unei astfel de sinteze poate fi găsită în marxism, în special la Marx și Engels și apoi în scrierile a numeroși marxști, cum ar fi Gramsci și Lukács. Interpretăm această concepție în felul următor: în actele evaluative ale procesului istoric trebuie să distingem două: (1) apreciem evenimentele pe care nu le cuprindem în categoria acțiunilor umane, sau (2) apreciem acțiunile umane (ale unui individ, ale unui grup, ale unei instituții create de oameni). Această diferențiere, esențială pentru chestiunea examinată, nu a fost, din păcate, prea mult respectată, ceea ce a condus la multe neînțelegeri. Istoricul se află în fața unei probleme cînd vrea să evalueze, de exemplu, procesul de formare a capitale

ismului în secolele al XVI-lea și al XVIII-lea și în fața altei probleme când vrea să aprecieze același proces cu referire la pionierii industrializării capitaliste care-i exploatau fără limite pe muncitori. În primul caz istoricul va spune, cu siguranță, că procesul de formare a capitalismului a fost progresist, iar în al doilea caz va manifesta compasiune pentru suferințele umane. Avem deci de-a face cu un dublu act apreciativ?

În ce mod poate fi evitat acest lucru? În orice caz, se dovedește a fi improprie calea de a subordona aprecierea acțiunilor umane aprecierii proceselor, adică de a justifica unele persoane, grupuri sau instituții prin anumite acțiuni, dat fiind că aceste acțiuni au creat, au întărit sau au accelerat anumite procese considerate de noi ca pozitive. Improprie ar fi totuși și coala extremă, și anume de a uita în timpul aprecierii acțiunilor umane de procesul istoric și de rezultatele lui pentru viața omului. Istoricul trebuie să-și găsească de fiecare dată calea între aceste extreme. Marxismul propune o poziție antropocentrică, care consideră, deci, omul valoarea supremă și definitivă; această poziție are cea mai mare șansă de a deveni criteriul principal al evaluărilor istorice și un ajutor pentru istoric în căutarea căii de valorizare. Dacă în procesul de stabilire a legilor, adică a interdependențelor generale, istoricul trebuie să facă abstracție de om ca individ, atunci când face o evaluare având la bază ideea antropocentrismului el trebuie să aibă mereu în fața ochilor omul concret, viu, cu cerințele sale particulare. Trebuie subliniat faptul că antropocentrismul susținut de marxism nu tratează omul în mod unilateral și absolut în sfera sa existențială. Nu separă această sferă de sfera socială și cu atât mai mult nu le contrapun una alteia (așa cum fac unele filozofii „existențialiste” și personaliste). Individul nu este tratat nici ca fiind rupt de societate, nici ca o creație a societății, ci ca factor creator de istorie. Nu analizăm mai profund aceste probleme, deoarece se leagă numai în mică măsură de lucrarea noastră.

Poziția antropocentrică formulată aici este cuprinsă între concepția abstractă a naturii umane imuabile și relativismul istorismului. De la ea derivă recunoașterea într-o anumită măsură a unei baze comune a naturii umane în diverse perioade și teritorii. Este vorba nu numai de planul biologic (deși în această privință baza comună este cea mai evidentă), ci și de planul psihologic. Fiecare istoric este convins de existența unor caracteristici permanente ale naturii umane și-și bazează pe acest fapt multe dintre afirmațiile sale.

NOTE

1. M. Ossowska, *Podstawy nauki o moralności* [Bazele științei despre morală], Warszawa, 1947, p. 125—126; Cf. și B. Mayo, *Ethics and the Moral Life*, New York, 1958; A. Montmorency, *A Modern Introduction to Moral Philosophy*, New York, 1958; J. Kmita, *Problem wartości logicznej ocen* [Problema valorii logice a aprecierilor], în „Studia Filozoficzne”, nr. 1, 1964, p. 119—137; M. Fritshand, *Zagadnienie prawdy w etyce* [Problema adevărului în etică], în „Studia Filozoficzne”, nr. 2, 1966, p. 11—34; J. Vetulani, *Wartość logiczna zdań wartościujących* [Valoarea logică a judecăților de valoare], în „Studia Filozoficzne”, nr. 2, 1966, p. 75—80.
2. Este vorba aici, evident, de valorizările reale și nu aparente, despre care vom discuta puțin mai târziu.

3. Cf. A. Malewski, J. Topolski, *Metoda materializmu historycznego w pracach historyków polskich*, op. cit., în „Studia Filozoficzne”, nr. 6, 1959, p. 114—115; din acest articol unele formulări și unele exemple.
4. T. Nowak, *Spór o rolę dziejową Jasnej Góry w 1655 r.* [Dispută asupra rolului istoric jucat de Jasna Góra în anul 1655], în „Przegląd Historyczny”, nr. 1, 1958, p. 164.
5. O. Górka, *Legenda o rzeczywistości obrony Częstochowy w roku 1655* [Legenda privind realitatea apărării localității Częstochowa în anul 1655], Warszawa, 1957, p. 164.
6. W. Konopczyński, *Dzieje Polski nowożytnej* [Istoria Poloniei moderne], vol. II, 1648—1795, Warszawa, 1936, p. 11.
7. A. M. Skałkowski, *Z dziejów insurekcji 1794* [Istoria insurecției din 1794], Warszawa, 1926, p. 24.
8. *Historia Polski* [Istoria Poloniei], vol. II, Warszawa, 1960, p. 426.
9. *Ibidem*, vol. II, partea I, p. 369.
10. Cf. M. Ossowska, *O dwóch rodzajach ocen* [Despre două tipuri de valorizări], „Kwartalnik Filozoficzny”, Kraków, XVI, fasc. 1—4, 1946, p. 270—292.
11. Cf. J. Kmita, *Problem wartości logicznej ocen*, op. cit.
12. A. Grynwaser, *Kwestia agrarna i ruch włościan w Królestwie Polskim i pierwszej połowie XIX wieku* [Chestiunea agrară și mișcarea țărmănească în Regatul Poloniei în prima jumătate a secolului al XIX-lea], în „Prace” [Opere], Wrocław, vol. II, 1951, p. 34—35.
13. V. G. Childe, *What happened in History*, 1960, p. 160 (trad. pol. Warszawa, 1961, p. 239).
14. K. Potkański, *Studia nad XIV wiekiem. Lechici, Polanie, Polska* [Studii asupra secolului al XIV-lea. Lehi, Polani, Polonia], Warszawa, 1963, p. 636.
15. M. H. Serejski, *Koncepcja historii powszechnej* [Conceptia istoriei universale], op. cit., p. 108.
16. A. Próchnik, *Pierwsze piętnastolecie Polski niepodległej* [Primi cincisprezece ani ai Poloniei independente], Warszawa, 1957, p. 111.
17. *Historia Polski*, op. cit., vol. II, partea 3, Warszawa, 1959, p. 324.
18. *Ibidem*, p. 488.
19. Cf. M. Ossowska, *Podstawy nauki o moralności*, op. cit., p. 40—41. O analiza mai atentă a numerelor predicative „dun” și „du” se afla la pag. 44—45.
20. S. Hoszowski, *Rola folkwarku pańszczytanego* [Rolul domeniilor feudale în Polonia], în *Pierwsza konferencja metodologiczna historyków polskich* [Prima conferință metodologică a istoricilor polonezi], vol. I, Warszawa, 1963, p. 489—490.
21. *Ibidem*, p. 432.
22. *Ibidem*, p. 491.
23. S. Arnold, *Podłoże gospodarczo-społeczne polskiego Odrodzenia*, op. cit., p. 34.
24. S. Inglot, *Introducere la ediția lui K. Kluk O rolnictwie* [Despre agricultură], Warszawa, 1954, p. XLII.
25. *Historia Polski*, op. cit., vol. I, partea 1, 1957, p. 289.
26. *Ibidem*, vol. II, partea 3, p. 130.
27. W. Kula, *Rozważania o historii*, op. cit., p. 139.
28. A. Próchnik, *Pierwsze piętnastolecie*, op. cit., p. 141.
29. W. Kula, *Rozważania o historii*, op. cit., p. 141.
30. *Ibidem*, p. 219.

XXVI STRUCTURA METODOLOGICĂ A ISTORIEI

1. Criterii de clasificare a științelor

Am strâns suficient material pentru a răspunde la întrebarea care este structura metodologică a istoriei sau, cu alte cuvinte, din ce grupă, clasă sau familie de științe face parte istoria? Cel mai urgent răspuns îl reclamă însă întrebarea dacă istoria are — după cum susțin reprezentanții concepției fenomenalistice (inductioniste) a științei — caracter ideografic, deci descriptiv, fără să aibă și sarcini teoretice și nomologice.

În clasificările înfățișate ale științelor se operează de obicei cu trei criterii fundamentale. Primul dintre ele este criteriul obiectului cercetărilor, al doilea al metodei de cercetare, iar al treilea al structurii metodologice a limbajului științei date. Conform primului criteriu, științele sînt clasificate pe baza analizei obiectului cercetării, ceea ce înseamnă că sînt incluse în grupe comune științele care au un obiect de cercetare comun. Al doilea criteriu împarte științele în conformitate cu metodele utilizate, iar al treilea ține cont de modul în care științele își formulează și își fundamentează rezultatele cercetărilor, adică la ce afirmații ajung din punct de vedere metodologic sau, în alți termeni, care este scopul acestor cercetări. De obicei în clasificarea științelor se iau în considerare două sau chiar trei criterii simultan; în astfel de cazuri în mod obișnuit unul dintre ele joacă rolul de criteriu principal. Atragem totodată atenția că, independent de acest fapt, în clasificarea științelor se adoptă uneori o poziție descriptivă, în sensul că se descrie stadiul actual al unei științe date, și alteori o poziție normativă, în sensul că se examinează o știință dată așa cum ea ar trebui — în opinia clasificatorului — să se prezinte. Nesesizarea acestei diferențe a constituit uneori obiectul unor dispute aparente, fiecare dintre părți fiind de fapt interesată de probleme diferite. În concluzie, asupra unei clasificări corespunzătoare a unei științe date pot decide atât obiectul, cât și metodele și rezultatele obținute, cu mențiunea că poate fi vorba de un stadiu real al unei științe date (în special referitor la metode și rezultate) sau de o imagine ideală a ei.

Clasificarea cea mai răspîndită și, totodată, fundamentală a științelor în științe ale naturii și sociale operează pe baza criteriului obiectului cercetării. La prima vedere este o diviziune clară, dar, în practică, într-o măsură considerabilă tendința spre cercetări de graniță, este dificil să se clasifice în mod decis o știință dată într-o grupă sau alta. Rămîn încă și științele care au ca obiect alte științe (metodologia științelor). Dintre științele naturii pe primul loc se menționează de obicei fizica, ca fiind cea mai „pură” reprezentantă, deoarece nu este grevată de un punct de vedere istoric, ceea ce nu se poate spune despre numeroase compartimente ale biologiei și geologiei. În cadrul științelor sociale se

inclus în primul rînd sociologia, economia politică și istoria. Tot din punctul de vedere al obiectului cercetării s-a mai alcătuit o clasificare, în științe despre natură (*Naturwissenschaften*) și științe ale spiritului (*Geisteswissenschaften*), larg răspîndită în Germania secolului al XIX-lea și atacată de W. Windelband în anul 1894.

„Windelband — serie A. Malewski — demonstrează că opoziția dintre natură și spirit nu este cu totul clară și, ce e mai important, este faptul că această clasificare nu corespunde clasificării după metoda de cercetare. Unele *Geisteswissenschaften*, din punct de vedere metodologic, sînt foarte apropiate de științele naturii. De aceea, din punct de vedere metodologic, Windelband consideră ca fiind cea mai valoroasă clasificare a științelor în științe ale căror reprezentanți tind să stabilească legi și științe ale căror cercetători tind să prezinte ceea ce este individual într-o formă istoricește determinată². Istoria se regăsea astfel în grupa științelor ideografice.

Conceptia lui Windelband a fost dezvoltată, după cum se știe, de H. Rickert (cf. cap. VII). Clasificarea științelor abordată de el deosebeste, pe de o parte, științele despre cultură și natură (criteriul obiectului cercetării), iar pe de altă parte, științele individualizante (ideografice) și generalizatoare (nomotetice). Dintr-un punct de vedere, istoria se regăsea în grupa științelor despre cultură (și deci a științelor evaluative), iar dintr-un alt punct de vedere, în grupa științelor individualizante. Altfel Windelband, cit și Rickert au luat ca punct de plecare pentru clasificarea lor stadiul existent al științei istoriei și nu istoria așa cum și-ar fi putut-o ei imagina. H. Rickert a arătat în mod clar că „oricare gen de realitate, inclusiv realitatea psihică, poate fi interpretată... în mod generalizator”³.

Dintre alte clasificări ale științelor merită amintită clasificarea care separă științele experimentale, deci științele care folosesc experimentul, de restul științelor. Nu sînt cuprinse în acest grup științele sociale și, în primul rînd, istoria, pentru că ea se ocupă cu o realitate ce nu poate fi experimentată.

K. Ajdukiewicz argumentează larg clasificarea sa în științe inductive și deductive. El scrie că „științele deductive sînt toate științele matematice și logica formală. Științe inductive sînt toate celelalte științe, deci atît științele naturii, cit și cele umaniste”. Criteriul de clasificare este aici, modul în care se ajunge la enunțuri în aceste științe. În științele deductive, o propoziție care nu este un enunț originar al științei date este recunoscută ca un enunț al său numai atunci cînd poate fi dedusă din premisele originare (axiome). Aceasta nu înseamnă, evident, că în științele inductive nu se deduc enunțuri. În științele în care istoria raționamentele deductive sînt foarte frecvente, în timp ce în științele deductive inducția este egală în drepturi cu deducția, în unele științe deductive rolul ei este numai secundar și auxiliar.

Din toate aceste considerații reiese că istoria este inclusă în diverse grupe de științe: în științele sociale, ideografice, evaluative, în științele ne-experimentale, inductive. Excluzînd clasificarea, în toate celelalte versuri, a istoriei printre științele sociale și inductive, nu există o clasificare ale ei constituie obiectul unor aprige dispute. Nu există un acord privind faptul dacă istoria este o știință ideografică sau particularitate a metodei actului evaluativ și absența experimentului sînt o controversă asupra ei. Pe primul plan se situează, după cum am văzut, discuțiile în jurul caracterului ideografic al istoriei. În general însă,

ideografismului, al actului evaluativ și al experimentului în istorie constituie o expresie a unei controverse mai largi dintre adepții interpretării naturaliste și cei ai interpretării antinaturaliste a științelor sociale.

2. Concepția antinaturalistă și naturalistă asupra științelor sociale

Antinaturaliștii sînt convinși de deosebirea fundamentală dintre științele naturii (prin structură și prin metodele aplicate) și sociale și nu văd pentru acestea din urmă posibilitatea de a atinge același grad de precizie metodologică și de univocitate a rezultatelor ca în științele naturii. Ei afirmă că obiectul cercetărilor în științele sociale îl constituie faptele (evenimentele) individuale și repetabile, care nu pot fi decît descrise. Ca urmare, în sfera lor nu se pot stabili legi științifice și nici nu se pot efectua, deci, previziuni științifice. De asemenea, este imposibil, după cum afirmă ei, să se obțină rezultate totale obiective, neinfluențate de acte evaluative, deci de factorul subiectiv sau extraștiințific. Lipsa condițiilor necesare pentru efectuarea experimentelor privează științele sociale, după părerea antinaturaliștilor, de posibilitatea de a efectua o verificare cu adevărat științifică, a rezultatelor lor, ceea ce diminuează serios utilitatea acestora. Naturaliștii care reprezintă punctul de vedere al unei științe unice, promovează teze opuse. Ei indică asemănările principale dintre obiectul științelor naturii și cel al științelor sociale. În ambele cazuri este vorba de fapte care sînt în fond individuale, deoarece un fapt concret — de exemplu alfit bătaia de la Grey, cit și o eclipsă de soare sau dezintegrarea unui atom într-un timp determinat — are loc numai o singură dată și nu se poate repeta în aceeași condiții, ceea ce, evident, nu înseamnă că nu se poate produce un alt fapt care aparține aceleiași clase.

Baza pentru stabilirea faptelor științifice, ca și pentru efectuarea generalizărilor de orice tip, alfit în științele naturii, cit și în cele sociale, constă în posibilitatea grupării acestora, pe baza similitudinii unor caracteristici, în clase de diverse mărimi. De altfel, reamintesc naturaliștii, înăfșă existența denumirilor de fapte și obiecte indică o intervenție clasificatoare. Dacă spunem: aceasta este o eclipsă de soare, acesta este un război etc. sau, de exemplu, aceasta este o masă, încadrăm acel fapt (eveniment) sau obiect într-o clasă determinată. Între faptele naturale și sociale poate exista numai o diferență de nivel. Faptele sociale par (ceea ce nu înseamnă că este așa) că prezintă o mai mare diversitate a caracteristicilor secundare decît faptele naturale.

Structura asemănătoare a obiectului cercetărilor din științele naturii și din cele sociale, care arată că toate faptele ce privesc realitatea (naturală sau socială) sînt individuale dintr-un anumit punct de vedere și non-individuale, deci repetabile, din altul, atrage după sine o poziție similară în esență față de descoperirea și formularea legilor și de previziunea științifică, deși (după cum se observă în stadiul actual de dezvoltare a științei), ținînd seama de legăturile dintre faptele naturale și în raport cu sfera liberă voințe a omului, este posibil un număr mai mare de combinații ale unor astfel de legături. Aceasta determină în planul științelor sociale numeroase complicații specifice de cercetare și face dificilă formularea rezultatelor într-un mod univoc și necondiționat.

În științele sociale se ajunge însă la același tip de enunțuri ca în științele naturii. În primul rînd, alfit în unele, cit și în celelalte, princi-

palul material de construcție sau materia primă științifică îl constituie raporturile observate între fenomene, obiecte etc., respectiv afirmațiile de tipul: „în locul l și timpul t s-a produs faptul x ” sau „ceea ce observ în acest moment este p”. afirmații bazate pe observația directă sau indirectă. Însuși raportul observat are formă de propoziție, dar pentru că arătarea rezultatelor cercetărilor ale uneia sau alteia dintre științe, ele se deosebesc de propozițiile prin intermediul cărora sînt prezentate rezultatele cercetărilor. Printre acestea din urmă se pot deosebi, după cum am mai arătat (cf. cap XXIV), două tipuri fundamentale: enunțuri privind faptele individuale și propoziții generale (generalizări). Dintre propozițiile generale, un tip aparte îl constituie propozițiile strict generale și propozițiile universal generale.

Legile științifice trebuie căutate printre propozițiile strict generale și universal generale (adică printre propoziții care chiar atunci cînd conțin nume proprii sînt ontologice și epistemologic deschise); problema stabilității legilor științifice constituie punctul central al controversei privind posibilitatea de a construi științele sociale după modelul științelor naturale. Toată lumea e de acord că există diferite categorii de legi.

În afara faptului că legile pot avea caracter universal (adică valabile în orice loc și timp) sau limitat în sens temporal și spațial, ele mai pot fi absolute și statistice. Legile absolute se caracterizează prin faptul că, după îndeplinirea condiției incluse în faptul precedent, se produce întotdeauna, ca urmare, un fapt, în timp ce legile statistice (care reflectă structura realității sau cunoașterea ei insuficientă de către noi) asigură producerea unui fapt numai într-un procent de cazuri suficient de mare pentru a fi considerat ca o anumită probabilitate înaltă determinată. Legea, cu alte cuvinte, cu o anumită probabilitate înaltă determinată, este statistică, după cum se știe, se stabilește alfit în domeniul științelor naturii, cit și în sfera științelor sociale. Pentru științele naturii este suficient să amintim legile mecanicii cuantice.

Posibilitatea de a formula legi (în general, și legi științifice, în special) în științele sociale, la fel ca și în științele naturii, derivă direct din faptul că ele se folosesc și ajung la propoziții strict generale. Este clar că, în fiecare disciplină, rolul de propoziții care nu au o generalitate strictă, pe de o parte, și de propoziții strict generale, pe de altă parte, este diferit. De exemplu geologia sau istoria se preocupă într-o măsură mai mare decît fizica sau sociologia teoretică de stabilirea faptelor descrise prin intermediul unor propoziții care nu au o strictă generalitate.

Avînd în vedere că propozițiile strict generale și cele universal generale sînt deschise, adică se raportează la un timp nelimitat, ele pot constitui o bază pentru previziuni. Astfel de propoziții reprezintă cel mai important element al cunoașterii noastre; ele ghidează activitatea noastră conștientă. De exemplu, dacă nu pun mina pe o sobă fierbinte, ca să nu mă ard, mă ghidez după o propoziție generală (extrasă din cunoașterea acumulată de alții și completată cu propria experiență): „noștințele acumulate de alții și punind mina pe soba fierbinte, toate sobele fierbîntî ard”. Prevăd că, punind mina pe o sobă fierbinte, mă voi arde, deci, nedorind să mă ard, nu o ating. De asemenea, propozițiile strict generale (eventual universal valabile) reprezintă o bază pentru a cerceta cauzele faptelor pe care le tratăm ca efecte.

Dacă propozițiile strict generale fac posibilă explicația cauzală, tot astfel ele oferă o bază pentru previziuni. În cazul explicației cunoașterii efectului (consecventul propoziției condiționale), dar nu cunoașterii cauza

(antecedentul), în timp ce în cazul previziunii, pe baza unui antecedent cunoscut, spunem ceva despre subsecvent. Diferă numai direcția modului în care procedăm. Identitatea dintre prognostic și postnestic în diverse științe nu înseamnă deloc că aceste științe dețin succese egale printr-un astfel de fapt. Nu începe încă să se înțeleagă în multe științe sociale, inclusiv în istorie, având în vedere rolul deosebit al liberei voințe a omului, previziunea, ca și explicația cauzală, este mai dificilă decât în științele naturii. Este însă o deosebire de grad, nu o deosebire fundamentală. Multitudinea factorilor care intră în acțiune face ca numeroase previziuni din științele sociale să fie foarte slabe; este suficient însă să luăm în considerare prognozele meteorologice ca să constatăm că o astfel de situație nu este o particularitate exclusivă a științelor sociale.

Antinaturaliștii susțin că, oricum, situația în domeniul previziunii din științele sociale este disperată, deoarece, ținând seama de activitatea conștientă a omului, intervine fenomenul autorealizării sau autodisipării previziunii cunoscute oamenilor (așa-numitul fenomen oedipian) și, în plus, chiar actul cercetării influențează atitudinea omului supus examinării. Referitor la prima chestiune, se poate cita opinia lui E. Nagel, care spune că formularea legilor la modul condițional le salvează de a fi acuzate că au o valoare de predicție minoră⁸, iar referitor la a doua se pot indica relațiile de indeterminare formulate de Heisenberg în fizică, care vorbesc de influența observatorului asupra rezultatelor cercetării.

Același lucru referitor la problema valorizării și a experimentului. Deosebirea nu are un caracter structural, ci este o deosebire de grad care rezultă din interpretarea prea îngustă a unor concepte. După cum am constatat (cf. cap. XIV), la baza oricărui comportament, și deci și la baza comportamentului științific, se află decizia, care, la rândul ei, se bazează pe un sistem determinat de valori. Diferența constă în faptul că în științele sociale sînt mai frecvente valorizările divergente, în timp ce în științele naturii acestea sînt de regulă convergente.

Se poate afirma că în științele sociale experimentul este imposibil, dar numai atunci cînd este interpretat în același mod ca în fizică și în chimie, adică un experiment controlat. Totuși, cite științe ale naturii nu au posibilitatea de a realiza astfel de experimente (de exemplu paleontologia). În schimb, în unele științe sociale (de exemplu în psihologie) există posibilitatea de experiment și, în plus, nu se ia în considerare faptul că așa-numitul experiment mental are multe trăsături comune cu structura experimentului controlat (deși există diferențe notabile între ele).

În ultimă analiză, opoziția metodologică dintre științele naturii și științele sociale este îndoielnică. Și în unele și în altele se formulează propoziții strict generale și legi științifice care constituie baza explicației și a previziunii, și în unele și în altele se efectuează acte evaluative, și în unele și în altele se pot efectua sau nu experimente. Punctul de vedere naturalist în științele sociale nu înseamnă însă o punere de acord a concepției asupra structurii metodologice a istoriei în cadrul științelor sociale. Aceasta se reflectă în primul rînd în diversele variante ale poziției ideografice.

3. Ideografismul obiectual și pragmatic

Denumind istoria o știință ideografică, putem raporta această definiție atât la obiectul, cât și la metoda și rezultatele cercetării. Aceasta înseamnă că istoria poate fi încadrată în grupul științelor ideografice

atît potrivit criteriului structurii obiectului cercetărilor, cît și potrivit celui al metodei de cercetare, precum și criteriului rezultatelor obținute sau potrivit tuturor acestor criterii la un loc. A considera că obiectul cercetărilor istorice este de natură să nu permită, pe parcursul examinării lui, să se stabilească propoziții strict generale și nici legi științifice, înseamnă a adera la concepția ideografismului obiectual. Evidențierea unui ideografism de acest tip este meritul lui A. Malewsky⁹. El a relevat, în afara ideografismului obiectual, ideografismul științific, relativ la metoda și rezultatele obținute într-o știință dată. În această lucrare îl vom denumi ideografism pragmatic. El a mai evidențiat și programul unui ideografism epistemologic, adică — referitor la istorie — ce metode ar trebui să folosească istoricii și în ce limbaj ar trebui ei să-și exprime rezultatele cercetării pe care le întreprind. Ideografismul obiectual atrage după sine, evident, ideografismul pragmatic și un program corespunzător de aprofundare ulterioară a istoriei. Totodată, constatarea că o astfel de istorie care se practică actualmente (sau într-un anumit timp și loc) are caracter ideografic poate să nu aibă legătură cu profesarea ideografismului obiectual și cu promovarea unui program de ideografism pragmatic în conexiune cu ideografismul obiectual.

Ideografismul obiectual pornește de la premisa irepetabilității faptelor istorice. Faptele istorice, la fel ca toate celelalte, sînt, dintr-un anumit punct de vedere, într-adevăr irepetabile (sau, altfel spus, individuale), pentru că fie are fapt, în desfășurarea lui particulară, are loc numai o singură dată, dar astfel de fapte pot fi grupate pe baza asemănărilor dintre ele. Utilizarea de către istorici a unor concepte ca „mășinări” dintre ele: „utilizarea de către istorici a unor concepte ca „mășinări”, „stat”, „revoluție”, „feudalism”, „unele de prelucrare a pămîntului”, etc. demonstrează această căutare a similitudinilor dintre fapte individuale diferite¹⁰. Astfel de concepte și încercări de a elimina utilizăm și în practica cotidiană. Au existat unele încercări de a elimina din limbajul istoriei numeroase concepte de acest gen (de exemplu, J. H. Clapham), dar cel care au inițiat o astfel de acțiune n-au știut să fie consecvenți, așa încît, pînă la urmă, această eliminare s-a dovedit a fi imposibilă. Fiecare fapt poate fi inclus în diverse clase în funcție de caracteristica luată în considerare. De exemplu faptul: rotăciunea trienală a culturilor (în timpul și locul l) poate fi inclusă în clasa sistemelor de prelucrare a solului, în cea a manifestărilor progresului tehnic (sau a nivelului său scăzut), iar faptul: război (în timpul și în cauzele de distrugere a) — în războaie victorioase, în înfrîngeri, în cauzele de distrugere economică a unei țări etc. În fiecare caz se ia în considerare o altă trăsătură a faptului dat.

Dar acțiunea de clasificare a faptelor atenuează teza principală a ideografismului obiectual cu privire la irepetabilitatea faptelor istorice. Se atenuează astfel, după cum am arătat, ideea privind imposibilitatea de a stabili legi științifice în istorie și, deci, și propoziții strict generale. Dacă faptele se repetă, acestea înseamnă, acceptînd, evident, principiul de causalitate¹¹ (cf. cap. XI), că sînt cauzate de alte fapte legitate, adică de a mai acest lucru creează posibilitatea de a descoperi fapte de un alt tip. Acceptarea principiului causalității, la care rar renunță cineva, conduce în mod necesar la recunoașterea posibilității de a stabili propoziții strict generale (un fapt de tipul a) provoacă întotdeauna sau cu o frecvență anume un fapt de tipul b) și legi științifice în accepțiunea cea mai

riguroasă a acestui termen. Având în vedere, după cum am demonstrat, că este imposibilă o cercetare istorică fără referire la legi, istoricii fac apel în studiile lor la legi sau le formulează ei înșiși.

Teza ideografismului obiectual își găsește un suport în faptul că obiectul cercetării istorice este foarte complex, ceea ce dă naștere la mari dificultăți pe planul explicației și al prezivizunii. Cel mai ușor este, evident, să se descrie acest obiect, dar aceasta nu trebuie să însemne că se renunță la sarcinile mai dificile, deși în acest domeniu nu există întotdeauna un succes deplin. Descrierea reprezintă numai o etapă anume în dezvoltarea științei istorice și nu o mărturie, după cum rezultă din cele spuse de noi mai înainte, a unei structuri specifice a obiectului cercetării istorice. Poziția ideografismului obiectual se dovedește a fi foarte dăunătoare pentru dezvoltarea științei istorice. Ea lipsește istoria de posibilitatea de a depăși descrierea faptelor individuale concrete și închide calea spre generalizările ce reduc eterogenitatea realității concrete. Totuși, pe de altă parte, ea atrage atenția asupra necesității unei abordări critice a explicațiilor și a preziviziunilor din domeniul științelor istorice.

Ideografismul pragmatic pornește de la analiza stadiului actual al științei istorice, adică de la analiza metodelor și a scopurilor cercetărilor ei și-i dezvăluie deosebirile notabile față de alte științe (pe care le denumește de obicei teoretice). El subliniază, de asemenea, că, în practica lor, istoricii manifestă un interes foarte scăzut față de stabilirea legilor științifice, realizând în fapt o simplă descriere a faptelor. Unii consideră această situație ca adevătată și susțin, după cum am spus, programul ideografismului pragmatic, atribuind scopurile teoretice sociologiei, economiei politice sau altor științe; alții însă consideră această situație ca o manifestare a unei anumite perioade de dezvoltare a științei istorice, care ar trebui să se transforme într-o etapă mult mai interesată de problemele teoretice, fără a neglija, natural, sarcinile descriptive.

Trebuie să reamintim că structura metodologică a istoriei, existentă în perioada de elaborare a clasificării în științe ideografice și nomoteactice, constituia o reflectare a cultului faptului concret și a cunoștințelor provenite din izvoare. Predominarea netă a descrierii simple, precum și primii pași în descrierea genetică conștientă din punct de vedere metodologic au constituit o bază favorabilă pentru susținerea tezelor ideografismului pragmatic.

Încă din momentul formulării lor, aceste teze nu au redat corect structura metodologică a istoriei, care nu operează numai cu o pură descriere exprimată prin propoziții istorice individuale, propoziții ce posedă cel mult un grad de generalitate limitat. Ele nu luau în considerare nici curentul nomotetic al istoriografiei marxiste, inițiat de operele lui Marx și Engels. În concluzie, încă de pe atunci istoria opera cu toate tipurile de afirmații științifice: afirmații asupra faptelor individuale, generalizări istorice, propoziții cu un grad de generalitate limitat și legi.

Există, deci, argumente foarte serioase (printre care argumentul eficacității acțiunilor umane care exploatează legitățile ce guvernează realitatea) care subminează teza ideografismului obiectual. Teza ideografismului pragmatic reflectă în mare măsură cercetarea istorică, dar fiind este interpretată exagerat, adică atunci când neagă activitatea istoricilor îndreptată spre stabilirea legilor, este în mod clar falsă. Dez-

voltarea științei istoriei, care tinde tot mai mult spre o narațiune cu obiective teoretice, anulează, prin însăși existența acestui fapt, programul ideografismului pragmatic, care de altfel este tot mai rar profesat. Aceasta nu înseamnă totuși că istoria s-a desprins de modelele sale tradiționale.

4. Istoria și sociologia. Necesitatea dezvoltării istoriei sociale

Dacă istoricul formulează legi și le utilizează în explicațiile cauzale atuncî care este diferența dintre istorie și sociologie, despre care am spus micuțată că este ideografică? Această problemă se dovedește a fi problema fundamentală a considerațiilor generale referitoare la raportul dintre istorie și alte științe. Între istorie și sociologie nu există diferențe de obiect, deoarece ambele se ocupă cu studierea societății umane. Să ne uităm, spune numai că istoria este interesată de trecutul societății, în timp ce sociologia se preocupă de prezentul ei, iar sociologia este doar o deosebire de nivel. Nu există nici o oarecare diferență de obiect, din punct de vedere cronologic, obiectul cercetării lui în mod deschi, iar pe de altă parte ca sociologul sau economistul să exploreze trecutul. Deși în practică istoricul se preocupă într-o măsură mai mare de trecut, iar sociologul de prezent, această diferență are un caracter secundar în extensiunea cronologică a obiectului cercetării istoriei și sociologiei¹¹.

Adeesea se spune că deosebirea există în caracterul izvoarelor, dar se subliniază că sociologul poate să-și creeze izvoare de informație. În timp ce istoricul nu. Este din nou o deosebire de grad, deoarece se pot afla numeroase studii istorice al căror autori s-au folosit din plin de materiale furnizate de observația lor directă, de interviuri și anchete. Aceasta se referă, evident, la istoria modernă și la istoria contemporană.

În discuțiile referitoare la raportul dintre sociologie și istorie, în prezent se atrage atenția mai mult asupra particularităților în modul de examinare a obiectului decît asupra deosebirilor privind obiectul și structura metodologică a rezultatelor obținute în ambele științe. Este adevărat că în sociologie se tinde într-o măsură mai mare decît în istorie spre stabilirea și verificarea propozițiilor cu un grad de generalitate limitat și a legilor, dar aceasta se referă numai la sociologia teoretică, nu și la cercetările de teren, care se deosebesc de cercetările istorice în special prin caracterul surselor de informație — observația, interviul, ancheta — și, într-o oarecare măsură, prin sfera întrebărilor puse. Principala diferență între abordarea istorică și cea sociologică ar consta în faptul că, în concepția istoricului, timpul se caracterizează prin continuitate, care, în cercetare, trebuie să fie cît mai puțin posibil întreruptă. A circumscrie istoriei interesul pentru succesiunile genetice și sociologiei interesul pentru integritatea structurilor în relațiile lor interne, în reflectarea unei etape de dezvoltare a ambelor științe demult depășită de istoricul vrea să examineze însă și structurile în relațiile lor externe, în timp ce, pe de altă parte, sociologul nu poate evita considerațiile de ordin genetic. Pentru moment, în istorie domină, într-adevăr, cînd de vedere genetic, iar în sociologie cel al structurilor; nu este însă necesar ca această stare să dureze permanent. Este adevărat că principala forță a istoricului va rămîne pentru multă vreme cercetarea faptelor istorice, care pot fi considerate relativ închise, iar cea a sociolo-

gului interesul pentru interrelațiile umane, deci pentru întreaga acțiune socială, dar cu timpul această graniță se va estompa tot mai mult.

Tot mai multe studii ne conving de caracterul tot mai profund al acestor asocieri; unele „atacă” istoria de pe pozițiile sociologiei, altele atacă sociologia de pe pozițiile istoriei. Se pot distinge două etape ale acestui proces de întrepătrundere. Prima constă în faptul că istoricii utilizează unele concepte elaborate în sfera sociologiei, iar sociologii, pe terene istorice pentru a-și ilustra construcțiile și teoriile. A doua etapă desemnează integrarea celor două tipuri de cercetări.

Pentru moment găsim mai multe exemple, în general, de cercetări a unor legături reciproce din partea sociologilor decât în partea istoricilor, asupra cărora apasă puternic tradiția „rudimentară”. Studiile istorice universitare se desfășoară, din păcate, în general, în spiritul acestei tradiții, ceea ce nu este de natură să stimuleze progresul în istoria teoretică.

Dintre sociologii polonezi, L. Krzywicki și S. Czarnowski au abordat problematica istorică cu rezultate excelente. Istoricii își amintesc bine subtila analiză a cauzelor victoriei reputate de Contareformă, care Czarnowski a făcut-o în referatul prezentat la al VII-lea Congres Internațional al istoricilor de la Varsovia din anul 1933, sub titlul *Reakcja katolicka w Polsce w końcu XVI i na początku XVII wieku* [Reacția catolică în Polonia la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea]. Pornind de la un material istoric cunoscut, bazându-se totodată pe viziunea sociologică a structurii sociale, el a propus o explicație care, prin amploarea formulărilor, a depășit cu mult încercările mai vechi și mai noi de soluționare a acestei dificile probleme istorice. După o trecere în revistă a diversilor factori, el scrie: „Este suficient să observăm faptele, fie și numai pe cele mai semnificative, pentru a ne da seama că participarea la Contareformă a conștientizat dezvoltarea sleahței ca clasă”¹³. Reliefarea transformărilor din structura socială echivalează cu indicarea unor căi de investigare foarte utile pentru istorie.

Exemplele se pot înmulți. Cele mai reușite și mai cunoscute cercetări au furnizat la timpul lor sociologii Max Weber, R. K. Merton, W. I. Thomas și F. Znaniecki¹⁴, iar mai târziu L. Popes¹⁵, E. C. Hughes¹⁶, W. F. Whyte¹⁷.

Vorbind de istoricii care au exploatat în mod creator punctul de vedere sociologic, trebuie să amintim *Les caractères originaux de l'histoire rurale*, de M. Bloch (1931), lucrările lui R. H. Tawney (în special studiul *Religion and the Rise of Capitalism*, citat de mai multe ori), pe R. Rutkowski, A. Panfili, J. Febvre, E. Labrousse, P. Vilar, A. Sebille, G. Lefebvre și mulți alții.

Istoricii economiști au fost cei care au căutat o apropiere mai mare de problematica structurilor sociale. Nu este deci exagerat să afirmăm că, în măsura în care au reușit să lege mai mult analiza economică de cea socială, rezultatele cercetărilor întreprinse de ei au fost mai relevante. Expresia acestui fapt este corelarea frecventă a istoriei economice cu cea socială sub denumirea comună: istoria economico-socială.

În prezent istoria socială se dezvoltă mai mult ca o disciplină relativ autonomă. Ea trebuie să constituie o sursă de inspirație nu numai pentru istoria economică, ci pentru toate ramurile cercetării istorice, în special pentru cea mai puțin dezvoltată dintre acestea — istoria politică. Istoria socială poate fi și ea interpretată, evident, într-un mod descriptiv

sau într-un mod teoretic. Cercetările întreprinse în modul din urmă se vor apropia de ceea ce unii sociologi numesc sociologie istorică și o pagă în sfera sociologiei¹⁸.

5. Sarcinile istoriei

În ciuda încercărilor de apropiere a istoriei de sociologie sau de alte științe sociale (de legăturile între istorie și diverse „alte” științe se ocupă metodologia specială a istoriei), istoriei singure îi revine un rol deosebit, de mare importanță, în construcția științelor sociale. Este un rol pe care istoria l-a jucat până la apariția în secolul al XIX-lea a „rudimentismului”, opus istoriei „filozofice”. Sociologii, economiștii, psihologii sociali examinează societatea din diverse puncte de vedere. Nici unul dintre ei nu-l consideră natural să i se impună sarcina de a integra rezultatele și de a prezenta imagini sintetice ale dezvoltării societății. În schimb, istoricul examinează pur și simplu societățile din trecut fără a-și limita preocupările la premise. Faptul că în cadrul istoriei există numeroase discipline speciale nu schimbă nimic. Printre sarcinile naturale ale istoricului ar trebui să se includă introducerea unui punct de vedere integral în cercetările asupra societății. Este o sarcină dificilă, așa cum vorbim despre ea în mare măsură ca despre o utopie, dar nu e vorba despre o realitate. Dar atunci cum se prezintă sarcinile istoriei avându-se în vedere funcțiile sale „normale”?

Funcția principală este de a contribui la cunoașterea legităților vieții sociale. Numai pe baza unei cercetări istorice sînt posibile desoperirea și cunoașterea legilor de dezvoltare socială. Această sarcină poate fi considerată ca primordială pentru toate științele sociale. Fără cunoașterea legilor care guvernează dezvoltarea socială, alții a legilor vechi pentru perioade mai scurte de timp, el și a celor care acționează asupra legilor mai multor epoci, nu este posibilă organizarea vieții sociale, adică influențarea corespunzătoare a diversilor ei factori. Putem spune, mai ales, că mai atunci cînd avem o bază pentru a prevedea efectele influenței, numai atunci cînd avem o bază pentru a guverna viața socială. Istoricul întreprinde Cunoașterea legilor care guvernează viața socială oferă posibilitatea unei astfel de preziceri și, drept urmare, angajarea într-o activitate practică eficientă, potrivit obiectivelor propuse. Dacă într-o activitate practică eficientă, potrivit obiectivelor propuse, nu ne putem îndoi deci de importanța majoră a istoriei sub acest aspect. Dezvoltarea tehnicii și a științelor tehnice care stau la baza ei se poate realiza numai în condițiile organizării vieții sociale. Oare ar fi posibilă progresul amănunțit în cercetarea spațiului cosmic fără o organizare socială modernă și fără un aparat de stat care este o emanție a ei? Lipsa unei legături directe între cercetările istorice și, să zicem, proiectele unui zbor pe lună este, deci, numai aparentă. Numai așa legătura aceasta se dovedește a fi puternică și apropiată. Numai așa poate fi înțeles vechiul dicton *historia magistra vitae*.

Urmărirea funcției a istoriei, ce rezultă de altfel din cea anterioară, este de a satisface dorința omului de a se cunoaște pe sine în viață. În istorie se observă cum, odată cu dezvoltarea culturii, crește nevoia de autocunoaștere istorică. Cu toate că izvoarele curiozității înșiși față de propria istorie au fost diverse, accentuarea curiozității și progresului în dezvoltarea culturală a societății. Este de la sine înțeles că numai o știință istorică ce se dezvoltă în mod corespunzător poate îndeplini

această funcție cognitivă de mare responsabilitate. Istoricul este dator să cunoască calea prin care rezultatele cercetărilor sale pot ajunge în diverse cercuri de „receptori”. El nu trebuie să se limiteze la cercul celor inițiați. Trebuie să popularizeze știința istoriei.

De această funcție cognitivă a istoriei se leagă funcția sa educativă, probabil cel mai mult avută în vedere, deoarece se referă la utilitatea socială a istoriei. Rolul educativ al istoriei a fost și este recunoscut de diverse școli de istorici și de activiști sociali. Educația istorică reprezintă una dintre bazele principale ale formării conștiinței ideologice și politice a societății. Istoria, prin descoperirea adevărului științific, trebuie să contribuie activ la formarea conștiinței sociale. În acest domeniu sarcinile ei sînt uriașe. Cîte mîturi există încă în conștiința socială! Prin participarea sa la formarea conștiinței sociale, istoria întărește legăturile care unesc societatea; ea este una dintre principalele componente ale conștiinței naționale și una dintre condițiile principale ale existenței unui popor. Ea intră în componența cunoașterii care orientează activitatea oamenilor. Ea ne învață să gîndim dinamic.

Pentru a-și îndeplini funcțiile tot mai numeroase și de tot mai mare responsabilitate pe care ea le are, știința istoriei însăși are nevoie de anumite schimbări. Așa cum revoluția tehnică din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea a determinat deplasarea cercetărilor istorice pe noi direcții, tot așa noua revoluție tehnică de azi reclamă transformări fundamentale. Istoria pășește în etapa unei ample extinderi metodologice a tehnicilor de lucru. Ea trebuie să facă apel într-o măsură tot mai mare la metodele de investigare și la rezultatele altor științe, dacă dorește să-și realizeze pe deplin nevoile sale firești de integrare.

Tot mai urgentă se dovedește a fi necesitatea dezvoltării istoriei teoretice. Aceasta nu înseamnă însă abandonarea activității practice de cercetare de pînă acum. Nu. Numai că este tot mai necesară o specializare să fie nu narațiunea factografică, ci o narațiune de dezvăluire a legităților, care să contribuie la construirea teoriilor, la descoperirea structurilor activității umane și la formularea legilor. Alături de ei trebuie să se afle istorici care să se îngrijească de construirea unei imagini teorii să fie pur și simplu mai teoretică. Poate că altele vor fi însă căile de dezvoltare ale istoriei. În orice caz sarcinile ei sînt mari. În fața lor, inima istoricului nu poate să nu bată mai tare.

NOTE

1. Cf. considerațiile lui A. Lewicki pe tema psihologiei în *Psychologia wobec nauk przyrodniczych i humanistycznych* [Psihologia față de științele naturii și științele umane], în „Studia Metodologiczne”, nr. 1, p. 47 și urm.
2. A. Malewski, J. Topolski, *Studia z metodologii historii*, op. cit., p. 25.
3. H. Rickert, *Kulturwissenschaft*, Tübingen, 1926, ed. a VII-a, p. 51.
4. Cf. K. Ajdukiewicz, *Logika pragmatyczna*, op. cit., p. 179.
5. În discuțarea ulterioară a acestor probleme vom folosi o serie de teze din lucrarea lui J. Giedymin, *Problemy Założenia. Rozstrzygnięcia*, op. cit., p. 149—170 și a lui E. Nagel, *The Structure of Science*, op. cit., p. 447—606.
6. Pe această temă cf. C. B. Joynt, N. Resher, *The Problem of Uniqueness in History*, în *History and Theory*, vol. 1, nr. 2, 1961, p. 150—162. W. S. Jevons scria: „Nu se poate... atribui obiectelor o denumire comună, fără

- a implica existența unei clase (*The Principles of Science*, op. cit., vol. II, p. 673). Cf. și Folke Dovring, *History as a Social Science*, The Hague, 1960, p. 60. P. Gardner, *The Nature of Historical Explanation*, op. cit., p. 11—41.
7. Acest lucru este subliniat și de C. G. Hempel, *The Function of General Laws in History*, în *Theories of History*, op. cit., p. 147. Cf. și H. Albert, *Probleme der Wissenschaftstheorie, Handbuch der empirischen Sozialforschung*, op. cit., p. 54—56.
8. E. Nagel, *The Structure of Science*, op. cit., p. 456—473. În special, p. 473.
9. A. Malewski, J. Topolski, *Studia z metodologii historii*, op. cit., p. 22.
10. Cf. Znamierowski, criticîndu-l pe Popper, scrie: „Numai o dată în istorie Ludovic al XIV-lea a moștenit tronul de la tatăl său Ludovic al XIII-lea, dar s-a întimplat de multe ori ca fiul să moștenească coroana tatălui”. „Ruch Filozoficzny”, vol. XXIII, nr. 3—4, 1961, p. 102.
11. Referitor la aceste relații ale istoriei cf. F. Brandel, *Historia et sociologia. Traite de sociologie*, Paris, 1958. A. Kłosowska, *Sociologia i historia i sociologia și istoria*, în „Kwartalnik Historyczny” nr. 1, 1964, p. 66—67.
12. *Sociology and History, Theory and Research* (ed. de W. J. Cahanman și A. Boskoff), Glencoe, 1964. R. Aron sublinia că sociologia examinează relațiile generale dintre faptele istorice (*Introduction a la philosophie de l'histoire*, Paris, 1958, p. 190). Cf. și P. Bagby, *Culture and History*, London, 1958.
13. S. Czarnowski, *Dziela* [Opere], Warszawa, 1956, vol. II, p. 147—148.
14. *Ibidem*, p. 151.
15. Ne referim la opera lui W. I. Thomas și F. Znaniecki, *The Polish Peasant in Europe and America*, în cinci volume, Chicago, 1913—1920 o mină nepușabilă de inspirație pentru istoric.
16. L. Popes, *Millhands and Preachers*, New Haven, 1942.
17. E. C. Hughes, *French Canada in Transition*, Chicago, 1943.
18. W. F. Whyte, *Street Corner Society*, Chicago, 1943.
19. În special lucrarea: L. Febvre, *Le probleme de l'incroyance au XIVe siècle*, Paris, 1947. Cf. și L. Febvre, *Studi su Riforma e Rinascimento* - *scritti di metoda a di geografia*, Torino, 1966.
20. Cf. A. Malewski, *Dwa modele socjologii* [Două modele ale sociologiei], în „Studia Sociologiczne”, nr. 3, 1961, p. 42—54.

INDICE DE NUME

Adams J. E. 87, 106, 116
Adams H. B. 128
Adamus J. 141
Adler E. 149, 191
Africanus J. S. 55
Agass J. 130
Ajdukiewicz K. 13, 23, 24, 29,
36, 50, 121, 151, 166, 172,
190, 241, 242, 247, 249, 250,
266, 330, 430, 438, 453, 462
Al Massudi v. Massudi. Al
Albert H. 131, 249, 463
Alexandru nel Mare 444
d'Almeida J. L. 79
Aliston W. P. 247
Andrieu O. 114
Andrews G. B. 81
Arbutnotth J. 70, 186
D'Arcy M. C. 113, 133
Aries P. 106, 116
Arnold S. 394, 401, 447, 451
Aron I. 45, 58, 92, 108, 112,
116, 134, 150, 226, 385, 411,
463
Arrow K. J. 367
Aristotle 21, 48, 50, 53, 54,
58, 60, 62, 167, 185
Ashby Ross W. 25, 165
Ashley M. F. 150
Askenazy S. 448
Assorodobraj N. 87
Augustinus Aurelius 55, 177,
184, 418
Augustynek Z. 166
d'Avenel G. 334
Awdanier Skarb. Auda 325
Aydelotte W. O. 134
Ayer A. J. 213, 217, 220, 221,
247, 248, 311, 312, 313
Bacon Fr. 59, 60, 61, 122,
186, 213, 214
Bagby P. 9, 463
Bakradze K. 113
Bańka J. 249
Bardach J. 327, 332, 446
Barker E. 150
Barnes H. E. 58, 66, 70, 86,
129, 148, 190
Barracough G. 128, 133, 150
Barthley W. W. 130, 134, 400
Bastide L. 119
Baskiewicz J. 393, 395, 401
Bathory Stefan 365
Bauer W. 118, 271
Beard Ch. H. 108, 230
Beaufort L. de 63
Beaujouan G. 166
Beck J. 370
Beck R. N. 133
Becker C. L. 66, 108
Becker H. 58, 70, 117, 139,
149, 190
Beda Venerabilis 40, 55
Below G. 86
Bendix R. 113, 210
Bentham J. 84
Bergson H. 91, 99, 103, 112,
140
Bekeley G. 67, 122
Berlin I. 70, 124, 126, 127, 128,
132, 133, 134, 249
Bernheim E. 28, 42, 45, 51, 58,
60, 97, 109, 118, 268, 269, 270,
271, 273, 277, 298, 312, 407
Berr H. 47, 73, 74, 86, 100, 103,
104, 105, 106, 108, 115, 116,
129
Beutin C. 36
Beveridge W. 335
Bielawski J. 58
Bienfait W. 114
Biskup M. 324
Bismarck O. von 420
Blackie M. 400
Blake Ch. 134, 249
Bloch M. 42, 45, 104, 105, 115,
116, 169, 190, 221, 248, 250,
275, 276, 277, 301, 312, 381,
425, 460
Boas F. 112
Bohnińska C. 116, 118, 165, 248,
277, 312
Bobrzyński M. 16, 88, 401
Bock K. E. 132
Bodde D. 138
Bodin J. 40, 60, 61, 68, 185, 186,
259
Bogucka M. 439
Holland J. 62, 69
Boneurs 186
Borel E. 249
Borkowski L. 28
Bormann M. 245
Born K. E. 115
Borowski S. 353, 354, 365, 366,
367
Boskoff A. 133, 463
Bosk K. 113
Boss Abbé du 186
Bossutt J. B. 55, 66, 404
Bouquet M. 64
Bradley E. H. 96, 106, 107
Bradley R. D. 133, 191
Brandt A. von 37
Brandel F. 115, 116, 405, 45
Breyss K. 89, 109, 118
Brinton C. 134
Brodbeck M. 134, 249, 400
Brown R. 111
Browning R. 142
Bruck R. 115
Brunfitt J. H. 69
Bruni L. 40
Bruno G. 370
Brutus M. I. 217
Brzostowski P. K. 393
Bücher K. 85, 89
Buehez P. J. B. 81
Buckle H. T. 50, 80, 83, 84, 85,
107, 187
Buczyński H. 112
Budyk K. 165
Buharin N. I. 145, 151, 179
Bujak F. 111, 119, 391, 401
Buckhardt J. 34, 109, 139
Buret K. 77
Burns A. L. 134
Bury J. B. 36, 100, 132
Butterfield H. 36, 51, 69, 87,
116, 177, 371
Cackowski Z. 266
Cahnman W. Y. 132, 463
Callot E. 42, 45, 411
Cantor G. 21
Carlyle T. 78, 79, 179, 183
Carnap R. 24, 31, 122, 125, 127,
131, 240, 241, 249, 315, 316,
340, 373
Carol nel Mare 182, 303, 309
Carone din Lampscato 40
Carr Hallet E. 106, 117

[illegible]

Gienewski H. 190, 202, 210
 Gresham Th. 10
 Grey W. W. 308
 Grigore XIII 61
 Grodecki R. 401
 Grosman H. 345, 366
 Grotius H. 63
 Grusin B. A. 150
 Grynwaser A. 451
 Gryzbowski F. 68, 86
 Gucciardini F. 60
 Gunford J. P. 339, 347, 348, 366, 367
 Guizot F. 76, 77, 78, 179
 Gumpelwicz L. 88, 110, 118, 125
 Gurvitch G. 115
 Halka L. E. 59, 136, 116
 Halpin L. 18, 87, 106, 116
 Hama S. 58
 Hamilton J. 335
 Hammarabi 305
 Handelsman M. 28, 33, 37, 110, 111, 118, 248, 268, 270, 271, 272, 273, 274, 331
 Hanell K. 8
 Hanka W. 301, 304, 307
 Hansen G. 77
 Harrah D. 23, 266
 Harrington J. 63
 Harris E. E. 117
 Harsin D. 116
 Hauser H. 325
 Hava F. A. 126, 132, 133
 Heape P. 223
 Heaton din Mlet 41, 53, 54
 Heckscher E. F. 365
 Heeren A. H. L. 65, 67, 69
 Heisel G. W. F. 28, 43, 49, 78, 79, 87, 130, 139, 140, 141, 142, 144, 149, 178, 179, 188, 191
 Heidegger M. 113
 Heisenberg W. 173, 456
 Helzman M. 106, 116, 117
 Helianicos din Mytiline 53, 54
 Helmer O. 384
 Helvetius C. A. 187
 Hempel C. G. 10, 129, 130, 134, 291, 297, 373, 374, 380, 382, 383, 384, 386, 386, 399, 400, 426, 463
 Henric VII 418
 Herbert J. F. 89, 108
 Herbst S. 34, 36
 Herhut S. 40
 Herder J. G. 40, 66, 67, 78, 138, 139, 187, 188
 Herodot 38, 40, 48, 51, 52, 53, 54
 Heuss C. 109, 118
 Higonet Ch. 312
 Hubert D. 16, 121
 Hildebrand B. 85
 Hirsch C. 8
 Hinte O. 109
 Hippocrates 88, 185, 187
 Hitler A. 253, 424
 Hobbes T. 63
 Hochfeld J. 151, 152, 198, 206, 210, 211
 Hockett H. C. 248, 313
 Hombach P. H. D. 176, 187
 Homer 38, 47, 53
 Hook S. 133, 134
 Hoselitz B. F. 89
 Hoszowski S. 335, 343, 349, 366, 446, 451
 Hughes E. C. 460, 463
 Hungaria J. 42, 45, 117
 Hume D. 63, 66, 67, 70, 122, 187, 213, 218, 226
 Huntington E. 191, 411
 Husa V. 36
 Hussler E. 92, 99, 105, 116
 Hutton J. 82
 Ibn-Battuta 58
 Ibn Khaldun 47, 55, 57, 58, 61, 65, 138, 139, 185
 Igelstrom J. 398
 Igers G. G. 69, 87, 117, 132
 Imbert G. 367
 Inana-Sternegg K. T. 334, 365
 Irigoi S. 451
 Iordanes 39
 Iorja N. 12
 Isidor din Sevilla 40
 Ivan cel Groaznic 380
 Izdebski Z. 68
 Jablonowski A. 334, 341, 366
 Jacoby F. 45
 Jaglom A. M. 25
 Jaglom J. M. 25
 James W. 96
 Janko din Czarnków 57
 Janowski L. 87
 Jaspers K. 42, 114
 Jędruszcak T. 368
 Jensen R. J. 368
 Jevons W. S. 214, 247, 315, 316, 329, 462
 Jewskiowski B. 368
 Jezewski A. 353, 367
 Jol. vet R. 44
 Joseph II 345
 Joynt C. B. 462
 Kaegi W. 34, 38
 Kark J. 368
 Kahler E. 132
 Kamieniecki W. 332
 Kamieniecki H. 447
 Kanciewicz J. 151
 Kant I. 67, 73, 77, 82
 Karanamin N. M. 76
 Karielyev N. T. 81
 Karpienka Z. G. 112, 113, 150, 231, 249
 Kaufmann F. 112, 113, 150, 231, 249
 Kautsky K. 145, 151, 179
 Kayser E. 271
 Kelles-Krauz K. 145, 151, 407
 Kemeny J. G. 25
 Kennedy J. 285, 265
 Keppler J. 434
 Kersten A. 412
 Keuck K. 44
 Kleuth H. 9
 Keynes J. M. 44
 Kieniewicz S. 394, 401
 Kierzkowski Z. 368
 Kirkor-Kiedroniowa Z. 345, 368
 Kirn P. 118
 Klaus G. 17, 114, 209
 Klein M. 134
 Klempf A. 69
 Klimek S. 367
 Kloskowska A. 119, 463
 Kluback W. 113
 Kluczewski V. O. 85
 Kluckhohn C. 70
 Kmila J. 7, 11, 14, 24, 25, 118, 266, 277, 368, 398, 423, 426, 450, 461
 Knies K. 85
 Kochanowski J. K. 110
 Kočka W. 365
 Kollitaj H. 275
 Kon I. S. 87, 92, 94, 112, 113, 114
 Konarski S. 444
 Konecny F. 110, 150
 Konopczynski W. 443, 451
 Konstantinov F. W. 151
 Korzon T. 88, 448
 Kosciakowski S. 248, 268, 269, 270, 271, 273, 277, 312
 Kosciuszko T. 16, 443, 448
 Kotarbinska J. 24, 124, 132
 Kotarbinski T. 24, 25, 121
 Kovaleenko J. D. 360, 368
 Kovalevski M. M. 110, 115, 118
 Kowalski S. 114
 Kraft V. 248
 Krajewski W. 190
 Krandjenski S. I. 67, 118
 Krasuski J. 117
 Kroeber A. L. 70, 88, 119
 Kromer M. 40
 Kronski T. 149
 Krzywicki L. 145, 151, 204, 460
 Kuczyński S. 267, 322
 Kudrna K. 140
 Kuhn T. S. 9, 33, 173
 Kula W. 33, 36, 87, 89, 115, 162, 165, 166, 222, 223, 245, 249, 266, 284, 289, 337, 339, 340, 349, 359, 365, 366, 367, 379, 398, 400, 404, 407, 411, 447, 448, 449, 451
 Kürbis B. 58, 312
 Kurowski E. 358, 367, 411
 Kuznetz E. 365
 Labriola A. 102, 115, 145, 151, 190
 Labrousse E. 335, 460
 Labuda G. 165, 268, 269, 278, 279, 282, 312, 326, 330
 Lacombe P. 81, 82, 331
 Ladenberger T. 366
 Ladkorski T. 342, 345, 366
 Ladkorski T. 342, 345, 366
 Ladmark J. B., de Monet de 40
 Lampedusa G. T. 331
 Landrecht K. 103, 108, 109, 110, 117, 139
 Lange O. 26, 151, 158, 159, 165, 168, 190, 195, 196, 202, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 387, 401
 Langlois Ch. V. 28, 81, 248, 268, 269, 277, 298, 312
 Laplace P. S. le 82
 Lasswell H. D. 367
 Latte K. 58
 Launay J. de 368
 Law J. 169, 381
 Lazari-Pawlowiska I. 426, 430
 Lazarfeld P. 358, 360
 Lech 326
 Lee D. E. 133
 Lefebvre G. 460
 Left G. 11
 Le Goff J. 168
 Legowicz J. 87, 112
 Leibniz G. W. 64, 138, 161
 Lelewel J. 28, 34, 37, 45, 69, 74, 75, 76, 77, 80, 86, 87, 270, 272, 275, 277, 333, 365, 404, 411
 Lenin V. I. 75, 86, 145, 148, 150, 151, 164, 180, 182, 183, 189, 204, 206, 210, 239, 247, 249, 334, 417, 435, 438
 Le Play F. 77
 Lerner

Oman Ch. 106, 117
Oppenheim F. 426
Orlik F. 563
Ortega J. 56
Ortega J. y Gasset 107, 117,
114, 150
Ossowski M. 450, 451
Ossowski S. 114, 210, 247, 300,
367, 373, 399, 406, 411, 412,
430, 431, 439, 439
Otto 321, 322
Otto de Friesingen 56
Owen R. 144

Palacký F. 76
Palmer R. R. 134
Papebroche D. 270
Paprocki B. 310
Pareto V. 125
Parsons T. 112
Parseniewicz K. 25, 289
Passmore J. A. 134, 249
Pawński A. 88, 334, 341, 342,
360
Pavlov I. 379
Pawłowski T. 422, 426
Peano G. 121
Pearl R. 358
Pearson K. 359
Peel R. 383
Peguy Ch. 114
Pelree Ch. S. 96
Pelc J. 425, 430
Pepin, 303
Perauld Ch. 186
Perrin Ch. E. 115
Persowski F. 327, 332
Peser J. M. 329
Petavius D. 61
Petty W. 346
Pflug G. 70
Piatier A. 365
Piccolomini E. S. 57
Piganiol A. 117
Pitz E. 114
Platon 58, 167, 184, 185
Plehanov G. V. 36, 102, 115,
117, 145, 151, 179, 190
Pliniu cel Bătrîn 39
Poincaré H. 92, 120
Pokrowski N. M. 149, 152
Polibius 48, 52, 54
Pomeau R. 69
Pomian K. 69
Poniatowski J. 448
Poniatowski S. A. 15, 22, 217,
363
Popelinère de La H. L. W. 43,
59, 61, 69
Poppe L. 460, 463
Popper K. 10, 93, 113, 114,
123, 124, 126, 127, 129, 131,
132, 133, 315, 384, 400, 430,
432, 463
Porebski M. 25
Porter G. R. 77
Posidonius 54
Potkański K. 88, 320, 332, 451

Potocka D. 304
Potocki T. 363
Potter D. M. 134
Poussin N. 404
Pribina 326
Pribram A. E. 335
Priesterer G. van 76
Prochnik A. 448, 451
Puri J. 360, 367, 368

Quinn W. v. O 9

Raiffa H. 25, 266, 377, 400
Ranke L. 47, 49, 75, 76, 78,
80, 85, 86, 87, 92, 98, 117,
416, 445
Ratzel F. 101, 187, 188
Ratzenhofer G. 125
Read C. 108, 117
Reclus E. 115
Reichfeld R. 412
Reichenbach H. 133, 163, 166,
241, 249, 250, 315, 330, 372
Reizov B. G. 86
Renan E. 60
Renier G. J. 106, 117
Rescher N. 384, 462
Reynier L. 77
Ricardo D. 85
Rickert H. 93, 95, 96, 98, 99,
103, 110, 112, 113, 114, 231,
232, 453, 462
Ricoer P. 116
Ritter K. 36
Robert 321, 322
Robespierre M. 183, 217
Robinson J. H. 107, 117
Rockwood R. 69
Rogers J. T. 102, 334
Rogowski L. S. 140, 149
Rokeache M. 360
Romein J. M. 106, 116
Romily J. de 58
Roescher W. 85
Rossi P. 93
Rostworowski E. 362, 368, 393,
401
Rotenstreich N. 114, 117, 130,
425
Rottman T. 360
Rutkowski Z. 26, 208
Rudner R. 249
Rühs C. F. 74
Rusiński W. 396, 401
Russel B. 114, 121, 140, 217,
218, 240, 241, 247
Rutkowski J. 111, 118, 260, 325,
332, 335, 338, 343, 345, 365,
366, 387, 390, 391, 392, 396,
400
Rychlikowa I. 367
Ryle A. L. 130
Ryle G. 382, 384, 400
Rymer T. 64

Sabine G. A. 70
Saint-Simon C. H. 144, 407
Sajtaferne 304

Salustiu 48
Sam 326, 327
Santayana G. 112
Sartre J. P. 113, 150
Sautillane G. de 368
Savary A. 367
Savigny K. F. 75, 85, 87
Scalinger J. 61
Scheler M. 95, 99, 112, 114
Schelle G. 70
Schelling F. J. W. 78, 79
Schiller F. 87
Schlick M. 121, 122, 130, 131
Schlözer A. L. 64, 65, 71
Schmeidler B. 273
Schmidt N. 58
Schmoller G. 85
Schoeps H. J. 117
Scholz H. 131
Schönemann K. T. G. 74
Schopenhauer A. 99
Schulze H. 114
Scriven M. 384, 385
See H. 115, 411
Seignobos Ch. 28, 81, 103, 248,
268, 269, 277, 298, 312
Semkowicz W. 34, 35, 37, 334,
325, 332
Serejski M. H. 34, 36, 51, 88,
70, 87, 88, 118, 411, 451
Sesina L. K. 368
Seweryn I. 313
Shannon C. E. 25
Shils E. A. 113
Shorter E. 368
Shotwell J. T. 36
Sickel T. 37
Sievleking P. 58
Sienkiewicz H. 421
Sigismund August 15, 24, 209
Simand F. 335, 365
Simmel G. 93, 94, 95, 98, 98,
107, 110, 112, 113, 425
Sismond J. Ch. Sismonde de
75, 78, 86
Skalkowski A. M. 443, 448, 451
Skarga P. 40
Słupecki J. 25
Smedtal Ch. de 81
Smith A. 85
Smith-Pussner F. 51, 69
Smolenski W. 88
Smolka S. 88
Sobieski W. 110
Soboul A. 333, 335, 366, 486,
460
Sola Price Derek J. de 38
Solon 59
Soloviev S. M. 85
Sorokin P. A. 110, 118, 123,
132, 150
Spencer H. 83, 91, 125, 126,
186
Spengler O. 96, 99, 114, 125,
141, 150, 407
Spinoza B. 178
Spranger E. 114

Srbik H. 36
Stalin I. V. 207, 209
Stark W. 209, 228, 248
Starr Ch. G. 134
Staszic S. 280
Stein L. von 78
Stephen J. F. 89
Stern A. 45, 50, 58, 110, 133,
134, 228, 248, 249
Stern F. 117
Steward J. H. 88
Stonert H. 24, 36
Strabo 185, 190
Strauss L. 117
Strout C. 117
Strows W. 410
Suchodolski B. 58
Suter F. 88
Suszko R. 24
Swiechnikow G. A. 173
Swierzawski S. 115, 118
Swietopelk 326
Sybel H. 109
Szczepański J. 208, 210, 412
Szczotka S. 446
Szczurkiewicz T. 115
Szujski J. 88, 404
Szulc S. 365, 367
Szumilewicz I. 166

Tacit P. C. 39, 40, 48, 54, 58,
264, 265
Taine H. 80, 83, 101, 187
Tamerlan 429
Taraki A. 24, 121
Tassin R. P. 64
Tatarkiewicz W. 112, 149
Tawney R. H. 296, 297, 418,
423, 435, 438, 460
Tazbir J. 391, 401
Tegart P. J. 50, 58, 69, 70,
87, 88, 106, 107, 115, 117, 141,
150, 186, 190, 191
Thierry A. J. 73, 74, 76, 77, 78,
170, 445
Thomas W. I. 460, 463
Thompson J. W. 36, 86
Thorndike E. L. 379
Timalos din Taormina 40, 53
Tsch H. 360
Tocqueville A. de 78
Togliatti P. 151
Tokarz W. 397, 401
Tomas Aquino 177, 184
Took T. 77
Topitsch E. 133

Topolski J. 7, 86, 87, 114, 116,
118, 119, 134, 151, 152, 191,
266, 297, 312, 329, 331, 332,
365, 393, 400, 411, 412, 438,
451, 462, 463
Toussaint Ch. F. 64
Towiański A. 371
Toynbee A. 125, 126, 138, 141,
142, 149, 150, 435, 439
Treitschke H. 109
Trevelyan G. M. 116, 223, 425
Trevor-Roper H. 150
Troeltsch E. 109, 112, 117, 411
Tuchett D. 77
Tucidide 48, 52, 54, 58, 106
Turgot A.R.J. 49, 70, 125, 187
Turner F. J. 84
Twardowski K. 24
Tyler W. 414
Tyler E. B. 186
Tyminiecki K. 411

Ujemow A. 26, 208
Ujemowa J. 26, 208
Usher A. P. 365
Ustinov V. A. 361, 362, 368

Valéry P. 96, 238
Valla L. 47, 48, 57, 58, 300
Vandryes P. 115, 241
Vergiliu P. M. 245
Verlinden Ch. 33, 36
Verworn M. 190
Vetulan J. 450
Vico G. B. 67, 68, 70, 78, 186,
407
Vidal de la Blache P. 188
Vielrose E. 368, 367
Villar P. 365, 460
Villani G. 60
Villermé L. R. 77
Vincard P. 77
Violette P. 87
Voisé W. 68
Voltaire F. M. A. 28, 42, 47,
49, 63, 65, 69, 402, 404
Voss G. J. 61, 63
Vrein-Lucas D. 304

Wach J. 113
Wachowski M. 118
Wachsmuth E. W. G. 74, 75
Wagner F. 118
Walker L. 150
Walsh W. H. 132, 133, 134, 150,
382, 416, 425

Watkins J. W. N. 130, 132, 134,
165
Watt J. 421
Weber A. 102, 114
Weber M. 93, 96, 99, 102, 105,
113, 114, 133, 248, 422, 460
Wegele F. 86
Weintraub K. 69
Weitz G. 88
Wesendonck H. 69
Wesolowski W. 210
Weyand K. 70
Weyl H. 163
Weyne P. 11
White M. 112, 130, 132, 134
Whyte W. F. 460, 463
Wiatr J. J. 151, 190, 205, 207,
208, 209, 211
Wichman 321
Widajewicz J. 321, 331
Widery A. G. 115
Widukind 39, 321
Wiener N. 26
Wikarjak J. 44
Wilhelm 321, 322
Wilhelm Cucuritorul 245, 310
Windeband W. 97, 98, 114, 453
Wirth L. 248
Wiśniewski J. 312, 353, 367
Wittgenstein L. 121, 124
Włodarski B. 37
Wojciechowski T. 68, 321, 322,
331
Woodword P. H. 25
Wright A. F. 134
Wright G. H. von 312
Wycif J. 418
Wyzanska K. 368
Wyzanski A. 365

Xenopol A. D. 12, 103, 104, 115

Zachorowski S. 394, 401
Zahn E. F. J. 150
Zawadzki T. 69, 324
Zawirski Z. 166
Ziembiński Z. 329
Zientara B. 396, 401
Ziomek J. 25
Znamierowski C. 463
Znaniecki F. 126, 165, 460, 463
Znydrum din Maszkowice 242,
243, 244, 254, 264, 319, 322

Zytkowicz L. 351, 352, 367
Zywczyński M. 11

CUPRINS

CUVINT INAINTE LA EDIȚIA ROMÂNEASCĂ 5

Partea I: METODOLOGIA ȘI ISTORIA

I. Obiectul metodologiei științei

1. Probleme și aspecte fundamentale ale metodologiei științelor	13
2. Metodologia științelor și semiotica	14
3. Metodologia științelor și istoria științei	15
4. Metodologia științelor și teoria deciziei și a jocurilor	18
5. Metodologia științelor și teoria informației	19
6. Metodologia științelor și teoria cunoașterii	20
7. Metodologia științelor și cercetările ontologice și psihologice	20
8. Concluzii pentru metodologiile speciale	23

II. Obiectul metodologiei istoriei

1. Domeniile metodologiei istoriei	27
2. Metodologia pragmatică a istoriei	29
3. Metodologia nonpragmatică a istoriei	30
4. Metodologia obiectuală a istoriei	31
5. Metodologia generală a istoriei și metodologia disciplinelor istorice speciale	32
6. Metodologia generală a istoriei, euristică și critica izvoarelor. Locul științelor auxiliare ale istoriei	34

III. Domeniul cercetării istorice

1. Considerații introductive	38
2. Etimologia și evoluția semnificației termenului „istorie”	38
3. Definiții generale ale obiectului istoriei (ca știință)	42
4. Istoria ca „res gestae” și istoria ca „historia rerum gestarum”	43

Partea a II-a: MODELE DE CERCETARE ISTORICĂ

O încercare de clasificare 46

IV. Interpretarea pragmatică

1. Antichitatea	52
2. Evul Mediu	54

V. Interpretarea critică

1. Formarea modelului critic de cercetare și erudiționismul timpuriu	59
2. Varianta filozofică a modelului critic al cercetărilor istorice. Dezvoltarea instrumentelor criticii istorice în secolul al XVIII-lea	63

VI. Interpretarea genetico-erudită

1. Formarea modelului. A treia fază a narațiunii istorice	71
2. Gîndirea metodologică în epoca romantismului	73
3. Particularitățile considerațiilor pozitiviste asupra istoriei	79

VII. Interpretarea structurală

1. Apariția modelului structural	90
2. Mobiluri filozofice antipozitiviste	91
3. Filozofia antipozitivistă a istoriei	92
4. Interpretarea structurală în istorie	100
5. H. Berr și școala Annales	103
6. Gîndirea metodologică în Anglia și America	106
7. Curente metodologice în istoriografia germană	108
8. Istoriografia structurală în alte țări. Observații finale	119

VIII. Interpretarea logică

1. Apariția interpretării logice în știință	120
2. Problema delimitării neopozitiviste între știință și metafizică	122
3. Problema metodologică în filozofia analitică	123
4. Polemica dintre filozofia analitică și metafizică în istorie. K. Popper, I. Berlin	124
5. Direcțiile actuale ale analizei logice a istoriei	128

IX. Interpretarea dialectică

1. Considerații generale	136
2. Apariția interpretării dialectice	138
3. Noutatea ontologică și epistemologică a dialecticii materialiste	142
4. Apariția materialismului istoric	145

Partea a III-a: METODOLOGIA OBIECTUALĂ A ISTORIEI

X. Faptul istoric

1. Observații introductive	153
2. Controversa privind faptul istoric	157
3. Interpretarea dialectică a faptului istoric. Faptul ca sistem	157
4. Coordonatele spațio-temporale ale faptului istoric	161

XI. Procesul istoric (cauzalitate și determinism)

1. Cauzalitatea ca fundament al legității istorice	167
2. Determinism și indeterminism în istorie	171
3. Legitate și împlinire în istorie	174
4. Problema liberei voințe a individului	176
5. Rolul istoric al personalităților	179
6. Fatalism și teleologie. Determinismul în explicația istorică	183

XII. Procesul istoric (Legități și legi istorice)

1. Conceptul de legitate istorică. Încercare a unei clasificări	192
2. Legile istorice și cauzele principale	193
3. Legile sincronice	194
4. Legile diacronice	198
5. Legile dezvoltării istorice (sincronico-diacronice)	201
6. Etapele procesului istoric (formațiunile sociale)	206

Partea a IV-a: METODOLOGIA PRAGMATICĂ A ISTORIEI. TEORIA CUNOAȘTERII PRIN IZVOARE ȘI ÎN AFARA IZVOARELOR

XIII. Caracterul cunoașterii istorice

1. Caracteristicile procesului general de cunoaștere	212
2. Caracteristicile cunoașterii științifice	214
3. Caracteristicile cunoașterii istorice	215
4. Controversa privind caracterul cunoașterii istorice	218
5. Caracteristicile cunoașterii istorice	227
6. Relativismul cognitiv și problema obiectivității cunoașterii istorice	236
7. Adevărul în istorie	240
8. Conceptul de probabilitate în istorie	

XIV. Întrebări și răspunsuri — reconstrucția generală a cercetării istorice

1. Problema deciziei	251
2. Conceptele fundamentale ale teoriei întrebărilor și răspun-	251
surilor istorice	
3. Conceptul de ipoteză în cercetarea istorică	252
4. Structura teoriilor istorice	255
5. Schema procedurii ipotetice în istorie	258
	261

XV. Teoria cunoștințelor provenite din izvoare

1. Conceptul general de izvor istoric	268
2. Clasificarea tradițională a izvoarelor istorice	270
3. O nouă încercare de clasificare a izvoarelor	272
4. Descifrarea informațiilor cuprinse în izvoare (decodificarea)	274
5. Conceptul de cunoștințe și informații cuprinse în izvoare	276

XVI. Teoria cunoștințelor provenite din afara izvoarelor

1. O încercare de explicare a conceptului de cunoștințe provenite din afara izvoarelor	278
2. Structura cunoștințelor provenite din afara izvoarelor. Informațiile provenite din afara izvoarelor	280
3. Izvoarele cunoștințelor provenite din afara izvoarelor	281
4. Cunoștințe curente și „judecată sănătoasă”	282
5. Cunoștințe științifice provenite din afara izvoarelor istorice	285
6. Probleme teoretice de integrare a științelor	286

XVII. Funcțiile cunoașterii prin izvoare și în afara izvoarelor

1. Analiza modului de cunoaștere al istoricului din punctul de vedere al rolului cunoașterii prin izvoare și în afara izvoarelor	290
2. Funcțiile cunoștințelor provenite din afara izvoarelor. Problema modelului nominal	292
3. Funcțiile cunoștințelor provenite din afara izvoarelor. Problema selecției	293
4. Funcțiile informațiilor provenite din afara izvoarelor	295

Partea a V-a: METODOLOGIA PRAGMATICĂ A ISTORIEI. METODE DE RECONSTRUCȚIE A PROCESULUI ISTORIC

XVIII. Autenticitatea izvoarelor și credibilitatea agentului informației

1. Conceptul general de critică a izvoarelor	298
2. Autenticitatea izvoarelor	299
3. Reguli de examinare a autenticității (critica externă)	300
4. Conceptul de credibilitate	305
5. Cercetarea credibilității (critica internă)	306
6. Problema autorului	310

XIX. Metodele de stabilire a faptelor istorice

1. Reconstrucția generală a modului de stabilire a faptelor	314
2. Inducția și deducția în cercetarea științifică	315
3. Inducția și deducția în istorie	318
4. Metoda directă și indirectă de stabilire a faptelor	319
5. Metoda filologică (lexicologică)	322
6. Metoda geografică (sau spațială)	323
7. Metoda genealogică	324
8. Metoda comparativă (versiunea teritorială)	325
9. Metoda regresivă (versiunea cronologică a metodei comparative)	327
10. Argumentum ex silentio	328

XX. Metode cantitative în istorie

1. Evoluția analizelor cantitative în istorie	333
2. Statistica istorică și scopurile sale	336
3. Gruparea statistică	339

4. Estimări statistice și calcule bazate direct pe izvoare	341
5. Calculul exhaustiv și cercetarea reprezentativă. Testul lui χ^2 pătrat	345
6. Analiza cantitativă a structurii	349
7. Analiza cantitativă a dinamicii	354
8. Analiza corelațiilor	358
9. Încercări matematice de culegere, clasificare și prelucrare a informațiilor	360
10. Analiza cantitativă a textelor	362
11. Perspectivile aplicării matematicii în cercetarea istorică	364

XXI. Explicația în istorie

1. Interpretări ale explicației în istorie	369
2. Înțelegerea și explicația	371
3. Tipurile de explicație cauzală în cercetarea istorică	374
4. Explicația acțiunilor intenționale ale omului	375
5. Explicația bazată pe starea dispozițională a unui sistem	380
6. Modul general de desfășurare a explicației cauzale: modelul lui Hempel	384
7. Explicația prin condițiile suficiente și necesare	390
8. Explicația prin condițiile suficiente	391
9. Explicația prin condițiile necesare	392
10. Explicația prin condițiile necesare ale unei situații date	393
11. Explicația prin condițiile favorizante	394
12. Studiul condițiilor defavorizante	395
13. Explicația prin cauzele directe și indirecte	396
14. Explicația genetică și descrierea genetică	397

XXII. Construcția și sinteza istorică

1. Problemele principale și secundare ale procesului de cercetare	402
2. Construcții simple și sintetice	403
3. Problema sintezei în istorie	404
4. Periodizarea în istorie	406
5. Unitatea teritorială, unitatea factuală și clasificarea tipurilor de cercetare	408

Partea a VI-a: METODOLOGIA NONPRAGMATICĂ A ISTORIEI

XXIII. Caracterul și instrumentele narațiunii istorice

1. Problema narațiunii în metodologia științelor	413
2. Narațiunea istorică și narațiunea în general	413
3. Tipurile de narațiune istorică științifică. Cronica și istoria	419
4. Imaginația istorică	419
5. Limbajul narațiunii	421
6. Concepte de clasificare și de ordonare	423
7. Rolul inferențelor antifactuale	

XXIV. Elementele narațiunii: propozițiile istorice și legitate

1. Propozițiile istorice	427
2. Indicatorii spațio-temporali	428
3. Generalizarea în istorie	429
4. Tipuri de generalizare istorică	431
5. Legile științifice	433
6. Legile în narațiunea istorică	435
7. Conceptul de legitate în unele studii istorice. Modelele	437

XXV. Elementele narațiunii istorice: valorizarea

1. Atribuirea de valoare și actul evaluativ	440
2. Forme ale actului de valorizare al istoricului	442
3. Tipuri de valorizare în narațiunea istorică	444
4. Criteriul progresului ca element principal al actelor evaluate	446
5. Istoricul și judecățile de valoare	448

XXVI. Structura metodologică a istoriei

1. Criterii de clasificare a științelor	452
2. Concepția antinaturalistă și naturalistă asupra științelor sociale	454
3. Ideografismul obiectual și pragmatic	456
4. Istoria și sociologia. Necesitatea dezvoltării istoriei sociale	459
5. Sarcinile istoriei	461

Indice de nume	464
--------------------------	-----

Tehnoredactor: OLIMPIU POPA

Cost tip: 29,75

Bun de tipar: 19. 06. 1987

INTREPRINDEREA POLIGRAFICA CLUJ
B-dul Lenin 146. Comanda nr. 36

